

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

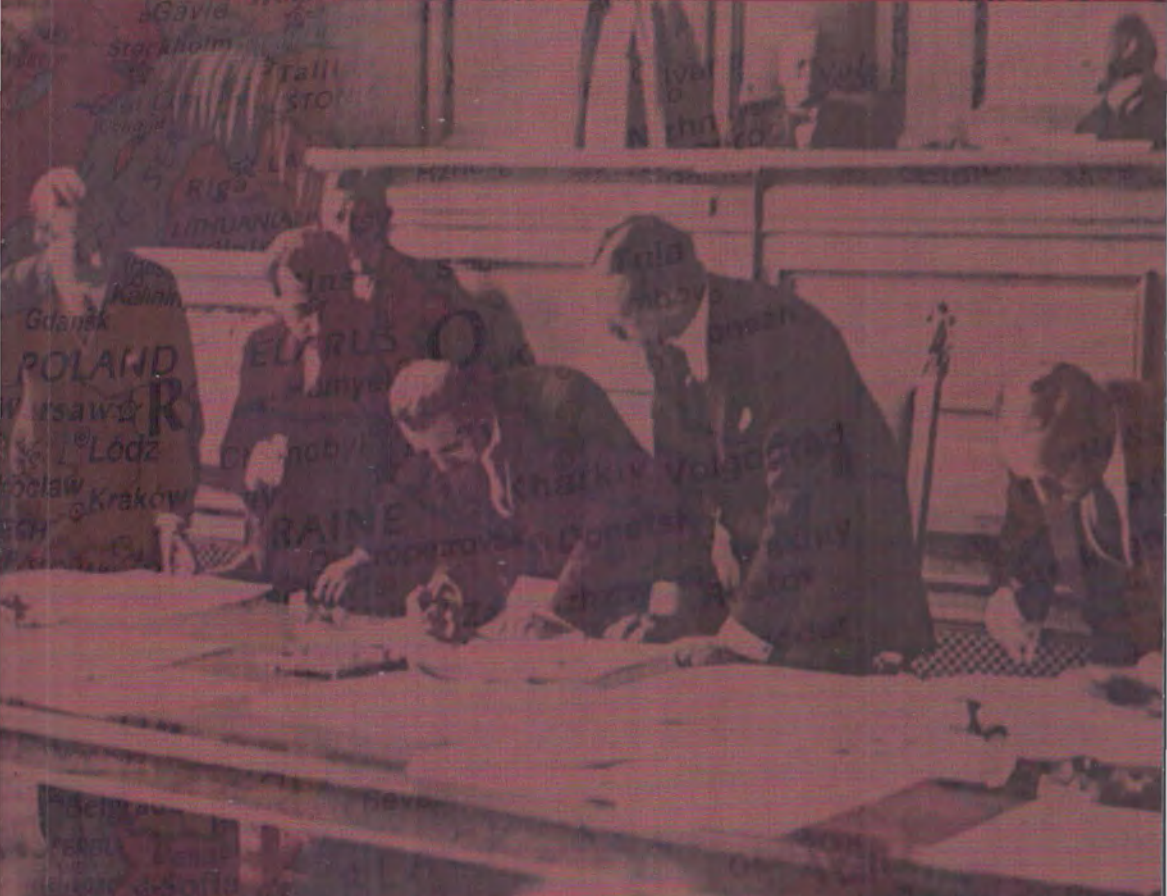
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Cumhuriyet'in Dış Politikası

Olaylar, Aktörler, Kurumlar
1923-2023

Hazal Papuççular

100. Yıl

Yaşasın Cumhuriyet!

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

DİPLOMASI TARİHİ

HAZAL PAPUÇÇULAR
CUMHURİYET'İN DIŞ POLİTİKASI
OLAYLAR, AKTÖRLER, KURUMLAR 1923-2023

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2023
Sertifika No: 40077

EDİTÖR
ALİ BERKTAY

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

DÜZELTİ-DİZİN
NECATİ BALBAY

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

I. BASIM: ARALIK 2023, İSTANBUL

ISBN 978-625-429-652-9

BASKI
MATSİS MATBAA HİZMETLERİ SAN. VE TİC. LTD. ŞTİ.
SEFAKÖY TEVFİKBEY MAH. DR. ALİ DEMİR CAD. NO: 51 GİRİŞ DEPO BÖLÜMÜ
34295 KÜÇÜKÇEKMECE/İSTANBUL
Tel. (0212) 624 21 11
Sertifika No: 40421

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.

Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek
metin, gerek görsel malzeme yayınevinden izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz,
yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOĞAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Faks (0212) 252 39 95
e-posta: info@iskultur.com.tr
www.iskultur.com.tr

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Hazal Papuççular

Cumhuriyet'in Dış Politikası olaylar, aktörler, kurumlar 1923-2023

TÜRKİYE BANKASI

Kültür Yayınları

İÇİNDEKİLER

Teşekkür.....	XIII

I

Giriş.....	1
Türk Dış Politikasını Etkileyen Faktörler.....	2
Orta Büyüklükte Bir Güç Olarak Türkiye ve Uluslararası Sistem.....	2
Türk Dış Politikası ve Tarihsel Arka Plan.....	4
Osmanlı Geçmiş(ler)i.....	4
İmparatorluğun Geç Döneminin Tarihsel Mirası.....	5
Kurucu Yılların Mirası (1920-1923).....	6
Coğrafya ve Kimlik Karmaşası.....	8
İç Siyaset Faktörü.....	9
Türk Dış Politikasında Sürekliliği Olan Meseleler.....	10
Kitabın Genel Çerçevesi.....	11

II

İki Savaş Arasında: Türk Dış Politikasının Oluşumu (1923-1939).....	13
Yeni Uluslararası Düzendeki Güç Siyasetine: İki Savaş Arası Dönemde Uluslararası Politika.....	14
Kurtuluştan Sonra: Türkiye’de Siyaset ve Reform.....	21
İki Savaş Arasında: Türk Dış Politikasının Oluşumu.....	23
Zorlu Yıllar: Türk Dış Politikasının 1920’leri.....	23
Bir Kaybın Hikâyesi: Musul Sorunu.....	24
Oniki Ada’dan Batı Anadolu’ya: Türkiye Üzerindeki İtalyan Tehdidi.....	26
Bitmeyen Göç: Mübadele Sorunları.....	28
1920’lerdeki Türk-Sovyet Dostluğunun Niteliği.....	29
Uluslararası Düzendeki Saygın Bir Üye: 1930’larda Türk Dış Politikası.....	31
Türkiye’nin Tehdit Algısı: Akdeniz’de İtalya.....	32
Uluslararası Kurumlarda Türkiye: Milletler Cemiyeti Üyeliği.....	33
Bölgesel Politikada Türkiye-I: Balkan Antantı.....	34
Bölgesel Politikada Türkiye-II: Ortadoğu.....	35
Dış Politikada Başarılı Bir Hamle: Montrö Boğazlar Sözleşmesi (1936).....	36
Türk Dış Politikasında Değişen Dengeler: Britanya ile Yakınlaşma Süreci.....	38
“Kırk Asırlık Türk Yurdu Düşman Elinde Esir Kalamaz”: Hatay Meselesi.....	40

Dış Politikada Karar Alma ve Uygulama: Kişiler ve Kurumlar	43
Türk Dış Politikasının Oluşturulması ve İcrası: Teori ve	
Pratikteki Ayrım	43
Hariciye Vekâleti'nin Yapısı	45
Cumhuriyet'in Yazar Elçileri	46
Cumhuriyet'in İktisadi Gereksinimleri:	
Dış Politikanın Politik-Ekonomisi	47
Modernleşen Bir Ülke: Dünyada Türkiye Algısı	49
Genel Değerlendirme	51

III

Savaş Buhranında Savaş Dışı Bir Ülke: II. Dünya Savaşı Yıllarında

Türk Dış Politikası	53
Felaket Yılları: II. Dünya Savaşı'na Bakış	54
Tek Parti Döneminin Son Evresi: Savaş Yıllarında Türkiye	59
Felaket Yıllarında Savaş Dışı Bir Ülke: II. Dünya Savaşı Sırasında	
Türk Dış Politikası	62
Türkiye'nin Tarafı: 1939-1940 Yıllarında Türk Dış Politikasının	
Tutumu	62
Tarafsızlığın İlanı: 1940'ta Türk Dış Politikası	67
Türk Dış Politikasında Almanya Faktörü: Türk-Alman	
Saldırmazlık Paktı, 1941	69
Almanya ve Sovyetler Arasında: 1943'e Kadar Türk	
Dış Politikası	70
Savaşın Değişen Dengeleri: Konferans Diplomasisinde Türkiye,	
1943-1945	72
Dış Politikada Karar Alma ve Uygulama: Kişiler ve Kurumlar	75
İsmet İnönü ve Dış Politika	75
Britanya ve Almanya Arasında: İki Farklı Dışişleri Bakanı	76
Savaş Sırasında Hariciye Vekâleti	78
Savaş Dışı Dış Politikanın Politik Ekonomisi	78
Yeniyle Eski Arasında: Savaş Sırasında Türkiye Algısı	80
Genel Değerlendirme	82

IV

Geçiş Döneminde Türkiye: Soğuk Savaş Başlarken Türk Dış Politikası (1945-1950)

Savaşın Galiplerinin Rekabeti: Erken Soğuk Savaş Dönemi	86
Değişen Dünya Değişen Türkiye: Çok Partili Hayat ve	
Türkiye Siyaseti	90
Bitmeyen Zor Yıllar: Erken Soğuk Savaş Döneminde	
Türk Dış Politikası	93
Güncelliğini Koruyan Bir Tartışma: 1945-1946 Türkiye-Sovyetler	
Birliği Krizi	93

Yerini Arayan Ülke: Türkiye'nin Batı Kampına Eklemlenme Çabası.....	101
Soğuk Savaş'ın Resmi Başlangıcı: Truman Doktrini ve Türkiye.....	101
Marshall Planı'nda Türkiye.....	103
Batılı Türkiye'nin Ortadoğu Politikası: Filistin Meselesi.....	103
Dış Politikada Karar Alma ve Uygulama: Kişiler ve Kurumlar.....	105
Dış Politika Yapımında Devamlılıklar.....	105
Geçiş Sürecinde Hariciye Vekâleti.....	105
Amerikan Yardımları ve İktisadi Dönüşüm: Dış Politika'nın Politik Ekonomisi.....	106
II. Dünya Savaşı'nı Atlatmak: Geçiş Döneminde Türkiye Algısı.....	108
Genel Değerlendirme.....	109

V

Batı Kampında Türkiye: Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası (1950-1960).....	111
Nükleer Dünyada Soğuk ve Sıcak Savaş: 1950'lerde Uluslararası Siyaset.....	112
Çok Partili Hayatın "Tek Parti Dönemi": Demokrat Parti Türkiye'si.....	117
Batı Kampında Türkiye: 1950'li Yıllarda Türk Dış Politikası.....	121
Batı Bloğu'na Kurumsal Olarak Eklemlenme: Türkiye'nin NATO'ya Katılması.....	121
Türkiye'nin Bölgesel Girişimleri: Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Türk Dış Politikası.....	125
Soğuk Savaş Ortadoğu'sunda Türkiye: Bağdat Paketi'nden Merkezi Antlaşma Teşkilatı'na.....	125
Bir Başka Bölgesel Girişim: Balkan Paketi.....	129
"Hayati Ehemmiyette, Milli Bir Dava": Kıbrıs Meselesi.....	131
Dış Politikada Karar Alma ve Uygulama: Kişiler ve Kurumlar.....	139
Yeni Dönemde Dış Politika Yapımında Değişiklik.....	139
Dışişlerinde Dönüşüm: Demokrat Parti Döneminde Hariciye.....	140
Çok Partili Hayatta Dış Politika Yapımı: Muhalefetin Konumu.....	141
Dış Politikada Yardım Arayışı: Dış Politika'nın Politik Ekonomisi.....	143
Batı Bloğu'nun Bir Parçası: 1950'li Yıllarda Türkiye Algısı.....	144
Genel Değerlendirme.....	146

VI

Yeni Bir Düzen Arayışında Türkiye: İki Darbe Arası Dönemde Türk Dış Politikası (1960-1980).....	147
Soğuk Savaş Koşullarında Değişim: 1960 ve 1970'li Yıllarda <i>Detant</i> ve Uluslararası Sistemin Dinamikleri.....	148

İki Darbe Arasında Türkiye: Siyaset ve Toplum.....	155
Yeni Bir Konum Arayışında Türkiye: İki Darbe Arasında Türk Dış Politikası (1960-1980).....	159
Krizlere Gebe Müttefiklik: Darbe Sonrasında Türk Dış Politikası ve ABD.....	159
Küba Krizi.....	161
Yeniden Kıbrıs: 1964 Kıbrıs Bunalımı ve Türk Dış Politikasına Etkileri.....	163
Bir Sistemin Çöküşü: 1964 Kıbrıs Bunalımına Giden Yol.....	163
Türk Dış Politikası ve 1964 Kıbrıs Bunalımı.....	164
“Ciddi Şekilde Endişeliyim”: Johnson Mektubu ve Türk-Amerikan İlişkilerinde Kriz.....	166
64 Krizinde Son Perde: Acheson Plan(lar)ı.....	169
Bitmeyecek Bir Yolculuk: Türkiye ve Avrupa.....	172
1967 Kıbrıs Bunalımı.....	174
Amerika ile İlişkilerde Başka Bir Mesele: Haşhaş Ekimi Sorunu.....	177
Dış Politikada Dönüşümün Bir Başka Veçhesi: Türkiye’nin Arap Yanlısı Politikaları.....	179
Ermeni Meselesinin Geri Dönüşü: ASALA ve Ötesi.....	182
Türk Dış Politikasında Dönüm Noktası: Kıbrıs Barış Harekâtı.....	184
Harekâtın Sebepleri: Kıbrıs Siyasetindeki Gelişmeler.....	184
Yeni Bir Statükonun Kuruluşu: Kıbrıs Barış Harekâtı.....	186
Büyük Sonuçlar: Kıbrıs Barış Harekâtı’nın Türk Dış Politikasına Etkisi.....	190
Ege Denizi’nde Krizlere Gebe Komşuluk: Türkiye ve Yunanistan Arasındaki Problemler.....	192
Azınlıklar Sorunu: Batı Trakya Türkleri Örneği.....	193
Türk Dış Politikasında Tarihsel ve Güncel Bir Mesele: Ege Sorunları.....	195
“Askerden Arındırılmış Adalar”: Adaların Silahlandırılması ve Türkiye’nin Tezleri.....	195
Altı ve On İki Mil Arasında: Ege’deki Karasuları Sorunu.....	197
İstisnai Bir Uygulama: Ege’de Hava Sahası Problemi.....	198
Hava Trafikinin Yönetimi: FIR Hattı Sorunu.....	198
Sürekli Gerginlik Unsuru: Kıta Sahanlığı Sorunu.....	199
Dış Politikada Karar Alma ve Uygulama: Kişiler ve Kurumlar.....	201
Dış Politikada Ordunun Rolü.....	202
Yasama ve Yürütme: Dış Politikada Meclis, Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu.....	202
1960 ve 1980 Arası Dönemin Hariciye’si: Siyaset ve Dışişleri Bakanlığı.....	204
Kamuoyunun Yükselişi: Sokakta Siyaset ve Dış Politika.....	205

Kalkınma ve Kriz Diplomasisi: 1960-1980 Yılları Arasında	
Dış Politikanın Politik Ekonomisi	206
“ <i>Midnight Express</i> ’i İzlediniz mi?”: Batı’daki Türkiye Algısı	209
Genel Değerlendirme	211

VII

Soğuk Savaş’ta Son Perde: 12 Eylül Sonrasında Türk Dış Politikası (1980-1989)	213
Soğuk Savaş’ın Dönüşü ve Bitişi: 1980’li Yıllarda	
Uluslararası Politika	214
Türkiye’nin Dönüşümü: 1980 Darbesi ve Özalizm	218
Soğuk Savaş’ın Son Perdesi: 1980’li Yıllarda Türk Dış Politikası	220
Müttefikle Yeniden Uzlaşma: 1980’lerde Türkiye ve	
ABD İkili İlişkileri	220
Darbe Sonrasında Türk-Amerikan İlişkileri	220
Amerikan Kurumlarının Gölgesinde: Turgut Özal İktidarı ve	
ABD ile İlişkiler	223
Krizler ve Savaşlar Arasında: Ortadoğu’da Türk Dış Politikası	228
Türkiye’nin 1980’lerdeki Ortadoğu Politikaları Hakkında	
Birkaç Yorum	229
Türkiye’nin Komşuları Savaşırken: İran-Irak Savaşı	
(1980-1988) Sırasında Türk Dış Politikası ve Kürt Meselesi	230
Sorunlu Komşuluk: Türk Dış Politikasında Suriye	234
Değişimin Ayak Sesleri: Türk Dış Politikasında İsrail ve	
Filistin Sorunu	235
Kısırdöngü: Türkiye, Yunanistan ve Kıbrıs	236
Ege’de 1987 Krizi ve “Davos Ruhı”	236
Kıbrıs Sorununda Yeni Bir Aşama: KKTC’nin Kurulması ve	
Diplomasiye Etkisi	240
Tam Üyeliğe Ret: 1980’li Yıllarda Türkiye’nin Avrupa Serüveni	243
Öteki Olarak Türkler: 1989 Göçü ve Türkiye	245
Dış Politikada Karar Alma ve Uygulama: Kişiler ve Kurumlar	247
Evren ve Özal’lı Yıllarda Dış Politika Yapımı	247
Darbe Sonrası Hariciye: 1980’li Yıllarda Dışişleri Bakanlığı	249
Özalizm: 1980’li Yıllarda Dış Politikanın Politik Ekonomisi	250
Bir Çelişki Hikâyesi: 1980’li Yıllarda Türkiye Algısı	252
Genel Değerlendirme	253

VIII

Yeni Bir Tarihın Eşiğinde: 1990’lı Yıllarda Türk Dış Politikası	255
Tek Kutuplu Uluslararası Sistemin Ortaya Çıkışı: Soğuk Savaş	
Sonrası Dönemin 1990’lı Yılları ve Özellikleri	256

Farklı Kimlikler Arasında: 1990'lı Yıllarda Türkiye Siyaseti.....	261
Yeni Bir Tarihin Eşiğinde: 1990'lı Yıllarda Türk Dış Politikası.....	263
Stratejik Ortaklık: Soğuk Savaş Sonrası Düzendeki Türkiye ve	
ABD İlişkilerinin Genel Görünümü.....	263
Güvenlik Perspektifinin Yükselişi: 1990'lı Yıllarda Türkiye ve	
Ortadoğu.....	266
Tek Kutuplu Sistemin Ortadoğu'daki İlk Yansıması:	
Körfez Savaşı ve Türkiye.....	266
Kuzey Irak'ta Yeni Statüko: Türk Dış Politikasında	
PKK Faktörü-I.....	268
Suriye ile Yeniden Kriz: Türk Dış Politikasında	
PKK Faktörü-II.....	272
Dengeleri Değiştiren İşbirliği: 1990'lı Yıllarda	
İsrail ile İlişkiler.....	274
Krizler ve Fırsatlar: (Eski) Komünist Coğrafyada Türkiye.....	276
Adriyatik'ten Çin Seddi'ne: Türk Dünyasının Yeniden Keşfi.....	276
Çatışma Bölgesinde Dış Politika-I: 1990'larda Türkiye'nin	
Kafkasya Politikası.....	279
Çatışma Bölgesinde Dış Politika-II: Yugoslavya'nın	
-Uzun Süren- Çöküşü ve Türkiye.....	282
Doğu Akdeniz'de Kriz ve Diploması: Türkiye'nin 1990'lı	
Yıllarda Yunanistan ve Kıbrıs Politikası.....	285
"O Bayrak İncecek, O Asker Gidecek": Kardak Krizi ve	
Gri Bölgeler.....	285
Krizden Yumuşamaya: ABD ve AB Arasında	
Türk-Yunan İlişkileri.....	288
Kıbrıs Sorununun Avrupalılaşması: 1990'lı Yıllarda	
Türkiye'nin Kıbrıs Politikası.....	290
Avrupa'nın Ötekisi? 1990'lı Yıllarda Avrupa Birliği ve Türkiye.....	293
Dış Politikada Karar Alma ve Uygulama: Kişiler ve Kurumlar.....	295
İki Cumhurbaşkanı ve Dış Politika: Özal ve Demirel.....	295
Belirleyici Bir Kurum: 1990'larda Dış Politika	
Süreçlerinde Ordu.....	296
Dış Politikada Koalisyon Hükümetleri.....	297
Dönüşüm Zamanı: Soğuk Savaş Sonrasında Hariciye.....	298
Yeni ve Eski Pazarlar: 1990'lı Yıllarda Türk Dış Politikasının	
Politik Ekonomisi.....	299
Bir Entegrasyon Modeli Olarak Ekonomi.....	299
Enerji Rekabeti ve İşbirlikleri.....	301
Kimliğini Arayan Ülke: 1990'lı Yıllarda Türkiye Algısı.....	302
Genel Değerlendirme.....	304

IX

21. Yüzyıl Oluşurken: Avrupa'dan Afroavasya'ya Türk Dış Politikası (2002-2011)

Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Yeni Bir Aşama: 11 Eylül Saldırıları ve Uluslararası Sistemin Dönüşümü	307
Türkiye'de Değişim Yılları: 2000'li Yıllarda Türkiye'de Siyaset ve Kurumlar	309
21. Yüzyıl Oluşurken: AKP Döneminde Türk Dış Politikası (2002-2011)	312
İnişli Çıkışlı Bir Ortaklık: Türkiye ve ABD	315
ABD ile İlişkilerde Bir Dönüm Noktası: Tezkere Krizi	315
Ortadoğu'da İşbirliği: Türkiye ve Büyük Ortadoğu Projesi	318
Coşku ve Sönümlenme: Türk Dış Politikasında AB Üyelik Perspektifi	319
Türk Dış Politikasında Yeniden Kıbrıs: Annan Planı ve Sonrası	321
"Türkiye'nin 11 Eylül'ü": <i>Mavi Marmara</i> Saldırısı	326
Komşular ve Ötesi: Merkez Ülke Olarak Türkiye	328
Davutoğlu Doktrini: Kavramsal Bir Çerçeve	328
İstisnai Bir Dönem: Türk Dış Politikasında Suriye	330
Tahran'la Gelişen İlişkiler: Türkiye ve İran	332
Değişen Söylemler: Türkiye ve Irak	333
Futbol Diplomasisi: Türkiye ve Ermenistan	334
İstikrarlı <i>Detant</i> : Türkiye ve Yunanistan	336
Çok Boyutlu Güçlendirilmiş Ortaklık: Türkiye ve Rusya	338
Merkez Ülkenin Nüfuz Çabası: Afrika'da Türkiye	340
2000'li Yıllarda Dış Politikada Karar Alma	
Mekanizmaları: Kişiler ve Kurumlar	341
Bir Değişim Süreci Olarak 2000'li Yıllar:	
Sivil İdarenin Yükselişi	341
Dışişleri Bakanlığı'nın Yapısı: Yeni Kanun ve Tartışmaları	342
Kamu Diplomasisi ve Balkanlar Örneği: TİKA, Yunus Emre Enstitüleri ve Diyanet	344
Devlet Dışı Aktörler ve Türk Dış Politikası	346
"Ticaret Devleti"nin Dış Politikaya Etkisi: 2000'li Yıllarda Dış Politikanın Politik-Ekonomisi	347
"Bir Başarı Hikâyesi": 2000'li Yıllarda Türkiye Algısı	348
Genel Değerlendirme	349

X

Krizler ve Otonomi Arayışı Arasında Askerileşme: 2011 Sonrasında Türk Dış Politikası

Kriz ve Dönüşüm-I: 2010'lu Yıllardan Günümüze	351
Uluslararası Siyaset	352

Batı Sonrası Dünya: Liberal Uluslararası Düzenin Değişimi	352
Bölgesel Dönüşüm: Arap Baharı'ndan Arap Kışı'na	354
Kriz ve Dönüşüm-II: 2010'lu Yıllardan Günümüze Türkiye	
Siyaseti ve Dış Politika ile Etkileşimi	357
Krizler ve Otonomi Arayışı Arasında Askerileşme: 2011'den Sonra	
Türk Dış Politikası	359
“Batı Sonrası” Dönemde Doğu ve Batı Arasında Türkiye	359
Krizler Sarmalında İttifak: Türkiye ve ABD	359
Ortaklık ve Rekabet Arasında: Türk Dış	
Politikasında Rusya	362
Üyelikten Uzakta: Türkiye-AB “Stratejik Ortaklığı”	369
Arap Baharı'ndan Arap Kışı'na: Türk Dış Politikasında	
Ortadoğu	372
Bir Dış ve İç Mesele Olarak Suriye	372
İşyan ve Darbe: Türk Dış Politikasında Mısır	379
Kuzey Afrika'da Ulusal Çıkarlar: Türkiye'nin Libya'daki	
Siyasi Etkisi ve Askeri Varlığı	381
Yeni Bir Krize Kadar: İsrail ile Normalleşme Çalışmaları	383
“Mavi Vatan” Paradigması: Türk Dış Politikasında	
Doğu Akdeniz	384
Çıkmaz Sokak: Kıbrıs'ta Çözüm(süzlük) Müzakerelerine	
Kısa Bir Bakış	384
Mavi Vatan ve 2020 Doğu Akdeniz Krizi	386
Dış Politikada Karar Alma ve Uygulama: Kişiler ve Kurumlar	391
Cumhurbaşkanlığının Hâkimiyeti: Sistem Değişikliğinin	
Dış Politika Yapımına Etkisi	391
2011 Sonrasında Hariciye: Dışişleri Bakanlığı'nın	
İşlevi ve Yapısı	393
Dış Politikada Askerileşmenin İktisadi Temelleri: 2011'den Sonra	
Türk Dış Politikasının Politik Ekonomisi	394
Otoriterleşme Tartışmaları: 2011 Sonrasında Türkiye Algısı	397
Genel Değerlendirme	398
Notlar	401
Kaynakça	453
Dizin	487

Teşekkür

Bu kitabın yazım süreci iki buçuk yıl sürdü. Bu süreçte birçok kişinin hususi ilgisini ve yardımını gördüm. Öncelikle, böylesine uzun erimli ve Cumhuriyet'imizin 100. yılına ithafen yayınlanacağından ayrıca önemli olan bir çalışmanın parçası olabildiğim için, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları'na, bu süreçte yardımlarını ve anlayışlarını esirgemeyen editörlerim Ali Berktaş ve Levent Cinemre'ye özellikle teşekkür ederim. Böylece benim için fevkalade önemli bir yüzyıl dönümüne kendi imzamı atabildim.

Kitabımı satır satır okuyup hem içerik hem de stil konusunda görüşlerini ileten, beraber birçok esere imza attığım ve atmaya devam edeceğim meslektaşım ve değerli dostum Dr. Deniz Kuru'ya, kitabın yazım sürecinde hem Hariciye konusundaki bilgilerini benimle paylaşan hem de Türk dış politikası ve siyasetine dair entelektüel tartışmalarımızla bu süreci kolaylaştıran dostum Dr. Hüseyin Sert'e, 2,5 yıl boyunca tüm sürece hâkim olan ve konu üzerindeki sohbetlerimizle hayatımı daha keyifli bir hale getiren bir başka dostum ve meslektaşım Dr. Nur Sinem Kourou'ya özellikle teşekkür ederim.

Bu eserin yazıldığı sürecin önemli bir kısmında bünyesinde çalıştığım İstanbul Kültür Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nün değerli öğretim üyelerinin ve işimizi her anlamda kolaylaştıran araştırma görevlilerimizin adını da zikretmeliyim. Prof. Dr. Mensur Akgün, Prof. Dr. Çağla Gül Yesevi, Dr. Ahmet Ertürk ile Bozkurt Toral, Sena Türkoğlu, Elif Çaldemir her şeyden önce bana keyifli bir çalışma ortamı ve arkadaşlık sundular. Daha sonra bünyesine katıldığım Fenerbahçe Üniversitesi'ndeki meslektaşlarıma da verdikleri destek için ayrıca teşekkür etmek isterim.

Kitabın araştırma ve yazım safhasını bir arada götürdüm. Bu süreçte birçok meslektaşımın farklı konularda yardım ve destek gördüm. Prof. Dr. Rıdvan Akın ve Prof. Dr. Barış Doster her zaman olduğu gibi bu süreçte de yanımdaydı. Prof. Dr. Selcen Öner, Avrupa'yla ilgili bazı kavramları Türkçeleştirmemde bana yardım etti. Keza, değerli dostlarım Doç. Dr. Gonca Oğuz Gök ve Dr. Funda Karadeniz de birtakım uluslararası ilişkiler kavramsallaştırmalarıyla ilgili sorularımı seve seve yanıtladılar. Kendileriyle akademide

yolumun kesişmesinin benim için büyük bir şans olduğunu ifade etmeliyim. Bir başka şansım ise, arşiv belgesine ya da bir Osmanlıca çeviriye ihtiyacım olduğunda bana her daim yardım eden ya da etmeye hazır olan, kendi yetiştirdiğim öğrenciler olmasalar da öyle gördüğüm tarihçiler, Samet Öğütlü ve Anıl Göç ile tanışmak oldu.

Bu kitap bir akademik çevrede olduğu kadar bir sosyal çevrede yazıldı. Kimi zamansa ikisi birbiriyle örtüştü. Beraber bir dernek kurup yönetmeye çalıştığım dostlarım, Dr. Nihan Akıncılar Köseoğlu, Dr. Aslı Telseren, Dr. Dilhan Apak ve araştırma asistanımız Ece Yazıcı'ya teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca bu süreçte, her zaman yakın çevremde olup beni hep destekleyen ve yüreklendiren dostlarım Gözde Benzet, Sait Bayrakdar, Burcu Arslan, Berna Ayık, Dr. Nilay Kavur, Dr. Gizem Sivri ve kuzenim Dilek Göbül'ün ismini zikretmeliyim.

Bu teşekkürü çok kişisel bir not ile bitirmek istiyorum. Bu iki buçuk yıllık yazım sürecinin yaklaşık iki yılını, yeni doğan bir bebek, sevgili kızım Ada ile yürüttüm. Cumhuriyet'in dış politikasının 100 yılını aktarma ve anlamlandırma çabası kendi içinde büyük ve zorluyken, bunu bir de yeni doğan bakımı ile yapmış olabilmekten dolayı gururluyum. Fakat bu süreçte aynı zamanda, sosyal devlet imkânlarının kısıtlı olduğu Türkiye gibi ülkelerde, kadınların çocuk sahibi olduktan sonra neden iş hayatından senelerce çekilmek zorunda kaldıklarını, çekilmeseler bile neden geri planda kaldıklarını, daha açık bir ifadeyle, profesyonel rekabetin toplumsal cinsiyet açısından nasıl da eşitlikten uzak olduğunu anlamış bulundum. Oysa ben çevremde bana bu süreçte yardım eden insanlar konusunda oldukça şanslıydım ve bu kitabı şanslı olduğum için tamamlayabildim. Bu bağlamda ailemdaki erkeklere, babam Atilla Papuççular'a ve abim Akın Papuççular'a teşekkür ederim. Ada'nın bakımını kimi zaman benden daha iyi üstlenen eşim ve yol arkadaşım Erkan Kutlu'ya ise hayatım boyunca minnettar kalacağım. Desteğini her zaman yanımda hissettirdi. Kuşkusuz bu konuda en büyük teşekkürü annem Hülya Papuççular'a etmeliyim. İki sene boyunca neredeyse tüm sorumluluğu üstlendi ve çalışmayı tamamlamamda başrolü oynadı. Onsuz asla başaramazdım. Bu sebeple, bu eseri, yazım sürecini her zaman kendileriyle anımsayacağım sevgili anneme ve güzel kızıma ithaf ediyorum.

Doç. Dr. Hazal Papuççular
2023, Suadiye/İstanbul

Giriş

Bu kitap, Cumhuriyet'in kuruluşunun 100. yılına ithafen, bir kaynak kitap olarak yazıldı. 100 yıllık dönemi kendi içinde anlamlı zaman dilimlerine bölerek, bölümler arasında dengeyi gözetmeye çalışarak, Türkçe ve yabancı dillerde yüzlerce eseri, belgeyi, haberi tarayarak ve Türk dış politikasına farklı perspektiflerden bakmaya çalışarak kaleme alındı. Sonunda, yazılmaya başlandığında düşünülenenden daha kapsamlı bir eser, 100 yılın hem panoraması hem de dökümü ortaya çıktı.

Fakat yazım sürecinde karar vermesi en zor meselelerden biri şu an okuduğunuz “Giriş” bölümünün neyi aktarması gerektiği oldu. Bir kavramsal çerçeve oluşturmak ve eseri onun üzerinden ilerletmek, bir başlangıç noktası tespit edip uzunca bir tarihsel arka plan yazmak, literatür özeti ve/veya eleştirisi yapmak seçenekler arasındaydı. Sonunda, eklektik bir stilde karar kılındı. Zira ilerleyen sayfalarda da görüleceği üzere eser Türk dış politikasına kavramsal bir çerçeveden bakmak üzere yazılmamıştır. İmparatorluktan cumhuriyete geçiş safhasını çok önemli bulmakla birlikte, örneğin 19. yüzyılın harici siyasetinde yaşanmış her gelişmenin Türk dış politikasına doğrudan etkili olduğu varsayımını temel almamaktadır. Bir başka ifadeyle, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politikasındaki bazı devamlılıkları ya da bağlantıları, uzunca bir arka plan tarihi anlatısından daha elzem görmektedir. Ve nihayet, mevcut literatüre atıf, kitap içinde sıklıkla yapıldığı için “Giriş” bölümünde ayrıca bir literatür taramasına gerek görülmemiştir. Bu bölüm daha ziyade şu soruları cevaplandırmayı hedeflemektedir: Cumhuriyet'in dış politikasını bütünsel bir şekilde anlayabilmek için hangi faktörler öne çıkarılmalıdır? Türk dış politikasında süregiden ve ikinci yüzyılda da varlığını sürdürmesi beklenen meseleler hangileridir? Ve bu kitabın bölümlerinin yapılandırılması neye göre gerçekleştirilmiştir?

Türk Dış Politikasını Etkileyen Faktörler

Orta Büyüklükte Bir Güç Olarak Türkiye ve Uluslararası Sistem

Türk dış politikasının yüz yıllık gidişatına etki eden başlıca faktörlerden biri kuşkusuz *güç* mefhumu olmuştur. Sıkça tekrarlanan bir gerçek, Cumhuriyet tarihinin neredeyse tamamında Türkiye'nin "orta büyüklükte güç" (*middle power*) olarak hareket ettiğidir.¹ Uluslararası ilişkiler literatüründe orta büyüklükte gücün nasıl tanımlanacağıyla ilgili üzerinde uzlaşmaya varılmış tek şey, kavramı tanımlamanın ne denli zor olduğudur. Bu teorik tartışmalara bu eserde girilmeyecektir, ancak bu konuda özellikle vurgulanması gereken iki durum bulunmaktadır. Birincisi, kavramın tanımlanmasına herkes kendi katkısını sunmuştur. İkincisi, kavram küresel düzen değiştiğinde değişime uğramaktadır. Örneğin günümüzde, sadece orta büyüklükte güçlerden değil, çoğunlukla orta büyüklükte güçlerle ilişkilendirilen yeni kavramlardan bahsedilmektedir: Bölgesel güçler (*regional powers*), eksen ülkeler (*pivotal states*), yükselen orta büyüklükteki güçler (*emerging middle powers*) vb. Sonuç olarak Türkiye, özellikle de günümüzde önem kazanan bu kavramların birçoğuyla ilişkilendirilmekte, onların birçok özelliğini yansıtmaktadır.² Ancak, tarihsel bir açıdan bakıldığında, orta büyüklükte güç kavramsallaştırması, daha genel ve yüzyılın bütününe uygulanabilecek nitelikte olduğu için tercih edilmiştir.

Türkiye'nin orta büyüklükte bir ülke olmasını belirleyen, nüfus, askeri güç, jeopolitik önem, iktisadi güç, gelişmişlik seviyesi gibi kriterlerdir. Ancak daha önemlisi, orta büyüklükte bir kuvvet olmanın, nasıl bir dış politika takip etmeyi gerektirdiği ya da beraberinde getirdiğidir. Bu konuda, Türkiye örneği açısından da önemli olabilecek iki husus bulunmaktadır.³ Birincisi, gücü nispetinde her hedefini –ki bu hedef kendi güvenliğini sağlamak da olabilir– tek başına gerçekleştiremeyecek bir ülkenin bunu çok taraflı diplomasi (*multilateralism*) ya da ittifaklar ile gerçekleştirebileceğidir. İkincisi ise, uluslararası sistemin orta büyüklükteki güçlerin davranışları konusunda çarpıcı şekilde belirleyici olabileceğidir.

Cumhuriyet'in dış politikasına bakıldığında bu konuda ortaya çıkan tablo –istisnaları olmakla birlikte– her iki durumu da örneklemektedir. Ancak aynı zamanda tartışmanın çok taraflı diplomasiden daha ziyade, ittifaklar konusunda gerçekleştiği görülmektedir. Türkiye özellikle Batılı liberal uluslararası düzenin hüküm sürdüğü 20. yüzyılın önemli bir kısmında Batı yanlısı politikalar takip etmiş, Batı ittifakının bir parçası olmuştur. Ancak aynı zamanda Türkiye, yüzyıllık süreçte şartların elverdiği ölçüde otonomi arayışına da girmiştir. Bu tutum, özellikle iki savaş arası dönem bağlamında Türkiye'ye özgü Osmanlı geçmişiyle gerekçelendirilmektedir. Ancak Cox'un da belirttiği gibi büyük güçler karşısında "yeterli" derecede özerkliğe sahip olma isteği aynı zamanda tipik bir orta büyüklükte devlet davranışdır.⁴ Tahmin edilebileceği gibi, uluslararası

sistemle de sıkı sıkıya bağlantılıdır. Türk dış politikasında bu tarz bir otonomi arayışının kabaca üç fazının olduğu söylenebilir:

- a) Bağımsız politikaların takip edilmeye çalışıldığı iki savaş arası dönem;
- b) Batı ittifakı içinde olunmasına rağmen ittifakla sorunların yaşandığı Soğuk Savaş'ın 1960'lı ve 1970'li yılları;
- c) Koşulları ve gidişatı henüz belli olmamakla birlikte 21. yüzyılda 2011'den sonrası.

Belirtmek gerekir ki üçünün de spesifik gerekçeleri, özellikleri ve sonuçları birbirinden farklıdır.

Otonomi arayışı ile ilgili kafa karışıklığı yaratabilecek iki noktayı vurgulamakta yarar var. Cumhuriyet'in 100 yıllık dış politikasında bu arayış çoğunlukla olumlu karşılanmakla beraber, izolasyon çoğu zaman bertaraf edilmesi gereken bir durum olarak görülmüştür. Orta büyüklükte bir devlet olarak Türkiye, yalnızlık içine düştüğü dönemlerde bunu ortadan kaldıracak adımları atmaya çabalamıştır. Örneğin, yeni kurulmuş Cumhuriyet 1920'lerde içinde bulunduğu izolasyonu kırmak için pek çok adım atmıştır. Kıbrıs meselesinin hüküm sürdüğü 1970'lerde yalnızlaşan Türkiye, Sovyetler Birliği ve bazı Ortadoğu ülkeleri ile yakınlaşmaya çaba göstermiştir. 2010'lu yıllardaysa hem Ortadoğu hem de Doğu Akdeniz gibi bölgesel konularda yalnız kalan Ankara, 2020'de birçok ülkeyle "normalleşme" adımı atmıştır. Zira izolasyon dönemleri ülkenin ulusal çıkarları açısından genelde olumsuz sonuçlar vermiştir.

Bir diğer noktaysa, Türkiye'nin daha bağımsız politikalar uygulamaya çalıştığı dönemlerde de çok taraflı diplomasi takip etmeye devam etmesidir. Bu tutumun istisnaları bulunmaktadır. Bir başka deyişle, Ankara'nın tek taraflılık bağlamında davranışları olmuştur. Burada vurgulanmak istenen daha ziyade, otonomi arayışının "tek taraflı" politikalar izlemekle ilişkilendirilebilecek bir durum olmadığıdır. Tam tersine Türkiye, otonomi arayışında olduğu dönemlerde de uluslararası kuruluşların üyesi ve bölgesel paktların bir parçası olmuştur.

Orta büyüklükte güçlerin uluslararası arenada tutumunu belirleyen en önemli faktörlerden biri, uluslararası sistemdir. Örneğin, Soğuk Savaş'ın erken dönemi, aynı zamanda iki kutup arasındaki mücadelenin en sert olduğu dönemdi. Türkiye iki savaş arası dönemin çok kutupluluğunda daha bağımsız politikalar tercih edebilmisti. Fakat II. Dünya Savaşı'ndan sonra Batı ittifakının bir parçası olmak için çaba sarf etmişti. Bu kitapta ideolojik ve iktisadi sebeplerin varlığı da kabul edilmekle birlikte, Ankara'nın bu tercihinde o günün uluslararası sisteminde güvenliğini bu ittifakla temin edeceği düşüncesinin oynadığı rol ortaya konmuştur. Aynı şekilde 1960'lar ve 1970'lerde, Türkiye'nin müttefiki ABD ile ilişkilerinin dibe vurması çoğunlukla Kıbrıs meselesi üzerinden incelenmekle birlikte, o dönemde uluslararası politikada hüküm süren *Detant* (yumuşama) koşullarına paralel şekilde ilerlemesi de tesadüfi değildir. Günümüzde sıkça atıfta bulunulan "stratejik otonomi" kavramının, yine çoğu araştırmacı tarafından "Batı sonrası dünya düzeni" olarak adlandırılan bir başka kavramla beraber kullanılması da benzer bir dinamiği yansıtmaktadır.

Örneğin, uluslararası sistem Türk dış politikası için tek belirleyici değildir, ama belirleyicilerden biridir ve çok önemlidir.

Türk Dış Politikası ve Tarihsel Arka Plan

Osmanlı Geçmiş(ler)i

Tarih, ülkelerin dış politikasında önemli bir belirleyici olagelmıştır. Geçmişte yaşanan olaylar dış politikayı, sonraki dönemlere miras bıraktığı somut meseleler aracılığıyla meşgul ettiği gibi, siyasal aktörlerin bu olaylar konusundaki bilgi birikimi ve yorumu da dış politika anlayışını büyük ölçüde şekillendirmektedir. Türk dış politikasının Osmanlı geçmişi de böylesi bir etkiye sahiptir. Ancak, Türkiye’de her alanda olduğu gibi dış politika alanında da tek bir Osmanlı geçmişinden bahsetmek mümkün değildir. Daha ziyade, Osmanlı “geçmişleri”nden bahsetmek gerekir. Lozan Antlaşması, bu konuda verilebilecek en iyi örneklerden birini teşkil eder. Bir kesim Lozan Antlaşması’nın bir başarı olduğunun altını çizer. Zira Osmanlı İmparatorluğu’nun yenik düştüğü I. Dünya Savaşı’ndan sonra Anadolu işgale uğramış ve Paris Barış Antlaşmaları çerçevesinde imzalanan Sevr Antlaşması, ülkeyi çeşitli güçler arasında bölmüştü. Kurtuluş Savaşı sonrasında imzalanan Lozan Antlaşması ise Türkiye’nin bağımsız bir devlet olarak uluslararası kabulü anlamına gelmekteydi. Ancak bir başka bakış açısı, Lozan’ı imparatorluğun tasfiyesi olarak görmüş ve Türkiye’nin dar sınırlara sıkıştığı tezini ortaya sürerek antlaşmayı bir başarısızlık olarak nitelmiştir. Buradaki bakış açısının referans noktası, imparatorluğun işgale uğradığı son dönemi değil, güçlü olduğu yıllardır.

Benzer bir bakış açısı Türkiye’nin Ortadoğu’yla olan ilişkisi açısından da verilebilir. Arap halklarının I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı İmparatorluğu’na karşı ayaklanmasını ön plana çıkaranlara karşı bir başka tez, “ümmetin” yüzyıllarca birlikte barış içinde yaşadığını ve sınırların yapay olduğunu savunmaktadır. Çarpışan tezler, Türkiye’deki siyasal ve toplumsal kutuplaşmanın bir yansıması olduğu kadar, Türk dış politikasına etki edebilecek nitelikte farklı Osmanlı İmparatorluğu tahayyülleridir.

Örneğin bu bağlamda, Batı’yla yaşanan sorunlu ilişkilere rağmen Türkiye’de birçok iktidarın Batı ile yakın ilişkiler kurma, ittifaklara dahil olma çabasının arkasında, birçok faktöre ek olarak Osmanlı’nın son iki yüzyıllık modernleşme geçmişinin etkisi de vardır. Fakat, 21. yüzyılda Türk dış politikasının hâkim paradigması haline gelecek *Stratejik Derinlik* ve merkez ülke olma anlayışı da –temel olarak– imparatorluğun hüküm sürdüğü ya da etkin olduğu coğrafyalara dayanmaktadır. Doktrin, Osmanlı geçmişinden kaynaklanan tarihsel bağları, Türkiye’nin tüm bu bölgelerde etkin olabilmesinin ve etkin olması gerekliliğinin bir sebebi sayar. Örneğin, Türkiye’de Osmanlı geçmiş(ler)i de başka birçok şeyde olduğu gibi rekabet halindedir ve Türk dış politikası için ortaya alternatif projeksiyonlar koymaktadır.

İmparatorluğun Geç Döneminin Tarihsel Mirası

İmparatorluğun geç dönemi hem yapısal olarak hem de olaylar bağlamında Türk dış politikasını etkilemiş ve hâlâ etkilemeye devam etmektedir. Yukarıda da belirtildiği üzere, Türk dış politikasının çoğu döneminde mevcudiyetini koruyan Batıcı yönelim, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılılaşma serüveninden azade düşünülemez. İmparatorluğun Batı'nın gerisinde kaldığı ve ancak Batı tipi reformlarla kurtulabileceği düşüncesi 18. yüzyıldan itibaren modernleşmenin ardındaki dinamiği oluşturmuştu. İmparatorluktaki modernleşmenin Cumhuriyet'e iz düşümü ise, Türkiye'nin ekonomik kalkınması ve modern bir kurumsal yapıya sahip olması için modernleşmesi gerektiği şeklinde oldu ve bu da dış politikaya Batıcı bir dinamik sağladı.⁵

Bu dinamik iniş ve çıkışlarıyla varlığını sürdürürken aynı zamanda içinde büyük sorunlar ve fikri çatışmalar da barındırdı. Türkiye kimi zaman Batı'dan şüphe duydu. Bu da bir başka tarihsel devamlılıkla ile yakından ilişkiliydi: Parçalanma/işgal/bölünme şüphesi ve korkusu. Çoğunlukla Sevr Antlaşması üzerinden "Sevr Sendromu" şeklinde kavramsallaştırılan bu korku ya da şüphenin aslında Sevr öncesine dayanan temelleri vardı. Zira Osmanlı İmparatorluğu'nun geç dönem tarihi, modernleşmenin olduğu kadar Batı'nın da rol oynadığı ayaklanmalar, savaşlar ve toprak kayıplarının da tarihiydi. I. Dünya Savaşı'ndan sonraysa imparatorluk, başkenti İstanbul dahil olmak üzere, işgale uğramıştı. Dahası, 1920'de imzalanan Sevr Antlaşması'nda, Doğu Trakya'nın Yunanistan'a verilmesi, İzmir'in beş yıl boyunca Yunanistan'da kalması ve sonrasında egemenliği için plebisit yapılması, Doğu Anadolu'da bir Ermenistan kurulması, özerk bir Kürdistan'ın oluşturulması gibi bazı maddeler vardı. Sevr Antlaşması'nın uygulanmayışının sebebi Batı'nın bunu istememesi değil, Milli Mücadele'nin kazanılması ve sonuçta Lozan'da yapılan yeni bir antlaşmaydı. Ancak sonuç olarak, imparatorluğun geç dönemi ve son yılları Türk dış politikasına bölünme/parçalanma korkusu gibi bir miras bıraktı. Türkiye'de Sevr Antlaşması'na atıfta bulunulmuş bir iktidar bulmak hemen hemen imkânsız gibidir.

Hem bu tarihsel miras hem de bölgesel gelişmeler sebebiyle Türk dış politikasında "ulusal güvenlik" temasının oldukça hâkim olduğu görülmekte ve Ankara sadece komşuları değil, aynı zamanda ittifak içinde olduğu ülkelerden de zaman zaman şüphe duymaktadır.⁶ Türkiye'nin orta büyüklükte bir devlet olarak otonomi arayışı içinde olmasının, jeopolitik gelişmeler ve uluslararası sistemin aldığı şekle ek olarak, bu tarz bir psiko-tarihsel sebebinin de olduğu söylenebilir. Bu konu değerlendirilirken ayrıca, imparatorluğun hiçbir döneminde sömürgeye dönüşmemesine rağmen, bağımsızlığını fiilen kaybetmesi sonucu yeni kurulan Cumhuriyet'in, bağımsızlığı bir kuruluş felsefesi olarak ortaya koymuş olmasını da göz önünde tutmak gerekir.

Sonuç olarak altı çizilmesi gereken husus şudur: Türkiye yüz yılın büyük çoğunluğunda kendisini "Batı" ile konumlandırmaya çabalamış olsa da bu

hiçbir zaman pürüzsüz bir ilişki olmamıştır. Bu inişli çıkışlı ilişkilerin sebeplerinden biri, ilişkilerin tarihsel gelişim sürecidir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılının, başka meseleler bağlamında da Türk dış politikasına bıraktığı bir miras söz konusudur. Örneğin, imparatorluğun Rusya ile yaptığı savaşların, Türkiye'yi kuzey komşusuna dair oldukça temkinli ve şüpheli yaptığına dair iddialar⁷ hiç de temelsiz değildir. Aslında 20. yüzyılın büyük bölümünde Batı/Rusya ayrımı yapılabilirse de 19. yüzyıl Çarlık Rusya'sıyla yaşanan savaşlar imparatorluğun Batı ile ilişkilerinin, kısacası, yukarıda bahsedilen sorunlu dinamiklerin de bir parçasıdır. Ancak, ilişkilerde hangi tarihsel mirasın ön plana çıkarılacağı da yaşanan dönemin özelliklerine göre değişmektedir. Soğuk Savaş yıllarında Çarlık Rusya'sı örneğine başvurulurken, 21. yüzyılda Rusya ile yakınlaşıldığında birden Kurtuluş Savaşı yıllarında Sovyet Rusya'nın TBMM hükümetine yaptığı para ve silah yardımı hatırlanabilmektedir. Bu örnek, tarihsel mirasın da sürekli değişim halinde olabileceğini göstermektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun geç döneminin, özellikle de son yıllarının Türk dış politikasına bıraktığı miras bağlamında en somut ve çarpıcı örnek ise kuşkusuz 1915'teki Ermeni Tehciri'dir. Günümüzde, yüz yılı aşkın bir mesele olarak, Türk diplomasisinde Osmanlı döneminden miras kalan başlıca sorunlardan birini teşkil etmektedir.

Kurucu Yılların Mirası (1920-1923)

Cumhuriyet'in dış politikasına muazzam etkisi olan bir başka zaman dilimi de kurucu yıllar diye tabir edilebilecek, 1920-1923 dönemidir. Bu dönem, imparatorluktan cumhuriyete bir geçiş niteliği taşıması dolayısıyla Türkiye'nin tarihinde biriciktir. 1920-1922 arasında İstanbul ve Ankara olmak üzere, iki farklı hükümet vardır. Ağustos 1922'de Kurtuluş Savaşı'nın TBMM ve ordusu tarafından başarıya ulaştırılması ve Kasım 1922'de saltanatın kaldırılmasıyla, Ankara'daki Türkiye devleti tek otorite olarak kalmıştır. 1923 Temmuz'unda Lozan Antlaşması'nın imzalanmasıyla uluslararası alanda da tanınacak bu devletin rejimi Ekim 1923'te ilan edilecek ve böylece geçiş dönemi sona erecektir.

Öncelikle, bu dönemin Türk diplomasisi açısından kurumsal bir işlevi ve mirası vardır. Saltanat kaldırılana kadar, Türkiye'de iki Dışişleri Bakanlığı (Hariciye Vekâleti) görev yapmıştır. Türkiye'nin mücadelesini diplomatik alanda vermiş olan kuruluş Ankara'daki vekâlettir. Osmanlı Hariciyesi'yle olan insan kaynağı bağına rağmen Cumhuriyet'in Dışişleri Bakanlığı'nın bürokratik yapısı ve geleneği, Ankara'da TBMM çatısı altında kurulmuş vekâletin temeli üzerinde inşa edilmiştir.⁸

Bu dönem sadece kurumsal olarak değil, hukuksal olarak da Cumhuriyet dönemi Türk dış politikasına etkili olmuştur. Buna göre kuşkusuz en büyük mi-

ras Lozan Antlaşması olmuştur. Ankara'daki hükümetin uluslararası alanda tanınması anlamına da gelen kurucu antlaşma Lozan'ın Türk dış politikasını etkileyen en uzun vadeli sonucu, hâlâ yürürlükte olması ve değiştirilen kısımları hariç imzacı tarafları bağlamasıdır. Kısacası, Türk dış politikası açısından Lozan, günümüzde de uyulması gereken uluslararası hukuki bir metin, önemli bir belirleyicidir.

Diğer yandan Lozan'ın, Türk dış politikasına olaylar bazında somut etkileri de olmuştur. Bu hususta birkaç kategoriden bahsedilebilir. Birinci kategoride, Lozan'da çözülememiş ancak erken Cumhuriyet döneminin diplomatik girişimleriyle çözüme ulaştırılıp nihayete erdirilen bazı konular bulunur. Örneğin, Türk-Yunan mübadelesinin uygulanmasından kaynaklanan sorunlar ve Osmanlı borçlarının belirlenmesi konusunda yapılan görüşmeler, 1930 ve sonrasında çözüme ulaşmış ve uygulama safhasından sonra bu “defterler” büyük ölçüde kapanmıştır. Günümüzde bu konular çoğunlukla “hafıza” üzerinden konuşulmaktadır.

İkinci kategoride, Lozan'da çözülememiş ve çözülmeyi bekleyen ya da çözümlmesine rağmen tarafların değiştirmek istediği sorunlar vardır. Fakat, bunların birinci kategoriden farkı, erken Cumhuriyet döneminde sonuca ulaştırılmalarına rağmen yıllarca tartışılmaya ve Türk dış politikasına etki etmeye devam etmeleridir. Musul ve Hatay böyle meselelerdir. Bu tarz tartışmalar, bu kitabın muhtelif yerlerinde incelenmiştir. Ancak bu konuların nasıl bir süreklilik oluşturduğunu göstermesi açısından birkaç örnek vermek yerinde olacaktır. Musul, Lozan'da sonuçlandırılmayan bir sorun olarak, 1924'te Ankara ve Londra tarafından müzakere edilecek ve Milletler Cemiyeti'nin Musul'un Irak'ın parçası olduğuna dair verdiği karar uyarınca 1926'da çözülecektir. Ancak Misak-ı Milli içerisinde olmasına rağmen alınamayan Musul bir yandan kamuoyu tarafından sürekli tartışılmaktadır. Diğer yandan, örneğin 1990-1991 yılındaki Körfez Krizi sırasında Cumhurbaşkanı Özal'ın bölgeyi ele geçirme planlarının olduğuna ve hatta bu sebeple silahlı kuvvetlerle gerginlik yaşadığına dair iddialar, konunun sadece kamuoyunun değil aynı zamanda siyasetin de gündeminde olduğunu göstermektedir. Bir başka ifadeyle, 1990'larda dahi “canlı” olduğunun kanıtıdır. Benzer biçimde, Türkiye'nin Lozan'da belirlenen güney sınırına, 1921'de Fransızlarla yapılan Ankara Antlaşması doğrultusunda İskenderun Sancağı'nın dahil edilmemesi, bölgeyi 1935'ten sonra Türk dış politikasının temel hedeflerinden birine çevirecektir. 1939'da üç yıllık bir çabanın ardından Hatay Türkiye'ye ilhak edilmiştir ancak Suriye bu kararı hiçbir zaman tanımamıştır. Böylece güney sınırı, Cumhuriyet tarihinin önemli bir bölümünde Suriye ile yaşanan gergin ilişkilerin bir parçası olmuştur.

Üçüncü kategori ise Lozan'ın kurduğu statükonun yarattığı birtakım sorunlar ve bunun Türk dış politikasına etkisi üzerinedir. Bu konuda verilebilecek en çarpıcı örnek Ege'dir. Antlaşmanın Ege'de oluşturduğu politik coğrafya, yüz

yıllık dış politikanın hemen hemen her döneminde çözülmesi gereken sorunlar çıkarmıştır. İki savaş arası dönemden başlayarak güvenlik problemine dönüşen Ege Denizi, daha sonraki deniz yetki alanları, egemenlik ve silahlandırma gibi siyasi, askeri ve hukuki birçok çerçevede Türk dış politikasının başlıca konularından birini teşkil edecek, aynı zamanda kamuoyunda sıkça alevlenen bir tartışmanın öznesine dönüşecektir.

Ancak belirtmek gerekir ki, Lozan Antlaşması'nın Cumhuriyet'in dış politikasına olan etkisi, sadece olaylar ve bölgeler bazında ele alınması gereken sorunlardan müteşekkil değildir. Tam tersine, önceki sayfalarda sıkça bahsedilen otonomi arayışını uygulayabilme imkânını sağlayan ve kolonilerin/manda yönetimlerinin hâlâ uluslararası düzenin parçası olduğu bir dönemde Türkiye'yi bu düzenin eşit bir üyesi haline getiren dönemeç, Lozan Antlaşması'dır. Kısacası, Türkiye'nin statüsü, sınırları ve dış politikasını oluşturacak hukuksal ve bürokratik çerçeve açısından kurucu yılların etkisi somut olarak belirleyicidir.

Coğrafya ve Kimlik Karmaşası

Türkiye'nin coğrafi konumunu tarif ederken muhakkak yararlanılan “Doğu ile Batı arasında köprü” veya “üç kıtanın kesişim noktası” gibi söylemler klişe gibi görünse de söz konusu coğrafya, Türk dış politikasını etkileyen önemli faktörlerden biri olmuştur. Zira bu coğrafi konumun jeostratejik çevirisi şudur: Türkiye Boğazlar'ı kontrol eden, Soğuk Savaş'ta iki süper güçten biri olan Sovyetler Birliği'ne, Soğuk Savaş sonrasında ise Balkanlar, Kafkaslar ve Orta-doğu gibi dünyanın önemli fakat en istikrarsız bölgelerine komşu olmuş/olan bir ülkedir. Cumhuriyet tarihine bakıldığında bu özellikler bir taraftan Türkiye'nin stratejik önemine katkı sağlayarak pazarlık gücünü ve manevra yetisini genişletmiş, diğer taraftansa bazı zorluk ve meydan okumaları da beraberinde getirmiştir.⁹ Ancak her şekilde denilebilir ki bu konum sayesinde Türkiye, uluslararası politikada herhangi bir orta büyüklükte devletin oynayabileceğinden çok daha önemli roller üstlenmiştir.

Türkiye'nin coğrafi konumunu tarif etmek nispeten kolaydır. Fakat hem coğrafi hem de kültürel ve tarihi özellikleri çerçevesinde Türkiye'nin kimlik profiline çıkarılması oldukça zordur. Türkiye'nin tam olarak nereye ait olduğu sorusuna net bir yanıt verilememektedir. Türkiye, Osmanlı İmparatorluğu döneminden itibaren modernleşme/Batılılaşma çabasının içindedir. Önceki sayfalarda da belirtildiği üzere, Cumhuriyet tarihinin önemli bir bölümünde Batı, dış politika istikametinin bir belirleyeni olmuştur. Ancak örneğin, Batı'nın Türkiye'yi ne ölçüde Batılı kabul ettiği, önemli bir soru işaretidir. Aslında bu tarz sorgulamalar çoğu zaman negatif olarak algılansa da Türkiye'nin coğrafi ve kültürel kimliği ile ilgili bu kafa karışıklığının Türk dış politikasına bazı katkıları da olmuştur. Altunışık'a göre, 21. yüzyılın ilerleyen yıllarında

hükümetin Türkiye’yi daha çok Ortadoğu’nun –İslam dünyasının– lideri olarak konumlandırma gayretine rağmen, Cumhuriyet tarihinin çoğunluğunda Türkiye, birkaç bölgenin kenarında bulunmak suretiyle, bu bölge/bölgelere tam anlamıyla uymayan, bunun yerine bölgeler arasında gidip gelen bir yapı sergilemiştir.¹⁰ Bu durum uluslararası sistemin izin verdiği nispette, Türk dış politikasına bir manevra kabiliyeti de sağlamıştır. Benzer bir anlayış, Yanık tarafından Türkiye’nin kendisini coğrafi ve tarihsel olarak “istisna” olarak kavramsallaştırarak aslında uluslararası sistemde de istisnai roller üstlenebilme iddiasına sahip olduğu şeklinde ortaya konmuştur.¹¹ Bu durum özellikle Batı ile ilişkilerde önemli olmuştur. Zira örneğin, Türkiye’nin Doğu’daki bazı dönemeçlerde ön plana çıkan/çıkartılan rol modeli bu söylemle bağlantılıdır. Ezcümle, Türkiye’nin coğrafi ve kültürel arada kalmışlığı karmaşaya yol açtığı kadar kimi zaman ön plana çıkmasında da rol oynamakta ve Batı ile ilişkilerini de yeniden üretmektedir.

İç Siyaset Faktörü

Türkiye’de iç ve dış politika birbiriyle etkileşim içindedir. Bu etkileşim, birkaç düzlemde gerçekleşmektedir. Birincisi, iç siyasetteki gelişmelerin dış politika kararlarına etki etmesidir. İkincisi ve bağlantılı olarak, dış politikanın iç politikadaki hedefler doğrultusunda planlanması/hatta kullanılmasıdır. Üçüncüsü ise, iç siyasetin dış politika yapım süreçlerini etkileyen normları oluşturmalarıdır. Türkiye’de iç ve dış politika arasındaki bu etkileşim çoğunlukla 21. yüzyıl üzerinden tartışılabilir da aslında tarihsel birçok örnek mevcuttur ve bu örneklerin hepsi çok partili hayata ait değildir. Mesela, 1920’lere damgasını vuran Musul meselesinde, iç siyasette yaşanan isyanlar veyahut ülke içinde modernizasyonu gerçekleştirmek için barışa olan gereksinim gibi bazı dinamikler, Türkiye’nin 1926’daki Milletler Cemiyeti kararını kabul etmesinde birer faktör olmuştur. Çok partili dönemde ise, Demokrat Parti’nin Kıbrıs’ta önce *taksimi* savunup sonrasında bağımsızlık düşüncesini kabul etmesinin yapısal faktörlere ek olarak iç siyasette yaşanan ekonomik kriz ve bu krizi çözmek için Batı’nın finansal yardımına duyulan ihtiyaç gibi çeşitli sebepleri vardı.¹²

Kuşkusuz, 21. yüzyıl bu konuda birçok örnek sunmuştur. Özellikle 2010’lu ve 2020’li yıllarda yükselen popülizmin de etkisiyle dış politika meselelerinin iç siyaset ve ekonomide yaşanan bazı gelişmelere paralel olarak oluşturulmuş ya da öne çıkarılmış olması vurgulanması gereken bir husustur.¹³ Türkiye içinde bu dönemde yaşanan siyasi-ideolojik dönüşümün 2017’de yapılan referandumla hükümet sistemi değişikliğinin önünü açması da dış politika yapımındaki yetkinin büyük bölümünün cumhurbaşkanına verilmesini beraberinde getirmiştir. Bu örnek de iç siyasetin dış politika alanına nasıl etki ettiğini göstermesi açısından çarpıcıdır. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Türk Dış Politikasında Sürekliliği Olan Meseleler

Cumhuriyet döneminin dış politikasında birkaç konu, uzun yıllara damgasını vurmuş ve vurmaya devam etmektedir. Bazısının temeli imparatorluk dönemine kadar geri götürülebilirken, kimisi ise Cumhuriyet döneminde ortaya çıkmış ve günümüze kadar ulaşmıştır. Bu açıdan, dört konunun Türk dış politikasında devamlılık çerçevesinde sürekli yer işgal ettiğini ve gelecekte de mesai gerektireceğini söylemek mümkündür: Kıbrıs, Boğazlar, Kürt ve Ermeni meseleleri.

Kıbrıs meselesi, 1950'lerden itibaren Türk dış politikasının en önemli konularından biri haline gelmiştir. Kıbrıs'ın egemenliği Türk dış politikası için zaman içinde genişleyen devasa bir meseleler bütününe dönüşmüştür. Önce Ege'deki Türk-Yunan sorununu, sonrasında Ankara'nın Washington ve Brüksel ile ilişkilerini, en sonunda da Doğu Akdeniz enerji kaynakları bağlamında tüm bölge ülkeleriyle yaşanan bir krizi önüne katmıştır. Bu bağlamda Kıbrıs çok boyutlu bir mesele olarak, kuvvetle muhtemel Türkiye'nin ikinci yüzyılında da dış politikanın en etkili meselelerinden biri olmaya devam edecektir.

Boğazlar konusu ise Kıbrıs'tan çok daha uzun erimlidir. Jeopolitik dengeler açısından oldukça önemli olan Karadeniz'deki statüko ve Boğazlar'dan geçiş, 18. yüzyıldan itibaren, hem Osmanlı İmparatorluğu ile Rus Çarlığı'nın hem de Batılı devletlerin odak noktalarından biri olmuştur. İmparatorluktan Cumhuriyet'e geçişte, Boğazlar rejimini kuran anlaşma Lozan Boğazlar Sözleşmesi'dir ve kurduğu rejim ne Sovyetler Birliği ne de Türkiye tarafından olumlu karşılanmıştır. Zira hem Karadeniz'in açıklığı anlayışını benimsemiş hem de Boğazlar bölgesini silahtan arındırmıştı. Buna göre 1936'da Montrö Boğazlar Sözleşmesi yeni bir statüko kurmuştur ve bu statüko bugün hâlâ geçerlidir.

Ancak kimi zaman bu statükoya meydan okunmuş, kimi zaman da küresel rekabette Montrö'nün uygulanması Boğazlar'ı dikkat edilmesi gereken bir husus olarak ön plana çıkarmıştır. Örneğin, II. Dünya Savaşı'nın son yıllarından itibaren Türk dış politikasının oluşturulmasında –Sovyetler Birliği ve Batı ittifakı ile ilişkiler bağlamında– kilit rol oynamıştır. Ancak böyle bir krizin yokluğunda dahi, Türkiye'nin Boğazlar'daki geçiş rejimini kontrol eden bir devlet olması beraberinde hem bir güç hem de sorumluluk getirmiştir. 2008 Rusya-Gürcistan Savaşı, 2022 Rusya-Ukrayna Savaşı gibi gelişmelerde görüldüğü üzere, özellikle Rusya ve Batı'yı karşı karşıya getirecek her sorunda, tüm dikkatlerin Ankara'nın uygulamalarına çevrileceği ve bunun da Boğazlar/Karadeniz rejimini sorgulamaya açacağı muhakkaktır. Bu sebeple, ikinci yüzyılda da Türk dış politikasında bir Boğazlar bölümü mutlaka olacaktır.

Üçüncü temel konu ise Kürt meselesidir. Bu konu 1980'lerden bu yana iç siyasette terör-güvenlik, demokratikleşme ve sosyoekonomik gelişme çerçevelerinde olmak üzere farklı açılardan ele alınmıştır. Türk dış politikasında ise yine bu yıllardan itibaren bölgesel, uluslararası ve ulusötesi bir nitelik kazanmıştır.

İç-dış siyasetin birbiriyle paralel gittiği bu konu, Türkiye'nin Irak-İran-Suriye ile ilişkilerini etkilemiş ve Türkiye ile İsrail'in 1990'lardaki yakınlaşmasında önemli bir faktör olmuştur. Irak'ın işgali ve sonrasında ise Kuzey Irak'taki gelişmeler bağlamında ABD ile ilişkilerde sorun oluşturmuş ve son olarak Suriye İç Savaşı'nın ilk yıllarından itibaren Türkiye'nin en önemli konusu haline gelmiştir. Tüm bu süreçlerde, demokratikleşme ve insan hakları bağlamında AB ile yaşanan sorunların bir bölümünün de kaynağını oluşturmuştur. Sonuç olarak 1980'lerden itibaren etkisini giderek artıran bu konu, önümüzdeki on yıllarda da hem bölgedeki gelişmeler hem de iç siyasetteki dinamikler bağlamında Türk dış politikasının dikkatini üzerine çekecek ve Ankara'nın bölgedeki ve küresel bağlamdaki ilişkilerinde belirleyici olacak gibi görünmektedir.

Son olarak, aslında genel olarak arka planda kalmış gibi görünse de Ermeni meselesinin de Türk diplomasisindeki varlığını sürdürecektir bir sorun olduğunu söylemek mümkündür. 1915 Tehciri'nin dünyadaki bazı ülkeler tarafından soykırım olarak kabul edilmesi, diğer sorunlar kadar sürekli gündemi meşgul etmese dahi, Türk dış politikasında onyıllardır mevcut olan bir problemidir. Ermeni diasporasının aktif çabası da ABD Kongresi gibi Türkiye için önemli olabilen karar alma mekanizmalarında negatif etki yapmaktadır. Sonuç olarak Ermeni meselesi, Türkiye için Kürt meselesi gibi yaşamsal bir yere sahip olmasa da dış politikadaki varlığını sürdürecektir ve bazı merkezlerle ilişkileri etkileyecektir.

Kitabın Genel Çerçevesi

Cumhuriyet'in Dış Politikası kendi içinde bütünlük oluşturan zaman dilimlerine bölünmüştür. Bu dönemleri ele alan her bölüm ise, temelde altı altbaşlıktan oluşmaktadır. Bölümün içeriğine dair genel bir girişten sonra ilk altbaşlık dönemin uluslararası gelişmelerini ve tartışmalarını yansıtmaktadır. Bu anlatı, hem Türkiye'nin küresel/bölgesel gelişmelerdeki yerini belirlemek hem de Türk dış politikasının inşa edildiği altyapıyı anlayabilmek için önemli görülmüştür. Bu arka planın bir başka vechesi ise Türkiye siyasetidir. Zira Türkiye'nin iç ve dış politikası sürekli bir biçimde etkileşim halinde olduğu gibi, dış politika yapımının yasal çerçevesini de iç siyaset oluşturmaktadır. Bu sebeple, ikinci altbaşlık dönemin Türkiye siyasetinin ana hatlarına odaklanmaktadır. Bölümlerin ağırlık noktasını oluşturan üçüncü altbaşlık ise, Türk dış politikasının temel meseleleridir. Bu açıdan, bazen olaylar, bazense ikili ya da çok taraflı ilişkiler irdelenmiş ve konular birbirleriyle bağlantı kurulmak suretiyle okura sunulmuştur. Dördüncü altbaşlık, Türkiye'de dış politika yapım süreçlerini incelemiş, dış politikayı yapan ve uygulama süreçlerinde rol oynayan kişi ve kurumlara dikkat çekmiştir. Tüm bölümlerde bu altbaşlık içerisinde Dışişleri Bakanlığı'nın yapısı ve eldeki belgelerin izin verdiği nispette kurumsal gelişimi de ele alınmıştır. Beşinci altbaşlık, dış siyasetin kimi zaman iktisadi altyapısını kimi zamansa iktisadi ilişkilerini analiz etmiştir. Dış politikanın ekonomi te-

melinde de bir bileşenin olduğunu göstermeye çalışan bu bölümler temelde dış politikanın politik ekonomisi olarak adlandırılmıştır. Son altbaşlık ise, ele alınan dönemlerde Türkiye'nin ne şekilde algılandığı, hangi konular bağlamında tartışıldığı sorularından hareketle, Türkiye imajı/algısı olarak yapılandırılmıştır. Kaynakların varlığına göre bu bölümler, kimi zaman daha çok Batı'ya odaklanarak, kimi zaman da Ortadoğu gibi bölgelere bakılarak yazılmıştır. Her bölüm, genel bir değerlendirmeyle noktalanmıştır.

II

İki Savaş Arasında: Türk Dış Politikasının Oluşumu (1923-1939)

Hâdiseler, Türk Milletine, iki ehemmiyetli düsturu yeniden hatırlatıyor: Yurdumu-
zu ve haklarımızı müdafaa edecek kuvvette olmak... Sulhu koruyacak arsiulusal
çalışma birliğine önem vermek...¹

Mustafa Kemal Atatürk

Atatürk'ün 1935'te yaptığı meclis açılış konuşmasından alıntılanan bu söz-
ler, Türk dış politikasının 1930'lu yıllarda takip etmeye çalıştığı genel siyaseti
özetler niteliktedir. Dünyanın ikinci bir genel savaşa adım adım ilerlediği o
yıllarda, henüz ikinci onyılında olan genç Cumhuriyet kendisini dış tehditlere
karşı korumak için hem askeri ve diplomatik açıdan güçlenmeye çalışıyor hem
de ikili ve çok taraflı diplomaside aktif bir siyaset izleyip kendisi için en iyi se-
çenek olan barış ortamını tesis etmeye çalışıyordu. Bu yıllarda izlenen dış poli-
tika genel anlamda barışı korumaya yetmese de Türkiye'nin sonraki yılları için
adeta bir kılavuza dönüşmüştür. Öyle ki, Türk dış politikasının sonraki her
sorunlu sürecinde Cumhuriyet'in ilk yıllarının diplomasisi söz konusu sorunun
niteliğine göre bazen "yurtta barış dünyada barış" mottosuyla, bazen bağım-
sızlık kavramıyla ve bazen de bu dönemde kurulan ikili ilişkilerin çerçevesiyle
hep dönölüp bakılan bir "an" haline gelmiştir.

Oysa, bu dönem aslında bir oluşum sürecidir. Dış politikanın normları,
bu süreç içinde zamanla oluşmuştur. Ve bu süreç aynı zamanda içinde deği-
şimi ve kimi zaman da istisnaları barındırmıştır. Örneğin, sadece 1930'lar dış
politikasına bakarak tüm iki savaş arası dönemi anlamak mümkün değildir.
Türkiye'nin iki savaş arasında 1920'ler ve 1930'lar olmak üzere iki farklı dö-
nemi vardır ve amaçları benzer olsa bile her ikisi de birbirinden değişik özellik-
ler göstermektedir. Benzer şekilde, Türkiye'nin 1923'ten sonraki dış politikası
genel anlamda anti-revizyonist olsa dahi, 1930'larda Boğazlar ve Hatay gibi
statükoyu değiştiren iki önemli istisnai dış politika davranışı da olmuştur.

Türk dış politikasının iki savaş arası döneminin 1920'ler ve 1930'lar olarak ikiye ayrılmasının hem o dönemin uluslararası siyasetiyle hem de kendi iç dinamikleriyle ilişkisi vardı. Dünya, 1920'leri savaş sonrası dönemin yeniden yapılanması ve 1930'ları o düzene gelen meydan okuma olmak üzere iki farklı şekilde yaşamıştı. Benzer biçimde iç siyasette Türkiye, 1920'leri yeni kurulmuş bir rejimin inşasıyla, 1930'ları ise güçlenmiş bir tek partiyle geçirmişti.

Dış politikada karar alma süreci Atatürk'ün bu konudaki hâkimiyeti dolayısıyla çok kapsamlı bir anlatı sunmasa da dış politikanın yapımı ve uygulanmasında Başbakan İsmet İnönü ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüşdü Aras'ın katkılarının da incelenmesi gerekir. Fakat, dış ilişkiler tahmin edilebileceği gibi bu isimlerle sınırlı değildir ve dış politika yapım süreçlerinde rolü ne olursa olsun Cumhuriyet Hariciyesi de incelenmelidir. Zira Dışişleri Bakanlığı, imparatorluktan cumhuriyete geçişte yaşanan değişiklikler konusunda istisnai değildir ve kurum hem bu hem de sonraki dönemlerde dış ilişkilerde etkin roller oynamış birçok diplomatı da yetiştirmiştir. Ancak, bu dönemde Dışişleri'nde yetişmiş meslek memurları kadar farklı ülkelere gönderilmiş “zoraki diplomat”lar da, Türk dış politikasının uygulayıcılarının incelenmesini gerekli kılmaktadır.

Siyasetin ekonomiden ayrı olarak düşünülemeyeceği savı, Türkiye'nin iki savaş arası dönemdeki iktisadi yapısı ve ilişkilerinin dış politikasına ne derece etki ettiği sorusunu da beraberinde getirmektedir. Türkiye'nin Sovyet Rusya ve Almanya ile yürüttüğü ticari ilişkiler kadar, ekonomisinin yeniden yapılandırılmasında dış ülkelerle kurduğu bağlar da konunun önemini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda dış politikanın iktisadi temelleri ayrı bir başlıkla analiz edilecektir.

Son olarak, bu dönemi daha iyi anlayabilmek için Türkiye'nin uluslararası arenadaki kimlik arayışına odaklanmak ve bağlantılı olarak Türkiye'nin uluslararası alandaki imajının ne olduğuna da bakmak gerekir. Türkiye Batı tarafından nasıl algılanıyordu? Bu sorunun cevabı Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişte değiştiği kadar, iki savaş arası dönem diye adlandırılan zaman diliminin iki ayrı bölümü, 1920'ler ve 1930'lar arasında da farklılaşacaktır.

Yeni Uluslararası Düzendeki Güç Siyasetine: İki Savaş Arası Dönemde Uluslararası Politika

1918'de I. Dünya Savaşı sona erdiğinde, yeni bir uluslararası düzenin nasıl yapılandırılması gerektiği ile ilgili birçok soru ve yorum ortaya konmuştu. Ocak 1919'da büyük güçlerin barış antlaşmalarını oluşturmak için buluştuğu Paris, neredeyse tüm dünyanın heyecanla takip ettiği en önemli başkent durumuna gelmişti. Dünyanın heyecanı, 1919 ve 1920'de yapılan ve galibelerin mağlupları ciddi anlamda “cezalandırdığı” barış antlaşmaları ile kısa süre içinde sönümlense de 1918 sonrası dönem, dünyaya yeni bir düzen bıraktığı konusunda iddialıydı.

Peki bu yeni düzen tam olarak neydi? Birçoklarına göre, Milletler Cemiyeti'nin kurulmasıyla birlikte ortaya çıkan liberal enternasyonalist bir sistemdi. Fakat her ülkenin bu düzenden de Milletler Cemiyeti'nden de anladığı şey farklıydı. Örneğin ABD Başkanı Wilson, uluslararası siyasetin kaidelerle yönetildiği ve uluslar arasında eşitlik mefhumunun olduğu bir düzen düşünüyordu.² Buradaki eşitliğin mutlak bir eşitlik olmadığı ve sadece Wilson'ın zihnindekini yansıttığını belirtmek gerekir. Zira sadece Osmanlı "barışı" Sevr'in yapılış sürecinde dahi Wilson'ın duruşuna bakıldığında, her ulusu birbiriyle eşit tutmadığı anlaşılabilir. Zaten, Milletler Cemiyeti'nin kuruluş sürecinde de artık büyük bir devlet olduğunu kanıtlamış Japonya'nın Cemiyet misakına koydurmak istediği ırksal eşitlik maddesi de yine Wilson tarafından belirli gerekçelerle reddedilmişti.³ Fakat sonuç olarak, tüm bu ikilemlere rağmen, uluslararası kurallara ve kuruma bağlı olarak ilerleyecek bir sistem ABD Başkanı Wilson'ın temel düşüncesini oluşturuyordu. Eski kıtanın büyük güçlerine baktığımızda ise durum daha da farklıydı. Fransa, yeni uluslararası düzeni ve özellikle de Milletler Cemiyeti'ni Almanya ile yapılan Versay Antlaşması'nın olduğu şekliyle korunmasını sağlayacak bir yapı, İngiltere ise Viyana Kongresi'nin getirdiği Avrupa Uyum sistemi'nin geliştirilmiş bir versiyonu olarak görüyordu.⁴

Tarihçi E.H. Carr'ın da belirttiği gibi, bir kısım insan –özellikle de liberaler– Cemiyet'in de kurulmasıyla beraber artık siyasetin uluslararası ilişkilerden silineceğini umut ediyor ve hatta "güç" mefhumunu hakaretimiz bir şekilde yorumlayıp bunu eski kötü zamanların bir kavramı olarak değerlendiriyordu.⁵ Oysa gerçekte durum çok farklıydı. Çok şey vaat ettiği düşünülen ancak herkesin farklı anlamlar yüklediği bu yeni düzenin yara alması için sadece on yıl yeterli olacaktı. Savaş sonrasında Almanya'nın ve Rusya'nın yaşadığı güçsüzlük, işlerin bir süre İngiltere ve Fransa'nın istediği şekilde ilerlemesini sağlayacak, ancak daha sonra dengelerin değişmesiyle birlikte uluslararası politika yerini giderek "eski"ye, yani zorlu bir güç mücadelesine bırakacaktı.

Zaten henüz 1920'lerde bile durum 1919'da Paris'te kurulmaya çalışılan düzenin ne kadar kırılgan olduğunu gösterir vaziyetteydi. Henüz Paris'te dahi Avrupa güvenliğine dair yaşanan temel ikilem Fransa ve Britanya'nın Almanya'ya farklı gözlüklerle bakmasıydı. Fransa'nın temel amacı Almanların kendilerine üçüncü kez saldırmasını önlemektir, Britanya'nın ise henüz böyle bir endişesi yoktu.⁶ Bu ikilem 1920'lere damgasını vurdu. Fransa, Versay Antlaşması'nın uygulanmasını ve Almanya'nın olabildiğince güçsüzleştirilmesini istiyor, İngiltere ise bunun er ya da geç Almanya'yı kışkırtacağını düşünüyordu.⁷

Britanya'nın dikkate alması gereken birkaç şey daha vardı. Her ne kadar Paris ve Londra genel anlamda iyi ilişkilere sahiptiyse de Britanya Fransa'nın Kıta Avrupası'nda başat güç olarak kalmış olmasından rahatsızdı. Ek olarak, Almanya'nın tamamen güçsüzleştirilmesi ve deyim yerindeyse kaosa sürüklenmesi Britanya'nın ekonomisi için de istenen bir şey değildi. Paris Barış Konferansı'na katılan İngiliz iktisatçı John Maynard Keynes de kaleme aldığı eseri

Barışın Ekonomik Sonuçları'nda Almanya'ya dayatılan savaş tazminatının Avrupa'nın siyasi ve iktisadi geleceğine ciddi anlamda zarar vereceğine dikkat çekmişti.⁸ 1920'lerde sadece Keynes değil, İngiltere'de neredeyse tüm politikacılar Almanya'nın iktisadi koşullarının kıtanın iktisadi koşullarıyla yakından ilişkili olduğunu ve daha da önemlisi bizzat kendi ekonomileri için ticaret yapabilecekleri bir Almanya'ya ihtiyaç duyduklarını kabullenmişti.⁹ Unutmamak gerekir ki, Britanya savaşta galip ancak zayıflamış bir biçimde çıkmıştı.

Kuşkusuz bu kırılmanın had safhada yaşandığı en önemli ülke ise Almanya'ydı. Her şeyden önce Almanya, Versay Antlaşması ile ağır bir biçimde cezalandırılmıştı. Bu durumun hem toprak kayıpları ve savaş tazminatı gibi somut hem de savaşın tüm sorumluluğunu üstlenmek gibi psikolojik boyutları vardı. Topluma bakıldığında ise, büyük bir beşeri ve iktisadi çöküntü dikkati çekiyordu. I. Dünya Savaşı'na katılan 13 milyon askerden 2 milyonu hiç eve dönememiş ve 4 milyondan fazlası ise fiziksel yaralarla geri gelebilmişti.¹⁰ Savaşta bir yara almamış nüfus da Alman markının yıkıldığı ya da duvar kâğıdı olarak kullanıldığı bir hiperenflasyon süreci yaşıyor ve iktisadi krizle boğuşuyordu. Savaş sonrası siyasi ortam da sağ ve soldan gelen ayrılıkçı veya devrimci hareketlerle çalkalanıyordu. Kısacası, Weimar Cumhuriyeti böyle bir ortamın içine doğmuştu. Yıkılışı da doğuşu kadar çalkantılı olacak, dünyayı da peşinden sürükleyecekti.

Bu noktada, 1920'lerin uluslararası siyasal ortamını tahlil ederken iki ülkeye daha dikkat çekmek gerekir: ABD ve Sovyet Rusya (1922'den sonra Sovyetler Birliği, SSCB). ABD Başkanı Wilson, Milletler Cemiyeti'nin kurulmasına önderlik etmişti ancak Amerikan Senatosu'nun reddi dolayısıyla ülke, Cemiyet'e üye dahi olmamıştı. Aynı durum Versay Barışı ile İngiltere ve ABD'nin Fransa'yla Almanya sınırını koruyacaklarına dair yaptıkları garanti antlaşmaları için de geçerliydi. Buna göre Wilson'ın enternasyonalizmi, hemen 1920'den sonra yerini giderek izolasyonist politikalara bırakmıştı. Bu tarihten sonra ABD'nin aktif bir biçimde müdahil olduğu 1921-1922 tarihli Washington Deniz Silahları Konferansı ve 1928 tarihli Kellogg-Briand Paktı gibi istisnai bazı gelişmeler olsa da izolasyonist politikalar II. Dünya Savaşı'na kadar devam edecekti.

SSCB'nin 1920'lerde takip ettiği dış politikanın ise iki farklı dinamiği vardı. Bunlar, bir taraftan devrimi başka ülkelere ihraç etmek, başka deyişle dünya devrimine ulaşmak, diğer taraftan ise Sovyetler Birliği'nin güvenliğini sağlamak ve dolayısıyla Batı'da Sovyet karşıtı bir blok kurulmasını önlemek üzere dış ilişkilerini geliştirmektir.¹¹ Fakat bu iki hedef çoğu zaman birbiriyle çelişiyor ve Sovyetler Birliği'ni diplomatik izolasyon içinde bırakıyordu. Bu bağlamda 1920'lerde Sovyet dış politikası adım adım pragmatizme doğru evrilecek ve başka ülkelere devrim ihracı düşüncesi giderek içinde bulunulan izolasyonun kırılması ve Sovyet güvenliğinin teminine dönüşecekti.¹² Fakat bu dönüşümün düz bir çizgi şeklinde ilerlediğini iddia etmek pek mümkün değildi. Kuşkusuz Sovyetler Birliği'nin 1930'lardaki diplomatik pozisyonu 1920'lerden çok farklı olacaktı.

Türk dış politikasının 1920'lerinin 1930'lardan epeyce farklılık gösterdiğine daha önce değinilmişti. Bu ayrım, Türkiye'nin diplomasisini yürütmeye çalıştığı Avrupa'daki uluslararası ortamın dönüşümünü de özetler niteliktedir. Ancak, 1920'lerin 1930'lardan farkı olduğu kadar bazı devamlılıkları da vardı. Bunun en önemli örneğini ise kuşkusuz Avrupa'nın kabaca revizyonist ve statükocu devletler olarak konumlanması teşkil ediyordu. 1930'lardan itibaren Avrupa'yı tamamen ikiye bölecek bu ayrışma, 1920'lerin hemen başından itibaren gelişmeye başladı. Bir tarafta I. Dünya Savaşı'ndan yenik ayrılmış ya da savaş sonrası düzende aradığını bulamamış devletler Paris Barış Antlaşmaları'nın oluşturduğu sistemi, sınırları, kuralları değiştirmek istiyor, diğer yanda ise bu sistemi korumak isteyen ülkeler sistemin devamı için farklı inisiyatifler kullanıyordu.

Revizyonist devletlerin 1920'lerdeki en önemli iki örneğini İtalya ve Almanya oluşturuyordu. Aslında İtalya I. Dünya Savaşı'nın galiplerinden biriydi, ancak barış antlaşmaları İtalya'da düş kırıklığı ve haksızlığa uğramışlık duygusu yaratmıştı.¹³ İtalya hem bölüşüm mücadelesinden kârlı çıkamamış hem de savaş sonrası döneminin kurumsal, iktisadi ve sosyal sorunlarıyla uğraşmak zorunda kalmıştı. Tüm bu çöküntü 1922'de faşizmin kontrolü ele geçirmesiyle sonuçlanmış ve İtalya'da yeni bir dönemi beraberinde getirmişti. Sonuçta, iki savaş arası dönemde faşist dış politikanın temel hedefi İtalyan sınırlarının genişletilmesi olacaktı. Mussolini, Roma İmparatorluğu'nu diriltmek istiyordu. Bu genişlemeci isteğinin izdüşümü olan *Mare Nostrum* (bizim deniz) stratejisinin ise iki farklı ayağı vardı: Doğu Akdeniz ve Adriyatik.¹⁴ Bu bölgedeki İtalyan revizyonizmi sadece büyük güçler arasındaki rekabet açısından değil, Türkiye gibi bölge ülkeleri açısından da iki savaş arası dönem boyunca büyük bir problem teşkil etti.

Alman revizyonizmi ise genel olarak 1930'lar ve Nazi rejimi ile özdeşleştirilse de aslında Weimar döneminin başından itibaren etkisini hissettirmişti. Almanya'da hemen her siyasi grup Versay Antlaşması'nın değiştirilmesi gerektiğini düşünüyordu ancak bunun güç kullanılarak mı yoksa uzlaşma ve müzakere ile mi gerçekleştirileceği konusunda farklı fikirler mevcuttu.¹⁵ Örneğin, daha 1920'den itibaren Almanlar Sovyet Rusya ile gizli birtakım antlaşmalar yapıp orada bazı askeri tesisler açtı. 1922'de Almanlar ve Ruslar arasında imzalanan ve iki ülkenin birbirini diplomatik olarak tanıyıp ticari ilişki kurmayı taahhüt ettikleri Rapallo Antlaşması da Avrupa'yı şoke etti.¹⁶

Almanya'nın tek meselesi Versay'ın askeri hükümleri değildi. Ülkenin belini büken bir diğer husus savaş tazminatlarıydı ki, bu noktada Alman yetkililer hükümleri değiştirmek için müzakere yöntemini tercih etmek durumundaydı. Tazminatlar, 1920'lerde iki kez Dawes ve Young planları ile yeniden yapılandırılarak değiştirildi. 1932'ye gelindiğinde ise Dünya Ekonomik Buhranı'nın ortaya koyduğu manzara sebebiyle tazminatların iptali söz konusu oldu. Sonuç olarak hem buhran hem de Alman revizyonizmi sebebiyle 1933'te tazminatların küçük bir kısmı, çoğunlukla da Almanya'ya açılan krediler ile ödenebilmişti.¹⁷

Görüldüğü gibi, savaş sonrasında yapılan barış antlaşmalarının ortaya çıkardığı düzeni değiştirme isteği hemen 1920'lerde ortaya çıkmıştı. 1930'larda ise bu istek had safhaya ulaşacak ve yöntemi de sertleşecekti. Fakat yine de 1920'lerden 1930'lara uzanan yol, oldukça dolambaçlıydı. Bir taraftan düzeni değiştirmek için farklı yöntemlere başvuran ülkeler vardı ama diğer taraftan –bazen de revizyonist ülkelerle– yapılan bazı antlaşmalar uluslararası durum açısından kısa süreli rahatlamaları da beraberinde getiriyordu. Bunun en önemli örneği ise 1925'te imzalanan Locarno Antlaşmaları'ydı. Bu antlaşmalar, Oral Sander'e göre, Avrupa'da bir süreliğine de olsa bir barış ve işbirliği süreci başlatmış ve bu açıdan aslında iki savaş arası dönemin altın yıllarını oluşturmuştu.¹⁸

Yukarıda sözü geçen ve Almanya'nın borçlarını önemli ölçüde azaltıp yeniden yapılandıran Dawes Planı, ülkenin Batı ile olan ilişkilerini de yumuşattı. Çeşitli müzakereler sonucunda Locarno'da bir dizi antlaşma imzalandı. Bu antlaşmalarla, Almanya'nın batı sınırı, Ren'in silahsızlandırılmasıyla beraber belirlendi ve böylece Fransa'nın da güvenlik endişeleri büyük ölçüde giderilmiş oldu.¹⁹ Bu durum, Avrupa siyasetinde yaşanan yumuşamanın en önemli unsurunu oluşturdu. Aslında Almanya'nın Locarno'daki temel hedefi de Batılı güçlerle uyum sağlayarak Ren sınırını sağlamlaştırmak, Alman ekonomisini iyileştirmek ve ileriki bir dönemde Polonya sınırının değişmesine olanak sağlamaktı.²⁰ Buna göre, antlaşmalarda Polonya sınırı ile ilgili bir güvencenin verilmemesi de dikkat çekiciydi. Zaten, iki savaş arası dönemin “altın yıllarını” sembolize etmiş Locarno'nun uzun dönemde ortaya çıkardığı en önemli gerçek, Versay Barışı ve onun temsil ettiği savaş sonrası düzenin iki savaş arası dönem boyunca sürekli bir biçimde ek antlaşmalar sistemine muhtaç olmasıydı.²¹

Benzer bir yorum 1928'de imzalanan ve daha sonra Türkiye'nin de katıldığı Kellogg-Briand Paktı'nda da görülebilir. Adını Amerikan Dışişleri Bakanı ve Fransa Başbakanı'ndan alan, ilk etapta on beşin üzerinde ülke tarafından imzalanan pakt, savaşın ulusal bir araç olarak kullanılmasını yasaklıyor ve sorunların barışçıl yöntemlerle çözülmesini öngörüyordu. Fakat, bunun uygulanmasını sağlayacak bir mekanizmadan da yoksundu. Üstelik, birçok kişinin Milletler Cemiyeti'nin üyesi olmayan ABD'nin bu paktla Avrupa siyasetinde yeniden etkin olacağına, hatta bir Amerikan Locarno'su kurduğuna dair yaptığı yorumlara karşılık Amerikan Dışişleri Bakanı Kellogg, paktın herhangi bir yaptırımının olmadığını ve Amerika'nın hiçbir şekilde Avrupa'nın işlerine karışmayacağını da belirtmişti.²² Kısacası Kellogg-Briand Paktı da, aynı diğer iki savaş arası dönem inisiyatifleri gibi, çok da etkili olmayan bir kolektif güvenlik arayışı olarak kalmıştı.

Zara Steiner, 1920'li yılların, II. Dünya Savaşı'na gidişin başladığı bir ön-sözden ziyade, uluslararası ortamın yeniden yapılandırılmaya çalışıldığı I. Dünya Savaşı sonrası dönem olarak algılanması gerektiğini söylemektedir.²³ Bu açıdan bakıldığında 1920'ler, savaş sonrası kurulmuş Milletler Cemiyeti'nin temeli olan ortak güvenlik anlayışının ne şekilde sürdürülebileceği ya da

sürdürülemeyeceğine dair birçok tartışma, toplantı ve antlaşmayı içinde barındırıyordu. Yukarıda sözü geçen Kellogg-Briand Paktı veya 1920'lerden 1930'lara uzanan silahsızlanma konferansları bu anlayışın bir yansımasıydı. Ancak diğer taraftan bakıldığında, savaş sonrası düzen yeniden yapılandırılırken o düzeni Paris Barış Antlaşmaları'nın çerçevesi içerisinde değil, tümünden değiştirmek isteyenler de sırasını bekliyordu. Sonuçta, 1930'lar, üstünlüğü revizyonist devletlerin ele geçireceği bir başka dönemi açacaktı.

1930'lara gidişteki en önemli dönüm noktalarından birini kuşkusuz 1929 yılındaki Büyük Buhran oluşturdu. Krizin derinliği hem liberal kapitalizmin hem de parlamenter demokrasinin sorgulanmasını beraberinde getirdi ve bir anlamda 1930'ları "faşizmin on yılı" yaptı.²⁴ Tabii ki, mevcut siyasal sistemlerin yahut uluslararası düzenin sorgulanması sadece Büyük Buhran'a atfedilemez. Ancak buhranın bu dönüşümde çok önemli bir ateşleyici olduğu da kabul edilmelidir. Zira Amerika'da başlayan kriz, savaş tazminatlarını ABD'den gelen kredilerle ödeyen ülkeleri derinden sarstı. Krizin Avrupa'da, özellikle de Almanya, Avusturya, Macaristan gibi borçlu ülkelere olan etkisi bu ülkelerdeki faşist hareketlere 1930'ların başında önemli ölçüde toplumsal destek sağladı.²⁵ Hitler'in iktidara gelişinde Büyük Buhran'ın oynadığı rol yadsınamazdı.

Faşizmin yükselişi, özellikle de Hitler'in 1933'te iktidara gelişi savaş sonrası Versay düzeninin ve oluşturulmaya çalışılan ortak güvenlik anlayışının sonunu getirdi. Bu, bir anlamda güç siyasetinin uluslararası sisteme tamamen hâkim oluşuydu. Hitler'in programı, Versay Antlaşması'nın Almanya'ya dayattığı kısıtlamalardan kurtulmak, Almanya sınırları dışında kalmış olan Almanların tekrardan Almanya sınırı içinde yaşamasını temin etmek ve Almanya'nın refahı için bir yaşam alanı (*Lebensraum*) oluşturmaktı.²⁶ Versay'ın kısıtlamalarından kurtulma gibi bazı fikirler Weimar döneminde de mevcuttu ancak 1930'lar bu değişimi müzakereden çok, güç kullanımı ile getirecekti.

Nazilerin uluslararası arenadaki ilk icraatlarından biri 1933 yılında Almanya'nın Silahsızlanma Konferansı'ndan ve Milletler Cemiyeti'nden çekilmesi oldu. Bu, 1930'larda giderek işlevsizleşecek olan Cemiyet'in geleceği açısından önemli bir kırılma ânıydı. 1935'te ise yeniden silahlanma programını açıklayan Hitler, aynı yıl zorunlu askerliği uygulamaya soktu. Alman revizyonizmi 1936'ya kadar bazen pragmatik ve saldırgan olmayan adımlar da attı. Örneğin, 1934 yılında Polonya ile yapılan Saldırmazlık Antlaşması çoğunlukla anti-Sovyet bir yönelimin ürünüydü ve Almanların doğu sınırının değişmesi ile ilgili isteklerini pek de yansıtmıyordu.²⁷ Ancak süreç içerisinde bu tarz adımlar da gerekli görülüyordu. 1935'te bir plebisit sonucunda kömür açısından zengin ve endüstriyel bir bölge olan Saar, Almanya'ya bir askeri harekât olmadan katıldı. En önemli dönüm noktalarından biri 1936'da Ren bölgesinin yeniden askerleştirilmesiyle meydana geldi. 1920'lerden beri farklı şekillerde gündemde olan ama Fransa, İtalya ve İngiltere'nin kesinlikle karşı çıktığı *Anschluss*, yani Avusturya'nın Almanya'ya ilhakı da 1938'de gerçekleşti. Almanlar aynı

yıl Çekoslovakya'nın Sudetler bölgesini işgal etti. Bu işgali 1939 yılı içinde Çekoslovakya'nın diğer bölgelerine doğru ilerletti. Zaten 1939'da artık II. Dünya Savaşı için geri sayım başlamıştı.

I. Dünya Savaşı sonrası kurulan düzenin 1930'larda adım adım yıkılışında kuşkusuz Almanya en önemli rolü oynadı. Ancak bu sürece başka ülkelerin de önemli katkıları oldu. İtalya başlangıçta Almanya ile işbirliği içerisinde değildi, zira olası bir Almanya-Avusturya birlikteliğinin Kuzey İtalya topraklarına tehdit oluşturacağını biliyordu. Bu sebeple, İtalya'nın 1935 gibi geç bir tarihte dahi Fransa ve İngiltere ile birlikte Alman silahlanmasına karşı Stresa Cephesi'ni kurması şaşırtıcı değildi. Ancak diğer taraftan savaş sonrası düzeni korumak gibi bir kaygısı da yoktu. İtalya'nın o yıl Habeşistan'a saldırması hem Stresa Cephesi'nin çökmesi ve İtalya ile Almanya'nın yakınlaşması hem de Milletler Cemiyeti'nin saldırıya verdiği yanıt açısından önemliydi. Cemiyet'te İtalya'ya ambargo uygulanmasına karar verildi ancak petrol bu kararın dışında bırakıldı. İtalya ise buna karşılık, Cemiyet'ten ayrıldığını ilan etti. Habeşistan Savaşı, sadece Cemiyet'in geleceğini değil, Türkiye'nin Akdeniz'de izleyeceği politikayı da etkilemişti.

1936 yılının yazında İtalya ve Almanya sık sık diplomatik görüşmeler yapmıştı. Bu görüşmelerde Akdeniz'in İtalyan, Baltık ve Kuzey Denizi'nin ise Alman etki alanı olduğu kabul edilmişti. İtalyanlar Avusturya ile Almanya arasında 1936'da yapılan dostluk anlaşmasını da Avusturya'nın bağımsızlığını sürdüreceğini umarak kabullenmişti.²⁸ İki ülkenin arasında Balkanlar gibi rekabet alanları da vardı ancak yine de 1936'nın sonunda Hitler Mussolini'yi kendi tarafına çekmeyi başarmıştı.²⁹ Kısacası Avrupa'da Mihver 1936'da oluşmuştu.

Revizyonistlerin savaş sonrası düzene kuvvetlice meydan okuması statükocu güçlerden kuvvetli bir karşılık görmedi. İki savaş arası dönem uluslararası ilişkiler tarihi literatüründe en çok tartışılan meselelerden biri, özellikle İngilizlerin bu dönemde uyguladığı yatıştırma politikasıdır (*appeasement*). Kimi tarihçiler bu politikayı Almanya'nın birkaç düzenlemeden sonra duracağını düşünen İngiltere'nin naifliği, kimileri ise İngiltere'nin Almanya ile eninde sonunda yapacağı bir savaş için zaman kazanma çabası olarak yorumlamaktadır.³⁰ Sebebi ne olursa olsun, 1930'lar boyunca statükocu ülkeler revizyonist ülkelerin meydan okumasına karşı etkili bir politika izleyememişti.

Bu tutum sadece Almanya ve İtalya gibi ülkelerin saldırgan davranışlarına karşı takınılan tavırda değil, 1936-1939 arasında Avrupa'nın gündemini ciddi şekilde meşgul etmiş İspanya İç Savaşı'na verilen tepkide de gözlemlenebilir. Birçok araştırmacının II. Dünya Savaşı'nın provası olarak nitelendirdiği İspanya İç Savaşı'nda General Franco'nun kuvvetlerine önemli ölçüde yardım gönderen İtalya ve Almanya'nın aksine, İngiltere ve Fransa'nın Cumhuriyetçilere direkt olarak anlamlı bir desteği olmadı.³¹ Sovyetler Birliği'nin verdiği destek ve İngiltere ile Fransa'dan giden gönüllü birlikler sistematik İtalyan ve Alman yardımları kadar etkili olamayınca Franco'nun güçleri İspanya'da uzun yıllar sürecek faşist rejimi kurdu.

Özellikle İngiltere'nin bu tutumundaki sebeplerden biri Sovyetler Birliği ile ortak bir politika oluşturmak konusundaki isteksizliği idi.³² Bu da 1930'lar Avrupa'sındaki ideolojik bölünmüşlüğü iyi bir biçimde betimleyen bir başka unsurdu. Almanya'nın *Lebensraum* siyaseti Sovyetler Birliği'ni doğrudan ilgilendirdiğinden, pragmatik Sovyet dış politikası 1930'lu yıllarda Batı ile Nazi karşıtı bir ortak cephe kurmak istemiş ancak ideolojik zıtlıklar buna izin vermemişti.³³ İki savaş arası dönemin uluslararası siyaseti analiz edilirken, ideolojik bölünmelerin sadece faşizm ve demokrasi arasında olmadığı, komünizmin de bu denklemde olduğu göz önünde tutulmalıdır.

1939'a gelindiğinde, savaşın kaçınılmaz olduğunu hemen hemen herkes anlamıştı. 1918'de temelleri atılan yeni düzen yaklaşık yirmi yıl sonra yeni ve daha da yıkıcı bir savaşa engel olamamış, hatta genel kanıya göre bu savaşın en önemli sebebi olmuştu. II. Dünya Savaşı Almanya'nın 1939'da Polonya'ya saldırmasıyla başlamıştı ancak aslında yirmi yıllık bir sürecin sonucuydu. 1920'lerin, Versay Antlaşması ve ortak güvenlik kavramına dayanan anlayışı daha 1920'lerde yara almaya başlamış ve 1930'larda tamamen çökmüştü.

Kurtuluştan Sonra: Türkiye'de Siyaset ve Reform

1920'ler Türkiye için bir kuruluş dönemi idi. 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet ilan edildiğinde Türkiye, neredeyse bilfiil on yıl savaşmış bir ülkedir. Bu on yıllık sürecin etkileri ise her alanda kendisini hissettiriyordu. Siyaseten bakıldığında, çokuluslu bir imparatorluktan ulus-devlete, meşruti monarşik bir düzenden cumhuriyet rejimine geçiş bu dönemde gerçekleşmişti. Ancak değişim bununla sınırlı değildi. Cumhuriyet, laiklik temelinde ve aynı zamanda kültürel devrim iddiasıyla kurulmuştu. Bir başka deyişle, bu ilkeler ışığında bir devlet ve ulus inşası hedefi vardı. Ancak tıpkı I. Dünya Savaşı'ndan sonra kurulmaya çalışılan uluslararası politik düzenin yaşadığı meydan okuma gibi, 1920'lerin ilk birkaç yılında Türkiye'deki inşaa süreci de sancılı geçti.

Gerek devrim sürecinin ortaya çıkardığı muhalefet gerekse de kökeni Milli Mücadele dönemine uzanan yönetici elit arasındaki güç çatışması 1920'lerin siyasetini karmaşık ve bir o kadar da çekişmeli bir noktaya taşıdı. Türkiye'de laikleşmenin en önemli adımlarından biri olan Hilafetin İlgası'nın gerçekleştiği 1924 yılı, başka açılardan da oldukça çarpıcı bir hale geldi. Zira 1924 yılında, içinde eski Milli Mücadele komutanları Kâzım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Refet Bele gibi isimleri de barındıran Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, daha radikal addedilen (Cumhuriyet) Halk Fırkası'nın karşısında daha "evrimci" ve liberal denilebilecek bir programla kuruldu.³⁴

Yine aynı dönemde Doğu Anadolu'da patlak veren, içinde hem rejimin laik yapısına karşı İslamcı hem de Kürt milliyetçisi öğeler taşıyan Şeyh Sait İsyanı sonrasında hükümet bazı önlemler aldı. Kabul edilen Takrir-i Sükûn Kanunu'nun siyasi otoriteye verdiği bazı olağanüstü yetkilerle isyan bastırılırken,

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası isyanla ilişkilendirilerek kapatıldı. Cumhuriyet'in ilk çok parti deneyimi 1925'te böylece son bulmuş oldu. Ancak, 1925 yılında iç siyasetteki tartışmalar bitmedi. 1926 yılında, Mustafa Kemal Paşa'ya İzmir'de düzenlenmesi planlanan bir suikastın ortaya çıkarılması, Cumhuriyet tarihimizin en çok tartışılan davalarından birini de beraberinde getirdi. Zira İzmir Suikastı davasında suikast düzenleyicileri, düzenleyicilerle bağlantılı ve bağlantısız eski Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üyeleri ve aynı zamanda eski İttihatçılar olmak üzere üç grup yargılandı.³⁵ Bu üç grubun yargılamalar sonrasında siyasetin dışında kalması kimi tarihçiler tarafından Türk siyasetinde bir dönemin kapanışı olarak düşünülmekte ve bu bağlamda özellikle iki savaş arası dönem iç siyaseti için 1926 ve 1927 yılları önemli bir dönüm noktası olarak aktarılmaktadır.³⁶

1920'ler Türkiye'sinde bu siyasi süreç, aynı zamanda yukarıda da bahsedilen laiklik temelindeki birçok devrimle beraber ilerledi. İç siyasette muhalefetin, isyanların ve suikastların yaşandığı bu dönemde, hilafet kaldırılmış, medreseler kapatılmış, yeni ve laik bir Medeni Kanun kabul edilmiş, tekke ve zaviyeler kapatılmıştı. Hukuksal çerçevede yeni bir Türkiye inşa ediliyordu, ancak iktisadi anlamda da yeni bir Türkiye'ye ihtiyaç vardı. Savaşlarla birlikte Anadolu coğrafyası yıkıma uğramıştı. Bugün Türkiye sınırları içerisinde bulunan alanda yaşayan nüfusun yüzde 20'si bu süreçte azalmış ve 13 milyona gerilemişti.³⁷ Benzer bir düşüş, tarımda yararlanılan çift hayvanlarında ve tarımsal üretimde de görülüyordu. Özetle, iktisadi açıdan bakıldığında da Türkiye'nin 1920'leri zorlu koşullar altında ele alınacak bir yeniden yapılanma sürecine işaret ediyordu.

Siyasete ve ekonomiye dair tüm bu veriler, Türkiye'nin 1920'ler dış politikasını anlamlandırmak açısından önemlidir. Çünkü bu veriler hükümetin yönlendirdiği dış politikanın üzerinde durduğu zemini anlatmakta ve böylece daha geniş kapsamlı bir anlatı ortaya koymaya yardım etmektedir. Örneğin, iç siyasette bu gelişmeler yaşanırken Türkiye, aynı zamanda Musul dosyası ile uğraşıyordu ki bu, Türk dış politikası açısından bir anlamda kırılmalı anlamına geliyordu.

1930'lar ise Türkiye için daha farklı, rejimin kendisini güçlendirdiği bir döneme tekabül etti. 1929'daki Büyük Buhran'dan dünyadaki tüm ülkeler gibi Türkiye de etkilenmiş, hatta mevcut hoşnutsuzlukları kanallı etmek için Atatürk, arkadaşı Fethi (Okyar) Bey'e Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı kurdurtmuştu. Sonuç olarak, parti beklenenden daha çok ilgi görecekti, devrimin tehlike altında olabileceğini düşünen iktidar partiyi kapattırarak ve böylece Türkiye, II. Dünya Savaşı'nın sonrasında çok partili hayata geri dönene kadar tek parti rejimiyle yönetilecekti. Ayrıca Ankara, mevcut iktisadi problemleri çözmek için yeni bir iktisadi modele de geçecek ve Cumhuriyet'in sanayileşme hamlesi başlayacaktı.

Diğer yandan 1930'lar ülke için aynı zamanda bir ulus inşası dönemi oldu. Özellikle tarih ve dil konularında yapılan çalışmalar, Türk milliyetçiliği üzerinden temellendi. Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti (Türk Tarih Kurumu) ile

Türk Dili Tetkik Cemiyeti (Türk Dil Kurumu) 1930'ların başında çok uluslu/dinli bir imparatorluktan bir ulus-devlete geçişi simgeliyorlardı. Günümüzde kimilerince eleştirilen bu çalışmaların bu kitapla ilişkilendirilebilecek bir hedefi suydı: Batı'ya, ulus inşası sürecinde olan Türkiye'nin Türklerin tarihi ve medeniyetiyle çağdaş uygarlığın eşit bir üyesi olduğunu göstermek.³⁸ Zira özellikle geç Osmanlı döneminde Avrupalılar hem siyasette hem de akademik metinlerde Türkleri aşağı ırktan ve medeniyeti yıkıcı bir toplum olarak görmüştü. Söz konusu çalışmaların hem Türk milliyetçiliği temelinde ulus inşası olarak içte hem de eşitlik isteği temelinde dışta bir fonksiyonu söz konusuydu.

Sonuç olarak Türkiye Atatürk öldüğünde aşağı yukarı yirmi yıllık bir devrim süreci geçirmişti. Öncülü Osmanlı modernleşmesinden çok daha radikal olan Kemalist devrimin sonucunda, modern Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştu. Batı basınında da çok kez resmedildiği üzere bu, “yeni” bir Türkiye'ydi. Dış politikası da çoğunlukla bir önceki dönemden kalma sorunları çözdükten sonra yeni bir ivme kazanacak ve Cumhuriyet'in dış politika geleneğini oluşturacaktı.

İki Savaş Arasında: Türk Dış Politikasının Oluşumu

Zorlu Yıllar: Türk Dış Politikasının 1920'leri

Cumhuriyet kurulduğunda, dış politika alanında çözülmesi gereken bazı sorunlar vardı. 1923 yılında imzalanan Lozan Antlaşması kuşkusuz birçok meseleyi nihayete erdirmişti. Ancak bir taraftan –Musul gibi– bazı konular sonuçlandırılmamış, çözümü ileri bir tarihe atılmıştı. Diğer taraftan –mübadele gibi– sonuçlandırılmış bazı konuların uygulanması da kâğıt üzerindeki kadar pürüzsüz değildi ve içinde birçok problemi barındırıyordu. Bu sorunların gerektirdiği diplomatik mücadele 1920'ler boyunca Türkiye'nin ilgili devletlerle dostça ilişkiler geliştirmesine mâni olduğu gibi,³⁹ güvenlik endişelerini de artırdı. Bu çetrefil meselelerin bir kısmı 1920'lerin sonuna doğru çözüldüğünde, Türkiye uluslararası siyaset sahnesinin aktif bir üyesi olabilmeyi başardı. Böylece 1930'ların savaşa giden karmaşasında güvenlik endişeleri giderilemese dahi bu endişelere verebildiği yanıt çok daha güçlü ve 1920'lerden farklı olabildi.

1920'lerde ise, Türkiye'ye dair en baskın beklentilerden biri, kurulan Cumhuriyet rejiminin birkaç yıl içinde çökmesi ve “eskiye” geri dönülmesiydi. Bu düşüncede hem önceki sayfalarda da bahsedilen Türkiye'nin iç siyasetinde yaşananların hem de Musul gibi büyük problemlerin payı vardı. Öyle ki, Ekim 1923'te Ankara'nın başkent ilan edilmesinden sonra birçok Avrupa ülkesi büyükelçiliklerini Ankara'ya taşımayı reddetti. Özellikle İngilizler söz konusu mesele için uzun süre ısrarcı davrandı. Zira İngilizlere göre, Ankara'nın başkent olarak kalması ancak “iki yıl” sürebilirdi.⁴⁰ Türk Dışişleri Bakanı Aras, konuya ilişkin ilgili devletlere nota gönderip devletler hukukuna göre büyükelçiliklerin bir ülkenin başkentinde konuşlanması gerektiğini söylemişti.⁴¹

Fakat konunun tam anlamıyla çözülmesi 1930'u buldu. Bu örnek Batılıların Türkiye'ye olan bakış açısını ve bu bakış açısının 1920'lerin sonunda nasıl bir dönüşüm geçirdiğini tam anlamıyla gösteriyordu.

Bir Kaybın Hikâyesi: Musul Sorunu

Türkiye'nin Lozan sonrasında çözmesi gereken önemli problemlerden biri, hatta en önemlisi, Musul meselesiydi. Sorun, Türkiye'nin hem uluslararası konumunu hem de diğer Avrupa ülkeleriyle olan ilişkisini etkiliyordu. Musul vilayeti, Osmanlı İmparatorluğu'nun Mondros Mütarekesi'ni imzaladığı 30 Ekim 1918'de hâlâ Osmanlı askerlerinin kontrolü altında bulunuyordu. İngilizler bölgeyi mütarekenin imzalanmasından birkaç gün sonra işgal etmişti. Bu sebeple de Milli Mücadele sırasında ilan edilen Misak-ı Milli sınırlarının içinde bulunuyordu.

Lozan Konferansı boyunca TBMM delegasyonu ve İngilizler tarafından müzakere edilen Musul Britanya için muhakkak başarı sağlanması gereken konulardan biriydi.⁴² Zira petrol zengini bir bölgeydi. Ankara ise, Misak-ı Milli sınırlarının içinde olduğu gerekçesiyle, Musul, Kerkük ve Süleymaniye'yi kendi topraklarına katmak istiyordu. Delegasyon, bölgede yaşayan Türk ve Kürtlerin bölgenin çoğunluğunu oluşturduğunun ve bu iki toplumun birliğinin altını çizmişti. Buna paralel olarak, Musul için kendi kaderini tayin hakkı isteyip, halk oylaması talep etmişti.⁴³

Türkiye ve Britanya arasında uzun süre tartışılmasına rağmen Musul konusu konferansta bir türlü çözülemedi. Sonuç olarak Lozan Antlaşması'nın 2. maddesine göre taraflar, Irak sınırının Londra ve Ankara arasında dokuz ay müddette müzakere edilmesini, müzakerelerden bir sonuç çıkmadığı takdirde ise konunun çözüm için Milletler Cemiyeti'ne intikalini kabul etti.⁴⁴ Aynı madde ayrıca sorun çözülene kadar iki tarafın, silahlı kuvvetlerini kullanmak suretiyle statükoyu bozacak hareketlerini yasaklıyordu. Kısacası 1923'te Lozan Antlaşması imzalandığında Musul için mücadele henüz başlıyordu.

Britanya ve Türkiye 1924'te, antlaşmanın öngördüğü şekliyle Musul'un geleceğine dair müzakerelere başladı. Haliç'te toplanan konferansta Türkiye'nin temel tezini, tıpkı Lozan'daki gibi Türk ve Kürtlerin birlikteliği ile bu iki unsurun bölgede çoğunluğu oluşturması dolayısıyla Musul'un Türkiye sınırları içinde kalması oluşturdu. İngilizler ise bu savı kabul etmediği gibi, konuyu Süryanilerin yerleştirilmesi için halihazırda Türkiye sınırının içinde bulunan Hakkâri'nin de vilayete katılması gerekliliğine kadar getirdi.⁴⁵ Aslında Süryaniler konusu I. Dünya Savaşı'ndan hemen sonra farklı platformlarda birkaç kez tartışılmıştı. Süryani toplumu, 1919'daki Paris Barış Konferansı'na da temsilci grubu göndererek Musul'un kuzeyinde Hakkâri'yi de içine alacak bir bölgede o dönemin dinamiklerine paralel bir biçimde "yurt" istemiş ancak bu istek herhangi bir sonuca bağlanamamıştı. Lozan'da gündeme gelmeyen bu

konu, Musul 1924 yılında tartışılırken yeniden açılmış ve Haliç Konferansı'nın sona ermesinin ardından Hakkâri'de bir de isyan başlamıştı.

İkili müzakerelerin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından sorun, İngiltere'nin girişimleri ile Milletler Cemiyeti'ne havale edildi. Türkiye ve İngiltere'nin konuya bakışı birbirinden o denli farklıydı ki Ankara sorunu Musul vilayetinin bütününün geleceği olarak daha geniş bir perspektiften, Londra ise Musul'un kuzeyindeki sınırın belirlenmesi gibi daraltılmış bir çerçeveden görüyordu.⁴⁶ Dahası, İngilizler, Haliç Konferansı'ndakine benzer bir biçimde Milletler Cemiyeti'ndeki süreçte de Türk-İrak sınırı için Hakkâri'nin üç bölgesini Süryanileri yerleştirmek adına istemişti.⁴⁷

Milletler Cemiyeti arşivindeki belgelerde isyanın devam ettiği bu dönemde Türkiye'nin İngiltere'ye gönderdiği birçok protesto bulunmaktadır. Zira İngiliz uçakları mevcut statükoyu bozarak Türk sınırına girip bölgedeki Türk birliklerini bombalıyor ve bunun sonucunda da ölenler ve yaralananlar oluyordu.⁴⁸ Diplomatik müzakerelerin sürdüğü bu dönemde, sınırdaki hareketlilik de uluslararası arenadaki savaş beklentisi de artmıştı. Hem sınırdaki çatışma hem de savaş beklentisi 1925 boyunca da devam edecekti.

Milletler Cemiyeti'nde devam eden süreçte oluşturulan bir komisyon Musul'a giderek konuyu yerinde tespit etmeye çalıştı. Bu komisyonun oluşturduğu raporda, Musul'un Irak'a ait olması gerektiği tavsiye edildi. Rapor konuyu demografik, iktisadi, stratejik, politik ve idari açılardan ele almıştı. Rapordaki önemli vurgulardan biri, bölgedeki en büyük etnik unsur olan Kürtlerin tercihlerinin manda yönetiminin sunabileceği fırsatlardan yararlanmak adına Irak'tan yana olduğu, ancak bu faktörün ortadan kalkması durumunda Türkiye'yi yeğleyecekleriydi.⁴⁹ Ayrıca, rapor Hakkâri konusunda, bu konunun sadece Haliç Konferansı'nda gündeme gelmesi ve Lozan Konferansı sürecinde hiç açılmamış olması dolayısıyla Türkiye'ye hak veriyordu.⁵⁰

Türkiye raporun bir bağlayıcılığı olmadığına dikkat çekip Cemiyet'in konu üzerindeki yetkisini tartışmaya açıtıysa da bir süre sonra bu duruşundan vazgeçti. Milletler Cemiyeti Konseyi ise 1926'da rapordakine benzer bir biçimde Musul'un Irak'ın bir parçası olduğuna dair bir karar aldı. Ankara bu kararı Haziran 1926'da kabul ederek Musul defterini kapattı. Buna mukabil o dönemde Britanya mandası olan Irak, petrol gelirlerinin yüzde onluk bir kısmını yirmi beş yıl boyunca Türkiye'ye ödemeyi taahhüt etti. Birçok çalışma Türkiye'nin bahsedilen petrol gelirlerini topluca alarak bu meseleyi sonlandırdığını belirtse de Coşar ve Demirci bütçe verilerinden yola çıkarak yazdıkları bir makalede, Türkiye'nin petrol gelirlerini senelik yüzde on planı üzerinden aldığını ortaya koymaktadır.⁵¹

Türkiye'nin 1926 yılında Milletler Cemiyeti kararını onaylayarak Musul'u kaybetmesi bugün hâlâ hem akademik çerçevede hem de kamuoyu nezdinde tartışılmaktadır. Bu tartışmalar bağlamında sorulması gereken en anlamlı soru, Türkiye'nin bu süreçte Musul'u alabilme gücünün olup olmadığıdır. Zira müza-

kerelerin yürütüldüğü 1924 ve 1925 yıllarında Türkiye hem diplomatik olarak henüz yeteri kadar güçlenememiş hem de iç politikada çalkantılı günler yaşamakta olan, yeni kurulan bir cumhuriyetti. Uluslararası siyasette nispeten yalnız ve önceki sayfalarda da değinildiği gibi birkaç yıl içinde “eskiye dönmesi” beklenen bir ülkedydi. Ayrıca, Musul müzakerelerinin yürütüldüğü Milletler Cemiyeti’ne üye bir ülke değildi ve bu örgütte başat konumda bulunan Britanya ile arasında diplomatik olarak bir güç asimetrisi bulunuyordu. Britanya bu asimetrisinin içinde dahi Musul raporunu hazırlayan komisyonun Türk yanlısı olduğunu iddia ederek,⁵² komisyonu baskı altına almaya çalışan bir hareket tarzı benimsemişti.

Türkiye ile Britanya arasında diplomatik olduğu kadar askeri alanda da bir asimetri bulunuyordu. Bu noktada, bu kitabın giriş bölümünde atıfta bulunulan Türkiye’nin orta büyüklükte bir devlet olma durumu Musul konusunda Türkiye’nin aldığı pozisyonu açıklar niteliktedir. Süreç boyunca taraflar sınır bölgelerinde küçük çaplı çatışmalar yaşamıştır. Bu bağlamda İngiltere’nin Musul için savaşp savaşamayacağı, I. Dünya Savaşı sonrası yaşadığı sorunlar göz önünde tutulduğunda oldukça sorgulanabilir. Ancak Türkiye’nin savaşmak istemediği de açıktır. Zaten Türkiye, Milletler Cemiyeti müzakerelerinin sürdüğü 1925’te, 1924’teki Süryani İsyanı’ndan çok daha ciddi bir iç isyanla, Şeyh Sait İsyanı ile uğraşmak zorunda kalmıştır. İç siyaset kısmında değinilen Şeyh Sait İsyanı ve Musul meselesi bugüne kadar genelde isyanın İngiltere tarafından desteklenip desteklenmediği sorusu üzerinden tartışılmıştır. Ancak Türkiye’nin Musul meselesindeki pozisyonu açısından isyanı kimin başlattığından daha önemli olan husus, Türkiye’nin, doğusunda askeri olarak geniş çaplı bir operasyonla uğraşmakta olduğu gerçeğidir. Ama Türkiye’nin iç dinamiklerinin de Musul meselesinde daha ofansif bir politikaya izin vermediği açıktır. Kısacası Türkiye’nin 10 yıllık savaşlardan yeni çıkmış bir ülke olarak Musul için savaşmayı göze alması imkân dahilinde görünmüyordu. Zaten Türkiye’nin böylesi bir girişimde birden fazla cephede savaşmak zorunda kalacağı yönünde bilgiler de mevcuttur. Bu bilgiler ışığında Türkiye’nin Musul ile ilişkisi aşağıda aktarılabilecek olan Oniki Ada bölümüyle birlikte değerlendirilmelidir.

Oniki Ada’dan Batı Anadolu’ya: Türkiye Üzerindeki İtalyan Tehdidi

Türkiye’nin Musul meselesi ile ilgilendiği zaman diliminde bir başka sorunu Oniki Ada vasıtasıyla komşu olduğu İtalya’ydı. Mussolini İtalya’sının iki savaş arası dönem dış politikasındaki temel hedefi Akdeniz’de Roma İmparatorluğu’nu yeniden diriltmektir. Bu bağlamda İtalya’nın öncelikli hedefi Adriyatik ve Doğu Akdeniz’de üstünlük sağlamak ve toprak kazanmaktır. Bu program saldırgan bir dış politikayı da beraberinde getirmişti. Lozan Antlaşması’nın ardından 1912’de işgal ettiği adaların egemenliğine resmen sahip olan İtalya, 1924’ün başından itibaren adaları söz konusu dış politika hedefleri çerçevesinde silahlandırmaya başladı. Bu durum Türkiye’nin Oniki Ada’ya dikkat kesilmesini ve adalardaki tüm değişiklikleri endişe ile takip etmesini de beraberinde getirdi.⁵³

1924 ve 1925 yıllarında İtalya, Türkiye’de yeni rejimin özellikle Musul meselesinin gidişatına göre “çökeceğini” düşünüyordu.⁵⁴ Bu düşünce o yıllarda Avrupa’nın genelinde hâkimdi. Böyle bir beklenti içerisinde Roma, I. Dünya Savaşı sırasında ilgilendiği ve savaş sonrasında işgal ettiği Güney ve Güneybatı Anadolu sahillerini yeniden hedef tahtasına oturtmuştu. Bu amaçla, Anadolu sahillerinin karşısında bulunan adalar yoğun bir biçimde silahlandırılırken, olası bir çıkarmanın planları da hazırды. Bir taraftan Musul, diğer taraftan iç isyanlarla uğraşan Türkiye’de, bir de İtalyanların Oniki Ada’da giriştiği askeri hazırlıklar deyim yerindeyse bir panik havası oluşturdu. Böylece Oniki Ada ve bu adalardan algılanan İtalyan tehdidi 1920’lerdeki Türk dış politikasının en önemli sorunlarından biri haline geldi. Zira Türkiye kuruluşundan iki yıl sonra birkaç cephede birden savaş tehdidi altında kalmıştı. Bu sebeple Ankara, 1924’ten itibaren halihazırda kısıtlı olan askeri imkânlarını bir de bu bölgeye sevk etmek zorunda kaldı.

Üstelik 1925’te İtalyanların bu hazırlıklarını tekil bir çabadan öte İngilizlerle uyum içinde yaptığını dair güçlü emareler de bulunuyordu. Mussolini ile İngiliz Başbakanı Chamberlain’in yaptığı birkaç görüşmeden sonra İtalyanların savaş hazırlıklarına başlaması bunun en önemli işaretiydi.⁵⁵ Böyle bir işbirliği Musul konusunda Türkiye’nin elini zayıflattığı için Britanya’ya fayda sağlıyordu. Karşılığında ise İtalyanların genişlemeci dış politikasına Anadolu özelinde kapı aralıyordu. 1925 yılında bu cephe genişleyecek ve denkleme bu kez Yunanistan da katılacaktı. Zira aynı yıl darbe ile yönetimi ele geçiren General Pangalos’un, Türkiye’den toprak kazanma gibi bir planı vardı. Buna göre, bu kez İtalyanlar ile Yunanlar 1925 yılında bir dizi toplantı yapmış ve bu konuda beraber hareket etme kararı almıştı.⁵⁶ Bu dönemde İtalya Oniki Ada’yı silahlandırırken, Yunanistan hem Kuzey Ege’de hem de Trakya’da askeri olarak oldukça aktifti ve bu durum Türkiye’yi iyiden iyiye endişelendirmişti.

1925, Türkiye’nin dış politika tarihinde –tıpkı 1945 gibi– en zorlu yıllardan biri olmuştu. Bir taraftan Musul meselesi etrafında güneydoğu sınırında yaşadığı çatışmalı hal ve Doğu Anadolu’ya yayılan bir isyanla uğraşırken, diğer taraftan batıda Oniki Ada’dan gelebilecek bir saldırıyı ve Yunanistan’ın alabileceği pozisyonu da hesaba katmak zorundaydı. Türkiye’nin Musul kararını kabul edişi bu açıdan daha rahat anlaşılmaktadır.

Bu sebeple 1926 yılı Türkiye açısından az da olsa bir rahatlama yılı oldu. Musul kararının kabul edilmesi ile İngiltere bu denklemden çıktı. Yunanistan’da da Pangalos yönetimi 1926 yılında bir başka karşı-darbe ile sona erdi. İtalya, Türkiye’ye saldırmak konusunda ısrarcı olsa da önceki yıl kendisini destekleyen İngiltere’den aradığı desteği 1926’dan sonra bulamadı.⁵⁷ Fakat bu tarihten sonra da İtalya Oniki Ada’yı silahlandırmaya devam etti. Ancak 1926’dan sonra Türkiye’nin 1925’teki kadar kırılgan olmadığını bilincine varan İtalyanlar çıkarma planlarını bir süre için rafa kaldırmak zorunda kaldı.

Ancak belirtilmelidir ki, Türkiye'nin Oniki Ada'nın silahlandırılması temelinde İtalya ile yaşadığı problemler sadece bu iki seneye sınırlandırılabilir nitelikte de değildi. 1927'den sonraki birkaç yıl istisna kalmak üzere, İtalyanların adaları silahlandırması Türkiye için iki savaş arası dönem boyunca sürecek bir soruna dönüştü ve 1930'larda da Türk dış politikasının en önemli unsuru haline geldi. Bir başka deyişle, Türkiye'nin adalar refleksi tüm iki savaş arasına yayıldı. Ankara, bölgedeki her hareketi titizlikle inceleyerek siyasi ve askeri planlarını Oniki Ada'da İtalyan varlığına göre yapmaya gayret etti.

Bitmeyen Göç: Mübadele Sorunları

Lozan sürecinde imzalanan Türk-Yunan Mübadele Sözleşmesi 1920'ler boyunca Türkiye ve Yunanistan arasındaki gergin ilişkilerin bir başka veçhesini oluşturdu. Bu sözleşmeye göre, Yunanistan'da yaşayan Müslümanların Türkiye'ye, Türkiye'de yaşayan Ortodoksların Yunanistan'a zorunlu göçü öngörülüyordu. Bu durumun istisnalarını Batı Trakya Türkleri ile İstanbul, Gökçeada ve Bozcaada Rumları oluşturuyordu. Mübadelenin uygulanmasıyla ilgili sürecin ise kurulacak karma komisyonlar tarafından yürütülmesi öngörülüyordu.

Ancak tahmin edilebileceği gibi, sözleşmenin uygulanması kâğıt üzerindeki öngörülerden çok daha zor oldu. Öncelikle, istisnai durumda olan "İstanbul Rum" tanımının Türk ve Yunanlar için farklı olması, beraberinde *etabli* olarak adlandırılacak sorunu getirdi. Sözleşmeye göre, 30 Ekim 1918'den önce İstanbul Şehremaneti idaresinde yaşayan Rumlar, İstanbul Rum olarak kabul ediliyordu.⁵⁸ Ankara'ya göre, bunu belirlemek için nüfusa kayıtlı olmak gerekiyordu fakat Atina buna karşı çıkıyordu. Sonuç olarak, hem Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun çeşitli alt komisyonları hem de konunun aksettirdiği Uluslararası Adalet Divanı Yunan tezine daha yakın kararlar verdi.⁵⁹ Bunu kabul etmeyen Türkiye ile Yunanistan arasında sorun 1930'a değin sürdü. Kimi zaman da bazı ciddi krizler çıkardı. 1924'te patrik seçilen Konstantin Araboğlu'nun *etabli* kategorisine girmemesi sebebiyle Türkiye tarafından mübadeleye tabi tutulması böylesi bir örnekti. Yunanistan buna sert tepki gösterdi. Türkiye'ye göreyse, alınan kararda mübadele sözleşmesine aykırı düşecek herhangi bir durum yoktu; Araboğlu İstanbul'a 30 Ekim 1918'den sonra gelmişti ve Yunanistan aslında "Türkiye'nin ulusal bir kurumu" olan Patrikhane meselesini uluslararasılaştırmaya çalışıyordu.⁶⁰

Taraflar, 1925 yılındaki bu krizi aşarak yeniden müzakerelere başlayıp Haziran ayında Ankara Antlaşması'nı imzaladı. Bu antlaşmada *etabli* meselesine ek olarak mübadeleye tabi tutulan kişilerin bıraktıkları mülkler ile ilgili sorunlar da ele alınmıştı. Buna göre, *etabli* konusunda Türkiye'nin tutumu yumuşuyor, Yunanistan ise Osmanlı belgesi ile İstanbul'dan kaçanların *etabli* sayılmaları konusundaki ısrarından vazgeçiyordu.⁶¹ Her iki ülke de bırakılan

malların sahiplerine geri verilmesi konusunda anlaşmış ve bunun gerçekleşmediği durumlarda satın almayı taahhüt etmişti.⁶²

Fakat antlaşmanın imzalandığı süreçte Yunanistan'da gerçekleşen Pangalos darbesi ile Türk-Yunan ilişkileri yeniden bir kriz dönemine girdi. Yukarıda da belirtildiği üzere, tam da Musul konusunun tartışıldığı bu dönemde Yunanistan Türkiye'ye karşı saldırgan tutumuna geri dönerek İtalya ile Ege'de Türkiye karşısı bir ittifaka girişti. Diğer taraftan Milletler Cemiyeti'nde Türkiye üzerinde diplomatik baskı oluşturmaya yönelik çaba sarf etti.⁶³ Böylece Ankara Antlaşması bu dönemde onaylanamadı. Zaten, General Pangalos'un 1926'da iktidardan düşmesiyle Ankara Antlaşması'nın onaylanması da mübadeleye dair sorunları çözümleyemedi.

Ancak, 1927'den sonra Akdeniz'de dengeler değişmeye başladı. Zira Musul sorunu çözülmüştü, İtalyanlara göre Anadolu'ya yönelik bir saldırı eskisi kadar kolay değildi ve Yunanistan'da da "Küçük Asya"ya dair umudunu kaybetmeyen Pangalos artık yoktu. Böyle bir dönemde Ankara ve Atina birbiriyle yakınlaşmaya başladı. Fakat diplomatik yakınlaşmanın bir sonuç vermesi için öncelikle mübadele etrafında kümelenen sorunların çözülmesi gerekiyordu. Bu sorunların içinde sadece *etabli* meselesi değil, mübadillerin mülkleri de bulunuyordu.

Çözüm 1930'da Ankara'da imzalanan bir başka antlaşma ile geldi. Bu antlaşmaya göre, her iki taraf da mübadillerin mülklerini, bulunduğu ülkenin mülkü kabul ederken *etabli* sorunu da antlaşmanın imzalandığı dönemde İstanbul'da bulunan herkesin bu kategoriye dahil edilmesiyle çözülmüş oldu. Bu durum özellikle Yunanistan'daki siyasi çevrelerde ve kamuoyunda, Rumların Türkiye'de terk ettikleri mülklerin çok daha fazla olduğu düşüncesiyle Venizelos'a karşı tepkiyi de beraberinde getirdi.⁶⁴ Ancak hem Türk hem de Yunan hükümetinin önceliği 1930'lara gelindiğinde artık iyice değişmiş ve her iki ülke de Akdeniz'de bir dostluk kurmanın, devam ettirilecek düşmanlıktan daha faydalı olacağına inanmıştı. Bu bağlamda, 1920'lere damgasını vuran *etabli*, mülkler, muhtelit mübadele komisyonu gibi sözcük ve kavramlar 1930'larla birlikte gündemden hızlı bir biçimde düşecekti.

1920'lerdeki Türk-Sovyet Dostluğunun Niteliği

Türkiye'nin Sovyet Rusya ile olan ikili ilişkileri 1920'lerin zorlu diplomatik koşullarında istisnai bir durumu temsil ediyordu. Moskova'nın Kurtuluş Savaşı sırasında Ankara'ya gönderdiği askeri ve finansal yardımlar, o dönemin Türk-Sovyet dostluğunun temelini oluşturmuştu. Kurtuluş Savaşı'nın ardından, özellikle Lozan Konferansı sırasında Sovyetler'in de katıldığı Boğazlar oturumunda iki ülkenin tavrında farklılık oluşmuştu. Sovyet temsilci Çiçerin Boğazlar'ın savaş gemilerine kapalı olması konusunda ısrarcı davranırken, Ankara hükümeti, konferansın genelini düşünerek bu konuda daha esnek davran-

mıştı. Dönemin Sovyet elçisi Aralov'a göre, Türkiye Lozan Konferansı'nda oldukça iyi direnmiş ancak Boğazlar konusu buna istisna teşkil etmişti.⁶⁵ Aralov anılarında bu tutumu, Türkiye'nin müzakere etmesi gereken birçok meselenin olmasına bağlıyor ve bu konuyu ilişkileri bozacak bir durum olarak düşünmediklerini vurguluyordu.⁶⁶ Ancak elçinin bu kişisel görüşüne rağmen, Karadeniz'i yabancı gemilere açan ve geçiş rejiminin kontrolünü Milletler Cemiyeti semsiyesi altındaki bir komisyona bırakan Lozan Boğazlar Sözleşmesi, Cumhuriyet kurulduğunda ikili ilişkilerde nispeten bir soğukluk oluşturmuştu.⁶⁷

Fakat dönemin koşulları gereği her iki ülkenin de birbirine ihtiyacı vardı. Zira 1920'li yılların başında Türkiye ve SSCB diplomatik açıdan görece izole iki ülke konumundaydı. 1925 yılında Ankara ve Moskova imzaladıkları dostluk ve saldırmazlık antlaşması ile birbirlerine saldırmayacaklarına ve birbirlerine karşı herhangi bir ittifakta bulunmayacaklarına dair söz vererek dış politika konumlarını güçlendirmeye çalıştı. Antlaşmanın imzalandığı dönemde Milletler Cemiyeti Konseyi Musul konusunda Türkiye'nin aleyhine karar almış ve Batılı ülkeler de Locarno Antlaşmaları ile Almanya'yı kendi sistemlerine entegre etmeye çalışarak SSCB'nin endişelerini alevlendirmişti.⁶⁸ Bu sebeple, 1925'te yapılan bu antlaşma, Türkiye ve SSCB için bir anlamda Batı'ya alternatif bir ittifakı simgeliyordu.

Türkiye açısından bu, içinden geçmekte olduğu dönemde fevkalade önemliydi. Bu antlaşmaya ek olarak Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin'in Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü'ye verdiği gizli bir mektupla taraflardan birinin, bir ya da birkaç devletin saldırısına uğraması halinde 1921 Moskova Antlaşması'nın temel alınacağını bildirmesi de,⁶⁹ Türkiye'nin İngiltere, İtalya ve Yunanistan'dan önemli ölçüde kuşku duyduğu yıllardaki güvence arayışına bir cevap teşkil ediyordu.

Türkiye, SSCB ile olan ilişkilerine sadece 1925 ve 1926'nın zorlu döneminde değil, bu tarihten sonra da azami özen gösterdi. Hatta bu durum belirli konularda zaman zaman sınırlayıcı bir nitelik de kazandı. Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nden Türkiye'ye iltica eden Türk kökenli Müslüman aydınlarla ilişkileri böyle bir örnek sunuyordu. Ankara, bu grubun Sovyet karşıtı siyasi faaliyetlerini dış politikadaki Rus desteği gereksinimi sebebiyle genellikle sınırlandırmayı tercih etmiştir.⁷⁰ Benzer bir biçimde, 1929'da yenilenen ve 1930'da yürürlüğe giren dostluk ve saldırmazlık antlaşmasına eklenen bir protokol ile taraflar birbirlerini bilgilendirmeden komşularıyla herhangi bir antlaşma yapmamayı veya antlaşma yapmak üzere görüşmemeyi yükümlenmişti.⁷¹ Bu, iki ülkenin dış politikalarının eşgüdüm niyetini ortaya koyuyordu.

Türkiye sadece ikili ilişkilerde değil, çok taraflı diplomaside de SSCB ile uyumlu politikalar takip etmeye çalışıyordu. Örneğin Ankara, üyesi olmamasına rağmen davet edildiği Milletler Cemiyeti nezdinde yapılan 1928 yılı Silahsızlanma Konferansı'nda, Sovyetler Birliği'nin tamamen silahsızlanma düşüncesini desteklemişti.⁷² 1929 yılında da, Kellogg-Briand Pakti'nin bir benzeri

olan, Sovyetler Birliği, Doğu Avrupa ve Baltık ülkelerini kapsayan Litvinov Protokolü'nü imzalamıştı. Kısacası, Sovyetler'le ilişkiler 1920'lerde Türkiye için dostane bir güçle yürütülen diplomasi anlamına geliyordu ve Türkiye'nin henüz uluslararası düzene tam entegre olmadığı yıllarda diğer ülkelere karşı bir denge unsuru teşkil ediyordu. 1930'larda Türkiye'nin uluslararası sisteme entegre olup Batılı ülkelerle yakınlaşması Sovyetler Birliği ile ilişkilerini bozmayacak ancak yeni bir dönemi de beraberinde getirecekti.

Uluslararası Düzendeki Saygın Bir Üye: 1930'larda Türk Dış Politikası

1920'lerin sonuna gelindiğinde Türkiye zorlu bir dönemeci geride bırakmıştı. Lozan'dan sonra beklenen olmamış ve yaşadığı zorluklara rağmen Cumhuriyet hayatta kalmayı başarmıştı. Türkiye'nin artık Musul sorunu olmadığı gibi, bu sorunun etrafında kümelenen diğer problemleri de rafa kalkmıştı. Sonuçta, 1930'larda İngilizlerle ilişkiler giderek gelişti. Yunanistan ile Türkiye ise bu dönemde 20. yüzyılda bir daha rastlanamayacak kadar dostane ilişkiler geliştirdi. İtalyanların Oniki Ada üzerinden Türkiye'de yarattığı endişe 1930'larda da sürdü. Ancak Türkiye bu tehdide karşı 1920'lerde içinde bulunduğu konumdan daha güçlüydü.

Türkiye, II. Dünya Savaşı'na doğru giden bu yıllarda güvenliğini temin ederken sadece ikili diplomatik ilişkilerden yararlanmakla kalmadı. Çok taraflı diplomasi içinde de yer aldı. Atatürk'ün bu bölümün başında alıntılanan sözünde olduğu gibi, "uluslararası çalışma birliği"ne önem verdi. 1932 yılında Milletler Cemiyeti'nin üyesi oldu. Balkanlar ve Ortadoğu coğrafyasında çeşitli paktların içinde yer aldı. Avrupa'nın savaşa doğru gittiği bir dönemde Türkiye, yürüttüğü diplomasiyle Atatürk'ün "yurtta barış dünyada barış" sözüyle özdeşleştirilen dış politikasını yaratıp tüm dünyada saygıyla karşılandı.

Bu politikanın edilgin olmadığı, Türkiye'nin, 1930'lar boyunca takip ettiği etkin çok taraflı diplomasiden ve dahası uluslararası siyasetin karmaşık ve gergin durumundan yararlanabilmesinden anlaşılabılır. Sınırların saldırı ve işgallerle değiştirildiği bir dönemde Türkiye, diplomatik yöntemler kullanarak Boğazlar rejimini lehine bir biçimde değiştirirken Hatay'ı da topraklarına katmayı başarmıştır. Türkiye'nin 1930'lar dış politikası, orta büyüklükte bir devletin aktif diplomasi ile elde edebileceği başarıları göstermesi açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Aynı uluslararası sistem ayrıca, 1920'ler de dahil olmak üzere, iki savaş arası dönemde Türk dış politikasına "görelî özerklik" sağladı.⁷³ Türkiye 1939'da İngiltere ve Fransa ile ittifak yapana kadar çoğunlukla otonomi siyaseti takip etti. Türkiye sonraki dönemlerde Batı ittifakının bir parçası oldu. Ancak "yurtta barış dünyada barış" sözünün Türk dış politikası için bir özdeyişe dönüşmesi gibi, otonomi de büyük bir kesimin zihninde iki savaş arası dönemle özdeşleşen bir "asrı saadet" normu haline geldi. Bu durum, dış politika tarihinin

önemli bir bölümünde Batı ittifakının içinde yer almış ve bu ittifakta önemli görevler üstlenmiş bir ülke için oldukça ilginç, kimi zaman çelişkili ve bir o kadar da çarpıcı olacaktır.

Türkiye'nin Tehdit Algısı: Akdeniz'de İtalya

1926 yılında Musul meselesinin çözümü ile İtalya Türkiye'ye yapmayı tasarladığı çıkarma konusunda önceki yıllarda edindiği İngiliz yardımından mahrum kalmış ve bu sebeple saldırgan tasarılarını gözden geçirmişti. İtalyanlar, beklenilerinin aksine Türkiye'nin yıkılmadığını ve hatta sorunlarının bir kısmını da hallettiğini görüp Ankara'yı özellikle Balkanlar'da önemli rol oynayabilecek bir aktör olarak görmeye başlamış ve kendi Balkan politikasında yanına çekebileceğini düşünmüştü.⁷⁴ Bu sebeple, 1928'den sonra özellikle Balkanlar'daki anti-revizyonist Fransız etkisini dengelemeye çalışan İtalya, Türkiye ve Yunanistan'la diplomatik çerçevede iyi ilişkiler kurmaya çalışmış ve hatta iki ülkenin mübadeleden kaynaklı sorunlarını çözdüğü 1930 antlaşmasının imzalanmasında da kolaylaştırıcı bir rol oynamıştı.⁷⁵ Örneğin, 1928'den sonra birkaç yıl İtalya ve Türkiye arasında hem Oniki Ada silahlanmasının azaldığı hem de diğer alanlarda işbirliklerinin kurulduğu istisnai bir dönem yaşandı. Roma'nın bu dönemdeki hedefi, Atina ve Ankara ile revizyonist bir blok kurmaktır.

Oysa, İtalya'nın Ege'de ve Balkanlar'da tasarladığı revizyonist bloğun aksine Türkiye ve Yunanistan 1930'da sorunlarını çözdükten sonra bölgedeki en önemli anti-revizyonist güçler haline geldi.⁷⁶ Bir başka ifadeyle Roma'nın revizyonist ittifak hayalleri suya düşmüştü. Zaten, 1930'larda Avrupa siyasetinin değişimiyle de İtalya'nın diplomasiyi saldırganlığa tercih eden birkaç yıllık tutumu da değişmeye başladı. Değişim, Türkiye için İtalya'nın yeniden bir tehdit unsuru haline gelmesini de beraberinde getirdi. Öyle ki, 1930'ların büyük çoğunluğunda İtalya ve bu ülkenin sürekli silahlandığı Oniki Ada, Türkiye'nin dış politika oluşumunda en önemli faktör haline geldi. Türkiye'nin 1930'lardaki birçok diplomatik girişiminde bu tehdidin Ankara'yı yönlendirdiğini görebilmek mümkündür.

Roma'nın Ankara için birkaç yıl içinde yeniden bir tehlike unsuru haline gelmesinin en önemli dönüm noktası, 1934'te Mussolini'nin İtalya'nın tarihsel coğrafi hedeflerinin Asya ve Afrika'da olduğunu belirten meclis konuşması oldu.⁷⁷ Türkiye, halihazırda Oniki Ada'yı da yoğun bir biçimde silahlandıran İtalya'nın bir Anadolu harekâtına hazırlık yaptığından neredeyse emindi. Bu sebeple, bu konuşma Türk siyaseti ve kamuoyunda şiddetli bir tepkiye sebep oldu. Hükümet batı ve güneybatı sahillerindeki askeri önlemlerini yoğunlaştırdı. Ancak daha da önemlisi diplomatik olarak çok taraflı inisiyatiflerin içinde yer alarak güvenliğini temin etmeye çalıştı. Zira Türkiye, 1920'lerdekinden farklı olarak bu dönemde diplomatik bir izolasyon içinde değildi; aksine yeni kurulmuş bir ülke olarak ikili ve çoklu ilişkilerini giderek geliştiriyordu. 1935'te İtalya'nın

Habeşistan'a saldırması, Oniki Ada'dan sürekli bir İtalyan tehdidi hissedene Ankara'nın, Akdeniz'deki bu revizyonist tehlikeyi diğer ülkelere anlatabilmesinin de yolunu açtı. Bu süreç İngiltere ile yakınlaşmayı da beraberinde getirdi.

Uluslararası Kurumlarda Türkiye: Milletler Cemiyeti Üyeliği

Türkiye'nin çok taraflı diplomasiyi uyguladığı en önemli mecralardan biri Milletler Cemiyeti oldu. 1932'deki Milletler Cemiyeti üyeliği aynı zamanda ülkenin 1920'lerdeki uluslararası konumunun da değiştiği anlamına geliyordu. 1920'lerde Türkiye Cemiyet'e güven duymuyor ve kurumun büyük güçlerin savaş zamanı başaramadıklarını barış zamanında başarmak için kullandığı bir araç olduğunu düşünüyordu.⁷⁸ Musul meselesi ve mübadeleden kalan sorunların Cemiyet hamiliğinde müzakere edilmesi ve Boğazlar Komisyonu'nun da yine aynı çatı altında varlığını sürdürmesi bu durumun başlıca sebebiydi. Zaten her şeyden önce Türkiye, Batı'ya karşı verdiği savaştan yeni çıkmış bir ülkeydi ve Cemiyet de Batı'nın düzenini simgeliyordu.

1930'lara gelindiğinde ise hem Ankara'nın Milletler Cemiyeti'ne karşı şüphesi daha geri planda kalmış hem de dünyadaki dengeler değişmeye başlamıştı. Üstelik, Türkiye bölgesel politikalarında da oldukça aktif bir konuma erişmişti ki bu durum ülkenin Milletler Cemiyeti'ne üye olmayışını oldukça kuraldışı bir hale sokmuştu.⁷⁹ Bu sebeple hem değişen uluslararası konumu hem de dış politika hedefleri doğrultusunda Türkiye, 1932 yılında Milletler Cemiyeti'nin üyesi oldu. Aslında tam da bu yıllarda Cemiyet, uluslararası aktörler tarafından giderek sorgulanır hale gelmeye başlamıştı. Buna rağmen Ankara, bu süreçte Cemiyet'in çalışmalarında aktif tutum göstermeye; hem ortak barış inisiyatiflerinde yer almaya hem de ulusal çıkarlarını savunmaya gayret etti.

Ankara 1932'den itibaren Cemiyet'in demokratikleşmesi ve orta büyüklükte devletlerin de kurumun organlarında büyük güçler kadar temsil edilmesi gerektiğini savundu.⁸⁰ Zira diğer birçok devlet gibi, bu açıdan bir eşitsizlik olduğunun farkındaydı.⁸¹ Bu durum, Cemiyet'in çeşitli organlarında tartışmaya açıldı. Diğer taraftan Türkiye, 1934 yılında Milletler Cemiyeti Konseyi'ne üye olarak seçildi ve daha sonra da Genel Kurul Başkanlığı'nı üstlendi. Bu durum, Cemiyet'te aktif diplomasi yürütüldüğünün bir başka göstergesiydi.

Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ndeki tek meselesi iç işleyişe ilişkin değildi. Cemiyet Ankara için aynı zamanda ulusal çıkarlarını koruyabileceği bir başka ortam anlamına da geliyordu. Akdeniz ve Avrupa'da değişen dengeler sonucunda Türkiye, kendi güvenliğiyle ilgili olan endişelerini –özellikle de Boğazlar konusunda– bu kurum çatısı altında dile getirme fırsatı bulmuştu.⁸² Bunu, özellikle İtalyanların Habeşistan saldırısı sonrasında tekrarlayacaktı. Zira o dönemde en büyük tehdit unsuru olarak görülen İtalya'nın Habeşistan için yaptığı ve Oniki Ada'yı da içine alan askeri hazırlıklar, Türkiye'nin daha çok endişelenmesine sebep olmuştur.

Bu nedenle, İtalya'nın Habeşistan saldırısından sonra Milletler Cemiyeti nezdinde kabul edilen kısıtlı yaptırımlar hemen kabul edildi. Hatta Roma'nın bu sebeple gönderdiği notaya karşı Ankara, "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti bizzat İtalya-Habeşistan ihtilafıyla doğrudan doğruya alakadar değildir. Ancak Milletler Cemiyeti'nin azası sıfatıyla ve paktın maddelerini tatbik hususunda yapmış olduğu resmi taahhüdlerle bağlı olacaktır..."⁸³ şeklinde bir cevap vererek, kendisini yakından ilgilendiren bir ulusal güvenlik konusunu çok taraflılık ekseninde ele aldığının altını çizmişti.

Fakat şunu da belirtmek gerekir ki Türk yetkililer ulusal güvenliği sadece Cemiyet nezdinde temin etme çabasının günün koşullarında yeterli olmayabileceğinin gayet farkındaydı. Sadece Habeşistan örneği bile bunu kanıtlar nitelikteydi. Örneğin Cemiyet İtalya'ya bazı ekonomik yaptırımlar uygularken özellikle petrol gibi stratejik ürünlerde bu karar reddedilmişti. Bu bağlamda, Cemiyet'te yürütülen diplomasi önemli ancak sonuçları itibarıyla yetersizdi. Türkiye'nin 1930'larda yürüttüğü ikili ve bölgesel ilişkiler dış politikasında daha ağır bir yer kaplıyordu.

Bölgesel Politikada Türkiye-I: Balkan Antantı

Ankara'nın bu dönemde özellikle aktif olarak diplomasi yürüttüğü bölgelerden biri Balkanlar'dı. Bölge hem Türkiye'nin coğrafyasıyla etkileşimliydi hem de Türkiye açısından hayati önemde olan Akdeniz siyasetinin de bir parçasıydı. Ancak Balkanlar, Doğu Avrupa ile birlikte iki savaş arası dönemde Avrupa'daki revizyonist ve anti-revizyonist bölünmelerden ciddi şekilde etkilenmişti. Örneğin, daha 1920'lerin başında Fransa'nın hamiliğindeki Küçük Antant ile Yugoslavya, Çekoslovakya ve Romanya Macar revizyonizmine karşı bir blok oluşturmuştu. İtalya ise bunu dengelemek için 1928'den sonra Yunanistan ve Türkiye ile yakınlaşmaya çalışmış ancak revizyonist bir ittifak için başarılı olamamıştı.

Aksine bu iki ülke, anti-revizyonist Balkan Antantı'nın iki temel aktörü haline geldi. Balkan Birliği düşüncesinin kökleri 1920'lere ve hatta daha öncesine dayanmakla birlikte, 1930'daki ilk Balkan Kongresi'ne temel oluşturacak davet 1929'da gerçekleşti.⁸⁴ Balkan devletleri, 1930'dan 1934'e değin Atina, İstanbul, Bükreş ve Selanik olmak üzere dört kez toplandı. Bu toplantılara Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya'ya ek olarak Bulgaristan ve Arnavutluk gibi dönemin revizyonist ülkeleri de katıldı. Ancak 1934'te oluşturulan antantta bu iki devlet olmayacaktı. Zira Balkanlar'da işbirliği genelde revizyonist devletlere, özelde ise İtalya'ya karşı bir reaksiyon olarak oluşmuştu.⁸⁵ Ayrıca, 1920'lerden beri iktisadi ve askeri olarak İtalyan etkisinde olan Arnavutluk'un siyaseten Roma'dan bağımsız bir Balkan politikası gütmesi de zaten pek mümkün görünmüyordu.⁸⁶ Diğer taraftan, Bulgaristan da Balkanlar'da revizyonist politikalar güdüyordu ve İtalya tarafından destekleniyordu. Bu sebeple, iki devletin antanta katılmaması mevcut koşullarda çok şaşırtıcı değildi.

Antant 1934'te imzalandığında, üyelerinin güvenliği konusunda çoğunlukla Balkanlar'dan gelecek bir tehdide odaklanmıştı. Örneğin Yunanistan, bu süreçte kendisini İtalya ile karşı karşıya getirecek herhangi bir maddeden kaçınmıştı.⁸⁷ Balkan devletlerine Balkanlar'dan tehdit oluşturabilecek en güçlü aday ise hem sınırları hem de diğer ülkelerdeki Bulgar azınlığın hakları konusunda değişim isteyen Bulgaristan'dı. Fakat antant her ne kadar Balkanlar'dan gelecek bir tehdide indirgenmiş olsa da Bulgaristan'ı istekleri konusunda teşvik eden güç İtalya'ydı. Bu sebeple Ankara özellikle 1930'lu yılların ikinci yarısında güvenliği açısından sadece Akdeniz'i değil, İtalya destekli Bulgaristan'ın Trakya'daki hareketlerini de gözlemleyecekti. Ege ve Trakya kıyılarına bir bütün olarak bakacaktı.

Balkan Antantı 1930'larda Türkiye'nin içinde bulunduğu bölgesel inisiyatiflerden biri oldu. Aslında antantın Balkanlar'ın güvenliğini korumak konusunda ne denli etkin bir örgütlenme olabildiği bir soru işaretiydi. Zira II. Dünya Savaşı'na doğru gidilen bu yıllarda söz konusu ülkelerin bir kısmı gerektiği vakit kendi bireysel politikalarını daha önde tutmuştu. Ancak yine de antantın birkaç açıdan önemi vardı. Birincisi, Balkan devletlerinin büyük güçlerin hamiliği olmadan böyle bir pakta meydana getirmesi ve bu süreçte bir Balkan Birliği'nden bahsetmeleri dikkate değer bir gelişmeydi. Sonraki bölümlerde görüleceği üzere, Soğuk Savaş döneminde Türkiye'nin de bulunacağı bölgesel inisiyatifler hep bir büyük gücün teşviki ve otoritesi altında gerçekleşecekti. İkincisi ise, Türk-Yunan ilişkilerinin geldiği noktaydı. 1930'da imzalanan antlaşmadan sonra Atatürk ve Venizelos henüz birkaç yıl önce savaştan bu iki ülkeyi örnek dostlar haline getirmiş, hem Ankara hem de Atina Balkan Antantı'nın itici gücü olmuştu. Bunun gayet anlaşılır bir sebebi Akdeniz'deki durum ve her iki devletin bu durumdan duyduğu endişeydi. Kısaca ortak düşman(lar) iki ülkeyi aynı noktada hizalamıştı. 1930'ların Türk-Yunan dostluğu, Soğuk Savaş'ta Kıbrıs meselesinin patlak vermesine kadar sürecekti.

Bölgesel Politikada Türkiye-II: Ortadoğu

Türkiye'nin bu dönemde Ortadoğu ile ilişkileri literatürde farklı şekillerde incelenmektedir. Bir taraftan geleneksel Türk dış politikası kitapları Türkiye'nin Ortadoğu bağlantısını Sadabat Paktı üzerinden analiz etmektedir. Diğer taraftan, özellikle 21. yüzyılda Türkiye'nin Ortadoğu'daki konumu ekseninde çalışan birçok akademisyen, Cumhuriyet'in, imparatorluk geçmişinden kopmak istemesi dolayısıyla bu bölgeyi dış politikada tamamen göz ardı ettiğini düşünmektedir. Türkiye'nin Ortadoğu ile ilişkilerinin ön plana çıktığı bu yüzyılda söz konusu söylem popüler bir diskur halinde sürekli tekrarlanmaktadır. Oysa yeni yayınlanan geniş kapsamlı incelemeler böyle doğrudan bir sonuca varmanın çok kolay olmadığını göstermektedir.

Kuşkusuz bu dönemin dış politikasının genel çerçevesini ve odak noktasını Batı ile ilişkiler oluşturmuydu. Dahası, daha önceden Osmanlı İmparatorlu-

ğu'nun sınırları içinde olan birçok Arap vilayeti sınırların yeniden çizilmesiyle Batılı devletlerin mandası haline gelen ülkeler olmuştur. Türkiye'nin bu ülkeler bazında, Musul meselesi ya da daha sonra incelenecek olan Hatay konusunda görülebileceği üzere başlıca muhatabı mandater ülkelerdi. Örneğin, Türkiye Musul'u Irak ile değil, hamisi Britanya ile müzakere etmişti. Fakat bu iki faktöre rağmen, Ortadoğu ile ilişkiler bu dönemde de iddia edildiği gibi sona ermiş değildi. Ankara 1930'ların koşullarında Ortadoğu'da hem değişen uluslararası konjonktürde diplomatik ilişkilerini geliştirmeye hem de bölgeyle ticari ilişkiler kurmaya çalışıyordu.⁸⁸ Ancak güvenlik ve iktisat odaklı bu yönelime ek olarak, bölgeyle olan ilişkilerde "mecburi" bir biçimde ele alınması gereken meseleler de mevcuttu. İmparatorluk bakiyesinin ortaya çıkardığı, vatandaşlık, mülkiyet, evlilik ve miras gibi konular üzerinden Türkiye, bu ülkelere ciddi bir diplomatik mesai harcamak durumundaydı.⁸⁹ Tüm bu veriler birlikte ele alındığında, Türkiye'nin bu dönemde bölgeyi tamamen dışladığı sonucuna varmak imkânsız hale gelmektedir. Muhakkak ki Türkiye'nin Kemalist devriminin İslam dünyasına olan etkileri de literatürde yeni yeni filizlenen bir alan olarak ileride bölgeyle olan ilişkileri daha net ve ayrıntılı bir biçimde ortaya koyacaktır.

1930'larda Türkiye'nin Ortadoğu'yla olan ilişkilerinde en bilindik inisiyatif olan Sadabat Paktı'na bakıldığında, bu paktın farklı düzlemde sebeplerinin olduğu ancak özellikle bölgesel güvenliği sağlama düşüncesinin ağır bastığı görülmektedir.⁹⁰ Pakt ile Türkiye, Afganistan, Irak ve İran birbirlerinin sınır ve toprak bütünlüğüne saygı duyacaklarını belirtmiş ve aynı zamanda yeni kurulan ulus-devletler olarak birbirlerinin rejimlerine meşruiyet de sağlamıştı.⁹¹ Sadabat Paktı bu bağlamda bölgesel güvenlik açısından önemli bir adım olarak göze çarpıyordu zira sınır güvenliği gibi konular bu devletlerin birbirleriyle olan ilişkilerinde oldukça önemli bir rol oynuyordu. Ancak buna rağmen pakt, II. Dünya Savaşı ile birlikte deyim yerindeyse unutulacak ve Türkiye'nin iki savaş arası dönemle sınırlı bir inisiyatif olarak kalacaktı.

Dış Politikada Başarılı Bir Hamle: Montrö Boğazlar Sözleşmesi (1936)

İki savaş arası dönem Türk dış politikasının imza attığı en önemli başarılarından biri kuşkusuz Montrö Boğazlar Sözleşmesi oldu. Zira 1936'da imzalanan bu sözleşme Boğazlar bölgesinde mevcut statükoyu Türkiye lehine değiştirdi. Üstelik, bu tarihten sonra önemli tartışmalara sebep olmasına rağmen geçerliliğini günümüze kadar koruyarak Türkiye'nin en uzun soluklu sözleşmelerinden biri oldu.

Karadeniz (İstanbul) ve Çanakkale boğazları ile Marmara Denizi'nden müteşekkil Boğazlar bölgesinin yönetimini düzenleyen rejim, 1936'da Montrö ile değiştirilinceye dek yürürlükte kalan Lozan Boğazlar Sözleşmesi ile kurulmuştu. Lozan Boğazlar Sözleşmesi'yle, barış zamanlarında ticaret ve savaş gemilerinin Boğazlar bölgesinden serbest geçişi öngörülmüş, Boğazlar ve bitişindeki ada-

lar askerden arındırılmış ve geçiş rejiminin uygulaması Milletler Cemiyeti çatısı altında çalışacak uluslararası bir Boğazlar Komisyonu'na bırakılmıştı.⁹² Bölgenin silahsızlandırılması ile Boğazlar'ın uluslararası denetime sahip olması Türkiye için hem egemenliğini hem de güvenliğini sınırlayıcı bir nitelik taşıyordu. Üstelik 1920'ler özelinde düşünüldüğünde, Türkiye'nin başkanlığını üstlendiği Boğazlar Komisyonu'nun diğer üyeleri arasında Ankara'nın diplomatik açıdan sorun yaşadığı ülkeler vardı ve bu ülkelerin bir kısmıyla Milli Mücadele'de doğrudan savaşılmıştı. Kısacası Türkiye mevcut Boğazlar rejiminden rahatsızdı.⁹³

1930'lara gelindiğinde ise, rejimin niteliğiyle ilgili yaşanan rahatsızlıklara ek olarak Akdeniz'de giderek büyüyen bir güvenlik problemi de vardı. Bu sebeple Türkiye, Boğazlar'ın güvenliği konusunda yaşadığı huzursuzluğu Milletler Cemiyeti'ne üye olduktan sonra katıldığı her toplantıda dile getirmeye başladı. Örneğin 1933'te gerçekleştirilen Silahların Azaltılması ve Sınırlandırılması Konferansı'nda Dışişleri Bakanı Tefvîk Rüştü Boğazlar'ın askerden arındırılmış statüsü sebebiyle içinde bulunulan güvensizliğe vurgu yapmıştı.⁹⁴ Ankara'nın en hassas olduğu konu o günlerde Boğazlar'ın silahtan arındırılmış statüsüydü. Türkiye, Boğazlar rejimini değiştirmek için istekliydi ancak o dönem yeterince destek görememişti.

1935 yılına gelindiğindeyse hem Akdeniz'de hem de Avrupa'da dengeler giderek değişmişti. Almanya yılın başında Saar'ı bir plebisit ile topraklarına katmış ve Versay'ın koşullarının aksine Alman silahlanma programını ilan etmişti. Türkiye açısından daha da kaygı verici durum ise Akdeniz'de İtalya'nın agresif tutumunun artmasıydı. Mussolini Habeşistan'ı gözüne kestirmiş ve savaş hazırlıkları tüm Akdeniz'e yayılmıştı. İtalyanların aynı yılın Ekim ayında Habeşistan'a saldırması, Türkiye'yi gelecek açısından kaygılandırırsa dahi, Boğazlar rejiminin değişmesi için bir fırsat da yarattı. Zira İtalyanların Akdeniz'deki dengeleri değiştirmesi, İngiliz-İtalyan ilişkilerini bu dönemde önemli ölçüde gerginleştirdi. Böylece, Türkiye'nin Boğazlar statükosunu değiştirme hedefi İngiltere dahil olmak üzere birçok ülkenin gözünde makul bir isteğe dönüştü.

Bu bağlamda Ankara, gerekli diplomatik girişimlerden sonra 1936 yılında taraflara Boğazlar rejimini değiştirmek istediğini belirten bir nota gönderdi. Bunun üzerine ilgili devletler Montrö'de bir araya gelerek yeni Boğazlar rejimini müzakere etmeye başladı. İlk konuşmasında Türkiye'nin, Boğazlar'ı askerden arındıran mevcut rejimi artık geçerli olmayan farklı koşullarda kabul ettiğini söyleyen Dışişleri Bakanı Aras, "Türkiye'nin yaralanmaya en açık noktası Boğazlar'dadır. Bunu korumak onun hakkıdır; nasıl ki herkesin de ödevi, ortaklaşa güvenlik alanında ancak bu hakka saygı göstererek, üstelik bu hakkı destekleyerek onun işbirliğini beklemektir"⁹⁵ diyerek, Boğazlar'ı yeniden askereleştirecek Türk tasarısının kabulünü istedi.

Müzakereler olumlu sonuç vererek ilgili tarafların Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ni imzalaması ile sonuçlandı.⁹⁶ Sözleşme Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin getirdiği birçok hükmü geçersiz kılarak Türkiye'nin Boğazlar bölgesinde ege-

menlik ve güvenliğine ilişkin duyduğu rahatsızlığı birçok alanda giderdi. Ankara'nın 1936'ya kadar Boğazlar bölgesindeki geçiş ve güvenliği müzakere etmek zorunda kaldığı Uluslararası Boğazlar Komisyonu'nu ortadan kaldırdı. Bölgedeki gayri askeri statü sona erdi. Sözleşmenin imzalanmasının hemen akabinde Türk hükümeti, Boğazlar'a asker ve silah sevk etmeye başladı. Bu, Ankara açısından önemli bir güvenlik adımıydı. Montrö'nün getirdiği önemli bir başka değişiklik ise geçiş rejimine ilişkindi. Bu noktada, en önemli hususlardan biri Türkiye'nin kendisini savaş tehdidi altında hissettiği ya da savaşa katıldığı durumlarda Boğazlar'ı askeri gemilerin geçişine kapatabilecek olmasıydı. Böylece Türkiye hem bölgedeki egemenliğini hem de güvenliğini geçmişteki geçiş rejimine kıyasla büyük oranda tahkim etmiş oluyordu.

Boğazlar meselesi Türkiye'yi olduğu kadar Sovyetler Birliği'ni de yakından ilgilendiriyordu. Lozan'da Karadeniz'in savaş gemilerine açılmasına en çok karşı çıkan ülke Sovyetler Birliği olmuştu. Moskova, Boğazlar rejimini değiştirmek için uğraşılan dönemdeyse Ankara'nın taleplerinin haklılığını kabul etmekle birlikte Karadeniz'in geleceğinin sadece Karadeniz'e kıyıdaş ülkeler tarafından belirlenmesi konusunda ısrarcı oldu. Türkiye ise Boğazlar'ın geleceğini Batı ülkeleri ile müzakereye hazırды. Aslında Montrö Boğazlar Sözleşmesi Moskova için mevcut Lozan statükosundan çok daha olumluydu çünkü savaş gemilerinin tonajını ve Karadeniz'de kalabilme sürelerini sınırliyordu. Ancak Sovyetler Birliği'nin Karadeniz'i kıyıdaş olmayan ülkelere tamamen kapatma ısrarı Türkiye ile ilişkilerini gerginleştirmişti.⁹⁷ İki savaş arası dönemin Türk-Sovyet ilişkilerinin niteliği düşünüldüğünde bu anlaşmazlık önemli bir dönüşüme işaret ediyordu. İki ülkenin Boğazlar konusundaki anlaşmazlığı ile-riki yıllarda artarak devam edecekti.

Montrö Türk diplomasisi açısından tartışmasız bir başarıydı. Türkiye'nin bölgedeki egemenliği ve güvenliğini temin etmişti. Ancak Montrö aynı zamanda Ankara'nın anti-revizyonist dış politikası içinde revizyonist bir hareketti. Bu sebeple, iki savaş arası dönem Türk dış politikası içinde bir "anomalie" işaret ediyordu.⁹⁸ Türkiye açısından istisnai olan bu durum iki savaş arası dönemin genel niteliği açısından da istisnaiydi. Zira bu dönem boyunca mevcut antlaşmalar Türkiye'nin takip ettiği gibi diplomatik yöntemlerle değil, çoğunlukla zor kullanarak değiştirilmişti. Son olarak, daha önce değinildiği gibi Montrö ilerleyen yıllarda özellikle SSCB ile bazı sorunlar, hatta II. Dünya Savaşı sonrasında olduğu gibi krizler ortaya çıkaracaktı. Ancak sözleşmenin, günümüzde varlığını sürdürmesinin en önemli sebebi, mevcut sınırlandırmalarla Karadeniz'in güvenliğini önemli ölçüde sağlaması olacaktı.

Türk Dış Politikasında Değişen Dengeler: Britanya ile Yakınlaşma Süreci

Türkiye ve Irak arasındaki sınır, yani Musul sorunu, Ankara ve Londra arasında 1926'ya değin sürecek bir krizi beraberinde getirmişti. Bu sorunun çözü-

mü iki ülke arasındaki tüm ilişkileri hemen radikal bir biçimde değiştirmese de kriz durumunu sona erdirmişti. İki ülkenin 1920'lerdeki bu hikâyesi 1930'lar-da Avrupa ve Akdeniz'deki statükonun değişimiyle farklılaştı ve 1930'ların ortasından itibaren Türkiye, Britanya ile yakınlaşmaya başladı.

1930'larda bu iki devleti benzer görüşlere iten en önemli olay İtalya'nın Habeşistan'ı işgaliydi. İşgal Londra için Akdeniz'deki dengelerin aleyhine bozulabileceğinin sinyallerini vermişti ve bu, Ankara'nın Roma'ya dair şüphelerini haklı çıkarmıştı. Türkiye bu şekilde, Boğazlar rejimini değiştirebilmişti. Fakat aslında Türkiye, güvenliğini temin etmek hedefiyle içinde Britanya'nın da bulunacağı çok taraflı bir Akdeniz Paktı da yapmak istiyordu. Ancak bu dönemde, Ankara'nın tüm girişimlerine rağmen Londra henüz çok taraflı bir güvenlik sistemine onay vermemişti. Britanya, Akdeniz'de değişen dengelere rağmen önceliğini İtalya'nın Almanya'ya yakınlaşmasını önlemek şeklinde belirledi ki bu, Roma'ya birtakım ödünler verilmesi anlamına geliyordu.⁹⁹

Akdeniz Paktı girişiminin başarısızlığına rağmen Ankara ve Londra bu yıllarda Cumhuriyet'in ilk senelerine kıyasla yakınlaşmıştı. Montrö sürecine ek olarak bu iki devlet, İspanya İç Savaşı'na bağlı olarak Akdeniz'de artan deniz haydutluğu vakalarına karşı tedbir almak amacıyla yapılan 1937 tarihli Nyon Antlaşması'nın uygulanması sürecinde de beraber hareket edecekti. Hatta bu durum, Türkiye'deki siyaseti de derinden etkilemiş ve görüş ayrılıkları İsmet İnönü'nün istifasına kadar varmıştı. Zira İnönü, İngiltere ile yapılan işbirliğinin –özellikle de Ege Denizi'nde yürütülmesi planlanan ortak devriyenin– Akdeniz'de İtalyanları daha da kışkırtacağını düşünüyordu. Sonuç olarak Atatürk ve Aras'ın kararı ile Nyon sürecinde İngiltere ile daha yakın ilişkiler kurulmuştu.

Gelişen ilişkiler başka alanlardaki örneklerle de kendisini gösteriyordu. Örneğin, 1936'da İngiltere Kralı Edward Türkiye'yi ziyaret etmişti. Kral hem Gelibolu'ya gitmiş hem de Dolmabahçe Sarayı'nı ziyaret ederek Atatürk ile görüşmüştü. Ziyaretin sembolik bir önemi vardı ve basın tarafından da yakından takip edilmişti. Gerçekleşmesinde Britanya'nın Ankara Büyükelçisi Sir Percy Lorraine'in önemli rolü olan ziyaret iki tarafın da zihinlerinde birbirlerine karşı sahip oldukları olumsuz düşünceleri ortadan kaldırmaya yardımcı oldu.¹⁰⁰

İki devlet dönemin sonuna doğru iktisadi alanda da iyi ilişkiler kurmaya gayret gösterdi. 1938 yılı içinde İngiltere Türkiye'ye sanayi ürünleri ithalatı için 10 milyon sterlinlik bir kredi açtı. O dönemde bu kredi Türkiye'nin dış ticaretine hâkim olan Almanya'yı dengeleme politikasının da bir parçasıydı.¹⁰¹ Türk dış politikasının politik ekonomisi incelenirken Türkiye'nin ikili ilişkilerinin iktisadi boyutuna daha ayrıntılı bir biçimde değinilecektir. Ancak bu noktada, iki devlet arasındaki bu tarz kredilerin gelişen ilişkilerin bir yansıması olduğunu söylemek gerekir.

Sonuç olarak Ankara ve Londra 1935 sonrasında birbirleriyle yakın ilişkiler kurmaya gayret etti. Fakat Ankara'nın Londra ile güvenlik bağlamında daha yakın ilişkiler kurma çabası 1939'a kadar somut bir yanıt bulamadı.

İngiltere bugün hâlâ akademik yazın tarafından sıkça eleştirilen “yatıştırma” politikasını neredeyse 1939’a kadar devam ettirdi. Bu politikadan II. Dünya Savaşı yaklaşırken Almanya’nın Çekoslovakya’yı, İtalya’nın ise Arnavutluk’u işgal etmesi ile beraber vazgeçmek zorunda kaldı. Böylece, Mayıs 1939’da Türkiye ile ortak deklarasyonu yayınladı. Bu noktada Londra, olası bir savaşta Ankara’nın Akdeniz’de oynayacağı rolü önemsemeye başlamış ve dahası I. Dünya Savaşı’ndaki müttefiki Almanya ile bir ittifak kurmasından çekinmişti.¹⁰² Daha sonra Türk-İngiliz-Fransız Üçlü Paktı’na dönüşecek ve bir sonraki bölümde ayrıntılarıyla incelenecek olan bu deklarasyonda iki devlet temel olarak Akdeniz’de çıkacak bir savaşta birbirlerini destekleyeceklerini beyan ediyordu. Böylece Türkiye, İngiltere ile birkaç yıldır yapmak istediği ittifakı savaştan birkaç ay önce yapmayı başarmış ve II. Dünya Savaşı’ndan hemen önce Akdeniz’deki durumunu güçlendirmeye çalışmıştı. Bunun bir başka anlamı da şuydu: II. Dünya Savaşı’nda sürdüreceği tarafsızlığına rağmen Ankara, bu yıllara bir ittifakın parçası olarak girmişti.

“Kırk Asırlık Türk Yurdu Düşman Elinde Esir Kalamaz”: Hatay Meselesi

Türkiye’nin İngiltere ile imzaladığı ortak deklarasyonun müzakere sürecini Fransa da yakından takip etmişti. Zira mevcut konjonktürde Paris’in de Ankara ile benzer bir ittifak yapması için geçerli sebepleri vardı. Hatta, Ankara-Londra arasında gerçekleşecek ittifakın bir benzerine dair ilk teklif, İngiltere’nin henüz ayak dirediği 1938’de Fransız Dışişleri’nden gelmişti.¹⁰³ Fakat Türkiye’nin Fransa ile böyle bir deklarasyon imzalaması için önce iki ülke arasında önemli bir sorunun çözülmesi gerekiyordu. Bu, Türkiye’nin 1936’dan beri gündeminde olan Hatay meselesiydi. Gerçekten de Haziran 1939’da sorun çözülür çözülmez Türkiye ve Fransa da ortak bir deklarasyona imza atacaktı.

Hatay, ya da bilinen diğer ismiyle İskenderun Sancağı, aslında 1920’de ilan edilen Misak-ı Milli sınırlarının içindeydi. Milli Mücadele güç kazandıkça İtilaf Devletleri hem konferanslar hem de ikili müzakereler vasıtasıyla TBMM hükümetiyle diplomatik pazarlığa girişti. Fransa için Anadolu’daki savaşın bitmesi de bu şekilde uzun pazarlıklar sonucunda gerçekleşti. Sakarya Muharebesi’nden sonra imzalanan Ankara Antlaşması (1921) ile Fransızların güneydeki işgali sona erdi ve güney sınırı belirlenmiş oldu. Bu antlaşmadaki sınıra göre, İskenderun Sancağı Türkiye’nin dışında kalmış, durum Lozan’da da değişmemiş ve 1923’te resmen Fransız mandası olacak Suriye’nin bir parçası haline gelmişti.

Hatay meselesinin odak noktasını oluşturan 1936-1939 yılları, esasında konunun Türk dış politikasında ön plana çıkış ve çözüm safhasını oluşturmaktadır. Türkiye’nin zorlu 1920’li yılları, İskenderun Sancağı’nın Türk dış politikasının birincil meselesi haline gelmesine imkân vermemişti. Ancak buna rağmen Türkiye 1920’lerden 1930’ların ortasına kadar Sancak Türkleri ile bağlantısını sürdürmüş ve soydaşlarına siyasi ile kültürel gelişimleri için çe-

şitli yardımlarda bulunmuştu.¹⁰⁴ Türkiye'nin Sancak Türkleri ile süregiden bu bağlantısı daha sonraki aşamada önemli olacak bir hazırlık safhası olarak düşünülebilirdi. Zaten, daha 1926 gibi erken bir tarihte İskenderun Sancağı'nın –çoğunluğuna Türklerin hâkim olduğu– meclisi de bağımsızlık ilan etmiş ve bu durum Suriye içinde bir krize sebep olmuştu. Kısacası Türkiye ve Sancak Türkleri için Hatay meselesi birdenbire 1936'da ortaya çıkmış değildi, zira Sancak Türkleri İskenderun Sancağı'nın Ankara Antlaşması ve sonrasında Lozan Antlaşması ile Suriye'ye bırakılmasını hiçbir zaman kabullenmemişti.

Konunun Türkiye'nin birincil dış politika meselesi haline gelmesi ise 1936 yılında gerçekleşti. Suriyeli Araplar ile Fransızlar arasında Suriye'nin bağımsızlığı konusunda yapılan müzakereler sonucunda ortaya çıkan taslak antlaşmada, İskenderun Sancağı'nın 1921 Ankara Antlaşması'nda vurgulanan özerk niteliğinden bahsedilmiyordu. Ankara, Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ni imzaladıktan hemen sonra dikkatini bu konuya vererek sancağın özerk niteliğinin geleceğini Milletler Cemiyeti'nde de olmak üzere çeşitli platformlarda sorguladı. Suriyeli Arapların İskenderun Sancağı'nın Arap karakterine vurgu yapması, Türkiye'nin özellikle tepkisini çekmişti. Zira Türkler bölgedeki karmaşık demografik yapıya rağmen sancaktaki en önemli gruptu. Ankara, bu yıllarda İskenderun Sancağı'nın Türk karakterinin altını çizmek için bölgeye Orta Asya'da yaşamış etnik bir grup olan Hıtalardan esinlenerek Hatay ismini verdi.¹⁰⁵ Daha da önemlisi Hatay için hem diplomatik hem de askeri açıdan aktif bir çaba içerisine girildi.

Ankara, dünyanın ikinci bir savaşa gittiği dönemde Hatay sorununu diplomatik yollardan çözmeye çalışarak Milletler Cemiyeti'ne başvurdu. Milletler Cemiyeti, konunun incelenmesi için bir komisyon kurdu ve gözlemciler bölgeye gitti. Bu süreçte farklı etnik gruplar Hatay'daki çoğunluğu oluşturduklarına dair komisyonu etkilemeye çabaladı ki bu siyaset, I. Dünya Savaşı ile birlikte önem kazanmış “ulusların kendi kaderini tayini” anlayışının bir parçasıydı.¹⁰⁶ Yereldeki siyaset ve rekabet halindeki farklı milliyetçilikler Hatay'da 1936'dan sonra etnik şiddet olaylarını da beraberinde getirdi. Şiddet, Hatay sorunu çözülene kadar devam etti.

Yerelde bunlar olurken, Milletler Cemiyeti'nde yapılan müzakerelerde Türkiye Hatay'ın statüsüne vurgu yaparak bölge için bağımsızlık talep etti. Fransa, mandater ülke olarak Suriye'nin toprak bütünlüğüne karşı olan böyle bir çözümün kendi sorumluluğuyla çeliştiğini belirterek bu isteğe karşı olduğunu beyan etti.¹⁰⁷ Diğer taraftan aynı dönemde Türkiye ile Fransa sonuç alınamayan bir dizi ikili müzakere de gerçekleştirmişti. Hatay'da cemiyetler arası karışıklığın arttığı ve diplomasi cephesinin de tıkandığı 1937 yılında Atatürk, orduyu teftiş etme niyetiyle Konya'ya kısa bir ziyaret gerçekleştirdi. Atatürk'ün bu seyahati diplomasiden sonuç alınmadığı takdirde askeri seçeneğin devreye sokulabileceğini dış dünyaya gösterme amacı taşıyan sembolik bir hareketti. Resmi açıklamadaysa, “Kendi hakkımızı korumaktan aciz değiliz. Eğer izzet-i

nefsimizi müdafaa mecburiyeti bizi harb haline koyarsa mes'uliyet Fransa'ya intikal etmiş olacaktır” deniyordu.¹⁰⁸ Atatürk, Hatay'ı aynı zamanda kişisel bir mesele olarak görmüş ve Başbakan İnönü ve Dışişleri Bakanı Aras'a göre daha sert bir tutum takınmıştı. Ancak buna rağmen Hatay meselesinde ordunun rolünün çoğunlukla diplomasi opsiyonunu zorlama ve hatta hızlandırma niyeti taşıdığı da unutulmamalıdır.

Bu bağlamda Atatürk'ün seyahatinin akabinde tarafların Hatay'ın statüsü için anlaşması da bu durumu doğrular nitelikteydi. Uzlaşya göre, Hatay içişlerinde tamamen bağımsız, dışişlerindeyse Suriye'ye bağlı müstakil bir birim olacak, ancak Suriye'nin bu alanda aldığı kararlar eğer Hatay'ın egemenliğini etkiliyorsa Milletler Cemiyeti kararı olmadan uygulamaya sokulamayacaktı.¹⁰⁹ Böylece Hatay'ın Suriye ile bağlantısı olabilecek en zayıf şekle sokulmuştu. Ancak bu uzlaş Türkiye için Hatay meselesinin sonu değil, aksine Hatay'ın Türkiye'ye ilhakının bir başlangıcıydı.

Bu süreçte ilk olarak 1938 yılı içinde Hatay'da seçimler gerçekleştirilecekti. Meclisin etnik kompozisyonunu oluşturacak seçmen kayıtlarında –Türkiye'nin olağanüstü çabasının bir sonucu olarak– Türkler önemli bir çoğunluğu oluşturdu. Seçim sonrasında ise pratikte Suriye ile pek bir bağı kalmamış Hatay devleti hem siyasi hem de iktisadi alanda adım adım Türkiye ile yakınlaştı. 1939 yılının başında Türkiye Hatay'ı ilhak etmek istediğini Fransa'ya bildirdi.¹¹⁰ İki ülke arasında gerçekleşen müzakerelerden sonra yapılan antlaşma ile Türkiye ve Suriye sınırı yeniden çizildi ve Hatay Türkiye Cumhuriyeti'ne ilhak edildi. Daha sonra toplanan Hatay meclisi de bu kararı kabul etti ve böylece Hatay Türkiye'nin bir parçası oldu.

Hatay'ın Türkiye'ye ilhakı sürecinde özellikle vurgulanması gereken bazı önemli noktalar bulunmaktadır. Öncelikle, Türkiye Hatay meselesinde iki savaş arası dönemdeki genel diplomatik tutumunun aksine genişlemeci bir ülke gibi hareket etmiştir. Ancak bu amacını da Boğazlar meselesine benzer bir biçimde ikili ve çoklu diplomatik yöntemleri benimseyerek gerçekleştirmiştir ki bu da 1930'ların genel dinamikleri içerisinde istisnai bir örnektir.¹¹¹ İkincisi, Hatay meselesinin çözümü Milletler Cemiyeti çatısı altında başlamış ancak Fransa ile yapılan ikili diplomasi ile çözülmüştür. Bu bağlamda da 1930'lardaki genel diplomasi stilini ve dahası ülkelerin sorunlarını Milletler Cemiyeti'ni aşarak halletme biçimini yansıtmaktadır. Üçüncü önemli nokta, Türkiye'nin orta büyüklükte bir devlet olarak Hatay konusunu lehine olacak şekilde çözebilmesinde, mevcut uluslararası statükonun oynadığı roldür. Bu açıdan, Musul meselesiyle bir karşılaştırma yapmak yerinde olacaktır. 1920'lerde Irak sınırı müzakere edilirken Türkiye savaş sonrası problemler yaşayan henüz kırılgan bir ülkeydi ve Avrupa'daki politik durum münasebetiyle büyük güçler için “olmazsa olmaz” bir konumda değildi. Fakat 1930'larda Türkiye hem savaş sonrası problemlerini büyük ölçüde aşarak güçlenmiş bir ülke haline gelmiş hem de Avrupa'daki siyasi dengeler Türkiye'yi asla kaybedilmemesi gereken bir aktör yapmıştı. Bu sebeple, Hatay meselesinde Türkiye'nin elde ettiği olum-

lu sonuç Avrupa konjonktüründen ayrı düşünülemezdi. Daha net bir biçimde ifade edilirse, Fransa'nın 1939 yılında Türkiye'nin ilhak talebini kabul etmesinde II. Dünya Savaşı'nın arifesinde Türkiye'ye Akdeniz'de duyulan ihtiyaç veyahut ülkenin Almanya ile yakınlaşmasının önlenmesi amacı oldukça etkili olmuştur. Bu açıdan İngiltere'nin de Fransa'ya Türkiye lehine telkinde bulunması oldukça önemlidir.

Hatay meselesi Türkiye lehine çözülür çözülmez İngiltere ile yapılan deklarasyonun benzerinin Fransa ile imzalanması da bu duruma işaret etmektedir. Son olarak, Hatay'ın Türkiye'ye katılması, komşusu Suriye ile ilişkilerinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Türkiye'nin ilhakını kabul etmeyen Suriye ile bağımsızlık sonrasında devam edecek ve tüm 20. yüzyıla yayılacak sorunlu ilişkilerin bir ayağını da bu mesele oluşturmuştur. Bu konu, sonraki bölümlerde daha ayrıntılı bir biçimde incelenecektir.

Dış Politikada Karar Alma ve Uygulama: Kişiler ve Kurumlar

Türk Dış Politikasının Oluşturulması ve İcrası: Teori ve Pratikteki Ayrım

Bu dönemde oluşturulan Türk dış politikasına dair bazı görev ve yetkilerin çerçevesi 1924 Anayasası'nda belirtilmişti. 1921 Anayasası yasama üstünlüğünü kabul eden kuvvetler birliği sistemine dayanıyordu. Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra kabul edilen ve 1961'e kadar yürürlükte kalan 1924 Anayasası ise teoride 1921 Anayasası'ndaki kuvvetler birliğini ve meclisin üstünlüğünü kabul etmekle birlikte parlamenter sisteme benzer bir biçimde yürütmenin yasamadan ayrıştığı bir durumu da ortaya çıkarmıştı.¹¹² Bir başka deyişle, yürütme yetkisi mecliste kalmıştı ancak bu yetki meclis içinden seçilecek cumhurbaşkanı ve onun yine meclisin içinden seçeceği bakanlar eliyle kullanılacaktı. Bu yapılanma konvansiyon/meclis hükümeti sisteminden daha ziyade parlamenter sisteme benziyordu. Anayasada yasama gücünün dış politikadaki rolü devletlerle sözleşme, antlaşma ve barış yapmak ile harp ilan etmek olarak belirlenmişti.¹¹³ Yürütmenin bir parçası olan cumhurbaşkanlığı makamının da Türkiye devletinin dış temsilciliklerini atama ve yabancı devletlerin temsilcilerini kabul etme gibi sorumlulukları bulunuyordu.¹¹⁴ Yürütmenin diğer unsuru Bakanlar Kurulu ile ilgili, anayasa, bakanlıkların ve bakanların görev ve yetkilerinin çerçevesinin kanunla belirleneceğini vurguluyordu.

Yasal çerçevesini bu şekilde özetleyebileceğimiz Türk dış politikasının oluşturulması hususunda kuşkusuz tek bir isim öne çıkıyordu: Mustafa Kemal Atatürk. Anayasal düzlemde parlamenter sistemdeki gibi görünen cumhurbaşkanlığı, Kurtuluş Savaşı'nın Halaskâr Gazisi ve Cumhuriyet'in kurucusu Atatürk'ün şahsıyla dönem boyunca en önemli –ve aktif– politik makam olmuştur.

Bu, Türk dış politikasının yapımı ve yönetimi için de geçerliydi. Hatta özellikle 1930'larda, dış politika Atatürk'ün, mesaisinin büyük bir bölümünü harcadığı birkaç alandan biriydi.

Atatürk'ün dış siyaseti oluşturmada ona destek olan yahut alınan kararları uygulayan diğer önemli kişiler Başbakan, Dışişleri Bakanı ve Genelkurmay Başkanı'ydı. Her üç makam da bu dönemin önemli bir bölümünde aynı kişiler tarafından yönetilmisti. İsmet İnönü, 1924-1925 arasında Fethi Okyar'ın kısa dönemi hariç, 1937'ye kadar Başbakanlık görevini yürütmüş; 1937'deki istifası ile görevi Celâl Bayar'a teslim etmişti. Benzer şekilde Dr. Tevfik Rüştü Aras da 1925'ten Atatürk'ün vefat ettiği 1938'e kadar bilfiil Dışişleri Bakanı'ydı. Mareşal Fevzi Çakmak ise Genelkurmay Başkanlığı'nı 1944'e kadar sürdürerek bu grupta en uzun süreli görev yapan kişi olmuştu.

Makamlar arasındaki ilişkilerin genel olarak uyumlu olduğu söylenebilirdi. Ancak zaman zaman görüş ayrılıklarının yaşandığı da oluyordu. Bu durumun en bilinen iki örneği, 1937'de İnönü'nün istifasının sebeplerinden biri de olacak Nyon Antlaşması'nın uygulanması hadisesiyle, Hatay meselesinde askeri seçeneğin kullanılması ihtimaliydi. Hatay konusunu İnönü *Hatıralar*'ında şöyle nakletmektedir:

Bir aralık Atatürk'ün halinden bir askeri müdahale emrivaki yapmak fikri geçtiğini fark ettim. Kendisi ile bu meseleyi görüştüğüm gibi, Erkânıharbiyeyi Umumiye Reisi Fevzi Paşa ile de görüştüm. Hatay'daki meselede haklarımızı tatbik sahasına koymak için bir netice alabilirdik, almak için çalışabilirdik, fakat her siyasi teşebbüsü bir tarafa bırakarak bir askeri hareketle emrivaki yapmak şeklini mahzurlu buluyordum. Kesin olarak vaziyet aldım.¹¹⁵

Hatay meselesinde –İnönü'nün isteğine de paralel bir biçimde– askeri güce başvurulmadı. Ancak Başbakan, 1937'de Nyon Antlaşması sürecinde Aras ile yaşadığı çatışmada, aynı sonuca ulaşamadı. Önceki sayfalarda bahsi geçen Nyon Antlaşması sürecinde İnönü, İtalya'ya karşı alınacak tedbirlerin, özellikle de imzacı devletlerin Türkiye limanlarını kullanabilecek olmalarının İtalyanları kışkırtacağını düşünerek ihtiyatlı davranmak gerektiğini söylemişti. Ancak Aras Atatürk'ten aldığı talimatla antlaşmayı imzalamış ve bu durum hükümetin içerisinde sorun yaratmıştı.¹¹⁶ Nyon süreci, Atatürk ve Aras ile ters düşen İnönü'nün 1937'deki istifasının sebeplerinden biri oldu. Bu durum, dış politika yapımında kurumlar ve kişiler arasında çatışmalar olabileceğini gösterdiği gibi, Atatürk'ün karar verme sürecinde en önemli kişi olduğunu da ortaya koyuyordu.

Benzer süreçler, Dışişleri Bakanlığı ve Genelkurmay Başkanlığı arasında da yaşanıyordu. Örneğin, yine 1937'de Akdeniz'deki tehlike dolayısıyla batı sahillerini silahlandıran Genelkurmay, yabancıların bazı vilayetlere girişini yasaklamaya çalışmış ancak Dışişleri Bakanlığı bu bölgelerin ticari/turistik alanlar olduğunu vurgulayarak bu isteğe tepkiyle yaklaşmıştı.¹¹⁷ Kurumlar arasında farklı yaklaşımları gösteren bu tarz örnekler çoğaltılabilir. Ancak son tahlilde

bu örneklerin istisnai olduğunu da vurgulamak gerekir. Zira kurumsal farklılıklara rağmen iki savaş arası dönemde dış politikanın yapımı ve uygulaması süreçlerine genelde hâkim olan çatışmadan ziyade uyum olmuştur.

Hariciye Vekâleti'nin Yapısı

Dışişleri Bakanlığı'nın, o zamanki adıyla Hariciye Vekâleti'nin Cumhuriyet dönemindeki ilk Teşkilat Kanunu 1927 yılında kabul edildi. 1927 yılında kabul edilen 1154 sayılı Hariciye Vekâleti Memurin Kanunu ve 1929 yılında yayınlanan Hariciye Vekâleti Merkez Teşkilatı Talimatnamesi ile bakanlığın yapısı oluşturuldu.¹¹⁸ Bu teşkilat ileriki yıllarda yapılan diğer yasal düzenlemelerle zamanın ihtiyaçlarına göre yeniden yapılandırıldı ve dışişleri bürokrasisi genişledi.

Fakat, Hariciye'nin kadrosu ve bütçesi Cumhuriyet'in yeni kurulduğu bu ilk yıllarda nispeten sınırlıydı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında vekâletin insan kaynağını Osmanlı diplomatlarının bir kısmı ile özellikle Lozan Konferansı'na katılan heyetin önemli bir bölümü oluşturuyordu.¹¹⁹ Kuruluş yıllarında TBMM'nin diplomatik girişimlerinde yer alan ve Lozan'da Türkiye'nin haklarını savunan bu diplomatlar iki savaş arası dönemin Montrö ve Hatay gibi önemli dış politika meselelerinde de rol oynayacaktı.¹²⁰ Kurum, beşeri altyapısındaki kısıtlara rağmen daha sonradan bakan olacak birçok başarılı diplomatı içinde barındırıyordu. Bakanlığın en etkili isimlerinden biri olan ve II. Dünya Savaşı sırasında Dışişleri Bakanlığı da yapacak olan Genel Sekreter Numan Menemencioğlu, Demokrat Parti döneminin Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ve 1960'ların başındaki İnönü hükümetlerinde bakanlık yapacak olan Feridun Cemal Erkin gibi isimler bu açıdan en iyi bilinen örneklerdi.

Ancak, iki savaş arası dönem Türkiye için bir oluşma ve yeniden yapılanma dönemi idi. Bu, bakanlığın yapısı ve işleyişi için de geçerliydi. Bakanlığa personel alımıyla ilgili mevcut bilgi ve söylemler, bu durumu örnekleyebilecek niteliktedir. Hariciye Vekâleti'nde çalışmanın en önemli şartlarından biri, dönemin diploması dili Fransızca'yı bilmektir. Ancak imparatorluktan cumhuriyete intikal eden eğitilmiş insan kaynağı kısıtı bakanlık açısından bir engel teşkil ediyordu. Bir rivayete göre, Cumhuriyet'in ilk yıllarında İstanbul'dan Ankara'ya gelen iyi giyimli ve okumuş görünen bir kişi eğer iş arıyor ve dil biliyorsa bakanlıkta işe alınabiliyordu.¹²¹ Mübalağalı olsa dahi bu söylem Hariciye Vekâleti'nin o dönemki kriterlerine ve beşeri sermaye eksikliğine atıfta bulunmaktadır. Fakat 1930'lardan itibaren "bakan kim olursa olsun Hariciye'nin başı" olarak görülen Genel Sekreter Numan Menemencioğlu meslek memurluğu için zorlu bir sınav oluşturmuştu.¹²² Cumhuriyet'in ilk kuşak "meslek memurları" sonrasında bu sınavla vekâlete alınan kişilerden oluşacaktı. Bu bölümü noktalamadan önce şunu da belirtmek gerekir. Bakanlık üzerine yapılan çalışmalar, son dönemdeki niceliksel artışına rağmen hâlâ çok sayıda değildir ve iki savaş arası dönemin bakanlığına ilişkin bilgiye erişim sınırlıdır.

Cumhuriyet'in Yazar Elçileri

Zaman içinde yaşanan bu değişikliklere rağmen, iki savaş arası dönemde asıl mesleği diplomasi olmayan birçok kişinin elçiliğe atandığı görülmektedir. Kuşkusuz bu grubun en ilgi çekici örneğini Cumhuriyet'in yazar diplomatları oluşturur. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Yahya Kemal, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Ruşen Eşref Ünaydın ve Memduh Şevket Esendal gibi yazın hayatımızın önemli simaları bu dönemde –ve sonrasında– dünyanın çeşitli kentlerinde Türkiye'yi temsil etmiştir.

Bu isimlerin her birinin elçilik görevine getirilmesinin ve görevinden alınmasının farklı hikâyeleri vardı. Ruşen Eşref Ünaydın ve Yahya Kemal Beyatlı Lozan'da basın müşavirliği yapmıştı. Bir bakıma Lozan'da –farklı bir alanda da olsa– deneyim kazanmışlardı. Ruşen Eşref Bey, 1934 yılında elçi olup 18 yıl bu görevini sürdürmüş ve Demokrat Parti döneminde emekli olmuştu. Atina gibi Türkiye açısından önemli bir yerde elçilik yaptığı dönemde Türk-Yunan ilişkilerinin gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştu.¹²³ Yahya Kemal ise, Şimşir'e göre, 1920'lerde başladığı diplomatlık mesleğinde bulunduğu yerde durmaktan çok gezmiş ve Endülüs'te geçirdiği günler sonradan bitireceği *Endülüs'te Raks* isimli ünlü şiirine ilham vermişti.¹²⁴ Yahya Kemal'in *gönlüm dolu İstanbul'un en özlü sesiyle* diyerek, İstanbul'a özlem duyduğu bu çok da başarılı sayılamayacak diplomatlık günleriye 1932'de sona erecekti.

Yazın tarihimizin en önemli hikâyecilerinden olan Memduh Şevket Esendal I. Dünya Savaşı sırasında Kafkasya'da Teşkilat-ı Mahsusa emrinde çalışmıştı. Milli Mücadele sırasında Bakü'ye TBMM'nin temsilcisi olarak gönderilmişti. O dönem Azerbaycan'daki işçi, asker ve köylülere hitap edebilecek biri arandığı için “avamdan” gelen bir kişinin göreve getirilmesi gerekliliği Mustafa Kemal Paşa'nın Esendal'ı seçmesinde önemli bir rol oynamıştı.¹²⁵ Kısacası Esendal, Cumhuriyet kurulmadan evvel, dış ülkelerde çeşitli görevlerde bulunmuş biriydi.

Cumhuriyet kurulduktan sonra Esendal, yine bağlantılı bir coğrafyaya, Tahran'a elçi olarak gönderildi. Yazarın İran günlerini kaleme aldığı *Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar*'da Cumhuriyet Türkiye'si'nin Kaçar Hanedanı'nın devrilmesinden sonra İran'da bir cumhuriyet rejiminin kurulmasını desteklediğine dair ilginç anekdotlar bulunur. Hanedanın devrilmesinden hemen sonra Ankara, Esendal'a, kurulacak rejimin cumhuriyet olması için Rıza Pehlevi önderliğindeki geçici hükümete telkinde bulunmasını salık vermiş ve geçici hükümeti hemen tanımamıştı.¹²⁶ Memduh Şevket Bey, Tahran'da aralarında Rıza Pehlevi de olmak üzere birçok kişiyle temasa geçmiş ve İran'da bir cumhuriyet tesis edilmesi fikrini soruşturmuştu. Ancak Esendal Ankara'ya, Türkiye'nin menfaatleri gereği cumhuriyet olsun ya da olmasın Pehlevi İran'ını tanıması gerektiğini belirten bir telgraf yazmıştı.¹²⁷ Sonuç olarak, İran'da Pehlevi Hanedanı kurulmuş ancak Türkiye oradaki elçisinin dediği gibi hükümeti tanımıştı. Bu anekdot, günümüzde erken Cumhuriyet döneminin özellikle Ortadoğu'ya

ilişkin yaklaşımında pek de araştırılmamış bir konuya temas etmesi açısından oldukça çarpıcıdır. Esendal'ın İran ve daha sonraki görev yeri Afganistan'daki elçilik yılları Ankara'nın bu iki ülkeyle olan münasebetlerinde müspet bir rol oynamıştı. Kısacası Esendal, birçok kişinin nitelendirdiği gibi Cumhuriyet'in en iyi hikâyecilerinden biriydi, ama bunun yanında diplomatlık görevini de benimsemiş görünüyordu.

Cumhuriyet'in yazar diplomatlarının en meşhuru ise kuşkusuz bu görevi pek de benimsemediğini her fırsatta dile getirip bu konuda bir kitap bile yazmış olan Yakup Kadri Karaosmanoğlu'dur. Yakup Kadri kendi deyimiyle bir *Zoraki Diplomat*'tı, diplomasiyi yapay ve arkaik bulduğunu vurguluyordu. Fakat biraz da çelişkili bir biçimde 1934 yılında bir sürgün niteliğinde başladığı bu mesleği 1955'e kadar sürdürmüştü. Yakup Kadri'nin elçiliğe atandığı vakit Atatürk ile arasında geçen bir diyalogsu bir hayli ilginçti:

"Paşam," dedim. "Ben, bu yaşa kadar hiç devlet hizmetinde bulunmuş değilim. Hocalıktan başka, ne memurluk, ne âmirlik ettim. Serbest ve müstakil yaşamaya alışmışım. Hükûmetin idarî mekanizması tamamiyle meçhulümdür. Hele diplomasi mesleğinin protokol icaplarına ayak uydurabileceğimi hiç ummuyordum. Korkarım ki... Gazi gene sözümü kesti: "Bırak Allahaşkına, bu boş endişeleri," dedi. "Bizim aramızda kaç kişi devlet işlerine meslekten, ihtisastan geldiğini iddia edebilir? Zaferi müteakip birçok kimseler bana, 'Sen kumandan olarak vazifeni gördün. Artık siyaset ve hükûmet umurunu erbabına bırak,' demişlerdi. İsmet Paşa Lausanne Konferansı'na giderken, 'Yahu, bu kadar mühim bir diplomatik misyon bir askere nasıl tevdi edilir?' diyen diyene idi." Ve kahkahayla gülerek Tevfik Rüştü Bey'i gösterdi: "Bak şu zata. Bizim en 'muvaffak' Hariciye nazırımız. Kendileri kadın doktoru olarak yetişmişlerdi."¹²⁸

Önceki sayfalarda da belirtildiği gibi meslekten olmayan diplomatlar Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren dışişleri bürokrasisinde varlıklarını sürdürdü. Ancak, mevcut insan kaynağının yetersiz olduğu bu yıllarda, aynı zamanda bankalık içinde atılan adımlarla da geleceğin diplomatlarının yetişmesine olanak sağlandı. Bu şekilde yeni kuşak diplomatlar yetişti. Bu yeni "sınıf"ın önemli simaları sonraki bölümlerde ayrıntılı olarak incelenecektir.

Cumhuriyet'in İktisadi Gereksinimleri: Dış Politikanın Politik-Ekonomisi

Türkiye'nin iki savaş arası dönemde uyguladığı dış siyasetin iktisadi boyutunda özellikle Sovyetler Birliği, Almanya ve İngiltere ile ilişkiler göze çarpıyordu. Bu bağlamda Sovyetler Birliği örneği Ankara'nın Moskova ile olan ilişkileri göz önünde tutulduğunda pek şaşırtıcı değildi. Almanya ve İngiltere ile olan ilişkiler ise 1930'ların sonuna doğru Türkiye'nin dış politika ve ekonomik gereksinimleri konusunda belirleyici bir karakter taşıyordu.

Hem Ankara hem de Moskova'nın devletin ekonomide etkin olması gerekliliğine dair genel inancı Türkiye ve Sovyetler Birliği'nin iki savaş arası dönemde iktisadi ilişkiler geliştirmesinde önemli rol oynadı.¹²⁹ Ankara'nın korumacı ve devletçi politikalara yöneldiği 1930'lardan önce de iki ülke, Büyük Buhran sonrası ticaret hayatına hâkim olacak kliring sözleşmelerine benzer anlaşmalar yapmıştı.¹³⁰ 1927 yılında yapılan ticaret sözleşmesiyle Sovyetler Birliği Türkiye'nin çeşitli şehirlerinde diplomatik dokunulmazlıkları olan ticaret temsilcilikleri açmış ve sonrasında iki ülke arasındaki ticaret önemli oranda artmıştı.¹³¹

1929 öncesinde de korumacı ve devletçi politikaları andıran ekonomik ilişkiler kuran bu iki ülke, Büyük Buhran sonrasındaysa birbirlerine daha da yakınlaştı. Türkiye'nin sanayileşme ülküsü ortaya, Sovyet uzmanların da incelemeleri ve raporlarıyla Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nı çıkardı. Bu planın hayata geçirilmesi için Sovyetler Birliği Türkiye'ye kredi açtı. Ankara'ya göre Batı, Türkiye'yi –geri– bir tarım ülkesi olarak görürken Sovyetler Birliği ülkenin sanayileşmesi ve kalkınması için çaba harcıyordu.¹³² SSCB'ye göreyse Türkiye komünist olmayabilirdi ama Batı kapitalizminden farklı bir gelişim yoluna girmişti.¹³³ Bu karşılıklı olumlu görüşler, siyaseten yakın olan iki ülkenin iktisadi olarak da işbirliği yapması için gereken ideolojik altyapıyı sağlıyordu. Kısacası 1930'lar boyunca gelişen ikili iktisadi ilişkiler bu ideolojik yaklaşım üzerinden ele alındığında şaşırtıcı değildi.

Ancak bu dönemde Türk dış politikasının politik ekonomisi sadece devletçilik ve Sovyetler Birliği ile olan ilişkilere de indirgenemez. Zira Almanya da önemli bir aktör olacaktı. Hatta 1930'larda Türkiye'nin Almanya ile olan ticareti, devleti bu konuda bir denge arayışına yönltecek kadar yoğunlaşmıştı. Aslında iki ülke arasındaki ticaret 1920'lerden itibaren yoğundu; Almanya bu yıllarda da Türkiye'nin ihracat ve ithalatındaki ilk dört ülkeden biriydi.¹³⁴ Ancak, bu ilişkinin niteliği 1930'lardan itibaren değişecek ve esasen Berlin'in Avrupa'daki hâkim konumunu yansıtır nitelikte olacaktı. Zira 1929'daki Büyük Buhran'ın etkisi sonucunda dünya ticaretine önemli ölçüde hâkim olan kliring-takas sistemi Nazi Almanya'sı için ülkeler üzerinde oluşturacağı bir siyasi etki unsuruna dönüşecekti.

Almanya ile yapılan kliring sözleşmeleri, Güneydoğu Avrupa ülkeleri için ham maddelerine alıcı bulabildikleri ancak bunun karşılığında Alman sanayi mallarını almaya mecbur kaldıkları ve dahası bu ülkeyle siyaseten yakınlaştıkları bir sistem yarattı.¹³⁵ Türkiye de 1930'lardan itibaren bu tarz sözleşmelerle ticaretinin neredeyse yarısını Almanya ile yapmaya başladı. Ancak bir süre sonra bu durum Ankara'yı muhtemel sonuçları sebebiyle rahatsız etti. Zaten, Türkiye Almanya ile olan ticari ilişkisinde kendi mallarını ucuza satıp Alman mallarını yüksek fiyattan aldığını düşünmeye başlamıştı.¹³⁶ 1936 yılında dünyadaki tahıl fiyatlarının artmasıyla Türkiye kliring sözleşmelerini kendi lehine olacak biçimde değiştirmeye çalıştıysa da bunu 1938'e kadar

başaramadı. Ancak Ankara, ekonomisindeki Alman etkisini azaltmak için bir dengeleme politikası takip etmeye çalışarak İngiltere ile de bir kliring sözleşmesi imzaladı.¹³⁷ Almanya'yı İngiltere ile dengeleme çabası başka alanlarda da somut bir görünüm kazandı. Örneğin, 1930'ların sanayileşme hamlesinin en önemli sembollerinden biri olan Karabük Demir-Çelik Fabrikası'na finansman arayan Ankara'nın daha iyi bir teklif veren Alman Krupp firmasına rağmen projeyi İngiliz Brasseret firmasına vermesi bu durumun en önemli örneklerinden biriydi.

İngiltere de Almanya'nın Türk ekonomisindeki hâkimiyetini kırmaya çalışıyordu. Ancak bu o kadar da kolay değildi. Türkiye'nin demiryolu yapımı ile silah üretim ve alımlarında Alman malları önemli bir rol oynuyordu. Bu durumun farkında olan İngiltere, Ankara'ya silah alması için kredi açtı ve Türk kromu satın aldı. Fakat tüm bu dengeleme siyasetiyle pek az şey başarabilirdi. Örneğin, 1939'da yapılan Üçlü Pakt, Türkiye'nin istediği askeri malzemeleri tedarik etmede yetersiz kaldı. Dönemin Türk-İngiliz ilişkileri üzerine eserler yazan Millman'a göre, Üçlü Pakt, eğer müttefikler ekonomik ilişkilerini savaşın başlamasından önce berraklaştırsaydı çok daha fazla şey başarabilirdi.¹³⁸ Ancak aksine bu müttefiklik ilişkisi Ankara'nın iktisadi ihtiyaçları bakımından oldukça başarısızdı ve bu durum siyasi ilişkilere de yansımıştı. 1940 yılında Türk sanayisi neredeyse çöküşün eşiğine gelmişti. Bu bağlamda Ankara'nın savaş sırasında Almanlar ile yedek parça pazarlığı yapması da Alman ekonomisine duyduğu ihtiyacı gösteriyordu. Ezcümle, bu dönemdeki siyasi gelişmelerin, iktisadi bir altyapısı da bulunuyordu.

Modernleşen Bir Ülke: Dünyada Türkiye Algısı

Uzun süren savaşlardan çıkmış Türkiye, iki savaş arası dönem boyunca çeşitli reformlarla modern bir devlet ve ulus yaratmayı hedefledi. Cumhuriyet'in kurucuları hem devlet hem de ulus inşasını "*muasır medeniyet*" olarak görülen Batılı normlar üzerinden gerçekleştirmeye çalıştı. Bu, Türk dış politikası için de Batılı bir kimliğe tekabül ediyordu.¹³⁹ Lozan Konferansı sırasında Amerika'yı temsil eden ve 1927'den sonra Türkiye'de elçilik yapan Joseph Grew, o günlere dair yazdığı anılarında, Türkiye'de Atatürk tarafından gerçekleştirilen reformların "Avrupa'nın hasta adamı"nı güçlü ve sağlıklı yapma hedefi taşıdığını söylüyordu.¹⁴⁰ Bir başka deyişle muasır medeniyetler seviyesine çıkmak için çaba harcayan Cumhuriyet, Batı'nın bir parçası olmak istiyor ancak bu ilişkiyi güçlü bir ülke olarak eşitlik üzerinden kurmak istiyordu.

Ancak Türkiye'nin bu hedefi Cumhuriyet kurulur kurulmaz başarması mümkün olmadı. 1920'lerin Avrupalı ülkelerine göre Türkiye kısa vadede çökmesi beklenen zayıf bir ülkeydi. Ancak bu algı 1930'lara gelindiğinde değişmişti. Türkiye bu yıllarda artık saygın bir ülke konumundaydı. Batı'daki Türkiye imajının değişmesinde ise iki önemli sebep bulunuyordu. Birincisi, Türkiye'nin

1920'lerdeki çalkantılı dönemi atlatması ve radikal bir reform sürecini devam ettirmesiydi. Hilafetin kaldırılması, kadınların hukuki ve toplumsal statüsündeki değişiklikler, alfabadeki yenilik, kıyafet devrimi gibi tüm değişiklikler ülkeler tarafından takip ediliyordu. Yabancı basın artık sıklıkla *Yeni Türkiye*'den bahsediyordu. Bu tarz yazılarda Kemalist devrimin Türkiye'nin dünya siyasetindeki pozisyonunu geliştirdiğine sık sık atıf yapılıyordu. Örneğin, *New York Times*'in 29 Ekim 1933 tarihli bir nüshasında, yani Cumhuriyet'in 10. yılında, Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu tehdit edip sultanlardan sürekli imtiyaz koparmaya çalıştığını, ancak Kemal Paşa'nın bu durumu değiştirerek Türkiye'yi Asya ve Avrupa'da bir güç haline getirdiğini yazıyordu.¹⁴¹ Üstelik, Kemalizm savaşın içinden doğmuş ancak barışçıl ve yapıcı bir Türkiye kurmuştu. Avrupa'daki basın da bu örnekten farklı bakmıyordu. Türkiye'nin Batı'nın ne denli parçası olarak kabul edildiği her zaman sorunlu ve kolay cevaplanamayan bir soruydu ve öyle de kaldı. Ancak Batı'daki Türkiye imajının imparatorluğun son döneminden farklı bir yeniliği temsil ettiğini ve 1930'larda olumlu bir hal aldığını söylemek mümkündür.

Türkiye'nin geçirdiği dönüşüm sadece Batı'da değil, eski Osmanlı coğrafyası olarak tanımlanabilecek Ortadoğu ve Balkanlar'da da takip ediliyordu.¹⁴² Bu coğrafyadaki algı ise Batı'ya kıyasla daha çatışmalıydı. Zira Türkiye'nin geçirdiği dönüşüm bazen takdir ediliyor bazen eleştiriliyordu. Mesela Ortadoğu ülkelerinde reformist entelektüeller Kemalist devrimi kendileri için bir örnek olarak görürken, muhafazakâr çevreler laiklik ile ilgili atılan adımlara şiddetle karşı çıkıyordu.

Türkiye ise ister Batı ister Ortadoğu'da olsun, kendisi hakkındaki bu tartışmaları sadece pasif bir biçimde takip etmiyor, çeşitli kamu diplomasisi ve propaganda adımları atıyordu. Fransızca olarak yayınlanan *La Turquie Kemaliste* dergisine bu açıdan da bakmak gerekir. Avrupa limanlarına gönderilen ve yüzen sergi olarak anılan *Karadeniz* gemisi de Türkiye'nin yeni yüzünü tanıtmaya hedefi olan kamu diplomasisi örneğiydi.¹⁴³ Benzer şekilde, Ortadoğu'daki tartışmaları da etkilemeye çalışan Ankara, bu ülkelere yönelik Arapça yayınlar hazırlamıştı.¹⁴⁴

Türkiye'nin dünya ve özellikle de Batı siyasetindeki algısının değişiminin ikinci sebebi ise kuşkusuz 1930'larda değişen konjonktürdü. Tarafların gidecek ayrıştığı bu yıllarda Batılı ülkeler için Türkiye, özellikle de coğrafi konumu sebebiyle, kazanıldığında kazanç olacak bir ülke haline gelmişti. Bu, siyaseten farklı kutuplar olan Almanya ve İngiltere için de aynıydı. II. Dünya Savaşı'nın öncesi ve hemen sonrasında bu ülkelere Türkiye için yapılan tartışmalar da bu durumu iyi yansıtıyordu. Bunun dışında, Türkiye'nin barışçıl bir siyaset izlemesi, özellikle de Almanya'nın karşısında konumlanmış statükocu ülkeler tarafından takdir ediliyordu. Zira Türkiye, Boğazlar ve Hatay gibi konularını dahi diplomatik yoldan çözme yeteğiyle, bu da Türkiye'nin barışçıl rejimini Batılı ülkeler nezdinde ön plana çıkarmıştı.

Genel Değerlendirme

İki savaş arası dönem Türk dış politikası, her şeyden evvel savaştan çıkmış ve yeni kurulmuş bir ülkenin siyaseti olarak başladı. Zira Türkiye'nin Lozan'da çözülemeyen problemleri ve Akdeniz'de İtalya ile yaşadığı sorunlar 1920'ler boyunca Türk diplomasisini meşgul eden ve hatta Türkiye'ye "varoluşsal" endişeler yaşatan konulardı. Dış politikadaki temel duruşun tam olarak oluşması içinse 1930'ları beklemek gerekecekti. Türkiye bu dönemde, rejimini güçlendirmiş ve Lozan'da çözülemeyen sorunlarını da halletmişti. İtalya'nın Akdeniz'deki saldırgan tavrı hâlâ büyük bir problemdi. Ancak Ankara, bu tehdit karşısında daha güçlü diplomatik adımlar atacak seviyeye ulaşmıştı. Bu bağlamda ikili, bölgesel ve çok taraflı uluslararası inisiyatiflerin içinde bulunmuştu.

"Sulhu koruyacak arsiulusal çalışma birliğine önem" veren Türkiye dönemin büyük bir bölümünde eski ittifakları çağrıştıracak ilişkilerden özellikle kaçındı. Fakat dönemin sonuna doğru uluslararası sistemdeki krizler Ankara'yı kendi güvenliğini temin etmek için ittifak aramaya yöneltti. Gerek İtalya'nın bulunduğu yer gerekse de istisnaları olmakla birlikte anti-revizyonist politikalar takip etmesi Türkiye'yi, II. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde İngiltere ve Fransa'nın yanında konumlandırdı.

Türk dış politikası bu dönemde, iki önemli ve uzun vadeli sonuçları olacak başarıya da imza attı. Hem Boğazlar rejiminin değişmesi hem de Hatay'ın ilhakı Türkiye'nin barış antlaşmasında elde edemediği bazı isteklerine sonradan kavuşması anlamına geliyordu. Üstelik anti-revizyonist bir devlet olarak, bu revizyonist ve genişlemeci iki davranışını barışçıl yollardan, uluslararası ve bölgesel konjonktürden yararlanarak gerçekleştirerek dönem için çarpıcı denilebilecek bir duruş sergiledi. Bu iki konu ayrıca, Türk dış politikasını uzun yıllar etkileyen bir niteliğe sahipti.

Türkiye dönem boyunca kendisini yeniden yapılandıran bir ülkeydi. Dış politikası Atatürk tarafından yönlendirilmişti; dış politikanın kurumsal yapısını simgeleyen Dışişleri Bakanlığı ise kısıtlı bütçesine rağmen, bir kurum kültürü oluşturma'nın ilk adımlarını atmaya çalışmıştı. Dış politikanın politik ekonomisi ise, Ankara'nın siyasi ilişkilerinde takip ettiği rotayı yansıttığı kadar, gerekliliklerini de ortaya koymuştu. Devletçilik ve korumacılık aynı zamanda Ankara'nın dış ekonomik ilişkilerinin de altyapısını oluşturmuştu.

Dönem bittiğinde, Türkiye uluslararası politikada saygınlık kazanmış bir ülkeydi. Ülkenin ismi çoğu zaman "yeni" sıfatı ile anılıyordu ki bu, çoğunlukla Osmanlı dönemiyle yapılan ayrımı ortaya koyuyordu. Cumhuriyet de kendisini bu yönde tanıtmak için önemli girişimlerde bulunuyor ve bilinenin aksine geleneksel olmayan diplomatik yöntemlerden aktif bir şekilde yararlanıyordu. Mesela, II. Dünya Savaşı çıktığında Türkiye, I. Dünya Savaşı'nın başladığı dönemdekinden farklı bir ülkeydi, farklı bir harici siyaset takip ediyordu ve farklı bir biçimde görülmüyordu.

III

Savaş Buhranında Savaş Dışı Bir Ülke: II. Dünya Savaşı Yıllarında Türk Dış Politikası

Bizim harb harici vaziyetimiz, bize karşı aynı iyi niyeti gösteren ve tatbik eden bütün devletlerle en normal münasebetlere mâni değildir. Kezalik, harb harici vaziyetimiz, bizim topraklarımızın, deniz ve havalarımızın muharibler tarafından birbirini aleyhine kullanılmasına istisnasız olarak mânidir ve biz muharebeye girmedikçe kafi ve ciddi olarak mâni kalacaktır.¹

İsmet İnönü

Türkiye Cumhuriyeti on yıl süren bir savaşlar serisinin içinden doğmuştu. Ne var ki kuruluşunun üzerinden iki on yıl dahi geçmeden dünya, ikinci bir genel savaşa sürüklendi. II. Dünya Savaşı dünya tarihinde, bir önceki büyük savaştan sonra kurulan uluslararası kurumlara ve uluslararası sistemin çok kutuplu yapısına meydan okuyan radikal bir altı yıl oldu. Dünyanın o zamana dek görmediği bir şiddet sarmalı, ülke sınırlarından büyük güç mefhumuna, uluslararası kurumlardan hukuka kadar her şeyi yeniden yapılandırdı.

İki savaş arası dönemin son aylarında Türkiye, İngiltere ve Fransa ile bir ittifak ilişkisi kurmuştu. Buna rağmen Ankara, savaş çıktıktan sonra savaş dışı bir tutum belirleyip bunu devam ettirmeyi tercih etti. Türkiye'nin sembolik olarak harp ilan ettiği 1945'e kadar savaşın dışında kalabilmesi, izlediği dış politika ile mümkün olabildi. Bir milyon nüfusunu silahaltına alan ve zorunlu olarak savaş ekonomisi takip eden Türkiye, iktisadi ve toplumsal olarak savaşın tüm zorluklarını yaşadı. Öyle ki, bu yıllar toplumsal hafızada kıtlık, ağır vergiler ve harp zenginleri gibi kavramlarla yer etti. Hatta o dönemi yaşayan kuşağın günümüzde çok küçük bir bölümü hayatta olsa da bu kavramlar 21. yüzyılın siyaseti tarafından sürekli canlı tutuldu.

Tarafsız bir gözle bakıldığında Türkiye, bu yıllarda takip ettiği diplomasi ile kendisini yeni bir yıkım ve işgalden korudu. Bu, her şeyden önce dikkatli ve

esnek olmayı gerektiriyordu. Zira hem savaşın gidişatı hem de çevre ülkelerde yaşananlar statik değildi, sürekli bir biçimde değişiyordu. Bu şekilde Türkiye'nin tehdit algısı da dönüşüyordu. Örneğin, savaşın başında İtalyan tehdidi-ne odaklanan Ankara'nın önceliği, savaşın sonunda Sovyetler Birliği olmuştu. Tüm bu süreç, savaşın dengeleri ve iç siyasette yaşananlardan bağımsız değildi.

Türkiye'de II. Dünya Savaşı yılları Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile özdeşleşmiştir. Zira iki savaş arası dönemin dış politikası nasıl Atatürk'ün hegemonyasındaysa, II. Dünya Savaşı yıllarınıninki de İnönü'nün kontrolü altındaydı. Buna mukabil, Hariciye'nin içinde yetişmiş birinin ilk kez Dışişleri Bakanı olması da yine bu dönemde gerçekleşti. Hariciye'de iki savaş arası dönemde başlayan Menemencioglu etkisi, II. Dünya Savaşı'nın büyük bir bölümünde doruk noktasına ulaştı.

Ankara'nın savaş içindeki tutumu birçok eserin ima ettiği gibi salt kısa süreli iktisadi çıkarlar üzerinden belirlenmemişti. Fakat kuşkusuz iktisadi faktörler, Türk dış politikasını etkileyen etmenlerden biri olmuştu. Dış politikanın politik ekonomisi, Türkiye'nin taraflarla ilişkisini krom meselesinde de olduğu gibi farklı dönemlerde değişik biçimlerde etkiledi. Hatta, savaş sonrasında da tartışılmaya devam etti.

Son olarak, savaş yıllarında Türkiye, savaş dışı bir ülke olarak, dünya kamuoyu tarafından takip ediliyordu. Türkiye üzerine bu yıllarda yapılan tartışma ve analizler, bir önceki dönem gibi ülkenin geçirdiği modernleşme süreciyle değil, tahmin edilebileceği gibi Türkiye'nin savaştaki tutumu ile ilgiliydi. Yazıların içeriğinden bağımsız olarak Türkiye, bulunduğu coğrafya itibarıyla hep gündemdedi.

Felaket Yılları: II. Dünya Savaşı'na Bakış

I. Dünya Savaşı, uzun yıllar *Büyük Savaş* olarak anıldı. Zira dünyanın o zamana kadar gördüğü en büyük savaşı. Ancak Hobsbawm'ın *Aşırılikler Çağı* olarak nitelendirdiği 20. yüzyıl, *Büyük Savaş*'ın daha da büyüğünü üretti. Öyle ki, II. Dünya Savaşı, öncülünü yaşayanların dahi hayal edemeyeceği kadar şiddet ve zorbalık içeriyordu. Her iki savaş da topyekûn savaş niteliği taşımasına rağmen, I. Dünya Savaşı'nda ölen siviller genel kaybın sadece yüzde 5'ini oluştururken, II. Dünya Savaşı sırasında bu oran yüzde 66'ydı.² Benzer bir durum askeri istatistiklerde de mevcuttu. II. Dünya Savaşı'nda sadece Kızıl Ordu'da 28 milyon asker görev yapmış ve bu sayının 10 milyonu ölmüştü.³ Bu, I. Dünya Savaşı'nda tüm ordularda ölen asker sayısının toplamından fazlaydı. Toplama kampları, gaz odaları, soykırım, atom bombası gibi birçok olayla hatırlanan II. Dünya Savaşı, modern dünyanın yaşadığı en kanlı hadiseydi. II. Dünya Savaşı'nın tüm detaylarını vermek bu kitabın kapsamının dışında kalıyor. Ancak yine de bu dönemdeki Türk dış politikasını anlamlandırmak için sınırlı bir coğrafi çevrede gerçekleşen bazı olaylara odaklanmak gerekir.

II. Dünya Savaşı, temel olarak Mihver ve Müttefik devletler arasında gerçekleşti. Ancak bu ittifaklar savaşın önemli bir bölümünde değişikliğe uğradı. Örneğin, ABD, Sovyetler Birliği ve İngiltere'nin *Büyük İttifak*'ı (*The Grand Alliance*) 1939-1941 arasında yaşanan bir dizi gelişmenin ardından oluştu. Benzer biçimde, Japonya'nın resmi olarak Mihver'e katılması 1940'ta gerçekleşti. Ancak, II. Dünya Savaşı tarihçilerine göre, Mihver aslında hiçbir zaman ortak stratejisi olan bir ittifak sistemine dönüşemedi. Bu ülkeler, müttefikleriyle koordine olmadan, müstakil hedefler doğrultusunda savaştı. Bu durum kaynaklarını –nispeten– ortak bir stratejiye tahsis edebilen Müttefikler'in karşısında Mihver'in başarısızlığının sebeplerinden biri olacaktı.⁴

Oysa, 1939 ve 1940 yıllarındaki görünüm oldukça farklıydı. Ağustos 1939'da Sovyetler Birliği ve Almanya bir saldırmazlık paktı imzaladı. Diğer ismiyle Molotov-Ribbentrop Paktı'nın gizli protokolü, Polonya'nın paylaşımı ve Baltık Devletleri'nde etki alanları oluşturulması gibi bazı maddeler içeriyordu. Bu paktın oluşturulmasından hemen sonra Almanya Polonya'ya saldırarak II. Dünya Savaşı'nı başlatmış oldu. Böylece, Almanlar 1941'de Barbarossa Harekâtı'na girişene dek Almanya ve Sovyetler Birliği gibi iki önemli ülke aynı yerde hizalanmıştı. Müttefikler'in bu yıllardaki durumu hiç de iç açıcı görünmüyordu. Hitler, Kaiser'in I. Dünya Savaşı'nda dört yılda başaramadığı şeyi dört haftada başarıp Fransa'yı savaşın dışına iterek İngiltere'yi yalnız bırakmıştı.⁵ Bu durum, batıda hedefine kısa sürede ulaşan Almanya'nın gözünü doğuya çevirmesini ve İtalya'nın da savaşa girmesini beraberinde getirdi.

1940'ın yaz ayları oldukça önemliydi. Hitler, Barbarossa Harekâtı'nın hazırlık emrini bu dönemde verdi. İtalya da savaşa girdikten sonra Yunanistan ve Yugoslavya'yı işgal etmek için Berlin'le müzakerelere girişti. Hitler, Mussolini'nin bu isteğini Balkanlar'daki dengeyi bozacağı gerekçesiyle reddetti. Hitler'in Doğu Avrupa'daki planlarından şüphelenen Mussolini, Yunanistan'ı müttefikine haber vermeden işgale girişti.⁶ İtalya'nın Yunanistan'daki askeri başarısızlığı sonrasında Hitler hem Yugoslavya hem de Yunanistan'ı işgal ederek, Güneydoğu Avrupa'yı yeniden tasarlamaya çalıştı.

Tüm bu gelişmeler, Stalin tarafından da kuşku ile takip ediliyordu. Berlin ve Moskova arasında Kasım 1940'ta gerçekleşen müzakerelerde Sovyetler, Almanya'nın Romanya'daki varlığından rahatsızlığını dile getirip bu ülkeye ek olarak Türkiye ve Bulgaristan'da daha büyük bir etki alanı talep etti.⁷ Almanya ve Sovyetler Birliği'nin ittifakının çok uzun sürmeyeceği 1940'taki bu görüşmelerden belli olmuştu.

Almanya 1941'de Barbarossa Harekâtı'nı başlattı. Harekât bu savaşın en önemli dönüm noktalarından biriydi. *Büyük İttifak* böylece kurulacaktı. Churchill, Alman saldırısının başladığı gün BBC'de yaptığı seslenişte şöyle diyordu: "Nazilere karşı savaşan herhangi bir kişi veya devlet yardımımızı alacaktır. Hitler'le birlikte yürüyen herhangi bir insan ya da devletse bizim düşmanımızdır. Politikamız ve açıklamamız budur."⁸ Bunun bir sınıf savaşı olmadığını

altını çizen Churchill'e göre, Sovyetler Birliği'nin savaşı hem Britanya hem de Amerika Birleşik Devletleri'nin savaşıydı, zira aynı zamanda özgür dünya ve bireylerin savaşıydı.

ABD'de ise Kongre bir savaşa kesinlikle karşıydı. Fakat Başkan Roosevelt, Wilson'a benzer biçimde, ideolojik prensiplerini açıklamaktan da geri kalmıyordu. Başkan'a göre, dört önemli özgürlük –ifade ve ibadet özgürlüğü ile korku ve yoksulluktan kurtulma özgürlüğü– dünyanın temelini oluşturmalıydı. Dört özgürlük daha sonra ulusların kendi kaderini tayini gibi kulağa pek de yabancı gelmeyen bir dizi diğer prensiple “Atlantik Bildirisi” olarak yayınlandı. Ancak ABD'yi savaşa sokan ne Barbarossa Harekâtı ne de başkanın özgürlük havariliği oldu. Büyük İttifak, 1941'de Japonların Pearl Harbor üssüne yaptıkları saldırı sonucunda ABD'nin savaşa girmesiyle oluştu. Roosevelt savaş ilanından sonra Churchill'e artık “aynı gemide olduklarını” ve bu geminin “batamayacağını” söylemişti.⁹

Fakat 1941'den sonra da bu üçlü –Roosevelt'in aynı gemide olduklarını belirtmesine rağmen– savaş boyunca farklı önceliklere sahip oldu. Sovyetler Birliği, tek bir cephede Almanlarla savaşıyordu. Britanya'nın önceliği genel olarak Avrupa ve özel olarak da Akdeniz'ken, Amerika, özellikle de deniz kuvvetleri, daha çok Pasifik'e kilitlenmiş durumdaydı. Dolayısıyla bu üçlü arasında hangi operasyonun ne zaman yapılacağı konusunda bazı çatışmalar savaş boyunca sürdü. Ancak yine de, Müttefikler arasındaki ilişki Mihver'e kıyasla daha eşgüdümlüydü. Ek olarak, ticaret ya da askeri malzeme yardımı konusunda da birbirlerini destekliyorlardı. Örneğin, ABD 1941 yılının sonunda Sovyetler Birliği'ni Ödünç Verme ve Kiralama Programı'na (*Lend-Lease*) kabul etmişti. Sovyetler Birliği ve Japonya ise birbirlerine savaş ilan etmemişti, bu sebeple ABD gemileri Sovyet bayrağıyla Alaska'dan Vladivostok'a rahatça malzeme taşıyabiliyordu.¹⁰

Savaş 1942 yılından sonra farklı bir boyut kazandı. Mihver'in Kuzey Afrika'daki durumu bu yılın sonunda kötüleşmeye başlamıştı. Kuzey Afrika Cephesi'nde zaferi 1943'te Müttefikler kazandı ve Mihver, İtalya'ya çekildi. Daha da önemlisi, Almanya II. Dünya Savaşı'nın en önemli dönüm noktası olarak kabul edilen Stalingrad Muharebesi'ni yine bu dönemde kaybetti. Mihver için 1943 yılı, sonun başlangıcıydı.

Bu yıl içinde Müttefikler savaşın gidişatına ilişkin önemli kararların alındığı bir dizi konferans gerçekleştirdi. Bunlardan biri Ocak 1943'te yapılan Kazablanka Konferansı'ydı. Stalin'in Stalingrad Muharebesi sebebiyle katılmadığı konferansta İngiltere ve ABD koşulsuz teslim (*unconditional surrender*) kararı aldı.¹¹ Koşulsuz teslim kararının somut bir amacı, ABD ve İngiltere'nin Sovyetler Birliği'ne Mihver ülkeleri ile ayrı bir barış yapmayacaklarına dair güvence verme isteğiydi. Zira ayrı barış şüphesi bu üçlü arasındaki güvensizliğin temel taşlarından biriydi. Kazablanka Konferansı'nda ayrıca ikinci cephenin nerede açılacağına da karar verilmişti. Bunun sonucunda Fransa yerine, İngilizlerin

tercih ettiği Sicilya Harekâtı'na başlanacaktı. Kazablanka Konferansı'nın sonraki sayfalarda incelenecek bir sonucu da Türkiye'ye savaşa katılması konusunda baskı yapılması ve böylece Balkan cephesinin açılması konusunda özellikle Churchill'in ısrarıyla alınan karardı.

Müttefikler'in Sicilya Harekâtı'nın Avrupa'daki savaşın gidişatı açısından önemli sonuçları oldu. Bunlardan biri hem Kuzey Afrika hem de Sicilya'daki başarısızlıklar ve artan siyasal sorunlar sebebiyle Mussolini'nin iktidardan düşüp tutuklanması ve yerine gelen Badoglio hükümetinin Müttefikler'le ateşkes imzalamasıydı. İtalya savaş dışı kalmıştı ancak Hitler hapisten kurtardığı Mussolini'yi İtalya'nın kuzeyinde kurulan İtalyan Sosyal Cumhuriyeti'nin başına getirmişti. Müttefikler, Sicilya'da başarılı olsalar dahi, Kuzey ve Orta İtalya'yı uzun süre ele geçiremediler. Bu bölgelerde savaş 1945'te bitti. 1943 yılının sonunda, savaşın gidişatına dair önemli birkaç konferans yapıldı. Bunlardan ilki, 22-26 Kasım arasında yapılan (Birinci) Kahire Konferansı'ydı. Bu konferansta Çan Kay Şek, Churchill ve Roosevelt, Japonya'ya karşı verilen savaşın devam edeceğini ve amaçlarının Japonya'nın 1914'ten beri kazandığı adalardan, işgal ettiği Mançurya gibi bölgelerden ve zorla ele geçirdiği tüm topraklardan çıkarılması olduğunu belirtti.¹² Bu noktada özellikle vurgulanması gereken, 1943'te Çin'in bir dördüncü güç olarak kabul edilmeye başlanmasıdır.

Daha çok Pasifik'in ele alındığı Kahire Konferansı'nda, Avrupa'ya ilişkin Müttefik görüşlerindeki ayrım devam etti. Amerikalılar Normandiya Çıkarması'na önem verirken, İngilizler en kısa sürede sonuç alınacak yerin Akdeniz olduğunu düşünüyordu. Bu konu Kahire'nin birkaç gün sonrasında, 28 Kasım-1 Aralık'ta gerçekleştirilen Tahran Konferansı'nda ele alınan en önemli meseleydi ve aslında Büyük İttifak içerisindeki yeni dengeleri de ortaya koyacaktı. Zira Churchill'in Akdeniz ile ilgili planları, Sovyetler Birliği ve ABD'nin Normandiya konusundaki kararlılığı ile suya düştü. Roosevelt ve Stalin, Fransa'ya yapılacak harekâtın 1944 yılı içinde gerçekleştirilmesine karar verdi. Stalin ayrıca, bu harekâtla aynı dönemde doğuda bir başka saldırı başlatacağına, bu şekilde Almanların doğudan batıya asker kaydırmalarını engelleyeceğine söz verdi. Bu konferansta, Türkiye'nin yıl sonuna kadar savaşa sokulması gerektiği üç ülke tarafından kabul edildi.¹³ Bu karar daha sonra Türkiye ile 4-6 Aralık 1943'te yapılacak (İkinci) Kahire Konferansı'nın temelini oluşturdu. Tahran'da konuşulan ve sonraki yıllarda Müttefikler'in gündemini işgal edecek olan bir başka mesele ise Polonya'nın geleceğiydi. Sovyetler Birliği, Polonya'nın doğusunu 1941 yılında Molotov-Ribbentrop Paktı'nın öngördüğü şekliyle istiyordu. İngiltere ve ABD Tahran'da bu duruma karşı çıkmadı ve prensip olarak Polonya'nın batıya kaydırılmasına karar verildi. Ancak asıl soru işareti, Polonya hükümetini kimin yöneteceğiydi ki bu, 1944 ve 1945'te sorun yaratacaktı.

Hatta bu konuyu çözmek için Churchill, Stalin ile tek başına pazarlık yapmaya da çalışmıştı. Ekim 1944'te Kızıl Ordu'nun Polonya ve Balkanlar'da ilerlediği bir dönemde Churchill Londra'da sürgünde bulunan Polonya siya-

sileriyle Stalin arasında ülkenin geleceği konusunda ortak bir nokta bulmak amacıyla Moskova'ya gitmiş, Polonya konusunda bir çözüme ulaşılamasa da bu toplantıda Stalin ile Yüzdele Antlaşması'nı yapmıştı. Antlaşmayla, Romanya'nın yüzde 90, Bulgaristan'ın yüzde 80 Sovyet etkisi, Yunanistan'ın ise yüzde 90 oranında İngiltere etkisi altında olması kararlaştırılmıştı.¹⁴

Bu paylaşım fikirlerinin masaya yatırılmasının arkasında ise 1944 yılında cephede gerçekleşen Müttefik zaferleri vardı. Tahran'da uzlaşılan Normandiya Çıkarması bir aylık gecikmeyle de olsa başlayıp 1944 yazının bitiminde Müttefikler'in Paris'i Nazi işgalinden kurtarmasıyla sonuçlandı. Doğuda ise Kızıl Ordu o yılın yaz ve sonbaharında Doğu ve Güneydoğu Avrupa'yı kontrol altına aldı. 1945'in başında ise Polonya üzerinden Almanya'ya doğru ilerledi. Savaşın Avrupa'daki sonu yakındı ancak bir de Pasifik Cephesi vardı.

Hem Avrupa hem de Pasifik'teki durum Şubat 1945'te Yalta'da Churchill, Stalin ve Roosevelt tarafından masaya yatırıldı.¹⁵ Roosevelt, Sovyetler Birliği'nin Japonya'ya karşı savaşa girmesi karşılığında Mançurya'da bir Rus etki alanı ile Sakhalin Adası'nın ve Kuril Adaları'nda Rus egemenliğini kabul etti. ABD için Sovyetler Birliği'nin Japonya'ya karşı savaşa girmesi Pasifik'teki durum açısından oldukça önem taşıyordu. Oysa Sovyetler Birliği Japonya'ya 8 Ağustos'ta, Hiroşima'ya atom bombası atıldıktan sonra, savaş ilan edecekti. Avrupa'ya dair konuşulan temel konuların arasında ise Almanya ve Polonya vardı. Almanya'nın, Müttefik Kontrol Komisyonu kurularak işgal bölgelerine ayrılmasına karar verildi. Churchill'in teklifi ile işgal güçlerine Fransa da katıldı. Ancak Almanya meselesi daha sonra yeniden tartışılacaktı.

Polonya sorunu ise, kurulacak Polonya hükümetine komünistlerin de katılması kararıyla çözülmüş gibi görünse de aslında tam olarak nihayete ermiş değildi. Yalta'da konuşulan ama daha sonra yeniden farklılaşacak olan bir başka meseleyse özgürleştirilen ülkelerde demokratik yönetimlerin kurulabilmesi için en kısa sürede seçimlerin gerçekleştirilmesi idi. Ancak Doğu Avrupa'nın 1945 ve sonrasındaki hikâyesine bakıldığında demokratik yönetimlerin kurulacağı düşüncesi hayalden başka bir şey değildi. Tarihçi Folly'ye göre Stalin bunu, muhtemelen bir halkla ilişkiler çalışması olarak görüp kabul etmişti.¹⁶

Yalta Konferansı tarihçiler tarafından farklı şekillerde yorumlanmaktadır. Bir kısmı, konferansı bir başarısızlık olarak görmektedir. Buna göre, Roosevelt'in "naifliği" ve özellikle Stalin'in iyi niyetine olan inancı Avrupa'nın savaş sonrası bölünmesini de beraberinde getirmiştir. Kimilerine göreyse Yalta, Büyük İttifak'ın ulaştığı en tepe noktadır, zira henüz bitmemiş bir savaşın son safhasında üç kuvvet belirli konularda uzlaşmacı tutum sergilemiştir.¹⁷ II. Dünya Savaşı'nın içinden bakıldığında ikinci yorum, Soğuk Savaş'ın içinden –ve Batı kampının gözlüklerinden– bakıldığında ise birinci yorum daha isabetli görünmektedir.

Yalta Konferansı'ndan yaklaşık üç ay sonra Avrupa'da savaş bitmişti. Pasifik'te ise devam ediyordu. Bu bölgede savaşın sonunu getiren şeyse atom bombasının kullanılması oldu. Önce Hiroşima daha sonra da Nagazaki'ye atılan

bombalar büyük bir yıkıma yol açtı. Toplamda 322.000’lik nüfusu bulunan Hiroşima’da 118 bin kişi bombanın doğrudan sonucu olarak hayatını kaybetti.¹⁸ Bu sayı, radyasyonun etkisiyle daha sonradan hayatını kaybedecek kişileri kapsamıyordu. Japonya Eylül’de nihayet teslim olduğunda II. Dünya Savaşı tamamen sona ermişti.

Savaş dünya halkları için 6 yıl süren bir trajedi olmuştu. Sadece Mihver ülkelerinin değil, Japonya’ya atılan atom bombası örneğinin de gösterdiği gibi savaştan tüm devletlerin türlü kıyım ve acılara sebep olduğu bir süreçti. Amerikalılar 1942’den 1945’e kadar 100 binin üzerindeki Japon kökenli ABD vatandaşını kamplarda tuttu. Japonlar ise işgal ettikleri ülkelerdeki kadınları seks kölesi (*comfort women*) haline getirdiler. 10 milyon askerin yanı sıra yaklaşık 18 milyon sivil vatandaşını da kaybeden Sovyetler Birliği, *Wehrmacht*’ın çekildiği bölgelerde Mihver Devletleri ile işbirliği yaptığını düşündüğü farklı etnik grupları –en iyi ihtimalle– yerinden etti. Ve kuşkusuz II. Dünya Savaşı’nın en geniş çaplı cinayetiyle 6 milyon Yahudi Nazilerin soykırımına uğradı. Avrupa, tarihçi Mazower’in deyişiyle, büyük bir “toplama kampı evreni”ne dönüşmüştü.¹⁹ Savaş bitiminde Naziler Nürnberg’de, Japonlar ise Tokyo Savaş Suçları Mahkemesi’nde yargılandı. Bu yargılamalar uluslararası ceza hukukunda barışa ve insanlığa karşı işlenen suçlar gibi bazı önemli kavram ve prensipleri de ortaya çıkardı. Yeni bir insan hakları hukukunun oluşumunun ve soykırımın hukuksal olarak tanımının yapılmasının bu savaşın sonrasında gerçekleşmesi tesadüf değildi. Savaş sırasında yaşananlar tarafından tetiklenmişti.

II. Dünya Savaşı’nın sona ermesi sadece insan hakları ve uluslararası hukuk bağlamında değil, siyaseten de farklı bir dünyayı beraberinde getirecekti. Kısa sürede iki kutuplu bir evreye girilen uluslararası sistemde Sovyetler Birliği ve ABD arasındaki Soğuk Savaş sonraki yarım yüzyıla damgasına vuracaktı. Milletler Cemiyeti deneyiminden sonra düzenin yeni uluslararası kurumu Birleşmiş Milletler kurulacaktı. Uluslararası sistemde liderlik vasfını yitiren eski kıta Avrupa’nın imparatorlukları bağımsızlık süreciyle (*decolonization*) sona erecekti.

Tek Parti Döneminin Son Evresi: Savaş Yıllarında Türkiye

II. Dünya Savaşı yıllarının Türkiye’si dış politika tarihi açısından olduğu kadar siyasal ve iktisadi tarih açısından da oldukça önemli bir zaman dilimidir. Siyasal hayat açısından bu dönem literatürde çoğunlukla anıldığı şekliyle *Millî Şef* yıllarıydı. Savaş yıllarındaki politikaların niteliği hem akademik çalışmalarda hem de –bazı kalıplara sıkışmış olmakla birlikte– kamuoyu tartışmalarında kendine geniş yer bulmaktadır. Fakat savaş yıllarını sadece bu politikalar üzerinden okumak dönemi eksik bırakmaktadır. Zira bu yıllar aynı zamanda tek parti döneminin “son evresi”ydi ve bu dönemin hemen ardından Türkiye çok partili yaşama geçmiş ya da çokça söylendiği gibi geri dönmüştü. II. Dünya

Savaş yıllarının tarihi bu geçişi iyi anlamlandırabilmek için de elzemdi. Kuşkusuz, tüm bu sebeplerin içerisinde ülkenin II. Dünya Savaşı yıllarında yaşadığı iktisadi bunalımın da önemli bir rolü vardı. Savaş yıllarında yaşanan kıtlık, ihtikâr ve uygulanan vergiler siyasi ve iktisadi tarihin önemli konularını oluşturmakla kalmayıp kamunun belleğinde de kuşaklar arası aktarımla yer etti. Ancak Türkiye’de bellek çalışmaları çoğunlukla farklı etnik gruplar üzerinden yapıldığı için bu yılların insanlara yansıyan genel panoraması eksik kaldı.

Bu dönemin en önemli siyasi şahsiyeti Atatürk’ün 1938’deki ölümüyle Cumhurbaşkanı seçilen İsmet İnönü’ydü. İnönü 26 Aralık 1938 yılında yapılan Cumhuriyet Halk Partisi kurultayında Değişmez Genel Başkan ve Milli Şef unvanlarını aldı. Aynı kurultayda Atatürk de Ebedi Şef ilan edildi. İnönü kuşkusuz Atatürk’ün siyasetini temel olarak devam ettirme niyetindeydi.²⁰ Ancak bu temel siyaseti takip ederken siyasi ve kurumsal kadrolarda değişiklikler yapmayı da tercih etti. Atatürk öldüğünde başbakanlık görevini yürüten Celâl Bayar ile birkaç ay birlikte çalıştı. Fakat 1939 yılının hemen başında Bayar istifasını verince Refik Saydam bu göreve getirildi. Bayar’ın istifasında ekonomik doktrine dair fikir ayrılıklarına ek olarak 1937-1938 döneminde İnönü’ye yönelik olumsuz basın kampanyalarına verdiği desteğin rolü bulunuyordu.²¹ Bir başka önemli değişiklik, Dışişleri Bakanlığı’nda olmuştu. İnönü’nün Başbakanlık’tan ayrılışının sebeplerinden biri olan Aras, Atatürk’ün ölümüyle Londra’ya büyükelçi olarak gönderilmiş ve yerine İnönü’nün siyaseten en çok güvendiği kişilerden biri olan Şükrü Saracoğlu getirilmişti. Bunlar kabinedeki –bu eserin konusunu yakından ilgilendiren– önemli değişikliklerdi ancak kurumsal olarak birçok başka tasfiye daha yapıldı. Atatürk’ün yakın çevresinden Kılıç Ali ve Nuri Conker gibi İnönü’ye karşı olan kişiler 1939’dan itibaren vekil seçilmedi.

Diğer taraftan, siyasete geri dönen birçok tanıdık sima da vardı. 1925’ten sonra tasfiye edilen Kurtuluş Savaşı’nın üst düzey kadrosundan bazı isimler 1939’dan itibaren siyasi arenaya geri döndü. Cemil Koçak bu politikayı *İnönü’nün Barış Politikası* olarak adlandırmaktadır.²² Koçak’a göre İnönü’nün böyle bir adım atmasının bir sebebi, geçmiş dönemde hem kendisine hem de Atatürk’e muhalefet etmiş bu kişilerin kendi iktidarına karşı da harekete geçebileceği endişesiydi.²³ Sebep ne olursa olsun, İnönü uzlaşmayı ve tabanını genişletmeyi seçmişti.²⁴

Cumhurbaşkanı’nın bir başka tercihi ise 1939’da CHP içinde parti politikalarını eleştirecek bir *Müstakil Grup*’un kurulması oldu. Ancak bu grup Feriz Ahmad’ın deyişiyle Varlık Vergisi gibi bir kanunun yapılış sürecinde dahi görevini tam olarak yerine getiremedi.²⁵ Benzer bir biçimde, 1939 yılındaki kurultayda parti ve devlet arasındaki bağların gevşetilmesi kararı da II. Dünya Savaşı yıllarında uygulanamadı. Bu noktada, gerçek bir parti içi muhalefetin oluşamamasının veya devlet ile parti arasındaki bütünlüğün gevşemesi sürecinin kesintiye uğramasının II. Dünya Savaşı sebebiyle olup olmadığı anlamlı ancak bu çalışmanın kapsamı düşünüldüğünde yanıtlaması zor bir sorudur.

Sonuç olarak, 1939 yılında savaş başlamış ve siyasi otorite iktisattan toplumsal yaşama birçok alanı daha sıkı denetler hale gelmişti.

Bu siyasi kontrolün iktidarın niteliğine ek olarak bir de dış politika alanında yaşanan gelişmelerle sıkı bağlantısı bulunuyordu. Örneğin, hükümet II. Dünya Savaşı yılları boyunca basını, Matbuat Umum Müdürlüğü aracılığıyla denetim altında tutmaya çalıştı. Ancak bunun dışında basında çıkan yazıların Türkiye'nin çıkarlarına uygun düşüp düşmediğini kontrol eden ve başkanlığında Dışişleri Bakanlığı'nın bulunduğu bir komisyon da kurulmuştu.²⁶ Türkiye'nin tehdit algısının savaş boyunca değişime uğradığı düşünüldüğünde, dış politikadaki değişikliklerin siyasi kontrolün içeriğine de yansıdığını söylemek mümkündür. Benzer bir durum savaş içerisinde yapılan siyasi nitelikli yargılamalarda da görülebilir. Turancıların yargılanması dış politikanın iç siyasete verdiği yöne dair iyi bir örnek sunar. Zira Alman yenilgisinin kesinleştiği bir dönemde bu dava Türkiye'nin Müttefikler'e verdiği bir mesaj niteliği de taşıyordu.

Bu noktada iç siyasete dair sorulması gereken bir başka soru şudur: Genelde “tek parti dönemi” olarak adlandırılan 1923-1945 yılları içinde kalan II. Dünya Savaşı dönemi iki savaş arasının modernleşmeci ideolojisini ne kadar yaşatabilmiştir? Zira iki savaş arası dönem bir kültür devrimi amacını taşıyan yoğun bir reform süreciydi. Bu açıdan bakıldığında II. Dünya Savaşı Türkiye'si 1920'lerin ve 1930'ların hızlı devrim yıllarında değildi. Bunun en büyük belirleyicisi savaştı. Ancak yine de her şeye rağmen, bir devamlılık da söz konusuydu. Bunun kuşkusuz en önemli örneği, resmi olarak 1940'ta açılan Köy Enstitüleri'ydı. Enstitüler okuma-yazma oranının oldukça düşük olduğu Türkiye'de, özellikle de kırsal kesimde, köylüyü pratik bir eğitimle eğitecek ve aynı zamanda kendi içinden eğitimci de çıkaracak bir modernleşme projesiydi. Kemalistlere göre Kemalist aydınlanmanın tepe noktasını oluşturuyordu.²⁷ Günümüzde birçok kişinin haklı olarak kaçırılmış bir fırsat olarak gördüğü Köy Enstitüleri, Türkiye'nin II. Dünya Savaşı yıllarını iki savaş arası dönemin kültür devrimi hedefine bağlayan önemli bir örnekti. Ancak, bu örneklerin sayısını artırmak çok da mümkün değildi.

Zaten bu dönemi, Türkiye'nin yeni bir atılım yapmaktan daha çok sınırlarını korumaya çalıştığı bir kriz dönemi olarak adlandırmak daha yerinde olacaktır. İktisadi açıdan baktığımızda, II. Dünya Savaşı yılları Türkiye ekonomisinin yaşadığı en şiddetli kriz dönemlerinden biriydi. Korkut Boratav'a göre bu yıllar “bir kesinti” dönemiydi çünkü üretimde ciddi bir düşüş yaşanmış ve 1930'ların sanayileşme atılımı mevcut koşullar altında ertelenmişti.²⁸ Ancak yine Boratav'a göre bu yıllar aynı zamanda önceki ve sonraki dönem arasında bir köprü rolü oynamıştı. Bu yıllardaki iktisadi politikalar sınıflar arası ilişkileri şekillendirmiş ve bu durum savaş sonrasında yaşanacak siyasi değişimde rol oynamıştı.²⁹ Peki, bu kesinti ve köprü olma durumunda hangi gelişmeler bulunuyordu?

Kuşkusuz bu sorunun en önemli cevaplarından biri ülkenin işgücünde yaşanan daralma ve onun sonuçlarıydı. Türkiye bu yıllarda nüfusunun neredeyse

yüzde 10'luk bir bölümünü askere aldı. Bu, yoğunlukla kırsal olan bir ülkede üretime katılan bir grubun işgücünden çekilmesi anlamına geliyordu. 1 milyon 300 bin kişilik bir ordunun ortaya çıkardığı iki önemli iktisadi sonuç, böyle bir ordunun iâşesinin zorluğu ve daha da önemlisi üretimdeki keskin düşüş oldu.³⁰ Bunlara ek olarak, savaş döneminde dünyadaki ticaretin daralması Türkiye'nin bazı girdilere ithalat ile ulaşmasını da mümkün kılmadı. Bunlar hem kentliyi hem de köylüyü olumsuz bir biçimde etkiledi.

Üretimden çekilen nüfusa ek olarak, kırsalda devletin tarımsal ürünlere düşük fiyattan el koyması ve Toprak Mahsulleri Vergisi gibi vergiler, ekilen arazinin önemli oranda daralmasına sebep oldu.³¹ Üretimdeki daralmanın istatistiki sonuçlarına ek olarak bu durum toplumun dar gelirli sınıflarında beslenme sorununu da beraberinde getirdi. Ekmeğin karne ile dağıtılması, II. Dünya Savaşı yıllarının belleklerdeki en canlı imgesi olarak kaldı.

Bu dönem bir "yokluklar" dönemiydi. Fakat kıtlık ve enflasyonun kaybedenleri olduğu kadar kazananları da vardı. Ekonomik koşullar karaborsa ve ihtikârdan önemli ölçüde kâr eden vurguncuları da beraberinde getirdi. Dönemin basını harp zenginlerini konu edinen yazı ve karikatürlerle doluydu. "İhtikârla mücadele" bu yılların önemli anahtar kavramlarından biri olmuştu. Bu bağlamda, ekonomiyi düzenlemek için elinde Milli Korunma Kanunu gibi önemli ve geniş yasal araçlar olan devlet, savaş döneminde servetini artırdığı iddia edilen kişiler için Varlık Vergisi Kanunu'nu yapıp uygulamaya koydu. Varlık Vergisi genel bir vergi görünümündeydi ama çoğunluğu gayrimüslimlere uygulanan bir ekonomik Türkleştirme aracına dönüştü. Mülkiyetin el değiştirmesi günün koşullarında iktidar tarafından olumlu bir şey gibi görülse de vergi halkın devlete olan güvenini temelinden sarsıp dışta da ülkenin itibarını zedeledi. Varlık Vergisi, İstanbul defterdarı Faik Ökte'nin daha sonra yazdığı gibi aslen bir faciaydı.³²

II. Dünya Savaşı'nın getirdiği iktisadi koşullar tüm sınıflar açısından zorlayıcıydı. Köylünün üretimine el konması, kentteki enflasyon, işçilerin çalışma koşullarının zorlaşması, burjuvazinin vergiye tabi tutulması gibi olgular ülkedeki sınıfların devletle olan ilişkisini önemli ölçüde etkiledi. Savaş sonrasında çok partili hayata geçişte uluslararası dinamikler kadar bu sınıflar arası mesafe de etkin rol oynadı.

Felaket Yıllarında Savaş Dışı Bir Ülke: II. Dünya Savaşı Sırasında Türk Dış Politikası

Türkiye'nin Tarafı: 1939-1940 Yıllarında Türk Dış Politikasının Tutumu

Eylül 1939'da II. Dünya Savaşı başladığında Türkiye, bir taraftan İngiltere ve Fransa ile yapılan üçlü deklarasyonun ittifak antlaşması için müzakerelerini gerçekleştiriyor, bir yandan da Sovyetler Birliği ile ilişkilerini düzenlemeye

çalışıyordu. Bir önceki bölümde de vurgulandığı üzere, Türkiye'nin Akdeniz ve İtalya üzerine yoğunlaşan tehdit algısı 1930'ların ikinci yarısından itibaren Ankara'yı Londra ile yakınlaştırmış ve dolambaçlı bir sürecin sonucunda iki ülke Mayıs 1939'da ortak bir deklarasyona imza atmıştı. Bu deklarasyonun iki temel unsuru bulunuyordu. İlki, bu iki devletin Akdeniz'de bir savaş çıktığı takdirde birbiriyle yardımlaşması ve işbirliği yapmasıydı. İkincisi ise, Balkanlar'daki güvenliğin temin edilmesi idi. Bu iki hedefe ulaşabilmek için gereken somut adımlar ise bir ittifak antlaşması ile karara bağlanacaktı.³³ Türkiye benzer bir deklarasyonu Hatay meselesinin çözümünden sonra Haziran 1939'da Fransa ile de yapmıştı.

Haziran 1939'dan sonra üç ülkenin sivil ve askeri yetkilileri yapılacak ittifak antlaşması için müzakerelerde bulundu. Müzakereler siyasi, askeri ve iktisadi olmak üzere birkaç katmanda ilerledi. Taraflar sonunda Ekim 1939'da ittifak antlaşmasını tamamladığında, II. Dünya Savaşı çoktan çıkmış ve Türk dış politikasında da bazı önemli değişiklikler olmuştu. Bu değişikliklerin birçoğu Sovyetler Birliği'ne ilişkindi.

Türkiye'nin iki savaş arası dönemde Sovyetler Birliği ile yaptığı ittifakın unsurlarından biri Ankara'nın dış politika inisiyatifleri konusunda Moskova'yı haberdar etmesiydi. Buna paralel olarak Türkiye, ikili deklarasyon öncesi İngiltere ile yaptığı görüşmelere ilişkin Sovyetler Birliği'ni bilgilendirmişti. Moskova, Dışişleri Komiser Yardımcısı Potemkin'i Nisan 1939'da Ankara'ya müzakere için göndermiş fakat Potemkin'in görüşmelerden bir sonuç alınamadan Moskova'ya geri dönmesi Türk hükümetini endişelendirmişti.³⁴ Türkiye'nin 1939'un yaz aylarındaki temel hedefi, içinde hem Sovyetler Birliği'nin hem de İngiltere ve Fransa'nın olacağı bir ittifak kurmaktı ancak bunun imkânsız olduğu kısa süre sonra ortaya çıkacaktı.³⁵ Zira aynı dönemde Sovyetler Birliği ve Nazi Almanyası, daha sonra Molotov-Ribbentrop Paketi olarak anılacak ittifak için müzakere halindeydi. Potemkin'in görüşmelerden herhangi bir sonuç alınamadan Türkiye'den dönmemesinin sebebi de buydu.

1939'un yaz ayları sadece dünya için değil, Türkiye için de hareketli geçti. İngiltere ve Fransa ile devam eden ittifak müzakereleri ve ayrıca Sovyetler Birliği ile ilişkileri düzenleme çabasına ek olarak Türkiye, Almanya'nın da diplomatik olarak hedefindeydi. Kendisine daha önce de birkaç kez teklif edilen Ankara görevini reddeden Franz von Papen, İtalya'nın Arnavutluk'u işgalinden sonra Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop tarafından Ankara'ya büyükelçi olarak atandı. Von Papen anılarında, İnönü'nün yaptıkları ilk görüşmede kendisine, Almanya'nın barışçıl niyetinden memnuniyet duyduğunu söylediğini aktarmaktadır. Ancak İnönü bu konuşmada aynı zamanda İtalya'nın Arnavutluk'a ve Oniki Ada'ya yığdığı kuvvetlerin oldukça kışkırtıcı olduğunu vurgulayıp Almanya'nın bu politikalara destek verip vermeyeceğini de sormuştu.³⁶ Bu konuşmadan sonra von Papen Berlin'den, Arnavutluk'taki birliklerinin sayısını azaltması ve Türk karasularında olan iki adayı Türkiye'ye vermesi için İtalya'ya baskı yapılması gerektiğini belirtmişti. Ankara'da hükümetin İtalya konusun-

daki endişesinin ancak bu şekilde yatışacağını belirten von Papen'e göre, Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile el sıkışmasının sebebi de bu korkuydu.³⁷ Alman büyükelçi, Türkiye'nin asıl endişesinin Almanya değil İtalya olduğu konusunda haklıydı. Savaşın hemen başında Berlin'e büyükelçi olarak giden Hüsrev Gerede de Hitler ile yaptığı görüşmede benzer bir noktaya temas etmiş ve "bir Akdeniz devleti olmanın ve Boğazlar çevresinde bulunmanın yarattığı nazik jeopolitik durumun zorlamasıyla İngiltere ile ittifak" edildiğini belirtmişti.³⁸

Bu süreçte von Papen'in Türkiye'yi Almanya'nın yanına çekmek için Hitler ve Ribbentrop'tan istediği hususlar konusunda bir sonuca ulaşamadı. Büyükelçinin Ankara'yı Berlin'in yanına çekmek için adalar konusunu Türklerle müzakere etmesi de Alman büyükelçi ve Ribbentrop arasında sürtüşmeye sebep oldu.³⁹ Ankara'nın yaptığı tüm görüşmelerde başrolü oynayan İtalya ise von Papen'i Berlin'e şikâyet ederek, büyükelçinin Ege Adaları ile ilgili diplomatik faaliyetlerine son vermesini istedi.⁴⁰

Türkiye'nin Almanya'ya karşı herhangi bir düşmanlık gütmemediğini, asıl problemin İtalya olduğunu söylediği günlerde, İngiltere ve Fransa ile ittifak antlaşması için yürütülen müzakereler devam ediyordu. Bu görüşmelerin birkaç önemli noktası vardı. Bunlardan biri, tarafların birbirine hangi koşullarda yardım edecekti. Yaz aylarında ortaya çıkan taslak antlaşmada Türkiye, Britanya ve Fransa Akdeniz'de bir savaş halinin ortaya çıkması durumunda birbirlerine yardım edeceklerini belirtiyorlardı. Dahası, Müttefikler bir Avrupa devletinin Türkiye'ye saldırması halinde de destek olmayı yükümlendi. Görüşmeler sürerken İngilizler, bu maddede bir karşılıklılık önermişti ki bu, Almanya'nın bu iki devletten birine saldırması sonucunda Türkiye'yi savaşa sokabilirdi. Bu öneri, Ankara tarafından reddedildi.⁴¹ Antlaşmanın bir başka bölgesel sonucu da Balkanlar'a dairdi. Britanya ve Fransa'nın 1939'da Romanya ve Yunanistan'a verdiği güvenceler bu iki devleti savaşa soktuğu takdirde Türkiye müttefiklerine yardım edecekti.⁴²

Bu yardımlaşma antlaşması ancak II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden sonra, 19 Ekim 1939'da imzalanabildi. Bu durumun bir sebebi bu antlaşmaya bağlı ek askeri sözleşme ve protokoller üzerine yapılan müzakerelerin devamı, bir diğeri ise Ankara'nın Moskova'yla ilişkilerini düzenleme çabasıydı.

Taraflar askeri sözleşme ve özellikle iktisadi yardımla ilgili özel antlaşmayı yapabilmek için bütün yaz görüşmüştü. Ortaya çıkan askeri sözleşme, Yunanistan ve Selanik'in saldırıya uğraması durumunda yapılacak yardımlaşma, Türkiye'nin saldırgan davrandığı takdirde Bulgaristan'ı "kıpırdatmamak" adına alacağı önlemler ve İtalya'nın savaşa girmesiyle birlikte Oniki Ada'ya yapılacak ele geçirme harekâtı gibi maddeler içeriyordu.⁴³ Türkiye'nin o dönemdeki güvenlik hassasiyetleri açısından düşünüldüğünde en önemli meselesi Oniki Ada'ya yapılacak harekâtın detaylarıydı. Ancak özellikle Britanya ve Fransa'nın bu harekâta denizden ve karadan yapacağı katkı konusunda bir süre uzlaşamadı ve metnin nihai halinde bu yardım "olanaklı ölçüde" şeklin-

de belirtildi.⁴⁴ Bu harekâtın detayları 1940 yılı içinde de tartışılacak ve müttefikler arasında sorunlara sebep olacaktı.

Diğer taraftan Ankara için bir başka hayati mesele iktisadi ve askeri yardımlardı. Londra ve Paris yapılan bu özel anlaşma ile Türkiye'nin silah alımları için 25 milyon sterlinlik bir kredi açmayı ve ayrıca 15 milyon sterlinlik bir borç vermeyi kabul ediyordu.⁴⁵ Yine bu anlaşmaya göre Türkiye, ittifak antlaşması ve askeri sözleşmedeki yükümlülüklerini ancak söz verilen yardımlar yapıldıktan sonra yerine getirecekti. Askeri yardım meselesi savaş boyunca Türkiye'nin diplomatik müzakerelerinin merkezindeki en önemli söylemlerinden biri haline gelecekti.

İttifak antlaşmasının II. Dünya Savaşı'nın çıkmasından sonra imzalanmasında tüm bu konuların müzakeresi kadar Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile ilişkileri rol oynadı. Türk hükümeti antlaşmaya "... Türkiye tarafından üstlenilmiş olan yükümlülükler, bu ülkenin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği ile silahlı bir uyuşmazlığa sürüklenmesine neden olacak ya da böyle bir sonucu verecek bir eyleme onu zorlamayacaktır"⁴⁶ ibaresinin bulunduğu bir ek protokol de koydurmuştu. Bu aynı zamanda Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile değişen ilişkilerini iyi bir biçimde açıklıyordu.

Potemkin'in 1939 baharındaki Türkiye ziyareti, Ankara'nın Moskova'yı, Britanya ve Fransa'nın yanına çekme hedefi bakımından bir sonuç vermemişti. Zira aynı dönemde Sovyetler Birliği Nazi Almanyası ile bir pakt müzakere ediyordu. Bu müzakere süreci çoğunlukla Molotov-Ribbentrop Paktı olarak bilinen Alman-Sovyet Saldırmazlık Paktı ile Ağustos 1939'da resmi olarak bir sonuca ulaştı. Pakтын deyim yerindeyse tüm dünyayı hayrete düşürmesinin en önemli sebebi, Mart ayında Almanların Çekoslovakya'yı işgalinden sonra başlayan Sovyetler Birliği, Fransa ve İngiltere arasındaki ittifak müzakerelerinin Ağustos ayının başında hâlâ devam ediyor oluşuydu.⁴⁷ Bu müzakere süreci Stalin'in Romanya ve Polonya üzerinden transit geçiş hakkı istemesi ve Fransa ile Britanya'nın bunu kabul etmemesi nedeniyle aynı ay içerisinde başarısızlıkla sona erdi. Birkaç gün sonrasında ise Almanyası ve Sovyetler Birliği arasındaki saldırmazlık paktı tüm dünyaya duyuruldu. Bu, Türkiye'nin aynı anda hem Sovyetler Birliği hem de Britanya-Fransa ile ittifak halinde olma politikasının bir anlamda iflası demektir.

Ancak tüm bunlar olurken Moskova aynı zamanda Potemkin'in ziyareti sırasında konuşulan ittifak meselesinin ayrıntılarını müzakere etmek istediğini Ankara'ya bildirdi. Bu istek, Dışişleri Bakanı Saracoğlu'nun Eylül 1939'da Moskova'ya gidişle sonuçlandı. Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile üzerinde uzlaştığı ittifak antlaşmasının imza edilmesi bu gezinin sonuna bırakıldı. Saracoğlu'nun Moskova gezisi Türkiye'nin II. Dünya Savaşı yılları ve sonrası için oldukça önemlidir. Zira bu ziyarette yapılan temasların içeriği hem Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile ilişkilerinin geleceği hem de Saracoğlu'nun bu ülkeye olan kişisel tutumu açısından belirleyici olacaktı.⁴⁸ Kuşkusuz, düşünüldüğünden çok daha uzun süren bu ziyaretin en önemli konularından biri Boğazlar ve

Montrö Sözleşmesi'nin geleceğiydi. Zaten Moskova'nın o dönemdeki Türkiye politikasının iki unsuru bulunuyordu: Türkiye'yi Fransa ve Britanya bloğundan uzak tutmak ve Boğazlar'daki etki ve kontrolünü artırmak.⁴⁹ Stalin, Saracoğlu ile 1 Ekim'de yaptığı görüşmede, Ankara'nın hem Moskova hem de Londra ve Paris ile ittifak yapmasının mümkün olmadığını şu sözlerle belirtmişti:

Olayların kendi mantığı vardır: Biz bir şey söyleriz ama olaylar başka bir yöne gider. Almanya ile Polonya'yı böldük. İngiltere ve Fransa bize karşı savaş ilan etmedi ancak edebilirler. Almanya ile karşılıklı yardımlaşma paktımız yok ama eğer bize savaş ilan ederlerse savaşmak zorundayız. O zaman Türk-İngiliz-Fransız antlaşması nasıl görünür?.. Türkle bir pakt yapmak istiyor muyuz? Evet istiyoruz. Türkiye ile dost olmak istiyor muyuz? Evet. Fakat bahsettiğim koşullarda Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında yapılacak bir pakt bir kâğıt parçasına dönüşecektir. Türkiye ile böylesi bir paktın yapılmasında işlerin ters gitmesinin sorumlusu kim? Hiç kimse. Daha çok koşullar ve olayların gelişimi. Polonya'daki durum da bunda rol oynadı. İngiliz ve Fransızlar, özellikle de İngilizler, bizsiz de idare edebileceklerini düşünerek bizimle anlaşma yapmak istemediler. Eğer bir şeyden suçluysak bu, tüm bunları öngörmemiş olmamızdır.⁵⁰

1939'un Ekim ayında dünya savaşında geline nokta bu açıklama Türkiye için de çok şaşırtıcı değildi. Saracoğlu misyonunu Ankara açısından daha önemli bir dönüm noktası haline getiren ise yapılan her oturumda Türkiye'nin önüne koyulan Boğazlar meselesiydi. Dışişleri Komiseri Molotov'un Montrö rejiminin tadili için Saracoğlu'na isteklerini belirtmesi ve bu isteklerin Saracoğlu tarafından reddedilmesi müzakereleri çıkmaza sokmuştu.⁵¹ Görüşmeler dağıldıktan sonra Başbakan Refik Saydam yaptığı bir konuşmada, bu isteklerin "Çanakkale Boğazı'nın müştereken müdafaası hususunda bir pakt imzalanması" ve "Karadenize sahilدار olmayan devletlerin Çanakkale Boğazı'ndan geçmeyeceklerine dair garanti" olduğunu açıklamıştı.⁵² Karadeniz'in kapalılığı ilkesi Rusların I. Dünya Savaşı'nın bitiminden beri savunduğu bir ilkeydi. Boğazlar'ın ortak savunulması düşüncesi ise, II. Dünya Savaşı'nın bitiminden sonra, Türkiye'nin ve diğer devletlerin önüne gelecektir. Kısacası, II. Dünya Savaşı'nın sonunda tartışılan konular münferit olmaktan ziyade devamlılık arz etmektedir.

Saracoğlu'nun Moskova misyonu müspet herhangi bir şey elde edemeyince hükümet, beklettiği Üçlü Pakt'ı Dışişleri Bakanı henüz dönüş yolundayken imzalamıştı. Savaşın çoktan başladığı bu noktada artık Türkiye'nin tek sorunu iki savaş arasındaki gibi İtalya değildi ve Türkiye kendini, müttefikleriyle müzakerelerini hem İtalyan, hem Alman, hem de Sovyet faktörü üzerinden yapmak zorunda hissediyordu. Örneğin, Türk Genelkurmay'ının Müttefikler'in askeri yetkilileriyle 1939'dan 1940'a kadar yaptığı görüşmelerde en kötü senaryo Kafkasya'da Sovyetler Birliği'nin, Balkanlar'da Almanya, Bulgaristan ve Sovyetler Birliği'nin, Batı Anadolu'daysa İtalya'nın eşzamanlı saldırısından oluşuyordu.⁵³ Sonuç olarak Ankara ve Moskova arasındaki ilişkiler açısından 1939 önemli bir dönüm noktası olmuştu ancak bu henüz sadece başlangıçtı.

Tarafsızlığın İlanı: 1940'ta Türk Dış Politikası

1940 yılı Türkiye'nin savaştaki konumu açısından oldukça belirleyici oldu. Türkiye bu yıl gerçekleşen olaylar sonucunda savaş dışı kalacağını ilan etti ki bu, Türkiye'nin 1945'e kadar devam edecek politikası olacaktı. Bu politika Türkiye'nin çıkarları açısından en işler karar olarak görülmüş ve öyle uygulanmıştı.

Türkiye'nin 1940'ta tarafsızlığını temin eden faktörlerden biri, Haziran 1940'ta Fransa'nın çöküşüydü. İki müttefikinden birinin *Wehrmacht* karşısında kesin ve hızlı bir yenilgiye uğraması Türk siyasetinde doğru tarafta olunup olunmadığı konusunda bazı soru işaretlerini beraberinde getirdi.⁵⁴ Dahası, ortada bu tartışmalara ek olarak somut bir durum da vardı: Fransa'nın askeri ve iktisadi olarak müttefiklerine karşı sorumluluklarını gerçekleştirme ihtimali artık yoktu ve bu koşullarda Britanya da Türkiye'ye yeteri kadar yardım edemezdi. Ankara'nın tüm sorumluluklarının bu yardımlara bağlı olduğu göz önünde tutulduğunda bu önemli bir meseleydi.

Fransa'nın çöktüğü dönemde ortaya çıkan başka önemli gelişmeysse İtalya'nın savaşa girmesi oldu. Bu, üçlü ittifak antlaşmasının en temel meselesiydi. Söz konusu antlaşmaya göre, savaş Akdeniz'e yayıldığından Türkiye'nin savaşa katılması gerekiyordu. Ancak ibrenin Almanya'dan yana olduğu bu gidişat içerisinde Türk karar alıcılar böyle bir harekette bulunmak istemiyordu. Nitekim, Ankara birkaç gün içerisinde bir açıklama yaparak savaş dışı kalacağını beyan etti. Bu kararın dayanağı ise ittifakın iki numaralı protokolü, yani Sovyetler'e dair koydurduğu çekince oldu. Ankara, savaşa katılmasının kendisini Sovyetler Birliği ile karşı karşıya getirebileceğini iddia ediyordu. Benzer bir durum, Ekim 1940'ta, İtalya'nın Yunanistan'a saldırısından sonra da ortaya çıkmıştı. Ancak Türkiye yine aynı protokolü devreye sokarak savaşa girmeyi reddetmişti.

Tüm bu süreçte Türkiye'nin ne yapacağı savaşan bütün ülkeler tarafından merak ediliyordu. Zira ülke konumu gereği savaşla ilgili kurulacak herhangi bir stratejide hem Balkanlar hem de Ortadoğu açısından tüm planları etkileyecek vaziyetteydi. Hiç kuşkusuz savaş boyunca taraflar Ankara'yı yanlarına çekmek veyahut en azından Ankara'nın tarafsızlığını sağlamak için çeşitli yöntemlere başvurdu. Londra, İtalya'nın savaş ilan etmesinden sonra Türk hükümetinden savaşa katılmasını istediysen de bu tutumunu zaman içerisinde değiştirdi. Bu bağlamda, İngiliz Dışişleri bir taraftan Ankara'nın korkularını tetiklemeye çalıştı: Türkiye eğer Yunanistan'da Mussolini'ye sert bir yanıt vermezse bu, Hitler ya da Stalin'i Anadolu'ya yönelik bir saldırı için yüreklendirebilirdi.⁵⁵ Fakat diğer taraftan aynı İngilizler, Türklerin savaşa girmesinin yapılacak yardımlara bağlı olduğunun ve 1940 koşulları düşünüldüğünde bunun pek mümkün olmadığını farkındaydı ve dolayısıyla da Ankara'nın tarafsızlık politikasını kabullenmiş görünüyordu.⁵⁶ Ancak bu kabulleniş sadece bu döneme özgüydü ve savaş içerisinde ibrenin Müttefikler'e doğru dönmesinden sonra Türkiye üzerindeki savaş baskısı yeniden artacaktı.

Almanya'nın politikası ise daha karmaşıktı. Berlin bu dönemde diplomasisini Ankara'nın tarafsızlığını temin etmek ve aynı zamanda Müttefikler'le arasını açmak için yönlendiriyordu. İngilizlere benzer bir biçimde Almanlar da Türklerin Rus korkusunu tetiklemeye çalışıyordu.⁵⁷ Dahası, Almanya Türkiye'deki etkisini artırabilmek için önemli ölçüde propaganda faaliyeti de yürütüyordu. Dönemin Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede anılarında, von Papen ile yaptığı bir görüşmede bu faaliyetlerin durdurulması gerektiğini söylediğini yazmaktadır.⁵⁸ Onur İşçi ise Türkiye'nin, farklı tarafların propaganda faaliyetlerini dış politikadaki gereksinimlerine göre yönlendirdiğini, bu sebeple belirli ölçüde olmak üzere bu faaliyetlere izin verdiğini belirtmektedir.⁵⁹

Almanya'nın Türkiye üzerindeki aktif politikasını bazen gizli tertiplere kadar vardığı da oluyordu. Bunun savaş boyunca yaşanmış en çarpıcı örneklerinden biri 1940'ta yaşanan *Massigli Olayı* idi.⁶⁰ Temmuz 1940'ta Naziler tarafından açıklanan bazı belgelerde, Fransızların Bakü'deki petrol kaynaklarını bombalayarak hem Almanya'ya petrol akışını durdurmayı hem de kendilerini Batı'da rahatlatmayı planladıkları görülmüyordu. Bu belgeler ayrıca Fransa'nın Ankara Büyükelçisi Massigli'nin, Dışişleri Bakanı Şükrü Saracoğlu ile görüştüğünü ve bakanın operasyon için Türk üslerinin kullanılabileceğini ima ettiğini yazıyordu.

Belgelerin gerçekliği ve Saracoğlu'nun bu tarz bir izni üstü kapalı bir biçimde de olsa verip vermediği uzun süre tartışıldı. Ancak belgelerin gerçekliği kadar önemli bir başka husus, Almanların bu planı sızdırarak neyi amaçladıklarıydı. Bu sorunun birbiriyle yakından ilişkili cevapları, Almanya'nın 1940 yılındaki Türkiye politikasını anlamak için elzemdir. Birincisi, Saracoğlu, Almanlar tarafından İngiliz yanlısı olarak görülmüyordu. Bu durumda, Türkiye'nin Almanya'ya daha yakın bir politika izleyebilmesi için öncelikle Saracoğlu'ndan "kurtulmak" gerekiyordu. Von Papen henüz 1939'da Dışişleri Bakanı Saracoğlu'nun yerine başkasının atanması gerektiğini Berlin'e bildirmişti.⁶¹ Kısacası Massigli Olayı Saracoğlu'nun görevinden alınmasını sağlayacak bir yöntem olarak düşünülmüştü. Ancak bu politika beklenen sonucu vermemiş, Başbakan Saydam bu beklentiyi TBMM kürsüsünden, "Türkiye'ye isnatlarda bulunarak tesir yapmak isteyenlerin unuttukları birinci nokta Türkiye'nin ölmüş ve çürümüş Osmanlı İmparatorluğu olmadığıdır" diyerek yanıtlamıştı.⁶² Almanların ikinci hedefi ise, Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında bir kriz yaratıp Ankara'nın Moskova hassasiyetinden yararlanmaktır. Böylece Almanya Türkiye'nin Sovyet tehdidinden korunmak için kendisine yöneleceğini düşünüyordu. Oysa Türkiye savaşın o döneminde Almanya ile iyi ilişkiler kurma çabasında olsa bile bu, Almanya'nın istediği ölçüde bir yakınlaşma değildi. Möckelmann'a göre, Almanya'nın bu konudaki bir başka amacı ise propaganda temelliydi. Zira bu şekilde Almanlar, tarafsızlığını açıklamış olan Türkiye'ye Müttefikler'in nasıl baskı yaptığını dünyaya duyurmuş olacaktı.⁶³

Ankara açısından en korkutucu ihtimal bu tertibin Moskova ile olan ilişkilere etkisiydi. Günün sonunda Massigli Olayı Türkiye ve Sovyetler Birliği

arasında bir savaşa sebep olmadıysa da giderek bozulan ilişkilerde bir köşe taşı işlevi gördü.⁶⁴ Bu dönemde Türk politikacılar, Sovyetler Birliği'nin Kars ve Ardahan'ı geri alma planları yaptığını düşünmeye başladı. İngiliz istihbaratı da Moskova'nın bu bölgede Polonya ve Baltık'ta olduğu gibi stratejik olarak genişleyebileceğini bildiriyordu.⁶⁵ Yani mesele sadece Türkiye'nin korkularından ibaret değildi. Zaten, aynı yılın Kasım ayı içerisinde Ribbentrop ile görüşen Molotov, Stalin'in İstanbul ve Çanakkale boğazlarının menzili içinde askeri üsler edinmek istediğini de açıkça belirtecekti.⁶⁶ Ezcümle, Türk-Sovyet ilişkilerinin gideceği yön, inişler ve çıkışlar olsa da 1940'ta iyice belirginleşmeye başlamış ancak Almanya ve Sovyetler Birliği'nin de ortaklığı sona ulaşmıştı.

Türk Dış Politikasında Almanya Faktörü:

Türk-Alman Saldırmazlık Paktı, 1941

1941, hem dünya hem de Türkiye açısından bazı dönüm noktalarını beraberinde getirdi. Bu yılın içinde Almanya hem dünya savaşında hem de Balkanlar'da hâkimiyet kurdu. Macaristan, Romanya, Bulgaristan, Yugoslavya ve Yunanistan farklı biçimlerde Nazi kontrolüne geçti. Bu, Nazi Almanya'sının Türkiye sınırına dayandığı anlamına geliyordu. Bu dönemde Ankara'daki en büyük korku Polonya'ya dönüşmek, yani batıdan Almanya, doğudan ise Sovyetler Birliği'nin saldırı ve işgaline uğramaktı.⁶⁷ Üstelik tüm bu tehdit, Ege Denizi'nin tamamen bir Mihver denizine dönüşmesiyle iyiden iyiye katlanmıştı.

1941 yılının Kasım ayında meclisin açılış konuşmasında İnönü bu dönemi, "Almanya ile münasebetlerimiz, Balkan hareketleri esnasında en çetin imtihanını geçirmiştir, denilebilir" şeklinde özetliyordu.⁶⁸ Kuşkusuz bu kriz, Türk dış politikasında bazı değişiklikleri de beraberinde getirdi. Ankara ve Berlin aynı masanın etrafında bir saldırmazlık paktı yapmak üzere toplandı. Paktın yapılış mantığı birden fazla konuyla bağlantılıydı. Türkiye, Almanya ile saldırmazlık paktı yaparak sınırlarını korumaya çalışırken Almanya ise bir taraftan Barbarossa Harekâtı öncesinde güney kanadını güvenceye almak, diğer taraftan Ortadoğu'ya müdahale etmek istiyordu. Zira Nisan 1941'de Irak'ta bir darbe olmuştu. Nazi yanlısı askerlerin gerçekleştirdiği bu darbe sonucunda Raşid Ali Geylani önderliğinde bir hükümet kurulmuştu. İngiltere ise bu hükümete karşı bir harekâta girişmişti. Berlin'in Geylani'ye yardım göndermek istemesi, Ankara ile Mayıs ayında yürütülen müzakerelerin önemli unsurlarından birini oluşturmuştu.

Almanya'nın bu bağlamda en çok vurguladığı konulardan biri Türkiye üzerinden Irak'a silah taşınmasıydı. Ribbentrop, von Papen'e Türkiye'nin bu talebi kabul etmesi halinde Edirne'de sınır değişikliği ve Ege Adaları'ndan bir ya da ikisini teklif edebileceğini söylemişti.⁶⁹ Alman bakan, sınır değişiklikleri ile ilgili tekliflerin olabildiğince belirsiz şekilde yapılması gerektiğini de ilave etmişti. Fakat her şeye rağmen bu görüşmeler Berlin'in istediği şekilde hızlı gitmemişti. İngilizler Geylani'yi devirdikleri sırada pakt henüz yapılamamıştı.

Ancak görüşmelerdeki tek pürüz bu değildi. Türkiye, Almanya ile yapılacak bir anlaşmanın Üçlü Pakt ile çelişmemesi için çaba sarf ediyordu. Berlin ise Ankara'nın bu tutumuna tümenden karşıydı. Ribbentrop'a göre, Fransa artık Almanya'nın kontrolünde olduğuna göre, Üçlü Pakt'ın bir değeri kalmamıştı. Türkiye'nin bir taraftan Almanya ile pakt görüşmeleri yaparken diğer yandan Britanya ile olan işbirliğinin devamını sağlayacak bir yöntem araması Ribbentrop'a göre kabul edilemezdi.⁷⁰ Ne var ki Türkiye'nin yapmaya çalıştığı tam da buydu.

Sonuç olarak müzakereler Berlin'in düşündüğü ve istediğinden uzun sürdü. Saldırmazlık Paktı imzalandığında Irak'taki durum Nazilerin düşündüğünden çok farklıydı. Almanların Irak'a alâcelele sevkıyat yapmak için duyduğu gereksinim ortadan kalkmıştı. Üstelik antlaşmanın giriş bölümünde iki ülkenin “bugün var olan yükümlülükleri saklı kalmak üzere”⁷¹ şeklinde bir ibare bulunuyordu ki bu da Ribbentrop'un isteğinin aksine Türklerin İngilizlerle olan işbirliğinin devamı anlamına geliyordu.

Temelde iki devletin birbirlerine saldırmayacaklarını ve sorunların çözümü için dostça temasta bulunacaklarını belirttikleri bu pakt tahmin edilebileceği üzere Londra ve Washington tarafından eleştirildi. Günümüzde ise bazı tarihçiler tarafından Türkiye'nin savaş içindeki Alman yanlısı tutumunun ve hatta ideolojik yakınlığının bir başka kanıtı olarak sunuldu.⁷² Oysaki pakt Türk dış politikası açısından bir ülke ya da grubun yanlılığından daha ziyade çok karmaşık bir tarafsızlık durumunu simgeliyordu. Zira bu paktın ortaya koyduğu şey Möckelmann'a göre diplomaside eşine rastlanmayan bir durumdu: Türkiye, Britanya ile müttefiklik ilişkisini kabul ediyor ancak bu ilişkinin gereklerini yerine getirmiyor; Almanya ile de dost olduğunu belirtip bu ülkeye de tarafsız olduğunun altını çiziyordu.⁷³

Almanya ve Sovyetler Arasında: 1943'e Kadar Türk Dış Politikası

Türkiye'nin Almanya ile bu paktı yapması bir ideolojik yakınlık, hatta yakınlık meselesi miydi? Bu soruya net bir şekilde “hayır” yanıtı verilebilir. Türkiye'nin 1939'da İngiltere ve Fransa ile yaptığı Üçlü Pakt nasıl ki Türkiye'nin o dönemki tehdit algısını yansıtıyorsa, 1941'de Almanya ile yaptığı dostluk paktı da içinde bulunduğu durum ile ilgiliydi. Bu durumun üç önemli ayağı vardı. Birincisi, müttefiki Britanya'nın Türkiye'ye gereken yardımı yapamayacak durumda olması, ikincisi Alman ordusunun Trakya sınırına kadar gelmiş olması ve üçüncüsü ise Moskova ile olan ilişkilerdi.

Kısacası Pakt'ın ortaya çıkışının aslen *realpolitik* sebepleri vardı. Ancak bu bir tarafa bırakıldığında Türkiye'de bu dönem artan bir “Almanya etkisi” olduğunu da söylemek mümkündür. II. Dünya Savaşı'nı anlatan eserlerde çokça konuşulan Turancılık akımının yükselişi ve bunun belirli bir süre için bir noktaya kadar devlet tarafından da desteklenmesi –ya da en azından engellenmemesi– bu duruma verilebilecek önemli örneklerden biridir.

Türkiye’de Turancılık akımı II. Dünya Savaşı’nın başlaması ile ivme kazanmıştı. Türk-Alman Saldırmazlık Paktı’nın imzalanmasından birkaç gün sonra başlayan Barbarossa Harekâtı ise hareketin gelişmesi için gereken uygun ortamı sağladı. Turancı çevrelere göre, Almanya’nın başarısı Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla birlikte içinde yaşayan Türki toplulukların bağımsızlığını sağlayıp Turan vizyonunu gerçekleştirecekti. Almanya bu dönemde Turancı düşüncüyü desteklemek ve kendi çıkarına kullanmak adına Türkiye’de yoğun bir propaganda faaliyetine girişti. Bu düşünce hükümet çevrelerinden bazı isimleri etrafında toplasa da Türkiye’nin sınırları dışında bir toprak hedefi olmadığına ilişkin resmi söylemi değişmedi.⁷⁴ Burada özellikle üzerinde durulması gereken nokta, Sovyetler Birliği çatısı altında yaşayan Türki grupların geleceği için hükümet ile Nuri (Killigil) Paşa gibi “adanmışların” birbirlerinden farklı tahayyüllerinin olduğudur. Örneğin, Nuri Paşa’nın hedefi bir Turan devleti kurmakken, Numan Menemencioglu Almanya ile yaptığı görüşmelerde Türkiye’nin emperyalist hedeflerinin olmadığını, sadece Sovyetler Birliği’nin içinde bulunan azınlıkların kültürel varlıklarının sürdürülmesine önem verdiğini söylüyordu.⁷⁵

Ancak bu söylem farklılığına rağmen hükümetin 1941-1943 arasındaki dönemde Turancılık davası gütmese bile konjonktürün yardımı ile Turancılardan yararlanmak istediği aşikârdı. Zaten 1943’te Stalingrad Muharebesi’nin Sovyetler Birliği tarafından kazanılması ve 1944’te Sovyetler’in Balkanlar’a girmesi sonucu konjonktürün yeniden değişimiyle birlikte, Türkiye’de *Turancılık Davası* olarak bilinen yargılamaların başlaması da bunu göstermektedir.

Hükümetin, özellikle de İnönü’nün bu konuya bakışındaki en önemli etkenin Turancı bir vizyondan daha ziyade II. Dünya Savaşı’nın geneline yayılmış bir anti-Sovyetizm olduğu da söylenebilir. 1939’dan başlayarak Sovyetler Birliği ve Almanya’nın kendi topraklarına yönelebilecek bir tehdidinden çekinen Türkiye için, Barbarossa Harekâtı’nın başlamasıyla birlikte ortaya çıkan *Büyük İttifak* da içinde soru işaretleri barındırıyordu. Ankara’ya göre Britanya, Sovyetler Birliği’ne Türkiye’den toprak konusunda bazı sözler verebilirdi. Üstelik Türkiye’nin yanı başında, İngiltere ve Sovyetler Birliği tarafından ortaklaşa işgal edilmiş İran gibi bir örnek bulunuyordu. Bu sebeple bu dönemde bu iki kuvvetin Sovyetler Birliği’nin Türkiye’den herhangi bir toprak talebi olmadığına dair güvence vermesi, Türk siyasilerin şüphelerini kalıcı olarak giderememişti.⁷⁶ Almanya ise bu şüpheleri körüklemek için bu dönem boyunca etkin bir politika izlemişti. Bunların içinde 1940’ta Boğazlar üzerine yapılan Sovyet-Alman müzakerelerinin içeriğinin açıklanması da vardı.

Boğazlar meselesi, Sovyetler Birliği’nin bölgedeki hedeflerinin dışında bu dönemde savaşa yönelik somut bir nitelik de kazandı. Zira özellikle Barbarossa Harekâtı’nın başlamasından sonra Ankara, Montrö’nün uygulanması ile ilgili baskıya ve eleştiriye maruz kaldı. Bu konudaki en önemli sorun, askeri ve ticari gemi ayrımının yarattığı karmaşıydı. Zira Almanya ve İtalya belirli tonilatonun altındaki bazı savaş gemilerini ticari gemi olarak ilan edebiliyordu.⁷⁷

Montrö Sözleşmesi'nin düzenlemelerine göre, Türkiye'nin tarafsız olduğu bir savaşta ticari gemilerin geçişi ile ilgili bir sınırlama koyma hakkı yoktu. Buna rağmen Türkiye, dönem dönem Müttefikler'in böylesi hile durumlarına ilişkin baskısıyla karşı karşıya kaldı. Müttefikler, Türkiye'nin bu konuyla ilgili önlem almaması durumunda sözleşmenin anlamını yitireceğini belirtti. Benzer şekilde aynı dönemde, her iki taraf da gemilerini savaş dışı başka ülkelerin bayrağı ile Boğazlar'dan geçirme yolunu tuttu. Bu bağlamda Müttefikler Türk bayrağını, Almanlar ise Bulgar bayrağını kullanarak gemilerini Boğazlar'dan geçirdi. 1941 yılında, Bulgaristan'ın savaş dışı olup olmadığıysa, Müttefikler tarafından uzun bir süre tartışıldı.⁷⁸ Boğazlar'dan geçiş ve Montrö'nün kullanımına ilişkin tartışmalar dönem boyunca sürdü. Savaşın sonlarına doğruysa Türkiye ve Müttefikler arasındaki önemli problemlerden birine dönüşecekti.

Savaşın Değişen Dengeleri: Konferans Diplomasisinde Türkiye, 1943-1945

1943'e gelindiğinde Türkiye, dış politikasını savaşın değişen dengelerini gözetenek yeniden kurmak zorundaydı. Savaşta Alman hâkimiyetinin artık sonuna gelinmişti. ABD'nin Pearl Harbor baskınından sonra savaşa girmesi Müttefikler açısından önemli bir dönüm noktası olmuştu. Dahası Almanya 1942 itibarıyla Kuzey Afrika'da geri çekilmeye başlamış ve 1943'te de Stalingrad Muharebesi'ni kaybetmişti. Aynı yıl, İtalya da Müttefikler ile koşulsuz bırakışma imzalamıştı.

Bu gelişmelerin hepsi Ankara için iki açıdan oldukça önemliydi. Birincisi Türk hükümeti, Almanların Sovyetler Birliği'ne savaşı kaybetmesinin, bir başka deyişle Sovyetler Birliği'nin savaştan daha da güçlenerek çıkmasının önlerine bir Boğazlar meselesi getireceğinin farkındaydı. İkincisi, savaşın ivmesinin değişmesiyle birlikte Müttefikler'in Türkiye'nin savaşa katılmasına ilişkin baskıları artmıştı. Her iki konu da, 1943'ten itibaren Müttefikler tarafından yapılan neredeyse her toplantı ve konferansta muhakkak masaya yatırıldı.

Müttefikler'in "koşulsuz teslim" kararını aldıkları Ocak 1943'te gerçekleştirilen Kazablanka Konferansı'nda Balkanlar'da ikinci bir cephenin açılabilmesi için Türkiye'nin savaşa girmesi gerektiği konusunda uzlaşmaya varılmıştı. Ancak bunu temin etmek için askeri yardım yapılması da kararlaştırılmış, bu görevin sorumluluğu da İngilizlere verilmişti. Bu konu, daha sonra İngilizler ile Amerikalılar arasında bir karmaşa yaratacak ve Amerikalı diplomatlar İngilizlerin Türkiye üzerindeki sorumluluğunun siyasi ya da iktisadi değil, askeri olduğunun altını çizeceklerdi.⁷⁹

Kazablanka Konferansı sırasında yaptığı görüşmelerden birinde Churchill, Ankara'ya savaşa girmesi, Müttefikler'e yeterli sayıda hava üssünü tahsis etmesi ve Romanya'daki petrol sahalarına saldırı yapması konusunda baskı yapacağını belirtmişti.⁸⁰ İngiliz başbakan Sovyetler Birliği kartını öne çıkarmayı planlamıştı. Türk hükümeti bu konularda inatçı bir tavır takındığı takdirde

Churchill, Sovyet Rusya'yı Çanakkale'deki hedefleri konusunda ikna etme işini yükümlenemeyeceğini ve bunun da Türkiye'nin konumunu dayanılmaz hale getireceğini söylemeyi düşünmüştü.⁸¹ Almanya'nın önceki yıllarda Ankara'nın tarafsızlığını temin etmek için oynadığı Rus kartını, şimdi Müttefikler Türkiye'yi savaşa sokmak için kullanıyordu.

Bu taleplerin iletilmesi için İngilizlerin Türkiye dışında bir yerde toplandı yapma talebine İnönü, cumhurbaşkanının yurtdışına çıkması için bir vekil atanması gerektiğini, bunun ise meclis oylaması gerektirdiğinden gizliliği zedeleyeceğini belirterek olumsuz cevap verdi. Böylece, görüşme Adana'daki Yenice Tren İstasyonu'nda, bir vagonda gerçekleştirildi. Churchill, Kazablanka Konferansı'nda dile getirdiğinden daha farklı bir tutum ortaya koydu. Türkiye'yi savaşa katılmaya zorlamayacaklarını belirtti. Ancak diğer yandan savaş dışı tutumuna rağmen, Almanya'nın petrol gereksinimi için Türkiye'ye saldırabileceğini veyahut Türkiye'nin Balkanlar'da oluşacak bir anarşi ortamını engellemek için kendi isteğiyle savaşa girebileceğini belirtti.⁸² İngiliz başbakana göre, Ankara savaşa girmese dahi Romanya ve Oniki Ada'ya yapılması planlanan harekâtlar için hava üslerini kullandırıp Müttefikler yararına çalışabilirdi. Düşüncelerini sıralayan Churchill, Sovyetler Birliği konusunu da açmış, İngiltere'nin, savaşa girdiği takdirde Türkiye'ye ülkenin toprak bütünlüğüne dair garanti vereceğini belirtmişti. Kısacası Ankara, haklarını koruyabilmek için galip devletlerden biri olmalıydı. İnönü, ancak yeterli oranda askeri yardım gönderilebildiği takdirde savaşa girilebileceğini belirtti. Adana'daki görüşmeler sırasında ve sonrasında tarafların askeri yetkilileri yapılacak yardım konusunu ele aldı. Yardımlar konusu İnönü için bilhassa önemliydi. Zira savaşa girilmesi için baskının arttığı dönemde İnönü, yapılan yardımların yetersizliği söylemini ülkesinin savaş dışı durumunu devam ettirebilmek için diplomasisinin temel araçlarından biri haline getirdi.

Adana Konferansı'ndan sonra Churchill, Stalin'i bilgilendirdi. Türkiye'nin kuzey komşusu ile ilgili hassasiyetini, "Tabiatıyla, Sovyet Rusya'nın büyük kuvveti karşısında savaş sonu durumları hakkında endişeleri vardır" şeklinde açıklayan Churchill'e Stalin, "Türklerin Sovyetler Birliği'nden gelecek herhangi bir dostça gösteriye aynı şekilde karşılık vereceklerine dair telkininizle ilgili olarak, Sovyet-Alman savaşının başlamasından birkaç ay evvel ve hemen sonra dostça olduğu İngiliz hükümetince de pek iyi bilinen bazı beyanlarda bulunduğumuzu zikretmeliyim. Fakat Türkler bu teşebbüslerimize tepki göstermediler" diyerek yanıt vermişti.⁸³

Adana Konferansı sırasında Saracoğlu Churchill'e, Almanya'nın yıkılması halinde bütün ülkelerin Bolşevikleşebileceğini söylemişti.⁸⁴ Türkiye'nin savaş dışı durumunun Balkanlar'da açılacak bir cepheyi engellediği ve böylece Almanya'ya yaradığı düşünüldüğünde bu laf, Türkiye'nin stratejisindeki asıl sorunun Sovyetler Birliği olduğunu gösteriyordu. Ancak diğer taraftan Almanya henüz Türkiye'nin görmezden geleceği bir ülke konumunda değildi. Ankara'nın yaptığı

hesaplarda Almanya hâlâ güçlüydü ve Türkiye'ye zarar verebilirdi. Zaten Türkiye'nin yanı başında olan Almanya'nın bu durumu, İngilizlerin Ekim 1943'te fiyasko ile sonuçlanacak Oniki Ada harekâtından sonra da ortaya çıkacaktı.⁸⁵

Almanlar bu dönemde, Türklerin savaş dışı kalması için çaba sarf ediyordu. Hatta bu amaçla, Eylül 1943'te İtalyanların savaştan çekilmesinin ardından Ankara ile temasa geçip Oniki Ada'yı teklif etmişti.⁸⁶ O dönemde hükümet, İtalya'nın koşulsuz ateşkes imzalaması sebebiyle tüm kolonilerinin Müttefik zimmetine geçtiğini belirterek bu teklifi reddetti. Böylece muhtemel bir Türk-Yunan-İngiliz ihtilafının önüne geçti. Ancak Almanya Türkiye'nin savaş dışı durumunu korumak için farklı politikalar üretmeye ve tekliflerde bulunmaya devam etti.

Müttefikler'in Almanya'nın geleceğini tartıştıkları Tahran Konferansı'nda, Türkiye'nin savaşa girmesi konusu da ele alınmıştı. Ancak bu konuya daha çok Churchill'in kişisel meselesi olarak bakılıyordu. Sovyetler Birliği'nin asıl odak noktası Fransa'nın kuzeyinden açılacak ve böylece Almanların doğu cephesinden batıya kuvvet kaydırmak zorunda kalacağı *Overlord* Harekâtı'ydı. Churchill ise Türklerin savaşa girip Balkanlar'da ikinci bir cephenin açılması gerekliliği konusunda ısrarcıydı. Stalin Tahran'da bu düşünceye şüpheyle yaklaştı zira İngilizlerin Balkanlar'daki planlarından kuşku duyuyordu. Yine de Türkiye'nin Almanya'ya savaş ilan etmesi ve buna bağlı olarak olası bir Bulgaristan saldırısına uğraması halinde, Sovyetler Birliği'nin de Bulgaristan'a savaş ilan edeceğini beyan etti. Stalin'in bu beyanı daha sonradan yayınlanan Sovyet arşiv kayıtlarından çıkarılmıştı ki bu, başka birçok konuda da yapılmıştı.⁸⁷ Ancak Türkiye'ye dair kayıtlarda tutulmuş ve sonradan çok daha önemli olacak bir beyan Boğazlar'a dairdi. Tahran'da Stalin, Sovyetler Birliği gibi büyük bir ülkenin Karadeniz'de sıkışıp kalmaması gerektiğini ve Boğazlar rejiminin yeniden incelenmesini istediğini belirtmişti.⁸⁸ Sonraki her konferansta da bu beyanını tekrarlayacaktı.

Tahran'dan hemen sonra, 4 Aralık 1943'te Churchill ve Roosevelt İnönü ile Kahire'de buluştu. Sovyetler Birliği bu konferansa katılmadı. II. Dünya Savaşı tarihinde İkinci Kahire Konferansı olarak bilinen bu görüşmede özellikle Churchill ve İnönü arasındaki müzakereler bir sinir harbi şeklinde geçti. Zira Churchill, Türkiye'nin savaşa girmesi için altı haftalık bir hazırlık süreci öngörüyor ve bu altı hafta sonunda Türkiye'nin savaş ilan etmesi için baskı yapıyordu.⁸⁹ İnönü ise görüşme boyunca Türkiye'nin savaşa girmesi için herhangi bir tarih belirtilmemesi gerektiğini tekrarlamıştı. Böyle bir tarih ihtimali Türkiye'nin hazırlıksız bir biçimde savaşa girmesine veyahut Almanya tarafından saldırıya uğramasına sebep olabilirdi. İnönü Müttefikler'in Adana'da söz verdikleri askeri yardımın çok azını Türkiye'ye gönderdiklerinin altını çizmişti. İnönü'nün bu sözleri üzerine Churchill, Adana'dan sonra birçok şeyin değiştiğini, özellikle de Akdeniz ve İtalya'daki durumun silahların o bölgeye yönlendirilmesi gereğini doğurduğunu söylemişti. Ancak tüm bu baskıya rağmen İnönü'nün yapılacak yardımlar ve kesin tarih koymama konusundaki ısrarı devam etmişti. Dönemin Dışişleri Bakanı Numan Menemencioglu'nun,

“Müttefikler zamanı, Türkler ise hazırlıkları belirleyici faktör olarak görüyor” şeklindeki yorumu görüş ayrılığını kısa ve net bir biçimde özetlemişti.⁹⁰

Sonuç olarak, Kahire Konferansı sırasında Müttefikler, özellikle de Churchill, savaş bittiğinde Türkiye’nin galipler arasında olması gerekliliğinin altını çizmişti. Aksi bir durumda birçok sorunla karşılaşacağı ortadaydı. İnönü ise Türkiye’nin savaşa girmesini prensip olarak kabul etmiş ancak hazırlıkların tamamen bitirilmesi konusunda diretmişti. Üstelik Ankara’da yapılması öngörülen ortak askeri planlar konusunda da herhangi bir yol katedilememişti. Bu açıdan Kahire Konferansı Türk dış politikası açısından önemli bir dönüm noktası oldu. Nitekim, savaş sonrasına da damga vuracak olan Türkiye’nin dış politikadaki yalnızlığı, özellikle Kahire’den sonra ortaya çıkmıştı. Müttefikler savaşa girmemekte direnen Ankara ile ilişkilerini deyim yerindeyse dondurmıştı.⁹¹ Kahire’den sonra Türkiye’nin aldığı birçok kararda bu yalnızlığı kırma isteğinin olduğunu söylemek mümkündür.

Bu bağlamda, Türkiye 1944 yılı içerisinde Almanya’ya krom ihracatını durdurup savaşta Alman üstünlüğünün bulunduğu dönemde çokça popüler olan Turancıları yargılamaya başladı. Dahası yine aynı dönemde, Müttefikler tarafından daha çok Alman yanlısı olduğu düşünülen Numan Menemencioğlu dışişleri bakanlığı görevinden alındı. Ağustos 1944’te ise Türkiye Almanya ile diplomatik ilişkilerini kesti. Tüm bu adımlar Türkiye’nin uluslararası politikadaki konumunu yeni dinamiklere göre yeniden yapılandırma çabasından kaynaklanıyordu.

Ancak tüm bunlar ve Şubat 1945’te Almanya’ya sembolik bir biçimde savaş ilan etmesi, Türkiye’yi savaşın sonunda yaşayacağı zorluklardan kurtarmadı. Bu zorlu dönem, bir sonraki bölümün konusunu oluşturacaktır. Ancak bu noktada söylenmesi gereken, 1944’ten sonra atılan hiçbir adımın, II. Dünya Savaşı boyunca Türk dış politikasının en önemli belirleyicilerinden biri olan Sovyetler Birliği ile yakınlaşmasını sağlamadığıdır. Sonuçta, savaşın sona erdiği 1945 yılına girildiğinde Türkiye, takip ettiği politika ile savaş dışı kalarak savaşın yıkımından kendisini kurtarmıştı. Ancak savaşın sonu itibarıyla yine bu politika sonucunda yalnızlaşmış ve dahası büyük bir Boğazlar meselesiyle karşı karşıya kalmıştı.

Dış Politikada Karar Alma ve Uygulama: Kişiler ve Kurumlar

İsmet İnönü ve Dış Politika

II. Dünya Savaşı sırasında Türk dış politikasını inceleyen yazarlara göre, bu dönemin dış politika yapımındaki en etkin kişi Cumhurbaşkanı –ve o dönem kullanılan unvanıyla Milli Şef– İsmet İnönü’yü.⁹² Ayrıca, dış politikada belirleyici rolü olabilecek kabineye ek olarak yasama ve yürütme yetkisini anayasal

olarak elinde tutan TBMM'nin bileşenlerini de belirliyordu. Bir başka deyişle dış politika hem kararlar hem de kurumlar bağlamında İnönü tarafından yönlendirilmekteydi. Bu durum, literatürde tek parti döneminin özellikle II. Dünya Savaşı yıllarında aldığı otoriter karakter ile analiz edilmektedir. İnönü'nün farklı kurumlar üzerindeki hâkimiyeti düşünüldüğünde, bu düşüncede doğruluk payı vardır. Ancak yine de belirtilmesi gereken bir husus, dönemlerin niteliğinden bağımsız olarak Türkiye'de dış politika yapımının genel olarak küçük bir grubun hâkimiyeti altında kalmış bir alan olduğudur.

İnönü'nün savaş sırasındaki dış politikasının temel hedefi, kuşkusuz Türkiye'nin toprak bütünlüğünü korumaktı.⁹³ Cumhurbaşkanı savaşın büyük bir bölümünde bu hedefin savaş dışı kalarak sağlanacağını düşündü ve ülkenin diplomasisini buna göre oluşturdu. İnönü kişisel olarak mesaisinin büyük bir kısmını dış politikaya vakfetmişti. Büyük bir savaş sırasında ve çoğu zaman baskı altında savaş dışı kalmaya çalışırken, zamanının büyük bir kısmını dış politika alanına harcaması çok şaşırtıcı değildi. Bunu yaparken de Dışişleri Bakanlığı'yla sürekli bir iletişim halindeydi. Dönemin bir kısmında Dışişleri Genel Sekreterliği ve Genel Sekreter Yardımcılığı görevlerini ifa eden Cevat Açıkalın ve Feridun Cemal Erkin'in Weisband'a verdiği bilgilere göre İnönü, tüm diplomatik yazışmaları okuyup değerlendiriyor ve dışişleri bürokrasisi ile sık sık toplantı yapıyordu.⁹⁴ Kısacası cumhurbaşkanı hem bakanlığı kontrol ediyor hem de onunla koordine bir biçimde çalışıyordu. Dışişleri bakanı, bu bağlamda kendisinin en önemli yardımcısı konumundaydı.

Britanya ve Almanya Arasında: İki Farklı Dışişleri Bakanı

Dış politikanın oluşturulması ve uygulanmasında İnönü'den sonra gelen katman kuşkusuz Bakanlar Kurulu ve daha da önemlisi Dışişleri Bakanlığı'ydı. II. Dünya Savaşı'nın başladığı 1939 yılından 1942'ye kadarki süreçte bakan Şükrü Saracoğlu'ydu. Alman Büyükelçi von Papen'e göre Saracoğlu dış politika konusunda deneyimsizdi.⁹⁵ Büyükelçinin bu iddiası daha sonradan yazılmış birçok metinde tekrar edilmişti ancak aslında yanlış bir iddiaydı. Atatürk'ün ölümünden hemen sonra İnönü tarafından Aras'ın yerine getirilmişti ve iki savaş arası dönem boyunca Türk dış politikasının çetrefil konularını çözen kadronun içinde yer almıştı.⁹⁶ Bunların içinde Muhtelit Mübadele Komisyonu üyeliğinden Osmanlı borçlarının yapılandırılmasına uzanan birçok konu vardı. Bu süreçte daha çok Başbakan Refik Saydam dış politika konularında geri planda kalmıştı. Saracoğlu kabinede dışişleri konusunda yetkin bir kişiydi ancak Hariciye'nin içinden yetişmiş değildi.

Hariciye'nin içinden gelen bir diplomatın Cumhuriyet tarihinde ilk kez Dışişleri Bakanı oluşu 1942 yılında gerçekleşti. 1942'de Refik Saydam'ın vefatından sonra Saracoğlu'nun başbakan olmasıyla Dışişleri Bakanlığı'na Numan Menemencioğlu getirildi. "Bakan kim olursa olsun Hariciye'nin başı" olarak

anılan Menemencioğlu, artık kabinedeydi. Menemencioğlu Dışişleri Bakanlığı'nın genel sekreteriydi. Bu sebeple bakanlığa hâkim olma konusunda seleflerinden çok daha özel bir konumda bulunuyordu. Fakat onun bir önceki bölümde de değinilen Cumhuriyet Hariciyesi'nin diplomatlarını yetiştirmedeki rolü bir tarafa koyulduğunda, bakanlıktaki etkisi konusunda tartışmalı yorumlar da vardı. Bakanlığın içinde kliklerin oluşmasında rol oynadığı ve tercihlerinde kayırmacılık yaptığı da iddia ediliyordu.⁹⁷

Ancak Menemencioğlu'nun tartışılmayacak bir özelliği onun diploması mesleğindeki başarısıydı. Uluslararası çevrelerde, zekâsı ve müzakereci karakteri ile tanınıyordu.⁹⁸ Von Papen'e göre, Saracoğlu'ndan çok daha gerçekçiydi. Britanya'nın Ankara Büyükelçisi Hugessen'e göreyse diploması konusunda daha tecrübeliydi.⁹⁹ Menemencioğlu ile ilişkileri ne olursa olsun farklı tarafların hepsi mesleği konusunda hakkını teslim ediyordu.

II. Dünya Savaşı yıllarında bakanlar ve Türk Hariciyesi hakkında yapılan konuşma ve yorumlar sadece diploması tecrübesi veya başarısına ilişkin değildi. Türkiye Şubat 1945'e kadar savaş dışı kalmış ve diplomasisini de bunun üzerinden yürütmüş bir ülkeydi. Bir önceki bölümde belirtildiği gibi, farklı dönemlerde savaşan tarafların Türkiye üzerindeki etkisi artıp azalabiliyor ve Türk dış politikası buna bağlı olarak revize edilebiliyordu. Böyle bir ortamda, dışişleri bakanları da dahil olmak üzere, çeşitli şahsiyetlerin hangi tarafa meyilli olduklarına dair birçok yorum yapılıyordu. Örneğin, Şükrü Saracoğlu'nun Britanya'ya yakın, Numan Menemencioğlu'nun da Alman yanlısı olduğu dönem boyunca konuşulmuştu. Hatta Massigli Olayı'nda Almanya için temel hedeflerden biri "İngilizci" olarak gördükleri Saracoğlu'ndan kurtulmak olmuştu.

Kuşkusuz, o dönemde Türkiye'deki herkesin savaşa ve savaşan taraflara dair bir fikri vardı. Ancak, bakanlık düzeyinde bu, fikirleri etkileyen bir tarafgirliğe dönüşmemişti. Oluşturulan politikalar, Türkiye'yi savaşın dışında tutmak ve savaşın etkilerinden korumak temelinde oluşturulup uygulanmıştı. Örneğin, "İngilizci" olduğu söylenen Saracoğlu, 1941'de yapılan Türk-Alman Saldırmazlık Paktı'nın müzakerelerinde böyle bir paktın yapılabilmesi için çaba sarf etmişti. Menemencioğlu ise, "Biz benciliz ve yalnızca kendi çıkarlarımız için savaşırız"¹⁰⁰ diyor ve bu fikri farklı şekillerde ortaya koyuyordu.

Türkiye'nin eski Osmanlı İmparatorluğu olmadığı aslında tüm ülkeler tarafından bilinen ve kabul edilen bir gerçektir. Ancak, Türkiye'de siyasi çevreleri bir tarafın yanlısı olarak düşünme tutumu ve bunu kullanma isteği Batılı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'na bakış açısına benzer bir duruşu da yansıtıyordu. Refik Saydam'ın Massigli Olayı'ndan sonra meclis kürsüsünden yaptığı konuşma bu açıdan da önemliydi. Ancak gerek Saracoğlu'nun gerekse de Menemencioğlu'nun bu şekilde yaftalanmasının İsmet İnönü tarafından gerektiği zaman Türk dış politikasını yönlendirme ya da revize etme amacıyla kullanıldığı da bir gerçektir. Bunun en önemli iki örneği Londra ile bozulan ilişkilerin düzeltilmesi için Menemencioğlu'nun görevden alınması ve İngiliz yanlısı olmasa bile an-

ti-Sovyet olduğu kesin olan Saracoğlu'nun 1945'te Sovyetler Birliği ile yaşanan kriz döneminde Başbakanlık görevinden alınmasıydı.¹⁰¹ Sonuçta, bakanların etkinlik ve kabiliyetleri ne olursa olsun bu, "İnönü'nün dış politikası"ydı.

Savaş Sırasında Hariciye Vekâleti

II. Dünya Savaşı sırasında Türk Dışişleri Bakanlığı'nın yapısı hakkında yapılmış çok fazla araştırma bulunmamaktadır. Eldeki sınırlı bilgiler, savaş sırasında da tıpkı iki savaş arası dönemdeki gibi bakanlık teşkilatında bazı değişiklikler ve yeniden yapılandırmalar olduğunu göstermektedir. Ancak dönemin koşulları savaşın özellikle gerektirdiği bazı değişiklikleri de beraberinde getirmişti. Örneğin, bakanlığın yurtdışı teşkilatında savaşın gidişatına göre, işgal edilmiş bazı ülkelerdeki diplomatik temsilcilikler kapatılmıştı.¹⁰² Benzer şekilde, yine savaş koşulları bakanlıkta istihbarata verilen önemi artırmış ve bu birim müstakil bir biçimde umum müdürlük haline getirilmişti.¹⁰³

Savaş dönemi Dışişleri Bakanlığı'nda yeniden yapılandırmalar kadar sorunlar da vardı. Merkez teşkilatı ile yurtdışı temsilcilikler arasında iletişimsizlik yaşandığı pek çok kez görülüyordu. Bu durumun en önemli örneklerinden birini Türkiye'nin Londra elçiliği oluşturmuştu. 1942-1944 yılları arasında Londra Büyükelçiliği yapan Rauf Orbay Türkiye ile ilgili birçok haberi Ankara'dan değil de İngiliz siyasilerden ve gazetelerinden öğrendiği için yakınıyordu.¹⁰⁴ Birçok kaynağa göre bu, Orbay'ı istifaya götüren en önemli sebepti. Hatta Orbay, daha sonradan kendisine teklif edilen Washington Büyükelçiliği görevini de, "Ne yazık ki hariciyenizden ayrıldığım günden beri değişmiş bir şey yoktur" diyerek reddetmişti.¹⁰⁵

Farklı sebeplerle de olsa benzer bir yakınma 1942'ye kadar Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi olan Hüsrev Gerede'den de gelmişti. Gerede anılarında, Fransa'nın düşmesinden ve İtalya'nın savaşa girmesinden sonra Türkiye'nin alacağı kararlarla ilgili sorular sorduğunu ama bunlara Ankara'dan bir yanıt gelmediğini yazıyordu.¹⁰⁶ Bunun bakanlığın çalışma prensiplerindeki problemlerden mi, yoksa bu iki büyükelçinin hükümet ve bakanlıkla yaşadığı sorunlardan mı kaynaklandığı cevaplama zor bir sorudur. Nitekim Gerede Ankara tarafından Alman taraftarlığı ile suçlanarak görevinden alınmıştı. Orbay ise, Menemencioğlu'nun bakanlıktaki durumunu sorunlu buluyordu. Kuvvetle muhtemel, bu tarz iletişimsizlik örneklerinde kurumsal ve kişisel meseleler birlikte rol oynuyordu.

Savaş Dışı Dış Politikanın Politik Ekonomisi

Türkiye'nin II. Dünya Savaşı yıllarında takip ettiği siyasetin iktisadi yönleriyle ilgili en çok tartışılmış meselelerden biri Türkiye'nin Almanya ile devam ettirdiği krom ticaretidir. Ancak, bir önceki bölümde vurgulandığı üzere,

konu aslında krom meselesinden çok daha geniş çaplıydı. Millman'ın da belirttiği gibi, Türkiye'nin Üçlü Pakt sonucunda savaşa girmemesinin –yazara göre paktın başarısız olmasının– bir sebebi de iktisadiydi.¹⁰⁷ Zira Türkiye'nin 1930'ların ikinci yarısındaki ticareti kliring sözleşmeleri ile Almanya'ya bağlıydı. Üstelik bu, Türkiye'nin savunma endüstrisi için yaptığı alımlar için de geçerliydi. Dolayısıyla bir başka ülke ile ikame edilmeden Almanya'nın gözden çıkarılması mümkün değildi. Bu sebeple Türkiye, İngiltere ve Fransa ile yaptığı deklarasyondan sonra nihai antlaşma için yaptığı müzakerelerde konunun finansal tarafı çözülmeden bir sonuca ulaşamayacağı konusunda ısrarcıydı.¹⁰⁸ Askeri antlaşmanın imzalandığı gün, Türkiye'ye yapılacak iktisadi yardımlar ve silah alımı için açılacak kredi konusunda da özel bir sözleşme yapılmasına bu açıdan da bakmak gerekir. Sonuçta, Ankara'nın savaş sırasındaki iktisadi hedeflerinden biri Müttefikler'den olabildiğince yardım sağlamak olmuştur.

Türkiye, savaşın çıktığı 1 Eylül 1939'da Almanya ile ticari ilişkilerini kestikten sonra ürünlerine yeni pazar arayışı doğrultusunda Britanya ve Fransa ile müzakereler gerçekleştirdi.¹⁰⁹ Bu pazarlığın içinde Türk ticareti açısından elzem olan krom satışı da vardı. Bu bağlamda, Türk hükümeti Britanya ve Fransa ile Ocak 1940'ta gizli bir sözleşme yaptı. Böylece, İngiltere ve Fransa Türk kromunu almayı yükümlendi. Bu sözleşmenin önemli olan birkaç maddesi vardı. Birincisi, müzakereler sırasında Ankara, Almanya'ya krom satmaya devam etmek istediğini belirtmişti.¹¹⁰ Ancak İngiltere ve Fransa bunu kabul etmemişti. Ortaya çıkan sözleşmeye göre, Türkiye fazladan ürettiği kromu sadece İngiltere ve Fransa'nın onay vereceği üçüncü tarafa satabilecekti.¹¹¹ İkincisi, Menemencioğlu bu sözleşmeyi müzakere ederken sarf ettiği çabayla taraflara bazı tarım ürünlerinin ihracını da kabul ettirmişti¹¹² ki böylece daha önce Almanya'nın satın aldığı bu ürünler için en azından bir süreliğine başka pazar da bulabilmişti. Üçüncüsü ve savaşın gidişatı düşünüldüğünde en önemlisiyse, bu antlaşmada ortaya konan iradenin 1943'e kadar geçerli olacak bir biçimde yapılmasıydı. Türkiye daha uzun süreli bir antlaşma istemiş olsa da bunu reddeden İngiliz ve Fransızlar aslında dolaylı olarak Ankara'nın daha sonra Almanya ile yapacağı krom ticareti için elverişli bir ortam sağlamıştı.

Türkiye'nin iktisadi ilişkileri, çoğunlukla siyasi ilişkilerinin ve aynı zamanda savaşın gidişatının bir yansıması şeklinde gerçekleşti. Türkiye Müttefikler'le ekonomik antlaşmalar yapmıştı ama bunlar hem Türk ekonomisinde Almanya'nın yerini dolduracak nitelikte değildi hem de Fransa'nın 1940'taki düşüşü yapılan antlaşmaları zedelemişti. Bu açıdan, 1941'de Amerika Birleşik Devletleri'nin savaşan veya tehdit altındaki ülkelere sivil ve askeri malzeme yardımı gönderme inisiyatifi olan Ödünç Verme ve Kiralama Yasası'na (*Lend-Lease Act*) Türkiye'nin de kabul edilmesi tesadüfi değildi. Londra bu konuda Türkiye'nin programa alınması için destek vermişti. Zira İngilizler, savaşın Müttefikler için gayet kırılğan devam ettiği bu süreçte, Türkiye'ye 1939'da söz verdikleri yardımı yapamadıklarının farkındalardı ve bunu ABD'ye de iletmişlerdi.¹¹³

Böylece Türkiye, bu yardım programının içine alınmıştı. Bu program, 1941 Türk-Alman Saldırmazlık Paktı'ndan sonra bir süre kesintiye uğramış, sonrasında azalarak devam etmişti.¹¹⁴ Britanya ve ABD, Türkiye'nin Almanya ile yaptığı pakttan rahatsız olsalar da Türklerin Alman güdümüne girmemesi için söz konusu yardımlarını yapmaya devam etmişti. ABD'nin bu yardımları 1944'te, Türkiye'nin savaşa katılmadığı için Müttefikler'le kopma noktasına gelen ilişkileri sonucunda duracaktı.

1941'den itibaren Türk dış politikasında artan Almanya etkisinin iktisadi sonuçları da oldu. Taraflar saldırmazlık paktından sonra bir ticaret antlaşması için görüşmeye başladı. Bu noktada en kilit konu ise kromdu. Çetin geçen görüşmelerden sonra Ekim 1941'de bir ticaret antlaşması imzalandı. Alman ticaret heyeti başkanı Clodius'un adıyla anılan bu antlaşmaya göre Türkiye Almanya'ya 1943'te 90 bin, 1944'te 45 bin ton krom satacak ve karşılığında da savaş malzemesi alacaktı.¹¹⁵ Ayrıca Ankara Berlin'e tarım ürünleri de satacaktı. Bu antlaşma Müttefikler nezdinde bir yenilgiydi ve aslında gelen tepkilere rağmen Ankara'nın elini kuvvetlendirmişti. Zira antlaşmadan sonra özellikle Britanya, Türkiye ile krom için yeni bir antlaşma yapmanın yollarını aradı. Türkiye ise, Almanya ile yaptığı antlaşmayı da örnek göstererek kromun fiyatını yükseltti.¹¹⁶

İngiltere ve ABD, 1941'in koşullarında Türkiye'ye istedikleri oranda şiddetli bir tepki gösterememişlerdi. Savaşın kaderi henüz net değildi ve Türkiye'yi yabancılaştırmak onu Alman safına çekebilirdi. Ancak, 1944 yılı bu açıdan farklıydı. Savaşın akıbeti belli olmuştu ve Müttefikler ile Türkiye'nin ilişkileri bir kriz dönemine girmişti. Böylesi bir ortamda Müttefikler'in Türkiye'ye Almanya ile krom ticaretinin durdurulması için gönderdikleri nota,¹¹⁷ bu bakımdan şaşırtıcı değildi. Türk dış politikasında izolasyon çanlarının çaldığı bu dönemde Türkiye'nin bu isteğe çok uzun süre direnmemiş olması da beklenen bir durumdu.

Sonuç olarak Türkiye'nin içinde bulunduğu ittifak da dahil olmak üzere dış politikasının bir de iktisadi tarafı vardı ve bu, savaşın gidişatını da yansıtıyordu. Diğer yandan, iç siyaseti inceleyen bölümde aktarıldığı şekliyle Türkiye, II. Dünya Savaşı yılları boyunca savaşın etkilerinden muazzam etkilenmiş bir ülkedydi ve dış politikasını revize ederken aynı zamanda iktisadi ve ticari faktörleri göz önünde tutması ve kimi zaman bunları bir araç olarak kullanması da beklenen bir durumdu.

Yeniyle Eski Arasında: Savaş Sırasında Türkiye Algısı

Türkiye'nin iki savaş arası dönemde dünyadaki konumunu analiz edebilmek görece daha basittir. Ulusal bir savaştan sonra kurulan bir ülke olarak yaşadığı devrim süreci dünyada "yeni" bir Türkiye algısı yaratmış ve bu yeni Türkiye barışçı bir dış politika izleyerek takdir kazanmıştı. Aslında II. Dünya

Savaş'nda Ankara'nın savaş dışı kalma politikası bu yeni Türkiye'nin dış politika hedefleri ile gayet uyumluydu. Fakat savaşan tarafların çıkar çatışmaları sebebiyle bazen eleştiriyeye de maruz kaldı.

1939'da İngiltere ve Fransa ile yapılan Üçlü Pakt'ın Türkiye'nin güvenliğine dayalı somut sebepleri vardı. Akdeniz'deki İtalyan hassasiyeti onu 1930'lardan itibaren bu tarafa itmişti. Ancak 1939 yılında Almanya'nın göstermiş olduğu yakınlaşma çabalarında Türkiye'nin tutumu hep merak konusuydu. Zira iki ülke eski müttefikti. Türkiye'deki karar alıcılar açısından bu durumun pek bir önemi yoktu. Ancak bu söylemin dönem dönem öne çıkarıldığı da oluyordu. Özellikle 1941'de Almanya ile yapılan saldırmazlık paktından sonra Alman gazeteleri bu "eski" dostluğu propaganda faaliyetleri kapsamında daha çok öne çıkardı.¹¹⁸ Müttefikler de özellikle Almanya'nın savaşa hâkim olduğu dönemde bu eski müttefiklik bağının işe yarayabileceğinden kuşkulandı. Bu dönemde Türkiye'nin Almanya ile yaptığı siyasi ve ekonomik anlaşmaların Müttefikler tarafından önemli bir yaptırıma sebep olmamasının sebebi de bu düşünceydi zira Ankara'nın Berlin'e tamamen "kayı" söz konusu olabiliyordu.

Ancak 1943'ten sonra savaşın gidişatının değişmesi Türkiye'yi özellikle Müttefikler safında daha farklı bir konuma getirdi. Türkiye artık eski müttefikine kaybedilmemesi gereken bir ülkeden ziyade savaşmaya gönüllü olmayan bir ülke olarak resmediliyordu. 1944'te İngiliz basınında Türkiye'nin savaşa girme niyetine şüpheyle yaklaşan bir başyazı Türk basınında günlerce tartışılmıştı. Necmettin Sadak'tan Sabiha Sertel'e farklı ideolojilere sahip olan gazeteciler neden savaşa girilmediğini anlatıp yardımların eksikliğine vurgu yapıyordu.¹¹⁹ Bu yazılar, Türkiye'nin Alman yanlısı olmadığını belirtiyordu; eğer öyle olsaydı bunu Almanların kuvvetli olduğu bir dönemde ortaya koyacağını söylüyordu. Türkiye'de basının buna özellikle vurgu yapması sebepsiz değildi. Zira özellikle Boğazlar'dan geçiş ve krom meselesi üzerinden Ankara'nın Alman yanlısı tutumu ima ediliyordu. 1944 yılında gazetelerde, "Avrupa'nın tarafsızları Nazilere hâlâ malzeme tedarik ediyor" gibi haberlerin odağında Türkiye de vardı.¹²⁰ Kısacası Türkiye'nin savaştaki konumu özellikle Müttefik ülkelerde 1943'ten itibaren sorgulanmaya ve yüksek perdeden eleştirilmeye başlanmıştı.

Türkiye'nin nasıl algılandığıyla ilgili bir başka konu ise iç siyasete ilişkindi: Varlık Vergisi. Faik Ökte'ye göre, çoğunlukla gayrimüslim vatandaşlara ve yabancılara uygulanan vergi, ülkenin itibarını olumsuz bir biçimde etkilemişti.¹²¹ Bu fikre karşı çıkan Cahit Kayra'ya göre, yabancı ülkelerden ciddi bir tepki gelmemişti, zira savaş koşullarında böylesi bir tepkinin gelmesi de zordu.¹²² Belgelere göre, yabancı ülkeler, örneğin ABD, özellikle kendi vatandaşlarına uygulanan vergi için hükümet nezdinde girişimde bulunmuş ve bu vergiyi eleştirmişti.¹²³ Kısacası vergiye verilen tepki aşırı olmasa da, Türkiye'nin azınlıklar ve yabancılarla olan ilişkileri konusunda olumsuz bir intiba

bıraktığını söylemek mümkündür. Aslında tüm bu tartışmanın içerisinde belki daha mühim olan bir konu, deyim yerindeyse “eski defterlerin” açılmasıydı. Özellikle Ermeni gruplar ABD Dışışleri’ne birçok mektup göndererek Ermenilerin “sözde medenileşmiş Türklerin yeni ve acımasız muamelesine maruz kaldığını” belirtmiş ve yardım istemişti.¹²⁴ Amerikan Dışışleri bu isteği ülkelerin içişlerine karışamayacağını belirterek reddetmişti ancak bu mektupların ardı arkası kesilmeyecekti. Kısacası Varlık Vergisi, Türkiye karşıtı gruplar arasında önemli bir diskur haline geldi ve II. Dünya Savaşı yıllarındaki ülke imajına etki etti.

Genel Değerlendirme

Ankara’nın Şubat 1945’te Almanya’ya savaş ilan etmesi sembolik bir hareketti. Türkiye yaklaşık altı yıllık bir süreç boyunca savaşın dışında kalmayı başarmıştı. Peki, II. Dünya Savaşı’nın dışında kalmak doğru bir politika mıydı? Gündelik siyasetin bu dönemle ilgili dili ne olursa olsun, takip edilen dış politika doğru olandı. Zira Türkiye siyasi, iktisadi ve toplumsal açıdan savaşın zorlukları ile uğraşmak durumunda kalsa dahi, bu zorluklar Türkiye’nin çevre coğrafyalarında savaşa katılmış ya da işgal edilmiş ülkelerin yaşadığı yıkımla karşılaştırılamayacak seviyedeydi. Avrupa’nın önemli bir bölümünün deyim yerindeyse kocaman bir ölüm kampına dönüştüğü II. Dünya Savaşı yıllarında Türkiye bu kararlar sınırlarını ve bütünlüğünü korumayı başarmıştı.

O halde, Türkiye’nin yıkıma uğramasını engelleyen bu politika hakkında sorulması gereken bir başka soru daha vardır: II. Dünya Savaşı sırasından Türk dış politikası tutarlı mıydı? Bu soruya verilecek yanıt hangi taraftan bakıldığına göre değişmektedir. Savaşan taraflar açısından bakıldığında dönemin dış politikası tutarsızdı. Türkiye 1939’dan itibaren Müttefikler’in tarafında olmasına rağmen Almanya ile antlaşma yapmıştı. Üstelik Türkiye Almanya’ya krom gibi stratejik bir hammaddeyi de ihraç etmişti. Kuşkusuz bu durum Türk dış politikası ile ilgili hem politik hem de etik soru işaretlerine sebep olmuştu. Ancak, Türkiye açısından bakıldığında dış politikadaki dalgalanmalar tek bir amaca hizmet ediyordu: Savaşın dışında kalmak. Bu aynı zamanda, savaşan büyük güçlerin karşısında hayatta kalmak anlamına geliyordu. Zira Türkiye’nin iktisadi ve askeri teknoloji açısından bu güçlerin karşısında direnecek bir altyapısı bulunmuyordu. Bu açıdan bakıldığında Türk dış politikası tutarlıydı. Ankara bu hedefe kilitlenmiş ve savaşın gidişatına göre dış politikasında çeşitli değişiklikler yapmıştı.

Bu, temel olarak İsmet İnönü’nün oluşturduğu siyaseti yansıtıyordu. Bir başka deyişle, karar alma mekanizmasının başında cumhurbaşkanı vardı. İnönü’ye çoğunlukla kendisinin seçtiği ve yine savaşın gidişatına göre değiştirmekte pek de sorun görmediği dışışleri bakanları yardım ediyordu. Aynı politikanın iktisadi temellerini ise, bir taraftan Müttefikler’den askeri ve finansal

yardımd almak, diğerk yandan ise savaş sebebiyle zarar gören ticari ilişkilerini kendisi için olabilecek en avantajlı bir biçimde yürütmek oluşturmuştu. Bu bağlamda, krom gibi stratejik fakat Türkiye'nin önemli bir pazar payına sahip olduğu doğal kaynaklar hem iktisadi hem de siyasi tartışmalara dönüşmüştü.

Bu tartışmalar aynı zamanda Türkiye'nin özellikle müttefikleri açısından nasıl algılandığı konusunda temel dinamikleri de ortaya koymuştu. Ülkenin imajı, kuşkusuz, özellikle Almanya ile olan ilişkileri ve savaş dışı tutumunda direktme sebebiyle zarar görmüştü.

Türkiye'nin savaş dışı tutumu ülkeyi yıkımdan korumuő ancak sorunlar da doğurmuőtur. Bunun en önemli örneği, savaşın sonunda Türkiye'nin yalnızlaőması olmuştur. Türkiye, 1920'lerin ilk birkaç yılında yalnız bir ülkeydi. İki savaş arası dönemde bunun üstesinden gelebilmek için çokça çaba sarf edilmişti. Ne var ki, 1945'te uluslararası sistemin değişim geçirdiği bir dönemde Türkiye, yeniden yalnızlaőmıőtı. 1945 sonrasında ise bu yalnızlıktan kurtulmaya çabalayacaktı.

IV

Geçiş Döneminde Türkiye: Soğuk Savaş Başlarken Türk Dış Politikası (1945-1950)

Eğer insanlık hisleri gelecek dünya için temel tutulmak boş bir sözden ibaret değilse, Türkiye'nin yeni cihan barışı için faydalı bir unsur olduğunun teslim olunacağına inanıyoruz... Açıkça söyleriz ki, Türk topraklarından ve haklarından hiç kimseye verilecek bir borcumuz yoktur... Şerefli insanlar olarak yaşayacağız ve şerefli insanlar olarak öleceğiz.¹

İsmet İnönü

İsmet İnönü 1945 Kasım'ında meclisin yeni devresinin açılış gününde bu konuşmayı yaptığı vakit II. Dünya Savaşı nihayet sona ermişti. Bilindiği anlamıyla eski Avrupa'nın kudreti artık yoktu. Sovyetler Birliği ve ABD ise savaşın tartışmasız galibi olarak sivrilmişti. İki süper güç yeni bir uluslararası sistem oluşturmuyordu. Daha açık bir ifade ile bu, iki kutuplu dünyanın oluşum aşamasıydı. Adına Soğuk Savaş denen ve bu iki kutbun arasında oluşacak rekabet ve çatışmayı anlatan süreçse, kimi zaman gerginliğin tetiklendiği kimi zamansa yumuşadığı kırk yılı aşkın bir süre boyunca yaşanacaktı. 1989-1991 arasındaki çözülüş anına dek de uluslararası politikayı belirleyen en önemli faktör olacaktı.

Tıpkı Soğuk Savaş'ın tarihi gibi Türk dış politikası da bu süreçte dönem dönem krizler yaşadı. Bu krizlerin ilki, henüz Soğuk Savaş'ın oluşum aşamasında, Sovyetler Birliği ile yaşandı. Türkiye'nin özelde Sovyetler Birliği ile yaşadığı bu krize, genelde de uluslararası sistemin dönüşümüne verdiği tepki, gelecek onyılları da derinden etkiledi. Bu tepki aynı zamanda Ankara'nın uluslararası arena da kendisine bir yer bulma çabasıydı. Bu bölümde, bu yer bulma çabasına 1945 ve 1950 yılları arasından bakılacak, Türkiye'nin Batı kampının bir parçası olabilmek için yürüttüğü diplomasinin önemli dönüm noktaları analiz edilecektir.

Kuşkusuz, Türkiye'nin Batı kampının bir parçası oluşu 1950'de tamamlanmış değildir. Türkiye NATO'ya 1952'de üye olarak Batı kampına “kurumsal”

olarak eklenmiştir. Dahası, Soğuk Savaş'ın erken dönemi birçok siyasi tarih eserine göre 1953'te noktalanmaktadır. Buna rağmen, bu bölümün Türk dış politikasını 1950'ye kadar ele almasının sebebi, tahmin edilebileceği üzere tamamen Türkiye'nin iç siyasetindeki gelişmelerdir. 1950'deki iktidar değişimi nedeniyle 1950'li yıllar, Türkiye'nin dış politika felsefesinde büyük bir değişikliğe sebep olmasa dahi ayrı bir bölüm olarak incelenmeyi hak etmektedir.

Bu anlatının ortaya koyacağı temel fikir aslında Türkiye'nin dönüşümüdür. Bu dönüşümünse incelenmeyi hak eden farklı veçheleri bulunmaktadır. Bir veçhe Türk dış politikasının kurumsal yapısında yaşanan değişikliktir. Örneğin, Hariciye'nin Soğuk Savaş dinamiklerini yansıtır yansıtmadığı sadece bu beş yıl için değil, tüm Soğuk Savaş dönemi için sorulması gereken anlamlı bir sorudur. Bir diğer veçhe olarak politik ekonomiyse bu dönemde Türk dış politikası açısından belirleyici denebilecek bir yere sahiptir. Örneğin, ABD ile kurulan ilişkinin iktisadi tarafı sonuçları açısından siyasi yönü kadar önemlidir. Ve nihayet, uluslararası politikada kendisine yer arayan Türkiye'nin iki kutuplu sistemde ne şekilde konumlandırıldığı okura diğer dönemlerle ilgili bir kıyas olanağı tanıyacaktır.

Savaşın Galiplerinin Rekabeti: Erken Soğuk Savaş Dönemi

Soğuk Savaş'ın ne zaman başladığı bugün tarihçiler arasında hâlâ tartışma konusudur. II. Dünya Savaşı sürerken çıktığını, savaşın bittiği 1945'te kendisini gösterdiğini veyahut Truman Doktrini'nin ilan edildiği 1947'de başladığını iddia eden farklı kaynaklar mevcuttur. Bu farklı düşüncelerin sebebi savaşın sonlarına yaklaşırken *Büyük İttifak*'ın içinde savaş sonrasına dair sorunların yaşanması ancak bu sorunların genel olarak ittifakı zedeleyecek raddeye gelmemesidir. Günümüzde Soğuk Savaş'ın revizyonist tarihleri yazılmaktadır ancak ilişkilerin tam olarak nerede bozulduğunu tespit etmek hâlâ zordur.

Soğuk Savaş gözlüklerinden bakıldığında taraflar arasında henüz savaş bitmeden ortaya çıkan sorunlar, çatışmanın temelini oluşturmaktadır. Fakat Sovyetler Birliği'nin savaşın sonlarına doğru oluşturduğu savaş sonrası hedeflerine bakıldığında, ABD ve İngiltere ile oluşturulan ittifakın devamının istendiği de görülmektedir.² Moskova'da 1944'ün sonunda ve 1945'in başında yazılan bazı raporlarda da genel hava savaş sonrasında Sovyetler Birliği'nin ABD ve İngiltere ile işbirliğinin devam edeceği, etmesi gerektiği yönündeydi.³ Ancak bu raporlarda da, ABD'nin savaş sonrasında Avrupa'da emperyalist bir güç olarak ortaya çıkabileceği, daha muhafazakâr bir güç olan İngiltere'ninse Avrupa'daki ABD varlığına karşı bir denge unsuru olarak kullanılabileceği yazılıyordu.

Şubat 1945'te taraflar bir önceki bölümde de ele alınan Yalta Konferansı'nda bulunduğu ortada çözülmesi gereken Almanya ve Polonya sorunu vardı. Her iki sorun da bu konferansta prensip olarak çözülmüş gibi görüne de gerçek

durum bundan tamamen farklıydı. Almanya konusunda ülkenin bölünmesi ve tazminatlar gibi nasıl çözüleceği henüz bilinmeyen sorunlar bulunuyordu. Sovyetler Birliği ve Fransa Almanya'nın katı bir biçimde cezalandırılması gerektiğini düşünüyordu. Polonya sorunu ise tarafların Polonya hükümetinde kimlerin bulunacağı konusunda uyuşmazlığı sebebiyle gerginliğe sebep olmuştu. Bu konu Yalta'dan sonra da taraflarca müzakere edildi. Polonya konusunun taraflar arasında önemli bir soruna dönüştüğü Nisan 1945'te ABD Başkanı Roosevelt ölünce yerine geçen Harry Truman Molotov ile görüştüğü ilk fırsatta bu konunun ABD için önemine vurgu yaptı. Sovyet Komiseri'nin verdiği yanıt sadece Polonya için değil tüm Doğu Avrupa açısından önemliydi. Zira Molotov, Polonya'nın Sovyetler Birliği'nin komşusu olduğunu ve Alman saldırısının Polonya üzerinden gerçekleştirildiğini belirterek, bu meselenin –asıl– Sovyetler Birliği için hayati önemde olduğunu söyledi.⁴ Polonya sorunu birkaç ay sonra komünistlerin hâkimiyetindeki geçici hükümete dört “Batı yanlısı” siyasinin de katılması ile çözüldü. Ancak Sovyetler Birliği için Polonya kadar hayati olan bir başka mesele de Doğu Avrupa'ydı. Moskova bu bölgeye özel önem atfettiğini belirtiyordu. Bazı ülkeler –örneğin Bulgaristan ve Romanya– II. Dünya Savaşı sırasında Almanya ile işbirliği yapmıştı. Bunun tekrar edebilme ihtimaline karşı Sovyetler Birliği bu ülkelerdeki siyaseti de kontrol etme çabasıındaydı. Bu da 1945'te taraflar arasında yaşanacak bir diğer sorun olacaktı. Kısacası, ortada muazzam bir blok vardı ancak bu bloğun içinde de çözülmesi gereken sorunlar mevcuttu.

Soğuk Savaş'ın oluşum hikâyesi “Batı” ve “Doğu” bloklarının gözünden farklı şekillerde aktarılmaktadır. Doğu'nun gözünden bakıldığında, Stalin'in en temel hedefi Sovyetler Birliği'nin güvenliğinin sağlanmasıydı ve bu, ancak Doğu Avrupa'da komünist rejimlerin kurulması ile mümkündü.⁵ Ancak bunu yaparken Sovyetler bir fetih ideolojisiyle değil, olayların gelişimiyle hareket ediyordu. Zira Moskova müttefiklerini kendisine yabancılaştırmak istemiyordu. Örneğin, Stalin birçok yerde partizanlara kendi komünist hükümetlerini kurmak yerine savaş sonrası oluşan koalisyon hükümetlerine katılmalarını salık vermişti. Churchill ile 1944'te Moskova'da yaptığı Yüzdeler Antlaşması'na ise sadık kalmıştı. Soğuk Savaş'ın “yeni” tarihini yazan Gaddis'e göreyse, “Stalin'in savaş sonrası amaçları kendisi, rejimi, ülkesi ve ideolojisi için güvenlikti, tam olarak bu sırayla.”⁶ Bu hedef için güç dengesi yerine kıtaya –en azından bir kısmına– Hitlervari bir biçimde hâkim olmak istiyordu. Farklı düşünceler olsa da yazarların üzerinde uzlaştıkları önemli bir nokta Moskova'nın güvenlik isteği idi.

Peki, savaş sonrasında Batı'nın beklentisi neydi? Bu sorunun cevabı biraz daha karmaşıktı. İngiltere, Amerikan liderliğinde olsa dahi –yani her ne olursa olsun– ayakta kalmak istiyordu.⁷ 1947 Britanya için büyük bir kriz yılı oldu. Ekonomik kriz, İngiltere'yi Filistin'den ve Hindistan'dan çekilmeye zorladı. 1944'te Moskova'da ünlü Yüzdeler Antlaşması'nı yapan bu ülkenin, Yunanistan ve Türkiye'nin akıbetini Soğuk Savaş'ın hemen başında ABD'ye devretmesi, daha doğrusu ABD'yi Doğu Akdeniz'de sorumluluk almaya davet etmesi ülkenin içinde bulunduğu durumu gösteriyordu.

ABD'yi yorumlamak ise daha güçtür. Özellikle Anglosakson tarihyazımında en çok vurgulanan meselelerden biri ABD'nin ideolojisiydi: Liberal-kapitalizmin komünizmle uyumsuzluğu. Bu görüşe göre, 19. yüzyılda ve iki savaş arası dönemde ABD dış politikasında hüküm süren izolasyonist politikaların aksine, II. Dünya Savaşı'yla birlikte Washington, Wilson'a benzer bir biçimde liberal demokratik değerlerini ve kapitalist ekonomisini bir dünya düzeni haline getirmeye çalışmıştı. Bu hedefler doğrultusunda, savaş sonrası düzenin bir kez daha büyük bir küresel ekonomik krize ve büyük bir savaşa sebep olmayacak şekilde kurulmasını tercih ediyordu.⁸ Bu anlatıların temel olarak gelip dayandığı nokta, ABD ve Sovyetler Birliği'nin oluşturmaya çalıştığı düzenin ortaya çıkardığı çelişkiydi. İki kuvvet arasındaki ideolojik çekişmenin kuşkusuz Soğuk Savaş'ın temelinde çok önemli bir yeri vardı. Ancak çevreleme politikasının (*containment*) zamanla, olayların akışına göre, ortaya çıktığı da unutulmamalıdır.

Kuşkusuz Doğu Avrupa'da –bir biçimde– Sovyetler Birliği'nin hegemonyasının oluşacağı daha savaş bitmeden ABD ve Britanya tarafından kabullenilmişti. Bu ülkelerde demokratik seçimlerin yapılması Yalta'da kabul edildiyse de gerçekleşmedi. Ancak bu, taraflar arasında bir krize sebep olmadı. Daha sorunlu meseleyse Almanya'nın geleceğiydi. Alman saldırganlığının iki önemli kurbanı Fransa ve Sovyetler Birliği, Almanya'nın cezalandırılmasından, bölünmesinden ve hatta sanayisinin de zayıflatılmasından yanaydı.⁹ Sovyetler Birliği ağır bir savaş tazminatı talep ediyordu. Bu bağlamda Almanya'nın geleceği, Avrupa'daki savaşın bitiminden sonra toplanan Potsdam Konferansı'nın en önemli meselesi oldu.

İddiaların aksine, taraflar Almanya'nın bölünmesi konusunda uzlaşmıştı. Almanya dört farklı işgal bölgesine ayrılacaktı. Ancak asıl çatışma bu ülkenin ekonomik problemlerinin nasıl çözüleceği konusunda ortaya çıktı. Peki, II. Dünya Savaşı'na kadar Avrupa politikasından bu denli uzak durmaya çalışan ABD neden bu konuya önem veriyordu? Bu sorunun cevabıysa oldukça basitti. Batı Avrupa'nın ekonomik olarak çökmesi Amerika'nın iktisadi olarak izole olması demekti.¹⁰ ABD, Almanya'nın savaş tazminatları ile çöküşünü bir kez görmüştü. Dahası Washington, 1920'lerin sonundaki ekonomik buhranı I. Dünya Savaşı'ndan sonra uluslararası finans/ekonomi yönetiminde oluşan boşlukla bağdaştırıyordu. Bunların tekrar yaşanmaması için henüz 1944'te Dumbarton Oaks'ta, ABD liderliğinde yeni dönemin uluslararası finans sistemini oluşturacak Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası kurulacaktı. Ancak savaş sonrası Avrupa'nın ve özellikle Almanya'nın iktisadi olarak yeniden yapılandırılması için bu iki kurumun yeterli olmayacağı da anlaşılmıştı.¹¹ Ve de ABD ile Sovyetler Birliği bu iktisadi yeniden yapılandırma için ülkelere iki farklı seçenek sunuyordu.

1947'ye gelindiğindeyse hem Batı Avrupa'nın iktisadi çöküşü hem de Sovyetler'in buna sunduğu reçete ABD için güvenliğine tehdit olarak algılanmaya başlamıştı.¹² Zira 1946 yılı boyunca taraflar bir dizi anlaşmazlık yaşamıştı. Barış antlaşmaları için yapılan görüşmeler birçok kez çıkmaza girmişti. Ta-

raflar bir meselede istediklerini elde etmek için bir başka meselede zorluk çıkarıyordu. ABD'ye göre Sovyetler Birliği, Sovyetler Birliği'ne göreyse ABD genişlemeci ve emperyalistti.

Birçok çalışmaya göre, 1946'da Soğuk Savaş'a giden yoldaki taşları döşeyen iki önemli meseleyse İran ve Türkiye'ydi. Hatta Trachtenberg'e göre bu iki ülke, gerilen ilişkilerin çökmesine sebep olmuştu.¹³ Buna göre, Sovyetler Birliği'nin İran'dan bir süre çekilmemesi ve özellikle Boğazlar Rejimi konusunda Türkiye ile yaşadığı çatışma 1947'deki kopuşu getiren önemli olaylardı. Stalin üzerine yaptığı çalışmalarla bilinen Roberts ise İran konusunun Soğuk Savaş yazınında abartıldığını belirtmektedir. Moskova, birkaç aylık gecikmeden sonra İran ile bir petrol sözleşmesi yapıp askerlerini ülkeden çekmişti. Stalin ise buna ilişkin olarak İran ve Çin'den askerlerini çektiklerini çünkü bu meseleyi ABD ve İngiltere'nin sürekli kullanmasını engellemek istediklerini söylemişti.¹⁴ Türkiye konusu ise, aşağıda daha ayrıntılı bir biçimde inceleneceği üzere, İran sorunundan çok daha uzun sürecek ve İran'ın aksine Türkiye, kimi tarihçiler tarafından Soğuk Savaş'ın başlangıcı kabul edilen Truman Doktrini'nde de kendine yer bulacaktı. Ancak Truman'dan evvel konuşacak kişi Churchill olacaktı.

Churchill ünlü konuşmasında, Baltık'taki Stettin'den Adriyatik'teki Trieste'ye dek kıtanın üstüne bir "*demir perde*" indiğini söylemiş ve Sovyet etkisi ya da denetimindeki ülkelerde demokrasi olmadığını belirtmişti. Churchill konuşmasının devamında, bu bizim inşa etmek için savaştığımız kurtarılmış Avrupa değil, diyordu. Türkiye ve İran'ın da Sovyetler'in iddialarından ve uyguladığı baskılardan endişeli olduğunun altını çizmişti. Stalin bu konuşmaya *Pravda* ve *Izvestia*'da sert bir biçimde yanıt verdi. Stalin'e göre, Churchill Anglosakson hegemonyasını savunuyor ve yeni bir savaşı kışkırtmaya çalışıyordu.¹⁵ Daha önce Goebbels tarafından kullanılan demir perde kavramının Churchill tarafından bu kez çok farklı koşullarda kullanılması Soğuk Savaş tarihinin önemli olaylarından biri olmuştu.

Fakat bundan çok daha önemli bir dönüm noktası Truman Doktrini'ydi. Başkan Truman, Amerikan Kongresi'nde yaptığı konuşmada, "Amerikan dış politikasının, kendilerini boyunduruk altına almak için silahlı azınlıklarca harcanan çabalara ve dış baskılara karşı koymaya çalışan özgür ulusları destekleme amacına yönelmesi gerektiği kanısındayım" diyerek, Yunanistan ve Türkiye için 400 milyon dolarlık bir yardımın kabul edilmesini istedi.¹⁶ Bu, ABD'nin çevreleme politikasının (*containment*) başlangıcıydı. Aynı zamanda, ABD'nin Doğu Akdeniz'de İngiltere'nin yerine etkin bir süper güç olarak yer almaya başladığı tarihi.

Churchill'in konuşmasına çok sert bir biçimde yanıt veren Stalin, Truman'ın konuşmasına karşı kişisel olarak nispeten sessiz kaldı.¹⁷ Sonuçta Churchill eski başbakan, Truman ise konuşmasında Sovyetler Birliği'ni doğrudan hiç anmamış olan görevdeki Amerikan başkanıydı. Ancak 1947'ye kadar genel

olarak *Büyük İttifak*'ın yürürlükte olduğunu –pratikte pek doğruyu yansıtmasa da– söyleyen Stalin'in ABD'ye karşı söylemini temelinden değiştirecek son darbe ise Marshall Planı oldu. Plan Avrupa'nın iktisadi olarak yeniden yapılanmasını hedeflerken, kıtada komünizmin yayılışını önleme amacını da güdüyordu. Nihayetinde Truman 1947'de Kongre'de yaptığı konuşmada, totaliter rejimlerin sefaletten beslendiğini söylemişti. Buna karşı koymanın en iyi yolu ise kıtayı iktisaden de güçlendirmekti. Stalin Doğu Avrupa ülkelerinin bu plana dahil olmasını engelledi. Kendisi de bu bölge için Karşılıklı Ekonomik Yardımlaşma Konseyi'ni (Comecon) oluşturdu. Zira bu tarih itibariyle hedefi artık kesinkes, anti-Sovyet Batı'ya karşı Doğu Avrupa'daki Sovyet varlığını pekiştirmekti. Artık kimse *Büyük İttifak*'tan ya da onun geleceğinden bahsetmiyordu. Walter Lippman ise, döneme ismini vereceğinden habersiz, *Soğuk Savaş* başlıklı kitabını yayınlamıştı.

Soğuk Savaş tüm dünyayı etkileyecekti. Ancak 1940'ların koşullarında başlıca odak noktası Avrupa'ydı. 1948'de yaşanan Berlin Ablukası bunun en önemli örneğiydi. Şehrin ABD, İngiltere ve Fransa kontrolü altındaki bölgelerinde yeni Alman markının dolaşıma sokulması, Sovyet bölgesindeki paranın değer kaybıyla sonuçlanmış ve dahası Sovyet bölgesini ekonomik olarak diğer bölgelerden ayırarak izole etmişti. Yine aynı dönemde İngiltere, ABD ve Fransa işgal bölgelerinde tek hükümetin kurulması kararını almıştı. Sovyetler Birliği'nin buna verdiği tepki ise Batı Berlin'e giden yolları abluka altına almak oldu. ABD, tam bir yıl boyunca Batı Berlin'i uçaklarla yapılan yardımlar vasıtasıyla besledi. Berlin Ablukası ve buna verilen yanıt, Soğuk Savaş'ın bugün bile en çok konuşulan sembolik olaylarından biriydi.

Kuşkusuz Berlin Ablukası kadar sembolik ancak sonuçları açısından ondan çok daha uzun erimli olan gelişme ise NATO'nun kurulmasıydı. Avrupa'da yaşananlar, bir başka deyişle, Berlin Ablukası, Sovyetler Birliği'nin desteğiyle Çekoslovakya'da komünistlerin darbe ile kontrolü ele alması, Yunanistan'daki iç savaş, kıtanın diğer ülkelerinde yükselen komünizm, Britanya, Fransa, Belçika, Hollanda ve Lüksemburg'u 1948'de komünizme karşı ortak bir platformda buluşturarak Brüksel Antlaşması'nın yapılmasını beraberinde getirdi. ABD'nin Batı Avrupa'yla ortak bir savunma platformu kurma isteğiyle 1949'da ortaya Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü'nü, yani NATO'yu çıkardı. NATO, sadece Soğuk Savaş dinamiklerinde değil, Soğuk Savaş'tan sonra da hayatta kalacak en önemli uluslararası örgütlerden biri olacaktı.

Değişen Dünya Değişen Türkiye: Çok Partili Hayat ve Türkiye Siyaseti

1945'te *Büyük İttifak* içinde ortaya çıkan sorunlar 1950'lere geldiğinde yerini Soğuk Savaş'a bırakmıştı. Üstelik etkileri artık sadece Avrupa'da değil küresel çapta hissedilen Soğuk Savaş tarihinin en çetin zamanlarına girilmişti.

1945'ten 1950'ye kadarki erken Soğuk Savaş dönemi, Türkiye'nin dış politikadaki "kaderi" konusunda da belirleyici oldu. Ancak, bu dönem Türkiye'nin sadece uluslararası alandaki konumu açısından değil, iç politikada yaşadığı dönemeç açısından da önemliydi. Zira savaş sonrasında tek parti rejimi, çok partili siyasal hayata evrildi. Daha sonra yaşanacak darbelerin ardından ortaya çıkan cunta yönetimleri bir kenara bırakıldığında, Türkiye açısından kalıcı bir siyasal değişiklik söz konusuydu. Bu bağlamda da Cumhuriyet'in kurulmasından sonra gerçekleşen en önemli siyasal dönüm noktasıydı.

Peki bu dönüm noktası nasıl ortaya çıkmıştı? Yazında bu soruya farklı yanıtlar verilmektedir. Kuşkusuz, bu dönüşümün en önemli sebebi, II. Dünya Savaşı yıllarında yaşananlardı. Bu dönemdeki siyasal ortam ve ekonomik darboğaz toplumun farklı kesimlerini farklı şekillerde etkilemişti. Çalışma koşulları kötüleşen ve enflasyonla uğraşmak zorunda kalan işçiler, ürününe el konan köylüler, savaş döneminde önemli ölçüde kâr eden ancak devletin tepeden inme vergileriyle servetlerini kaybetme korkusuna düşen burjuvazi de tek parti rejiminden uzaklaşmıştı.¹⁸ Bu açıdan bakıldığında, mevcut rejimi olduğu şekilde devam ettirmek imkânsızdı.

Fakat bu değişimi destekleyen bir başka öge daha bulunuyordu: Türkiye'nin uluslararası politikada kendisine yer bulma çabası. Savaş bittiğinde Batı dünyası bunu, demokrasilerin totaliter rejimlere karşı kazandığı zafer olarak lanse etmişti. Daha sonra Soğuk Savaş'ın oluşum aşamasında ise Sovyetler'e karşı söylem yine totaliterlik üzerinden kurulmuştu. Kuşkusuz bu durum, Sovyetler Birliği'yle bir kriz dönemi yaşayan ve kendisine Batı kampında yer bulmaya çalışan Türkiye'nin rejimini demokratikleştirmesine giden yolda bir katalizör işlevi görmüştü.

Ancak altını çizmek gerekir ki bu geçişi yukarıda bahsedilen II. Dünya Savaşı yıllarını görmezden gelerek sadece dış dinamiklerle açıklamak, Türkiye'nin gelişim çizgisini de ABD'nin bölgeye bakışını da yanlış yansıtmak olur. Kemalizm, tek parti rejimine rağmen, çok partili hayata karşıt, totaliter bir ideoloji değildi. Diğer totaliter rejimlerde olduğu gibi parlamento hiçbir zaman lağvedilmemişti. Anayasa ise çok partili hayatı engelleyen bir özellik taşıymıyordu. Kemalizm'in asıl çelişkisi daha çok, olası bir demokrasinin cumhuriyetin mevcudiyetini tehdit etmesi durumunda ikinciden yana aldığı tavırla ilgiliydi. Diğer taraftan, Batı kampının demokrasi söylemine rağmen Türkiye ile kurduğu ilişki ideallerden ziyade çıkarlarına dayanıyordu. Asıl belirleyici, ABD'nin Türkiye'ye Yakındoğu'da komünizmi çevrelemesi için duyduğu ihtiyaç, yani *reel politikt*i.¹⁹ Kısacası, Türkiye'nin çok partili hayata geçişi bir Amerikan zorlaması değildi. Öyle olsa, Salazar diktatörlüğü NATO'nun kurucu üyesi olamazdı.

Türkiye 1946 yılında, deyim yerindeyse, "sessiz sedasız" bir biçimde çok partili hayata geçti. Bunun barışçıl yollardan gerçekleşmesinin en önemli sebebiyse bu değişikliğin temel olarak bir elitler arası rekabet/çatışma şeklinde

yaşanmasıydı.²⁰ Demokrat Parti'yi kuracak olan siyasal grup, CHP'nin içinden çıkmıştı, Cumhuriyet devrimlerine karşı bir tehdit oluşturmuyordu ve bu sebeple yukarıda da bahsedilen çelişki ortaya çıkmamıştı. Aslında bu durum da çok partili hayata geçişte iç dinamiklerin önemine işaret etmektedir.

Peki bu değişiklik tam olarak nasıl gerçekleşmişti? Kuşkusuz, CHP'nin içinde muhalif bir grubun oluşması yeni bir şey değildi. Parti içinde, temelleri partinin kuruluşuna kadar götürülebilecek farklı gruplaşmalar mevcuttu. Bu gruplaşmaların en ünlüsü, 1930'lardan itibaren kendisini gösteren, ekonomide devletçilik veya liberalizmi savunanların yarattığı ikilikti. İsmet İnönü ve Celâl Bayar, bu konudaki farklı klikleri temsil ediyordu. II. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında ise bu gruplara bir de Türkiye'nin çok partili hayata geçişini savunan ve savunmayanlar olmak üzere bir yenisi daha eklenmişti. Bu gruplaşmalar, çok partili hayata geçişte oluşacak tartışmalar açısından önemliydi.

Türkiye, daha önce de ifade edildiği gibi, II. Dünya Savaşı'nın yıkımından kendisini kurtarmış ancak iktisadi ve toplumsal olarak savaşın ağır etkilerinden nasibini almıştı. İktidarın dayandığı toplumsal ittifaklar tek tek çözülmüştü. Bu bağlamdaki önemli bir dönüm noktası, 1945'te meclisten büyük tartışmalarla geçen *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu* oldu. Kanunun asıl hedefi, Türkiye'de çoğunluğu oluşturan küçük çiftçiye, kamu arazisi yahut büyük toprak sahiplerinden kamulaştırılacak araziye dağıtmaktı. Bu kanun mecliste, kendisi de büyük toprak sahibi olan Adnan Menderes'in başını çektiği bir grubun sıkı muhalefetiyle karşılaştı. Muhalefet, kanunun özel mülkiyeti akamete uğrattığı gerekçesiyle başlattığı tartışmayı, ülkede demokrasinin olmadığı noktasına doğru götürdü.²¹ Bunu, Haziran 1945'te Adnan Menderes, Celâl Bayar, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan'ın demokrasinin tam olarak uygulanmasını talep ettikleri önerge, bir diğer adıyla *Dörtlü Tahrir* izledi. Bu grup Ocak 1946'da Demokrat Parti'yi kuracaktı. Aslında Demokrat Parti, çok partili hayata geçişte kurulan ikinci partiydi. 1945'te Nuri Demirağ'ın kurduğu Milli Kalkınma Partisi, önemli bir seçmen tabanına sahip olmasa da Türkiye'nin çok partili hayata geçişinde önemli bir rol oynamıştı. Zira hükümet kuruluşuna izin vermiş ve böylece siyasal hayattaki değişimi ortaya koyarak Demokrat Parti'nin 1946'da kuruluşuna da yeşil ışık yakmıştı.

DP, 1946'dan itibaren Türk siyasal hayatına damgasını vurdu. II. Dünya Savaşı'nın kitlelerde yarattığı rahatsızlık, toplumun ilgisini kurulduğu andan itibaren partiye çekti. CHP de hem siyasal yaşamda hem de kendi politikalarında çeşitli değişiklikler yaptı. Örneğin, 1946'da toplanan 2. Olağanüstü Kurultay'da değişmez genel başkanlık unvanının kaldırılması ve genel başkanın seçimle işbaşına gelmesi kabul edildi. Sonrasında seçimlerin tek dereceli yapılması, üniversitelerin akademik ve idari özerkliği ile ilgili kararlar alınıp, siyasi partilerin kuruluşunu da düzenleyen Cemiyetler Kanunu'nda sınıf temeline dayanan partilerin kurulmasına izin verme de dahil olmak üzere birtakım değişiklikler yapıldı.²²

Sistemin değişmesiyle birlikte CHP artık DP ile rekabet etmek zorundaydı. 1946'da yapılan erken seçimde henüz örgütlenemeyen DP'nin seçime dair iddia edilen tüm şaibelere rağmen altmışın üzerinde sandalye kazanması bu durumu açıkça gösteriyordu. Bu gelişmeler, CHP'nin siyaset şeklini ve dilini de değiştirdi. Ekonomide liberalizmi savunan DP, laiklik gibi konularda da ılımlı bir yaklaşımı benimsemişti. Bu durum, CHP'nin politika ve yaklaşımlarında da değişimi beraberinde getirdi. Örneğin ekonomide serbest teşebbüsü savunmaya başlayan CHP, okullarda da din eğitime izin verecek ve DP'nin komünizm yuvası olarak yaftaladığı Köy Enstitüleri'ni, Hasan Âli Yücel'in Milli Eğitim Bakanlığı sona erdikten hemen sonra, Köy Öğretmen Okulları'na çevirecekti.²³ Dönemin sonuna doğru Başbakanlık görevinin sağcı ve İslamcı düşünceleriyle tanınan Şemsettin Günaltay'a verilmesi ekseriyetle CHP'deki değişimi de gösteriyordu.

CHP'deki bu değişim, artık eskisi gibi içişlerinin değil adalet mekanizmasının koruyuculuğu altında yapılan 1950 seçimini DP'nin kazanmasını önleyemedi. Ancak buna rağmen, İnönü kaybettiği seçimden sonra koltuğunu –kendisine verilen aksi yöndeki tavsiyelere rağmen– kolaylıkla devretti. İçindeki tüm farklı fikirlere rağmen iktidar partisinin lideri, tercihini çok partili hayattan yana koymuş ve Türk demokrasi tarihinin en önemli dönüm noktalarından birine imzasını atmıştı. Böylece Türkiye, erken Soğuk Savaş dönemine çok partili bir siyasal sistemle girmişti.

Bitmeyen Zor Yıllar: Erken Soğuk Savaş Döneminde Türk Dış Politikası

Savaşın bitiminden 1950'de DP'nin iktidarı alışına dek süren beş yıl, Türkiye'de iç siyasetin olduğu kadar dış siyasetin de hareketli olduğu yıllardı. Öyle ki, II. Dünya Savaşı yılları sona ermişti ancak Türk dış politikası zorlu bir dönemden geçmeye devam ediyordu. Bu zorlu dönem aslında Türkiye'nin değişen uluslararası sistemin Batı kampında kendisine bir yer bulma çabasının çalkantılı hikâyesiydi. Temel söylemini ise, Sovyet tehdidi oluşturuyordu. Türkiye'nin çok partili hayata geçişinden sonra her konuda birbiriyle çatışan CHP ile DP de, antikomünizm retoriğinde birleşmişti. Kısacası Türkiye'nin Batı kampına eklenmesi hem iktidar hem de muhalefet tarafından desteklenecekti.

Güncelliğini Koruyan Bir Tartışma: 1945-1946 Türkiye-Sovyetler Birliği Krizi

Türkiye'nin II. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında dış politikasını inceleyen kült eserlerin birçoğu, Türkiye'nin Batı kampının bir parçası olmasının hikâyesini Sovyetler Birliği faktörü üzerinden aktarır.²⁴ Bu genel anlatı, savaşın sonuna doğru neredeyse her toplantıda Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nde de-

gişiklik istediğini beyan eden Sovyetler Birliği'nin, 1945'te savaşın bitiminden sonra Türkiye üzerindeki tazyikini artırdığını ve dahası doğu sınırında da değişiklik istediğini ortaya koymaktadır. Türkiye'nin Batı kampına eklemlesmesinin hikâyesi de bu tazyik ile sıkı sıkıya bağlantılıdır. Bu çalışma, bu olayların hikâyesini ayrıntılarıyla ortaya koyacaktır. Ancak bu anlatıya giriş yapmadan önce, güncel bir tartışmaya da değinmek gerekir.

Bu kitabın yazıldığı dönemde bir başka tarih yazımı Türkiye'nin 1945 ve 1946 yılları arasında yaşadığı kriz anının gerçekliğini sorgulamaya başladı. Türkiye'nin NATO üyeliğinin giderek daha fazla sorgulandığı bu zaman diliminde bu yazılar, Türkiye'nin deyim yerindeyse uluslararası düzende kaderinin çizildiği bu iki yılda Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den resmi olarak sınır değışikliğı talebinde bulunmadığını, Boğazlar ve doğu sınırı ile ilgili isteklerin Türkiye'nin ittifak arayışında bir önkoşul olarak ortaya konduğunu, resmi söylemin Sovyet tazyikini abartıp bunu Batı kampına eklemlesmede bir bahane olarak kullandığını ve sonraki yıllarda bunun birçok tarih çalışması için genel geçer bir anlatı haline geldiğini söylemektedir.²⁵ Öyle ki, günümüzde bazı çalışmalar, 1945'te Türk dış politikasının içinde bulunduğu durumu Sovyetler Birliği faktörü üzerinden anlatan eserleri geleneksel ve kısıtlı olmakla eleştirmektedir.²⁶

Bu kitap, Türkiye'nin Batı kampına katılma arzusunun Türkiye'nin Batılılaşma serüveniyle ve bu bölümün önemli altbaşlıklarından birini oluşturacak iktisadi durumla olan bağlantısını kabul etmektedir. Ek olarak, anti-komünizmin Cumhuriyet döneminde ve sonrasında bürokratik sınıfta yaygın ve yerleşik olduğunu da reddetmemektedir. Ancak, savaşın hemen ardından ortaya çıkan krizin “yokluğu” veya “gerçek dışılığı” söylemlerine de tamamen karşı çıkmaktadır. Aksine, örneğin, Sovyetler Birliği'nin Boğazlar'a yönelik hedefleri henüz Nazi Almanyası'na bir pakt ile bağlı olduğu dönemde dahi bulunuyorken, bölgeye dair Sovyet taleplerini Türkiye'nin Nazi Almanyası'yla savaş sırasındaki ilişkilerine bağlamanın da temelsiz olduğunun altını çizmektedir. Kısacası bu çalışmada Türkiye'nin 1945 yılında Sovyetler Birliği ile yaşadığı gelişmelerin Türk dış politikasını yönlendiren bir Sovyet faktörü oluşturduğu ileri sürülmektedir.

Bu gelişmeler, Montrö rejiminde değışiklik isteyen ancak doğu sınırında tadil ve açıkça üs talep etmeyen 1946 notasıyla sınırlı değildi. Bir başka deyişle, Moskova'nın Ağustos 1946'da Ankara'ya verdiği notada, Sovyetler Birliği Türkiye'den resmi olarak Kars ve Ardahan'ı istememiş ve Boğazlar'ın ortak savunması gibi nasıl olacağı müphem bırakılmış bir talep dışında üs kelimesini de kullanmamıştı. Ancak bu ve devamındaki notalar, savaş sonrasındaki Türk-Sovyet krizinin geç aşamasıydı. Yani 1945'ten 1946'ya kadar hem sınır tadili hem de Boğazlar'da kazanılacak bir üs Sovyetler Birliği'nin doğrudan ya da dolaylı olarak masasındaydı.

Aslında, Sovyetler Birliği'nin Doğu Anadolu vilayetleri ile Boğazlar'a dair isteklerine karşı duyulan şüphe II. Dünya Savaşı'nın sonunda birden ortaya

çıkması değildi. Sovyetler Birliği ile Nazi Almanyası'nın ittifak halinde olduğu 1940 yılında her iki konu da gündeme –farklı şekillerde de olsa– gelmişti. Bir önceki bölümde ortaya konan *Massigli Olayı* Sovyetler Birliği'nin Bakü petrol-lerinin güvenliğiyle ilgili endişesini tetiklemişti. Bu dönemde Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Haydar Aktay Ankara'ya, Moskova'nın bu endişeyi gerekçe göstererek bazı sınır değişiklikleri isteyebileceğine dair raporlar gönderirken, Batum'daki meslektaş da bölgede Sovyetler'in Kars'ı ele geçirmek üzere olduğunu aktaran söylentilerin çıktığını söylüyordu.²⁷ Bunlar kuşkusuz o dönemde duyulan endişelerdi ancak Moskova ile 1945'te çıkacak krizin temel başlıklarından birini oluşturması açısından anlamlıydı. Diğer konu olan Boğazlar da 1940'ta gündeme gelmişti. Dışişleri Komiseri Molotov, Kasım 1940'ta Hitler ve Ribbentrop ile yaptığı görüşmelerde, bu iki isme Stalin'in İstanbul ve Çanakkale boğazlarının sınırları içinde üs talep ettiğini bildirmişti.²⁸ Bu istekler, daha sonra Sovyet Rusya'ya saldıracak olan Almanların görüşmeyi Türkiye ile bir pakt zemini aradığı 1941'de açıklamasıyla ortaya çıkacaktı.

Boğazlar konusu, Müttefikler'in gündemine ciddi bir biçimde daha sonra 1943 yılında Tahran Konferansı'yla girdi. Stalin savaş sonrası dönemde Boğazlar rejiminin değişimini talep edeceğini bu konferans sırasında belirtti. Daha sonra 1944'te ünlü Yüzdeler Antlaşması'na da sahne olacak Moskova görüşmeleri sırasında Stalin, Churchill'e Montrö'nün değişmesini talep ettiklerini belirtmiş ve İngiltere başbakanı da bu isteğe prensip olarak karşı çıkmamıştı.²⁹ Aslında Churchill, Stalin'e aklında tam olarak ne olduğunu sormuş ancak Stalin somut bir öneri sunmamıştı. Benzer bir şekilde Boğazlar'daki rejim değişikliğinin daha çok prensip olarak konuşulduğu bir başka konferans ise 1945 yılının Şubat'ında toplanan Yalta Konferansı oldu. Bu konferans sonrasında da Sovyetler Birliği'nin Boğazlar'daki rejim değişikliğinden tam olarak ne kastettiği ortaya konmadı. Fakat Montrö'nün değişimi genel olarak ABD ve İngiltere tarafından kabul görmüş durumdaydı.

Yalta'dan sonraysa Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında gerçekleşen görüşmeler, etkileri uzun yıllara yayılacak bir kriz durumu ortaya çıkardı. Bu görüşmelerin fitilini ateşleyen olay, Sovyetler Birliği'nin Mart 1945'te Türkiye'ye, Moskova Büyükelçisi Selim Sarper aracılığıyla, 1925'te iki ülke arasında imzalanan dostluk antlaşmasının yenilenmeyeceğini bildirmesi oldu. Bu notadaki temel unsur, bu antlaşmanın özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan koşullara uygun olmadığıydı.³⁰ Sarper yeni bir antlaşmanın çerçevesini sorduysa da Molotov'dan net bir yanıt alamadı. Ancak, Ankara'ya gönderdiği notta, yeni bir dostluk veya ittifak antlaşmasının temel konularından birini Boğazlar konusunun oluşturacağını düşündüğünü de belirtti.³¹

Ankara Nisan 1945'te Sovyet notasına cevaben Türkiye'nin tarafların çıkarlarına uygun yeni bir antlaşmayı görüşmeye hazır olduğunu belirtti. Bu tarihten Haziran 1945'e kadar da Ankara'da Sarper, Sovyet Büyükelçi Vinogradov ile çeşitli temaslarda bulundu. Bu temaslarda iki elçi, Sovyetler'in Karade-

niz'deki güvenliğini sağlamak için uluslararası bir antlaşma olan Montrö'nün dışında kalacak bir ittifak antlaşması üzerine konuştu.³² İki elçinin de sürekli bir biçimde kişisel görüşlerini ortaya koyduğunu ve bu görüşmelerin resmi nitelik taşımadığını belirtmesine rağmen, taraflar bu görüşmelerle birlikte birbirlerinin düşünceleri hakkında fikir sahibi olmuştu.

Selim Sarper'in Ankara'da Sovyet Büyükelçisi ile görüştüğü dönemde, Dışişleri Bakanı Hasan Saka'nın da San Francisco'da meslektaşları Molotov ile sonuç vermeyen bir görüşmesi olmuştu. Ancak Birleşmiş Milletler Antlaşması'nı da hayata geçirecek olan San Francisco Konferansı'nda Türkiye açısından önemli sayılabilecek bir başka gelişme daha yaşanmıştı. Bu, Ermenilerin Türkiye'nin doğu sınırında bulunan ve daha sonradan Sovyetler Birliği ile yaşanan krizde önemli bir yere sahip olan vilayetler için konferansa bir memorandum göndermesiydi. Ermeni Ulusal Komitesi tarafından Mayıs 1945'te konferansa gönderilen bu memorandumda, Ermenilerin geçmişte –ve söz konusu tarihte– Türkler tarafından kıyım uğradıkları ve Türkiye'nin “Ermeni” olan Doğu vilayetlerinin Sovyet Ermenistan'ına verilmesi gerektiği yazılıyordu.³³ Bu memorandumdan sonra da birçok Amerikalı Ermeni grup farklı bildirimlerle benzer isteklerde bulunmuştu. ABD'nin Ankara Büyükelçiliği'nden ABD Dışişleri'ne gönderilen bir telgrafta ise Ankara'nın bu adımı Sovyetler'in Türkiye üzerine uyguladığı sinir harbinin bir parçası olarak yorumladığı belirtiliyordu.³⁴ Bu yorumun doğruluğu ilerleyen günlerde ortaya çıkacaktı.

7 Haziran 1945'teyse Türkiye ve Sovyetler Birliği krizinin en önemli dönüm noktalarından biri olan Molotov-Sarper görüşmesi Moskova'da gerçekleşti. Konu, Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında yapılması görüşülen olası ittifak antlaşmasıydı. Molotov, bu antlaşmanın müzakeresinden önce Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında birtakım pürüzlerin çözülmesi gerektiğini söylediğinde, Boğazlar ve Doğu vilayetleri meselesi de açılmış oldu.

Sarper'in Ankara'ya ilettiği rapor bu görüşmelerle ilgili birçok ayrıntıyı da aktarmaktadır. Bu rapora göre, Sovyet Komiseri, 1921 yılında imzalanan antlaşmanın Sovyetler Birliği'nin zayıf bir döneminde yapıldığını ve bunun sınırı değiştirdiğini belirterek öncelikle bu durumun düzeltilmesi gerektiğini söyledi. Sarper'in bu söylemle Türkiye'nin doğu sınırında değişiklik mi kastedildiği sorusunu Molotov “evet” şeklinde yanıtladı.³⁵ Sarper'in bu değişikliğin Türkiye tarafından asla kabul edilmeyeceği açıklamasından sonra, konu bu kez de Boğazlar'a geldi. Molotov, 200 milyonluk Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nin iradesine tabi olduğunu ancak Boğazlar'ın savunulması konusunda bu ülkenin imkânlarının şüpheli olduğunu belirtti. Molotov'un kastettiği şey, daha sonraki toplantılarda da ortaya çıkacağı üzere, Boğazlar'ın ortak savunulmasıydı. Sarper ise, bu imkânsızlığın Sovyetler Birliği'nin Boğazlar'dan üs talebini beraberinde getirmesi durumunda bunun da Türkiye tarafından reddedileceğini söyledi.³⁶ Molotov, bu iki konudan sonra, Montrö'nün değiştirilmesi meselesine de değindi. Sovyet Komiseri hem Montrö'nün tadilini hem de görüşmenin

konusunu oluşturan ittifak antlaşmasını konuşmak istemişti. Ancak bu toplantıda ele alınan üç mesele de sonuçsuz kaldı. Montrö'nün değiştirilmesi konusu daha sonradan İngiltere ile de müzakere edildi ve resmi söylem, Montrö'nün çok taraflı bir antlaşma olduğu gerekçesiyle ikili şekilde müzakerelerinden bir sonuç çıkarılamayacağı şeklinde oluşturuldu.

Bu noktada, Sovyetler Birliği'nin Potsdam'da konuya ilişkin isteklerini incelemeyen önce, Sarper'in Ankara'dan Moskova'ya dek bu müzakerelerdeki –deyim yerindeyse herkes tarafından eleştirilen– tutumuna bakmak gerekir. Türk-Sovyet ilişkileri üzerine yazan Kâmuran Gürün'e göre Sarper, Ankara'da Vinogradov ile yaptığı görüşmelerde, Türkiye'nin tam olarak ne istediğini ve nelere evet diyebileceğini tamamen belli ettiği için stratejik bir hata yapmıştı.³⁷ Nihat Erim'e göreyse, Sarper hem Ankara'da hem de Moskova'da amatörce davranmıştı. Moskova'da ise hem Boğazlar'da üs hem de Kars ve Ardahan'ı Molotov'dan önce zikrederek Molotov'un işini kolaylaştırmıştı.³⁸ Sarper gerçekten de bu konuları Molotov'dan önce zikrederek diplomatik bir hata yapmıştı. Ancak bu görüşmelerde diplomatik olarak hatalı olması, Sovyetler Birliği'ni her iki konuda tamamen kendisinin yönlendirdiği anlamına da gelmez. Zira her iki mesele de önceden değinildiği gibi, birden ortaya çıkmış değildi.

Sovyetler Birliği'nin isteklerini uluslararası arenada çok daha spesifik bir biçimde sunduğu yer ise, Potsdam Konferansı oldu. Almanya'dan Polonya'ya değin birçok konunun tartışıldığı ve Temmuz-Ağustos 1945'te Potsdam'da toplanan konferansta Sovyetler Birliği, Boğazlar'la ilgili bir teklif sundu.³⁹ Bu teklife göre, Montrö Boğazlar Sözleşmesi güncel siyasi durumu yansıtmadığı gerekçesiyle feshedilmeliydi. Yeni rejimin belirlenmesi, Sovyetler Birliği ve Türkiye'nin yetkisinde olmalıydı. Ve bu yeni rejimde, Sovyetler Birliği ve Türkiye Boğazlar'daki ortak tesisleriyle Boğazlar'ın Karadeniz ülkelerine karşı düşmanca amaçlarla kullanılmasına engel olmalıydı. Bu son maddede Sovyetler Birliği açık açık bunun *Boğazlar'daki Sovyet askeri üsleri* ile olacağını da yazmıştı. Aslında Sovyetler Birliği'nin Boğazlar'daki geçiş rejimi konusundaki istekleri Lozan Konferansı sırasında istedikleriyle paraleldi.

Müttefikler ise bu konuda çok daha farklı bir siyaset güdüyordu. İngilizlere göre, Montrö revizyona tabi tutulabilirdi ancak bunun sadece Sovyetler Birliği ve Türkiye arasında yapılması kabul edilemezdi.⁴⁰ Birleşik Devletler Başkanı Truman ise tamamen değişik bir öneri yapacaktı. Truman'ın planına göre hem Boğazlar'da hem de benzer tüm iç su yollarında mutlak geçiş serbestisi sağlanmalı ve bu serbesti büyük güçler tarafından garanti altına alınmalıydı.⁴¹ ABD'nin Boğazlar'da söz sahibi olabilme ihtimali, Sovyetler Birliği'ni oldukça rahatsız etti ve Boğazlar meselesinin bu konferansta görüşülmesini donduran bir gelişme oldu.

Potsdam'da Boğazlar'a dair yapılan tartışmaların 23 Temmuz oturumunda, Türkiye'nin doğu sınırı da tartışmaya açıldı. Stalin, toprak talebinin Türkiye bir ittifak antlaşması istediği için ortaya çıktığını, zira böylesi bir ant-

laşmanın Türkiye'nin sınırlarını koruyacağını ancak Sovyetler'in bu sınırın yanlış olduğunu düşündüğünü belirtti.⁴² Stalin, Kars'ın önceden Ermenistan'a, Ardahan'ın ise Gürcistan'a ait olduğunu da eklemişti. Stalin'in Türkiye ittifak istediği için toprak taleplerinin ortaya çıktığı tezi, açıklamalarının sonraki kısmıyla doğrudan çelişiyordu. Zira Sovyetler Birliği bu iki ili resmen istemese dahi, sınırın yanlış olduğunu belirtip Türkiye üzerinde baskı kurmuş ve bu iki ille ilgilendiğini farklı dönemlerde farklı mecralarda dile getirmişti. Dahası, Türkiye'nin Doğu vilayetleri ile ilgili politika yürüten Gürcü ve Ermenileri desteklemiş ve yönlendirmişti.

Bunun en önemli örneklerinden biri, 1945 yılının Aralık ayında iki Gürcü profesörün yazdığı bir yazıydı. Önce Gürcü *Komünist* gazetesinde çıkan bu yazıda sadece Ardahan değil, Giresun ve Trabzon'u da içine alacak şekilde Doğu Karadeniz'in Gürcistan'dan koparıldığı ve artık geri verilmesi gerektiği yazıyordu.⁴³ Bu, Gürcistan'a özel bir girişim olarak kalmamış ve daha sonra Komünist Parti'nin resmi gazetesi olan *Pravda*'da da yer almıştı. Dahası, *Pravda* Şubat 1946'da da Sovyet Gürcistan'ının kuruluş yıldönümünde benzer iddiaları dile getiren yazılar yayınlamış ve Gürcü iddialarının da tıpkı Ermeni iddiaları gibi parti tarafından desteklendiğini göstermişti.⁴⁴ Oysa her iki tarafın iddialarında –örneğin Ardahan konusunda– birbirleriyle çakışan kısımlar vardı.

Diğer taraftan Ermeniler ulusötesi bağları sebebiyle uluslararası kamuoyu nezdinde Gürcülerden çok daha güçlüydü. Amerika'dan Ortadoğu'ya uzanan çok geniş bir coğrafyada farklı Ermeni gruplar doğudaki vilayetlerin Sovyet Ermenistan'ına katılması için lobi faaliyeti yürütüyordu. Bu gruplar komünist değildi ancak Ermenistan'daki rejimi geçici olarak görmeye teşneydi. Üstelik Sovyet rejimi birçok Ermeni gruba göre Türk tabiiyetinden daha olumluydu.

Ermenilerin faaliyetlerinin arttığı bu dönemde Sovyetler, Türkiye de dahil olmak üzere dünyanın farklı bölgelerine dağılmış tüm Ermenilere Sovyet Ermenistan'ına göç etme çağrısında bulundu. Hedef, nüfusu artırıp Sovyet Ermenistan'ının genişlemesi için iki savaş arası dönemdekine benzer bir retorik kullanmak ve Doğu Anadolu'da birkaç vilayetin ilhakını gerçekleştirmektir. Bu konuda hem Amerika Birleşik Devletleri'nin hem de İngiltere'nin çeşitli raporları vardı. Aralık 1945'te çağrının yapıldığı dönemde İngiliz yetkililer göç çağrısının İstanbul Ermenileri üzerinde bıraktığı etkiyle ilgili çelişkili duyumlar olduğunu ancak o dönemde Sovyet Konsolosluğu'na giderek kayıt olan Ermeniler hakkında verilen –4 bin– gibi sayıların abartı olduğunu söylüyordu.⁴⁵ Bu rapordan tam bir yıl sonra, Aralık 1946'da yazılan Amerikan raporunda ise özellikle gençlerin bu çağrıya olumlu baktığı ancak yerleşik düzeni olan daha muhafazakâr Ermenilerin Sovyet Ermenistan'ına göç ile ilgilenmedikleri belirtilmişti.⁴⁶ Kısacası hem Sovyetler Birliği hem de dünyanın çeşitli yerlerindeki Ermeni grupları Doğu vilayetleri üzerine oldukça aktif bir politika izliyordu. Ermeniler için Sevr Antlaşması ve Başkan Wilson'ın sınırlarını çizdiği Ermenistan raftan inmişti. Sovyetler Birliği ise 1921'de imzalanan Moskova Ant-

laşması'nın Sovyetler Birliği'nin "zayıf" bir döneminde yapıldığı ve daha çok Türkiye'nin isteklerini yansıttığı konusunda ısrarcıydı.

Tüm bu iddialar Türkiye'nin de Milli Mücadele yıllarını yeniden konuştuğu bir dönemi beraberinde getirdi. Öyle ki, Kâzım Karabekir Paşa mecliste doğu sınırını belirleyen antlaşmaların imzalandığı döneme dair uzun bir konuşma yaptı ve hem Ermenilerin hem de Rusların iddialarını yalanladı. Söz konusu antlaşmaların yapıldığı dönemde Türkiye'nin güçlü bir vaziyette olmadığını belirten Karabekir, Türkiye ile ittifaktan Rusların da yararlandığını belirtti.⁴⁷ Bu konuşma Anadolu Ajansı tarafından tüm dünyaya duyuruldu. Kısacası Doğu vilayetleri meselesi Türkiye tarafından –haklı olarak– yeni bir varoluşsal kriz olarak algılandı. Bu krizin Türk dış politikasında bir Sovyet faktörü oluşturması çok da şaşırtıcı değildi. Bunun için resmi bir isteğe de ihtiyaç yoktu.

1946 yılı Ankara ve Moskova arasındaki krizin önemli bir dönüm noktası oldu. 7 Ağustos 1946'da Sovyetler Birliği'nin Boğazlar rejiminin değişimine dair gönderdiği nota, daha sonra cevaben yazılacak notalar serisinin başlangıcını oluşturdu. Temel olarak Potsdam'daki Sovyetler Birliği önerisini yineleyen ilk notada Moskova, II. Dünya Savaşı'ndaki geçişleri örnek göstererek Montrö rejiminin Karadeniz'in güvenliğini sağlayamadığını ve bu sebeple de değiştirilmesi gerektiğini belirtiyordu.⁴⁸ Yeni rejim ise Karadeniz'e kıyısı olan ülkeler tarafından oluşturulmalıydı. Oluşturulacak bu yeni rejimde ticari gemilerin geçişi daima serbest olacaktı. Askeri gemiler ise, Karadeniz'e kıyısı olan ülkelere ait geçiş serbestisine sahip olacaktı. Ancak kıyıdaş olmayan ülkelerin savaş gemilerinin Karadeniz'e girişi yasaklanacaktı. Boğazlar'ın güvenliği Türkiye ve Sovyetler Birliği'nin *müşterek vasıtalarıyla* temin edilecekti.

Türkiye Sovyetler Birliği notasını detaylı bir şekilde yanıtladı. Ankara'nın özellikle üzerinde durduğu bazı noktalar vardı.⁴⁹ Bunlardan biri, Türkiye'nin II. Dünya Savaşı yıllarında Boğazlar'daki tutumuna dair Sovyetler Birliği'nden gelen suçlamalara ilişkindi. Ankara bu suçlamaların çoğunluğunu reddedip savaş sırasında gerçekleşen bazı hileli geçişlerin Sovyetler'in güvenliğine zarar vermediğini belirtiyordu. Dahası, Montrö'nün bazı maddelerinin tadilinin görüşülebileceğinin ancak bunun anlaşmaya taraf olan tüm ülkeleri içerecek şekilde yapılabileceğinin altı çiziliyordu. Türkiye'nin özellikle karşı çıktığı istek ise Boğazlar'ın ortak savunulmasıydı. Ankara bunu, egemenlik haklarına ve güvenliğine aykırı bulduğunu belirtmişti.

Sovyetler Birliği, ikinci bir nota ile,⁵⁰ Türkiye'nin ilk Sovyet notasındaki ilk üç maddeyi kabul etmesinden memnuniyet duyduğunu belirtti. Ancak Moskova, savaş zamanında Boğazlar'da gerçekleşen geçişlerin Sovyetler Birliği'ne zarar verdiği konusunda ısrarlıydı: Sovyetler, bu sebeple birçok askeri başka cephelerden kaydırmak zorunda kalmıştı. Sovyetler Birliği, yeni rejimin Karadeniz'e sahilدار ülkeler tarafından kurulmasına karşı çıkan Ankara'ya, 1921 yılında imzalanan –ve Moskova'nın sınır tadili konusunda Sovyetler'in güçsüzken yaptığı bir antlaşma olarak nitelediği– Moskova Antlaşması'nı örnek

gösteriyordu. Zira Türkiye bu antlaşma ile aslında bu durumu kabul etmişti. Türk hükümetinin egemenliğine aykırı görerek reddettiği Boğazlar'ın müşterek savunmasının ise Türkiye'nin kendi güvenliğini de sağlayacağını söylüyordu.

Türkiye bu notaya da bir nota ile cevap verdi.⁵¹ Montrö Sözleşmesi'nin tadili için yapılacak bir konferansa iştirak etmeye hazır olduğunu belirtti. Ancak Sovyetler'in sadece Karadeniz'e kıyıdaş ülkeler tarafından toplanacak bir konferans ve dahası Boğazlar'ın ortak savunulması gibi isteklerine dair önceki notada belirttiklerinin saklı bulunduğunu bildirdi. Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında Boğazlar'a dair gönderilen notalar bu şekilde sona erecekti. 1947'deki Truman Doktrini ile de Türk dış politikası için yeni bir dönem başlayacaktı.

Savaşın bittiği 1945'ten 1947'ye kadar Türkiye iki yıllık çalkantılı bir dönemden geçmişti. Ankara savaşın sonlarına doğru giderek yalnızlaşmış ve dahası, savaşın başından beri sorunlar yaşadığı eski dostu Moskova toprak bütünlüğüne ciddi bir tehdit unsuru olarak ortaya çıkmıştı. Bu, Türk dış politikasında yönetici elitin kendi ideolojisi çerçevesinde büyüttüğü temelsiz bir unsur değildi. Sovyetler Birliği Türkiye'den hem Boğazlar konusunda hem de doğu sınırında tadilat istemişti. Bunların bir kısmını resmi, bir kısmını ise resmi olmayan şekilde, bazen belli belirsiz bazen de Türkiye'nin temaslarına cevaben yapmış olması bu gerçeği değiştirmez. Zira Türkiye'nin her iki konuda da yaşadığı tazyik, dış politikasını yönlendirmede önemli bir işleve sahip olmuştu. Doğu sınırında tadil meselesinin bir başka önemi şuydu: Türkiye'nin Lozan Antlaşması ile kapattığını düşündüğü Ermeni dosyası yeniden açılmıştı. Karabekir'in söz konusu konuşmasında, Gürcülere ve Ardahan'a hiç değinmezken, Ermeniler ve Kars'ın Türklüğünden bahsetmesi, bu konudaki refleksi gösteriyordu.

Boğazlar konusundaysa, Montrö'nün belirli maddelerinin değiştirilmesinin müzakeresini reddetmeyen Türkiye için en önemli sorun üs meselesi olmuştu. Potsdam'da açıklanan Sovyet önerisinde açık açık zikredilen "üs" kelimesi daha sonra, özellikle de notalarda, Boğazlar'ın ortak savunulması olarak değişmişti. Bu konunun içeriği müzakere edilmese bile, bu ortak savunma kavramının altından Sovyetler Birliği'nin üs isteğinin çıkacağı biliniyordu. İngiliz yetkilinin Stalin ile yaptığı bir görüşmede, Montrö'de yapılacak herhangi bir değişikliğin Rusya'ya Akdeniz'e sınırsız şekilde giriş-çıkış hakkı vereceğini düşündüğünü söylediğinde Stalin, "Ama orada üssünüz yoksa Akdeniz'e çıkmanın ne faydası var?" şeklinde bir yanıt vermişti. Bu, Sovyet liderinin bu konudaki düşüncelerini bire bir yansıtıyordu. 1945 sonrasında barış görüşülürken Sovyetler Birliği, Akdeniz'de başka bölgelerden de üs talep edecekti.

Bunların Türkiye'de panik havası yaratması beklenen bir durumdu. Üstelik Türkiye, Batılı ülkelerden beklediği desteği de hemen bulamamıştı. Süreç içinde bu durum, Soğuk Savaş'ın dinamikleri çerçevesinde değişecekti. Ancak bu değişiklik gerçekleşene dek Türkiye'nin yaşadığı, büyütülmüş değil yaşanmış bir krizdi. Bu kriz, Türkiye'nin değişen uluslararası sistemde kendisine bir yer bulma çabasında bir katalizör işlevi görmüştü.

Yerini Arayan Ülke: Türkiye'nin Batı Kampına Eklemlenme Çabası

Soğuk Savaş'ın "Resmi" Başlangıcı: Truman Doktrini ve Türkiye

Türkiye'nin Batı kampına eklemlenmesi kurumsal olarak 1952'deki NATO üyeliği ile nihayetine erdi. Ancak, ABD ile kurduğu ilişkiye ve aldığı yardımlara bakıldığında, bu eklemlenmenin en önemli dönüm noktasını 1947 yılı oluşturdu. Zira 1947'ye kadar geçen süreçte hem ABD hem de Britanya'nın Türkiye'ye verdiği destek sınırlıydı. Londra 1946 yılında Üçlü Pakt'ın hâlâ yürürlükte olduğunu belirtmekle yetinmişti. Washington ise, aynı yıl 1944'te vefat eden Türk Büyükelçi Münir Ertegün'ün naaşını *Missouri* zırhlısıyla Türkiye'ye göndermiş ve bu, ABD'nin Türkiye'ye sembolik bir desteği olarak algılanmıştı.⁵²

Ancak bu sınırlı ve sembolik desteğin somut bir hale gelmesi 1947'de Truman Doktrini ile gerçekleşti. Doktrin, Türk-Amerikan ilişkileri açısından bir dönüm noktasıydı ve Türk dış politikasında 1944'ten itibaren süregiden izolasyonun sona erdiğini gösteriyordu. Truman Doktrini, daha önce de değinildiği gibi, Başkan Truman'ın komünizm tehdidi altında bulunan Türkiye ve Yunanistan'a yapılacak yardım paketini içeriyordu. ABD, bu kararı İngiltere'nin Yunanistan'a artık daha fazla yardım edemeyeceğini açıklamasının hemen ardından almıştı.

Truman Doktrini kimi tarihçiler tarafından, Soğuk Savaş'ın başlangıç noktası olarak da kabul edilmiştir. Açıklamasında da görüleceği üzere doktrinin somut ve kısa erimli hedefi, yapılacak yardımlarla Ankara ve Atina'yı Moskova'ya karşı güçlendirmektir. Ancak daha genel hedefinin, Sovyetler Birliği'nin çevrelenmesi ile bölgede Amerikan siyasi ve iktisadi hegemonyasının kurulması olduğu görülmüyordu.⁵³ ABD, Ortadoğu'da başat bir güç olmayı hedefliyordu.

Kongre'nin Mayıs 1947'de kabul ettiği doktrine göre Türkiye'ye 100 milyon, Yunanistan'a ise 300 milyon dolar değerinde askeri ve iktisadi yardım yapılacak, bu iki ülkeye sivil ve askeri personel gönderilecek ve bu iki ülkenin personeli de ABD'de eğitim görebilecekti.⁵⁴ Bu bağlamda 12 Temmuz 1947'de Türkiye ve ABD arasında bir yardım antlaşması yapıldı. Bu antlaşmayla ABD'nin Türkiye'ye edeceği yardımın niteliği, kullanım koşulları ve hangi durumda sona ereceği belirlenirken, Türkiye'deki misyon şefine antlaşmanın uygulanmasıyla ilgili geniş yetkiler veriliyordu.⁵⁵ Yine bu antlaşmayla Türkiye, yardımın kullanılışı ve ilerleyişi ile ilgili bilgi vermeyi ve gerekli kolaylıkları sağlamayı yükümleniyordu.

Bu yardımla ABD Türkiye'nin hem ordusunu güçlendirmeyi hem de iktisaden istikrara kavuşmasını hedefliyordu. Bu iki konu birbiriyle önemli ölçüde ilişkiliydi. Zira Türkiye ancak ordusunu modernize edebilirse askeri mevcudunu azaltabilir, böylece hem finansal hem de ekonomik olarak rahatlayabilirdi.⁵⁶ Modernleşmiş bir ordu aynı zamanda olası bir Sovyet saldırısında ABD ya

da İngiltere yardımı gelene kadar ülkenin savunulmasını da sağlayacaktı ki bu, yardımın ana hedeflerinden biriydi.⁵⁷ Neticede, Temmuz ayından sonra Türk siyasilere ABD ile yaptığı görüşmelerde ortaya koydukları temel mesele belirli sınıfların ordudan terhisi ve bu terhisin Sovyetler Birliği ve komşu Yunanistan nezdinde yaratacağı etkiye yoğunlaştı. Terhislerin ve yeni sınıfların bütçede oluşturacağı yük, Türk yetkililerin üzerinde sık sık durduğu bir konu olmuştu. Zaten, Truman Doktrini'nde Türkiye'ye ayrılan yardımın 100 milyon dolar olmasına rağmen, antlaşmada bir meblağın belirtilmemesi Ankara'yı daha fazla yardım için de harekete geçirmişti.⁵⁸

Peki, Türkiye 1947'den sonra toplamda ne kadar yardım almıştı? Oral Sander'e göre, bu soruyu yanıtlamak o kadar da kolay değildir. Zira ABD'nin Türkiye de dahil olmak üzere diğer ülkelere yaptığı yardımlar çok sayıda program dahilinde ve çeşitli kanallar vasıtasıyla yapılmıştı ki bu durum yardımların tahlilini yapmayı zorlaştırıyordu.⁵⁹ Truman Doktrini'nden sonra, Türkiye ve Yunanistan'a yapılan yardımlar ABD'nin dış ülkelere bu minvalde yaptığı ilk yardımlar olduğu için yaklaşık bir yıl bağımsız bir nitelik göstermiş, 1948'den sonra ise Dış Yardım Kanunu çerçevesinde devam etmişti.⁶⁰ 1949'da NATO ülkelerine yardım için çıkarılan ancak pakta üye olmamalarına rağmen Türkiye ile Yunanistan'ın da kapsam içine alındığı Karşılıklı Savunma Yardım Kanunu, yine Türkiye'nin yardım aldığı başka bir düzenleme olmuştu. Tüm bu yeni düzenlemelerle birlikte Türkiye için ek bir ödenek de konmuştu. Bu durum, Ankara'nın istekleriyle de paralellik gösteriyordu. Zaten Türkiye, aşağıda ayrıntıları incelenecek olan Marshall Planı'na da dahil olacaktı. Ancak şunu söylemek mümkündür: Türkiye'nin 1947'de imzaladığı yardım antlaşmasından sonraki bir senelik süreçte aldığı yardımların tamamı askeri alanlarda kullanılmıştı.⁶¹

Truman Doktrini ve sonrasında yapılan yardımların çeşitli sonuçları olmuştu. Kuşkusuz en önemli sonuç, Türkiye'nin ABD'yle yakın bir ilişki içine girmesiydi. Bu bağlamda doktrin, Türkiye'nin Batı Bloğu'na eklenmesine giden yolda önemli bir dönüm noktasıydı. Ancak Truman Doktrini ve sonrasında yapılan antlaşma, ABD'nin tek taraflı bir biçimde verdiği bir sözü yansıtıyordu. Bu sebeple Türkiye, 1947'den sonra bu tek taraflı ilişkiyi bir ittifaka dönüştürmek ve sonrasında da NATO gibi Batı kampının kurumsal yapısına girmek için de önemli ölçüde çaba harcamacaktı.⁶² Ancak savaş sonunda Türkiye'nin yaşadığı izolasyon düşünüldüğünde, doktrin ile bu durumun sona erdiğini söylemek de mümkündür.

Diğer taraftan, Truman Doktrini'nden sonra Türkiye'nin imzaladığı yardım antlaşmasının birkaç önemli sonucu bulunmaktadır. Mevcut yazında bu konuda özellikle tekrarlanan iki husus bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, bu yardımların sürekli bir biçimde altı çizilen bütçe açığında herhangi bir iyileştirmeyi beraberinde getirmediğidir. Zira Türkiye'nin, gönderilen teçhizatın bakımı için harcadığı para bütçedeki askeri harcamaları hedeflendiği gibi azaltmaya yetmemiş, dahası sadece ABD'den alınabilen yedek parçalar için gereken do-

ları bulmak da Ankara'yı zorlamıştır.⁶³ İkincisi ise 1963-1964'te Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahale ihtimali söz konusu olduğunda, ABD Başkanı Johnson'ın bu antlaşmanın 4. maddesine atıfta bulunarak müdahaleyi önlemeye çalışmış olmasıdır.⁶⁴ Gönderilen malzemenin gönderildiği amaç dışında kullanılmayacağı yazan maddesiyle bu antlaşmanın da aynı Truman Doktrini gibi Türkiye'nin dış politikası açısından uzun vadeli sonuçlara sahip olduğunu söylemek mümkündür. Bu konu 1960'larda Kıbrıs meselesi bağlamında analiz edilecektir.

Marshall Planı'nda Türkiye

Truman Doktrini Türkiye'de askeri alanı hedeflerken Marshall Planı çoğunlukla iktisadi alanı etkiledi. Planın iktisadi alanda yarattığı değişiklikler, bu bölümün politik-ekonomi kısmında daha ayrıntılı bir biçimde incelenecektir. Zira dış politika ve ekonomik alanın iç içe geçmişliğini 20. yüzyıl Türkiye tarihinde en iyi anlatabilecek örneklerden biri kuşkusuz Marshall yardımıdır.

Türkiye başlangıçta, Avrupa'yı yeniden yapılandırmayı hedefleyen 13 milyar dolarlık bu Amerikan yardım programına dahil edilmemişti. Bunun en önemli sebebi, Türkiye'nin yardımı alacak diğer ülkeler gibi II. Dünya Savaşı'na katılmaması ve yıkıma uğramamasıydı. İktisadi koşulları araştırmak için Türkiye'ye gelen Amerikalı General Oliver'a göre ülkenin döviz ve altın rezervleri sağlamdı. Bu da Türkiye'nin Amerika'dan teçhizat almasını kolaylaştıracak bir unsurdur. Ek olarak Türkiye, Avrupa'nın yeniden yapılandırılmasına kıtada gereksinim duyulan tarım ürünlerini satarak katkıda bulunabilirdi.⁶⁵ Yardımdan faydalanmak isteyen Türk yetkililer için bu yorumlar endişe vericiydi. Çünkü Ankara bu planı hem ekonomisine gelecek bir katkı hem de siyasi ilişkilerinin önemli bir parçası olarak algılıyordu.

Bu sebeple Ankara, Temmuz 1947'de Marshall Planı'nı müzakere etmek için Paris'te toplanan konferansa bir heyet göndererek ABD'yi ikna etmeye çalıştı. Heyet, ülkenin savaşa katılmamış olsa bile bölgeye yönelen Sovyet tehdidine karşı Batı'nın ileri karakolu olma görevini ağır bir savunma maliyetiyle ifa ettiğini ve yaptığı Beş Yıllık Kalkınma Planı için yaklaşık 615 milyon dolarlık yardıma ihtiyacı olduğunu vurguladı.⁶⁶ 1948 yılında ABD, durumu yeniden değerlendirerek Türkiye'yi de Marshall Planı'nın kapsamı içine soktu. Yapılan antlaşma ile Türkiye, Avrupa İktisadi İşbirliği Örgütü'ne katılmış oldu. Siyasi açıdan bu plan da tıpkı Truman Doktrini'nde olduğu gibi Batı ile bütünleşmenin önemli bir aşaması olarak yorumlandı.⁶⁷ İktisadi açıdan ise Türk ekonomisine önemli değişiklikler getirdi ki bu konu, daha sonra yeniden ele alınacaktır.

Batılı Türkiye'nin Ortadoğu Politikası: Filistin Meselesi

Ortadoğu dönem boyunca Soğuk Savaş ayrımlarını yansıtan bir bölge oldu. Bir tarafta Batı kampına mensup ülkeler, diğer tarafta ise Bağlantısızlar Hare-

keti'nin içinde, sosyalizme yakın ve Sovyetler Birliği ile ilişki içindeki ülkeler vardı. Bu çerçevede, Türkiye'nin Batı Bloğu'na eklenmesi bölgedeki diğer ülkelerle arasındaki ilişkiyi belirleyen önemli bir faktördü. Bir sonraki bölümde inceleneceği üzere, 1950'lerde bu ayrım özellikle keskinleşecekti.

1940'ların sonunda ise, Ankara'nın Ortadoğu'daki Arap ülkeleri ile ilişkisini etkileyen bir faktör Filistin meselesi olmuştu. Bu durumda, Türk dış politikasının Filistin konusundaki duruşunu 1948'den önce ve sonra olmak üzere ikiye ayırmak gerekir. 1948'e kadarki süreçte Türkiye, çoğunlukla Filistinli Arapları desteklemişti. Öyle ki, 1947'de Birleşmiş Milletler'in Filistin'in taksimine dair verdiği 181 numaralı kararı reddeden 13 ülkeden biri olmuştu. Bu, ABD'nin verdiği oyun tam tersi olması dolayısıyla çarpıcıydı. 1948'den sonra ise Türkiye'nin bu konudaki tutumu farklılık göstermeye başlayacaktı. Bu durum yazında çoğunlukla Türkiye'nin Soğuk Savaş dinamikleriyle birlikte Batı yanlısı politikalar izleyip Araplara sırtını döndüğü şeklinde açıklanmaktadır.⁶⁸ Bu yorum, Türkiye'nin daha sonra izleyeceği blok politikaları da göz önünde tutulduğunda hatalı görünmemektedir. Ancak diğer taraftan Türkiye Truman Doktrini ve ABD ile yaptığı yardım antlaşmasından sonra BM'deki 181 numaralı karara karşı çıkabilmişti. Bu bağlamda 1947 ve 1948 arasındaki bu değişimde başka faktörlerin de rol oynadığını düşünmek gerekir.

Türk dış politikasındaki bu değişim, 1948 yılında gerçekleşen bazı olaylarla bağlantılı görünmektedir. 1948'de, hem Yahudiler savaşı kazanıp dikkate alınması gereken siyasal bir varlık olarak kendisini ortaya koymuş hem de Araplar Türkiye'nin 1948'deki Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi geçici üyeliğine destek vermemişti.⁶⁹ Birbirini dışlamayan tüm bu sebepler, Türkiye'nin Filistin politikasında yavaş bir dönüşümü de beraberinde getirecekti.

Türkiye ve Arap devletleri arasındaki fikir ayrılıkları önce Türkiye'nin 1948 yılının sonunda Birleşmiş Milletler çatısı altında oluşturulan Filistin Uzlaştırma Komisyonu'na olan üyeliği sırasında ortaya çıktı.⁷⁰ Arap devletlerinin tepkisini çeken bir başka unsur ise, Türkiye'den İsrail'e gerçekleşen Yahudi göçü oldu. Göç, önceden devlet tarafından yasaklanmıştı ama bu yasak daha sonra gevşetildi. Türkiye, Arap devletlerinden gelen tepkiyle Türk Yahudilerine çıkış izni verirken pasaportlara "Filistin dışındaki herhangi bir ülkeye göç etmeye uygundur" notu düşmeye başladı. Ancak diğer taraftan yetkililer pasaportta bir gidiş vizesi de aramıyordu. Bu da aslında kontrol edilmeyen göçün devamı demekti. Amerikan arşiv belgelerine göre, bu süreç özellikle Mısır'dan tepki görmüştü. Kahire Türkiye'den birçok genç erkeğin İsrail ordusuna katılmak niyetiyle göç ettiğini iddia ediyordu.⁷¹ Bu tarz tepkiler dönem dönem Türkiye'nin göç uygulamalarında bazı kısa süreli değişikliklere de sebep olmuştu. Örneğin, Ocak 1949'da yetkililerin artık gidiş vizesi belirli olmayan pasaportlara çıkış vizesi vermeyeceği açıklanmıştı. Bunun, Arap devletlerinden gelen baskıyla ve Türkiye'nin Filistin Uzlaştırma Komisyonu üyesi olarak duyduğu sorumlulukla ilgili olduğu düşünülüyordu.⁷² Ancak aynı dönemde Ankara, sergilemeye çaba gösterdiği tarafsız duruşuna rağmen İsrail ile iktisadi ve kültürel

işbirliği için müzakere ediyordu.⁷³ Zaten, İsrail'in kuruluşundan yaklaşık on ay sonra da bu devleti tanıyacak ve bu, Arap devletleri ile arasında derin bir çatlak oluşturacaktı. Bu çatlak, 1950'lerde DP'nin takip ettiği Ortadoğu politikasıyla giderek genişleyecekti.

Dış Politikada Karar Alma ve Uygulama: Kişiler ve Kurumlar

Dış Politika Yapımında Devamlılıklar

1945 sonrasında Türk dış politikasında yaşanan gelişmeler iki kutba evrilen dünya düzeninde Türkiye'nin kendisine bir yer bulması ile ilgiliydi. Bu, ülke için aslında aynı zamanda bir geçiş dönemi idi. Bu geçiş dönemi sadece dış politikada değil, iç politika ve ekonomide de yaşanıyordu. Bu sürecin temel özelliği, bazı değişikliklerin hızla yaşanırken bazı dinamiklerin de aynı kalmasıydı.

Fazlaca değişmeyen bir husus, Cumhurbaşkanı'nın dış politika yapımındaki yeri idi. Cumhurbaşkanı İnönü, değişen siyasi konjonktüre rağmen, bu dönemde de dış politikada karar verici olmaya devam etti.⁷⁴ 1944'ten 1947'ye kadar Dışişleri Bakanı olan Hasan Saka da 1947'den 1950'ye kadar aynı görevi yürüten Necmettin Sadak da yine bu politikanın uygulayıcıları konumundaydı. Bu dönemde, ordu da Soğuk Savaş'ın dinamikleri içinde dış politikanın bir unsuru olmaya devam etti.⁷⁵

1945 ve 1950 yılları arasında Türkiye'nin çok partili hayata geçmesi aynı zamanda dış politika konularında fikir beyan edebilecek ya da alternatif politikalar teklif edebilecek bir başka politik odağın da ortaya çıkması anlamına geliyordu. Ancak, 1946'da Demokrat Parti'nin kuruluşu Türkiye'de dış politika alanına böyle bir seçenek sunamadı. Yeni bir siyasi aktör olarak DP, hükümetin Batı kampına eklenmesi bağlamındaki duruşunu tamamen destekledi.⁷⁶ Zaten, Türkiye'nin NATO üyeliği, dolayısıyla da kurumsal olarak Batı kampına katılımı da Demokrat Parti iktidarı sırasında gerçekleşecek ve dış politika iki parti arasında devamlılık arz eden bir alan olarak kalacaktı. Siyasi partilerden dış politikaya alternatif sesler çoğunlukla 1960'lardan itibaren çıkmaya başlayacaktı.

Geçiş Sürecinde Hariciye Vekâleti

Geçiş döneminde Hariciye üzerine hemen herkesin mutabık kaldığı bir durum, bu dönemden başlayarak Türk hariciyesinin daha Batı yanlısı bir nitelik kazandığıdır.⁷⁷ Dış politikanın aldığı şekil göz önünde bulundurulduğundaysa, bu tespit çok sürpriz görünmemektedir. Aslında, daha 1939'da Sovyetler Birliği ile ilişkiler bozulmaya başladığında Stalin, Türk diplomatları Batı yanlısı olmakla itham etmiş ve Moskova ile Ankara arasındaki ilişkileri sabote et-

mekle suçlamıştı.⁷⁸ Kuşkusuz bu haksız bir iddiaydı. Ancak II. Dünya Savaşı sonrasında Türk diplomatlarının ideolojik formasyonları Soğuk Savaş dinamikleriyle birlikte anti-Sovyet bir nitelik alacaktı. Bu dönem, Hariciye'nin bir *Soğuk Savaş Hariciyesi* olması sürecinin başlangıç noktasıydı.

Ancak bu dönemin hariciyesinin ideolojik gelişimi bir tarafa bırakıldığında, teşkilat içinde de bir dönüşüm gerçekleştiği muhakkaktı. Her şeyden evvel, Türkiye'nin 1945 sonrası dış politikasında yaşadığı dönüşüm, özellikle ABD ile yoğunlaşan siyasi ve iktisadi ilişkiler aynı zamanda bakanlığın içinde yeni ve artan bir iş yükü anlamına da geliyordu. Bu, aynı zamanda dışişleri bürokrasisinin profilini –özellikle diğer bakanlıklara kıyasla– yükseltecek bir ortam da oluşturdu.⁷⁹ Türkiye'nin Batı Bloğu'na eklemlenmesi bazı organizasyonel değişiklikleri de beraberinde getirdi. Örneğin, Marshall Planı'nın uygulanması Dışişleri'ne bağlı ama aynı zamanda bakanlıklar arası kurulan ayrı bir teşkilat tarafından yürütüldü.⁸⁰

II. Dünya Savaşı sonrası oluşan uluslararası düzen de bazı kurumsal değişiklikler gerektirdi. Bir başka deyişle Dışişleri Bakanlığı yeni uluslararası ortama uyum sağlamaya başladı. Bunun en önemli örneği, savaş sonrasında kurulan Birleşmiş Milletler nezdinde 1947'de açılan ilk daimi misyondu.⁸¹ Türkiye bu dönemden sonra uluslararası örgütlere üye oldukça Dışişleri Bakanlığı'nın yapısı da bu gelişmelerden etkilenecekti.

Amerikan Yardımları ve İktisadi Dönüşüm: Dış Politikanın Politik Ekonomisi

Amerika'nın iktisadi yardım programları, Türkiye'nin Soğuk Savaş dinamiklerinde ABD ile münasebetlerinde önemli bir yer tutmuştu. Bu bağlamda, Truman Doktrini'nden sonra yapılan yardım anlaşması gibi, Marshall yardımı kapsamında olmak da Türkiye açısından siyasi bir öneme sahipti. Bu bölümde detaylıca analiz edildiği üzere, Türkiye'nin siyasi önem atfettiği bu gelişmelerde Sovyetler Birliği faktörü önemli bir rol oynamıştı.

Ancak o dönemin dış politikasının temel meseleleri olan bu yardımlar, siyasi olduğu kadar iktisadi bir öneme de sahipti. Daha açık bir ifadeyle, savaş sırasında ve sonrasında Türkiye'nin yaşadığı iktisadi ve sosyal durum dış politikadaki tutumuna etki eden faktörlerden biriydi. Türkiye o dönemde iktisadi kalkınmayı ancak bir dış yardımla sürdürebileceğine inanmıştı.⁸² Ancak bu tek taraflı bir ilişki değildi. ABD'nin yardım stratejisi de savaş sonrası için öngördüğü küresel kapitalist düzenin geliştirilmesi hedefinin bir parçasını oluşturuyordu. Bu iki dinamik birlikte, Türkiye'de iktisadi bir dönüşümü de beraberinde getirecekti.

ABD, I. Dünya Savaşı'ndan sonra iktisadi alanda ortaya çıkan güç boşluğunu doldurmakla ilgilenmemiş ve bu boşluk –kapitalist– dünya ekonomisini bir düzensizliğe itmişti. Ülkelerin kendi başlarının çaresine bakmaya çalıştığı bu düzensizlik ortamı içinde önce 1929 Büyük Buhranı, sonraysa II. Dünya Savaşı

acı fakat unutulmayan bir ders vermişti.⁸³ ABD deyim yerindeyse aynı hataya düşmemek için II. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru kendi liderliğinde bazı kurumsal düzenlemeler yapma yoluna başvurdu. 1944'te ortaya çıkan Bretton Woods sisteminin iki kurumsal yapısı, IMF ve Dünya Bankası uluslararası para sistemini düzenleme niyetiyle kuruldu. Ayrıca ABD sadece para piyasalarının düzenlenmesi konusunda değil, serbest ticaret rejiminin yeniden bir norm olması hususunda da öncülük etti. 1947'de imzalanan Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT), serbest ticaretin gelişmesi için mevcut kısıtların kalkmasını öngörüyordu.

Türkiye, IMF ve Dünya Bankası'na 1947'de, Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması'na da 1951'de katıldı. Tüm bunlar, hükümetin ABD liderliğindeki uluslararası ekonomik sisteme müdahil olma çabalarıydı. Ancak bunlar kadar önemli bir başka mesele, ABD'nin yardım programlarıydı. Türkiye Marshall Planı gibi yardım planlarına dahil olup dış politikasını şekillendirirken, iktisadında da muazzam bir dönüşüm yaşadı. Zira bu sürece kadar, Ankara'daki hâkim iktisadi anlayış devletçilikti. İktidar partisi CHP'nin içinde liberal ekonomiyi savunan ve güçlenmekte olan bir grup vardı ancak yine de devletçilik parti içinde ön plandaydı. Doktriner açıdan bakıldığında devletçilik, CHP'nin altı okundan birini teşkil ediyordu. Aslında 1945'ten 1946'ya dek hazırlanan yeni *Beş Yıllık Sanayi Planı* da bu anlayışın devam ettiğini gösteriyordu.⁸⁴

Ancak 1947'de hükümet bu planı rafa kaldırıp ekonomide özel girişime daha çok rol veren ve özellikle tarım, maden ve ulaştırma gibi sektörleri öncelik haline getiren *Türkiye Kalkınma Planı*'nı hazırlattı.⁸⁵ "Sanayi" planı, "kalkınma" planına dönüşmüştü. Bu, tesadüfî bir değişimden ziyade, Türkiye'nin dış ilişkilerine paralel giden bir eğilimi yansıtıyordu. Üstelik sadece iktidar partisinin tercihleriyle ilgili de değildi. Bu dönüşüm, Türkiye'nin yardım programlarına katılabilmesinin bir önkoşuluydu. Bu bağlamda dönem boyunca ABD'den uzmanlar gelmiş ve Türkiye ekonomisi hakkında çeşitli raporlar yazarak tavsiyeler vermişti. Örneğin bu dönemde hazırlanan Thornburg Raporu'na göre Türkiye geri kalmış bir ülkeydi ve bunun temel sebebi de devletçilikti.⁸⁶ Türkiye devlet desteğiyle ağır sanayiye yatırım yapmak yerine, özel teşebbüs ve yabancı sermaye ile aşamalı bir sanayileşme takip etmeliydi. Aşamalı sanayileşmede başarı sağlanıncaya kadar da odak noktası tarım olmalıydı.⁸⁷ Ayrıca Thornburg, Türkiye'nin demiryolları yatırımlarını da -iktisadi mantıktan uzak ve çoğunlukla stratejik ve askeri hesaplarla yapılmış olmasından dolayı- eleştiriyor ve ulaşım konusunda ağırlığın karayollarına verilmesi gerektiğini vurguluyordu.⁸⁸

Ülkede 1947'den sonra uygulanacak iktisadi politikalar tam da bu raporda belirtilenlerdi. Türkiye daha liberal bir ekonomiye ve ticaret rejimine geçiş yapacak, önerildiği gibi tarıma daha çok önem verecek ve karayollarına yatırım yapacaktı. Aslında bu, ABD'nin kendi liderliğindeki küresel ekonomik sistemde oluşturmaya çalıştığı işbölümüne uyum sağlamak demektir. Üstelik,

ekonomide –bütçe açığı– gibi sonradan kronikleşecek birçok soruna da sebep olacaktı. Planın uzun ve kısa vadeli sonuçları Demokrat Parti döneminde daha net bir biçimde görülecekti. Zira CHP döneminde başlayan bu dönüşüme DP, daha büyük bir hevesle sarılacaktı.⁸⁹

II. Dünya Savaşı'nı Atlatmak: Geçiş Döneminde Türkiye Algısı

II. Dünya Savaşı'na girmeme kararı ne kadar doğru ve haklı olursa olsun, Türkiye'nin savaş sonrası dünyadaki konumu için bazı sorunları da beraberinde getirdi. Müttefikler açısından düşünüldüğünde Türkiye, taahhütlerine rağmen savaşa katılmamış ve hatta bir dönem de Nazi Almanya'sı ile iyi ilişkiler kurmuştu. Türkiye'nin savaş sonrasında yaşadığı izolasyon bu algıya sıkı sıkıya bağlıydı. Ankara'nın 1930'larda Batı nezdinde kazandığı prestij, savaş sonrasında kendinden çok şey kaybetmişti. *Büyük İttifak*'ın çatırdayarak bir Soğuk Savaş'a dönüşmesi, Türkiye'nin Batı gözündeki konum ve algısını tekerrardan olumlu bir noktaya çekecekti.

Türkiye'nin Batı kampına eklemelenme çabası bu bölümde çoğunlukla Sovyet faktörü ve ona ek olarak da iktisadi durum üzerinden açıklandı. Ancak unutulmaması gereken bir başka faktör, Türkiye'nin Soğuk Savaş dinamiklerinde Batı'ya yönelmesinde zaman içerisinde oluşturduğu kimliğin de etkisinin olmasıydı. Bir başka ifadeyle, Türkiye'nin Batılılaşma serüveni milli güvenlik kültürünü önemli ölçüde etkilemiş ve Batı'ya eklemelenmesindeki bir unsur olmuştu.⁹⁰

Ankara'nın dünyada oluşturmaya çalıştığı imaj, ülkenin Batı'yla özdeşleştirdiği bazı özellikleri yansıtıyordu: Modern, demokratik ve gelişmiş. Ancak Türkiye'nin bu konuda göstereceği çaba, bu dönemin sonuna doğru gayet çelişkili bir biçimde sonuç vermeye başlayacaktı. Zira Türkiye bir taraftan –yeniden– Atatürk devrimlerinin sonucunda kadın-erkek eşitliğini sağlamış modern bir cumhuriyet olarak resmedilmeye başlanacak, ancak diğer taraftan da bu özellikleriyle “Ortadoğu”da bir istisna olarak gösterilecekti.⁹¹ Bu durum aslında, tüm Soğuk Savaş döneminin Türkiye için yarattığı bir çelişkiydi. Türkiye'nin ulusal güvenlik ve ekonomi bağlamında olduğu kadar kültürel açıdan da önem atfettiği Batı kampına katılmasının yararı da yine benzer bir biçimde Ortadoğu'daki ABD konumunu ne kadar güçlendirdiği üzerinden tartışılacaktı.

Bu çelişkiye rağmen 1950'ye gelindiğinde Ankara, II. Dünya Savaşı sonunda Batı nezdinde sahip olduğu problemlili şöhretini geride bırakmış görünüyordu. Soğuk Savaş'ta Batı için ne denli önemli olduğu konusunda da hemen herkes hemfikir. Ancak bu kez de eski dostu Sovyetler Birliği tarafından farklı şekilde konumlandırılmaya başlamıştı. Sovyetler'e göre Türkiye, kuzey komşusunu zayıflatmaya çalışan, Sovyet topraklarının bir kısmını işgal altında tutan, emperyalist devletlerle işbirliği yapan ve jeostratejik olarak Sovyetler'e

karşı bir köprübaşı olma görevi üstlenen bir ülkeydi.⁹² Soğuk Savaş'ın dinamikleri içerisinde bu algı hiç de şaşırtıcı değildi.

Soğuk Savaş dünya tarihinin 45 yıllık bir dönemine damga vuran, modern çağ için uzun denilebilecek bir zaman dilimiydi. Tahmin edilebileceği üzere, yekpare özellikler sergilemekten de oldukça uzaktı. Bu sebeple, Soğuk Savaş'ın dinamikleri değiştikçe, Türkiye'nin konumu ve nasıl yorumlandığı da değişecekti. Ancak bu bölümde ele alınan beş yılda Türkiye, bu açıdan da bir geçiş süreci yaşamış ve 1950'ye gelindiğindeyse II. Dünya Savaşı'nı "atlatmıştı"

Genel Değerlendirme

1945 ve 1950 yılları arasında Türkiye ve Türk dış politikasını özetleyebilecek en önemli söz öbeği kuşkusuz "geçiş dönemi"dir. Türkiye bu dönemde II. Dünya Savaşı'nın sonunda yaşadığı yalnızlıktan Batı kampına eklenmeye giden bir süreci yaşamış, iç politikada tek partili rejimden çok partili hayata geçmiş, iktisadi alanda devletçiliği terk edip global kapitalizmin gereklilikleri bağlamında iktisadi bir dönüşüm yaşamış ve II. Dünya Savaşı'nın sonunda oluşan sorunlu Türkiye algısını değiştirip imajını düzeltmeye çalışmıştı. Bu değişikliklerin hepsi de etkileşim halindeydi.

Kuşkusuz Türkiye'nin uluslararası politikada kendisine bir yer edinme ve buna bağlı olarak da Batı kampına eklenme çabasının çeşitli sebepleri vardı. En önemlisi ise Sovyetler Birliği faktörüydü. Türkiye'nin uluslararası arena da yalnızlaştığı bir dönemde Sovyetler Birliği'nin yürüttüğü politika, 1945 ve 1946 yılları arasında ülkede deyim yerindeyse panik havası yaratmış ve Ankara'yı bu tehdidi savuşturacak ittifaklar aramaya yöneltmişti. Fakat Türkiye'nin Batı'daki yer arayışı, Sovyetler Birliği faktörüne ek olarak iktisadi ve kültürel bir perspektifi de yansıtıyordu. Ankara siyasi bir ittifak aradığı kadar iktisadi bir ittifak da arıyordu ve bu, ülkeyi Amerikan hegemonyası altındaki liberal düzene yaklaştırıyordu. Dahası, Türkiye'nin Batılı dış politika kimliği de yine Türkiye'yi Batı kampına yönlendiren sebeplerden biriydi. Bu üç unsur ayrı ve birbirine alternatif açıklamalar değil, birbirini tamamlayıcı etmenlerdi.

Bu noktada sorulması gereken iki soru vardır. Birincisi, Türk dış politikasının paradigmatik bir değişiklik yaşadığı bu dönemde başka bir alternatifi olup olmadığıdır. Uluslararası sistemin geçirdiği dönüşüm, Soğuk Savaş'ın 1947 ve 1953 arasındaki dinamikleri ile Türkiye'nin 1945 ve 1947 arasındaki koşulları göz önünde tutulduğunda, bu soruya verilecek yanıt net bir "hayır"dır. Ancak bu hayır, Türkiye'de bu yıllarda yaşanan her değişimin haklı görüldüğü anlamına gelmemektedir.

İkinci soru ise, Türk dış politikasının 1945'ten 1950'ye kadarki dönemini 1950'lerden ayrı bir başlık olarak incelemenin ne derece doğru bir yaklaşım olduğudur. Kuşkusuz Soğuk Savaş yazını, 1947 ve 1953 arasını ayrı bir alt-başlık olarak incelemektedir. Türk dış politikası yazını ise, 1945 ve 1960 ara-

sını genel olarak bir arada analiz etme eğilimindedir. 1950'lerde uygulanan birçok politikanın aslında 1945'ten itibaren başladığı düşünüldüğünde bu, hiç de hatalı bir yaklaşım değildir. Ancak bu devamlılığa rağmen, bu çalışmada 1945 ve 1950 arası bir geçiş dönemi olarak değerlendirilmiş ve sonraki bölümde ayrıntılarıyla incelenecek, belirsizlik ve tereddütlerin ortadan kalktığı 1950'lerden ayrılmıştır.

V

Batı Kampında Türkiye: Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası (1950-1960)

Türkiye artık yalnız değildir, onun samimi ve kuvvetli dostları ve müttefikleri vardır. Onun işbirliği aranmakta ve dünya sulhünün başlıca istinatgâhlarından biri olmak itibarıyla ona yardım edilmektedir.¹

Adnan Menderes

Türkiye'nin 1950'li yılları CHP-DP arasında kıyasıya bir rekabet ve çatışmaya sahne oldu. Dış politikada Türkiye'nin konumu konusunda birbirlerinden çok da farklı düşünmeyen bu iki partinin bu alanda yaptıkları tartışmalarda ise DP, kendisini hep bir adım önde, bir başka deyişle daha başarılı gördü. Bunun sebebiyse Türkiye'nin CHP döneminde kabul edilmediği NATO'ya 1952'de DP döneminde üye olmasıydı. Böylece Ankara, 1952'den itibaren sonunda tam olarak aradığı güvenceyi bulmuş ve Batı kampına sadece ABD'nin tek taraflı yardımlarıyla değil, kurumsal olarak da eklenmişti. Bu, hem II. Dünya Savaşı'ndan sonra yaşanan geçiş döneminin hem de bu süreçte yaşanan tereddüt ve kuşkuvarlığın sona ermesi anlamına da geliyordu. Üstelik DP de uluslararası sistemde kendisine biçilen rolü oynamaya hazırdı. Bu rol bu kez, Batı ile Doğu arasında köprü işlevi gören Türkiye'yi Batı ittifakının içinde bir ülke olarak Ortadoğu'daki güvenlikle ilişkilendirmişti. Ülkenin imajını da bu dinamikler oluşturmuştu.

Bu bölümde, Adnan Menderes'in yukarıda da alıntılanan ve mecliste sarf ettiği sözlerinin işaret ettiği Türkiye'nin ittifakları ve işbirlikleri ele alınacaktır. NATO üyelik sürecine ek olarak Ortadoğu ve Balkanlar'da içinde bulunduğu inisiyatifler sebep ve sonuçlarıyla incelenecektir. Bu dönem, Türkiye'nin Batı kampındaki rolünü, içinde bulunduğu ittifaklarla en uyumlu ve çatışmasız bir biçimde oynadığı zamana tekabül etmesi açısından da oldukça önemlidir. Ancak, bu dönemin dış politikasını sadece ittifaklar açısından değerlendirmek, çok

önemli bir başka konunun göz ardı edilmesine sebep olabilir. Zira Türkiye'nin günümüze kadar gelecek bir başka sorunu da 1950'li yıllarda milli bir davaya dönüşmüştür: Kıbrıs. Öyle ki bu yıllardan itibaren Türkiye'nin gündemine oturacak Kıbrıs, bugün hâlâ dış politikadaki öncelikli yerini korumaktadır.

1950'li yıllarda dış politika yapımı önceki dönemlerden farklılık göstermektedir. Bu dönemde dış politikada karar alma süreçleri cumhurbaşkanının tekelinden çıkmış, bunun yanı sıra çok partili hayatın dinamiklerinde hem kamuoyu hem de muhalefet partisi belirleyici güce sahip olmamalarına rağmen iktidar partisinin dış politikada dikkate almak durumunda kaldığı aktörler haline gelmiştir. Politik ekonomik açıdan dönemin dış politikasıysa sadece Marshall yardımları örneğiyle değil, aynı zamanda 1950'lerin son birkaç yılında ülkenin yaşadığı iktisadi krizin etkileriyle de incelenebilir vaziyettedir.

Nükleer Dünyada Soğuk ve Sıcak Savaş: 1950'lerde Uluslararası Siyaset

Soğuk Savaş'ın ilk yıllarında tarafların odak noktası çoğunlukla Avrupa olmuştur. Örneğin savaş sonrasında Sovyetler Birliği'nin öncelikli iki hedefi Doğu Avrupa'da komünizmin yayılması ve Almanya'nın bir daha askeri ve emperyalist bir güç olarak sivrilmemesiydi. Ancak 1940'ların sonunda Soğuk Savaş bu dar çerçeveden çıkmaya başlayacak ve özellikle de 1950'lerde dünyanın diğer taraflarına da yayılacaktı. Üstelik Kore'de de görülebileceği üzere bu, sıcak bir çatışma halini de alacaktı.

Tarihçiler, Stalin'in iki konuda sergilediği duruşun geri teptiğini düşünmektedir. Birincisi, 1948'de başlayan Berlin Ablukası'dır. Bu konuda SSCB, ABD'nin havadan yardım getireceğine çok da ihtimal vermemişti. Abluka 1949'da sona erdiğindeyse, Moskova'yı Avrupa genelinde saldırgan taraf olarak gösterdiği gibi Batı Almanya'da da anti-Sovyet bir tutum oluşturmuştu.² Üstelik bu durum, 1948'de yapılan Brüksel Antlaşması'nın Kuzey Atlantik İttifak'ına dönüşmesinde de rol oynamıştı. 1950'lerin başında Almanya iki kutbun karşıt politikalarını uygulamaya soktuğu cephe olma durumunu sürdürüyordu. Batı Bloğu'nun bu dönemde Batı Almanya'nın silahlandırılmasını ve sonrasında da Batı güvenlik sistemine dahil edilmesini gündeme alması, asli hedefi Almanya'nın yeniden tehdit oluşturacak bir güç olarak dirilmesini engellemek olan Sovyetler Birliği'ni endişeye sevk etti. Ancak bu süreçte ABD ve Sovyetler Birliği'nin Almanya ve Berlin'in geleceği üzerine yaptığı hiçbir müzakere sonuç vermedi. 1955'te ise Batı Almanya NATO üyesi bir ülke olarak yeniden silahlandırıldı.

Hem Berlin hem de Almanya'nın geleceği meselesi 1950'lerin ikinci yarısında da krizlere gebedi. 1958 ve 1959 yıllarında yaşanan ve Sovyetler'in Batı Almanya'daki nükleer silahlara tepki gösterdiği Berlin Krizi, Almanya'nın bölünmüşlüğüne daha da derinleştirdi. 1950'lerin sonuna gelindiğinde ne Almanya ile ortak bir barış antlaşması yapılabilmiş ne de Almanya ve Berlin'in aşamalı

birleşmesiyle ilgili bir adım atılabilmişti. Aksine, 1961’de Berlin’in bölünmüşlüğü’nün en büyük simgesi olarak görülebilecek Berlin Duvarı inşa edilmişti.

Stalin’in hesap hatası yaptığı bir başka mesele ise Kore’ydi. Kore, dünya kamuoyunun dikkatini 1949’da Çin’de komünist halk cumhuriyetinin kurulmasından sonra iyiden iyiye Asya’ya çevirecekti. Aynı zamanda Soğuk Savaş’ın “sıcak” çatışmaya nasıl dönüşebildiğini göstermesi açısından da önemliydi. Türkiye’nin NATO’ya katılmasında da rol oynayan Kore, II. Dünya Savaşı’nın sona erip Japonya’nın çekilmesiyle birlikte, Sovyetler Birliği ve ABD’nin işgaliyle karşı karşıya kalmıştı. İki ülkenin işgali Kore’yi 38. enlemden ikiye bölmüştü. Güneyde ABD destekli Syngman Rhee, kuzeyde ise Sovyetler Birliği’nin desteklediği Kim İl-sung iki farklı hükümet kurmuştu. Her iki hükümet de otoriterdi. Sovyetler Birliği ve ABD daha sonra sırasıyla 1948’de ve 1949’da askerlerini Kore’den çekecek, her iki hükümet de gerekirse savaşarak iki Kore’yi birleştirme hedefi gütmeye başlayacaktı.

Kore Savaşı’nın çıkış dinamikleri farklı perspektiflerden incelenmektedir. Bu bağlamda bazı tarihçiler Sovyetler Birliği’nin dikkatleri ve kaynakları Avrupa’dan Asya’ya çekmeyi hedeflediğini savunmaktadır.³ Bazıları ise, Sovyetler Birliği’nin birleşmiş komünist bir Kore’nin, er ya da geç silahlanarak Asya’da kendisine tehdit oluşturabilecek Japonya’ya karşı ileri karakol oluşturabileceği düşüncesinin altını çizmektedir.⁴ Tarihçilerin Sovyetler’in temel hedefi ile ilgili tartışması sürmektedir. Ancak en azından, 1991’de Rusya’nın bu konuda daha fazla belge paylaşmasıyla, Moskova’nın daha önce Kim’in saldırı planını iki kez reddetmişken 1950’de neden kabul ettiği anlaşılır hale gelmiştir: Değişen uluslararası koşulların ABD’nin olası bir çatışmada Kore’ye müdahale etmeyebileceği düşüncesini beraberinde getirmesi.⁵ Bu koşulların içinde özellikle de ABD’nin Çin’deki başarısızlığı, Çin ile Sovyetler Birliği’nin ittifak antlaşması imzalaması ve Sovyetler’in nükleer güce ulaşması vardı.

Oysaki ABD Kore’yi, Çin kadar önemli olmayan ve bu açıdan da müdahalesini gerektirmeyen bir ülke olarak görmüyordu. Aksine, Kore’de komünistlerin zaferinin Asya’daki komünist dalgayı genişleteceğini düşünüp, Kore’nin Batı yanlısı ve kapitalist bir ülke olarak kalmasını önemsiyordu. Zaten kuzeyin saldırısını da bir Sovyet saldırısı olarak görmüştü. Bu sebeple ABD’nin Kore Savaşı’na müdahalesi, Stalin’in hesap ettiği kadar uzak bir ihtimal değildi. Kuzeyin başarıları ABD ve Birleşmiş Milletler’in yardımı ile ivmeyi güney lehine çevirdi. Kuzeydeki hükümeti düşmekten kurtaran şey Çin’in yardımı oldu. Fakat bir süre sonra savaş dengeli ve durağan bir hale geldi. Zaten 1953’te ateşkes ilan edildiğinde de iki Kore’yi yine 38. enlem ayıracaktı.

Kuşkusuz bugün hâlâ iki Kore’nin olması, Soğuk Savaş ve Kore Savaşı’nın Asya’ya bıraktığı en önemli miraslardan biridir. Ancak, bu savaşın Soğuk Savaş’ın gidişatı içinde de önemli denilebilecek sonuçları olmuştur. Örneğin, ABD bu savaş sırasında hem kendi askeri bütçesini hem de Batı Avrupa’ya yaptığı askeri yardımları artırmıştı ki bu askeri açıdan daha güçlü bir Batı Bloğu an-

lamına geliyordu.⁶ NATO'nun ilk genişleme dalgasını da bu açıdan ele almak mümkündür. Diğer taraftan benzer bir durum ABD'nin Asya'daki varlığı açısından da geçerliydi. ABD savaş sırasında ve sonrasında hem Güney Kore'ye hem de Japonya'ya önemli ölçüde yardımda bulundu. Japonya'nın savaş sonrası ekonomik problemlerini çözmesi Kore Savaşı sayesinde oldu.⁷ Politik olarak Asya'daki Batı yanlısı eksenin entegrasyonu hızlandı.

Sovyetler Birliği'nin durumuna bakıldığında ise Moskova'nın büyük bir hesap hatası yaptığı görülüyordu. Sovyetler Birliği, Avrupa'daki pozisyonunu hep güvenlik endişesiyle açıklamıştı ancak Kore Savaşı Rusların saldırgan taraf olduğu düşüncesini birçok ülke nezdinde yaygınlaştırmıştı. Bu durum, Almanya üzerine yapılan görüşmelerde Moskova'nın elini zayıflatmıştı. Üstelik Amerika'nın askeri bütçesini artırması Sovyetler için ayrı bir sorundu. Bu sebeple Moskova, kendi ekseninin askeri modernizasyonu için daha zorlayıcı olmuş ve dolayısıyla da Doğu Avrupa'da siyasi rahatsızlıklar da su yüzüne çıkmıştı.⁸ Şüphesiz, bu savaşın bir başka sonucu da Çin'in Asya'da yeniden yükselişiydi. Hatta bazı "Üçüncü Dünya" ülkeleri tarafından emperyalizme karşı savaşılan bir ülke olarak görülmüştü. Kısacası Kore Savaşı, Soğuk Savaş'ın en önemli olaylarından biriydi ve etkisi Kore'yle ve hatta Asya ile sınırlı değil, küreseldi.

Etkileri açısından küresel olacak bir başka gelişme, 1955'te toplanan Bandung Konferansı'ydı. Bu 1960'larda özellikle ivme kazanacak Bağlantısızlar Hareketi'ne de temel olacaktı. Bugün sıkça kullanılan "Üçüncü Dünya" kavramı 1952'de Fransız ekonomist Alfred Sauvy tarafından ortaya atılmıştı. Sauvy bu kavramı, dünyanın ihmal edilmiş ve sömürülmüş ülkeleri için, Fransız Devrimi'ndeki *üçüncü sınıftan* (*Tiers État*) esinlenerek kullanmıştı.⁹ II. Dünya Savaşı sonrası dönem bu sömürge ülkelerin, bir başka deyişle Üçüncü Dünya ülkelerinin bağımsızlıklarını kazanma sürecini de hızlandırmıştı. 1950'ler, bağımsızlığını yeni kazanmış bu ülkelerin ve kazanmaya çalışan Asya ve Afrika ülkelerinin dayanışma girişimine sahne oldu.

Emperyalizme karşı olan bu ülkeler, Soğuk Savaş koşullarında uluslararası politikada da önemli denilebilecek bir hareketin parçası haline geldiler. Bu açıdan Üçüncü Dünya kavramı, Sauvy'nin deyişiyle sadece sömürülmüş ülkeleri değil, ABD güdümündeki Birinci Dünya'nın ve Sovyetler Birliği güdümündeki İkinci Dünya'nın dışında kalan, bu iki kutba dahil olmayan –bağlantısız– ülkeleri de niteliyordu. Sovyetler Birliği ile ayrı düşmüş komünist Tito Yugoslav-ya'sının bağımsızlıklarını yeni kazanmış Asya ve Afrika ülkeleri ile bir arada olmasının sebebi de bu uluslararası politik konumdu.

1955 yılında Endonezya'nın Bandung kentinde gerçekleştirilen konferansta, tam da bu politik konum masaya yatırıldı. Nehru, bağlantısız bölgelerin önemi-ne ve bu bölgelerin azalmasının savaşa yol açacağına dair bir konuşma yaptı. Barış içinde bir arada yaşama doktrini benimsendi.¹⁰ Bandung Konferansı'nı inceleyen eserler çoğunlukla konferansın çok parçalı yapısına atıfta bulunur. Zira bu konferansta hem bağlantısız hem de "bağlantılı" ülkeler bulunmuş ve hatta

bağlantılı ülkeler birbiriyle daha uyum içerisinde davranmıştı. Bu yorum doğru olsa da Bandung birçok açıdan öneme sahip bir konferans olmuştur. Bağımsızlığını yeni kazanan birçok ülkenin, Soğuk Savaş uluslararası sisteminde pozisyonunu etkilemiş, Asya içindeki ilişkileri geliştirmiş ve insan hakları ile evrensellik gibi Soğuk Savaş dinamiklerinde arka planda kalmış ancak aslında 1945 sonrası için normatif düzen olarak düşünülmüş bazı kavramları savunmuştu.¹¹

Bağılantısızlar Hareketi resmi olarak 1961'de gerçekleştirilen Belgrad Zirvesi ile kuruldu. Ancak onun öncesinde hem Asya'da hem de diğer kıtalarda bazı başka görüşme ve konferanslar gerçekleştirildi. Örneğin, 1956'da yine Yugoslavya'da Bağlantısızlar'ın en önemli üç siması olacak Tito, Nehru ve Nâsır buluşmuş ve Bağlantısızlar Hareketi'ni resmi olarak kurmak için geniş çaplı bir konferans planlamış, ancak bu, 1950'ler boyunca Ortadoğu ve Mısır'daki gelişmeler sebebiyle gerçekleşmemiştir.¹²

Bu geçerli bir mazeretti. Nasıl ki 1950'lerin başında gözler Asya'ya çevriliyorsa, 1950'lerin ikinci yarısında da Ortadoğu'ya çevrilecekti. Bu bağlamda Ortadoğu'daki gelişmeleri hem Soğuk Savaş hem de Arap-İsrail çatışmasının dinamikleri bağlamında, bu dinamikleri birbirinden ayırmadan düşünmek gerekir. II. Dünya Savaşı sonrası oluşan sistem açısından düşünüldüğünde hem Sovyetler Birliği'nin hem de ABD'nin bölgeyle değişen ilişkisi sürpriz olmasa da dikkat çekicidir. II. Dünya Savaşı başladığında ABD'nin Ortadoğu ile ilişkisi minimum düzeydeydi. Süveyş Krizi'nin olduğu 1956'ya gelindiğindeyse ABD kendisini Ortadoğu'nun Sovyetler Birliği hâkimiyetine girmesinin önündeki tek engel olarak görüyordu.¹³ 1950'lerde Sovyetler Birliği'nin popülaritesi Arap dünyasında yükselişteydi. Bu çoğunlukla, manda geçmişi bulunan Arap ülkelerinin Batı emperyalizmine karşı duyduğu nefret ve yine Batı'nın politikaları ile özdeşleştirilen Filistin meselesiyle alakalıydı. ABD, bu yükselişe artık eskisi kadar güçlü olmayan Britanya'nın meydan okuyabileceğini düşünmüyordu.

Ortadoğu'daki kriz 1950'lerin ortasına doğru, bölgenin en önemli Arap devleti Mısır'da çıktı. ABD'nin komünizmi Ortadoğu'da da bastırma planlarında Kahire, önemli bir yere sahipti. Ancak bu planların aksine Mısır, Sovyetler Birliği ile ilişki içinde ancak bağlantısız bir dış politika takip ediyordu. Mısır'ın Batı'nın Ortadoğu'daki siyasi ve askeri ittifakları içinde yer almayı reddetmesi, ABD'yi Batı yanlısı Nuri el-Said'in Irak'ı ile yakınlaştırdı. Sonuçta 1955'te kurulan ve Türkiye'nin de başat rol oynadığı Bağdat Paketi, Ortadoğu dünyasını Soğuk Savaş dinamikleri içinde böldü. Diğer taraftan Nâsır'ın Batı ittifakına katılmayı reddetmesi, ABD ile ikili ilişkilerini tamamen kopardığı anlamına da gelmiyordu. Aksine Nâsır hem ABD hem de Sovyetler Birliği ile, bazen bu iki ülkeyi birbirine karşı denge unsuru olarak kullanarak müzakere ediyordu. Ancak ABD'nin 1955 ve 1956'da Mısır'ın bazı isteklerine verdiği iki yanıt, hem Mısır-Sovyetler Birliği ilişkilerinin daha da yakınlaşmasını hem de Süveyş Krizi'ni beraberinde getirdi. Bu yanıtlardan ilki, ABD'nin Nâsır'ın silah ticareti yapma isteğini reddetmesiydi. Bunun sonucunda Mısır, Çekoslovakya üzerin-

den Sovyetler Birliği ile bir silah ticareti anlaşması yaptı. İkincisi ise Nâsır'ın, inşa ettirmek istediği Asvan Barajı'nın finansmanı için ABD, Britanya ve Dünya Bankası'nın sunduğu yardım koşullarının Mısır ekonomisinde yabancı kontrolü anlamına geldiğini söylemesi ve sonrasında ABD'nin önerdiği yardımı geri çekmesiydi. Nâsır, barajı Mısır'ın kendi olanakları ile inşa ettireceğini açıklayıp çözümünü Süveyş Kanal Şirketi'ni millileştirmede buldu.¹⁴

Şirkette hisseleri olan İngiltere ve Fransa, İsrail ile işbirliği yaparak Mısır'ı işgal etti. Tarihte Süveyş Savaşı ya da İkinci Arap-İsrail Savaşı olarak da bilinen krize ABD ve Sovyetler Birliği, İngiltere, Fransa ve İsrail'in harekâtı sona erdirmesi yönünde müdahale etti. Bu, hem Sovyetler Birliği'nin hem de ABD'nin Soğuk Savaş'ın sonuna kadar Arap-İsrail çatışmasında aynı tarafta kaldıkları son mesele oldu.¹⁵ Sonrasındaysa Arap Soğuk Savaşı hızlandı. Çokça konuşulan ve adını Amerikan Başkanı Eisenhower'dan alan Eisenhower Doktrini, işte bu koşullarda ortaya çıktı. Doktrin, komünizmi Ortadoğu'da çevrelemek için bölge ülkelerine ekonomik ve askeri yardım yapma anlayışına dayanıyordu. Kimilerine göre bu, aslında Mısır ve Suriye gibi ülkelerin daha fazla Sovyet yardımı talep etmeleri için bir sebep olmuş ve dolayısıyla Sovyetler Birliği'nin bölgede daha aktif bir politika izlemesinin de yolunu açmıştı.¹⁶

Süveyş Krizi, Britanya, Fransa ve İsrail'in umduğunun aksine Nâsır'ı iyiden iyiye popüler bir figür haline getirdi. Bölgede Arap milliyetçiliğinin etkinliği genişledi. Mısır ve Suriye 1958'de Birleşik Arap Cumhuriyeti'ni kurdu. Diğer taraftan Nâsır ve ideolojisinin yükselişine paralel bir biçimde bölgedeki Batı yanlısı rejimler de popülerliğini yitirdi. Irak, bunun en önemli örneğiydi. 1958'de Irak'taki darbe ile Haşimi Krallığı'nın sona ermesi ve yerine kurulan cumhuriyetin Bağdat Paktı'ndan çıkması da yine bölge içi dengelerde Batı'nın etkisinin azalması anlamına geliyordu. Batı da bu gidişata her ülkede farklı şekillerde tepki verdi. Irak'ın aksine, İran'da 1953'te CIA, Başbakan Musaddık'a karşı gerçekleştirilen darbeye başat rol oynayıp Batı yanlısı Şah'ın yeniden ülkeye dönmesini temin etti. Kısacası Ortadoğu, Soğuk Savaş'ın en önemli coğrafyalarından biri haline gelmişti.

Soğuk Savaş'ın farklı coğrafyalardaki tüm bu gelişmelerinin nükleer silah çağında gerçekleştiğini de unutmamak gerekir. 1945'te ABD'nin Hiroşima ve Nagazaki'ye attığı bombalar ve bu bombaların yarattığı yıkım savaşlar için yeni bir dönemi açtı. 1949'da Sovyetler Birliği'nin de ilk atom bombasını denemesi, Soğuk Savaş süresince sıkça atıfta bulunulan nükleer silah yarışını başlatmış oldu. Her iki devlet de 1950'lerin başında hidrojen bombası denemesi gerçekleştirdi. Yarış, kıtalararası balistik füzelerin test edilmesiyle devam etti. Yeni aşama ise silah yarışının 1957 itibarıyla uzay yarışına dönüşmesiydi. Zira Sovyetler Birliği uzaya Sputnik uydusunu gönderdi. ABD, cevaben uzay programına önemli ölçüde yatırım yaptı. Her iki kuvvet arasındaki teknolojik yarış, Soğuk Savaş boyunca sürdü. Nükleer silahların herhangi bir krizde tüm yarım-küreye yıkım getirebilme ihtimali vardı. 1962'deki Küba Krizi, bu durumu iyi

bir biçimde örnekleyecekti. Ancak diğer yandan, aynı kriz nükleer savaş ihtimalinin masada olduğu herhangi bir olayın kolay kolay tırmandırılmayacağını da gösteriyordu. Nükleer silahların Soğuk Savaş'a istikrar getirip getirmediği, bir başka deyişle II. Dünya Savaşı'ndan sonra süper güçler arasında yaşanan "uzun barış"ta rol oynayıp oynamadığı bugün hâlâ tartışılan bir meseledir.¹⁷ Ancak bu soruya verilen yanıt ne olursa olsun, nükleer opsiyonun 1950'lerde –sonraki dönemde de olduğu gibi– tüm karar alma mekanizmalarında bir değişken olarak yer aldığını söylemek mümkündür.

Çok Partili Hayatın “Tek Parti Dönemi”: Demokrat Parti Türkiye'si

1950 yılı Türkiye için önemli bir dönüm noktası oldu. O yıl yapılan genel seçimleri 1946'da kurulan Demokrat Parti kazandı. DP'nin aldığı oy oranı yüzde 53,3 iken CHP'ninki yüzde 39,9'du ve bu oranlarla DP 408, CHP de 69 milletvekili kazanmıştı.¹⁸ 1923'ten beri süren CHP iktidarı sona ermişti. Seçimden hemen sonra CHP lideri İnönü, Bayar ile iktidarın devrinin koşullarını görüşmüş ve her iki liderin de itidalli davranışı bu sürecin doğurabileceği herhangi bir krizi engellemişti.¹⁹

22 Mayıs 1950'de açılan meclis, Celâl Bayar'ı Cumhurbaşkanı seçti. Bayar da Adnan Menderes'i Başbakan olarak atadı. Menderes'in 1950'den 1960'a kadar sürecek başbakanlığı iktidar içindeki güç dengesi açısından bir yeniliğe de işaret ediyordu. Zira 1950'ye kadar siyasetteki en etkili karakter cumhurbaşkanıyken, Demokrat Parti iktidarında bu, başbakan olacak ve Türkiye'de siyaset artık çoğunlukla başbakanlar üzerinden analiz edilecekti.²⁰ Bu durumun, Türk dış politikasında karar alma ve uygulama mekanizması açısından da sonuçları olacaktı.

DP, CHP'nin içinden çıkmasına rağmen, yapısal olarak CHP'den farklı bir partiydi. DP kadroları daha gençti, üniversite eğitimi görmüş daha az kişi vardı ve en önemlisi de askeri veya sivil bürokrat insan kaynağına daha az dayanıyordu.²¹ Aslında DP'nin bürokratik sınıfla olan ilişkileri karmaşık bir meseleydi. DP, tek parti döneminde yetişen ve atanarlardan oluşan bu sınıfın hâlâ CHP'yi desteklediğini düşünüyor ve bu sebeple de bürokrasiye güvenmiyordu. Haziran 1950'de DP'nin yaptığı ilk icraatlardan biri, orduda yüksek komuta kademesini görevden almak ve sonrasında da birkaç ay içinde 15 general ve 150 albayı emekli etmek olmuştu.²² Aslında, DP iktidarı bir askeri darbeye sona erdiği için, DP-ordu ilişkilerini problemler ve tasfiyeler üzerinden okumak yazında oldukça yaygın bir davranıştır. Ancak bu konuda bazı hususlara dikkat çekmek gerekir. Birincisi, on senelik süreçte orduda –ve sivil bürokraside– DP'ye karşı olan gruplar olduğu gibi, DP'yi destekleyen gruplar da vardı. Ordu, tek bir siyasi tercihe sahip değildi. İkincisi ve bu kitabın konusu açısından daha önemli görünen kısım ise, 1952'den sonra Türk ordusunun aynı zamanda NATO'nun

bir parçası olduğudur. Ordu içinde DP'nin yaptığı bazı değişikliklere, bir de bu açıdan, yani operasyonel şekilde de bakmak gerekir.²³ Bu durumun ayrıca, orduya olan ideolojik etkisi de önemlidir. Zira Osmanlı'nın son dönem genç subaylarının Prusya geleneğinde yetişmiş olması gibi, 1950'li yıllarla birlikte ABD/NATO geleneğiyle yetişmiş bir subay sınıfı ortaya çıkacaktı. Bu da dış politikanın iç politikaya olan önemli etkilerinden biriydi.

DP'nin bürokrasi ile sorunlu ilişkisi, artık bir muhalefet partisi olan CHP ile ilişkilerini de direkt olarak etkiledi. DP sivil ve askeri bürokrasiyi hâlâ İsmet Paşa'ya bağlı görerek hissettiği güvensizlik duygusuyla, muhalefeti öncelikle evcilleştirme ve engellemeye sonra da yok etmeye çalıştı.²⁴ DP'nin ilk döneminde çıkarılan bir kanun ile, CHP'nin mallarının hazineye devri öngörülmüş ve CHP böylece finansal olarak zayıflatılmaya çalışılmıştı. İki parti arasındaki rekabet zamanla çatışma halini aldı. Örneğin, İsmet İnönü'nün Manisa'da gerçekleştirdiği bir miting CHP ve DP'liler arasında bir boğuşmaya dönüşünce, İnönü benzer olayların yaşanabileceği gerekçesiyle Balıkesir'de yapacağı bir diğer mitingden vazgeçti. DP ve CHP arasındaki tansiyon dış politika alanına da yansdı. Her ne kadar Türkiye'nin Soğuk Savaş döneminde Batı Bloğu'na eklenmesi konusunda iki parti arasında bir fikir ayrılığı gündeme gelmese de CHP, DP'nin dış politikada attığı bazı adımları eleştirmeye başladı.

DP'nin demokrasiye olan bakış açısı parlamentodaki çoğunluğa indirgenmiş durumdaydı. Bir başka deyişle demokratlar "milli irade"yi temsil ettiklerini ve bunun kendilerine sınırsız yetki ve otorite verdiğini düşünüyorlardı. Siyasal sistem ise, bu çoğunlukçu anlayışa meydan okuyacak kurumlara sahip değildi. O sebeple, meclisteki çoğunluğu vasıtasıyla DP, siyasal hayatı kendi istediği gibi şekillendirebildi. Bu dönemde bir diğer muhalefet partisi olan Millet Partisi kapatıldı. DP Basın Kanunu'nda yaptığı bazı değişikliklerle özellikle muhalif basını, öğretim üyelerinin Milli Eğitim Bakanlığı emrine alınabilmesine ve siyasetle ilişkilerinin kesilmesine dair yasalarla da üniversiteleri kontrol altında tutmaya çalıştı.²⁵

Fakat tüm bu gelişmelere rağmen DP, 1954'te yapılan genel seçimleri, oy tabanını genişletmek suretiyle kazandı. Seçim sonuçlarına göre DP yüzde 58,4 oy oranı ile 503 sandalye, CHP ise yüzde 35,1 ile 31 sandalye kazanmıştı. Osman Bölükbaşı'nın Cumhuriyetçi Millet Partisi de 5 milletvekilliğini almıştı. DP'nin birçok anti-demokratik uygulamasına rağmen, bu başarıyı nasıl kazandığı sorulması gereken önemli sorulardan biridir. Bu soruya verilebilecek ilk cevap ekonomidir. DP döneminde Türkiye'nin nüfusunun çoğunluğu hâlâ kırsaldı ve ekonomisi de tarıma dayanıyordu. Bu dönemde özellikle küçük köylünün gelirini ve yaşam standardını yükselten birçok gelişme yaşandı. DP Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun hazine arazilerini köylüye dağıtan maddesini işleterek önemli ölçüde arazinin tarıma açılmasını sağladı ki bu hem tarımsal üretimin hem de ekili alanların artışında daha önce görülmemiş bir artışı da beraberinde getirdi.²⁶ Kore Savaşı'nın tarım ürünleri fiyatlarını yükseltmesi ve iyi hava koşulları da bu artışta rol oynadı.²⁷ Türkiye'de tarımsal üretimin bu denli artması,

Türk ekonomisinin önemli ölçüde büyümesini sağladı. Ekonominin 1954 seçimlerinin sonucuna yaptığı etki, yadsınamazdı.

Bu etkinin yanı sıra, sağ popülist bir parti olarak da tanımlanabilecek DP'nin kurduğu patronaj ilişkileri de kendisi için destekleyici bir hava yaratmıştı. Bu bağlamda DP, kendisine oy veren il ve ilçelere fabrikalar kurmuş, kendisini savunan basına bazı gelirler sağlamış, doktorlar halkı ücretsiz muayene etmiş ve çiftçiye kredi ve makine sağlamıştı.²⁸ Özellikle ekonominin iyi gittiği 1950'lerin başında bu durum DP'nin çeşitli kesimler arasındaki popülerliğini daha artırmıştı.

DP'nin geniş halk kitleleriyle olan ilişkisini etkileyen bir başka faktör de dine olan yaklaşımıydı. Partinin bu konuya oldukça karmaşık denilebilecek bir yaklaşımı vardı. Öyle ki, DP kendisini bir taraftan CHP gibi laik bir parti olarak konumlandırıyor, Atatürk'ü sahipleniyor, diğer taraftan CHP'nin dini kamusal alandan ayırma geleneğinden farklı olarak halkın dini isteklerine karşı yumuşak davranıyordu.²⁹ Türkiye'de DP ve din ilişkisi denince akla gelen ilk örnekler ezanın tekrardan Arapça okunabilmesi için yapılan düzenleme ile seçmeli din derslerinin pratikte zorunlu hale getirilmesidir. Ancak DP dönemi boyunca, aynı zamanda, Diyanet İşleri Başkanlığı finansal açıdan güçlendirilmiş, cami inşası önemli ölçüde artmış ve daha fazla imam hatip okulu açılmıştı.³⁰ Bir kısım halk tarafından olumlu karşılanan bu değişikliklerin, parti içinde bazı karşıdevrimci gelişmelere kapı araladığını, hatta merkezkaç eğilimlerin parti liderliğini zor durumda bıraktığını söylemek de mümkündür.³¹ Bu örneklerden birkaçı, bazı il kongrelerinde yeniden Arap harflerine dönülmesi isteğinin ortaya konması veya özellikle kadınların kamusal alandaki görünürlüğüne kısıtlama getirilmesi olarak sıralanabilir.³² Kısacası, DP döneminin din politikaları içinde çelişkiler barındırıyordu ve bu çelişkiler zamanla artacaktı.

DP'nin 1954'teki seçimlerle genişleyen oy oranı, 1954'ten sonra düşmeye başladı. Bu düşüş 1957'deki –erken– seçimlerde kendisini somut bir biçimde gösterecekti. DP'nin yükselişinde rol oynayan iktisadi etmenler, düşüşünde de belirleyici olmuştu. 1950'lerin ikinci yarısına, döviz bunalımı, temel tüketim mallarındaki kıtlıklar ve enflasyon damgasını vurdu.³³ DP bu koşullarda iktisadi liberalizmi bir tarafa bırakarak piyasaya farklı şekillerde müdahale etti. DP'nin satacağını beyan ettiği Kamu İktisadi Teşekkülleri döviz darboğazında üretime girdi sağlamaya başlarken, II. Dünya Savaşı'nın ünlü Milli Korunma Kanunu yeniden uygulanmaya başlandı.³⁴ DP, dış kredi için kendisinden istenen, bugün çoğunlukla IMF paketi olarak adlandırılan reçeteyi 1958'e kadar uygulamamakta direndi. DP'nin popülist çizgisinin ve yukarıda da sözü edilen patronaj ilişkilerinin sonucu olarak asli tabanını oluşturan köylüye yönelik iktisadi politikalarında bir değişiklik yapmaması ve kredileri dağıtmaya devam etmesi iktisadi krizin önemli sebeplerinden biriydi. Tahmin edilebileceği gibi bu krizin ve enflasyon dalgasının daha çok vurduğu grup şehirli ve sabit gelirli çalışanlar olmuştu. Sivil bürokrasi ve askerinin 1950'li yılların ikinci yarısında DP'ye karşı aldığı tavra, bir de bu açıdan yaklaşmak gerekir.

İşlerin kötüye gitmeye başladığı bu dönemde, DP de otoriter adımlarını yoğunlaştırdı. 1954'te, 25 yılını doldurmuş memurun erken emekliye ayrılmasını öngören bir kanun ile CHP döneminde işe başlamış bürokratların tasfiyesi hedeflendi. Bu gruba, yargıç ve akademisyenlerin de dahil olması DP'nin yargı ve üniversiteleri kendi siyasal fikrine göre şekillendirmeye çalıştığını gösteriyordu.³⁵ Zaten 1955 yılında partinin klasik liberal ideolojiden farklılaştığını düşünen bazı partililer DP'den ayrılacak ve Hürriyet Partisi'ni kuracaktı.³⁶ Aynı yıl içinde Kıbrıs meselesi etrafında fitili ateşlenen 6-7 Eylül Olayları ve hükümetin bu olaylara müdahale etmemesi de DP'ye içten ve dıştan yöneltilen eleştirileri artırmıştı.

1957 erken seçimleri, Demokrat Parti'nin 1954'teki ivmesini kaybettiğini gösteriyordu. Seçim öncesinde muhalif partilerin birleşmesini engelleyecek yeni bir seçim kanunu yapıldı ve işbirliği yapmaya hazırlanan muhalefet bu şekilde bölündü. Buna rağmen DP, oyların yüzde 47,3'ünü alarak 424, CHP ise yüzde 40,6 ile 178 milletvekilliği kazanmıştı.³⁷ Muhalefetin oy oranı DP'den yüksekti ancak seçim sistemi ile DP parlamentoda çoğunluğu sağlayabilmişti.

Türkiye'de 1957'de seçim sonrası yeni hükümetin kuruluşundan 1960'taki darbeye kadar hem siyasi hem ekonomik durum deyim yerindeyse “yokuş aşağı” ilerledi. DP'nin yeni hükümetin kurulmasından sonra meclis iç tüzüğünü değiştirip, yasamanın yürütme üzerindeki denetimini sınırlaması siyasetin çerçevesini meclis içinde de daralttı.³⁸ Fakat bu da DP'nin yaşadığı emniyetsizlik hissiyatını gidermeye yetmedi. Öyle ki Adnan Menderes 1958'de bu kez de kendisine oy veren kitleleri politize etmek ve etrafında toplamak adına Vatan Cephesi'ni kurdu. DP döneminde iyiden iyiye siyasallaşmış olan radyoda her gün cepheye katılanların isimleri okunuyordu. Ölülerin ve bebeklerin de isminin okunduğu cephe propagandasından bıkan kişiler tarafından, Radyo İstasyonlarından Ajans Haberlerini ve Partizanca Neşriyatı Dinlemeyenler Derneği kurulmuştu.³⁹ Vatan Cephesi, 1960 darbesinden sonra Yassıada'da yargılanmış ve girişim halkı iki kutba ayırmak suçlamasıyla karşı karşıya kalmıştı.⁴⁰

Kuşkusuz en önemli dönüm noktalarından biri mecliste muhalefeti oluşturacak Tahkikat Komisyonu'nun kurulmasıydı. DP'liler komisyonu muhalefetin bir ayaklanma ve ihtilal çıkarmaya çalıştığı iddiasıyla kurmuştu ve komisyona verilen yetkiler meclisin de mahkemelerin de üzerinde, dolayısıyla da Anayasa'ya aykırıydı.⁴¹ Komisyonun kurulması önce üniversitelerde geniş çaplı olaylara, sonrasında da Harp Okulu'nun gösterilerine neden oldu. DP tüm bu olayları sıkıyönetimle bastırmaya çalıştı. Ancak 27 Mayıs 1960'ta gerçekleşen darbe, Türkiye için artık farklı bir dönemin kapısını aralamıştı.

1950 yılında iktidarı ele alan ve seçmene kalkınma ve demokrasi sözü veren DP, ne olmuştu da bu on yıllık süreç içinde otoriter politikalara yönelmiş, bu bölümün başlığının da belirttiği gibi, çok partili hayatın “tek partisi” haline dönüşmüştü? Kuşkusuz bu soruya tarihçiler, farklı yanıtlar vermiş ve vermeye de devam ediyor. DP'nin yaşadığı kırılmayı bozulan ekonominin bir sonucu olarak gören olduğu kadar, partinin yerleşik bürokrasi ve kurumlara olan güvensizliğinin bir sonucu olarak analiz eden de bulunmaktadır. Benzer şekilde, otoriterli-

ğın Türkiye'nin siyasi kültürünün bir parçası olduğunu ve DP'nin de bu kültüre ait olduğunu belirtenler de vardır. Yahut, çok partili hayata geçilmesine rağmen mevcut anayasal ve kurumsal sistemin aslında sadece tek partiye göre ayarlanmış olduğu ve bu çelişkinin DP'de vücut bulduğu da bir başka açıklamadır. Bu çalışma açısından önemli olan ise, sebep ne olursa olsun, Türkiye'nin Soğuk Savaş'ta Batı'ya kurumsal olarak da eklemlendiği bir dönemde ülkenin otoriter popülist bir parti tarafından yönetildiğidir. Bu durumun, alınan kararlara ve bu kararların nasıl alındığına etkisi büyüktü. Örneğin Kore'ye asker, meclise sorulmadan gönderilecekti. Öyle ki, 1960'ların meclisinde, 1950'lerde bazı üslerin Amerika'ya gizli bir biçimde tahsis edildiği konuşulacaktı. Bir dış politika meselesi olan Kıbrıs, iç politikada kendisine geniş yer bulacaktı. Ve partiler arası kutuplaşma dış politikaya da yansıtılacaktı. Kısacası dönemin iç dinamikleri, dış politikaya da damga vuracaktı.

Batı Kampında Türkiye: 1950'li Yıllarda Türk Dış Politikası

Batı Bloğu'na Kurumsal Olarak Eklemlenme: Türkiye'nin NATO'ya Katılması

1951 yılında Amerikan istihbarat teşkilatı CIA, Türkiye'nin Doğu-Batı mücadelesindeki konumuna dair yayınladığı bir raporda, Türk dış politikasının en temel hedeflerinden birinin ABD'nin olası bir saldırıda kendisini savunacağına dair net bir taahhüdü elde etmek olduğunu yazıyordu.⁴² Türkiye'nin farklı senaryolarda takip edeceği politikayı tahmin etmeye çalışan bu belgeye göre, ABD'nin Türkiye'nin güvenliğine duyduğu ilgi ile ülkeye yaptığı askeri ve iktisadi yardımlar Ankara'ya bir dereceye kadar teminat vermişti. Ancak Türkiye olası bir savaş durumunda hızlı ve etkili bir yardım için herhangi resmi bir garantiye sahip olmamaktan dolayı endişeliydi.

Gerçekten de Türkiye, 1940'ların ikinci yarısında da 1950'lerin başında da ABD ile resmi bir ittifak antlaşması yapmak için istekliydi. 1940'ların sonunda Ankara bu isteğini farklı yollarla temin etmeye çalışmıştı. Masadaki seçenekler, ABD'nin hâlâ yürürlükte olan Türk-İngiliz-Fransız Üçlü Paketi'ne katılması, Türkiye'nin Atlantik Paketi'ne üye olması veya Yunanistan'ın da olacağı bir Akdeniz Paketi'nin yapılmasıydı.⁴³ Ancak, Türk-İngiliz-Fransız Paketi Sovyetler Birliği'ne karşı yapılmış değildi; sözü edilen Akdeniz savunma sistemi ise Arap dünyasının bölünmüş bir halde olmasından dolayı istenen sonucu veremezdi. Bu sebeple, özellikle 1949'dan itibaren Türkiye, politikasını daha çok NATO'ya katılmak üzerinden şekillendirmeye başlamıştı. Ancak CHP, NATO'ya katılmak istediğini resmen bildirmesine rağmen iktidarda olduğu dönemde bu hedefe ulaşamamıştı. DP, iktidarı devraldığında benzer bir politika takip edecek ancak bunun için hem "değerini" kanıtlaması hem de bazı engelleri aşması gerekecekti.

Kuşkusuz bu engellerden biri NATO'nun kendi içinden gelen itirazlardı. Mayıs 1951'de, yani ABD'nin Türkiye –ve aynı zamanda– Yunanistan'ın NATO üyeliğinin gerçekleşmesi gerektiğine karar verdiği bir dönemde hazırlanan başka bir raporda, bazı NATO ülkelerinin bu iki ülkenin üyeliğine çeşitli sebeplerle karşı çıktığı yazıyordu.⁴⁴ Bunlardan birincisi, bu iki ülkeyi NATO'ya almanın orijinal NATO konseptinden uzaklaşmak anlamına geleceğinin düşünülmesiydi. Bu orijinal konseptten kasıtsa, NATO'nun Kuzey Atlantik'in güvenliğini ön-geleyen ve ortak bir kültürel mirasa sahip demokratik ülkeleri içeren savunma temelli bir pakt olmasıydı. Aslında NATO, daha kuruluşundan itibaren böyle bir “ortak kültürel miras”a sahip değildi. Ancak, başlangıçta, özellikle de İtalya'yı da içine almadan evvel, daha sınırlı bir coğrafyayı önelediği bir hakikatti. İkincisi ve Soğuk Savaş güvenlik anlayışında daha önemli görünen şeyse, Türkiye ve Yunanistan'ın NATO'ya alınması ile Batı Avrupa ülkelerinin taahhütlerinin Sovyetler Birliği sınırına kadar uzanacak olmasıydı. Bir başka deyişle arada bir tampon bölge kalmayacaktı. Bir başka mesele ise, NATO'nun önemli iki ülkesi olan İngiltere ve Fransa'nın Akdeniz ve Ortadoğu'nun savunması ile ilgili sahip oldukları farklı fikirlerdi.

Türkiye'nin NATO'ya girişine en çok muhalefet eden ülkenin İngiltere olması da yine bu farklı anlayışla ilgiliydi. İngiltere, Türkiye ve Mısır'ı da içerecek bir Ortadoğu Komutanlığı kurma projesiyle ilgileniyor ve bu şekilde irtifa kaybettiği bölgedeki çıkarlarını koruyacağını düşünüyordu.⁴⁵ Türkiye'nin NATO üyeliği ise, bu hedefin arka plana atılmasını beraberinde getirecek ve İngiltere'nin hedefleri ile çelişecekti. Gerçekten de Türkiye'nin dış politikadaki önceliği İngiltere'nin liderliği altındaki Ortadoğu Komutanlığı'nın bir parçası olmaksızın, ABD'nin liderliği altındaki NATO'ya üye olmaktı.⁴⁶ Fakat bunu başarabilmesi için İngiltere'nin tutumunu değiştirmesi gerekiyordu. Türkiye'nin NATO üyeliği sonrasında da ayrı bir Ortadoğu Komutanlığı için çalışacağının sözünü vermesi, İngiltere'nin tutumunu değiştiren bir etmen oldu.⁴⁷ Ancak, İngiltere'nin planlarını bozan şey, Türkiye'nin NATO üyeliği değil, Mısır'ın böyle bir projenin içinde bulunma teklifini reddetmesiydi.

Türkiye'nin NATO üyeliğinin önünü açan tek şey kuşkusuz ittifakın Avrupalı üyelerinin Türkiye'ye bakış açısının değişimi değildi. Bizzat ABD'nin Türkiye'nin üyeliğine olan bakış açısı da zamanla değişmişti. 1949'da Sovyetler Birliği'nin ilk nükleer denemesini yapması, Çin ile Sovyetler Birliği arasında kurulan ittifak ve Kore Savaşı, ABD'nin Sovyetler Birliği'ni *çevreleme* ve askeri yığınak yapma stratejisini bir üst noktaya taşımıştı. Bu bağlamda ABD için Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne yakın olan coğrafi konumu önemli bir hale gelmişti. Zira ABD, olası bir savaşta Türkiye'nin deniz ve hava üslerini kullanmak istiyordu. Ancak Ankara bu isteğin yerine getirilmesini NATO üyeliği ile bağdaştırmıştı.⁴⁸ Bu tutum, Washington'ın Türkiye'nin NATO üyelik sürecine olumlu bakışını da beraberinde getirmişti.

Diğer yandan Ankara, tüm bu süreçte pasif bir biçimde beklemedi. Önüne gelen fırsatları, üyelik hedefleri doğrultusunda kullanmaya çalıştı. Bunun en önemli örneği Kore Savaşı'ydı. Birleşmiş Milletler'in çağrısına olumlu yanıt verilerek Kore'ye bir tugay asker gönderme kararı alındı. Menderes Türkiye'nin bu şekilde hem Birleşmiş Milletler'e hem de Türk-Amerikan ilişkilerine olan bağlılığını ortaya koyacağını ve böylece NATO üyeliğinin de önünün açılacağını düşünüyordu.⁴⁹ Dönemin Washington Büyükelçisi Feridun Cemal Erkin, ABD Dışişleri Bakanı'na açıkça Kore'ye asker gönderme kararının Türk siyaseti ve halkında ülkenin NATO'ya kabul edilmesi gerektiği hissini uyandırdığını söylemişti.⁵⁰ Zaten Ankara, Kore'ye asker gönderme kararından sonra NATO üyeliğine de tekrar başvuracak ama bir kez daha reddedilecekti. Bu başvurunun da reddedilmesi, NATO üyeliğinin yukarıda da sıralanan bazı değişikliklerin bir araya gelmesiyle ilişkili olduğunu, konunun doğrudan Kore Savaşı'na bağlanamayacağını göstermektedir.

Ancak savaş, Türkiye'nin dış politika öncelikleri bağlamında uluslararası bir meseleden nasıl yararlanmaya çalıştığını göstermesi ve bu konunun iç politikaya akisleri açısından önemliydi. Zira Kore, Türk ordusunun Cumhuriyet'in kuruluşundan beri doğrudan ulusal olmayan bir mesele için bu denli uzak bir bölgeye gönderildiği ilk ve tek örnekti.⁵¹ Fakat siyasette Kore'ye asker gönderilmesi kararından daha çok bu kararın alınış biçimi tartışma konusu oldu.⁵² Zira DP, bu kararı meclisten geçirmeden almış ve bu, CHP'nin tepkisini çekmişti. Muhalefete göre Anayasa harp ilanını meclis kararına bağlıyordu, o sebeple bu karar Anayasa'ya aykırıydı. DP ise, bunun bir savaş ilanı olmadığını, hükümetin sadece başka bir ülkeye asker gönderdiğini söylüyordu.⁵³ Cumhurbaşkanı Bayar ise, başkomutan olarak, silahlı kuvvetleri muharebeye gönderme hakkı olduğunun altını çiziyordu.⁵⁴ Bu örnekteki gibi usul tartışmaları, iktidar ve muhalefet arasında dış politika alanında yaşanan fikir çatışmasından daha ziyade, çok partili siyasal yaşamın karar alma mekanizmaları ve kurumları üzerinde yaratması beklenen değişikliklere ilişkindi. Muhalefetin dış politikada bir aktör olup olmadığı sorunsalı, bir sonraki altbaşlıkta karar alma mekanizmaları incelenirken tekrar analiz edilecektir.

Kore'ye asker gönderilmesi kararının sadece usulüne değil özüne muhalefet edenlerse bazı sol gruplardı. Bunların içinde en bilineni ise Behice Boran'ın kurucusu olduğu Türk Barışseverler Cemiyeti'ydi. Cemiyet, yayınladığı bir bildiri ile Türkiye'nin güvenliğinin dünya barışına bağlı olduğunu ve bu sebeple de savaşa asker göndermesinde hiçbir menfaatinin olamayacağını duyurdu.⁵⁵ Barışseverler Cemiyeti, dönemin ruhunu yansıtan bir biçimde komünizmle ilişkilendirilerek kapatıldı. Ulusal çıkarlara aykırı yayın yapmaktan tutuklanan cemiyet yöneticileri askeri mahkemede yapılan ilk yargılamalarında, "siyasi maksatlar gütmek, ABD ile dostluğumuzu bozmaya teşebbüs etmek, halkın hükümete itimadını kırmak, milli mukavemeti zaafa uğratmak"tan suçlu bulunarak hapis cezasına çarptırıldı.⁵⁶ Bu örnek, hükümetin bir dış politika kararına özün-

den karşı çıkmanın ne tür bir tepki ile karşılaşacağını göstermesi açısından da önemliydi. Anti-komünist retorik hem hükümet çevrelerinde hem de bu çevreye yakın basında hemen ortaya çıkmıştı.

Türkiye, Kore Savaşı henüz sona ermeden, 1952 yılında Yunanistan ile birlikte NATO'ya alındı. Bu hem Türkiye'nin kurumsal anlamda da Batı Bloğu'nun bir parçası olduğu hem de ABD ile kurmaya çalıştığı ittifakı sonunda elde ettiği anlamına geliyordu. Sander'in de belirttiği gibi, NATO Ankara'nın zihninde ABD demekti ve aslında ABD ile ilişkilere yön veren bir çerçeveydi.⁵⁷ Bu açıdan NATO üyeliği, ABD ile ilişkilerde yeni bir dönemin başladığına da işaret ediyordu. Bu yeni dönemin yolu 1947'de açılmıştı ancak 1952'de artık bir üst seviyeye çıkmıştı.

Türkiye'nin NATO'ya üye olmasına dair kanun TBMM'de bir çekimser oya karşın 409 olumlu oyla kabul edildi. Dönemin Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü aynı oturumda yapmış olduğu konuşmada ülkenin dış ilişkileri ve menfaatleri söz konusu olduğunda mecliste beliren birliktelik duygusuna dikkat çekerek bunun harice verilen önemli bir mesaj olduğunu belirtti.⁵⁸ Köprülü'nün üzerinde özellikle durduğu birliktelik konusu hem DP'nin hem de CHP'nin NATO üyeliğini desteklediğini göstermesi açısından önemliydi. İki parti arasındaki tartışma noktası NATO'ya üyelikten ziyade, bu üyelikte kimin daha çok payı olduğu üzerineydi. Zira DP, NATO üyeliğini kendi başarısı olarak gösterirken, CHP bu başarının arka planındaki her şeyin 1950 öncesinde kendisi tarafından yapıldığını belirtiyordu.⁵⁹ NATO'ya üyelik, dış politikadaki başarı ve başarısızlık polemliğini ortaya çıkaracak ve iki parti bu konuda da bir süre çatışacaktı.

Türkiye'nin iki partisnin sahiplenmek için adeta birbirleriyle yarıştığı NATO üyeliğinin ülkenin askeri düzeni, iç siyaseti ve tabii ki dış politikası açısından birçok sonucu oldu. ABD'nin Türkiye'deki deniz ve hava üslerini Sovyetler Birliği'ne karşı kullanabilme olanağı Türkiye üzerine oluşturduğu stratejide kilit bir yere sahipti. Ankara'da hükümet de üslerin kullanılabilmesini NATO üyeliği ile bağdaştırmıştı. Dolayısıyla, 1952'deki NATO üyeliğinin beklenen bir sonucu Türkiye'de birçok üssün kurulmasıydı. 1950'lerde kurulan bazı üsler ABD, bazıları da NATO üssüydü. Ancak pratikte, bu ayrım ortadan kalkmış ve hangi üssün hangi kurallara tabi olduğu konusu yapılan antlaşmalara rağmen karışıklık yaratmıştı.⁶⁰ Üstelik bu dönemde iki ülke arasında yapılan ve sayısı bugün de belli olmayan bazı gizli antlaşmalar, üslerin kullanımıyla ilgili farklı uygulamaları da beraberinde getirmişti.⁶¹ Türkiye'deki üslerin konumu ve bağlı bulundukları kurallar bütünü 1960'lardan itibaren siyasiler ve kamuoyu tarafından tartışılacaktı. Bu tartışma, günümüzde Türkiye-NATO ve Türkiye-ABD ilişkileri bağlamında hâlâ devam etmekte ve ilişkilerin seyrine göre alevlenip sönümlenmektedir.

NATO üyeliğinin bir başka etkisi Türk ordusuna ilişkindi. Askeri altyapı inşaatları, ordunun modernizasyonu ve silahlı kuvvetlerin eğitimi gibi konularda ittifakın Türkiye'ye önemli katkıları oldu.⁶² Diğer yandan hem ABD ile ilişkiler hem de NATO üyeliği ordunun ABD ve NATO modeline göre yeniden yapılan-

dırılmasını gerektirdi.⁶³ Bu durum aynı zamanda yeni bir subay jenerasyonunun yetişmesini de beraberinde getirdi. Türk ordusu Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminden beri Prusya stilinde teşkilatlanmış, subaylar da bu anlayışta yetişmişti. Ancak 1950'lerde, Amerikan stilini benimsemeye daha yatkın olan genç kuşak için Prusya geleneği dar görüşlülük ile eşanlama gelmeye başladı.⁶⁴ Bu genç kuşak, ittifakın diğer ordularını gözlemleme şansı bulduğunda, Batı ordularının kişisel inisiyatife çok daha önem verdiğini ve askerlerin maddi durumlarının da kendilerinden çok daha iyi olduğunu gördü. Bu durum, daha sonra Menderes yönetimini sona erdirecek radikalleşmeyi de beraberinde getirdi.⁶⁵ Kısacası NATO üyeliği orduda hem bir anlamda gelenek değişiminin hem de genç subayların radikalleşmesinin önünü açarak iç politikaya direkt olarak etki etmişti. Kuşkusuz, NATO'nun Türk ordusuna etkisi bu çalışmanın kapsamını aşan geniş çaplı bir tartışma konusudur. Örneğin, savunma planlamasının gayri millileşmesi ya da silahlı kuvvetlerin NATO'ya tahsisinin ne anlama geldiği⁶⁶ gibi konular bu tartışmanın birkaç altbaşlığını oluşturmaktadır. Üs meselesine benzer bir biçimde, bu konular da Türkiye'nin farklı dönemlerinde sorgulanmıştır ve sorgulanmaya devam etmektedir.

NATO üyeliğinin –diğer başlıklara benzer bir biçimde– geçmişte olduğu gibi bugün de tartışılan belki de en önemli etkisi dış politikaya dairdi. Zira Türkiye NATO üyeliği ile Batı'ya kurumsal olarak entegre olmuş ve ABD ile olan ilişkilerini bir başka seviyeye çıkarmıştı. Bu bağlamda, ittifaka üyelik Türkiye'nin Soğuk Savaş boyunca takip edeceği blok politikasının en önemli dönüm noktalarından biriydi. Türkiye'nin Batı'yla ittifakı sadece Soğuk Savaş sırasında değil, sonrasında da devam etti. Ancak hem Soğuk Savaş sırasında hem de sonrasında Türkiye dönem dönem ittifakın “huzursuz” üyesi oldu. İlerleyen bölümlerde bu durum, daha ayrıntılı incelenecektir. 1950'li yıllarsa, belki de Türkiye'nin ittifak içinde en “mutlu” olduğu yılları oluşturdu. Zira Türkiye, özellikle de bölgesel politikada, kendisine biçilen rolü sorunsuz bir biçimde icra etti.

Türkiye'nin Bölgesel Girişimleri: Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Türk Dış Politikası

Soğuk Savaş Ortadoğu'sunda Türkiye: Bağdat Paktı'ndan Merkezi Antlaşma Teşkilatı'na

1951 yılında Moskova Radyosu, Mısır ve Suriye gibi ülkelere yaptığı Arapça yayınlarda, ABD destekli Türkiye'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu yeniden canlandırarak Arap vilayetlerini Türk egemenliğine sokacağını iddia ediyordu. Öyle ki, Türkiye Hatay'ın Türk olduğunu Araplara kabul ettirecek, Halep'i alacak, Şam'ı Ürdün'e ve Zor'u da Irak'a verecekti. ABD raporları bu yayınları, Sovyet propagandasının Ortadoğu'da düşmanlık yaratma ve bölgeyi bölme çabası olarak yorumluyordu.⁶⁷

Soğuk Savaş'ın 1950'li yıllarında Türkiye'nin, Moskova Radyosu'nun iddia ettiği biçimiyle, Osmanlı İmparatorluğu'nu yeniden canlandırmak gibi bir hedefi yoktu. Ancak Menderes'in kendisini ve Türkiye'yi bölgede bir lider gibi konumlandırma çabası vardı.⁶⁸ Bu çaba 1950'li yıllarda Türkiye'nin Ortadoğu'da daha aktif bir politika izlemesi sonucunu doğuracaktı. Diğer yandan bu, hiçbir zaman Türkiye'nin tek başına takip ettiği bir politika da olmayacaktı. Bu bağlamda, Amerikan raporunun Sovyetler'in Ortadoğu'yu bölme çabasında olduğuna dair görüşü tek taraflı bir yorumdu. Zira 1950'li yıllarda her iki süper gücün de bölgedeki uygulamaları ayrımları derinleştiren nitelikteydi. Türkiye ise, Batı ittifakının bir üyesi olarak, bölgeyle artan ilişkilerinde söz konusu Soğuk Savaş ayrımlarının bir tarafı oldu. Bir başka deyişle, politikalarını çoğunlukla ABD'nin kurduğu çerçeve içinde oluşturdu. Mısır gibi Arap milliyetçiliğinin yükselişte olduğu bazı ülkeler bu dönemde Türkiye'yi, Batı'nın bölgedeki ileri karakolu olarak gördü.⁶⁹

Türkiye'nin NATO'ya giriş sürecinde sık sık gündeme gelen ve İngiltere'nin özellikle ısrarcı olduğu Ortadoğu Komutanlığı meselesinde görüldüğü gibi, Batı ittifakının Ortadoğu projelerinde Mısır kilit bir konumda bulunuyordu. Kahire, kendisine bu konuda yapılan teklifi reddetmişti. Kısa bir süre sonra, Ortadoğu Komutanlığı projesi Ortadoğu Savunma Organizasyonu adıyla yeni bir projeye dönüştü. Mısır, bu projenin planlamasında da önemli bir yere sahipti zira Arap dünyasının lider devleti olarak görülüyordu. Bu sebeple, Mısır'ın içinde olmayacağı herhangi bir ittifaka diğer Arap devletlerinin katılması pek mümkün değildi. Fakat diğer taraftan Mısır'ın İngiltere ile çözülmesi gereken problemleri vardı ve Ortadoğu Komutanlığı projesini reddetmesinin bir sebebi de buydu.

1940'ların sonundaki tüm isteksizliğine rağmen ABD, 1950'lerde Ortadoğu'nun önemini kavramıştı. Bu aslında, İngiltere'nin güç kaybettiği bölgede ABD hegemonyasının kurulmasını da beraberinde getirecekti. Bu eksende, bölgedeki Soğuk Savaş yapılanmasının yeni projesini hayata geçirmek isteyen ABD Dışişleri Sekreteri John Foster Dulles, 1953'te Ortadoğu'ya uzun denilebilecek bir geziye çıktı. İlk durak, Mısır oldu. Nâsır, Sovyetler Birliği'nin Arap ülkelerini işgal etmediğini, buna karşılık İngiltere'nin uzun yıllardır bölgede işgalci olduğunu belirterek Ortadoğu Savunma Organizasyonu'nu da reddetti.⁷⁰ Nâsır'ın düşüncesi Arap dünyasının genel hissiyatına ışık tutuyordu. Bu durum, Amerikan stratejisinin değişimini de beraberinde getirdi. Dulles'in gezisi sonrasında Amerika'nın odak noktası, Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu'da yayılmasını engelleme hedefiyle Türkiye, Irak, İran, Pakistan ve Suriye gibi ülkelerle bir *kuzey kuşağı* savunma organizasyonu kurmaya yöneldi.

Buna paralel olarak Türkiye, ilk olarak 1954'te Pakistan ile bir işbirliği antlaşması imzaladı. Askeri bir pakt olmayan bu antlaşmayla iki devlet, kendilerini ilgilendiren uluslararası konularda görüş alışverişi yapacaklarını ve iktisat, teknoloji ve kültür gibi alanlarda işbirliğinde bulunacaklarını beyan

ettiler.⁷¹ Menderes hükümeti 1955'te de Irak ile daha sonradan Bağdat Paktı olarak anılacak karşılıklı işbirliği antlaşmasını imzaladı. Antlaşmanın öncelikli hedefi, iki ülkenin güvenliğini temin etmek için "Birleşmiş Milletler Yasası'nın 51. maddesine uygun biçimde" işbirliği yapmaktır.⁷² 51. madde, bir saldırı halinde üyelerin bireysel ya da ortak meşru savunma hakkını güvenceye alıyordu. Antlaşma başka ülkelerin de katılabileceği şekilde yapılmıştı. Zaten daha sonra yine 1955 yılında sırasıyla İngiltere, Pakistan ve İran'ın da katılımıyla beş üyeden oluşan Bağdat Paktı'na dönüştü. ABD'nin *kuzey kuşağı* kavramı –Suriye'nin eksikliğine rağmen– bölgesel bir işbirliği halini almıştı.

Bağdat Paktı'nın çeşitli sonuçları oldu. Bunlardan biri, Arap dünyasında yarattığı ikilikti. Mısır pakta ciddi bir tepki gösterdi. Nâsır, pakta Arap dünyasının birliğine ve kendisinin bu dünyadaki liderliğine meydan okuma olarak gördü.⁷³ Daha sonraki süreçte Mısır, pakttaki tek Arap devleti olan Irak'ı Ortadoğu'da izole etmek için önemli ölçüde çaba sarf etti. Aslında pakttan rahatsız olan tek devlet Mısır değildi. İsrail de pakta olumlu yaklaşmadı. Zira Irak ve Türkiye pakta ek olarak mektup teatisi yapmış ve Birleşmiş Milletler'in Filistin konusundaki kararlarının uygulanması konusunda işbirliği içinde olacaklarını beyan etmişti. Bu sebeple İsrail pakta, Irak'ın anti-komünist cepheye çekilmesinden ziyade Türkiye'nin anti-İsrailci bir eksene gelmesi şeklinde yorumladı.⁷⁴

Paktın bölgede yarattığı en önemli sonuçlardan biri, Soğuk Savaş bloklarına dairdi. Batı'nın komünizmi çevreleme politikası, Sovyetler Birliği'nin bölgeye daha güçlü bir şekilde girmesinin önünü açtı.⁷⁵ Örneğin, Mısır'ın 1955'te Çekoslovakya üzerinden Sovyetler Birliği ile yaptığı silah ticareti antlaşmasından sonra Suriye de Moskova ile bir ticaret antlaşması yapmıştı. Kısacası 1950'lerin koşullarında pakt, Ortadoğu'da Sovyetler Birliği'nin ve aynı zamanda Nâsır'ın başını çektiği Bağlantısızlar Hareketi'nin güçlenmesini beraberinde getirdi.

Paktın bir sonucu da Türkiye'ye dairdi. Pakt, Menderes'in özellikle hayalini kurduğu gibi, Türkiye'nin Ortadoğu dünyasında lider devlet olması gibi bir sonuca ulaşmadı. Hatta Türkiye'nin, hem Ortadoğu'da emperyal hedefler güden hem de Batı'nın emperyal çıkarlarını savunan bir ülke olarak algılanmasını beraberinde getirdi.⁷⁶ Fakat bu pakta gelen tek tepki, bölge devletlerinden değildi. Bağdat Paktı'na, sürpriz olmayan bir biçimde Sovyetler Birliği de tepki gösterdi. Aslında, II. Dünya Savaşı ve sonrasındaki dönemde Ankara ve Moskova ilişkileri açısından 1953 yılı oldukça önemliydi. 1953 yılında Stalin'in ölümünün ardından Sovyetler Birliği, komşu ülkelerle ilişkilerini yeniden ele almış ve Türkiye'ye de bir nota göndererek savaş sonrasında Türkiye'de Sovyetler Birliği endişesini had safhaya çıkaran isteklerinden vazgeçtiğini belirtmişti.⁷⁷ Ancak bu nota, Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında somut bir iyileşmeye sebep olmadı. 1954'ten sonra Türkiye'nin Ortadoğu'da bir pakt için kollarını sıvaması ise, Sovyetler Birliği'nin bir başka nota ile tepkisini beraberinde getirdi. Moskova, bu girişimi kendi güvenliğine bir tehlike olarak addettiğini ve girişimin ABD'nin yayılcı politikası olduğunu belirtiyordu.⁷⁸

Bu noktada paktın Türkiye ve Sovyetler Birliği ilişkilerine de negatif bir unsur olarak eklendiğini söylemek gerekir.

Bağdat Paketi'na ek olarak Süveyş Krizi, konunun tartışıldığı dönemde Türkiye'nin Batı Bloğu ekseninde tutum gösterdiği başka bir mesele oldu. Bu dönemde Türkiye yapılan uluslararası toplantılarda Kanal'ın Boğazlar'dan farklı bir nitelik gösterdiği tezinden hareketle, Süveyş Kanalı'ndan geçişin uluslararası güvence altına alınması gerektiğini savundu.⁷⁹ Dahası Ankara, petrol sevkiyatının kesintisiz bir şekilde devam etmesi için Batılı ülke ve petrol şirketlerinin gündemine giren petrol boru hattı projelerini de destekledi.⁸⁰ Türkiye bu konuda, blok politikalarına ek olarak giderek bozulan ekonomisini güçlendirmeyi ve Bağdat Paketi'nda hedeflendiği gibi bölgedeki önemini artırmayı hedefledi.⁸¹

1950'lerin ikinci yarısında Ankara, bazen de krizlerin içindeki en önemli, hatta birincil aktörlerden biri oldu. Bir taraftan Ortadoğu'da yükselen Sovyet etkisi, diğer yandan ABD'nin komünizmin bölgede yayılmasını engellemeye yönelik kabul ettiği Eisenhower Doktrini 1950'lerin sonunda bölgedeki blok politikalarını iyiden iyiye sertleştirdi. 1957'de patlak veren Suriye Krizi, bu durumun çarpıcı örneklerinden biriydi. 1957'de gözlerin Suriye'ye çevrilmesinin birkaç sebebi vardı. Birincisi, Suriye Batı yanlısı Ürdün ile sorunlar yaşıyordu. İkincisi, Şam ve Moskova yıl boyunca birçok iktisadi ve askeri işbirliği antlaşması imzalamıştı. Üçüncüsü ise, Suriye ABD'nin elçilik personelinin üç kişiyi, mevcut Suriye hükümetine darbe yapılmasını planladıkları gerekçesiyle sınır dışı etmişti. Tüm bu süreç 1957'de Suriye'nin Sovyet yanlısı bir konuma geçtiği konusundaki fikirleri pekiştirmişti.

Ankara Suriye'deki gelişmeleri dikkatle izliyordu. Menderes hükümetine göre, Suriye bir Sovyet uydusu olmak üzereydi ve bu durum Türkiye'yi hem kuzeyden hem de güneyden tehdit altında bırakıyordu.⁸² Bu sebeple önlem alınmalı ve duruma müdahale edilmeliydi. Bu doğrultuda Türkiye, güney sınırına asker yığmaya başlamıştı. Fakat ABD, her ne kadar 6. Filo'sunu güçlendirip İzmir'e gönderse de konuya askeri yöntemle müdahale etmek istemiyordu. Ankara ve Şam arasındaki gerginlik bu dönemde had safhaya ulaştı. Bu noktada, ABD hem Türkiye hem de Arap devletleri ile çeşitli görüşmeler yaptı. Türkiye'ye ise, BM Şartı kapsamında tamamen haklı gösterilebilecek durumlar dışında, silahlı kuvvet kullanılmaması gerektiğini açıkça belirtti.⁸³ Konu BM'de de görüşüldü ve sonuçta kriz Türkiye ve Suriye arasında bir savaşa sebep olmadan sönmüldü. Bunda ABD'nin söz konusu tutumu da önemli rol oynamıştı.

1958'de Mısır ve Suriye'nin birleşerek Birleşik Arap Cumhuriyeti'ni kurması, bunalımın bölgede yarattığı en önemli sonuçlardan biriydi.⁸⁴ Mısır böylece bölgedeki etkinliğini iyice artırmıştı. Ancak diğer taraftan bu Türkiye açısından daha olumlu bir gelişme olarak algılanmıştı. Zira Türkiye Suriye'nin Mısır ile birleşmesini, Sovyetler Birliği'nin uydusu olmasından daha olumlu bulmuştu.⁸⁵ Ancak buna rağmen, 1950'li yıllarda Sovyetler Birliği'nin etkisinin bölgede arttığı yadsınamaz bir gerçektir.

Mısır'ın bölgedeki etkisi sadece Suriye ile sınırlı kalmadı ve Bağdat Pak-tı'nın tek Arap devleti olan Irak'ta da kendisini gösterdi. 1958'de General Kasım tarafından yapılan darbe sonucunda monarşi devrildi. Irak'ta bir cumhuriyet kurulduğu gibi, Arap milliyetçiliğinin etkisi de arttı. Ankara, askeri müdahale seçeneğini masaya yatırdı ancak ABD'nin karşı çıkması sonucunda bundan vazgeçti. Fakat her şekilde, Irak'taki darbe Türkiye'nin Ortadoğu'daki durumu açısından oldukça sorunluydu. Çünkü ikili ilişkiler bağlamında düşünülüğünde Irak, Türkiye'nin en yakın ilişkilerinin olduğu Arap devletiydi.⁸⁶ Bu bağ darbenin ardından sona ermişti. Türk hükümetinin liderlik etme çabasında olduğu bölgesel politika açısından bakıldığında, Bağdat Pak-tı'nın Arap dünyası ile olan tek bağının da kopmuş olduğu görülüyordu. Nitekim, Irak 1959'da Bağdat Pak-tı'ndan çekilecek ve pakt isim değiştirerek CENTO (Merkezi Antlaşma Teşkilatı) olacaktı. Merkezi Ankara'ya taşınan teşkilatın sonunu ise, 1979'da gerçekleşecek İran Devrimi getirecekti.

Türkiye'nin 1950'li yıllardaki Ortadoğu diplomasisiyle ilgili birkaç şey söylenebilir. Birincisi, bu politika Soğuk Savaş dinamikleriyle iç içe geçmişti ve Menderes hükümetinin bölge politikaları içinde bulunduğu bloğun politikalarıyla uyumluydu. Bir başka deyişle, Türkiye'nin bölgesel politikası ABD'den ayrı düşünülemezdi ve Washington'ın stratejisini yansıtıyordu. İkincisi, Türkiye'nin blok politikası, bölgeye bakışında sadece bir unsuru yansıtıyordu. Ankara, bölgeye dair kurduğu politikada iktisadi durumunu da ön planda tutuyordu. Örneğin, bölgedeki krizler sırasında ABD'den alınan yardımın artması bu bağlamda düşünülebilir. Üçüncüsü, takip edilen bölge politikalarının başarısının tartışmalı olduğudur. 1950'li yıllar Ortadoğu'da krizler dönemiymişti. Ancak müdahil olunan her kriz sonrasında Ortadoğu'da elini güçlendiren kuvvet ya Sovyetler Birliği ya da Nâsır'ın Mısır'ı olmuştu. Bir başka ifadeyle, Menderes'in Türkiye'sinin liderliği bölgede Nâsır'ın Arap milliyetçiliğine bir alternatif oluşturmamıştı. Bunda, Arap devletlerinin Batı'ya olan tutumu kadar, Türkiye'nin Osmanlı İmparatorluğu geçmişine bakışı da rol oynuyordu. Son olarak, yazında üzerinde çok durulmayan karşılaştırmalı bir perspektiften bakıldığında, Türkiye de krizlere gebe bir ülke olarak bölgenin bir parçasını oluşturuyordu. 1960'ta gerçekleşen ve Demokrat Parti dönemini sona erdiren darbeye bir de bu açıdan bakmak araştırmacıya daha bütüncül ve bölgesel bir perspektif sunacaktır.

Bir Başka Bölgesel Girişim: Balkan Pak-tı

Bu dönemde alınan bir diğer inisiyatif, ülkenin coğrafi açıdan bağlı bulunduğu bir başka bölgeye, Balkanlar'a dairdi. Balkan Pak-tı'na hayat verecek bu girişimin bir sebebi ABD'nin Sovyetler'i çevreleme politikasının Güneydoğu Avrupa'ya yansımaları, bir diğer sebebi de pak-tı oluşturacak üç devletin Sovyetler Birliği'nden algıladığı tehditti.⁸⁷ Ancak Soğuk Savaş'ın bu yansımalarının bir pakta dönüşmesinin bölgeye dair iki özel ve önemli dinamiği de vardı. Bun-

lardan birincisi, Türkiye ve Yunanistan'ın Soğuk Savaş koşullarında ve Kıbrıs meselesinin henüz çok da fazla alevlenmediği bir dönemde iyi ilişkiler içinde bulunmasıydı. Aslında 1950'lerin ilk birkaç yılında Ankara'nın Kıbrıs gibi bazı meseleleri, uluslararası ve bölgesel rolü sebebiyle arka plana atar bir tavır dahi vardı.⁸⁸ İkincisi ise, komünist bir devlet olan Tito Yugoslavya'sının Stalin döneminde Moskova ile kopan ilişkileriydi. Yani Sovyetler Birliği faktörü bölgede sadece NATO üyesi ülkelerin bir bölgesel girişiminde rol oynamamış, bir komünist ülkenin iki NATO üyesi ülke ile yakınlaşmasını beraberinde getirmişti. Bir başka deyişle, kapitalist ve komünist dünya, hiç değilse Balkan Paketi'nda bir araya gelecekti.

ABD için Yugoslavya, komünist bloğa indirilecek bir darbe, yani Sovyetler Birliği'ni zayıflatacak bir fırsattı.⁸⁹ Buna rağmen ABD, Yugoslavya'nın Batı'nın savunma planlarına direkt olarak bağlanmasını tercih etmiyordu. Bu sebeple, iki NATO üyesi ülke olan Yunanistan ve Türkiye'nin Yugoslavya'ya verebileceği güvenceler de Washington'ın bu ülkeye sağlamak isteyebileceği garantiler de sınırlı kalıyordu.⁹⁰ Nitekim, pakt müzakereleri sırasında Yugoslavya'nın istediği otomatik savunma garantisi bu iki ülke tarafından reddedilmişti. Böylece, üç ülke 1953'te bir askeri ittifak değil, bir dostluk ve işbirliği antlaşması imzaladı. Antlaşma temel olarak tarafların bir saldırı halinde konuyu birlikte inceleyeceklerini ve işbirliği yapacaklarını öngörüyor ancak bunların Türkiye ve Yunanistan'ın NATO yükümlülükleriyle çelişmeyeceğini de belirtiyordu.⁹¹

Dostluk ve işbirliği antlaşması imzalandıktan sonra taraflar bunu bir ittifaka dönüştürmek için birkaç ay müzakere etti. Bu müzakerelerin odak noktasını Trakya ve Makedonya'nın bir Bulgaristan saldırısına karşı nasıl savunulacağı oluşturdu. Sonuç olarak 1954 yılında üç devlet arasında bir ittifak antlaşması imzalandı. Bled Antlaşması olarak bilinen bu ittifaka göre, taraflardan birinin saldırıya uğraması halinde diğer ülkeler de saldırıya uğramış sayılacak ve taraflar alınacak önleme beraber karar verip uygulayacaktı. Bu haliyle tipik bir ittifak antlaşması özelliğinde olan Balkan Paketi'nin asıl sorunu ise NATO ve ittifakın arasındaki işbirliği ve koordinasyonun nasıl yapılacağıydı.⁹² Bu sorun Bled Antlaşması'nın imzalanmasından sonraki dönemde herhangi bir şekilde çözülemedi.

Zaten 1955'e gelindiğinde, paktın arka planındaki iki dinamik de ortadan kalkmıştı. Yugoslavya'nın Sovyetler Birliği ile ilişkileri Stalin'in ölümünden sonra nispeten iyileşmişti. Bu da Yugoslavya'nın paktta bulunma amacını ortadan kaldıran bir husustu. Diğer yandan, Türkiye ve Yunanistan'ın arası Kıbrıs konusundaki farklı politikaları sebebiyle açılmıştı ve 1950'lerin başındaki durumundan oldukça uzaktı. Türk-Yunan ilişkileri için artık Kıbrıs meselesi etrafında şekillenecek ayrı bir dönem açıyordu. Kısacası Balkan Paketi istenen etkinliğe ulaşmadan, ortadan kalkma sürecine girdi. Türkiye'nin Soğuk Savaş dinamiklerindeki bir diğer bölgesel girişimi olarak, kısa süreli ve etkisiz bir ittifak halinde tarihteki yerini aldı.

“Hayati Ehemmiyette, Milli Bir Dava”: Kıbrıs Meselesi

1956 yılında dönemin Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu, Dışişleri Bakanlığı’nın bütçe görüşmelerinde Kıbrıs meselesi ile ilgili şu sözleri sarf etmişti:

Yalnız bir hususa işaret edeyim, zannediyorum bütün partiler çok şükür aynı fikirdedirler, bütün milletçe de aynı şeyi düşünüyoruz. Kıbrıs meselesi oradaki ekal-
liyet meselesi değildir; Kıbrıs meselesi Türkiye’nin meselesidir, Kıbrıs meselesi 24
milyon Türkün meselesidir... Biz Kıbrıs hususunda İngiltere ile yaptığımız görüş-
melerde hiçbir zaman bu meseleyi bizim için hattâ birinci derecede ehemmiyetli
bir mesele diye de söylemedik. Bizim için hayati ehemmiyette, milli bir dâvadır.⁹³

Kıbrıs, Türkiye’nin gündemine 1950’lerde girdi. O günden bu yana, Türki-
ye’nin en önemli dış politika meselelerinden biri oldu. Üstelik sadece tekil bir
problem olarak kalmayıp Türkiye’nin Yunanistan, ABD ve AB ile ilişkilerini
de önemli ölçüde etkiledi. Hem Soğuk Savaş hem de sonraki dönemine damga-
sını vuran ve Zorlu’nun *hayati* olarak nitelediği Kıbrıs konusunda Türkiye’nin
politikası, 1950’li yıllarda birkaç kez değişikliğe uğradı. Çeşitli iç ve dış dina-
mikler sonucunda dönemin başında Kıbrıs meselesi diye bir şeyin olmadığını
belirten hükümet, dönemin ortasında *taksim* tezini, dönemin sonunda ise ba-
ğımsız Kıbrıs’ı savunmaya başladı.⁹⁴ Yani, Zorlu’nun atıfta bulunduğu Kıb-
rıs’ın Türkiye için *hayati* bir dava olarak formüle edilmesi hem zaman içinde
hem de iniş çıkışlarla gerçekleşti.⁹⁵

Bir İngiliz kolonisi olan Kıbrıs’ın geleceğine dair soru işaretleri II. Dünya
Savaşı ile birlikte gündeme geldi. Adada yaşayan Rumların *enosis*, yani Yu-
nanistan ile birleşme düşüncesi, savaş sırasında ve sonrasında ağırlık kazandı.
Benzer bir durum Yunanistan’da da söz konusuydu. Yunanistan, II. Dünya
Savaşı sonrasında İngiltere ile yaptığı müzakerelerde, hem Kıbrıs hem de Oniki
Ada’yı istedi. İngiltere Oniki Ada’yı, savaş sırasında yaptığı hesaplara para-
lel olarak Kıbrıs’a karşı kullandı ve Yunanistan’ın Kıbrıs konusunda ısrarcı
davranmamasını sağlamaya çalıştı.⁹⁶ Ancak bu plan istenen neticeyi vermedi.
İngiltere, Kıbrıslı Rumları tatmin etmek için bir reform programı yapacağını
ilan etti. Hazırlanan anayasa Rumların istediği kendi kendini yönetme talebini
içermediği için kurucu meclis dağıldı.⁹⁷ Ezcümle, İngiliz girişimi bu konuda
da başarısız oldu. Yunanistan ve Kıbrıslı Rumların *enosis* temelindeki siyasi
istekleri ileriki yıllarda daha da yoğunlaşacaktı.

Aslında Kıbrıs’ın Türkiye’nin gündemine girmesi daha çok Türkiye’de ya-
şayan ya da eğitim gören Kıbrıslı Türklerin konuya dikkat çekmesi ve *Hürriyet*
gibi bazı gazetelerin kamuoyunu bilgilendirmesiyle gerçekleşti.⁹⁸ Ancak Kıbrıs-
lı Türklerin özellikle gündemde tutmaya çalıştığı Kıbrıs meselesi, Türkiye tara-
fından bir süre arka planda bekletildi. Bu hem 1940’ların sonunda CHP hem
de 1950’lerin başında DP yönetiminin bu konudaki ortak tavrıydı. Örneğin,
1950’de iktidarın el değiştirmesinden hemen önce CHP hükümetinin Dışişleri

Bakanı Necmettin Sadak, kendisine sorulan bir soruya, *Kıbrıs meselesi diye bir mesele yoktur* şeklinde cevap verirken, DP'nin Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü de görevi aldıktan hemen sonra benzer bir ifadeyle konuyu sefelinin bıraktığı yerden devralmıştı.⁹⁹ Kuşkusuz, bunun altında yatan en önemli sebeplerden biri, Soğuk Savaş dinamikleriydi. Bir başka deyişle Türkiye ne İngiltere ile ne de Yunanistan ile ilişkilerini bozmak istiyordu. Kısacası, bu noktada uluslararası sistemin belirleyiciliği önemliydi. Şükrü Sina Gürel'in, "Türkiye *enosis*çiliğe tepkisini ancak 'Soğuk Savaş'ta Batı yandaşlığı ile bağdaştırabildiği ölçüde sürdürebilmiştir" yorumu, en azından Soğuk Savaş'ın erken dönemi için, haklılık payı içeren bir önermedir.¹⁰⁰

Bu noktada iki soru oldukça önemli görünmektedir. Birincisi, Türkiye'nin Kıbrıs meselesi yoktur söylemi zamanla nasıl değişmiş ve bölümün başında Zorlu'nun özellikle vurguladığı şekliyle "hayati ehemmiyette, milli bir dava"ya dönüşebilmişti? Aynı soru, Türkiye'nin daha sonradan tekrar değişecek olan tavrı ile ilgili de sorulabilir. İkincisi, Türkiye Soğuk Savaş dinamikleri içinde nasıl bir Kıbrıs politikası oluşturmuştu? Bu iki soru da Türkiye'nin 1950'lerdeki Kıbrıs politikasını anlamakta önemlidir.

Türkiye'nin resmi söylemi olan, Kıbrıs'ın Britanya'nın sorumluluğunda olduğu ve dolayısıyla Kıbrıs diye bir mesele olmadığı, 1954'e kadar benzer bir biçimde devam etti. 1954 yılı ise, Kıbrıs meselesinin yazında uluslararasılaşma olarak adlandırılacak safhasını açıp Türkiye'nin de adada hak iddia etmeye başladığı dönemin kapısını açtı. Zira 1954'te Yunanistan Kıbrıs meselesinin BM Genel Kurulu'nda tartışılmasını talep etti. Londra bu dönemde, konunun Birleşmiş Milletler'e gelmemesi için Washington'dan yardım istemişti. İngilizler, ABD'den adadaki statükonun devamını desteklemesini, bu konuda Yunanistan'ı caydırma politikasını sürdürmesini ve konunun BM Genel Kurulu'na getirilmesine karşı çıkmasını istemişti.¹⁰¹ ABD, ilk iki konuda Britanya'yı destekleyebileceğini söylüyordu, ancak Rumların yoğunlaşan *enosis* isteği için planlarının ne olduğunu da İngilizlere soruyordu.

Tam da bu dönemde Londra, Ankara'yı bu meselenin merkezine çekip adanın geleceğinde meydana gelebilecek herhangi bir değişikliği tıkamaya çalışıyordu.¹⁰² Aslında bu konuda başarılı da olmuştu. Türkiye 1954'ten itibaren Kıbrıs'ın geleceği konusunda aktif bir politika çizgisi içine girecekti. Dışişleri Genel Sekreteri Muharrem Birgi, Ankara'daki Amerikan Büyükelçisi ile yaptığı bir mülakatta, İngiltere'nin kendileriyle temasa geçerek Yunanistan'ın meseleyi Birleşmiş Milletler'e getirmesi durumunda Türk hükümetinin ne yapacağını sorduğunu belirtmişti.¹⁰³ Birgi, bu soruya Türkiye'nin şimdiye kadar bu konuya müdahil olmadığını ancak mesele Birleşmiş Milletler'e giderse, Türkiye'nin de çıkarlarını koruyacağını söyleyerek yanıt vermişti. Gerçekten de birkaç ay sonra Yunanistan Kıbrıs'ın geleceğinin BM Genel Kurulu gündemine alınmasını istediğinde, Türkiye Kıbrıs diye bir meselesinin aslında olduğunu ortaya koydu. Türkiye'nin BM daimi temsilcisi Selim Sarper, Kıbrıs'ın İngiltere'nin

kontrolü altında kalmasını tercih ettiklerini ancak eğer mevcut statüko korunamaz hale gelirse, Kıbrıs'ın geleceğinin Türkiye'nin onayı olmadan belirlenemeyeceğini belirtti.¹⁰⁴ Sarper'e göre, ada coğrafi olarak Türk topraklarının bir parçasıydı, o sebeple de Türkiye'ye bırakılmalıydı. Bu coğrafi yakınlık, adanın nüfusunun çoğunluğunun Rum olmasından çok daha önemli bir faktördü. Zira Aaland Adaları'nın nüfusu da çoğunlukla İsveçlilerden oluşuyordu ancak adaların egemenliği, coğrafi yakınlığı sebebiyle Finlandiya'ya verilmişti. Türkiye bu şekilde, İngiliz egemenliğinin sona ermesi halinde Kıbrıs'ın Türkiye'ye "iadesi"ni talep ediyor ve bu şekilde konuya girmekten imtina eden tavrı da son buluyordu. Görüldüğü gibi, Türkiye'nin tavrının değişmesinde Londra'nın oynadığı rol önemliydi.

Birgi'nin ABD ile gerçekleştirdiği görüşmede değindiği bir başka konu da yine Türkiye'nin bu dönemde üzerinde ısrarla durduğu ve Soğuk Savaş dinamiklerinden yararlanmaya çalıştığını gösteren anti-komünizmdi. Mülakat- ta bu konunun BM'de görüşülmesinin sadece ortak düşmanı güçlendireceğini söyleyen Birgi'ye göre, Arap-Asya eksenini bu durumdan önemli ölçüde yararlanmaya çalışacaktı. Anti-komünist retorik dönem boyunca Türkiye'nin Kıbrıs konusundaki duruşunun önemli bir parçasını oluşturdu. Türkiye Kıbrıs'ın kendisine verilmemesi durumunda topraklarının bir komünist kuşatmayla karşı karşıya kalacağını önemle belirtirken, verilmesi durumunda ise Doğu Akdeniz'de komünizme karşı önemli bir set olacağını söylüyordu.¹⁰⁵ Türkiye Kıbrıs politikasını, Soğuk Savaş ile bu şekilde özdeşleştirmişti.

Hükümetin Kıbrıs politikası 1954 yılında aynı zamanda Türkiye'deki kamuoyu ile de özdeşleşti. Öyle ki, 1954'teki değişime kadar konuyu daha çok gündemde tutan, başta basın ve milliyetçi gruplar olmak üzere, kamuoyuydu. 1954'ten itibaren bu ayrım ortadan kalkmıştı. Türkiye, 1954'ten sonra daha önce ket vurmaya çalıştığı kamuoyunu destekleyecek ve hatta konu hakkındaki müzakerelerinde kamuoyunun baskısından dem vurup bundan yararlanmaya çalışacaktı. Kamuoyunun konuya dair aşırı politizasyonu ise 1955 yılında ortaya 6-7 Eylül Olayları'nı çıkaracaktı.

Aslında 1955, adanın geleceği açısından oldukça kilit bir yıl olmuştu. Yunanistan'ın 1954'te BM Genel Kurulu'nda tartışılmasını istediği Kıbrıs'ın öz yönetimi konusu yapılan oylama sonucunda reddedildi. Bu durum, adada neredeyse ayaklanmaya varacak iç karışıklıkların çıkışını ve buna mukabil İngiltere'nin sert önlemlerini beraberinde getirdi.¹⁰⁶ Adadaki karışıklık EOKA'nın Nisan 1955'te kuruluşunu da hızlandırdı ve bu tarihten sonra EOKA *enosis*'i gerçekleştirmek adına önce İngiliz kurumlarına, daha sonra da kendilerini desteklemeyen Rumlar ile Türk azınlığa karşı terör eylemlerine girişti. EOKA'nın bu eylemleri 1950'lerin genelinde ve 1960'larda sürdü.

Adadaki durum buyken 1955 yılında İngiltere, konuyu uluslararası bir meseleden üçlü bir zemine çekmeye çalıştı ve o yılın Ağustos ayının sonunda Londra'da İngiltere, Türkiye ve Yunanistan'ın katılacağı bir toplantı düzenle-

di. İngiltere'nin hedefi bu toplantılarda Türkiye'nin konu hakkında bir tutum almasıydı; böylece iki tarafın herhangi bir şekilde anlaşamaması yüzünden konu donacak ve statüko korunacaktı.¹⁰⁷ Konferansın sonucundan da görülebileceği üzere, İngiltere bu konuda başarı da sağlayacaktı.

Londra Konferansı'nda Türkiye'yi Fatin Rüştü Zorlu temsil etti. Konferansta, Türkiye'nin tezi İngiliz idaresinin devamı, bunun sağlanamadığı koşullarda adanın Türkiye'ye teslimi üzerinde yoğunlaşıyordu. Zorlu, etnik çoğunluğun bu konuda belirleyici olamayacağını, Türkiye'nin bir harp sırasında dışarıdan yardımı ancak güneydeki ve batıdaki limanları vasıtasıyla alabileceğini ve bu noktada –Yunanistan kastedilerek– güneydeki Kıbrıs'ın hâkiminin batıdaki adaların hâkimi ile aynı olması durumunda, Anadolu'nun kuşatma altına gireceğini belirtti.¹⁰⁸ Ayrıca Zorlu, Kıbrıs'ın statükosunun bozulmasının veya Yunanistan'a devrinin Lozan Antlaşması'nın kurduğu sistemin bozulması anlamına geldiğini de söyleyerek, bu durumdan zararlı çıkacak ülkenin Yunanistan olacağını vurguladı.¹⁰⁹ Burada Zorlu, kuvvetle muhtemel, o dönemde kamuoyunda yeniden açılan ve hararetle sorgulanan Ege Adaları ve Batı Trakya dosyalarından bahsediyordu.

Zaten kamuoyu, 1954'ten sonra Kıbrıs bağlamında politize olmuştu. Bu politizasyon sürecinde, Milli Talebe Türk Birliği ve Kıbrıs Türktür Cemiyeti gibi gruplar oldukça etkiliydi. 1955'te Londra Konferansı öncesinde ve sırasında hem Başbakan Menderes'in sertleştirdiği tutumu hem de basın ve örgütlerin duruşu, kamuoyunu iyice heyecanlandırmıştı. Bu durum, konferans henüz devam ederken, 6-7 Eylül Olayları'nı da beraberinde getirdi. 6 Eylül'de Atatürk'ün Selanik'te doğduğu eve bomba atıldığı haberinin verilmesiyle, önce Rumların, daha sonra da tüm gayrimüslimlerin ev ve işyerleri organize grupların kışkırttığı kalabalıkların saldırısına uğradı. 2 gün boyunca güvenlik güçleri olaylara müdahale etmemiş, yağma ve saldırılar sonucunda insanlar ölmüş, tecavüze uğramış ve yaralanmıştı. Başlangıçta olağan şüpheli komünistlerin suçlandığı olaylarda, Kıbrıs Türktür Cemiyeti'nin dahil olduğu ortaya çıkmış ve cemiyet kapatılmıştı. Bu konu bugün, haklı olarak Türkiye'nin azınlık politikaları bağlamında, çoğunlukla Türkleştirme çerçevesinde incelenmekte, olayların 1915 Tehciri, 1923 Türk-Yunan nüfus mübadelesi ve Varlık Vergisi'nin bir başka vechesi olduğu söylenmektedir.¹¹⁰ Dış politika açısından bakıldığında ise bu, Türkiye'nin Londra Konferansı sırasında muhataplarına ve tüm dünyaya verdiği ve kontrolden çıkmış olsa dahi Kıbrıs konusundaki kararlılığını gösteren bir mesaj niteliğindeydi. Holland'a göre, İngiltere tarafından konuya çekilen Türkiye'nin, ileride yine İngiltere istediği için konudan çekilmeyeceğini gösterme biçimiydi.¹¹¹

1955'ten sonra Kıbrıs konusu İngiltere için iyiden iyiye bir sorunlar yumağına dönüştü. Bir taraftan Ortadoğu'da Mısır etrafında yaşanan bir karmaşa vardı. Diğer taraftan 1956'nın ilk aylarında İngilizlerin Makarios ile yaptığı görüşmeler çıkmaza girmiş ve Rum Başpiskopos aldığı uzlaşmaz tutum –ve isyan kışkırttığı– sebebiyle Seyşeller'e sürgüne gönderilmişti. Bu durum, ada-

daki EOKA şiddetini daha da artırmıştı. Adadaki şiddet cemaatler arası şiddete dönüşmüş ve Kıbrıslı Türkler de İngiltere'nin kendilerini korumayacağını düşünerek kendi para-militer örgütlerini kurmuştu. Kıbrıslı Türkler ve Rumlar arasındaki şiddet 1956 yılında ilk kez Lefkoşa'da Türk ve Rum mahalleleri arasına çekilen dikenli telleri de beraberinde getirecekti.

Tüm bu durum İngiltere'nin mevcut politikasını uzun süre sürdüremeyeceğini gösteriyordu. Buna paralel olarak, 1956 yılında İngiltere, Türk azınlığı ve İngiliz üslerini koruyacak bazı garantilerle birlikte adaya kendi kaderini tayin hakkını verebileceği konusunda fikir değişikliğine gittiğini Türkiye ile de paylaştı. Türkiye, on yıllık bir süreye bağlanmış olan kendi kaderini tayin hakkını reddetti. İngiltere böylece Kıbrıslı Rumlar ve Yunanistan nezdinde planın çöküşünün tek sorumlusu olarak Türkiye'yi gösterebildi.¹¹² Bu, İngiltere'nin pozisyonu açısından olumlu bir gelişmeydi. Ancak Türkiye'nin duruşu, tıpkı İngilizlerinki gibi sabit kalmayacak ve yavaş yavaş dönüşecekti.

Bu bağlamda, yine 1956'nın yaz aylarında İngiltere'nin adaya gönderdiği Lord Radcliffe, yeni bir anayasa taslağı oluşturdu. Bu taslağın temeli, İngiltere egemenliği çatısı altında oluşturulacak bir özyönetim anlayışına dayanıyordu. Adada serbest seçimlerin yapılabilmesi ortam tesis edildiğinde yapılacak seçimlerle ortaya çıkacak parlamentonun 6 üyesi Türklerden, 6 üyesi İngiliz valinin göstereceği adaylardan, 24 üyesi ise Rumlardan oluşacaktı.¹¹³ Radcliffe teklifi Avam Kamarası'nda tartışılırken İngiliz Koloniler Bakanı Lennox-Boyd, sistemin her grup için bir denge oluşturacağını belirtti. Lennox-Boyd'un konuşmasındaki en önemli unsur ise zamanı geldiğinde, adanın "kendi kaderini tayin" edebileceğini söylemesiydi. Ancak, Bakan'a göre, bu hak sadece Rumlara özgü değildi, Türkler de bu haktan yararlanabilecekti. 1970'lerde Başbakanlık da yapacak James Callaghan eğer yeni anayasa Türkler için bazı garantiler içeriyorsa, onlara da kendi kaderini tayin hakkı verilmesinin, yani aslında *taksim*in neden ortaya atıldığını sordu. Bu soru daha sonra, *taksim* düşüncesinin hemen ortaya atılmasının adadaki barışı engelleyip engellemeyeceği şeklinde olmak üzere birkaç kez daha soruldu. Koloniler Bakanı'ysa, Türklerin endişesine hak vermek gerektiğini, Rumlara tanınan hakkın tıpkısını adanın sadece 40 mil uzağında bulunan Türkiye ile yakın ilişkisi bulunan Türklere tanınan gayet mantıklı bir seçenek olduğunu söylemişti. Bu noktada, bazı vekiller Türkleri kazanmanın, Yunanlıları kaybetme anlamına gelip gelmeyeceğini de sorguluyordu. Tahmin edilebileceği üzere, İngiltere'nin Türkleri mutlu etmekten ziyade, bir çıkmaz yaratarak sistemi olduğu gibi tutmak gibi bir hedefi vardı. Aslında Londra bu konuda amacına da ulaştı. Radcliffe planı Makarios tarafından da Yunanistan tarafından da reddedildi.

Türkiye ise bu planı tartışılabilir buldu. Bu, Türkiye'nin Kıbrıs konusunda bir kez daha politika değişikliğine gittiğini gösteriyordu. Türkiye artık, adada İngiliz yönetimi olmayacaksa adanın Türkiye'ye verilmesi gerektiği tezinden vazgeçmiş ve *taksim* tezini savunmaya başlamıştı. Türkiye, tezini başlangıçta

güvenlik ve tarihsel bağlar üzerinden kurduysa da bunun nüfusun çoğunlukla Rum olduğu bir bölgede başarı şansının olmadığını farkındaydı. O sebeple *taksim* fikri 1956'nın ikinci yarısından itibaren hükümet tarafından nispeten kolaylıkla benimsendi. Ancak Türkiye'de kamuoyunun bir bölümü, *taksim* düşüncesini bir süre daha ödün olarak görme eğiliminde oldu. Menderes ise parlamentoda yaptığı bir konuşmada bu koşullarda uygulanabilir başka bir seçeneğin olmadığını vurguluyordu.¹¹⁴ Oysa *taksim*, hükümet için yalnızca 1958'e dek uygulanabilir tek seçenek olacak, sonrasında Türkiye yeniden politika değişikliğine gidecekti.

Ne var ki politika değişikliği 1950'li yıllarda sadece Türkiye'ye özgü bir durum değildi. İngiltere de duruşunu –en azından söylem düzeyinde– adadaki hâkimiyetin devamından, belirli bir dönemde gerçekleşmesi mümkün olabilecek bir kendi kaderini tayin düşüncesine doğru değiştirmişti. 1956'da Seyşeller'e sürgüne gönderilen Makarios'un 1957'de dönmesine, Kıbrıs'a gitmemesi şartıyla izin verildi. 1959'da başpiskopos Kıbrıs'a geri dönecekti. Ve daha da önemlisi, İngiltere 1957'den itibaren konunun NATO çerçevesinde ve üçlü bir boyutta tartışılmasını kabul etti.¹¹⁵ İngiltere'ye benzer bir biçimde konunun NATO bağlamında tartışılmasına daha önce çok da olumlu bakmayan Türkiye de bu çerçeveye karşı çıkmadı. Yunanistan ise, Türkiye'yi dışarıda bırakmak istiyordu. Atina NATO çerçevesine karşı çıkarak, konunun İngiltere ve Kıbrıs arasında ikili bir biçimde tartışılmasını talep etti.¹¹⁶

Tüm bu süreçte aynı zamanda, İngiltere'nin Kıbrıs'a dair ortaya koyduğu planlar da devam ediyordu. Zaten 1957'de iki önemli değişiklik olmuştu. Biri İngiltere'de Eden hükümetinin gidişi ve yerine Macmillan hükümetinin kurulmasıydı ki yukarıdaki değişikliklerin bir sebebi de buydu. Diğeri ise yine aynı yıl İngiltere'nin Kıbrıs valisinin değişmesiydi. Yeni vali Foot, yeni bir plan ortaya koyacaktı. Bu plana göre,¹¹⁷ Makarios'un adaya dönüşüne izin verilecek ve adadaki olağanüstü hal kaldırılacaktı. Adada yedi senelik bir geçiş dönemi olacak ve bu sürenin sonunda kendi kaderini tayin hakkı devreye sokulacaktı. Adadaki herhangi bir düzenleme Türk ve Rum olmak üzere Kıbrıslılar ile Türkiye ve Yunanistan'ın onayını almak zorunda olacaktı. Son olarak, İngiltere'nin stratejik gereksinimleri bağlamında adadaki üsleri kalacaktı. Zorlu, planı tartışmak üzere Türkiye'ye gelen İngiliz Dışişleri Sekreteri Selwyn Lloyd ve Vali Foot'a planı içeren dokümanı fırlatarak, bu planın alçaltıcı bir biçimde tek tarafı kayırdığını söyledi.¹¹⁸ Yunanistan da planı yeterli görmeyip reddetti. Böylece bu plan da tarihteki yerini aldı.

1958'den itibaren Kıbrıs'ta etnik çatışma bir sonraki aşamaya geçti. EO-KA'nın sivillere uzanan saldırılarına, kurucuları arasında Rauf Denktaş'ın da bulunduğu ve Türkiye'nin de desteklediği Türk Mukavemet Teşkilatı karşılık vermeye çalıştı. Bunun dışında Kıbrıslı Türkler, Rumlarla birlikte görev aldıkları –örneğin sendika veya belediye meclisleri gibi– tüm kurumları terk etmeye ve kendi kurumlarını kurmaya başlamıştı.¹¹⁹

Diğer yandan Türkiye’de de 1958 yılında düzenlenen “Ya Taksim, Ya Ölüm” mitinglerine binlerce kişi katıldı. Bu mitingler kamuoyunun politizasyonunu gösterdiği kadar, hükümetin İngiltere’de hazırlanan yeni bir planı etkileme çabasını da içeriyordu. Bu dönemde Londra’ya gönderilen telgraflarda, Kıbrıs’ın Türkiye için bir güvenlik meselesi anlamına geldiğinin, *taksim*in Türkiye’nin yapacağı son fedakârlık olduğunun, Kıbrıs’ın komünist olmasına izin verilmeyeceğinin ve ABD’nin de *taksim* politikasını desteklemesi gerektiğinin altı çiziliyordu.¹²⁰

Tüm kamuoyunun Kıbrıs konusunda aşırı politize olduğu ve hatta Ankara radyosunun günlük *Kıbrıs Saati* programı yaptığı Türkiye’de, 1958 yılında aynı zamanda Türkiye’nin politikasının yeniden değiştiği de görülecekti. Bu değişime giden yolda İngiliz Başbakanı Macmillan’ın da adını taşıyan plan önemli bir yer tutuyordu. 1958 tarihli ilk Macmillan Planı adına *tri-dominium* denilen, üçlü bir egemenlik modeli öngörüyordu. Bu modelde, İngiliz valiye bir Türk ve bir Yunan temsilci de eşlik edecekti. Adanın dışişleri ve savunmasından vali sorumlu olurken, Kıbrıslı Türk ve Rumlar içişlerini iki ayrı temsilciler meclisi aracılığıyla yürüteceklerdi.¹²¹ Bu paylaşımlı yönetim biçimi de yedi yıl sürecekti. Türkiye planı kısa sürede gerçekleşecek bir *taksim* anlayışı olmaması dolayısıyla reddetti. Zaten Macmillan Planı’nı, plana konu olan hiçbir grup da kabul etmemişti. Bu sebeple plan revize edildi. Yeni planda temsilcilerin sorumluluğunda bazı azalmalar gibi Türkiye’nin aleyhine yapılmış düzenlemeler olmasına rağmen, Ankara bu planın uygulamaya konmasını bir temsilci de atayarak kabul etmişti.¹²² Bazı tarihçiler Türkiye’nin bu tutumunu, İngiltere’nin Ankara’ya *taksim* için verdiği gizli bir teminatla ilişkilendirmektedir.¹²³ Bazıları ise Irak’taki darbe süreci gibi Ortadoğu’daki bazı değişikliklerin Batı kampını bölgede zora sokması nedeniyle, Türkiye’nin bölgede bir başka istikrarsızlık unsuru olan Kıbrıs meselesinde bazı fedakârlıklarda bulunmayı göze aldığı şeklinde yorumlamaktadır.¹²⁴ Türkiye’nin *taksim* tezinin hemen hayata geçmeyecek oluşunu neden kabul ettiği sorusu bir yana koyulduğunda, Macmillan Planı’nın uygulanmadığı dönemde artık Kıbrıs’ın bağımsızlığını getirecek olan Zürih ve Londra antlaşmalarının nasıl ortaya çıktığını analiz etmek daha önemli görünmektedir. Zira bağımsızlık seçeneği 1959’da birden ortaya çıkmamış, planların tartışıldığı 1958’de zaman içinde güçlenmişti.

Aslında İngiltere bir süre, revize edilmiş Macmillan Planı’nı Yunanistan ve Kıbrıslı Rumlar reddetse bile Türkiye ile birlikte uygulamaya sokmaya çalıştı. Türkiye’nin bu doğrultuda bir temsilci ataması, İngilizlerin planı Yunanistan olmadan da uygulayabileceğini düşünmesinden kaynaklanıyordu. Yunanistan ise, giderek artan bir biçimde bağımsızlık düşüncesini savunmaya başlamıştı. Eylül 1958’de Makarios da, *enosis* ve *taksim* hedefinden arınmış bağımsız bir Kıbrıs’ın kurulması ve bu bağımsızlığın BM garantisi altında olması gerektiğini içeren bir plan sunmuştu.¹²⁵

Bu dönemde NATO da devreye girdi. Zaten Macmillan Planı'nın İngiltere tarafından uygulanmaya çalışıldığı dönemde Yunan Başbakanı Karamanlis, planın devreye sokulması halinde Yunanistan'ın NATO'daki varlığını gözden geçireceğine dair bir gözdağı vermişti.¹²⁶ Ortadoğu'daki kırılgan durumun farkında olan ABD ve NATO, bağımsızlık seçeneği için İngiltere ve Türkiye ile görüştü. NATO'nun planladığı bağımsızlıkta, ABD de dahil olmak üzere ilgili güçlerin garantisi olacak, Türk azınlığın hakları uluslararası garanti altında olacak ve Kıbrıs'ta NATO üsleri olacaktı.¹²⁷ ABD de artık Kıbrıs'ta bağımsızlık seçeneği için devreye girmiş oluyordu.

Bu konudaki en önemli dönüm noktası ise, 1958'in Aralık ayında geldi. BM Genel Kurulu'nun Kıbrıs ile ilgili bir oturumuna ara verildiğinde Zorlu, Yunan Dışişleri Bakanı Averoff'a yaklaşılarak Türkiye'nin bağımsızlık temelinde bir çözümü kabul edebileceğini söyleyip konunun müzakeresi için bir araya gelmeyi teklif etti.¹²⁸ Sonrasında Ocak 1959'da Zorlu ve Averoff Paris'te yaptıkları gizli toplantılarda bağımsızlık temelinde bir çözüme ulaşmaya çalıştı. Taraflar Şubat'ta Zürih'te toplanarak, o zamana kadar üzerinde çalışılmış ve uzlaşmış konularla birlikte, sorunları da masaya yatırdı. Zürih'te bağımsız Kıbrıs'ın sahip olacağı temel özelliklere dair hazırlanan belgeler, daha sonra Londra'da Türkiye, Yunanistan, İngiltere, Kıbrıslı Rumlar ve Türkler tarafından imzalandı. Bu antlaşmaları analiz etmeden önce, Türkiye'nin hangi koşullarda *taksim* tezini terk edip bağımsızlık düşüncesini kabul ettiğini sorgulamak gerekir.

Bu soruya literatürün verdiği çeşitli cevaplar vardır. Yaygın kanı, bu dönemde artık Washington'ın duruma ağırlığını koyduğu yönündedir.¹²⁹ Öyle ki, Aralık 1958'den sonra başlayan Türk-Yunan müzakerelerini İngilizler bile uzaktan takip etmişlerdi ki bu, ABD'nin konuya müdahil olup sorunun çözümünü çıkmaza sokan İngiltere'yi devre dışı bırakması şeklinde yorumlanmıştı.¹³⁰ ABD'nin konuya daha fazla müdahil oluşu ise, Ortadoğu'da –Bağdat Paketi'nin çöküşünün de gösterdiği gibi– Batı Bloğu'nun güç kaybetmesi ve Eisenhower Doktrini ile Washington'ın bu bölgede daha etkin bir politika gütmesi ile açıklanmaktadır. Daha çok uluslararası sistemi, yani Soğuk Savaş dinamiklerini işaret eden bu analize ek olarak, son dönemde yapılan bazı çalışmalarda Türkiye'nin iç politikasında yaşadığı sorunların da Ankara'nın pozisyon değiştirmesinde etkili olduğu söylenmektedir. Örneğin Gülmez, DP'nin son yıllarında ülkenin iktisaden iflasın eşiğine geldiğini ve finansal olarak daha fazla Batı'ya yaslandığını, bu sebeple de dış politikadaki karar alma özgürlüğünün kısıtlandığını ortaya koymaktadır.¹³¹ Bir başka deyişle ABD Ortadoğu'daki Soğuk Savaş dinamikleri sebebiyle konuya ağırlığını koymuşken, Türkiye de iç ortamında yaşadığı sorunlar sebebiyle bu konudaki politikası olan *taksim* tezinde ısrar edememişti.

Sonuç olarak, Zürih ve Londra antlaşmaları ile Kıbrıs'ın bağımsız statüsü belirlenmiş oldu. Londra'da imzalanan “Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Kuruluşuna İlişkin Temel Antlaşma” ile çoğunlukla etnik kompozisyona dayalı bir sistem

kurulmuştu. Bu sistemde, Cumhurbaşkanı Kıbrıslı Rum, yardımcısı Kıbrıslı Türk olacak, bakanlardan 7'si Rum, 3'ü Türkler arasından seçilecek, yasama meclisinin de yine yüzde 70'i Rum, yüzde 30'u Türklerden oluşacak ve kamu görevlerinde de aynı oran kullanılacaktı.¹³² En az bu antlaşma kadar önemli bir başka antlaşma Garanti Antlaşması'ydı. Zira Türkiye daha sonra adaya yapacağı harekâtı bu antlaşmadaki garantörlük hakkına dayandıracaktı. Garantörlük Antlaşması ile Türkiye, Yunanistan ve İngiltere adanın bir başka ülke ile birleşmesini ya da taksimini kesin bir dille reddediyor, buna aykırı davranıldığı takdirde ise üç garantörden her biri düzeni tesis etmek için harekete geçme hakkına sahip oluyordu.¹³³ Ayrıca Kıbrıs yapılan diğer antlaşmalarla Türkiye ve Yunanistan ile askeri bir ittifak kurarken, İngiltere de üsler ve bazı ayrıcalıklar kazanıyordu.

Bağımsız Kıbrıs'ın kurulması 1950'lerin tamamına yayılan bir süreçti. Ortaya çıkan sonuç, Türkiye, Yunanistan, Kıbrıs Türkleri ya da Rumlarının bu süreçte savundukları ve uğruna mücadele ettikleri hedeflerden oldukça uzaktı. Soğuk Savaş'ın dinamiklerinde *enosis* ya da *taksim* fikri kazanmamış, iki üyesinin çatışmasını engelleyen NATO zarar görmemiş ve Kıbrıs da iddia edildiği gibi "komünist" olmamıştı. Ancak ortaya çıkan sonuç, sadece adanın Rum ve Türk halkını değil, Türkiye ve Yunanistan'ı da tatmin etmemişti. Sistemin birkaç yıl içinde çöküşü bununla alakalıydı. Türk dış politikasına uzun vadeli bakıldığında ise, bağımsız Kıbrıs'ın kuruluşu bir sorunun çözümüne değil, yeni bir sorunun başlangıcına tekabül ediyordu.

Dış Politikada Karar Alma ve Uygulama: Kişiler ve Kurumlar

Yeni Dönemde Dış Politika Yapımında Değişiklik

1950'deki seçimlerle CHP iktidarı sona ermiş ve on yıllık DP iktidarı başlamıştı. DP iktidarının siyaset mekanizmasında oluşturduğu bir değişiklik başbakanlık makamının önem kazanmasıydı. Bir başka deyişle, Adnan Menderes siyaseten Celâl Bayar'a göre daha ön plandaydı. Bu durumun dış politika yapımına da etkisi yadsınamazdı. CHP dönemiyle karşılaştırıldığında, dış politikada Atatürk ya da İnönü'nün oynadığı etkin rolü DP döneminde Cumhurbaşkanı Bayar'ın oynadığını söylemek mümkün değildir. Hatta Bayar, bazı dönemlerde Menderes tarafından özellikle geri plana atılmıştı. Bu durumun en önemli örneklerinden biri Kıbrıs meselesiydi. Hükümetin Kıbrıs konusunda *taksim*den bağımsızlık politikasına geçiş yaptığı dönemde Bayar, adanın geleceği hakkında fazla ödün verildiğini düşündüğü ve bu düşüncelerini de paylaştığı için Menderes tarafından bilinçli olarak konudan uzak tutulmuştu.¹³⁴ Önceki dönemle ilgili en büyük farklılık, cumhurbaşkanının etkinliği meselesiydi.

Ancak siyaseten cumhurbaşkanlığından çok daha etkin bir başbakanlık makamının oluşu, Menderes'in Atatürk ya da İnönü'nün dış politika yapımında üstlendiği rolü oynadığını göstermez. Kuşkusuz Menderes, siyasetin diğer alanlarındaki gibi dış politika mecrasında da etkindi. Fakat mevcut literatüre göre Menderes, iktidarının ikinci yarısında dış politikayla daha az ilgilenmişti.¹³⁵ Aslında Menderes'in mecliste yaptığı konuşmalarda dış politika meselelerine ne kadar değindiğine bakılarak da benzer bir analiz yapılabilir.

Menderes'in iktidarının ikinci yarısında dış politikayla daha az ilgilenmesinin bir sebebi de Fatin Rüştü Zorlu'nun Dışişleri Bakanı olmasıydı. Zorlu, selefi Fuat Köprülü'den çok daha etkin bir Dışişleri Bakanı'ydı. Zorlu'nun Hariciye'den yetiştirdiği göz önünde tutulduğunda bu, çok da beklenmedik bir durum değildi. Zaten hem dış politikadaki etkisi hem de bakanlıktaki kontrolü, kendisini Köprülü'den ziyade Menemencioglu'na daha yakın bir karakter yapıyordu. Sonuçta, Zorlu'nun döneminde, dış politikada karar alma ve uygulama mekanizmalarında Dışişleri Bakanlığı'nın rolü de artmıştı.¹³⁶ Ancak bu, kurumsal bir gelişimden daha ziyade, çoğunlukla Zorlu faktörünü ortaya koyuyordu.

Dışişlerinde Dönüşüm: Demokrat Parti Döneminde Hariciye

Türkiye'nin dış politikada geçirdiği dönüşüm, Dışişleri Bakanlığı'na da direkt olarak yansımıştı. Bu bağlamda özellikle iki gelişme, Türkiye'nin NATO üyeliği ve Kıbrıs meselesi bakanlık içinde değişikliklere sebep oldu. Türkiye'nin NATO üyeliği ideolojik olarak bakanlığın daha Batı yanlısı bir şekil almasını beraberinde getirdi. Kurumsal olarak ise 1953'te bakanlık içinde kısaca NATO dairesi olarak adlandırılabilir bir birim oluşturulurken, Paris'te NATO Genel Sekreterliği'ne daimi delegasyon atandı.¹³⁷ 1954'te ise NATO dairesi genel müdürlük seviyesine çıkarıldı.¹³⁸ Tahmin edilebileceği gibi NATO dairesi bakanlığın önemli bir birimi haline geldi.

Diğer yandan Kıbrıs meselesinin ortaya çıkışı da bakanlıkta bazı değişiklikleri beraberinde getirdi. Kıbrıs meselesiyle ilgilenen bir Kıbrıs şubesi oluşturuldu.¹³⁹ Bu birimin zaman içinde yapısı değişecek ve önemi artacaktı. Öyle ki, bakanlıkta Kıbrıs üzerine çalışmak, diplomatik kariyerde yükselmenin en hızlı yolu haline gelecekti.¹⁴⁰ 1960'lar ve 1970'lerde Kıbrıs meselesi etrafında olanlar incelendiğinde bu durum şaşırtıcı da değildi. Ancak 1960 ve 1970'lere varmadan önce, 1959 gibi erken bir tarihte dahi tek bir diplomatın görev yaptığı Lefkoşa Büyükelçiliği'nin bakanlık içindeki en yoğun misyon haline geldiğini de vurgulamak gerekir.¹⁴¹

Bakanlık içinde, mevcut literatürde arka planda kalan bir diğer gelişme ise kadınların diplomatik bürokrasi içinde yer bulmaya başlamasıydı. Hariciye tarihi üzerine yazan Kemal Girgin, bakanlıktaki ilk kadın diplomatın 1932'de göreve başlayan Adile Ayda olduğunu ancak kendisinin iki yıl sonra evlilik yapması sebebiyle bakanlıktan ayrıldığını, daha sonra 1958'de ise geri döndü-

günü söylemektedir.¹⁴² Oysa Adile Ayda'nın bakanlıktan ayrıldığı tarih, bakanlığın kadın diplomatlara uyguladığı yabancı misyonlarda görev yapma yasağı ile örtüşmektedir. 1934'te getirilen bu yasa, 1957'de kaldırılmıştır.¹⁴³ Adile Ayda'nın 1934'te bakanlıktan ayrılıp 1958'de geri dönüşü, diplomatlık kariyerinin bu yasa ile akamete uğradığına işaret etmektedir. Zaten, Türk Dışişleri Bakanlığı'nda evlilik dolayısıyla yasa gibi bir uygulama da bu dönemde söz konusu olmamıştır. Sonuç olarak, 1957'den sonra yabancı misyonlarda görev yapma yasağının ortadan kaldırılmasıyla kadınlar bakanlıkta aktif olarak çalışabilir hale gelmiş ve bakanlıktaki kadın sayısı az da olsa artmıştı. 1958-1959 yılları arasında bakanlıkta 5 kadın meslek memurluğuna başlamıştı. Bu konu, daha sonraki dönemler özelinde yeniden incelenecektir.

Çok Partili Hayatta Dış Politika Yapımı: Muhalefetin Konumu

Çok partili sistemlerde muhalefet partisinin dış politika yapımına ne ölçüde etki ettiği günümüzde siyaset bilimi literatüründe hâlâ tartışılmaktadır. Verilen cevaplar rejimin demokratik ya da otoriter veya hükümet sisteminin parlamenter ya da başkanlık sistemi olup olmamasına göre farklılık göstermektedir. Ancak tüm bu parametrelere rağmen genel kanı, dış politikanın daha çok iktidarın yetki alanına giren ve hatta iktidar bloğu içinde de küçük ve elit bir grup tarafından yönlendirilen bir alan olduğudur. Türkiye'de de çok partili siyasal yaşamda dış politika kararları küçük bir politik veya bürokratik elit tarafından alınagelmıştır. 1950'li yıllar da bu bakımdan istisna değildir. Ancak çok partili yaşamın ilk büyük değişimini getiren 1950 seçimlerinden sonra on yıl boyunca ana muhalefet partisi olmuş CHP'nin Türk dış politika kararlarındaki duruşu da değinilmesi gereken önemli bir meseledir.

CHP ve yeni kurulan DP arasında Türkiye'nin dış politikada Batı Bloğu'na yönelişi konusunda herhangi bir fikir ayrılığı olmadığı daha önce de belirtilmişti. DP iktidara geldikten sonra da CHP bu konuda farklı bir anlayışa sahip olmadı. Örneğin, Türkiye'nin 1952'de NATO'ya üye oluşu her iki parti için de dış politikada atılmış doğru bir adım ve başarı anlamına geliyordu. Hatta, iki parti arasında NATO üyeliğine dair ortaya çıkan temel tartışma konusu, DP'nin CHP'nin başaramadığı bu üyeliği nasıl başardığı üzerine olmuştu. Diğer taraftan bu, DP ve CHP'nin dış politikada "milli çıkarlar" teziyle her konuda mutabık kaldığı anlamına da gelmiyordu. Kimi zaman usul, kimi zaman da konunun kendisi iki parti arasındaki gerginliği yükseltebiliyordu.

DP hükümeti bu dönemde dış politikaya dair birçok meselede parlamentoyu aşan bir tavır takındı. Bu da iki parti arasında, usule ilişkin tartışmaları beraberrinde getirdi. Örneğin, önceki sayfalarda değinildiği gibi, Kore'ye asker gönderilmesinin parlamento kararı olmadan uygulanması muhalefetin tepkisini çekti. Zira CHP'ye göre harp ilanı, meclis kararı olmadan yapılamazdı. DP bunun bir harp ilanı olmadığını, hükümetin Kore'ye sadece asker gönderdiğini söy-

lese de bu konu, usule ilişkin tartışılan tek konu değildi. Dönemin sonlarında Kıbrıs meselesi ile ilgili hükümetin imzaladığı Zürih ve Londra antlaşmaları da TBMM'de benzer bir tartışma başlattı. 1958'de alınan bir meclis kararına göre, *taksim* politikası ulusal bir politika olarak benimsenmişti. Muhalefete göre, bağımsız Kıbrıs'ın kuruluşuna önyak olan Zürih ve Londra antlaşmalarını imzalayan hükümet, mevcut meclis kararını görmezden gelerek yetkisini aşmıştı.¹⁴⁴

1950'li yıllarda usule uygun olarak alınmayan, ancak bu dönemden ziyade 1960'larda hem mecliste hem de kamuoyu nezdinde tartışılacak kararlar da vardı. Bunlar özellikle üsler konusunda ABD ile yapılan –ve sayısı tam olarak bilinmeyen– gizli antlaşmalardı. Kimisi sadece sözlü bazı teminatlara kimisi de nota değişimine dayandığından meclis onayına sunulmamıştı.¹⁴⁵ Bu durum, sonradan TBMM'de yüksek perdeden sorgulanacaktı.

Diğer yandan, muhalefetin dış politikada DP'yi esastan eleştirdiği konu ve olaylar da vardı. Örneğin, muhalefet Zürih ve Londra antlaşmalarının meclisin *taksim* kararıyla çelişmesine ek olarak, bu antlaşmanın muğlak ifadeler içermesi, teoride *enosis* ve *taksim* fikrinin yasak olmasına rağmen pratikte şartlar uygun düştüğü takdirde özellikle *enosis*'i engelleyecek spesifik bir maddenin bulunmaması gibi sebepler göstererek eleştirdi.¹⁴⁶ Zaten İnönü'ye göre, bu antlaşmalar “kuvvetli dostların çok tesirli nasihatlerinin” bir sonucuydu.¹⁴⁷

Muhalefetin hükümeti eleştirdiği bir başka konu ise, Türkiye'nin 1950'li yılların ikinci yarısında Ortadoğu'da takip ettiği politikaları. Zira muhalefete göre Türkiye, Ortadoğu'daki sorunlara fazla angaje olmuştu. Ancak Ortadoğu büyük güçlerin savaş alanına dönmüştü ve daha küçük devletler için bu bölgede büyük güçlerden ayrı bir şekilde etkili politikalar gütmek mümkün değildi.¹⁴⁸ Aslında Türkiye o dönemde muhalefetin bahsettiği bağımsız bir siyaset izlemek gibi bir niyete de sahip değildi. Bölgedeki krizlerde çoğunlukla Batı yanlısı bir duruş sergilemişti. Muhalefet, bu durumu sadece Türkiye'nin Ortadoğu politikaları bağlamında değil, ayrıca bu politikanın Türkiye'nin Kıbrıs gibi diğer meselelerine olan etkisi bağlamında da eleştiriyordu. CHP, Türkiye'nin politikalarının Arap dünyasında tepki oluşturduğunu ve bu nedenle bu devletlerin Birleşmiş Milletler'de Kıbrıs konusunda genelde Türkiye'nin politikalarının aksine oy kullandıklarını belirtiyordu.¹⁴⁹ Bu konuda sadece CHP değil, DP'den ayrılarak Hürriyet Partisi'ni kuran vekiller de eleştireldi. Onlara göre de Türkiye açısından en ideal yol, Süveyş Krizi'ndeki gibi taraf tutmaktansa, arabuluculuk rolü üstlenmektir.¹⁵⁰

Ancak muhalefetin hükümeti dış politika kararları açısından eleştirmesinin bir sonucu olmadı. Hükümet parlamentoda yapılan bu eleştirilere karşılık verirken genelde bir politika değişikliğine gitmedi. Sonuç olarak, muhalefet parlamento üzerinden artık dış politika tartışmalarının bir unsuru olmuş ama dış politikada karar alma mekanizmalarının bir öğesi olmamıştı. Üstelik bu durum, Türkiye'de 1950'li yıllardan sonraki süreçte de benzer şekilde devam edecekti.

Dış Politikada Yardım Arayışı: Dış Politikanın Politik Ekonomisi

Bir önceki bölümde, Türkiye'nin Batı kampına eklenmeye çalışmasında azımsanamayacak bir sebebin de ülkenin gereksinim duyduğu iktisadi yeniden yapılanma olduğu belirtilmişti. Bununla birlikte Türkiye'nin 1945'ten sonra Batı'nın politik ve iktisadi kurumlarına eklenme çabasının DP tarafından daha fazla sahiplenildiği de ortaya konmuştu. Bu bağlamda, dönemin iktisadi dinamiklerini bilmek DP'nin dış politikada attığı ya da atmaya çalıştığı bazı adımların ekonomiyi olan ilişkisini anlamlandırmak açısından önemlidir.

Türkiye'nin 1950'den 1954'e kadar yaşadığı ekonomik büyüme, çoğunlukla tarıma dayalıydı. Zaten Türkiye'nin 1947'den sonra, Batı'nın ortaya koyduğu raporlar sonucunda benimsediği iktisadi politikanın da temelini tarım oluşturunuyordu. Tarımsal üretimin bu dönemde önemli ölçüde artışının iç ve dış dinamikleri vardı. İyi hava koşulları ve tarıma açılan yeni alanlar iç dinamikleri, Marshall Planı sonucunda gelen ekipmanla tarımın modernize edilmesi çabası ve Kore Savaşı'nın buğday gibi Türkiye'nin ürettiği hammaddelere olan gereksinimi artırması da dış dinamikleri oluşturunuyordu. Marshall Planı'nın Türkiye'nin tarımında oynadığı role ek olarak, Türkiye'nin jeopolitik konumu gereği Batı kampında taşıdığı önem ülkeye giren ABD yardımlarının da miktarını artırmıştı.¹⁵¹ Bu gelişmeler, Türk dış politikasının Batı'ya eklenmesinde rol oynayan iktisadi "iç güdüsü" ile oldukça uyumluydu. Marshall Planı ve iktisadi yardımlar ülkenin iktisadi modernizasyonunda önemli rol oynadı ancak yatırımların gerektirdiği artan ithalat, Türkiye'de ciddi bir ödemeler dengesi krizi oluşturup ülkenin sürekli bir biçimde yardım aramasını da beraberinde getirdi.¹⁵² Bu aynı zamanda bir bağımlılık ilişkisiydi ve dış politika üzerinde de bazı etkileri vardı. Bir başka deyişle, Türkiye'nin dış politikadaki stratejisinde ekonomik yardım alma temeli özellikle 1954'ten sonra önemli rol oynayacaktı.

1954'ten sonra Türkiye'nin tarımsal büyümesinde rol oynamış birçok dinamik değişmişti. Örneğin, Kore Savaşı sona ermişti ve hava koşulları da 1950-1954'teki optimal durumundan uzaktaydı. DP'nin uyguladığı popülist politikalar, plansızlık ve ödemeler dengesindeki sürekli açık Türkiye ekonomisini giderek bir darboğazın içine sokmuştu. 1950'li yılların sonundaysa Türkiye, ciddi bir ekonomik krizin içindeydi. Üstelik bu koşullarda uyguladığı ekonomik politikalar sebebiyle dış borç aradığı IMF gibi uluslararası kuruluşların da baskısı altındaydı.

Türkiye'nin dış politikasında aldığı bazı inisiyatifler ekonomik yardım bulma dinamiğinden ayrı değildi. Örneğin Bağdat Paketi, pakta katılan diğer devletler gibi Türkiye için de ABD'den iktisadi ve askeri yardım almak için kullanılan bir müzakere aracı haline gelmişti.¹⁵³ Benzer şekilde 1950'lerin sonunda Türkiye'nin Ortadoğu'daki her krizde ABD'yi desteklemesi, kötüleşen iktisadi durumunun gerektirdiği yardım ve kredileri temin etme çabasından da kaynaklanıyordu.

Bu yıllarda ülkede yaşanan ekonomik kriz Türkiye'nin sadece Ortadoğu'daki tutumunu değil, Kıbrıs konusundaki politikalarını da etkileyecekti. Türkiye'nin Kıbrıs'ın geleceği konusunda *taksim* tezinden vazgeçerek 1958'den itibaren ABD'nin bağımsız Kıbrıs fikrini desteklemeye başlamasının bir sebebi de neredeyse iflas etmiş ekonomisiydi.¹⁵⁴ Bu durumda Türkiye'nin ısrarla yardım talep ettiği ABD'nin isteklerine karşı çıkması neredeyse imkânsızdı. Mesele, bu bağlamda blok politikalarının bir adım ötesindeydi.

Bir başka önemli örnek ise, 1959 yılında ABD ile yapılan Türk-Amerikan İkili Antlaşması'ydı. İki devletin ortak güvenliklerini *dolaylı* ve *dolaysız* saldırılara karşı birlikte savunmasını öngören bu askeri işbirliği antlaşması, içeriğindeki *dolaylı* saldırının ne anlama geldiğinin anlaşılmasından dolayı mecliste muhalefetin tepkisini çeken bir başka gelişme olmuştu.¹⁵⁵ Bu tartışmalarda sıkça sorulan Türkiye'nin NATO ve Bağdat Paktı üyesi bir ülke olarak neden ek bir antlaşma ile ABD askerinin müdahalesine yeşil ışık yaktığı sorusunun cevabı da iktisadi darboğazdı. Türkiye'nin krizden çıkabilmek için ABD yardımına ihtiyacı vardı¹⁵⁶ ve DP her türlü siyasi inisiyatiften benzer bir biçimde yararlanmaya çabalıyordu.

Bu dönemde Türkiye'nin dış yardım bulma çabası, ABD ile olduğu kadar Sovyetler Birliği ile ilişkilerine de etki etti. Aslında Ankara ve Moskova arasındaki ilişkiler, Suriye Krizi gibi Ortadoğu'daki gelişmelerden ötürü gergindi. Ancak diğer yandan iktisadi ilişkiler 1957'den itibaren yükselen bir trend gösteriyordu.¹⁵⁷ Türkiye'nin yardım arayışı, sonunda iki ülke arasında bakan düzeyinde temasları da beraberinde getirdi. Bunun en üst noktası ise, Başbakan Adnan Menderes'in 1960'ta yapmayı planladığı ancak 27 Mayıs Darbesi sebebiyle gerçekleştiremediği geziydi. Gezinin hem iki blok arasındaki yumuşamayla,¹⁵⁸ hem de Türkiye'nin o dönemdeki kredi arayışıyla yakın ilişkisi vardı.

Sonuç olarak, erken Soğuk Savaş yıllarında Türk dış politikasının ekonomi politliği söz konusu olduğunda, CHP ya da DP dönemi fark etmeksizin, akıllara Türkiye'nin Batı Bloğu'na eklemelenmesinde iktisadi sebeplerin oynadığı rol gelmektedir. Bu durum çoğunlukla Marshall yardımları ya da Türkiye ekonomisinin liberalizasyonu üzerinden incelenmektedir. Ancak DP döneminin ikinci yarısına ilişkin önemli görünen bir başka konu da bu altbaşlıkta incelenen ülkenin darboğazının Türk dış politikasına olan etkisidir. Zira Türkiye'nin attığı her adımda Soğuk Savaş'ın blok politikalarının olduğu kadar ülkede yaşanan iktisadi krizin de etkisinin bulunduğu görülmektedir.

Batı Bloğu'nun Bir Parçası: 1950'li Yıllarda Türkiye Algısı

Bu bölümde analiz edildiği üzere, Türkiye'nin 1950'li yıllardaki en önemli dış politika meselelerinden biri NATO üyeliği idi. Türkiye'nin –ve Yunanistan'ın– ittifaka üyelikleri kolay gerçekleşmedi. Bunun bir sebebi, bazı NATO ülkelerinin bu iki ülkenin üyeliğine uzun bir süre karşı çıkmasıydı. Bu itiraz-

ların farklı sebepleri vardı. Örneğin İngiltere, Türkiye’yi Ortadoğu savunmasının içinde konumlandırmak istiyordu. Bu sebeplerden bir başkası ve bu alt bölüm açısından en önemlisiyse, üyelerin NATO’yu ortak kültüre sahip olan ülkelerin bir örgütü olarak görme eğiliminde olmalarıydı. Bir başka deyişle, bu ülkeler Türkiye’yi, Batı medeniyetinin bir parçası olarak görmedikleri için istemiyordu.¹⁵⁹ Türkiye’nin nereye ait olduğu meselesi kuşkusuz 1950’li yılların NATO üyeliği ile sınırlandırılmayacak kadar derin ve karmaşıktır. ABD’nin ağırlığını koymasıyla NATO üyeliği 1952’de gerçekleşen Türkiye’nin “Batılı” olarak kabul edilip edilmediği de bir soru işaretidir. Zira Türkiye’nin daha ziyade Ortadoğu’ya ilişkin tartışıldığı görülmektedir. Ancak yine de 1952 sonrasında, özellikle de ABD’nin Türkiye’yi Batılı bir ülke olarak konumlandırmaya ve kamuoyunu bu şekilde etkilemeye çalıştığı da bir gerçektir.

Bu konudaki en ilginç örneklerden biri, NATO’nun 1954 ve 1956 arasında ittifakın ülkelerini tanıtmaya yönelik yaptığı belgesellerdir. NATO, belgesellerin amacını, ele alınan ülkelerin NATO çerçevesinde Batı kültürü ve siyasi geleneklerine, ekonomik yeniden yapılanmaya ve savunmaya olan ulusal katkılarını vurgulamak olarak özetliyordu. Türkiye’yi tanıtan bölümdeyse,¹⁶⁰ anlatıcının ülkeye dair dikkat çektiği birkaç husus bulunuyordu ki bu özelliklerin Türkiye’nin ABD nezdindeki imajını da tanımladığı söylenebilir. Öncelikle, Türkiye ile ilgili çalışmaların neredeyse tümünün vurguladığı, ülkenin konumunun Rusya’ya, Asya’ya ve petrol zengini Ortadoğu’ya olan bağlantısı bu filmin açılışında da gösteriliyordu. Daha sonrasında, Türk ordusunun NATO’ya yaptığı katkı yüceltiliyor ve ülkenin iktisadi modernizasyonunun – Marshall yardımlarını da içerecek şekilde– altı çiziliyordu. Bu noktada, Türkiye’nin modernizasyonu sadece iktisadi temeller üzerinden değil, siyasi olarak da aktarılıyordu. Birincisi, Türkiye çok partili, demokratik bir düzene sahip ülke olarak resmediliyordu. İkincisi ise, kadınların konumunun iyileşmesine yapılan vurguydu: Öyle ki Türkiye’de kadınlar artık tıp ya da öğretmenlik gibi mesleklerde çalışıp ülkenin bazı kronik sorunlarıyla mücadele ediyordu. Aslında bu modernizasyon vurgusu, bu filmde de Atatürk’ün reformlarıyla ilişkilendiriliyordu. Türkiye, zaten Batı kampının bir parçasıydı ama bu özellikleriyle birlikte Batı’ya kültürel olarak da “yaraştığı” ima ediliyordu.

Fakat bu dönemde, Türkiye’yi Batı’dan daha güçlü bir biçimde Batılı olarak gören asıl grup, Üçüncü Dünya’yı temsil eden Arap ülkeleriydi. Bu durum kültürel bir atıftan daha ziyade, Türkiye’nin takip ettiği politikalara, yani bloklara ilişkindi ve tahmin edilebileceği üzere, negatif bir anlam yüklüydü. Zira Ankara’nın Bandung’da Batı’nın sözcülüğünü üstlenmesi, Bağdat Paktı ile Pan-Arabizm’e karşı Batı Bloğu’nu savunması ve Süveyş gibi kriz anlarında Batı ile birlikte davranması, karşıt dünyada Türkiye’nin Batı’nın, özellikle de ABD’nin bir uydusu olarak görülmesini de beraberinde getirmişti.¹⁶¹ Bu bakış açısı Kıbrıs gibi çok taraflı diplomasinin ögesi olan/olacak konularda ise Türkiye’nin aleyhine işleyecekti. Zaten, Türkiye’nin blok politikaları da 1960’lar-

dan itibaren değişime uğrayacak ve bu, ülkenin imajının yeniden gözden geçirilmesini de beraberinde getirecekti.

Genel Değerlendirme

1950'li yıllar, 1945 sonrasında takip edilen politikaların hedefine ulaştığı bir dönemi temsil ediyordu. Türkiye 1952'de NATO üyesi olmuş ve böylece, Batı Bloğu'nun resmi bir biçimde parçası haline gelmişti. Ankara ittifakın üyesi olmadan önce, Batı'ya değerini göstermek için Kore'ye asker göndermişti. İttifaka üye olduktan sonraysa bunu, çoğunlukla bölgesel politikalarda aldığı inisiyatiflerle gerçekleştirdi. Örneğin Bağdat Paktı, böylesi bir girişimdi. Ancak diğer yandan, tüm bu inisiyatifler, Arap dünyasının algıladığı gibi Türkiye'nin sadece Batı'nın çıkarlarına hizmet eden bir "araç" olduğunu da göstermiyordu. Türkiye, anti-komünist ve tamamen Batı yanlısı politikalar güderken, bu bölgesel politikalarla aynı zamanda kendi çıkarlarını da maksimize etmeye çalışıyordu. Dış politikanın ekonomi politikası, DP'nin dış politika davranışlarındaki bir etmenin de Türkiye'nin iktisadi politikalarının gerektirdiği dış yardımları elde etmek olduğunu gösteriyordu.

Diğer yandan bu dönemde, Türkiye'nin sadece 1950'lerle sınırlanamayacak bir dış politika meselesi de ortaya çıkmıştı: Kıbrıs. Bu mesele, 100 yıllık Cumhuriyet dış politikasının en uzun süreli ve en çetrefil sorunu olacaktı. 1950'ler, bu meselenin doğum yıllarına tekabül etmişti. Bu yıllarda Türkiye'nin politikası kararlılıktan uzaktı ve birkaç kez değişime uğramıştı. Kıbrıs diye bir sorunun olmadığı fikri ile açılan dönemin devamında ada, Türkiye için *hayati ehemmiyette milli bir davaya* dönüşmüş, önce adanın Türkiye'ye iadesi sonrasında ise *taksim* politikası güdülmüştü. Dönem tüm bu söylemlerden farklı bir biçimde, Kıbrıs'ın bağımsızlığıyla sona ermişti ve bu durumun kabulü yine blok politikaları ve ülkenin iç durumuna ilişkindi.

Demokrat Parti dönemi 27 Mayıs 1960'ta bir askeri darbe ile sona erdiğinde, Türkiye'nin çok partili hayat deneyimi on yılı aşmıştı. Bu bölümde aktarılan birçok mesele çok partili hayatın gerektirdiği şekliyle diğer partiler tarafından da tartışılmış, ancak dış politikada bir demokratikleşme, diğer bir deyişle, muhalefetin karar alma mekanizmalarında rol alması mümkün olmamıştı. Fakat Türk dış politikasının geneli açısından düşünüldüğünde, dış politikanın küçük bir grup tarafından yönlendirilmesi sadece bu döneme özgü değildi. Ancak, sonraki yıllarda DP'nin bazen de parlamentoyu aşarak aldığı birçok karar sorgulanacak ve dış politikanın sadece usulü değil içeriği de yüksek perdeden eleştirilecekti. Dış politikada yeni aktörler, yeni bir duruş ortaya koyacaktı.

VI

Yeni Bir Düzen Arayışında Türkiye: İki Darbe Arası Dönemde Türk Dış Politikası (1960-1980)

Türkiye'nin bir talihsizliği şudur ki, bütün çevresi, şimdi kendisinin dost bulunduğu ülkelerle çevrilidir. Dost olamadığı, bütün isteğine ve iyi niyetine rağmen dostluk kuramadığı bir ülke vardır, o da NATO içinde müttefiki bulunan Yunanistan'dır.¹

Bülent Ecevit

Türkiye, 20 Temmuz 1974 günü, Kıbrıs Barış Harekâtı'nı başlattı. Ecevit, aynı gün parlamentoyu kapalı bir oturumda çıkarma ile ilgili bilgilendirirken, daha önce bir kez daha meclis oturumunda söylediği bu sözleri sarf etti. Türkiye'nin o dönemde Yunanistan ile ilişkileri, Türk dış politikasının en esaslı ilişkilerinden birini yansıtıyordu. Her iki ülke de NATO üyesi, yani müttefikti. Ancak kâğıt üzerinde aynı ittifakın parçası olsalar da iki ülkenin ilişkileri düşmancaydı. Ancak Ecevit'in konuşmasının Yunanistan ile olan ilişkiler dışında biri açık biri örtülü iki anlamı daha vardı. Birincisi, aynı ittifakın içinde yer almasalar dahi, artık Türkiye'nin diğer komşularıyla arası daha iyiydi. İkincisi ise, Türk-Yunan ilişkilerinin de gösterdiği üzere NATO'nun içinde çatlaklar vardı. Aslında Ecevit'in bu konuşması sadece konuşmanın yapıldığı 1970'ler değil, 1960'lar için de geçerliydi.

Bu yıllarda Türk dış politikası 1950'lere kıyasla önemli ölçüde değişim gösterdi. Bu dönemde, sıkı bir anti-komünist olan Süleyman Demirel dahi Adalet Partisi (AP) iktidarı yıllarında Sovyetler Birliği ile ilişkilerin geliştirilmesinde rol oynayacak; Türkiye, Bağdat Paktı yıllarından farklı olarak, Ortadoğu'da komşularıyla daha iyi ilişkiler tesis edecek, ülkenin Kıbrıs konusundaki önceliği blok politikaları bağlamında Yunanistan ile ilişkilerini muhafaza etmekten çıkacak ve müttefiki ABD ile ilişkileri de çatışmalı bir hal alacaktı. Türkiye, Soğuk Savaş döneminin tam ortasında yeni bir düzen arıyordu. Ancak bu, salt Türkiye'nin iki darbe arasındaki iç dinamikleriyle açıklanacak bir durum da değildi. Ulus-

lararası sistemde, her iki bloğun da yaşadığı sorunlar vardı ve hatta Soğuk Savaş'ın ilk onyıllarının katı çift kutupluluğu sona erme eğilimleri gösteriyordu.

Bu yıllarda Türkiye hem siyasal hem de toplumsal olarak dönüşüm geçirdi. 27 Mayıs'ın kurduğu siyasal düzen aynı zamanda Türk dış politikasının karar alma mekanizmaları açısından yeni aktörler demekti. Dış politika yapımında Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği'nin etkisi artarken, yapısı değişen parlamento ve siyasallaşan kamuoyu da oluşturulan politikalara daha yüksek perdeden tepki verdi. Bu süreçte Dışişleri Bakanlığı'nın yapısı da değişim geçirdi.

Türkiye'de darbe –bir sonraki darbeye kadar– yeni bir ekonomik model de ortaya koydu. Bu ekonomik modelin gerektirdiği döviz ihtiyacı ve 1973 petrol krizi de Türk dış politikasının oluşturulmasında önemli bir faktör oldu. Sonuç olarak siyasal gelişmeler, iktisadi kriz ve Kıbrıs gibi temel meseleler dış politikanın önemli unsurları olduğu gibi bu dönemde Türkiye'nin ne şekilde algılandığı konusunda da başrolü oynadı.

Soğuk Savaş Koşullarında Değişim: 1960'lı ve 1970'li Yıllarda *Detant* ve Uluslararası Sistemin Dinamikleri

1960'lı ve 1970'li yıllar tüm iniş ve çıkışlarına rağmen uluslararası ilişkiler tarihinin *Detant*, yani yumuşama olarak adlandırdığı bir dönemdi. Dönemin ABD dışişleri bakanlarından biri olan Kissinger, ünlü eseri *Diplomasi*'de 1970'leri ima ederek, Başkan Nixon'ın komünist bloğu hem düşman hem de işbirliği yapılacak bir dünya olarak görmekte çekince görmediğini yazar.² Zira ideolojik temelde düşman kalmaya devam eden bu iki kampın büyük temsilcileri, bu dönemde nükleer silahların sınırlandırılması konusunda önemli ölçüde işbirliği yapmıştı. Bu dönem de gerginliklerden azade değildi fakat Soğuk Savaş'ın erken döneminden açık bir şekilde farklıydı. Bu bölümde, Türk dış politikasına da etki edecek bu yumuşamanın sebep ve dinamikleri üzerinde durulacaktır.

Aslında bu dönemin temelleri 1950'lerin sonunda atılmıştı. Ancak buna rağmen 1960'lar, Soğuk Savaş tarihinin en önemli krizlerinden biriyle açıldı: Küba Krizi. 1959'da Küba'da bir devrim oldu. Devrim Sovyetler Birliği'nin dahil olmadan gerçekleşmişti ancak Moskova ve Küba devrim sonrasında rejimin ayakta kalabilmesi için yakın ilişkiler tesis etmişti.³ ABD, yanı başındaki sosyalist rejimin yıkılması için elinden geleni yaptı. Fakat tüm girişimlerine rağmen başarısız oldu. Sovyetler Birliği ise bu süre içinde iktisadi yardımlarına askeri desteğini de ekledi.

1962'deki krizin çıkışında rol oynayan füzelerin Kruşçev tarafından neden Küba'ya gönderildiği sorusu akademik yazında hâlâ tartışma konusudur ve farklı şekillerde açıklanmaya çalışılmıştır.⁴ Kimine göre, Sovyet lideri ABD'nin sürekli bir biçimde yıkmaya çalıştığı komünist bir ülkeyi kurtarmaya çalış-

mıştı. Kimine göreyse, Sovyetler Birliği Küba'ya orta menzilli balistik füzeler göndererek, ABD'yi vurmayı kıtalararası balistik füze kullanmaktan daha ucuz ve kolay hale getirme hedefindeydi. Bazı akademisyenler Moskova'nın Havana'daki üstünlüğü Pekin'e kaptırma korkusunun da bu kararda rol oynadığını vurgulayarak konuyu komünist dünyadaki liderlik çatışması üzerinden aktarmaktadır. Kruşçev'in bu kararı –Türkiye gibi– kendine yakın bölgelerde ABD tarafından konuşlandırılmış bazı füzeleri kaldırtmak için aldığı da yazılmaktadır. Hershberg, Kruşçev'in kararını Truman'ın Japonya'ya attığı atom bombasının sebebine benzer bir biçimde yorumlamaktadır: Kararın tek bir sebebi yoktu, sebepleri vardı.⁵

Sonuç olarak, sebebi ne olursa olsun Kruşçev'in aldığı bu karar, ABD ile Sovyetler Birliği arasında büyük bir krize sebep oldu. Üstelik bu krizde Washington ile Moskova, Berlin Ablukası'ndan sonra ilk kez doğrudan karşı karşıya gelmişti ama Berlin Ablukası sırasında Sovyetler Birliği'nin nükleer silahı yoktu.⁶ Bir başka deyişle, her iki gücün de nükleer silaha sahip olduğu bu krizde atılacak yanlış bir adımın yarım milyar insanı etkilemesi bekleniyordu. Ancak Kennedy yönetiminin Küba'yı abluka altına alması ve ablukaya uymayan gemilerin batırılacağını söylemesine, Kruşçev'in ise gemileri durdurmayacağını beyan etmesine rağmen beklenen olmadı.⁷ Her iki taraf da bir dizi müzakereden sonra krizi dindirme kararı aldı. Müzakerelerde ABD'nin isteği, Sovyet füzelerinin Küba'dan çekilmesi idi. Sovyetler Birliği ise Küba'nın toprak bütünlüğünün garantisini ve Türkiye'ye konuşlandırılmış Jüpiter füzelerinin kaldırılmasını istiyordu. Sonuçta, Sovyetler Birliği füzelerini Küba'dan geri çekti. ABD ise Türkiye'deki füzeleri daha sonra kaldıracaktı.

Kriz bir savaşa dönüşmeden sönümlenmişti. Bunun sebebi de nükleer savaş riskiydi. Bu nedenle, krizin sönümlenmesi nükleer silahların geleceğiyle ilgili birçok tartışmayı beraberinde getirdi. Krizden kısa bir süre sonra, iki kuvvet nükleer denemeleri sınırlandırma kararı aldı. Sonrasında da 1960'lar ve 1970'ler boyunca nükleer silahların geleceğine dair çeşitli müzakereler gerçekleştirildi ve antlaşmalar yapıldı. Her ne kadar birçok siyasi tarih çalışması *Detant*'ı resmi olarak 1969'da başlatsa da aslında Küba Krizi'nden sonra iki devlet arasındaki gerginlik aşamalı olarak inişe geçti. Ancak mesele sadece Küba Krizi ile Soğuk Savaş gerginliklerinin gelebileceği son noktaya ulaşması da değildi. Her iki bloğun da *Detant* koşullarına ihtiyacı vardı. Zira iki süper güç için de hem uluslararası politikada hem iç politikalarında zorlayıcı koşullar mevcuttu.

Uluslararası politikada katı iki kutuplu sisteme meydan okuma sadece Bağlantısızlar'dan değil, her iki bloğun içindeki aktörlerden geldi. ABD için De Gaulle Fransa'sı, Sovyetler Birliği içinse Mao'nun Çin'i zorlayıcıydı. De Gaulle siyasete 1958'de geri döndükten sonra, "Yalta Düzeni"ni bozmayı hedefledi.⁸ Bunun anlamı, Fransa'nın yeniden masaya döndüğü bir uluslararası sistem inşa etmektir. Ancak, katı çift kutuplu bir sistemde bu, çok da mümkün değildi. Yani De Gaulle'ün Fransa'yı yeniden büyük güçler arasına sokma isteği,

aynı zamanda Soğuk Savaş'ın temel çift kutuplu yapısını sona erdirmeye istediğinden bağımsız değildi.⁹ Bu bağlamda politikalarının iki ayağı vardı. Birincisi, ABD'nin gücünün azaldığı bağımsız bir Batı Avrupa oluşturmak, ikincisi ise Doğu Bloğu ile iyi ilişkiler kurmaktır. De Gaulle, Batı'ya yönelik hedefleri doğrultusunda, nükleer stratejisini ABD ve İngiltere ile beraber kurmayı reddetti, ABD'nin yakın müttefiki İngiltere'nin Avrupa Ekonomik Topluluğu'na (AET) katılımını veto etti, Batı Almanya'yı ABD'den uzaklaştırmak için çaba harcadı ve "Atlantik'ten Urallar'a kadar Avrupa" mottosuyla ABD'yi oldukça rahatsız etti.¹⁰ De Gaulle'ün attığı en önemli adımlardan biri, Fransa'yı 1966'da NATO'nun askeri kanadından çekmek oldu. Diğer yandan Fransa Cumhurbaşkanı, Doğu ile de ilişkilerini geliştirdi. Moskova ile artan bir işbirliği içinde olmaya çalışırken, aynı zamanda Moskova'yı endişelendirmeden bazı Doğu Bloğu ülkeleriyle ilişki kurmaya çalıştı. Polonya ve Romanya böyle iki örnekti. Belki de daha büyük bir adım ise Fransa'nın Çin'i tanıması oldu. De Gaulle'cülük, Washington'ın da yumuşama politikası takip etmesine rağmen, ABD tarafından hoş karşılanmadı. Zira De Gaulle'ün *Avrupalı Avrupa* düşüncesi ve sistem revizyonizmi Batı Bloğu'ndaki Amerikan hegemonyasına bloğun içinden gelen bir meydan okumaydı.

Ancak bu noktada Batı'daki tek değişimin, Fransa'daki De Gaulle'cülük olmadığını da belirtmek gerekir. Bu açıdan hem Almanya'nın durumu hem de Avrupa Birliği'nin (AB) yükselişi de tartışmaya değer görünmektedir. Almanya, II. Dünya Savaşı'ndan itibaren Sovyetler Birliği'nin Avrupa'ya dair politikalarında en önemli ülkedir. Bu, ABD için de farklı değildi. Kissinger'a göre, Fransa'nın iddialı politikasına rağmen, Avrupa'da savaş sonrası statükoyu değiştirebilecek tek ülke Almanya'ydı.¹¹

Detant'ın ortaya çıkış koşullarında rol oynayan en önemli etmenlerden biri, Sovyetler Birliği ile ABD'nin nükleer güç açısından dengeye gelmesiydi. Artık ABD'nin kati bir üstünlüğü yoktu. 1950'lerin sonundan itibaren ABD'nin askeri stratejisinde bazı değişiklikler ortaya çıkmaya başlamıştı. İki büyük gücün nükleer dengesi, ABD'yi topyekün karşılık doktrininden daha ziyade, esnek karşılık politikasına itti. Bunun anlamı, ABD'nin olası bir Sovyet saldırısına hemen nükleer bir karşılık vermek yerine aşamalı bir yanıt verme stratejisiydi ve bu yanıt nükleer silahlar yerine konvansiyonel güçle de verilebilirdi. ABD'nin bu doktrini nükleer seçeneğin Avrupa'nın savunulmasında her zaman geçerli olmayacağını gösteriyordu.¹² Bu, doktrinin teorik anlamıydı. Ancak gerçekte zaten ABD'nin Avrupa için "taktik" nükleer opsiyonu dahi kullanmayacağı anlaşıyordu.¹³

Bu durumun özellikle Almanya'ya etkisi büyüktü zira Batı Almanya güvenliği için ABD'ye bağımlıydı. Batı Alman politikacıların nükleere sahip olma isteği ise Sovyetler Birliği tarafından reddedilmişti ve *Detant* koşullarında bu, ABD tarafından da kabul edilmişti. Soğuk Savaş'ın kilit ülkesi Almanya'nın buna karşı çıkması imkânsızdı. Ancak yine de Batı Alman siyaseti, Doğu ile

daha iyi ilişkiler kurmanın Almanya'nın ABD'ye olan bağımlılığını azaltacağını düşünüyordu. Ünlü *Ostpolitik*'in ortaya çıkışı bu şekilde oldu. Batı Almanya'nın Doğu politikası, Sovyetler Birliği ile ilişkileri normalleştirme, Doğu Avrupa ülkeleri ile yakınlaşma ve Doğu Almanya ile diyalog kurma hedefi güdüyordu. Batı Almanya, 1970'lerde bu amaçlar doğrultusunda bir dizi antlaşma imzalayacaktı.¹⁴ *Detant* koşulları, Batı Almanya'nın bu politikasının hem sebebi hem de destekleyicisi olmuştu.

Fransa ve Batı Almanya'nın bu koşullara ne tepki verdiğine ek olarak, bu dönemde Avrupa'da Batı Bloğu'nu ilgilendiren bir başka gelişme daha vardı: Avrupa Ekonomik Topluluğu. Daha sonradan Avrupa Birliği'ne dönüşecek olan topluluk literatürde Soğuk Savaş'tan azade bir biçimde incelenirse de aslında Soğuk Savaş dinamiklerinin içine doğmuş ve bu dinamikleri de etkilemişti.¹⁵ Şüphesiz Avrupa entegrasyonu, temelleri 20. yüzyılın ötesinde aranabilecek bir düşünceydi. Ancak II. Dünya Savaşı sonrasında böylesi bir entegrasyon fikrini ilk ortaya atan kişi artık muhalefet lideri olan Churchill'di. Churchill'in zihnindeki düşünce, çoğunlukla Sovyetler Birliği ve ABD arasında bir üçüncü kuvvet olacak Avrupa üzerineydi.¹⁶ Ancak Britanya o dönemde, bu fikre önderlik edemeyecek kadar çok sorunla uğraşıyordu ve bütünleşmiş Avrupa fikri için başka odaklar da vardı. Bu odaklardan en önemlisi Fransa'ydı. Fransa, II. Dünya Savaşı'ndan sonra enerjisini çoğunlukla Batı Almanya'nın Batı Avrupa'ya entegre olması için harcadı. 1951 yılında Fransa, Batı Almanya, İtalya, Belçika, Hollanda ve Lüksemburg'un oluşturduğu Avrupa Kömür ve Çelik Birliği'nin temeli de Fransa Dışişleri Bakanı Schuman tarafından atılmıştı. Bu proje, Fransa ve Almanya'nın kömür ve çelik sanayilerini birleştirmek, böylece iki ülke arasındaki bir başka savaşın önüne geçmek hedefini taşıyordu. Avrupa Kömür ve Çelik Birliği sadece kömür, demir ve çelik sanayisiyle sınırlı olsa da Batı Avrupa tarihinde devletlerin otoritelerini ulusüstü bir kuruma devrettikleri ilk girişim olması açısından da önemliydi.¹⁷ 1957'de yine aynı devletlerin imzaladıkları Roma Antlaşması ile de Avrupa Ekonomik Topluluğu kuruldu. AET'nin hedefi üyelerin ekonomik entegrasyonuydu ve bu çerçevede gümrük birliği hedefleniyordu. Bu hedef 1968'de gerçekleşecekti. AET, 1990'larda Avrupa Birliği adını alacak topluluğun en önemli temeliydi.

Avrupa entegrasyonu 20. ve bir noktaya kadar 21. yüzyıl Batı tarihinin en önemli dinamiklerinden biriydi. Ancak 1960'larda Soğuk Savaş koşullarını da yansıtıyordu. Örneğin, Sander, Avrupa entegrasyonuna dayalı gelişmeleri 1960'larda değişen uluslararası sistemde iki kutupluluğa karşı bir meydan okuma olarak göstermekte ve AET'nin bir hedefinin de Avrupa ekonomilerini ABD karşısında daha bağımsız hale getirmek olduğunu belirtmektedir.¹⁸ Gerçekten de entegrasyonun temeli, 1960'lar ve 1970'ler boyunca ortaya çıkan eğilimlere paraleldi. Örneğin, Fransa'nın Avrupa entegrasyonunu Almanya'nın Batı Avrupa'ya eklemlenmesinin bir yolu olarak görmesi gibi, Batı Almanya da ABD'nin doktrinlerinin dönüştüğü bir dönemde güçlü bir Fransa ve Almanya

işbirliğine dayanacak Avrupa'yı güvenliğinin ikincil bir teminatı olarak görme eğilimindeydi.¹⁹ Benzer şekilde De Gaulle'ün İngiltere'nin AET'ye başvurusunu reddetmesi de yine ABD hegemonyasına karşı çıkışının bir örneğiydi. Ancak, her şeye rağmen, 1960'lı ve 1970'li yıllardaki Avrupa entegrasyonunu ABD hegemonyası ve iki kutuplu dünyaya “radikal” bir başkaldırı olarak görmek de mümkün değildi. Nihayetinde, Batı Avrupa NATO'nun bir parçasıydı ve aslında bazen NATO ve ABD'nin şemsiyesi, güvenlik gibi konularda Avrupa'nın elini rahatlatıyordu.²⁰ Bir başka deyişle, önemli bazı konuları Kuzey Atlantik Paktı kurumlarına sevk edebilmek çoğu zaman bir lükstü.

Batı Bloğu'ndaki merkezkaç eğilimler, Doğu'da da farklı değildi. Hatta kimi tarihçiye göre, Sovyetler Birliği'nin Çin'le olan ilişkisi ABD'nin Fransa'yla ilişkisinden katbekat zordu.²¹ II. Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyetler Birliği, komünist dünyanın lideri konumundaydı. Stalin, görünüşte Moskova'ya sadık olsa da aslında hep kendi çizgisini takip eden Mao'nun Çin'iyle ilişkilerini gerginleştirmemek için hep dikkatli davranmıştı.²² Ancak Stalin'in ölümünün ardından Kruşçev ve Mao'nun ilişkileri, özellikle Kruşçev'in *de-stalinizasyon* ve barış içinde bir arada yaşama doktrinlerinden dolayı gerildi. Komünizmin bu iki ülke tarafından farklı yorumlanması hem ideolojik hem de politik ayrılığı beraberinde getirdi. Sovyet-Çin ayrılığı, *Detant* dönemi açısından düşünüldüğünde, Çin'in uluslararası sistemde bir başka merkez olarak yükselişini de simgeliyordu.

1969 yılına gelindiğinde, Sovyetler Birliği ve Çin arasında olası bir savaş beklentisi dahi vardı. O yıl Sovyet-Çin sınırında her iki ülkenin askerleri arasında sınırlı bir çatışma çıkmış ve ABD'de bir Sovyet temsilcisi iki ülke arasında bir savaş olsa Washington'ın tutumunun ne olacağını bile sorgulamıştı.²³ Nixon yönetiminin Sovyetler Birliği'nin Çin'i parçalamasına izin vermeyeceği görülmüyordu. Kısacası Sovyet-Çin ayrılığının iki ülkenin karşıtlığından çok daha geniş çaplı bir anlamı vardı. Komünist blok artık tekil değildi. Bu koşullarda ABD ve Çin birbirlerine yakınlaşmaya başlarken, Arnavutluk Sovyetler Birliği'nden kopmuş, Polonya ve Macaristan iktisadi bir yeniden yapılanmaya gitmiş ve Romanya da Batı Avrupa ile daha yakın ilişkiler tesis etme yoluna girmişti.²⁴ Prag Baharı –ve sonrasında gelen Sovyet işgali de– herkesin hatırlıydı. Üstelik işgal en çok Sovyetler'in müttefiklerini etkilemiş ve bunun sonucunda Sovyetler Birliği'ni başka dostlar arama mecburiyetinde bırakmıştı.²⁵

Detant yıllarından söz ederken, konuya sadece nükleer denge ve uluslararası politika açısından bakmak da yeterli bir anlatı sunmaz. 1960'ların sonunda bloklar içindeki ülkeler katı çift kutupluluğa meydan okuyabiliyordu çünkü önceki sayfalarda aktarılanlara ek olarak hem ABD hem de Sovyetler Birliği kendi içinde problemler yaşıyordu ve bu nedenle her iki ülke için de *Detant* akıllıca bir seçenek haline gelmişti. Sovyetler Birliği'ne bakıldığında Brejnev dönemi, Sovyet ekonomisi için bir durgunluk dönemiydi (*era of stagnation*). Birçok kişiye göre Sovyetler Birliği için krizin başlangıcını oluşturan bu dö-

nemde ABD'yi ek silahlanmaya itecek her türlü davranıştan kaçınmak gerekiyordu.²⁶ Aksi takdirde mevcut ekonomik koşullar altında Sovyetler Birliği'nin silahlanma yarışıyla daha ne kadar başa çıkabileceği bir soru işaretiydi.

ABD'ye bakıldığında ise Vietnam Savaşı ülkenin en büyük sorunuuydu. Öyle ki, Nixon başkan seçildikten sonra en önemli hedeflerinden biri ülkenin süper güç imajına zarar vermeden Vietnam'dan çekilmek haline gelmişti.²⁷ Başkının neredeyse tüm dış politika hamlelerinde bu hedefi görmek mümkündü. ABD'nin bu çıkmazı kamuoyundan azade bir dış politika meselesi de değildi. Aksine, 1960'ların sonundan itibaren Vietnam ABD'de büyük protestolara sebep oldu. Savaş karşıtı güçlü protestolar, Afro-Amerikalıların sivil haklar hareketi ile de aynı dönemde yaşanıyordu.

Tüm bu protestoların yerel dinamiklerinin yanında küresel bir hareket olduğunu da söylemek gerekir. 1960'ların sonunda erken 20'lerinde olan jenerasyon, ideolojik olarak tutumları ne olursa olsun, mevcut düzene başkaldıran global bir hareketin parçası oldu.²⁸ II. Dünya Savaşı sonrasında doğmuş *baby boom* kuşağının temsilcileri olarak bu gençler, tarihçi Hobsbawm'ın *Altın Çağ* olarak adlandırdığı dönemde büyümüşlerdi. Ebeveynlerinden değişik beklentilere ve nispeten iyi eğitim alma olanağına sahip olmuşlardı. Bazı yerlerde iktisadi koşullara, bazı yerlerde ise Soğuk Savaş yapılarına başkaldırıyorlardı. Örneğin, Amerika'da Vietnam Savaşı'nı, Fransa'da üniversitelerin koşullarını ve Türkiye'de Amerikan emperyalizmini protesto ediyorlardı. Hem Amerika hem de diğer ülkeler açısından düşünüldüğünde, bu kuşağı devletlerin Soğuk Savaş ilkelerine yönlendirmek güçtü. Sonuçta, bu protestolar siyaseten hedefledikleri devrimi başaramasalar dahi ülkeleri *Detant*'a olan gereksinime ikna etmişlerdi.²⁹

Peki, *Detant* ne getirmişti? Kuşkusuz bu sürecin odak noktasını nükleer silahlarla ilgili yapılan düzenlemeler oluşturdu. Resmi olarak *Detant* yıllarına dahil edilmese de, Küba Krizi'nden hemen sonra 1963 yılında ABD, Sovyetler Birliği ve İngiltere arasında atmosferde, uzayda ve su altında nükleer deneme yapmayı yasaklayan Sınırlı Nükleer Deneme Yasağı Antlaşması imzalandı. Sonrasında 1968'de Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesi Antlaşması yapıldı. Bu antlaşma, nükleer silahların yayılmasını önlemeyi ve nükleer teknolojinin barışçıl hedeflerle kullanılmasını sağlamayı hedefliyordu. Bu antlaşmadan sonra taraflar uzun bir süre, anti-balistik füzelerin sınırlandırılması üzerine bir dizi görüşme gerçekleştirdi. Bu görüşmelerin sonucunda, 1972'de Stratejik Silahların Sınırlandırılması Antlaşması (SALT I) imzalandı. Antlaşmaya göre, savunma füzeleri 200 ile sınırlandırılacaktı. 1972'den sonra sınırlandırma görüşmelerinin ikinci etabı başladı. 1979'a kadar sürecek bu görüşmeler sonucunda imzalanan SALT II, yeni füze programlarının oluşturulmasını yasaklamıştı. Ancak ABD bu antlaşmayı onaylamadı. Zira Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgal ettiği 1979 aynı zamanda *Detant* sürecinin sona erdiği yıl olacaktı.

Nükleer silahların azaltılması yönünde yapılan bir dizi antlaşmaya ek olarak *Detant*'ın ortaya çıkardığı önemli bir başka süreç de Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı olacaktı. Aslında tüm Avrupa'yı buluşturacak bir konferans teklifi 1950'lerde Molotov tarafından yapılmış ancak NATO tarafından reddedilmişti. 1960'ların sonunda *Detant* ile birlikte fikir yeniden canlandı. Ancak Sovyetler Birliği'nin temel düşüncesi konferansın sadece Avrupa devletleriyle yapılmasıydı. 1968'de Prag Baharı ve 1969'da Sovyet-Çin sınırında çıkan çatışmalardan sonra ortaya çıkan statükoda Sovyetler Birliği, bu düşüncesini değiştirip ABD'nin konferansa katılabilmesi için adım attı.³⁰ 1972'den 1975'e kadar 35 ülkenin temsilcileri çeşitli komiteler ve alt komiteler aracılığıyla zorlu bir müzakere süreci yürüttü. Sovyetler Birliği için önemli olan Doğu Avrupa'daki sınırların değiştirilemez olduğunun kabulüyle, Batı kampı da özellikle insan hakları ile daha fazla insani ve kültürel işbirliği üzerinde duruyordu. Sonuç olarak, 1975'te imzalanan Helsinki Nihai Senedi de temel olarak bu iki unsura dayanıyordu. Daha açık bir deyişle Helsinki Senedi'nde, II. Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan siyasal statüko ve iki kampın arasındaki insani ilişkilerin geliştirilmesi gerekliliği kabul edilmişti.³¹

Helsinki Nihai Senedi *Detant*'ın en tepe noktası olarak yorumlanmasına rağmen eleştiri aldı. Örneğin senet, ABD politikasında Sovyetler Birliği'nin Doğu Avrupa'daki hâkimiyetinin tanındığı gerekçesiyle eleştirildi. Başkan Ford, siyasiler ve kamuoyu tarafından tarihi bir ihanet ile suçlandı.³² Oysa Sovyetler Birliği de aslında süreç boyunca içişlerini ilgilendirdiğini ifade ettiği insan hakları ile ilgili koşulları kabul ederek ödün vermişti. Hatta bu sebeple birçok kişi senedi, Sovyetler Birliği'nin Doğu Avrupa'daki hegemonyasının sona ermesinde önemli bir mihenk taşı olarak görmektedir. Zira Doğu Bloğu'nda birçok aktivist senetteki insan hakları maddesinden yararlanmıştı. Eleştirilere rağmen Helsinki Nihai Senedi, hem içeriğiyle hem de tüm süreç boyunca Doğu ve Batı'nın beraber çalışabilmesiyle *Detant* sürecinin en önemli gelişmelerinden biri olmuştu.

Ancak *Detant*'ın çok görünür olmadığı bazı bölge ve durumlar da vardı; Ortadoğu bunun en önemli örneğiydi. Bir taraftan, Arap-İsrail savaşları *Detant*'ın önündeki engellerden birini oluşturunuyordu. Bir başka deyişle, Ortadoğu'daki savaş durumu bölgede üstünlük kurmak isteyen her iki ülkeyi de bölgesel bir çatışmanın içine çekiyordu.³³ Diğer yandan *Detant*'ın kendisi Ortadoğu'da savaşın tetikleyicisi haline gelmişti. Sovyetler Birliği ve ABD, aralarında bir çatışma çıkmaması için sürdürülemez bir statükoyu savunur hale gelmişti ve bu da aslında Yom Kippur Savaşı'nın sebeplerinden biriydi. Enver Sedat, İsrail'i yenemeyeceğini biliyordu. Fakat Altı Gün Savaşı'nda kaybettiği toprakları geri alabilmek için iki süper gücün müdahale edeceği bir kriz ânı yaratmak zorunda kalmıştı.³⁴ Kısacası Ortadoğu'nun koşullarında *Detant* işlemiyordu.

Aslında iki süper güç arasındaki *Detant*'ın ne kadar gerçekçi ve işlevsel olduğu bugün tarihçiler tarafından eleştirel bir biçimde incelenmektedir. Ancak

bloklar içindeki ilişkilerin bu süreçte değişikliğe uğradığı da su götürmez bir gerçektir. Türkiye'nin politikaları da bu durumu kesinkes yansıtmaktadır. Bu bağlamda Türkiye'nin tavrı küresel gelişmelere paralellik gösteriyordu ki, bu hem dış politikası hem de iç politikası açısından geçerliydi.

İki Darbe Arasında Türkiye: Siyaset ve Toplum

27 Mayıs 1960'ta silahlı kuvvetler yönetime el koyduğunda, Türkiye için her açıdan yeni bir dönem açıldı. Bu müdahale, Hobsbawm'ın kuramsallaştırdığı şekliyle, siyasal ve toplumsal bir başarısızlığın sivil güçler tarafından giderilemediği bir ortamda, mevcut koşullardan hoşnutsuz bir genç, radikal, modernleşmeci orta tabaka subay grubu tarafından gerçekleştirilmişti.³⁵ 27 Mayıs'tan sonra ise Türkiye siyaseti, hem anayasal hem de toplumsal olarak farklı bir yapıya bürünecek, yeni siyasal aktörler ortaya çıkacak, ülkedeki kutuplaşma 1970'lerle birlikte bir iç savaşa dönüşecek ve dönem 12 Eylül'le, yani bir başka darbeye sona erecekti. Bu 20 yıllık dönem için iki hususun altı çizilmelidir. Birincisi, Türkiye'de yaşanan birçok gelişme, tüm kendine özgü taraflarına rağmen, küresel gelişmelere paraleldi. İkincisi ise, Türkiye'nin iç siyaseti hem olaylar hem de aktörler bazında, dış politikayı önemli ölçüde etkilemişti. Bu bilgiler ışığında bu altbaşlıkta, iç politika özellikle dış politika açısından önemli olabilecek noktaları ön plana çıkartır şekilde incelenecektir. Zira periyodun uzunluğu ve olay örgüsünün canlılığı böyle bir yaklaşımı mecbur kılmaktadır.

Türkiye, darbe sonrasında, 1961 yılındaki seçimlere kadar Milli Birlik Komitesi tarafından yönetildi. Kimi araştırmacıya göre, Türkiye'nin bir darbe sonrasında bir yıl içinde yeniden seçimlere gitmesi, ordunun iktidar heveslisi olmadığını gösteriyordu.³⁶ Bu, özellikle cunta rejiminin uzun yıllar hüküm sürdüğü diğer örneklerle karşılaştırıldığında doğrudu. Ancak Türkiye'de ordu, siyaseti hemen sivillere terk etmek ister görünse de, 1960 darbesinden hemen sonra çalışmalarına başlanan yeni anayasa ve onun kuracağı yasal mekanizmalarla siyasetteki dolaylı yönetimini de pekiştirmiş oldu. Bu mekanizmalardan biri, Milli Güvenlik Kurulu (MGK) idi. MGK, anayasal olarak sivil hükümet ile ordu arasındaki ilişkileri düzenleyecek bir kurum olarak formüle edilmişti.³⁷ Üstelik aynı yıl kabul edilen Silahlı Kuvvetler İç Hizmet Kanunu ile ordu, ülkeyi iç ve dış düşmanlardan korumak gibi bir görev de edinmişti. Bu kurumsal çerçeve, ordunun siyasetteki –ve dış politikadaki– varlığını dolaylı ancak yasal hale getirmişti.

Ancak 1961 Anayasası sadece sivil-asker ilişkilerini düzenleyiş biçimiyle değil, siyaseti tümünden yeniden yapılandırmasıyla da önemliydi. Anayasa temel olarak, seçilmişleri atanmışlar karşısında güçsüzleştirmiş, yasama ve yürütme yüksek yargının denetimi altına alınmış ve bürokratik düzen güçlendirilmişti.³⁸ Millet Meclisi'ni denetleyecek bir ek yapı olarak Senato oluşturulmuştu. 1961 Anayasası'nın temel hedefi, anayasal bazı kurumlarla iktidarı denetlemek ve

gerektiğinde dengelemekti. Bir başka deyişle, Demokrat Parti dönemi gibi güçlü ve her türlü denetim mekanizmasından azade bir dönemin yeniden yaşanmaması amaçlanmıştı.

1960 darbesinden sonra oluşturulan sistemin bir başka özelliği daha vardı: Milli Bakiye Sistemi. Nispi temsil, mecliste daha küçük partilerin de temsil edilmesini sağladı. Örneğin, 1965'te Türkiye İşçi Partisi'nin (TİP) yüzde 3 oyla 15 milletvekilini meclise sokmasının önünü açtı. Çeşitli farklılıklarla birlikte, bu durum barajsız bir seçim sisteminin olduğu 1970'lerde de benzer bir biçimde devam etti. Bu nedenle bu dönem, mecliste küçük partilerin –dış politika da dahil olmak üzere– Türkiye'nin her meselesi hakkında fikrinin duyulduğu bir zaman dilimiydi.

1961 Anayasası, bir darbenin sonucunda ortaya çıksa da hak ve özgürlükler bakımından Türkiye'nin önceki ve sonraki anayasalarından çok daha liberaldi. Bu sebeple, 1960'lar hem basın-yayın hem de üniversiteleri kapsayan canlı bir entelektüel tartışma ortamını da beraberinde getirdi.³⁹ Üniversitelerdeki öğrenci hareketlerinin gelişimi salt anayasal olmaktan ziyade küresel devrimci dalganın parçasıydı. Hobsbawm'ın da belirttiği gibi, “büyük bir ihtimalle başka hiçbir devrimci hareket, bu kadar yüksek bir okur-yazar insan yüzdesini içinde barındırmamıştır.”⁴⁰ Kuşkusuz, Türkiye'deki öğrenci hareketinin benzerlerinden farklılıkları da vardı. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin sorunları ve bunların öğrenciler tarafından sorun ediliş biçimi doğal olarak ayrıydı. Türkiye özelinde bir de öğrenciler ve profesörlerin Menderes'in devrilişinde ve yeni sistemin kuruluşunda oynadıkları rol sebebiyle, kendilerini toplumun itici gücü olduklarına inandırmış olmaları gibi bir kendine özgürlük durumu vardı.⁴¹ Her şekilde, yerel ve küresel dinamiklerin etkisiyle, Türkiye 1960'larda –ve dinamikleri daha farklı olmakla birlikte 1970'lerde– etkin bir öğrenci hareketini de deneyimledi. Ezcümle siyaset, iki darbe arası Türkiye'de sadece parlamentoda seçilmişler tarafından değil, sokakta halk ve entelektüel kitle tarafından da icra ediliyordu. 6. Filo'yu protesto olaylarında da görüleceği gibi, bu siyasallaşma iç politik çatışmalara ek olarak Türkiye'nin Soğuk Savaş içindeki konumuna da meydan okuyordu. Kimi zaman bu ikisi birbirinden ayrı da değildi.

Basın-yayın ise bu süreçte canlanan bir diğer önemli alandı. Örneğin, 1960'larda özellikle *Yön*, bir ara 30 bine çıkan tirajı ile Türkiye'de üniversite öğrencilerinin en çok takip ettiği ve Türkiye tarihinin siyaseten en etkin dergilerinden biri olmuştu.⁴² Doğan Avcıoğlu'nun *Türkiye'nin Düzeni* kitabında ortaya koyacağı tezler, *Yön*'de de tartışılan en önemli meselelerdi. Kısacası, Türkiye'nin demokratik ve sosyalist bir düzene geçebilmesi için anti-feodal ve anti-emperyalist bir mücadeleye ihtiyaç vardı. *Yön* ve diğer dergiler, 1960'lar ve 1970'ler boyunca Türkiye siyasetini ve dış politikasını yazdı ve bu konularda önemli bir kamuoyu oluşturdu.

Diğer yandan, parlamento içindeki siyasette dönem boyunca değişim rüzgârları esti. Hükümette, 1961'den 1965'e kadar İsmet İnönü'nün –çok da is-

tıkrarlı olduğu iddia edilemeyecek– koalisyon hükümetleri vardı. Ancak CHP içinde de değışiklikler söz konusuydu. 1966’da parti genel sekreteri seçilecek olan Bülent Ecevit, özellikle 1960’ların ikinci yarısında partinin yönünü “ortanın solu” olarak tanımlanan bir noktaya çevirmek için çabaladı.⁴³ Ancak bu çabanın sonuçları özellikle 1972’de Ecevit’in genel başkanlık yarışında İnönü’yü geride bırakmasının ardından görülecekti. Ecevit, iki darbe arasında siyaset yaptığı dönem boyunca, Türkiye’nin uluslararası düzendeki konumunu sorguladı. Uluslararası düzenin önceki sayfalarda özetlenen yapısı ve Türk dış politikasında gerçekleşenler, Ecevit’in bu duruşunu destekleyen öğelerdi.

1960’larda özellikle yükselen yeni bir siyasi karakter ise, uzun yıllar Türkiye siyasetine damgasını vuracak olan Süleyman Demirel’di. 1965’te iktidara gelecek Demirel, 1960’lar boyunca Adalet Partisi içindeki hizipleri yönetmeye çalışacak, ordunun çizdiği sınırlar içinde siyaset yaparken aynı zamanda DP’den miras kalan milli irade kavramına sahip çıkacak, hem dindar hem de modern bir imaj çizecek, siyasette kalkınmacı ve anti-komünist bir söylem izleyecekti.⁴⁴ Demirel’in 1960’lardaki başarısı ve soğukkanlılığı, Türkiye’deki kutuplaşma ve aynı zamanda sağda meydana gelecek bölünme ve çokseslilik sonucunda, 1970’lerde yerini çatışmacı bir siyasete bırakacaktı.

Bu noktada sağda ortaya çıkan iki diğer önemli partiden de bahsetmek gerekir. Birincisi, 1960’larda sesini duyurmaya başlayan siyasal İslamcı hareketin, Necmettin Erbakan liderliğinde 1970’te kurulan Milli Nizam Partisi’ydi (MNP). Bu, Cumhuriyet tarihinin açık bir biçimde siyasal İslamcı ideolojiye ve programa sahip ilk partisiydi. Ancak partinin ömrü kısa olacak ve hareket 1970’lerde siyasal hayatına Milli Selamet Partisi (MSP) ile devam edecekti. İkinci gelişme ise, 1969’da Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi’nin (CKMP) 27 Mayıs radikallerinden Alparslan Türkeş’in ideolojisi doğrultusunda yeniden yapılanıp Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) adını almasıydı. Katı bir anti-komünist retorik benimseyen parti bu dönemde genel olarak ülkücü gençliğe dayandı ve parti liderliği bu gençliği 1960’lardan itibaren yükselen sol harekete karşı çatışmanın tarafı yapmaktan geri kalmadı.⁴⁵ Zaten Türkiye’nin 1970’lerini belirleyen şey de çoğunlukla bu çatışmanın kendisi oldu. Bu yeni partilerin ve liderliklerinin de farklı dış politika söylemleri vardı ve bu, çoğunlukla CHP ile AP’nin domine edeceği 1970’lerin parlamenter siyasetinde koalisyon ortağı olmaları dolayısıyla önemliydi.

Türkiye’nin iki darbe arası dönemini 1960’lar ve 1970’ler olarak ikiye ayıran en önemli siyasal gelişme, 12 Mart 1971 Muhtırası ve onun kurduğu ara rejimdi. Muhtırada rol oynayan iki faktör önemli görünmektedir. Birincisi, 1960’ların ikinci yarısında hızla siyasallaşan kamuoyu, öğrenci hareketleri, grevler ve sokağa yansıyan çatışma ortamının ortaya çıkardığı yönetim kriziydi. Asker buna, “anarşi” ortamı diyordu. İkincisi ise, ordunun içindeki cuntalaşmaydı. Cuntalar, temel olarak üçe ayrılıyordu.⁴⁶ Birincisi, Yön ve Doğan Avcıoğlu’nun ortaya koyduğu kapitalist olmayan kalkınma modelini benimseyen,

ordu içindeki sol cuntaydı. Bu, 12 Mart'tan birkaç gün önce darbe yapmayı planlayan ve tarihimizde 9 Martçılar olarak bilinen gruptu. İkinci klik, kapitalist temelde sosyal ve ekonomik reform isteyenlerden, üçüncüsü ise otoriter kapitalist bir düzeni savunanlardan oluşuyordu. 9 Mart darbe planı, Türkiye'nin mevcut dinamikleri ve Amerika karşıtı tutumu sebebiyle başarıya ulaşması zor bir girişimdi.⁴⁷ Nitekim, 9 Martçılar hedeflerine ulaşamayacak ve tasfiye edileceklerdi. 12 Mart, bir anlamda, emir komuta zinciri dışında gerçekleşecek sol bir darbe planının engellenerek emir komuta zincirine sokulması ve reformist bir nitelik kazanmasıydı.⁴⁸ İsmet Akça'ya göre, ordunun yönetime tam olarak el koymaması ve darbenin sivil hükümeti istifaya zorlayan tehditkâr bir muhtıra şeklini almasının temel nedeni ise, ordunun içindeki klikleşmeydi.⁴⁹

12 Mart, niteliği ne olursa olsun, mevcut parlamento dağılımının içinde teknokratik hükümetlerin kurulduğu iki senelik bir ara rejim dönemini başlattı. CHP'li Nihat Erim partisinden istifa ederek, kurulan iki hükümette başbakanlık görevini ifa etti. Ancak 12 Mart'ın kurduğu ara rejimin niteliği, hedeflediği reformizmden ziyade Atatürkçülüğün tutucu bir biçimi halini aldı.⁵⁰ İki yıllık süreçte, 1961'in kurduğu siyasal alanın "daraltılması" çabasına girildi. Türkiye'nin ABD ile krizlere gebe ilişkisi de düzeltilmeye çalışıldı. ABD'nin istekleri doğrultusunda haşhaş ekimine getirilen sınırlama, böylesi bir adımdı. Sonuç olarak, muhtıranın hedefinde bulunan reformlar gerçekleştirilemediği gibi, sebep olarak gösterilen anarşi ortamı da –idamlara ve sıkıyönetime rağmen– sona erdirilemedi. Aksine, Türkiye 1970'lerde bir iç savaş ortamına sürüklendi.

Bu iç savaş ortamı Türkiye'yi 1980 darbesine götüren en önemli unsurdur. Hem sağ hem de sol bu dönemde iyiden iyiye radikalleşti ve sokak çatışmaları olağanlaştı. Üstelik, bu çatışma kendisini kimi zaman mezhep ayrımları kimi zaman da kamuoyunca bilinen kişilere yapılan suikastlar üzerinden ifade etti. Kahramanmaraş katliamı ve Abdi İpekçi cinayeti böylesi iki örnekti. Ordunun üst kademesinin, özellikle de dönemin sonuna doğru, bu çatışma ortamını sona erdirmede yeterince etkin ve istekli olmadığını düşündüren emareler vardı. Siyaset alanı ise tamamen tıkanmış durumdaydı. Birkaç ay süren koalisyon hükümetleri ülkedeki istikrarsızlığın en önemli sebeplerinden biriydi. Siyasi partiler sürekli değişim halindeydi ve kendi taban ve kurumlarını bir arada tutabilmek için iki seçeneğe sahipti: Kutuplaştırmayı artırmak ya da koalisyon ortağı olarak kendi gruplarını kayırmak.⁵¹ 1970'ler boyunca her ikisi de denendi. Örneğin, Milliyetçi Cephe hükümetleri boyunca ülkücüler devlette –polis de dahil olmak üzere– kadrolaşma fırsatı yakaladı. Ve hükümet, sağın sola olan saldırılarını durdurmaya çalışmak yerine anti-komünist retorik üzerinden haklı çıkarmaya çalıştı.

Hem iç savaş ortamını hem de siyasal krizi daha da kötüleştiren bir unsur ise ekonomik kriz oldu. 1970'lerin ikinci yarısında ithal ikameci sanayileşme modelinin temel gereksinimi olan dövizin Türkiye'deki kıtlığı –o ünlü 70 *sente*

muhtacız sözündeki gibi– siyasal darboğazı daha da yoğunlaştırdı. 1970’lerin ikinci yarısı, aynı zamanda Türkiye’nin borç bulmak için IMF de dahil birçok kapıyı çaldığı bir dönemdi. Bu durum, Türkiye’nin iç siyasal hayatı açısından olduğu kadar dış ilişkileri bağlamında da önemliydi. Aslında hükümet 12 Eylül Darbesi’nden birkaç ay önce, ekonomide ithal ikameci sanayileşme modeli yerine dışa açık büyüme modeline geçişin öngörüldüğü *24 Ocak Kararları*’nı almış ancak mevcut anayasal sistem içinde uygulama fırsatını bulamamıştı. 12 Eylül bu bağlamda yeni bir siyasal sisteme ek olarak, yeni bir ekonomik model de getirecekti.

12 Eylül 1980’de ordu yeni bir darbeyi yine Silahlı Kuvvetler İç Hizmet Kanunu’na dayanarak yapmıştı. Darbenin gerekçeleri arasında ise, sadece yukarıda bahsedilen anarşi ortamı, cumhurbaşkanının bile 6 ayda seçilemediği bir siyasal bunalım ve iktisadi kriz değil, Güneydoğu’daki etnik ayrılıkçılığın Yunanistan ve Kıbrıslı Rumlar ile ülkeye yöneltebileceği tehdit ile İslamcıların İran’la yapabileceği muhtemel bir işbirliği de gösteriliyordu.⁵² Harici siyaset, kamuoyunda bilinenin aksine 12 Eylül retoriğinin içinde mevcuttu.

Yeni Bir Konum Arayışında Türkiye: İki Darbe Arasında Türk Dış Politikası (1960-1980)

Krizlere Gebe Müttefiklik: Darbe Sonrasında Türk Dış Politikası ve ABD

28 Mayıs 1960 günü ABD’nin Ankara Büyükelçisi Warren, Gürsel Paşa’ya “şimdiye kadar tanık olduğum en kesin, en verimli ve en hızlı darbeydi” demişti.⁵³ Warren darbeyi Latin Amerika’daki darbelerle karşılaştırıyor ve bundan sonraki sürecin daha zorlu olacağını belirtiyordu. O güne dek Atatürk Türkiye’sinde ordu, Latin Amerika’daki gibi yasama-yürütme-yargı üçlüsüne dördüncü bir ek olmamıştı ve bununla övünüyor. Ancak artık Türkiye de tam olarak bu konumdaydı ve ordunun ileride halkın da içinde olacağı politik bir tartışmaya katılmaması imkânsız görünüyordu. Warren, “Bu fikir beni darbeden daha çok endişelendirdi” diyordu.

Aslında ABD’nin darbe sonrasında Türkiye’ye dair başka endişeleri de vardı. Darbe bildirisinde Türkiye’nin Batı ittifakına –NATO ve CENTO üyelerine– sadık kalacağı söylenmişti. Müttefikleri de yeni rejimi kısa bir süre içinde tanımıştı. Hale’e göre, zaten Menderes Batı kamuoyundaki desteğini kaybetmişti ve bu sebeple darbeye anti-demokratik bir hareket olarak bakılmamıştı.⁵⁴ Ancak bunlara rağmen ilişkiler aslında bu denli net değildi ve ABD bazı gelişmeleri dikkatle takip ediyordu. 8 Haziran’da Ulusal Güvenlik Konseyi’nde yapılan toplantıda, Türkiye’nin Kore’deki birliklerini, askerlerin ülke güvenliğinde kullanılacağı gerekçesiyle çekeceği haberi konuşuluyor ve Sovyetler Birliği’nin Milli Birlik Komitesi (MBK) Başkanı Cemal Gürsel’i ilişkileri geliştirmek için Moskova’ya davet ettiğinden söz ediliyordu.⁵⁵

19 Temmuz 1960 tarihli bir “özel ulusal istihbarat tahmini” de Türkiye’nin Batı kampının içinde kalacağını ancak Kore’den asker çekme kararının da gösterdiği üzere yeni rejimin Menderes hükümetine göre nispeten daha bağımsız politikalar takip edebileceğini söylüyordu.⁵⁶ Öyle ki, cunta muhtemelen gayri resmi antlaşmalara daha az yanaşacak ve özellikle Amerikan askerlerinin Türk topraklarında bulunması gibi egemenliğini ilgilendiren konularda daha hassas olacaktı. Yeni rejimin tarafsız olması beklenmiyordu ancak Sovyetler Birliği ile daha çok işbirliği yapabileceği öngörülüyordu. Bu tahminler, olası bir CHP iktidarının duruşunu da kapsıyordu. Mesela, Türkiye’nin bildiride vurgulandığı gibi NATO ve CENTO’ya bağlı kalacağı düşünülse de bunun ne derece gerçekleşeceği bir soru işaretiydi.

Bu açıdan bakınca, Türkiye’nin 1960-1961 arasındaki politikası için herhangi bir genelleme yapmak çok mümkün değildir. Zira orduya bakıldığında, MBK’nın NATO ve CENTO’ya bağlılığının altını çizmesi iktidarın hayatta kalması için bir zorunlulukken, ordu içinde başını özellikle genç subayların çektiği *Üçüncü Dünyacı* bir eğilim de vardı ve bu dış politikada bir tür değişim arayışını yansıtıyordu.⁵⁷ Kurumlar arasındaki farklı düşünceler bir başka örnekti. Örneğin, MBK’nın Sovyetler Birliği ile ilişkilerini iyi komşuluk ilişkileri bağlamında yürüteceğini belirten hükümet programı, Dışişleri Bakanlığı görevine getirilen anti-komünist Selim Sarper’i rahatsız etmişti.⁵⁸ Kısacası bu dönemde dış politikanın genel gidişatında radikal bir değişim görünmese de Türkiye’nin müttefikleri ile ilişkisinin ne yöne evrileceği belirsizdi ve ülkenin tüm kurumları kesinkes aynı fikri savunmuyordu. Bir başka deyişle, birçok eserin darbe sonrasında Türk dış politikası için ortaya koyduğu netlik sadece Türkiye’nin Batı ittifakı içinde kalması bağlamında anlamlıydı.

Türkiye 1961’de yeni bir anayasa ile yeniden demokratik düzene döndüğünde ise dış politikayı etkileyecek ve orduda mevcut olan tartışmaları sivil alanda da tetikleyecek bazı faktörler oluşacaktı. Bunlardan biri dünyada yaşanan değişimdi. Katı iki kutuplu sisteme 1960’larda yöneltilecek meydan okuma kuşkusuz Türkiye’yi de etkileyecekti. Başka bir açıdan bakıldığında, Türkiye de bu durumun bir ögesi olacaktı. İkincisi, 1961 Anayasası’nın yeniden yapılandığı siyasal alanın ortaya koyduğu yeni dinamiklerdi. Sistem bir taraftan, daha küçük partilerin mecliste temsili sonucunda dış politika alanında yeni ve farklı düşüncelerin de tartışılmasını mümkün kıldı. TİP’li milletvekillerinin dış politika konusunda mecliste yaptığı hararetli konuşmalar, Türkiye’nin dış politikasının genel gidişatına meydan okur nitelikteydi. Bu meydan okuma, “sokaktan” da geldi. Sol hareketin “tam bağımsız Türkiye” sloganı, ülke için yeni bir dış politika çerçevesi çizmeyi hedefliyordu. Üçüncü faktör ise, Türkiye’nin spesifik dış politika meseleleriydi. Daha açık bir deyişle, bu dönemde Türkiye ve müttefiki ABD arasında gelişen bazı olaylar, bu ilişkiyi bazı krizlere itti. Küba Krizi ya da özellikle Kıbrıs, böylesi iki meseleydi. Bu üç faktör sonucunda dönem bittiğinde Türkiye ve ABD halen müttefikti ancak bu, 1950’lerin ilişkisinden çok farklıydı.

Küba Krizi

Türk-Amerikan ilişkileri açısından önemli bir dönüm noktası Küba Krizi oldu. Kriz patlak verdiğinde Ankara'da İnönü'nün koalisyon hükümeti vardı ve hükümet çok geçmeden müttefiki ABD'ye desteğini açıklamıştı. Türkiye'yi uzaktaki bir ada üzerinden çıkacak bunalımın bir parçası yapacak olan şeyse Türkiye'de konuşlu olan Jüpiter füzeleriydi. Bilindiği üzere, kriz sırasında ortaya konan diplomaside Kruşçev'in Küba'ya yerleştirilen Sovyet füzelerini çekmek için ortaya koyduğu şart, Türkiye'deki Jüpiter füzelerinin geri çekilmesi idi. Zaten bazı çalışmalar Kruşçev'in Küba Krizi'ni sınırındaki bu füzelerden kurtulmak adına da çıkardığını söylemekte ve Küba'nın bağımsızlığının bunalımdaki tek faktör olmadığını belirtmektedir.⁵⁹ Zira Moskova Jüpiterlerin montajının tamamlandığı 1962'den itibaren artan bir biçimde tepki gösterecek ve Kruşçev Bulgaristan'da yaptığı bir konuşmada bunun karşılıksız bırakılmayacağını açıkça vurgulayacaktı.⁶⁰ Küba bunalımı aslında bu durumun da bir sonucuydu.

29 Ekim 1962'de Türk Büyükelçi Turgut Menemencioğlu ABD'li yetkililerle bir toplantı gerçekleştirdi. ABD'nin Avrupa'dan sorumlu Dışişleri Bakan Yardımcısı Tyler, Türkiye ile ilgili bir antlaşmanın mevzubahis olmadığı konusunda Menemencioğlu'na güvence verdi.⁶¹ Kennedy'ye teşekkürlerini sunan Menemencioğlu ise, konunun sadece Türkiye'nin güvenliği değil, NATO'nun güvenliği olduğunu söyleyip müttefik ülkelerin basınında çıkan ve Türkiye'yi suçlayan bazı yazılardan üzüntü duyduğunu belirtti. Tyler, Türkiye'nin bu yazı ve görüşlere çok fazla aldırış etmeyeceğini umduğunu söylemiş ve bu konuda bir NATO toplantısı talep eden Türkiye'yi teskin etmeye çalışmıştı. Bu görüşmeden de anlaşılabileceği gibi ABD, Jüpiter füzelerinin Küba füzelerine karşı bir pazarlık unsuru olarak kullanılmayacağına dair Türkiye'ye açıklama yapmış ve güvence vermişti. Ancak bu durumun perde arkasında Türkiye'nin hiç de hoşuna gitmeyecek bazı gerçekler vardı.

Bunlardan biri, ABD'nin güvencesine rağmen Türkiye'deki füzelerin Washington-Moskova arasındaki kriz sırasında gerçekleşen müzakerelerin ana unsurlarından biri olduğuydu.⁶² Adalet Bakanı R. Kennedy 20 Ekim 1962'de Sovyet büyükelçisiyle temas ederek, Başkan Kennedy'nin halihazırda füzeleri kaldırmak istediğini ancak bunu kriz sırasında değil bir süre sonra gerçekleştireceğini belirtmişti.⁶³ Gerçekten de, bu füzelerin sökülmesi teklifi Küba Krizi'nden önce 1961'de Türkiye'ye yapılmış ancak Türkiye bunu reddetmişti. Dönemin Dışişleri Bakanı Selim Sarper, Jüpiter füzelerinin maliyetinin parlamentodan yeni geçtiğini ve tam da bu süreçte füzelerin kaldırılacağını beyan etmenin bir utanç kaynağı olacağını belirtmişti.⁶⁴ Ayrıca Polaris denizaltıları Akdeniz'e gelmeden füzelerin çekilmesi bir güvenlik zafiyeti olarak görülüyordu. Şimdi ise ABD, kriz sırasında aksini iddia etmesine rağmen Sovyetler'e gizli bir biçimde güvence veriyordu.

Birçok kaynağa göre, Sovyetler Birliği'nin Küba'dan füzeleri kaldıracağını açıkladığı vakit Türkiye'den bahsedilmemesinin bir sebebi bu güvenceydi.⁶⁵ İkinci husus ise Türkiye'nin kriz sırasında büyük bir tehlike altında kalmasıydı, zira Sovyetler Birliği'nin olası bir çatışmada ilk saldıracağı yer ya Batı Berlin ya da Türkiye olacaktı.⁶⁶ Fakat buna karşılık ABD'nin bu saldırıya ne şekilde yanıt vereceği kuşkuluydu. Washington'ın 1960'larda stratejisinde yaptığı değişiklik ve esnek karşılık anlayışı, olası bir Sovyet saldırısına hemen bir nükleer cevap verilmeyebileceği anlamına geliyordu. Kennedy'nin kriz sırasında verdiği, Jüpiter füzelerinin hiçbir durumda başkanın onayı olmadan kullanılmayacağı emri de bu anlayışın sonucuydu.⁶⁷

Sonuç olarak Küba Krizi bir nükleer felakete neden olmadan sönümlenmişti. Türk hükümeti Jüpiter füzelerinin müzakerelerde mevzubahis edildiğini sezmesine rağmen bu konuda ABD'ye pek bir sorun çıkarmadı. Aralık 1962'de bir NATO toplantısında Jüpiter'lerin sökülmesi mevzubahis edildiğindeyse dönemin Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin, Türkiye'nin güvenliğinin farklı şekillerde sağlanması halinde füzelerin sökülebileceğini belirtti.⁶⁸ Esnek karşılık stratejisiyle konvansiyonel silahların yeniden önem kazandığı bir ortamda, ABD bazı uçaklar göndererek Türkiye'nin hava kuvvetlerini güçlendirme yoluna gitti. Polaris de hükümet tarafından Jüpiter'e alternatif olarak gösterildi.

Jüpiter füzelerinin 1963 yılında sökülmesi Türkiye'de siyasi partiler ve kamuoyundan iki farklı şekilde eleştiri aldı. Sağ, muhafazakâr ve liberaller, bu durumu Türkiye'nin güvenliği açısından tehlikeli bularak füzelerin sökülmemesi gerektiğini vurgularken, sol kesim ise Türkiye'nin Küba krizinde bir aparat olarak kullanıldığını ve dış politika yönünün bu bağlamda yeniden değerlendirilmesi gerektiğini belirtti.⁶⁹ Örneğin, Doğan Avcıoğlu *Yön*'deki bir yazısında, ülke güvenliğinin dış yardımla korunamayacağını belirtiyordu.⁷⁰ Bu tarz düşünceler, 1960'ların ikinci yarısında kuvvetini iyice artıracaktı.

Hükümetin bu dönemdeki uzlaşmacı duruşuna rağmen Küba Krizi'nin Türk dış politikası açısından bazı önemli sonuçları oldu. Birincisi, bunalımın Türkiye ve ABD'nin bu bölümün ele aldığı dönemdeki ilişkilerinin değişimi açısından ilk önemli dönüm noktası olmasıydı. Uluslararası sistemin de gide-erek değiştiği 1960'larda Türkiye, sadece Batı'ya angaje bir dış politika takip etmenin zararlarını anlamış oldu ve Batı Bloğu dışındaki bölge ve ülkelerle de ilişki kurulması gerektiği tezi önem kazanmaya başladı.⁷¹ İkincisi ise, Washington'ın, kendi çıkarları açısından uygun gördüğü şekliyle, Ankara'ya aksini iddia etmesine rağmen, Türkiye'nin ülke güvenliği açısından önemli gördüğü ve para harcadığı füzelerle ilgili pazarlığa girişmesiydi. Bu, Ankara'ya ABD'nin ülke güvenliğini tehlikeye atabileceğini göstermesi açısından önemliydi. 1964'te Sovyetler Birliği'nin bu pazarlığı sızdırmasından sonra Türkiye'deki Amerikan karşıtlığının yükselmesinde önemli ölçüde rol oynayacaktı.⁷² Kısacası Küba, 1960'ların Türk-Amerikan ilişkilerindeki "kriz" durumu için bir başlangıç noktasıydı.

Yeniden Kıbrıs: 1964 Kıbrıs Bunalımı ve Türk Dış Politikasına Etkileri

Bir Sistemin Çöküşü: 1964 Kıbrıs Bunalımına Giden Yol

1960'ta kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti, kısa süre içinde yeni krizlere sürüklendi. Bu, Kıbrıs'ın kurulma aşaması göz önünde tutulduğunda pek de şaşırtıcı olmadı. Zira Kıbrıs Anayasası ve Kıbrıs Cumhuriyeti, Kıbrıslıların arzusundan ziyade, Soğuk Savaş dinamikleri içinde NATO bloğundaki Türkiye, Yunanistan ve İngiltere'nin çıkarları doğrultusunda oluşturulmuştu. Kıbrıs'taki sistemin uzun vadeli olması, adada yaşayan halkların bu sistemi yaşatma isteğine bağlıydı ancak sistem ortak bir Kıbrıslılık düşüncesine değil ayrımlara dayanmıştı.⁷³ Bu sebeple de kurulmasının ilk birkaç yılı içindeki çöküşü engellenemedi.

1961'den itibaren, Kıbrıs Anayasası'nın uygulanmasında büyük ölçüde bu isteksizliğe bağlı birçok problem oluştu. Vergi, ordu ve ayrı belediyeler meselesi bunlardan birkaçıydı. Sorunlar bazen birbirlerine karşı misilleme olarak da kullanılıyordu. Örneğin, Kıbrıslı Türklerin anayasa gereği kamuda çalışan kesimin yüzde 30'unu oluşturması gerekiyor ancak Rumlar bunu gerçekleştirmek için çaba harcamıyordu. Türkler de bunun karşılığında vergi yasasını engelliyordu. Diğer yandan orduda hedeflenen yüzde 60/40 Rum/Türk oranının Rumlar aynı, Türkler ise ayrı birliklerde oluşturulması gerektiğini savunuyordu. Ek olarak Türklerin anayasal hak olarak sahip oldukları ayrı belediyelerin varlığına Rumlar karşı çıkıyordu ki bu, 1960'larda iki cemaat arasında en çok tartışılan mesele olacaktı. Rumlar ayrı belediyeler meselesine hem uygulamada oluşacak zorluklar hem de belediyelerin varlığının Türkiye'nin bir *taksim* stratejisi olabileceği gerekçesiyle karşı çıkıyordu.⁷⁴ Oysa Türkiye o dönemde henüz darbe sonrası karmaşası yaşıyordu ve Kıbrıs konusu birincil meselesi dahi değildi.

Uygulamadaki bu tarz problemler ve temel olarak güvensizlik her iki cemaat arasında her an baş göstermeye teşne gerginliği 1960'ların hemen başında artırdı. Zaten, her iki cemaat de ulusal bir Kıbrıslılık bilincinden daha ziyade milliyetçi saiklerle hareket ediyor, sistem Kıbrıslılık bağı kurabilecek ortak bir eğitim, adalet ve hatta bayrak ya da marş bile ortaya koymuyordu.⁷⁵ Üstelik 1950'lerde yaşanan etnik çatışma belleklerde hâlâ tazeydi. Fakat Cumhurbaşkanı Makarios buna rağmen 1961'de EOKA eylemcilerinin anısına dikilen anıtı açma gibi bazı eylemlerde bulunabiliyordu.⁷⁶ Tüm bunlar göz önünde tutulduğunda, Kıbrıs'ta şiddet eylemlerinin 1962 itibarıyla yeniden başlaması sürpriz değildi. Cumhurbaşkanı Makarios sistemin kilitlendiği dönemde anayasada değişiklik yapmak üzere çalışmalara başladı. Talep ettiği anayasa değişiklikleri konusunu görüşmek üzere Kasım 1962'de Türkiye'ye de bir ziyaret gerçekleştirdi ancak bu ziyaretten istediğini elde edemedi. Sorunlar yargı yoluyla da çözülemezince, Kasım 1963'te 13 maddelik anayasa değişikliğini açıkladı. Bu değişikliklerin bir kısmına göre,⁷⁷ veto hakkı ve ayrı belediyeler düzenlemesi ortadan kaldırılacak, adli sistem ve güvenlik güçleri

birleştirilecek, sivil ve askeri bürokrasideki dağılım nüfus oranına uygun şekilde düzenlenecekti. Bu anayasa değişikliği temelde antlaşmalarla oluşturulmuş iki toplumlu bir ortaklıktan ziyade, Türklerin azınlık statüsüne indirgendiği bir model ortaya koyacaktı.⁷⁸ Birçok yoruma göre, Makarios'un asıl hedefi ortaya koyduğu şekliyle ortak bir yurttaşlık modeli yaratmak değil, yasal yoldan *enosis*'i gerçekleştirmektir ve bunun için hem Türkiye'de hem de Yunanistan'da siyasi bir krizin yaşandığı –kendisine göre iyi– bir zamanlamayı tercih etmişti.⁷⁹ Gerçekten de, Kasım 1963'te Yunanistan'da resmi olarak 1960 Kıbrıs statükosunu destekleyen Karamanlis hükümeti düşmüştü. Kanlı Noel'in gerçekleştiği dönemdeyse, Türkiye'de hükümet krizi vardı.

Kanlı Noel'e giden süreç 21 Aralık'ta başladı. Rum polisler –ki resmi polis olmadıkları düşünülmektedir– bir Türk aracını durdurdu. Türklerin aramaya direnmesi sonrasında çıkan çatışma ve bunun sonucunda iki Türkün öldürülmesi olayları ateşleyen kıvılcım oldu. Bu tarihten sonra hem Lefkoşa'daki Türk mahallesine hem de adanın diğer bölgelerinde iki etnik grubun birlikte yaşadığı bölgelerdeki Türklere saldırılar düzenlendi. 1963-1964 olayları sırasında toplam 600 kadar Kıbrıslı Türk hayatını kaybederken, adanın Türk nüfusunun dörtte biri –yaklaşık 26 bin kişi– can güvenliklerini sağlamak için göç etti ve uzunca bir süre kötü koşullarda yaşamak zorunda kaldı.⁸⁰ 1960 Kıbrıs Cumhuriyeti'nin üzerine inşa edildiği temeller 1963 yılıyla birlikte tamamen çökmüştü.

Türk Dış Politikası ve 1964 Kıbrıs Bunalımı

Adadaki kriz durumu, 1960'larda Türk dış politikasının en önemli meselesine dönüştü. Zira 1963-1964 bunalımı Türkiye'nin hem Yunanistan ile hem de müttefiki ABD ile ilişkilerini bir kriz ortamına sürükleyecek ve bu kriz bittiğinde Türk dış politikasında Sovyetler Birliği ile yakınlaşmanın yaşanacağı bir dönemi de beraberinde getirecekti. Bir başka deyişle Kıbrıs, ikili ilişkilerde olduğu kadar blok politikaları bağlamında da etkili bir sorundu. Zaten ABD'nin konuya olan ilgisi de önemli ölçüde buna ilişkindi.

Kanlı Noel'in yaşandığı dönemde ABD, konuya müdahil olmak konusunda henüz istekli değildi. İnönü'nün bu yöndeki çabalarına karşı Washington'dan konuya taraf olmadıklarına dair bir cevap verilmişti.⁸¹ Aynı dönemde Ankara, diğer iki garantör ülke Yunanistan ve İngiltere'yi de adadaki şiddeti durdurmak adına birlikte müdahaleye ikna edememişti. 25 Aralık 1963'te Türk savaş uçaklarının ada üzerinde alçak uçuş gerçekleştirmesi aslında biraz da diğer kuvvetleri masaya getirmek niyetiyle yapılmıştı. Ancak İnönü'nün bu duruşu kuşkusuz herkes için yeterli değildi. Örneğin İnönü'nün uçuş sırasında ateş açılmamasına dair verdiği emre rağmen hedeflere ateş açılmıştı ki bu, kurumlar arasında mevcut fikir ayrılıklarını ortaya koyuyordu.⁸² Ancak sonuç olarak Türkiye, en azından İngiltere ve Yunanistan'ın masaya oturmalarını sağlamıştı. Bunun sonucunda, adada İngilizlerin başı çektiği bir kuvvet asayışı sağlama

görevini üstlenmiş ve aynı zamanda Lefkoşa'nın Rum ve Türk mahallelerini birbirinden ayıran Yeşil Hat ateşkes sınırı olarak kabul edilmişti.

Ocak 1964'te İngiltere, Yunanistan ve Türkiye ile Kıbrıs Rum ve Türk cemaatinin temsilcileri Londra'da bir araya geldi. Bu toplantı adadaki tarafların üzerinde uzlaşması pek de kolay olmayan isteklerini ortaya koyması açısından önemliydi. Zira Rumlar, çoğunluğun isteğini yansıtacak ve uygulanabilecek yeni bir sistem talep ederken Türkler de mevcut rejimin güvenliklerini sağlamadığı gerekçesiyle nüfus mübadelesiyle desteklenecek federal bir yapının kurulmasını istiyordu.⁸³

Üç garantör ülke ise, adada şiddeti engelleyip asayışı sağlayacak bir güç arayışı içindeydi. İngiltere bu bağlamda 10 bin kişilik bir NATO kuvvetinin adaya konuşlanmasını teklif etti. Bu planı önce reddeden ABD, daha sonra Türkiye'nin adaya müdahale etme konusunu tekrar açmasıyla birlikte kabul etti. Ancak bu teklif Makarios tarafından reddedildi. Sovyetler Birliği de adaya gerçekleşecek söz konusu "NATO müdahalesi"ne karşı çıktı. Moskova'da adanın bir NATO üssü yapılmaya çalışıldığı, İngiltere ve ABD'nin Akdeniz'de gayet stratejik bir öneme sahip olan bu adayı ele geçirebilmek için kargaşa çıkarttığı yorumları yapıyordu.⁸⁴ Sovyetler Birliği ayrıca Kıbrıs halkına desteğini açıklamış, konu böylece aynı zamanda bir Soğuk Savaş meselesine de dönüşmüştü. Zaten, Makarios 1961'de Kıbrıs Cumhuriyeti'ni Bağılantısızlar Hareketi'nin bir parçası yapmıştı. Kısacası NATO üyesi üç garantör ülkenin karşısında Kıbrıs ve Makarios aynı zamanda hem Bağılantısızlar'ın hem de Sovyetler Birliği'nin desteğine sahipti. Bu sebeple de süreç boyunca konuyu daha fazla destek elde edebileceği BM çerçevesine çekmeye çalışmıştı.

BM ise adaya Barış Gücü gönderip sorunların çözümü için bir arabulucu tayin etme kararı aldı. Kararın uygulanması beklenenden uzun sürdü. Bu süreçte Türkiye'de MGK, adadaki şiddet olayları sona ermezse müdahale edilmesine dair bir karar almıştı. Bu dönemde ABD'nin de araya girmesi ile Barış Gücü'nün adaya gönderilmesi hızlandırıldı. Ancak BM'nin adaya Barış Gücü göndermesi de adadaki şiddeti sona erdirmeye yetmedi. Bu aslında Türkiye'nin müdahale kartını sürekli bir biçimde masada tutması anlamına da geliyordu. Ancak Türkiye'nin 1964'ün ilk yarısındaki müdahale söylemlerinin çoğunluğu ABD'yi Kıbrıs konusunda daha aktif bir tutuma sevk etme niyeti taşıyordu.⁸⁵ Zira İsmet İnönü'ye göre, ordunun başarılı bir müdahale yapması pek de mümkün görünmüyordu. Tahmin edilebileceği gibi, İnönü'nün bu tutumu mecliste zaman zaman eleştiriye de maruz kalacaktı.⁸⁶

ABD'nin öncelikli hedefi ise Kıbrıs'ta bir çözüm üretmekten ziyade NATO içinde kriz çıkaracak herhangi bir Türk-Yunan savaşını engellemek üzerine kuruluydu. Şubat 1964'te Yunanistan'da seçimleri kazanan Papandreou'ya bir tebrik mektubu yazan Başkan Johnson, Kıbrıs'ta aşırılık yanlıları tarafından tırmandırılan ve hem Yunanistan hem de Türkiye'nin güvenliğini tehdit eden bu fiyaskoyu durdurmak için Atina ve Ankara'nın devlet adamlarına önem-

li işler düştüğünü söylüyordu.⁸⁷ Başkan mektubunda Türkiye ve Yunanistan arasında herhangi bir ayırım yapmadığını da sözlerine eklemişti. Bundan iki ay sonra dönemin Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin ile görüşen Başkan, bu kez de Türkiye'nin savaş hazırlıklarından duyduğu rahatsızlığı iletip bu döneme kadar kendisini frenleyen İnönü'ye ne kadar hayran olduğunu söylemişti. Johnson, bu frenlemenin devam etmesi gerektiğini vurguluyor ve Yunanların Türkleri küçük düşürmemesi gerektiğini belirtiyordu.⁸⁸ ABD'nin her iki NATO üyesine eşit davrandığını kanıtlamaya çalışması ve her koşulda savaştan kaçınılması gerektiğini salık vermesi uzunca bir süre devam edecekti.

“Ciddi Şekilde Endişeliyim”: Johnson Mektubu ve Türk-Amerikan İlişkilerinde Kriz

Mayıs 1964'ten sonra Kıbrıs'ta şiddetin dozu artmıştı. Kıbrıslı Türkler savunmasız köylerinde Rum saldırılarına maruz kalıyor ve kaçtıkları anklavlarda en ufak ihtiyaçlarının dahi karşılanamadığı bir sefalet içinde yaşıyordu.⁸⁹ Diğer yandan Kıbrıslı Rumlar ağır silahlar almaya karar vermiş ve 1 Haziran'da da zorunlu askerliği kabul etmişti. Türkiye bu koşullarda askeri müdahale seçeneğini yeniden değerlendirdi. Hatta MGK'da yapılan toplantıda, 6 Haziran 1964 operasyon günü olarak belirlendi.

Bu kez günü dahi belirlenen müdahaleye Başbakan İnönü'nün nasıl baktığı konusu literatürde tartışmalıdır. Örneğin Gülen, Mayıs ve Haziran aylarında Kıbrıs'ta yaşanan gelişmelerin İnönü'yü müdahale için kararlı hale getirdiğini söylemektedir.⁹⁰ Bölükbaşı ise, farklı olarak, Başbakan'ın müdahaleden iki gün önce ABD'ye durumu haber verdiğini belirtmektedir.⁹¹ Bunun da aslında önceki girişimlere benzer bir biçimde kriz diplomasisi takip etme hedefiyle bağlantılı olduğunu düşünmektedir. Bu evrede İnönü'nün müdahaleyi gerçekten isteyip istemediği eldeki veriler ışığında bir soru işaretidir ancak olası bir müdahaleye ne açıdan baktığını anlamak açısından Amerikan Büyükelçisi'ne söyledikleri oldukça anlamlıdır: “Türkiye Hükümeti'nin aklındaki tek şey, adanın bir bölümünü işgal etmek ve orada durmaktır. Yunanistan da bir kısmını ayrıca işgal edebilir ve BM kuvveti aralarında kalabilir. Bu konumdan anlamlı bir tartışmaya geçilebilir.”⁹² İnönü'nün bu sözleri, her şeye ek olarak, müdahaleye çözüm için bir kapı aralama şeklinde baktığını da göstermektedir. Sonraki yıllarda bu bakış açısı devlet içinde devamlılık sergileyecektir.

5 Haziran 1964'te Başkan Johnson'ın İnönü'ye yazdığı mektup ise Başbakan'ın zihnindeki planı –her ne şekilde olursa olsun– akamete uğratıp siyasi çevrelerde bir soğuk düş etkisi yarattı. Daha 29 Nisan'da Erkin'le toplantısında, “İnönü'ye söyle, kendisinden daha iyi bir arkadaşım yok... Biz her zaman sadık müttefikler olacağız”⁹³ diyen Başkan Johnson, 5 Haziran tarihli ünlü “Johnson Mektubu”nda çok farklı bir dil kullanıyordu. Türkiye'deki ABD Büyükelçisi, Ankara'nın müdahaleyi ABD'nin fikrini sormak için birkaç saat

ertelediğini Washington'a iletmışti. Johnson mektubunda bu durumu bir ulti-matom olarak değerlendiriyor ve "yıllar boyunca ABD gibi Türkiye'ye sadık destek göstermiş bir müttefike bir ultimatom sunmanın aslında hükümetiniz için uygun olup olmadığına gerçekten inanıp inanmadığınızı size şahsen so-ruyorum" diyordu.⁹⁴ Johnson'a göre, askeri müdahale Türkiye'yi sadece Yu-nanistan ile bir savaşa sürüklemeyecek –ki NATO üyesi iki ülkenin savaşıması kabul edilemezdi– aynı zamanda Sovyetler Birliği'yle de karşı karşıya getire-cekti. Bu noktada, Türkiye'nin müdahale için danışmadığı NATO üyesi ülke-lerin Türkiye için Sovyetler Birliği ile savaşıması beklenemezdi. Üstelik 1947 yardım antlaşmasına göre, Türkiye'nin ABD'den edindiği silahları amacı dı-şında kullanabilmesi ABD'nin onayına bağlıydı ve Amerika böyle bir onay vermeyecekti. Son olarak ABD, İnönü'yü konuyu açıklıkla tartışabilmek adına Washington'a davet ediyordu. Türkiye Kıbrıs'a müdahale konusunda yalnız kalmıştı. Olası bir müdahalede ne ABD'den aldığı silahları kullanabilecek ne de Sovyetler Birliği'ne karşı NATO koruması elde edebilecekti.

İnönü, bu mektuba birkaç gün sonra cevap verdi. Cevapta,⁹⁵ Türkiye'nin ABD'nin iddialarının aksine Washington'la her zaman temas içinde olduğunu belirten İnönü, mektubun Ankara'da hayal kırıklığına sebebiyet verdiğini ve aynı zamanda ittifak çerçevesinde Türkiye ve Amerika arasındaki fikir ayrılık-larını da ortaya koyduğunu vurguladı. İnönü'ye göre bir Türk-Yunan savaşı Türklerin Kıbrıs'a müdahalesi ile değil ancak Yunanistan Türkiye'ye saldırdığı takdirde başlayabilirdi, zira Yunanistan'dan beklenen –İngiltere ile birlikte– ga-rantör ülke olarak Türkiye'nin adadaki sistemi eski haline döndürme isteğine yardımcı olmasıydı. Başbakan ayrıca Türkiye'yi Sovyetler Birliği'ne karşı koru-maktan imtina edecek bir ittifakın bir anlamının kalmayacağını da belirtmişti.

1964 krizi ve Johnson mektubunun, Türk dış politikasına önemli etkile-ri oldu. Türkiye hem ABD hem de ABD liderliğindeki NATO ile ilişkilerini gözden geçirmeye başladı. Bu sorgulamanın temel mantığını mevcut ittifak-ların Türkiye'nin çıkarlarını gerçekten koruyup korumadığı oluşturuyordu.⁹⁶ Sonuçta Türkiye, 1963 yılında kabul ettiği, NATO üyesi ülkelerin ortak bir nükleer güce katılımını öngören Çok Taraflı Ortak Vurucu Güç'e katılmaktan vazgeçti. ABD'nin Vietnam Savaşı'nı eleştirdi ve savaşa asker desteği vermeye-ceğini açıkladı.⁹⁷ Nükleer özelliklere sahip bir ABD gemisinin İstanbul lima-nına girişine de izin vermedi. Ayrıca Türkiye, Johnson'ın mektubunda üzerin-de durduğu silahlar meselesi konusunu da yeniden değerlendirdi. Hem silah alınan ülkeleri çeşitlendirmeye çalıştı, hem de yerli silah endüstrisi konusuna dikkat göstermeye başladı.⁹⁸

Tüm bunlara ek olarak Türkiye, dönemin ruhuna uygun bir biçimde, Sov-yetler Birliği ile yakınlaşma yolunu tuttu. Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Er-kin, Ekim 1964'te Moskova'ya gitti. 25 yılın ardından ilk kez Türk Dışişleri Bakanı Sovyetler Birliği'ne gidiyordu ki bu, ilişkilerde yeni bir dönüm noktası anlamına da geliyordu.⁹⁹ Gerçekten de o döneme kadar Makarios'u destek-

leyen Moskova, birkaç ay içinde federasyon seçeneğinin de uygun olduğunu söylemeye başlamıştı. Bu durum Türkiye ile gelişen ilişkileri çerçevesinde Sovyetler Birliği'nin Kıbrıs konusunda politika değişikliğine gidebileceğini gösteriyordu.¹⁰⁰ Bu Türkiye açısından sevindirici bir gelişmeydi zira Ankara Kıbrıs konusunda 1964'ün ilk yarısında karşısında hem ABD'yi, hem Sovyetler Birliği'ni, hem de Makarios'u destekleyen Bağlantısızlar'ı bulmuştu. Türkiye bu bağlamda Batı Bloğu'nda kalmakla birlikte, her iki blokla olan ilişkisini yeniden düzenlemeye gayret gösteriyordu.

Johnson mektubu, kamuoyuna 1966 yılında sızdırıldı. Şiddetli bir kamuoyu tepkisiyle karşılaştı. Mektubun etkisi, Türkiye'de hem küresel hem de ulusal dinamiklerin etkisiyle genişleyen siyasi alanla birleşip kendisini Amerikan karşıtlığı üzerinden ifade etti. 1960'ların ikinci yarısı, iç siyasal dinamiklerin incelendiği altbaşlığın da gösterdiği gibi, Türkiye'de solun yükselişe geçtiği yıllardı. Neticede, Türk-Amerikan ilişkileri hem mecliste hem de siyasetin hüküm sürdüğü üniversite ve sokaklarda ele alındı. Türkiye'de önceki dönemde yapılmış ve parlamentoya gelmediği için sayısı dahi bilinmeyen ikili antlaşmalar ve üsler meselesi tüm bu siyasi alanlarda yüksek sesle tartışıldı.

Mecliste muhalefet partileri, özellikle de 1965'te parlamentoya giren TİP, yanıt alamasa dahi bu antlaşmalarla ilgili tekrar tekrar soru önergesi verdi. TİP özellikle, Türkiye'nin NATO ittifakı ve bu antlaşmalar sonucunda bağımsızlığını kaybettiği üzerinde duruyordu. 1965 seçimlerinin galibi Süleyman Demirel 1966'da mecliste yaptığı bir konuşmada, "İkili antlaşmalar varsa kim sorumlu bu ikili antlaşmalardan?"¹⁰¹ diyerek sorumluluğu bir taraftan önceki hükümetlere yüklemiş, diğer taraftansa antlaşmaların "bilinmez" yapısına vurguda bulunmuştu. Demirel, Türkiye'nin NATO ve CENTO üyeliğini mecliste savunuyor ve özellikle TİP'e karşı anti-komünist bir retorik kullanıyordu. Fakat ikili antlaşmalar meselesinde kendisi de bu antlaşmalara dair bakanlıkta herhangi bir belge bulunmadığını kabul ediyor ve bazı antlaşmaların düşük rütbeli subaylar tarafından imzalandığını belirtiyordu.¹⁰² Bunlar, Türk dış politikası açısından önemli birer itiraf niteliğindeydi.

Başbakanın ülkenin uluslararası sistemdeki konumuna dair kendinden emin duruşuna rağmen Türkiye, bu süreçte söz konusu antlaşmaları gözden geçirmek durumunda kaldı. Bunda Türk dış politikasının geçirdiği değişim ve parlamentodaki sorgulamalar kadar kamuoyundan gelen baskı da rol oynadı. 1967 ve 1968 yılı boyunca sol görüşlü üniversite öğrencilerinin yaptığı ABD, NATO ve 6. Filo karşıtı eylemler sürerken, bu eylemlere 1967'de kurulan DİSK vasıtasıyla işçiler de destek vermiş ve kamuoyu baskısı genişlemişti.¹⁰³

İkili antlaşmalar, mecliste ve kamuoyunda yapılan onca tartışmadan sonra 1969'da ABD ile yapılan bir çatı antlaşma uyarınca düzenlendi. Söz konusu Ortak Savunma ve İşbirliği Antlaşması ile bazı üsler Türk hükümetine devredilmiş, geri kalanı NATO çerçevesi içine alınmıştı. Ayrıca, Ortak Savunma Tesisleri'nde ABD uçaklarının sadece NATO savunma planları doğrultusunda

kullanılabileceği hükmü, Türkiye’ye uçuşlar konusunda filen bilgi ve yetki sahibi olma hakkı vermişti.¹⁰⁴ Her ne kadar bu antlaşmadan sonra da bazı ihlaller yaşansa da bu anlaşma Türkiye’nin ABD ile değişen ilişkilerini göstermesi açısından önemliydi. Dünyadaki dönüşüm doğrultusunda ve Küba ve Kıbrıs meseleleri ile birlikte ikili ilişkiler yeni bir safhaya girmişti.

64 Krizinde Son Perde: Acheson Plan(lar)ı

Kıbrıs’a BM’nin Barış Gücü göndermesini öngören Mart 1964 tarihli Güvenlik Konseyi kararı, aynı zamanda sorunun çözümü için bir arabuluculuk müessesesi yaratmıştı. Ancak 1964 yazında Kıbrıs sorununu çözmeye çalışan asıl kişi, BM’nin atadığı arabulucudan ziyade eski ABD Dışişleri Bakanı Dean Acheson olacaktı. Acheson Başkan Johnson’ın özel temsilcisi sıfatıyla bir arabulucu gibi çalışacak ve Kıbrıs meselesinin tarihinde iki Acheson Planı ile anılacaktı.

Acheson Temmuz 1964’te, Cenevre’de Türk ve Yunan yetkililerle görüşmeler gerçekleştirdi. Bu görüşmelerde Türk tarafını, Meclis Dışişleri Komisyonu Başkanı Nihat Erim temsil ediyor, Tümgeneral Turgut Sunalp de kendisine askeri konularda refakat ediyordu. Birinci Acheson Planı olarak bilinen çözüm önerisinde,¹⁰⁵ Türkiye’ye Karpaz Yarımadası’nda sınırları müzakerelerle belirlenecek bir bölge verilmesi öngörülüyordu. Türkiye egemenlik haklarını kullanacağı bu topraklara istediği kadar asker konuşlandırabilecek ve Kıbrıslı Türkler yeniden bir saldırıya uğradıkları vakit bu bölgeye göç edebilecekti. Buna ek olarak, adada Kıbrıslı Türklerin yoğunluklu olarak bulunduğu üç bölgede Türkler özerk bir yönetime sahip olacaktı. Ayrıca Türk azınlık Lozan Antlaşması’nda azınlıklara verilen haklardan yararlanabilecekti. Bu hakların uygulanıp uygulanmadığını teftiş etmek üzere bir uluslararası komiser tayin edilecekti. Acheson’ın planı, kendi deyimiyle “bir çeşit” *enosis* öngörüyordu. Ayrıca, *Dışişleri Belleteni*’nde yayınlandığı haliyle Acheson Planı’nda Yunanlar, Türklerin güvenliğini temin etmek için Meis Adası’nı Türkiye’ye bırakmayı da yükümleniyordu.

Bu son meselenin Amerikan belgelerinden takibi konu üzerinde “gelgitli” bir müzakere sürecinin gerçekleştiğini ve Türkiye lehine toprak telafisi meselesinin İkinci Acheson Planı’ndan sonra da tartışılmaya devam ettiğini göstermektedir. Bu bağlamda, Cenevre’de yapılan toplantılarda Türkiye’nin temsilcisi Erim, Acheson ile görüşürken Türkiye’nin güvenliğini sağlamak adına özellikle Meis’i işaret etmiş, hatta bir önceki ay Washington’da yapılan toplantılarda Midilli, Samos veya Kos’un da bir tazminat unsuru olarak zikredildiğini söylemişti.¹⁰⁶ Acheson ise diğer adaların Türkiye’ye teslimine negatif baktığını ama Meis konusunun önemli olabileceğini Washington’a iletmisti. Birkaç gün sonra Atina’da Papandreou ile yapılan görüşmede ise Yunan Başbakan’ın da aslında Meis’i Kıbrıs’a karşı bir ödün olarak kullandığı görülmüyordu. Zira Papandreou Türkiye’nin Kıbrıs’ta neden “egemen” alanları olduğunu anlaya-

madığını ancak Yunanistan'ın Meis'i bir üs olarak Türkiye'ye vermeyi kabul ettiğini belirtiyordu. Papandreou aynı zamanda Türkiye'ye başka türlü toprak telafilerinin de yapılabileceğini ima etmişti ama bunların ne olabileceğini açıkça dillendirmemişti.¹⁰⁷ Kısacası, Yunanistan'ın, Acheson Planı çerçevesinde Türkiye'nin egemen olabileceği bir bölgeyi kabul etmediği ancak bunun yerine üs olarak Meis'i verebileceği başka toplantılarda da dillendirilecekti.

Yunan tarafı Türkiye'nin Karpaz Yarımadası'nda egemen bir bölgeye sahip olmasına karşı çıkarken, Türkiye ise Karpaz bölgesinde sahip olacağı alanı genişletme çabasıındaydı. Bir toplantıda Sunalp, Acheson'a sadece Karpaz'ın askeri manevra açısından Türkiye'yi tatmin etmeyeceğini, bu alanın Girne ve Magosa'yı kapsayacak şekilde genişletilmesi gerektiğini belirtti.¹⁰⁸ Birkaç gün sonra Ankara'da gerçekleşen bir toplantıda Dışişleri Bakanı Erkin de benzer bir noktaya temas edecekti. Erkin'e göre, Karpaz Yarımadası *yeterli değildi*. Bu çözümü Türk halkına kabul ettirmek mümkün değildi. Başka bir yerden toprak telafisine gelince, Türk hükümeti İngilizlerin önerdiği Avrupa sınırıyla –burada Trakya sınırı kastediliyor– ilgilenmiyordu. Küçük Meis'i ise bir toprak tavizi olarak kabul etmek mümkün değil deniyordu.¹⁰⁹ Ankara tıpkı Atina gibi açık açık dillendirmese de Kıbrıs'ta *enosis* karşılığında müzakere edilenin diğer Ege Adaları olduğu açıktı. Bu durum, II. Dünya Savaşı sonrasında Ege Adaları'nın Türkiye'nin gündemine yeniden girdiğini gösteriyordu. Zaten, Kıbrıs ile birlikte, Ege konusu yeniden alevlenecek, bir daha da gündemden düşmeyecekti.

Birinci Acheson Planı üzerinde taraflar asgari müşterekte buluşamamıştı. Türkiye planı ileri müzakereler için –prensip olarak– kabul etmişti. Ancak sonuç olarak Yunanistan planda bazı değişiklikler isterken, Makarios bu planı kesinkes reddetmişti.¹¹⁰ Sürecin bu şekilde devam ettiği Ağustos ayında Rumların Kıbrıslı Türklere saldırıları da artarak devam ediyordu. Özellikle Türk desteği açısından kilit öneme sahip Erenköy'de Türklerin Türkiye ile bağlantısını kesmek adına bir operasyon başlatılmıştı. Türkiye ise bu duruma hava bombardımanı ile cevap vermişti. BM'nin sonrasında ateşkes ilan ettiği bu bombardımanın Türkiye'nin hafızası açısından en trajik olayı, Cengiz Topel'in uçağının düşmesi ve sonrasında da Kıbrıslı Rumlar tarafından işkence ile öldürülmesiydi.¹¹¹

Tam da bu dönemde Cenevre'deki müzakerelerde yeni bir gelişme oldu. Yunanistan'ın Türkiye'ye adada egemenlik kuracağı bir alan vermekten ziyade üs kiralamayı öngören düşüncesi üzerine şekillenmiş İkinci Acheson Planı taraflara iletili. Bu plana göre,¹¹² Türkiye'ye Karpaz Yarımadası'nda 50 yılılığına bir üs kiralanacaktı. Planın diğer maddeleri çoğunlukla Türk azınlığın güvenliğine yönelikti. Yunanistan Türklere Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Lozan Antlaşması'nda mevcut bulunan teminatları verecek ve bu hakların işleyişine dair bir BM Yüksek Komiseri adada görev yapacaktı. Kıbrıs sekiz kaymakamlıktan oluşacak ve Türklerin yoğunlukta olduğu bölgede iki kaymakam muhakkak Türk olacaktı.

Bu plan, prensip olarak Birinci Acheson Planı'nı kabul etmiş Türkiye tarafından reddedildi. Ağustos sonuna gelindiğinde ise müzakerelerin başarısızlıkla sonuçlandığı kabul edilmişti. ABD Ulusal Güvenlik Konseyi'nde yapılan bir toplantıya göre Acheson misyonunun başarısız olmasının iki sebebi vardı.¹¹³ Birincisi, Kıbrıs'ta yönetimi ele geçiremeyen Yunan hükümeti ve onun zayıflığıydı. Yani aslında bir anlamda bu zayıflık Yunanistan'ın Kıbrıs'a "söz geçirememesinin" bir sebebiydi. İkincisi ise Türkiye'nin Kıbrıs'ta egemen bir üsse sahip olmak istemesiydi ki bu da pratikte *taksim* anlamına geliyordu.

Tüm bu tartışmaların içerisinde bir husus önemliydi. 8 Eylül'de Başkan Johnson ve Acheson'ın da katıldığı bir toplantıda, bu noktadan sonra en iyi çözümün Türklerin Karpaz Yarımadası'nı bir oldubittiyle işgal etmesi ve Yunanların da Makarios'u devirdikten sonra *enosis* ilan etmesi olacağı belirtilmişti.¹¹⁴ Her türlü gecikmenin Makarios'un elini güçlendireceğini söyleyen Acheson, Türkiye'nin –er ya da geç gelecek– saldırısının kontrolsüz ve yıkıcı olmasındansa planlı ve verimli olmasını tercih etmek gerektiğini vurguluyordu. Olası bir Türk işgali sadece ABD'nin kendi içinde tartıştığı bir konu da değildi. Bu işgal teklifi Acheson tarafından Cenevre'de Erim ve Sunalp'e de yapılmıştı. Acheson, Birinci Acheson Planı'nda Türklere ayrılmış bölgeyi işgal etmesi durumunda 6. Filo'nun sorun çıkarmayacağını belirtmişti. İnönü ise, bu teklifin resmi olarak ABD Büyükelçisi tarafından yapılması gerektiğini söyleyerek geri çevirmişti.¹¹⁵ Dış politikadaki ihtiyatlı hali düşünüldüğünde İnönü'nün bu kararı çok da sürpriz değildi. Başbakan, ülkenin geleceğini güvenilirliği sorgulanabilir bir arabulucunun gizli tekliflerine bağlamaktan imtina etmişti.¹¹⁶ İnönü, Acheson'ın yapmaya çalışığının aksine, konuyla ilgili resmi bir yaklaşım talep etmişti.

Sonuç olarak 1963-1964 yılları Türkiye'nin adaya müdahale seçeneğini sürekli bir biçimde masada tuttuğu, ancak çeşitli sebeplerle de bunu gerçekleştirmediği bir bunalım dönemi idi. Türkiye bu dönemde çoğunlukla konuya ABD'nin müdahil olmasını istemiş ve sorunun diplomatik yollardan çözülmesini tercih etmişti. Bunda Türk hükümetinin, özellikle de İnönü'nün başarısızlık riski olan bir müdahaleye karşı çıkmasının payı büyüktü. Zira bu dönemde Türkiye'nin bir çıkarma gemisi dahi bulunmuyordu. Türkiye'nin duruşu incelenirken, konuya askeri açıdan da bakmak elzemdir.

Diğer yandan, 1963-1964 Kıbrıs bunalımı, Türkiye'nin diğer ilişkilerini de önemli ölçüde etkiledi. Türkiye ve Yunanistan ilişkileri bozuldu ve bunun Ege Denizi'nde önemli sonuçları oldu. Hem Kıbrıs hem de Ege'deki sorunların günümüzde de devam etmesi, bu dönemde yaşananların Türk dış politikası açısından ne denli önemli olduğunu da göstermektedir. Bunalım aynı zamanda, Türkiye ve ABD arasındaki ilişkileri de dönüştürdü. Kuşkusuz bu değişim Kıbrıs ile başlamamıştı. Küba Krizi bu bağlamda önemli bir mihenk taşıydı ve uluslararası sistemde yaşananlar da etkiliydi. 1970'lerde yaşanacak olan haşhaş üretimi problemi ve Türkiye'nin Kıbrıs Harekâtı ise, iki müttefikin arasındaki ilişkileri iyiden iyiye dönüştürecek gelişmeler olacaktı.

Bitmeyecek Bir Yolculuk: Türkiye ve Avrupa

Türkler ve Avrupa arasındaki ilişkiler, Türkiye'nin Cumhuriyet tarihinin sınırlarını aşan ve genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'ndan başlanarak incelenen uzun soluklu bir meseleye tekabül eder. Avrupa Birliği ile ilişkiler söz konusu olduğunda ise, AB'nin temelini oluşturan Avrupa Ekonomik Topluluğu ile 1963'te imzalanan Ankara Antlaşması ilk referans noktasını oluşturur. Türkiye'nin "Avrupa serüveni" o tarihten bu yana iniş ve çıkışları ile sürmekte olup aynı Kıbrıs meselesi gibi Türk dış politikasının en uzun soluklu meselelerinden birini oluşturmıştır. Türkiye'nin Avrupa'nın bir parçası olup olmadığı, yakın (veya uzak) gelecekte AB üyeliğinin gerçekleşme ihtimali veya Türkiye içinde uzun yıllar sorulduğu şekliyle, AB üyeliğinin Türkiye için yararları ya da olası zararları günümüzde hâlâ tartışılmaktadır. Daha uzun yıllar da tartışılacak gibi görünmektedir.

Oysa bu tartışmaların neredeyse tamamına yakını, AET ile yapılan antlaşmalar bağlamında 1960'lar ve 1970'lerde de yapılmıştı. Türkiye, AET'ye üyelik için 1959'da bir başvuru yaptığında, Demokrat Parti yönetiminin zihninde hem siyasal hem de iktisadi saikler vardı. Bir önceki bölümde de incelendiği üzere, Türkiye'nin geçirdiği ekonomik bunalım Türk dış politikasını yönlendirici bir hale bürünmüştü. Buna göre DP, AET'yi Türkiye'ye finansal olarak yardım edebilecek bir kurum olarak görmüş ve AET üyeliğine bu gözle olumlu bakmıştı. Ancak DP'nin 1959'da alelacele yaptığı üyelik başvurusunu tetikleyen siyasi sebep Yunanistan'ın başvurusu olmuştu. Türkiye, Yunanistan'ın içinde olduğu bir topluluğun dışında kalmak istememişti.¹¹⁷

Türkiye'nin AET ile müzakereleri ancak 1963'te tamamlanabildi. 1963'te imzalanan Ankara Antlaşması ile Türkiye ve AET arasında bir ortaklık kurulmuş oldu. Bu antlaşma Türkiye'nin AET'ye entegrasyonunu öngören üç safhadan oluşuyordu. Hazırlık safhasında Türkiye'nin –gümrük birliğine hazırlanması için– ekonomisi çeşitli yardımlarla geliştirilecek, sonraki aşamada ülkenin gümrük birliğine katılabilmesi için ekonomik politikalarının topluluk politikalarına yaklaştırılması sağlanacak ve son safhada da gümrük birliğine üyelik hedeflenecekti.¹¹⁸

1963 Antlaşması'na giden yol her ne kadar Yunanistan faktörü ve iktisadi gereklilikler ile açıklanabilirse de Türkiye'nin Avrupa ile ilişkisinin ideolojik boyutu da önemlidir. Zira Ankara Antlaşması'nın imzalanmasından sonra dönemin başbakanı İsmet İnönü antlaşmanın Türkiye'nin Batılılaşma serüveninde önemli bir aşama olduğunu vurgulamıştı.¹¹⁹ AB üyeliğinin *çağdaş uygarlık* düzeyine ulaşmanın ve Türkiye'nin *modern* kimliğini perçinlemesinin bir yolu olarak görülmesi, 2000'lerde de üzerinde durulan bir husus oldu. Fakat diğer yandan bu tarz bir düşüncenin Avrupa tarafında da benzer bir izdüşümü vardı. Antlaşma imzalandığı vakit Avrupa Komisyonu Başkanı olan Walter Hallstein, "Türkiye Avrupa'nın bir parçasıdır" diyordu.¹²⁰ Ancak bu

ifadenin işaret ettiği aidiyet, Türkiye-AB ilişkilerinin sonraki 60 yılında en önemli tartışmalardan biri olacaktı.

Bu dönemdeki Türkiye-AET ilişkileri kuşkusuz sonraki dönemlerden farklıydı. Ancak kesinlikle tartışmasız değildi. Türkiye ve Topluluk 1970'te Katma Protokol'ü imzalayarak Ankara Antlaşması'nın öngördüğü ikinci aşamaya geçti. Gümrük seviyelerinin peyderpey düşürüleceği ve düzenlemelerin topluluğun düzenlemelerine yakınlaştırılacağı bu geçiş döneminden sonra Türkiye gümrük birliğine katılacaktı. Ayrıca, protokolde serbest işgücü dolaşım hakkı da mevcuttu. Ancak, ilişkiler yapılan herhangi bir protokol ya da antlaşmada öngörüldüğü kadar pürüzsüz ilerlemedi. Öyle ki Türkiye 1978'de AET'ye karşı sorumluluklarını askıya aldı.

Kuşkusuz Katma Protokol'ün imzalandığı 1970'ten Türkiye'nin yükümlülüklerini askıya aldığı 1978'e kadar ikili ilişkileri etkileyen birçok gelişme kendisini gösterdi. Bunlardan biri, AET'nin 1970'lerde aldığı bazı kararların Türkiye'nin Ankara Antlaşması ile kazandığı statüye darbe vurmasıydı. AET, bu yıllarda Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı üyesi 91 –gelişmekte olan– ülkeye gümrük indirimleri uygularken, Akdeniz bölgesindeki birçok ülkeyle de çeşitli ticaret antlaşmaları yaptı.¹²¹ Söz konusu Akdeniz ülkelerinin çoğunluğu ile aynı ürünleri ihraç eden Türkiye ayrıcalıklı ve avantajlı durumunu kaybetti. Bunun sonucunda AET ile ilişkilerine temel olan bazı hususlarda revizyon talep etti.

Türkiye ve AET arasındaki ilişkileri etkileyen bir diğer faktör ise siyasiydi. 1970'ler boyunca Türkiye'nin dış ilişkilerine damga vuran en önemli meselesi Kıbrıs ve buna bağlı olarak Yunanistan'la yaşanan problemlerdi. Yunanistan'daki Albaylar Cuntası'nın 1974'te –Türkiye'nin Kıbrıs Barış Harekâtı sonucunda– çökmesi ve bunun sonucunda sivil hükümetin kurulmasıyla birlikte, Yunanistan ve AET arasında yeni bir sayfa açılmıştı. Bu yeni sayfada Yunanistan 1975'te üyelik başvurusunda bulunup müzakerelere başladı. Topluluğun Ankara'yı Kıbrıs Barış Harekâtı sebebiyle kınadığı bir dönemde Atina ile üyelik müzakeresi yapması ilişkiler bağlamında önemli bir sorun teşkil ediyordu.¹²² 1950'lerin sonunda eşit olduğu varsayılan bu yarışta Yunanistan, Türkiye'nin önüne geçmişti.

Ancak Türkiye'nin AET'ye dair tek endişesi bu da değildi. Türkiye 1970'lerin ikinci yarısında siyasal parçalanma ve ağır bir ekonomik kriz yaşıyordu. Bu ekonomik kriz sürecinde bir taraftan AET'nin değişen politikaları, diğer taraftan serbest işgücü dolaşım hakkının aşamalı olarak durdurulması ve Türkiye'nin kredi isteğinin reddedilmesi Ankara'da AET'nin aslında Türkiye ekonomisine zararının dokunabileceği düşüncesini yoğunlaştırdı.¹²³ Üstelik bu endişe sadece sıralanan gerekçelere de dayanmıyordu. Türkiye'de ithal ikameci sanayileşme modelinin tüm farklılıklarına rağmen hem Adalet Partisi hem de Cumhuriyet Halk Partisi tarafından savunulması bu dönemde –özellikle de Katma Protokol'ün imzalanmasından sonra– Türkiye ve AET ilişkilerine daha eleştirel ve hatta popülist bir yaklaşımı da beraberinde getirdi.¹²⁴

AET karşıtlığı “Onlar Ortak-Biz Pazar!” söyleminde vücut buldu. Türkiye’deki kutuplaşma ve parçalanmaya rağmen Katma Protokol, hem siyasi partilerin hem de kamuoyunun farklı sebeplerle de olsa üzerinde ortaklaştığı bir meseleye dönüşmüştü. Sol temel olarak emperyalizmden ve ülkenin gelişmiş sanayisinin alacağı zarardan dem vururken, sağ daha çok kimlik konuları üzerinden AET karşıtlığını 1970’ler boyunca sürdürdü.¹²⁵ Kısacası, 1978’de ilişkilerin dondurulması, böyle bir arka plan ile gerçekleşti.

1967 Kıbrıs Bunalımı

Kıbrıs, 1960 ve 1980 arası dönemde, Türk dış politikasının gündemini tekrarlayan krizler şeklinde meşgul etti. 1963-64 Krizi, Türkiye’nin müdahale tehdidi ve ardından gelen birçok müzakereden sonra sönümlenmişti. Ancak bu sönümlenme, Kıbrıs’ın geleceği konusundaki farklı hedeflerin bir çözüme bağlanması ya da bu hedeflerin değişmesi şeklinde gerçekleşmemişti. Yunanlar ve Kıbrıslı Rumlar *enosis* düşüncesinden vazgeçmemişti. Türkiye’nin istekleri görünüşte birleşik bir Kıbrıs’a işaret etse de aslında *taksim* üzerine yoğunlaşmıştı. Kıbrıslı Türklerin pek çoğu ise, anklavlarda izole ve kötü koşullarda yaşıyordu. Kısacası Kıbrıs konusu yeni bir krize gebeydi ve bu da 1967’de yaşanacaktı.

1964 sonrasında sabit kalan birçok şey olduğu gibi, yaşanan bazı değişiklikler de vardı. İlk olarak, Türkiye’de artık AP ve Demirel iktidardaydı. Demirel’in önceliği ise çoğunlukla Türkiye’nin ekonomik kalkınmasıydı. Demirel hükümetlerinin Kıbrıs konusu da dahil olmak üzere aldığı dış politika kararlarında bu hedef önemli rol oynadı.¹²⁶ Diğer yandan bu süreçte, adadaki Türk cemaati ile ilişkiler de değişime uğradı. Ankara, Kıbrıs konusundaki sertlik yanlılarını dizginlemeye çalışan bir yönelim gösterdi.¹²⁷ Yunanistan ve Kıbrıslı Rumlar arasındaki ilişkiler de bu dönemde değişime uğrayarak bir “çatışma” sinyali verdi. Örneğin Makarios –daha önce kendi isteği dahilinde– adaya gelen Yunan birliklerine komuta eden Grivas’ın Kıbrıs’ın işçilerine karışmasına karşı çıktı.¹²⁸ Kıbrıs’ın bir taraftan *enosis* düşüncesini savunurken, diğer taraftan Yunanistan ile yaşadığı problemler günümüzde literatürde hâlâ ele alınan önemli bir tartışma konusudur. Makarios’un 1960’ların ortalarından itibaren *enosis* için daha az istekli olduğu ancak yine de son kerte Yunanistan ile birlikte hareket ettiğini belirten bir literatür de mevcuttur.¹²⁹ Yunanistan’da ise Nisan 1967’de bir darbe gerçekleşti ve tarihe *Albaylar Cuntası* olarak geçen yeni bir rejim kuruldu. Cunta rejimi tüm niteliğine rağmen sağ ve anti-komünist çizgisi ve Yunanistan’ın NATO’nun güneydoğu kanadındaki önemi sebebiyle ABD ile iyi ilişkiler içinde kaldı.¹³⁰

1967’de *Albaylar Cuntası*’nın kurulması birkaç beklentiye de beraberinde getirdi. Birincisi, ABD cuntanın Sovyetler Birliği ile iyi ilişkiler içinde olan Makarios’u kontrol edebileceğini ummuştı. İkincisi, özellikle *enosis*’i destekleyen Rumlar da cuntanın bu konuda bir fırsat yaratabileceğini düşünmüştü. Bu bek-

lentilere paralel olarak, Ağustos 1967’de cuntanın lideri Papadopoulos, Makarios’u ziyaret ederek, “Kıbrıs için adil ve tarihsel olarak kabul edilebilecek tek çözüm”ün *enosis* olduğunu ilan etti.¹³¹ Dönemin Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil ise, Türkiye’nin böyle bir çözümü asla kabul etmeyeceğini açıkladı.

Yine de Eylül 1967’de, Türk ve Yunan başbakanları Kıbrıs sorununu müzakere etmek üzere Türk-Yunan sınırında buluştu. Aslında bu, Acheson görüşmelerinden sonra yapılan ilk görüşme de değildi. 1965’ten sonra, Türk ve Yunan dışişleri bakanları bu konuda bazı gizli müzakereler yapmış ve bu görüşmeler de başarısızlıkla sonuçlanmıştı. 1967’de iki günde gerçekleşen Keşan-Dedeoğlu görüşmeleri de benzer bir akıbete sahip oldu. Çağlayangil’in anılarına göre, Yunan Başbakanı Kollias, Kıbrıs’ın Türk-Yunan ilişkilerinde en büyük sorun olduğunu, bu sorunun adanın Yunanistan’a bağlanmasıyla çözülebileceğini söylemişti. Demirel de bunun üzerine, “Ada Yunanistan’a altı yüz mil, Türkiye’ye kırk mil uzaktadır. Bağlamak söz konusu ise Türkiye’ye daha çok yararır. Biz buraya adayı herhangi bir devlete ilhak etmek için gelmedik” şeklinde bir yanıt vermişti.¹³² İki gün içinde yapılan diğer toplantılar da benzer şekilde sona ermişti. Birçok kişiye göre, görüşmeler tam bir fiyaskoydu. Müzakereleri takip eden ABD’li yetkililer ise Türkiye ve Yunanistan arasındaki görüşmelerin aniden olumlu bir şekilde sonuçlanmasını beklemediklerini ifade etmekle birlikte, iki tarafın birbirinden bu denli uzak olduğunu görmenin kendilerinde tam bir hayal kırıklığı yarattığını belirtiyorlardı.¹³³

Türkiye ve Yunanistan’ın başarısızlıkla sonuçlanan bu görüşmelerinden kısa bir süre sonra, 15 Kasım 1967’de Grivas’ın kuvvetleri adadaki iki Türk köyü Boğaziçi ve Geçitkale’ye saldırı düzenledi. 24 Kıbrıs Türkü Yunan askeri tarafından öldürüldü. Bu olay, 1967 Krizi olarak adlandırılan süreci başlattı. Türkiye’de müdahale meselesi yeniden masaya yatırıldı.

Adaya müdahale konusu dış ve iç dinamikler açısından resmedildiğinde, 1964’tekine benzer bir süreç ortaya çıkmaktadır. Saldırıdan hemen sonra Demirel Bakanlar Kurulu’nu, genelkurmay başkanı ve kuvvet komutanlarını topladı ve müdahale kararı alındı. Parlamento da müdahaleye onay verdi. Fakat hem NATO hem de ABD nezdinde bazı girişimlerle diplomatik çözüm arayışı ön plana çıktı. Hatta ABD’nin konuya dahil olup Türkiye’yi bir müdahaleden vazgeçirmeye çalışması akıllara Johnson mektubunu da getirdi. Washington’ın Ankara’ya benzer bir biçimde davranıp davranmayacağı merak konusuydu. Çağlayangil anılarında, *bize verilen güvenceye göre böyle bir durum gözüküyordu* diyordu.¹³⁴ Ortada Johnson Mektubu gibi ağır bir tablo olmasa da ABD herhangi bir müdahaleyi, bir başka deyişle NATO için felakete dönüşebilecek bir Türk-Yunan savaşını engellemeye çalışıyordu. Bu bağlamda sadece Türkiye’ye değil, Yunanistan’a da baskı yapıyordu: 17 Kasım’da Atina’ya, Grivas’ın geri çağırılması gerektiğini söyleyen bir mesaj iletilmişti.

18 Kasım’da Türk Dışişleri Bakanı ABD’nin Ankara Büyükelçisi’ne Washington’ın müdahaleyi engellemeye çalışması konusunda serzenişte bulunmuştu.

Çağlayangil, mevcut koşullarda, “Amerikalı arkadaşlarımızın gelip geçmişte bir Türk girişimini engelledikleri için pişmanlık duyduklarını ve ‘Artık karar sizin’ demelerini bekliyordum” demişti.¹³⁵ Oysa ABD ne olursa olsun bir Türk-Yunan savaşını engelleme konusunda kararlıydı. Öyle ki ABD Dışişleri Bakanlığı, Kıbrıs, Türkiye ve Yunanistan elçiliklerine gönderdiği telgrafta, “ABD’nin ulusal çıkarları açısından Kıbrıs’taki meseleler, Yunanistan ile Türkiye arasındaki barışa kıyasla önemsizdir” diyor ve bu barışı korumak için yapılacak baskı sebebiyle bu ülkelerden özür dilemenize gerek yoktur notunu düşüyordu.¹³⁶

Bu süreçte ABD, sadece baskı aracını kullanmadı. Aynı zamanda yeni bir misyon da görevlendirdi. Özel temsilci Cyrus Vance, Ankara’da hükümete Türkiye’nin taleplerini sordu. Öncelikli hedef Kıbrıs sorununa çözüm bulmak değil, mevcut krizi atlatmaktı. Türkiye de bu durumda, adadaki Grivas’ın ve Yunan askerlerinin çekilmesini ve Makarios’un kurduğu muhafız teşkilatının dağıtılmasını talep etti.¹³⁷ Vance’in Türkiye, Yunanistan ve Kıbrıs arasında uyguladığı “mekik diplomasisi” Türkiye lehine sonuç verdi ve Yunanistan adadaki askerlerini kademeli bir biçimde çekmeyi yükümlendi. Makarios da ayrıca müzakereler yapmayı kabul etmiş ve bir kriz daha –ABD’nin de istediği gibi– bir müdahale ya da Türk-Yunan savaşı olmadan sönümlenmişti.

Bu noktaya kadar aktarılanlar, meselenin uluslararası boyutunu göstermektedir. Ancak bir de iç politikada yaşananlar vardı ki, bu konuda da aslında 1963-1964 bunalımıyla bazı paralellikler çizmek mümkündür. Zira Başbakan Demirel de önceki krizde Başbakan olan İsmet İnönü’ye benzer bir biçimde, müdahale konusunda oldukça tereddütlüydü. Bu tereddüdün sebeplerinden biri, Demirel’in iktisadi konuları önceliklendirmesiydi. Fakat bir başka sebep ise, Türkiye’nin bu müdahaleye hazır olup olmadığıydı. Krizin ve müdahalenin devlet bürokrasisi tarafından tartışıldığı dönemde, ordu bir müdahalede başarılı olacağını belirtmiş ancak çıkarmanın yapılabilmesi için on güne ihtiyaç olduğunu vurgulamıştı. Yine Çağlayangil’in aktardığına göre, Genelkurmay Başkanı Cemal Tural, “Elimizde tek çıkarma gemisi yok. İstanbul’dan araba vapurları, altı düz mavnalar getirteceğiz. Erleri ona bindireceğiz. Bu araçların Mersin’e gelmesi, hava şartlarına göre bir hafta veya on güne bağlıdır” diyordu.¹³⁸ Kuşkusuz tüm bu teçhizat eksikliği karar alıcıların zihninde soru işareti bırakıyordu.

Ancak 1960’ların siyasal yapısı içerisinde hem diğer siyasal partiler hem de kamuoyundaki müdahale isteği hükümeti sıkıştırıyordu. Demirel’e bu konuda yardım elinin önceki Kıbrıs bunalımında başbakan olan ana muhalefet partisi lideri İsmet İnönü’den gelmesi de manidardı. Paşanın, “Türkiye’yi mağlup devlet durumuna düşürmeyin”¹³⁹ ve Vance misyonunun elde ettiklerinden sonra, “Ben askerim. Amfibi harekâtının, girişen için ne kadar zor olduğunu bilirim. Zayıyatımız fazla olacaktır. Devlet istediğini elde etmiştir. Kararda ısrara lüzum yoktur”¹⁴⁰ sözleri halihazırda endişeli olan Demirel için rahatlatıcıydı. Ezcümle, müdahale seçeneğinin uygulanmamasının dış dinamikleri olduğu kadar iç dinamikleri de vardı.

1967 Krizi'nin önemli sonuçları oldu. Bunlardan biri Kıbrıslı Türklerin "Kıbrıs Geçici Türk Yönetimi"ni kurmasıydı. Başkanlığını Fazıl Küçük'ün, başkan yardımcılığını ise Rauf Denктаş'ın üstlendiği bu yönetim ve oluşturduğu kurallar bütünü fiili ve geçiciydi, zira 1960 Anayasası tamamen uygulanmaya kadar sürmesi hedefleniyordu.¹⁴¹ Diğer taraftan, 1967 Krizi'nin bir diğer sonucu, adadaki Türk ve Rum toplumlarının da müzakerelere başlamasıydı. 1971 yılına kadar sürecek olan bu müzakereler başarısızlıkla sonuçlansa dahi, iki toplumun temsilcilerini bir araya getirmesi ve bazı konularda geri adım atmalarını da sağlayabilmiş olması bakımından önemliydi. Aynı zamanda bu görüşmeler iki toplumun, "koruyucuları" konumundaki Türkiye ve Yunanistan ile olan ilişkilerinin dönüşümünü göstermesi açısından da önemliydi. Zira Makarios ve Yunanistan arasındaki mesafe bu dönemde daha da açıldı. Yunan hükümeti, farklı dönemlerde Kıbrıs'ın içişlerine karışılmaması gerektiğini söyleyen Makarios'u Hellenizm'e ihanet ile suçlayıp "ortadan kaldırmaya" çalışırken, Makarios ise Sovyetler Birliği'ne ziyaretler gerçekleştirip Kıbrıs'ın toprak bütünlüğüne ve bağımsızlığına saygı duyulması gerektiğine dair açıklamalar yapıyordu.¹⁴² Bu tarz mesajların hedefi hem Türkiye hem de Yunanistan'dı.

Kıbrıslı Türklere bakıldığında, özellikle Denктаş'ın, Türkiye'nin yine müdahale etmediği bu dönemde, adada Türkleri örgütleme ve Rumlara Türklerin pozisyonunu kabul ettirme çabasında olduğu görülmüyordu. Fırat'a göre, 74 harekâtının ortaya çıkardığı sonuç aslında temelde Denктаş'ın pozisyonunun askeri yöntemlerle kabul ettirilmesi olacaktı.¹⁴³

Son olarak 1967 Krizi'nin Türkiye'yi etkileyen sonuçları da oldu. Bunlardan biri, Johnson mektubundan sonra yükselişe geçen Amerikan karşıtlığının bir üst noktaya taşınmasıydı. Bir diğeri ise, Türkiye'nin adaya müdahale edebilmesi için gereken askeri hazırlıkların başlaması ya da hızlanmasıydı. Örneğin, 1960'lar boyunca yokluğuna atıfta bulunulan çıkarma gemilerine Türkiye, bu krizden sonra sahip olacaktı. Bu gelişme, 1960'larda yapılamayan müdahalenin 1974'te yapılabilmesinin en önemli sebeplerinden biri haline gelecekti.

Amerika ile İlişkilerde Başka Bir Mesele: Haşhaş Ekimi Sorunu

1960'lı yılların değişen dünyasında uyuşturucu giderek yaygınlaşarak sosyal bir problem haline gelmenin yanı sıra, aynı zamanda gençliğin isyanının ve toplumsal karmaşanın bir sembolü olmuştu. 1968'de ABD'de tam da Vietnam karşıtı gösterilerin ve Martin Luther King suikastı gibi gelişmelerin yaşandığı "toplumsal karmaşa" döneminde başkanlık için yarışan Richard Nixon'ın siyasi kampanyasının temel taşı ise "düzen" oluşturmuştu. *Uyuşturucuya karşı savaş (war on drugs)* her ne kadar 1971'de resmi olarak ilan edilse de Nixon başkanlık yarışından itibaren bu savaşı başlatmıştı. Günümüzde Nixon'ın uyuşturucuya karşı savaşının aslında gerçekten uyuşturucuya karşı mı yapıldığı yoksa aslında zihninde çeşitli uyuşturucularla özdeşleştirdiği hippilere ya da

Afro-Amerikalılara karşı duyduğu ırkçılığın bir parçası mı olduğu hâlâ tartışılmaktadır.¹⁴⁴ Ancak kesin olan bir şey vardı ki bu savaş ABD'nin bazı ülkelerle olan ilişkilerini ciddi anlamda etkileyecekti.

Bu ülkelerden biri, eroinin hammaddesi olan afyonun üretildiği Türkiye idi. Afyonun temel maddesi haşhaş ise, Türk çiftçiler tarafından yasal olarak üretilen önemli bir geçim kaynağıydı. Haşhaş ekimi Türkiye'de çeşitli düzenlemelere tabiydi. Türkiye Milletler Cemiyeti nezdinde yapılan 1931 Afyon Sözleşmesi'nin onaylanmasından sonra bazı yasalarla afyon üretimini düzenlemişti. 1933 yılında çıkarılan bir kanunla Bakanlar Kurulu yıllık olarak hangi şehirlerde haşhaş ekimi yapılacağına karar verme yetkisine sahip olmuş ve 1938'de yapılan bir başka yasa da Toprak Mahsulleri Ofisi'ni (TMO) haşhaş alımında bir tekel konumuna getirmişti. Fakat bazı eserlere göre, devletin kontrolü tüm düzenlemelere rağmen düşüktü ve köylü tüm üretimini TMO'ya satmıyordu.¹⁴⁵ Bu sebeple, aslında ABD'nin haşhaş ve afyon üretiminde daha sıkı tedbirler alınması için yaptığı baskı 1950'lerden itibaren başlamıştı.

Türkiye'de yetiştirilen haşhaşın ne kadarının TMO dışında satıldığı ve uluslararası uyuşturucu ticaretinin ne kadarını oluşturduğu tartışmalı bir meseledir. 1961 yılında, ABD'nin CENTO'ya yaptığı bir şikâyetle, ABD'de kullanılan eroinin yüzde 70'inin Fransız laboratuvarlarında üretildiği ve bu laboratuvarlarda kullanılan afyonun da başta Türkiye olmak üzere Ortadoğu'dan temin edildiği yazıyordu.¹⁴⁶ ABD daha sonra bu oranı yüzde 80 olarak verecekti. Bu oranların alıntılandığı Windle, Türkiye'nin 1960'lardan itibaren bu tarz şikâyetlere bağlı olarak bazı önlemler aldığını ancak bu konuda yetersiz kaldığını belirtmektedir. Diğer yandan, yazarın kendisi de TMO'ya satılmayan üretimin ne kadar olduğunun tam olarak bilinemediğini kabul etmektedir. Erhan ise bu konuda, kaçak miktarının ABD'nin iddia ettiğinin çok çok altında bulunduğunu yazmaktadır.¹⁴⁷ Diğer taraftan, 1970 yılında parlamentoda Malatya'nın ekim sahası olmaktan çıkarılması üzerine söz alan Malatya Milletvekili Hakkı Gökçe, haşhaştan elde edilen afyonun kilogramının TMO tarafından 80 liraya alındığını ancak bu fiyatın kaçak olarak 800-1.000 liraya çıktığını, bu sebeple de ham afyonun çoğunluğunun gizlice satıldığını kabul eden bir konuşma yapmıştı.¹⁴⁸ Örneğin, Türkiye'de afyonun ne kadarının "kontrol dışı" olduğu ve bunun uluslararası uyuşturucu ticaretindeki payı bilinmiyordu.

Tüm bu belirsizliğine rağmen Nixon'ın uyuşturucuya karşı açtığı savaş, 1960'ların sonunda ve özellikle 1970'lerin ilk yarısında Türkiye ile ilişkilerine bir başka sorun olarak yansdı. Washington Ankara'ya haşhaş üretiminin yasaklanması için baskı yapmaya başladı. 1971'deki muhtıraya kadar, görevdeki Demirel hükümeti haşhaş ekilebilen vilayetlerin sayısını azalttı, ancak tümünden yasaklamadı. O dönemde Nixon'ın ulusal güvenlik danışmanı olan Kissinger'ın başkana yazdığı 1970 tarihli bir notta, haşhaşın halen üretilmekte olduğu illerin Demirel'in siyaseten kalesi olduğu, tamamen yasaklanması halinde başbakanın "hayatta kalamayacağı" belirtiliyordu.¹⁴⁹ Kissinger bu notu, Türkiye'ye o dö-

nemde yapılacak ekonomik yardımın devam etmesi için yazmıştı. Zira 1970'te ABD Kongresi'nde haşhaş üretimi yasaklanmadığı takdirde Türkiye'ye ambargo uygulanması gerektiği konusunda tartışmalar yapıyordu. Hatta bu konu TBMM gündemine de taşınmış, İçel Milletvekili Celâl Kargılı, ABD siyasetinde yaşanan Türkiye, haşhaş ekimi ve buna bağlanan mali yardım konulu tartışmaları tarihsel olarak Tütün Rejisi ve Düyûn-ı Umumiye ile özdeşleştirerek bu meselenin Türkiye'nin bağımsızlık meselesi olduğunu belirtmişti.¹⁵⁰

Haşhaş ekimi ve afyon ticareti konusu 12 Mart 1971 Muhtırası'ndan sonraysa farklı bir boyut kazandı. Teknokrat Erim hükümetinin göreve başlamasından kısa bir süre sonra, Haziran 1971'de ekim yasaklandı. Konu ABD'nin istediği şekilde çözümlenmişti. Dönemin başbakanı Nihat Erim ise hatıralarında bu konunun bir *iş politikası* olarak kullanıldığını, işin aslının farklı olduğunu yazmaktadır.¹⁵¹ Erim'e göre, 1959'da 42 şehirde haşhaş yetiştirilirken bu 1969'da 9 ile düşmüş, 1970'te 7, 1971'de ise 4 ile inmişti. Bunun yanında, haşhaş ekilen illerin 7 ve 4'e düştüğü Demirel hükümeti döneminde çiftçiye herhangi bir tazminat da ödenmemişti. Erim, yasak kararı alınmadan önce ABD ile tazminat ve uzun vadeli yatırım konularının karara bağlandığını belirtmekte, köylünün bu şekilde daha kazançlı çıkacağını ve aynı zamanda ABD ile askeri ve iktisadi olarak darboğaza girmiş ilişkileri de düzelterek düşünerek bu kararı aldığını söylemektedir. Ancak köylü için gerekçesi ne olursa olsun, Erim kararın bir siyasi değerlendirme sonucunda alındığını da kabul etmektedir.

Ara rejimin sona ermesinden sonra 1973 seçimini kazanan Ecevit, Temmuz 1974'te yasağı kaldırdı. Toplamda 7 ilde haşhaş ekimine izin verildi. Amerikan Kongresi, Türkiye'ye verdiği kredilerin ve yaptığı silah yardımlarının durdurulması kararını aldı. Ancak haşhaş krizinin yaşandığı dönemde, bir de Kıbrıs krizi yaşanıyordu. Kongre, Kıbrıs Barış Harekâtı'ndan sonra, Türkiye'ye karşı bir ambargo yasasını kabul etti. Aslında böylece, haşhaş ekimi yasağının kaldırılması ile başlayan ambargo süreci, Kıbrıs krizi ile nihayetine ermiş oldu. Başlamışlı, ABD'nin ambargo sürecinde bilinçli olarak haşhaş meselesini geri planda tutup Kıbrıs konusunu öne çıkardığını iddia etmektedir.¹⁵² Washington bu şekilde hem Yunanistan'da yükselen ABD karşıtlığını ve ABD kamuoyundaki eleştirileri hafifletebilecek hem de Türkiye'yi haşhaş ekimi konusunda cezalandırabilecekti. Kuşkusuz, ABD'nin bu "bir taşla iki kuş" stratejisi, Türk-Amerikan ilişkilerinin en sancılı dönemini de beraberinde getirecek ve Türkiye'nin sistemdeki konumu önemli tartışma konularından birine dönüşecekti.

Dış Politikada Dönüşümün Bir Başka Veçhesi: Türkiye'nin Arap Yanlısı Politikaları

Bir araştırmacı, "Soğuk Savaş, Ortadoğu ve Türkiye" gibi anahtar kelimeleri kullanarak genel bir literatür taraması yaptığında, çoğunlukla Demokrat Parti dönemini analiz eden kaynaklara ulaşır. Zira Soğuk Savaş döneminde

Türkiye-Ortadoğu ilişkilerini ele alan tarihyazımına DP'nin bölgeye dair Batıcı ve proaktif tutumunu değerlendiren ve Bağdat Paktı'nı analiz eden eserler hâkimdir. Bir başka deyişle, Türkiye'nin Ortadoğu ile ilişkileri 1950 ve 1960 arasındaki gelişmelere sıkışıp kalmış gibidir. Oysa ki Soğuk Savaş uzun bir döneme tekabül eder ve doğaldır ki Türkiye'nin Ortadoğu politikası da DP döneminin tekelinde değildir. Mesela, Türk dış politikasının 1960'lar ve 1970'lerdeki resmi, araştırmacıya çoğunlukla bir “değişim” teması sunar ve Ortadoğu'ya ilişkin politikalar da bu bağlamda istisnai değildir.

İşte Türkiye'nin 1960'lardan itibaren Arap dünyasıyla yakınlaşma çabası böylesi bir değişime işaret ediyordu. Ankara, Arap dünyasının çoğunluğu tarafından 1950'ler boyunca Batı'nın ileri karakolu olarak görülmüş ve Türkiye'nin rol oynadığı Bağdat Paktı da Arap dünyasını bölme hedefinin bir uzantısı olarak algılanmıştı. Bu durumun sakıncaları ise daha 1950'lerden itibaren Kıbrıs meselesi bağlamında görülmüştü. Zira konu BM'de tartışılırken, Arap dünyası ve Bağlantısız ülkeler genellikle Türkiye karşıtı bir tutum içine girmişti. Bu durum Türkiye açısından Kıbrıs konusunun daha da alevlendiği 1960'larda hayati bir hale geldi. Bağlantısızlar'ın geneliyle doğrudan yakınlaşma fırsatı olmayan Türkiye böylece Arap dünyasının Bağlantısız üyeleriyle arasını düzeltme stratejisi güttü.¹⁵³

Türkiye bu stratejiyi 1960'ların ilk yarısından itibaren takip etmeye başladı. Ancak özellikle 1965'ten sonra, Adalet Partisi döneminde daha kararlı bir duruş sergiledi. Bu duruşun yansımasını Haziran 1967'de gerçekleşen Arap-İsrail savaşı sırasında görmek mümkün oldu. Dışişleri Bakanı Çağlayangil mecliste, “Türkiye'deki tesis ve üslerin Türkiye'nin iradesi dışında ve Türkiye'nin menfaatleriyle ve politikası ile bağdaşmayacak şekilde” kullanılamayacağını açıkladı.¹⁵⁴ Türkiye Ortadoğu'daki bunalımın sürdüğü dönem içinde üsler konusunda çok dikkatli davrandı ve üslerin kullanıldığına dair iç ve dış basında çıkan haberleri tekzip etme konusunda da oldukça titiz bir tutum sergiledi. Aynı zamanda BM Genel Kurulu'nda Türkiye, Kudüs'ün statüsünün değiştirilmemesinden yana tavır aldı. Dışişleri'nin deyimiyle bu, Türkiye'nin Araplara karşı olan “hayırhah tutumu”nun bir neticesiydi.¹⁵⁵ Türkiye bu dönemde ayrıca, birkaç yıl öncesinde savaşın eşiğine geldiği Suriye'ye de yardım teklifinde bulunarak ülkeye yiyecek yardımı gönderdi. Bu yardımdan kısa bir süre sonra, diğer Ortadoğu ülkelerine de Kızılay aracılığı ile yiyecek ve ilaç yardımı yaptı.¹⁵⁶

Türkiye'nin Filistin meselesinde aldığı tavır sadece 67 Savaşı ile sınırlı değildi. Mescid-i Aksa'nın yakılmasından sonra 1969'da Rabat'ta toplanan İslam Zirve Konferansı'na da katılan Türkiye, sonrasında kurulacak İslam Konferansı Örgütü'nün çalışmalarında da yer alacaktı. Bu da Türkiye'nin bölgeye dair politikasındaki değişiklik çabasını gösteriyordu. Ancak Türkiye açısından bu değişim aynı zamanda “dengeli” bir temele de oturmak zorundaydı. Türkiye, Arap dünyasına karşı *hayırhah* tutumunu sürdürürken, İsrail ile ilişkilerine dikkat etmeye çalıştı. Türkiye'nin bu çelişkili denebilecek tutumu, örgüt ve

konferanstaki duruşuyla da çok benzeşiyordu. Örneğin, Türkiye İslam ülkeleri arasında birlik ve dayanışma sağlamayı amaçlayan örgütün kuruluş sürecinin dışında kalmak istememiş ancak diğer yandan temkinli davranarak daimi bir genel sekreterliğin kuruluş çalışmalarına katılmamıştı.¹⁵⁷ Kurulmasından sonra, örgütü Bağlantısızlar'a sesini duyurabileceği bir ortam olarak görecekt fakat yapılan zirvelere eşit düzeyde katılmaktan kaçınacaktı. Alpkaya'ya göre, Türkiye'nin bu tutumunun hem dönemin konjonktürü ile hem de laik bir ülke olmasıyla ilişkisi vardı.¹⁵⁸ Laiklik konusundaki tartışma bir tarafa bırakıldığında, Türkiye'nin çelişkili yahut temkinli tutumunun sebebinin İsrail olduğu görülmüyordu. Nitekim, Ankara konferansta alınan kararlar konusunda da seçiciydi. Örneğin, İsrail'in 67 Savaşı'nda işgal ettiği yerlerden çekilmesi ve Doğu Kudüs'ü boşaltması kararını kabul etmiş ancak İsrail'le diplomatik ilişkilerin kesilmesini gerektiren kararı reddetmişti.¹⁵⁹ Kısacası hükümet, Arapları tatmin etmeye çalışırken, bunu İsrail ile ilişkilerini tamamen bitirmeyecek ve ciddi şekilde zayıflamış olsa da normal bağları sürdürecekt şekilde yapmaya çalıştı.¹⁶⁰

Türkiye, İsrail ile normal ilişkileri güçlendirmeden sürdürebileceği görüşündeydi. Bu görüş, 1960'lar bağlamında doğru, 1970'ler bağlamında ise yanlıştı. Bir başka deyişle, 1970'lerde Türkiye'nin Arap dünyasına yönelik politikaları İsrail ile ilişkilerini "soğuk ama normal" seviyesinin altına düşürdü. Bunda rol oynayan gelişmelerden biri 1973'teki Yom Kippur Savaşı'ydı. Bu savaşta Ankara, İsrail'e yardım götürecek ABD uçaklarının Türkiye'deki üsleri kullanmasına izin vermezken, Arap ülkelere yardım götüren Sovyetler Birliği uçaklarının hava sahasından geçmesini engellemedi.¹⁶¹ Görünüşte tarafsız olmasına rağmen önemli ölçüde Arap yanlısı olan bu tutumun tek sebebi Kıbrıs da değildi. Arap ülkelerinin İsrail'i destekleyecek ülkelere petrol ambargosu uygulayacağını ilan etmesi de Türkiye'nin bu tutumunda etkili olmuştu.¹⁶² Aslında Türkiye'nin Arap ülkeleri ile kurmaya çalıştığı ilişkinin ekonomik boyutu sadece Yom Kippur Savaşı bağlamında değil sonrasında da etkili olacaktı. Bu konu bu bölümün politik ekonomi kısmında ayrıca irdelenecektir.

1974'teki Kıbrıs Harekâtı ve sonrasında Batı ile ilişkileri bozulan Türkiye, Arap dünyası ile yakın ilişkiler kurma çabasını artırdı. 1975 yılında ilk kez İslam Konferansı Örgütü'nün Dışişleri Bakanları Konferansı'na eşit düzeyde katılım gösterdi. Aynı yıl Filistin Kurtuluş Örgütü'nü (FKÖ) Filistin halkının temsilcisi olarak tanıdığını beyan etti. 1976'da FKÖ'nün Ankara'da bir temsilcilik açmasını kabul ettiğini ilan etti. Temsilcilik 1979'da Arafat'ın Türkiye ziyareti sırasında açıldı. Tüm bu gelişmeler karşısında, sürpriz olmayan bir biçimde İsrail ile ilişkiler de hızla bozuldu.

Bu alt bölümün başından itibaren, Türkiye'nin Arap dünyasıyla değiştirmeye çalıştığı ilişkilerin bir sebebinin Kıbrıs olduğu belirtildi. Bu noktada, Türkiye'nin bu politikasından Kıbrıs özelinde sonuç alıp almadığı önemli bir sorudur. Süha Bölükbaşı, Türkiye'nin 1980'lerde İsrail ile ilişkilerini bozan Arap yanlısı politikasını tekrardan gözden geçirme ihtiyacı hissettiğini çünkü

bu politikanın Kıbrıs meselesinde herhangi bir kazanım sağlamadığı gibi Arapların ve FKÖ'nün Rum yanlısı politikalarını devam ettirdiğini söylemektedir.¹⁶³ Bir başka deyişle, 1960'lı ve 1970'li yıllar, Türkiye ya da Kıbrıslı Türklere BM çerçevesinde bir katkı sağlamadı veya Arapların Kıbrıs Cumhuriyeti yanlısı tutumunu değiştiremedi. Ancak, örneğin, Kıbrıslı Türklerin İslam Konferansı Örgütü toplantılarına önce konuk sonra ise gözlemci sıfatıyla katılabilmesi gibi daha ufak çaplı bazı gelişmelere sahne oldu. Fakat Türkiye'nin politikalarını oluştururken bundan daha fazlasını hedeflediğini söylemek mümkündür.

Türkiye'nin bu dönemde Arap dünyası ile ilişkilerini yenileme çabası kamuoyunun önemli bir bölümü tarafından da desteklenen bir durumdu. Türkiye'nin bölgeye olan bağlantısında tek faktör ve aktör devlet değildi; ulusötesi dinamikler de rol oynuyordu. Bunun en önemli örneklerinden biri, Türkiye'de farklı gruplara mensup sol militanların Suriye, Ürdün ve Lübnan'daki FKÖ kamplarında eğitim almalarıydı. Deniz Gezmiş, Hüseyin İnân, Yusuf Aslan gibi dönemin sol hareketinin önemli karakterlerinin hepsinin yolu bu kamplardan geçmişti. Sol militanlar bu şekilde bir taraftan Filistin davasını sahipleniyordu. Onlara göre, Filistinli savaşçılar emperyalist İsrail'e karşı bir halk savaşı yürütüyorlardı.

Solun Filistin davasına ek olarak, siyasal İslamcı grupların da Ortadoğu'yla olan ilişkileri bu dönemde arttı. Erbakan'ın 1970'lerdeki partisi MNP, Suudi Arabistan ve İslam Konferansı Örgütü ile daha sıkı ilişkiler talep ederken, Müslüman Kardeşler'in Türkiye'deki temsilcisi gibi davrandı.¹⁶⁴ Bu dönemde solu ve siyasal İslamcı sağı birleştiren istisnai unsurlardan biri İsrail karşıtlığıydı. 1970'li yıllarda Ortadoğu ayrıca, İslami kesimin ideolojik endoktrinasyonu açısından da önemli rol oynadı. Müslüman Kardeşler'in öğretileri doğrultusunda yazılmış kitaplar ilk bu dönemde Türkçeye çevrildi ve Suudi Arabistan'ın Türkiye'nin İslami kesimi üzerindeki –finansal ve örgütsel– etkisi giderek arttı.¹⁶⁵ Görüldüğü gibi, Türkiye ve Ortadoğu ilişkileri bu dönemde devletler arası ilişkilerin ötesine geçti.

Ermeni Meselesinin Geri Dönüşü: ASALA ve Ötesi

Türk Dışişleri nezdinde Ermeni meselesi üzerine çalışmalar yapmış birkaç önemli isimden biri olan Bilâl Şimşir, Cumhuriyet döneminden bahsederken 1970'lerde Türk diplomatlarına yönelecek Ermeni terörü için 1965'i önemli bir dönüm noktası olarak göstermektedir:

1965 yılında tanık olduğumuz sözde Ermeni katliamının 50. yılı kampanyası sırasında, Talat Paşa'nın katili Soghomon Tehlerian'a ABD'nin Fresno şehrinde bir anıt dikildi. "Ermeni Ulusal Kahramanı" ilan edilen ve anıtı dikilen Tehlerian ile geleceğin Ermeni katillerine bir mesaj verildi. Türk diplomatlarını vuracak Ermeni "yiğitlerin" de işte böyle anıtları dikilecek, onlar da "Ermeni Ulusal Kahramanı" ilan edilecek denmek istendi ve yeni dalga Ermeni terörünün tohumları atıldı.¹⁶⁶

Kuşkusuz, Türk dış politikasının her zaman bir Ermeni meselesi vardı. Erken Cumhuriyet döneminde –örneğin ABD’de– Ermeni lobisinin Türkiye karşısı faaliyetleri hep mevcuttu. Benzer bir biçimde, Türkiye’nin 1945’te Sovyetler Birliği ile yaşadığı krizde, Doğu vilayetlerine dair ortaya konan taleplerde Sovyet Ermenistan’ı önemli bir noktada duruyordu. Ancak Şimşir’in de belirttiği gibi, 1965’teki 50. yıl anmaları Türkiye için önemli bir dönemece de işaret ediyordu. Zira bu tarihten sonra neredeyse her yıl tehcirin yıldönümünde Türk dış politikasının bir de Ermeni tezlerine karşı koymak ve bu tezleri kabul eden devletleri “kınamak” gibi bir görevi de olacaktı.

Gelecekteki terör saldırıları açısından irdelendiğindeyse, dışişleri bürokrasisinde bazı diplomatların 1960’larla beraber Ermeni faaliyetlerinin farkında olduğu görülmektedir. Dönemin tanıklıkları üzerinden konuyu irdeleyen Sert, 1960’ların sonlarında Beyrut’ta büyükelçilik yapan Taha Carım’ın Lübnan’daki Ermenilerin Türk hükümeti görevlilerine karşı geniş çaplı saldırılar planladığı konusunda Ankara’yı bilgilendirdiğini, ancak dışişleri bürokrasisinin önemli bir kısmı da dahil olmak üzere kimsenin Ermeni iddialarının bir terör dalgasına dönüşeceğini ummadığını yazmaktadır.¹⁶⁷ Kısacası, hem Ermenilerin soykırım tezleri hem de faaliyetleri 1960’larda Türkiye’de devlet kademelerinde fark edilmeye başlanmıştı. Ancak buna rağmen devlet bu konuda henüz sistematik bir hazırlık içinde değildi.

Türkiye’de hem devletin hem de kamuoyunun dikkatini bu konuya çekecek bir başka önemli dönüm noktası ise Ocak 1973’te gerçekleşti. Kaliforniya’da yaşayan Osmanlı İmparatorluğu doğumlu Gürgen Yanıkyan, II. Abdülhamid devrine ait bir tabloyu Türk hükümetine hediye etmek istediğini belirterek bir otele davet ettiği Türkiye’nin Los Angeles Başkonsolosu Mehmet Baydar ve Konsolos Bahadır Demir’i vurarak öldürdü. Birçok kişiye göre bu olay, ASALA (Ermenistan’ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu) ve JCAG’ın (Ermeni Soykırımı Adalet Komandoları) sonraki on yılda işleyeceği cinayetler için bir katalizör işlevi görmüştü.¹⁶⁸

1970’lerdeki Ermeni terör saldırıları için bu iki örgüt sorumlu tutulmakla birlikte, Türkçe ve yabancı dildeki yazında da genellikle ASALA daha ön plandadır. Bunun bir sebebi, çoğunlukla Soğuk Savaş dinamikleridir. Zira ASALA kendisini Marksist çizgide tanımlayıp Sovyetler Birliği’ni “dost” bir ülke olarak kabul ediyordu. JCAG ise ideolojik olarak sağda konumlanıyordu. Bir başka nedeniye, 1983’teki Orly Havalimanı saldırısı gibi büyük çaplı ve sonuçları itibarıyla sadece Türklere zarar vermemiş saldırıları ASALA’nın gerçekleştirmesidir ki bu, uluslararası alanda ASALA’nın ön plana çıkmasını açıklar niteliktedir. Sonuç olarak, her iki örgüt de 1975’ten itibaren terör saldırıları gerçekleştirdi ve birbiriyle rekabet halinde olsalar da temel olarak aynı şeyleri talep ettiler: Tehcirin soykırım olarak tanınması, tazminat ve toprak.

Hem Türkiye’nin diplomatik misyonlarına hem de Türk Hava Yolları’nın (THY) ofisleri gibi erişmenin daha kolay olacağı yerlere yapılan bu saldırılar 1980’li yılların ortalarına kadar sürdü. Şimşir’e göre, bu saldırılarla Türk

Dışişleri Bakanlığı dünyada personelini teröre en çok kurban vermiş Dışişleri Bakanlığı oldu.¹⁶⁹ 27 suikast ile 30'dan fazla bakanlık personeli hayatını kaybetti. Bu hem bakanlığın içinde hem de Türk kamuoyunda bir infial yarattı. Türkiye'nin bu konudaki tutumu ise zaman içinde oluştu. Çok üzerinde durulmayan bir iddiaya göre, 1970'lerin sonunda Dışişleri Bakanı Çağlayangil, Ermeni partileriyle Zürih'te bir araya gelmiş ve soruna bir çözüm bulmaya çalışmış ancak sonuç alamamıştı.¹⁷⁰ Bu başarısız girişimin yanı sıra, Dışişleri Bakanlığı 1970'lerin ikinci yarısıyla birlikte bir anti-tez oluşturma sürecini başlattı. Bilâl Şimşir ve Kâmuran Gürün'ün kitapları bu sürecin sonucuydu.¹⁷¹ Bu kitaplar –ve daha sonra yazılacak birçok eser– tehcir kararını güvenlik meselesi ile gerekçelendirdi. Bu tez, günümüzde hâlâ Türkiye'nin 1915 konusuna dair temel söylemini oluşturmaktadır.

Ermeni meselesi ile ilgili söylenmesi gereken bir başka husus konunun, terörün devam ettiği 1970'ler ve 1980'ler bağlamında ve ayrıca günümüzde Türkiye'nin diğer ülkelerle ilişkilerini de etkilediği ve ek olarak ulusötesi dinamiklere sahip olduğudur. Örneğin, ASALA Beyrut'ta ortaya çıkmıştı ancak finansal olarak dünyanın çeşitli yerlerine dağılmış diasporadan önemli ölçüde desteğe sahip olmuştu.¹⁷² Benzer şekilde, birçok ASALA militanı Beyrut'taki FKÖ kamplarında eğitim görmüştü ve örgütle iyi ilişkiler içindeydi. Bu durum, o dönemde Türkiye'nin Filistin yanlısı politikaları göz önünde tutulduğunda oldukça manidardı. Diğer yandan, İsrail'in Türkiye ile 1970'lerde bozulan ilişkilerini 1980'lerde düzeltme girişimlerinde kullandığı bir söylem olması açısından da önemliydi.¹⁷³ İsrail bu dönemde FKÖ ve ASALA arasında bir özdeşlik kurup aynı zamanda ABD'deki Ermeni diasporasının inisiyatiflerini Yahudi diasporası vasıtasıyla engelleme yolunu tutmuştu. Aharon'a göre bu, 1980'lerde Türkiye'ye İsrail'in iyi bir müttefik olabileceğini göstermesi açısından önemliydi.¹⁷⁴

Ermeni terörü 1984'ten sonra sona erdi. Türkiye bu dönemde genelde haksızlığa uğramış olduğu gibi bir intibaya sahipti. Zira diplomatların ölümünün Batı'da yeterince önemsenmediğini, hatta bazen ASALA yanlısı bir tutumun olduğunu düşünüyordu. Benzer bir düşünce, terör eylemleri bitip daha sonra bazı ülke parlamentolarının 1915'i soykırım olarak tanıma kararı aldığı döneme de hâkim olacaktı. Bu konuda Türkiye'nin haklılık payı vardı ancak kamu diplomasisi ve lobi faaliyetleri konusundaki eksiklikleri de önemli rol oynuyordu. Zaten 1974 Kıbrıs Harekâtı da Türkiye karşıtlığını artırmıştı ve tüm iç içe geçmiş problemler Türkiye'nin Batı ile ilişkilerini toplu bir biçimde etkileyecekti.

Türk Dış Politikasında Dönüm Noktası: Kıbrıs Barış Harekâtı

Harekâtın Sebepleri: Kıbrıs Siyasetindeki Gelişmeler

1950'lerden beri Türk dış politikasında önemli bir yer işgal eden Kıbrıs meselesinin en önemli dönüm noktası 1974'te gerçekleşti. 1960'lar boyunca

müdahale edip etmeyeceği merak konusu olan Türkiye, 1974 Temmuz’unda gelişen bir dizi olay sonunda adaya harekât başlattı. Bu müdahale, 1960’lardaki müdahale tartışmaları açısından düşünüldüğünde bir son perde, Türk dış politikası açısından yorumlandığındaysa yeni bir başlangıca işaret ediyordu. Türkiye’nin müdahalesinin hem Kıbrıs hem de Türk dış politikası için önemli sonuçları oldu. Öyle ki bu sonuçlar, Türk dış politikasının tamamını bugün de etkilemeye devam etmektedir.

1967 Krizi’nin sonuçlarında değinildiği gibi Türkiye adaya müdahale edemezken, Kıbrıslı Rum ve Türk cemaatleri arasında görüşmeler başlamış ancak bu müzakerelerden herhangi bir müspet sonuç çıkmamıştı. 1973’e gelindiğinde BM nezdinde de yapılan bu görüşmelerde, parlamentoda oluşacak Rum ve Türk vekil sayıları ve veto yetkisi gibi bazı konularda bir oydaşma olsa da Türk tarafının özerklik talebi ve bu talebin Rumlar tarafından kesinlikle kabul edilmemesi gibi sebeplerle anlaşma sağlanamadı.¹⁷⁵

1974’e kadar geçen süreçte, Yunanistan’ın Kıbrıs ve özellikle Makarios ile ilişkileri tamamen değişmişti. 1967 bunalımında Türkiye’nin müdahale tehdidi sonrası adadan gönderilen Grivas 1971’de tekrar adaya dönmüş ve EOKA-B’yi kurmuştu. Yunan cuntasının desteklediği EOKA-B’nin hedeflerinden biri de Makarios’tan “kurtulmaktı.” Bu süreçte Makarios hem cunta destekli suikast girişimine hem de kilisenin darbe girişimine maruz kaldı. 1973 ve sonrasında cunta ile Makarios’un arasındaki ilişkiye etki eden birkaç gelişme meydana geldi. Birincisi, Kasım 1973’te Yunan cuntasının içinde de bir darbe gerçekleşmiş, İoannides liderliği ele geçirmişti. İoannides Kıbrıs konusunda selefinden çok daha “şahindi” ve bu sebeple adaya dair daha yıkıcı politikalar takip etmesi bekleniyordu.¹⁷⁶ Bunun, Kıbrıslı Türkler için olduğu kadar Makarios yönetimi için de sakıncaları vardı. Makarios’un Yunanistan’dan bağımsız bir politika takip etme çabasına karşı Yunan cuntası, adadaki askeri etkisini çeşitli şekillerde artırmaya çalıştı.

İkinci gelişme ise 1974’te EOKA lideri Grivas’ın ölmesiydi. Yerine geçen Nikos Sampson, azılı bir Türk düşmanı ve *enosis* yanlısıydı. Üstelik hem EOKA-B hem de Ulusal Muhafızlar içindeki Yunan kontrolü –ve bir anlamda Makarios karşıtlığı– giderek artıyordu. Bunun üzerine Makarios, 1974 yılının içinde Ulusal Muhafızlar’da reform çalışması başlatacağını açıkladı. Temmuz 1974’te ise, cuntaya cesur bir mektup yazarak kendisine karşı hareket eden EOKA-B’nin Yunanistan tarafından kontrol edildiğini, kilisedeki sorunların dahi Atina’dan yönlendirildiğini, Yunan hükümeti ile işbirliğini kesmek istemediğini ancak kendisinin atanmış bir vali değil seçilmiş bir lider olduğunu ve dolayısıyla da “ulusal merkezin” de kendisine bu şekilde davranması gerektiğini söyledi.¹⁷⁷ Mektup aynı zamanda Makarios yanlısı bir gazeteye de sızdırıldı. Yunan cuntası bunu kabul edilemez buldu ve bu mektuptan birkaç gün sonra birkaç yıldır yapmayı planladığı darbeyi Sampson aracılığıyla gerçekleştirdi. Makarios, İngiliz üssünden kaçarak Londra’ya sığındı.

İoannides darbeden birkaç hafta önce Atina'daki CIA görevlisine Makarios'a bir darbe yapacağını, bunun kısa sürede ve kansız bir biçimde gerçekleşeceğini söylemişti. Aynı konuşmada Türklerin de eski düşmanları Makarios'un gidişi konusunda Yunanistan ile hemfikir olacağını aktarmıştı.¹⁷⁸ Fakat İoannides'in kanısının aksine Ankara bunu kabullenmedi. 15 Temmuz'dan sonra Kıbrıs'a harekât için diplomatik ve askeri hazırlıklara başlandı.

Yeni Bir Statükonun Kuruluşu: Kıbrıs Barış Harekâtı

Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde Zürih'te yapılan Garanti Antlaşması'na göre, Türkiye, Yunanistan ve İngiltere adada kurulan rejimin garantörleriydi. Bu antlaşmaya göre, garantör ülkeler adada Zürih ve Londra antlaşmaları ile kurulan anayasal durumu korumayı taahhüt ediyordu. Bu durum bozulduğu takdirde ise garantör ülkelerin birbirlerine danışarak ülkedeki statükoyu yeniden tesis etmeleri gerekiyordu. Böyle bir danışma olanağının olmaması durumunda ise antlaşma, garantör ülkelere anayasal durumu *münhasıran* yeniden tesis edebilme hakkı tanıyordu.

Sampson darbesinin gerçekleştiği 15 Temmuz'dan harekâtın başladığı 20 Temmuz'a kadar geçen beş günlük süreçte Ankara garanti antlaşmasının kendisine verdiği bu yetki ve görevlere göre bir plan yaptı. Bir başka deyişle Türkiye, 1960'larda gerçekleştiremediği askeri harekât planını masaya –bu kez kararlı bir biçimde– yeniden koydu. Aynı zamanda dönemin Başbakanı Ecevit, İngiltere ile ortak bir müdahale planı yapabilmek, yani diğer bir garantör ülkeye “danışmak” üzere Londra'ya gitti. Ecevit'in adaya İngilizlerle birlikte müdahale etme önerisi, Londra'da kabul görmedi. Bu durumda geriye Türkiye'nin tek başına gerçekleştireceği bir harekât seçeneği kaldı.

Peki, Ankara'nın isteği tam olarak neydi? 17 Temmuz'da ABD Büyükelçisi ile yaptığı görüşmede Ecevit, ortaya çıkan durumun Türk hükümeti tarafından kabul edilemez olduğunu söyledi.¹⁷⁹ Zaten, Ankara Kıbrıs'taki darbeden hemen sonra resmi bir açıklama yaparak darbenin Yunanistan tarafından gerçekleştirildiğini ve mevcut anayasal durumu ve antlaşmaları ihlal ettiğini de ilan etmişti.¹⁸⁰ Ecevit temel hedefinin ise, Kıbrıs'ta anayasal hükümetin iadesi, yani Makarios'un görevine geri getirilmesi olduğunu belirtti.¹⁸¹ Makarios görevine iade edilmediği takdirde ise yerine gelecek kişinin anayasanın öngördüğü şekliyle seçilmesi gerektiğini vurguladı. Türk hükümetinin temel hedefinin bu olup olmadığı sorgulanmaya muhtaçtır. Zira harekât sonrasında ortaya çıkacak müzakerelerde Türkiye, artık adada yeni bir statüko kurulduğunu ve eski sistemin restorasyonunun mümkün olmadığını belirtecekti. Fakat, 17 Temmuz'da yapılan bu görüşmede Türkiye'nin söyleminin iki temel sacayağı vardı. Birincisi, yukarıda da belirtildiği üzere, sistemin restore edilmesi idi. İkincisi, adadaki Türklerdi. Zira yeni rejimin devamı halinde Türklerin içinde bulunduğu durumun kötüleşmesi neredeyse kesindi. Kıbrıslı Türklerin güvenliği için

denize ulaşacak bir koridorun oluşturulması gerekiyordu. Ecevit hem Türklerin güvenliği hem de Makarios'un iadesi sağlanmadığı takdirde Türkiye'nin adaya müdahalede bulunacağını belirtmiş ve bunun kısa vadede, çok zaman geçmeden gerçekleşeceğini sinyali vermişti.

Yunanistan ise böyle bir müdahalenin gerçekleşeceğine ihtimal vermiyordu. Zira Rum politikacı Klerides'e göre cunta, Makarios'u devirmeleri halinde ABD'nin Türkiye'nin olası bir müdahalesini engelleyeceğini düşünüyordu.¹⁸² Bu düşünceyi yerleştiren ise cuntanın çoğunlukla temasta bulunduğu CIA'di. Ancak bu düşünce ABD kurumlarının gerçek fikrini yansıtmıyordu.

Kuşkusuz, ABD'nin öncelikli hedefi Türkiye ve Yunanistan arasında Kıbrıs sebebiyle yaşanacak bir savaşın önüne geçmektir. Bu bağlamda 15 Temmuz ayında ABD için bir kriz anıydı. Darbeden bir gün sonra, 16 Temmuz'da Washington'da yapılan toplantıda, Dışişleri Bakan Yardımcısı Joseph Sisco Türkiye'nin *enosis*'i engellemek ve Kıbrıs Türk toplumunu korumak için adaya müdahale edebileceğini söyledi.¹⁸³ Bu toplantıdan Yunanistan'a, Kıbrıs'a dair kesin ve net bir açıklama konusunda baskı yapılması kararı çıktı. Bu, birçoklarına göre Türkiye'nin müdahale kararını değiştirebilirdi. Sisco bu amaçla Ankara ve Atina arasında bir mekik diplomasisi de gerçekleştirdi. Ancak bu kez bu tarz bir diplomasi başarı sağlayamadı.

Kissinger ise anılarında Türkiye'nin harekâttan vazgeçirilmesi konusunda daha farklı bir perspektif ortaya koymaktadır.¹⁸⁴ Dönemin dışişleri bakanına göre, ABD o dönemde bu konuda 1960'lardaki kadar etkin bir politika izleyemezdi. Zira Watergate Skandalı ile uğraşan Başkan Nixon, zaten başkanlık görevinin de son günlerini yaşıyordu. Diğer yandan, ABD'nin Türkiye'ye karşı bir tavır alması, otomatik olarak Yunan cuntasının kayırıldığı anlamına gelebilirdi ki bu, halihazırda Washington'ın cuntaya karşı tutumunu eleştiren kurumlar ve kamuoyunu daha da sinirlendirebilirdi. Kissinger ayrıca, Türkiye'nin müdahale fikrinde bu kez kesinlikle kararlı olduğunu belirtmektedir. Öyle ki Ankara, geçmiş politikalarının aksine Makarios'un görevine geri dönmesini dahi savunmuştu. Türkiye'nin bu çelişkili denebilecek tutumu, kesinlikle müdahalede bulunacağını gösteriyordu. Kısacası Kissinger'a göre, hem Türkiye 1974'te çok kararlıydı hem de ABD'nin bu kararlılığı kırması için gereken koşullar bu kez ortada yoktu. Sonuçta, ABD olası bir Türk-Yunan savaşını engellemek için çaba sarf etmesine rağmen, bu konuda 1960'larda olduğu kadar diretememişti.

Sonuç olarak Türkiye, tam da Sisco'nun mekik diplomasisini icra etmek için Ankara'da olduğu 20 Temmuz'da harekâtı başlattı. Ecevit yaptığı açıklamada, "Biz aslında savaş için değil, barış için, yalnız Türklere değil, Rumlara da barışı getirmek için adaya gidiyoruz. Bu karara ancak tüm politik ve diplomatik yolları denedikten sonra mecbur kalarak vardık" dedi.¹⁸⁵ Aynı gün BM Güvenlik Konseyi aldığı bir kararla tarafları ateşkese davet etti ve adaya çıkarılan askerin geri çekilmesini salık verdi. 21'inde de ABD, ateşkes için taraflara baskı yapmaya başladı. Türkiye'nin harekâtı bu süreçte planlanandan

yavaş ilerliyordu. Bu sebeple, Ecevit ABD ile görüşmelerinde vakit kazanmaya çalışıyordu. 22 Temmuz'da kabul edilen ateşkese kadar Türk ordusu Lefkoşa ve Girne yolunu tutmayı başarmış ancak dilediği kadar ilerleyememişti. Türkler bu iki günlük süreçte adanın yüzde 7'lik kısmında hâkimiyet kurmuştu ve aslında Kıbrıslı Türklerin çoğunluğu hâlâ Türk askerinin bulunduğu bölgenin dışında tehlike altındaydı. Bu durum Ağustos ayında yapılacak ikinci harekât-tan sonra değişikliğe uğrayacaktı.

Türkiye'nin adaya yaptığı harekât Yunanistan'ın demokratik hayata geri dönüşünü sağladı.¹⁸⁶ 21 Temmuz'da Washington'da yapılan bir toplantıda Atina'daki cuntanın ömrünü tamamladığı tartışıldı. Masaya *Karamanlis'e ne dersiniz?*¹⁸⁷ şeklinde adı getirilen Karamanlis sürgünden dönerek, hükümeti kurdu. İroniktir ki aynı Karamanlis, hem *Detant* koşulları hem de NATO'nun Kıbrıs fiyaskosunu engelleyememesi sebebiyle, Fransa'nın yaptığı gibi Yunanistan'ı NATO'nun askeri kanadından çekecekti.¹⁸⁸ Türkiye'nin 1970'lerin sonunda içine düştüğü karmaşanın tam tersi şekilde Yunanistan aynı yıllarda politik ve ekonomik bir yeniden yapılanma süreci geçirdi. Diğer taraftan Kıbrıs Harekâtı'nın ateşkes safhasında Yunanistan'a paralel olarak Kıbrıs'ta da iktidar değişikliği yaşandı. Sampson'un yerine Klerides geçti.

Türk, Yunan ve İngiliz dışişleri bakanları 25-30 Temmuz arasında Cenevre'de toplandı. Türkiye'nin ateşkese riayet edip etmeyeceği merak konusuydu. Zira Türkiye adaya sevkıyat yapmaya devam ediyordu. Callaghan da Türkiye'nin ilerleme niyetinin olup olmadığını sormuş, Turan Güneş ise bunu sahadaki durumun belirleyeceğini söylemişti. Hatta Güneş'in, siyasilere askerinin ne yaptığını her zaman bilemeyeceğini söylemesi Callaghan ile bir tartışmayı da beraberinde getirmişti. Cenevre'deki beş günlük süreçte Türkiye, zaman zaman özellikle Türk köylerine yapılan saldırıları vurgulayarak ilerlemeye devam etmişti.¹⁸⁹

5 günlük zorlu müzakere sürecinden sonra, taraflar Cenevre Protokolü'nü imzaladı. Bu protokol, Ankara açısından bir başarı sayılabilirdi. Birincisi, protokolde Yunanistan'ın isteğinin aksine sadece ateşkes koşulları değil, Türkiye'nin isteğine paralel bir biçimde Kıbrıs'ın geleceğine dair bazı kararlar da vardı. İkincisi, metin Ankara'nın talep ettiği şekliyle Yunan/Rum güçleri tarafından işgal edilmiş olan Türk köylerinin boşaltılmasını öngörüyordu. Üçüncüsü, Yunanistan'ın Türk askerinin adadan çekilmesi isteğinin aksine, Kıbrıs için uygulanabilir çözüm ortaya konuncaya kadar adadaki varlığı kabul ediliyordu. Ve en önemlisi, 1960 düzenine atıf yapılmakla birlikte bu protokol, "Kıbrıs Cumhuriyeti'nde filiyatta Türk ve Rum olmak üzere iki muhtar idarenin mevcut bulunduğunu" söylüyordu.¹⁹⁰ Türkiye'nin adaya müdahalesi bu bağlamda, eskiyi restore etmek yerine, yepyeni bir statüko oluşturmuştu. Bu noktadan sonra Türkiye'nin temel tezi bu statüko üzerine kurulacaktı.

Ağustos ayı içinde taraflar Cenevre'de yeniden toplandı. Ecevit, Güneş'e Cenevre yolculuğu öncesinde ordunun ikinci bir harekât için birkaç güne ih-

tiyacı olduğunu ve Türkiye'nin aylar sürecektir bir diplomatik pazarlığa oturmaması gerektiğini salık verdi. Türkiye askeri olarak dar bir alana sıkışmıştı, Yunanlar Türk köylerini boşaltmamıştı ve Rumlar da ateşkes hattına mayın döşemeye başlamıştı.¹⁹¹ Ecevit müzakereye çok uzun vakit ayrılırsa, harekâtın kazanımlarının kaybedilebileceğini düşünüyordu.

İkinci Cenevre müzakereleri sırasında Türk cemaatini temsil eden Denктаş, merkezi devletin gücünün sınırlı olacağı coğrafi esasa dayanan federatif bir yapı önerdi. Turan Güneş ise, coğrafi olarak ayrılmış bir düzenlemenin daha çok tercih edildiğini belirtmekle beraber beş ayrı bölgeden oluşacak bir kanton sisteminin de kabul edilebilir olduğunu söyledi.¹⁹² Rum toplumunun sözcüsü Klerides ise, 1960'ta kurulan sistemin gözden geçirilebilir olduğunu vurguladı. Klerides'e göre, Türklerin çoğunlukta olduğu köylerde Türk idaresi kabul edilebilirdi.¹⁹³ Sonuç olarak Türkiye'nin ortaya koyduğu kanton önerisine cevap vermek için Rumlar ve Yunanlar 36 saat süre istediler. Bunu müzakerelerin uzaması için bir bahane olarak gören Türkiye isteği reddetti. Konferanstan bir sonuç alınamadı ve o ünlü parolanın –*Ayşe Tatile Çıktı*– söylenmesi ile harekâtın ikinci safhası başladı.

Bu noktada vurgulanması gereken hususlardan biri de konferansta Yunanistan ve Türkiye arasında arabuluculuk yapması beklenen İngiltere'nin Dışişleri Bakanı Callaghan'ın, kendisine atfedilen rolün aksine Yunanistan'ı desteklemesiydi. Callaghan'a göre, konferansta asıl çözülmesi gereken sorun, ateşkese dair yaşanan problemlerdi.¹⁹⁴ Bundan kasıt ise Türkiye'nin adada süren ilerleyişi ile Yunanistan'ın boşaltmadığı Türk köyleriydi. İngiltere, adanın geleceğine dair tartışmaların bu konferansta yapılmasını istemiyordu. Aslında bu konuda fikirleri ABD ile de çatışıyordu. Zira Kissinger konferans sırasında adanın geleceğine dair geniş kapsamlı bir çözüm bulma niyetindeydi.¹⁹⁵

Callaghan'ın Türkiye'ye karşı tutumu hem konferans sırasında hem de sonrasında devam etti. İngiliz bakan konferansın dağılmasından ötürü Türkiye'yi suçladı. Bazı kaynaklara göre İngiltere, bu dönemde Türkiye'ye karşı askeri seçeneği dahi gözden geçirmişti.¹⁹⁶ İngiliz temsilcinin bu tutumunun en önemli diplomatik sonucu ise, harekâtın ikinci safhası sonrasında tarafları yeniden masaya oturtacak olan ABD'nin İngiltere'yi geri plana atarak müzakerelerde daha etkin bir rol oynamaya çalışması oldu.¹⁹⁷ Kissinger'a göre, eğer bir çözüm bulunacaksa bunun Callaghan vasıtasıyla olmayacağı Cenevre sürecindeki performansından belli olmuştu.

14 Ağustos'ta başlayan harekâtın ikinci safhasında Türkiye, müzakerelerde Rauf Denктаş'ın söz ettiği hatta ulaşmayı başardı. Rumların *Atilla Hattı* dediği, Kıbrıs'ı Magosa-Lefkoşa-Lefke'den geçerek bölen sınır bu şekilde oluştu. Bu, adanın yaklaşık yüzde 38'ine tekabül ediyordu. Türkiye dar alandan çıkmıştı. Çokça söz edilen nüfus konusu da Rum ve Türklerin ada içindeki geniş çaplı göçüyle halledildi. Zaten 1975'te Denктаş ve Klerides bir mübadele antlaşması da yaptı. Kapsamı çok farklı olmakla birlikte bu, aynı yüzyıl için

Türk ve Rumların maruz kaldığı ikinci mübadeleydi. Türkiye bu harekâtın sonucunda coğrafi ayrıma dayanan federe devlet tezini fiili duruma dayanarak savunabilecek duruma geldi.¹⁹⁸

Türkiye'nin bu müdahalesi askeri açıdan başarılıydı. Ancak diplomatik olarak birçok sorun doğurdu. Harekâtın birinci safhasında Türkiye'nin müdahale söylemi birçok ülke nezdinde kabul görmüşken, ikinci safha tepki çekti. Operasyona işgal gözüyle bakan uluslararası camiaya göre Türkiye, henüz müzakereler devam ederken operasyonu başlatmıştı ve artık 1960 statükosunu geri getirmek gibi bir niyeti de yoktu.¹⁹⁹ BM Genel Kurulu da Kasım 1974'te aldığı kararla Kıbrıs'taki yabancı askerlerin çekilmesini ve çözümün cemaatler arası müzakerelerle eşitlik temelinde bulunması gerektiğini ilan etti. Karar, Güvenlik Konseyi tarafından da kabul edildi.

1975'te Kıbrıs Türk Federe Devleti ilan edildi ve Rauf Denktaş bu devletin başkanı seçildi. 1975'ten itibaren iki taraf arasındaki müzakereler yeniden başladı. Birleşmiş Milletler'in, ABD'nin ve Avrupa'nın zaman zaman müdahil olduğu/olacağı bu görüşmelerden sadece 1970'ler bağlamında değil, sonraki dönemlerde de sorunun çözümüne dair müspet bir sonuç çıkmadı. 1977'de, Denktaş ve ada siyasetine yeniden dönmüş Makarios tarafından imzalanan Zirve Antlaşması (*High Level Agreement*) ise belki de harekât sonrası sürecin ortaya koyduğu tek "başarı"ydı.²⁰⁰ Antlaşma, Kıbrıs meselesinin bağımsız, bağlantısız ve iki toplumlu federatif bir sistemle çözülebileceğine dair bir oydaşmayı içeriyordu. Bu düşünce daha sonraki müzakerelere de temel oluşturmaktaydı. Ancak aslında bu antlaşma da genel olarak tekrar edilenlerden ibaretti ve sorunun çözümüne bir katkı sunmaktan uzaktı. Sonuç olarak aslında Kıbrıs, tam bir "diplomatlar mezarlığı"ydı.²⁰¹

Büyük Sonuçlar: Kıbrıs Barış Harekâtı'nın Türk Dış Politikasına Etkisi

Kıbrıs Barış Harekâtı'nın Türkiye için geniş çaplı sonuçları oldu. Üstelik bunlar sadece dış politika ile sınırlı da değildi. Harekât sırasında ve sonrasında CHP ile MSP arasındaki koalisyon ortaklığı önemli ölçüde hasar aldı. Ecevit ve Erbakan harekâtın nerede bitirilmesi gerektiği konusunda, ortaya çıkan sonucun kimin başarısı olduğuna dek birçok konuda anlaşmazlık yaşadı.²⁰² Ecevit'in bir dış politika zaferi ile seçim hesabı yaparak koalisyonu dağıtması ama bunun sonucunda seçimlere gidilme kararının alınamayışı, Türkiye'de I. Milliyetçi Cephe hükümetini işbaşına getirdi. Prestiji artan Ecevit'in hükümeti kendi eliyle kaybetmesi, Kıbrıs meselesinin iç politikadaki en çelişkili, belki de en ironik sonucuydu.

Fakat kuşkusuz Kıbrıs Barış Harekâtı'nın en önemli etkileri dış politikada gerçekleşti. Bunların başında, her Kıbrıs krizinde olduğu gibi ABD ile ilişkiler geliyordu. Her ne kadar ABD 1974'teki krize, 1960'lardaki bunalımlarda olduğu kadar etkin ve sert bir biçimde müdahale etmediyse de harekât sonrasında Kongre Türkiye'ye silah satışı konusunda ambargo uygulama kararı

aldı. Yukarıda da belirtildiği gibi o dönemde Türkiye ile ABD arasında bir de haşhaş ekimi yasağının kaldırılmasından ötürü problemler vardı ve Türkiye'ye ambargo meselesi zaten masadaydı. Harekât sonrası Kıbrıs meselesi, ambargo konusunda haşhaş ekiminin önüne geçti – ya da geçirildi. Bu kararda Rum lobilerinin etkisi büyüktü.

Amerikan hükümeti ambargonun Amerikan çıkarları ile bağdaşmadığını düşünüyordu. Daha 1975'ten itibaren, hükümet bu konuda çeşitli adımlar attı. Ancak ambargo aşamalı olarak hafifletildiyse bile tamamen kaldırılmadı. 1978'e kadar süren ambargo Türk-Amerikan ilişkilerine zarar verdiği gibi konunun özünü oluşturan Kıbrıs meselesinin çözümüne de herhangi bir katkı sunmadı.²⁰³ Kamuoyu nezdinde ağır bir Amerikan karşıtlığı yükselirken, hükümet karşılık olarak Türkiye'deki ABD üslerinin kapatılması kararını aldı. 1974 sonrası, Cumhuriyet tarihinde Türk-Amerikan ilişkilerinin en dibe vurduğu birkaç dönemden biriydi.

Daha geniş perspektiften bakıldığında da Yunanistan'ın NATO'nun askeri kanadından çekildiği bir dönemde, Türkiye'nin de ABD karşıtı bir tavır alması Washington'ın bölgedeki çıkarları açısından oldukça zararlıydı. Bunu hükümet zaten anlamıştı. ABD'nin diğer kurumları ise ambargonun olumsuz etkilerini ancak Sovyetler Birliği'nin Afganistan'daki, İslamcıların da İran'daki baskısının arttığı dönemde gerçekten idrak edebilecekti.²⁰⁴

Ankara'nın bu dönemde Washington ile yaşadığı sorunlar Moskova ile ilişkilerine de yansdı. Zaten bu bölümde vurgulandığı gibi dünya bir *Detant* sürecinden geçiyordu ve neredeyse her ülkenin kendine ait bir *Ostpolitik*'i vardı. Diğer yandan, Türkiye'nin iktisadi durumu da Moskova ile ilişkilerin geliştirilmesini gerektiriyordu. Ancak bunlara ek olarak Kıbrıs meselesi de arka plandaydı ve Sovyetler Birliği bu konuda aslında Kıbrıslı Rumların pozisyonuna yakındı. Fakat Kıbrıs konusunda yaşanan üç bunalımdan sonra da Türkiye'nin farklı gerekçelerle ABD ile ilişkileri bozulmuş, bu durum her seferinde Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında bir köprü kurmuştu. 1974 Harekâtı'ndan sonra Türkiye'ye uygulanan ambargo da yine böyle bir yakınlaşmayı beraberinde getirdi. Örneğin, 1975'te Sovyetler Birliği Başbakanı Kosigin Türkiye'ye, 1977'de ise dönemin Dışişleri Bakanı Çağlayangil Rusya'ya birer ziyarette bulundu. Taraflar, siyasal ve iktisadi alanda daha fazla işbirliği yapma arzusunda olduklarını ifade etti.²⁰⁵

Kuşkusuz bu ziyaretlerden en çok ses getireni 1978'de dönemin başbakanı Ecevit'in Moskova'ya gidişiydi. Ziyaretle iki ülke iyi komşuluk ilişkileri ve birbirlerine karşı güç kullanmama gibi konularda bir deklarasyon yayınladı. Bu Ecevit'in “çok yönlü dış politika” anlayışının sonucuydu. Bu anlayış hem Sovyetler Birliği hem de Bağlantısızlar ile yeni ve daha yakın bir ilişkiyi gerektiriyordu.

Politikanın kapsamı, Batı tarafından da merak ediliyordu. O dönemde Türkiye'nin NATO'dan çıkıp çıkmayacağına dair kuşku vardı. Ecevit, 1978'de Moskova ziyaretinden önce BBC'ye verdiği röportajda, “çok yönlü dış politikanın ne anlama geldiğini” soran spikere şöyle yanıt vermişti:

Detant süreci Türkiye gibi dünyanın çok kritik bir bölümünde bulunan bir ülke için çok şey ifade ediyor. Biz de yumuşama sürecine kendi katkımızı yapmak istiyoruz. Bunda çıkarımız var. Ayrıca biz şuna da inanıyoruz (...) bir ülkenin güvenliğini güvence altına almanın en barışçıl ve saygıdeğer yolu, tüm komşularıyla ve bölgedeki tüm ülkelerle, karşılıklı güvene dayanan bir atmosferde yaşamaktır.²⁰⁶

Bu, Ecevit'in "Yeni Savunma Anlayışı"yla yakından ilişkiliydi. Zira bu anlayışa göre, eğer müttefikleri Türkiye'nin güvenliğini sağlamıyorsa, Türkiye de güvenliğini tehdit eden unsurlarla ilgili yeni bir politika oluşturma hakkına sahipti.²⁰⁷ Ecevit sözü edilen röportajda Türkiye'nin müttefikleri tarafından yalnız bırakıldığını ancak tek NATO ülkesi olan komşusu dışında komşularının kendisine karşı olan tavrının değiştiğini vurgulayarak yeni savunma anlayışını bunun üzerinden temellendirmişti. Ecevit'e göre, Türkiye savunma alanında kendi kendine yeterli olmalıydı.²⁰⁸

Görüldüğü gibi Türkiye ve Sovyetler Birliği bu dönemde hem uluslararası ortam hem de Türkiye'nin değişen ilişkileri ve gereksinimleri kapsamında yakınlaşma yolunu tercih etti. Tellal'a göre, ilişkiler daha da gelişebilirdi ancak bazı faktörler sebebiyle bu gerçekleşmedi.²⁰⁹ Bu faktörler arasında, Sovyetler Birliği'nin Kıbrıs konusundaki genel tutumu, Milliyetçi Cephe hükümetlerindeki MHP gibi aşırı sağ partilerin anti-Sovyet tutumu, Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgali vardı. Türkiye'nin ambargonun kalktığı 1978'de Washington ile ilişkileri hemen düzelmese dahi bu durumun Moskova ile ilişkilere daha uzun vadede etki etmemesi imkânsızdı.

Kıbrıs meselesinin bir başka etkisi Türk-Yunan ilişkileri üzerine oldu. Kıbrıs'ta yaşanan sorunlar, Ege'ye de sirayet etti. Günümüzde hâlâ tartışılan adaların silahsızlandırılmış statüsünün ihlalden, karasuları sınırlarının belirlenmesine dek bir dizi problem bu dönemde ortaya çıktı veyahut alevlendi. Ezcümle, 1970'lerde Ege, bir başka sorun yumağı haline geldi.

Ege Denizi'nde Krizlere Gebe Komşuluk: Türkiye ve Yunanistan Arasındaki Problemler

Kıbrıs meselesi Türk-Yunan ilişkilerinde bir dönüm noktası oldu. Sorunun çıktığı 1950'lere kadar iki ülkenin istikrarlı denebilecek bir ilişkisi vardı. 1930'larda Akdeniz'deki konjonktür ile başlayan Türk-Yunan dostluğu, 1950'lerin başında her iki ülkenin de NATO'ya katılmasıyla birlikte yeni bir boyuta ulaştı. Ancak 1950'lerin ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan Kıbrıs meselesi iki ülke arasında krize sebep olduğu gibi, Ege ya da Batı Trakya gibi diğer bölgelere de "yayılma etkisi" yaptı. Ayrıca, iki ülkenin içinde ya da bağlantıda bulundukları örgütler açısından da bir sorun yumağı haline geldi. 1960'lardan itibaren NATO'nun problemi olan Türk-Yunan ilişkileri, daha sonra AET ve AB tarafından da ele alınacaktı.

Azınlıklar Sorunu: Batı Trakya Türkleri Örneği

Lozan Konferansı sırasında imzalanan mübadele sözleşmesi, Türkiye’de İstanbul, Bozcaada ve Gökçeada Rumlarını, Yunanistan’da ise Batı Trakya Türklerini kapsam dışı bırakmıştı. Bu gruplar Lozan Antlaşması’yla “azınlık” statüsü kazanmış ve antlaşma mütakabiliyet kaidelerini ortaya çıkarmıştı. Bir başka deyişle, Türkiye’de kalan İstanbul Rumlarına verilen haklar, Yunanistan tarafından Batı Trakya’daki Müslüman azınlığa da verilmişti. Bu aslında her iki toplumun geleceğini birbirine bağlamak demektir. Zira Lozan’dan sonra Türkiye ne zaman Batı Trakya Türklerinin yaşadığı sorunları ortaya koysa, mütakabiliyet ilişkisi Yunanistan tarafından İstanbul Rumları kastedilerek bir karşı argüman olarak öne sürülecekti.

Rodop, İskeçe ve Meriç illerinden oluşan Batı Trakya’da yaşayan Türk nüfusun sayısı bugün net olmamakla birlikte, 120 ile 150 bin arasında değiştiği tahmin edilmektedir. Türkiye ile Yunanistan’ın verdiği sayılar birbirinden farklıdır. Türkiye Dışişleri Bakanlığı’nın internet sayfasına göre, Türkler 1920’li yıllarda bölge nüfusunun yüzde 65’ini oluştururken, günümüzde bu oran yüzde 30’lara gerilemiştir.²¹⁰ Yani, Batı Trakya Türk nüfusu zaman içinde azalmıştır. Bu durumun hem iktisadi hem de siyasi sebepleri bulunmaktadır.

Karadeniz’e göre, Soğuk Savaş döneminde Batı Trakya Türklerinin durumunu genel olarak Türk-Yunan ilişkileri, özel olarak ise Kıbrıs meselesi etkiledi.²¹¹ Batı Trakya Türklerinin bu dönemden önce de bazı sorunlar yaşamasına rağmen Türk dış politikası, Türk-Yunan ilişkilerinin dostane durumunu önceliklendirmişti. Bir başka deyişle Ankara bunları bir diplomatik problem haline getirmemiş ve Atina da Ankara’nın bu konuda vurguladığı meselelerle ilgili kolaylık sağlamıştı. Örneğin 1950’lerin başında ilişkiler henüz dostçayken, Atina Ankara’dan gönderilen öğretmen sayısını artırmış, ilk azınlık lisesi açılmış, Batı Trakyalı öğretmenlerin Türkiye’de kurs ve eğitim almalarına izin verilmiş ve ünlü Papagos Kanunu ile de “Türk ilkokulları” denerek Türk kimliğine atıfta bulunulmuş.²¹²

Ancak, 1955’ten sonra ortaya çıkan Kıbrıs meselesi ve yaşanan krizlerle her iki devlet de azınlıklarına karşı sert ve ayrımcı bir tutum takındı. Örneğin, Türkiye’de 6-7 Eylül 1955’te gerçekleşen pogroma ek olarak, 1963-1964 Kıbrıs krizinden sonra da Ankara, 1930’da iki ülke arasında imzalanan ve Yunan uyrukluların Türkiye’de ikamet ve çalışması konusunda kolaylıklar sağlayan düzenlemeyi iptal etti. Böylece hem Yunan uyruklular hem de onların Rum aileleri –çoğunlukla– Yunanistan’a göçtü. İstanbullu Rumlara ek olarak, yine Kıbrıs meselesi bağlamında özellikle Gökçeada’daki Rumların güvenlik sebebiyle göçü, adanın etnik kompozisyonunu da değiştirdi.

Yunanistan da kendi Türk azınlığına benzer bir biçimde davrandı. Oran’a göre, 6-7 Eylül 1955, Türk azınlığın hayatında radikal bir değişiklik yaratmamıştı.²¹³ 1967-1974 arasındaki Albaylar Cuntası yönetimi ve 1974 Kıbrıs

Barış Harekâtı sonrası dönem Türk azınlık için özellikle zorlu yıllar olmuştur. Ancak yine de belirtilmelidir ki, 1950'li yılların ikinci yarısında da Atina'nın bazı uygulamaları Türk azınlık açısından –olumsuz– bir dönüm noktası oluşturmuştu. Örneğin, 1950'lerin ikinci yarısından sonra “Türk” ifadesinin varlığı uygulamada sorunlarla karşılaştı. Daha da önemlisi, Yunanistan 1955'te bir vatandaşlık kanunu çıkararak, Yunan soylu olmayan Yunan vatandaşlarının geri dönme niyeti olmaksızın ülkeden çıkış yapmış olmalarını Yunan vatandaşlığından çıkarılma sebebi olarak tayin etti. Ancak, ülkeden gitmiş bir kişinin geri dönme niyetinin olup olmadığının nasıl anlaşılacağı konusu belli değildi.²¹⁴ Bu da Yunan otoritelerin bu kanunu istediği gibi kullanmasına olanak tanıdı. Yunanistan'dan çıkış yapmış birçok Batı Trakya Türkü kanun sebebiyle *vatansız* kaldıklarını yurda dönmeye çalıştıklarında öğrendi. 1955'te uygulanmaya başlayan bu kanun 20. yüzyılın geri kalanında yaklaşık 60 bin Türkü etkiledi. Bu yasa ve uygulamaları, 1980'lerden sonra AB ve ABD tarafından insan hakları bağlamında önemli ölçüde eleştirildi.

1960'lar ve 1970'lerde Kıbrıs konusunun alevlenmesi Batı Trakya Türk azınlığının hayatını daha da zorlaştırdı. Örneğin 1960'larda Atina'nın uygulamalarıyla birlikte, Türklerin yeni toprak satın alması zorlaştırılıp neredeyse imkânsız hale getirilirken, Yunan soylulara bu toprakları satın alabilmeleri için elverişli koşullar ve krediler sağlandı.²¹⁵ Bu süreçte Türklerin toprak sahipliği oranı giderek düştü. Eğitim, azınlığın yaşadığı bir başka güçlük oldu. Türkiye'den giden öğretmen sayısı azaltıldı, Türkiye'ye okumaya gelen öğrencilere geri dönüşte eğitimlerine Yunanistan'da devam edebilmeleri için gereken denklikler verilmedi. Cunta eğitimi Hellenleştirme politikası güttü.²¹⁶ Papagos Kanunu kaldırıldı. Türk okulları bu şekilde azınlık okulları olarak vurgulanmaya başladı. Bugün hâlâ Batı Trakya Türklerinin kimliklerini ifade etme biçiminde sorunlar yaşanmaktadır. Yunanistan'ın uyguladığı bir başka politika da vakıflara yönelikti. Cunta döneminde yapılan bir yasayla, vakıflar üzerinde devlet denetimi –ve baskısı– artırıldı. Bu, Yunanistan'ın demokrasiye döndüğü Karamanlis döneminde dahi değiştirilmedi. 1974'teki harekâttan sonraysa, o zamana dek belli belirsiz bir biçimde yürütülen baskı politikası apaçık bir hale büründü.²¹⁷

Peki Türk dış politikasının bu dönemde Batı Trakya'ya ve Batı Trakya Türklüğüne bakışı nasıldı? Bunun cevabı, aslında Batı Trakya Türklerinin “araçsallaştırılması” şeklinde verilebilir.²¹⁸ Bu konuda birkaç husus öne çıktı. Birincisi, Türk dış politikasında Batı Trakya Türklerinin problemlerinin diplomatik alanda özellikle yüksek sesle dillendirilmesi Türk-Yunan ilişkilerinin bozulduğu döneme tekabül etti. Yukarıda da değinildiği gibi Kıbrıs bu konuda en önemli faktördü. Bu durum, Ankara'nın Batı Trakya Türklerine bakışında dış politika önceliklerinin belirleyici olduğunu gösteriyordu. İkincisi, Türk hükümeti bu dönemde Batı Trakya Türklerinin, bulundukları bölgede kalmalarını teşvik etti. Zira Türklerin orada olması Türk dış politikasının Yunanistan'a

karşı her zaman dillendirebileceği bir gücü temsil ediyordu. Üçüncüsü ise, yine Kıbrıs meselesinin ön planda olduğu dönemde, hem basın hem de dernekler yoluyla Türkiye’de bir Batı Trakya ve ayrıca Oniki Ada dosyası yeniden açıldı. Bu iki konuya vurgu, azınlığın hayatını zorlaştırırken aynı zamanda Yunanistan’a verilen bir mesaj halini de aldı.

Sonuç olarak azınlıklar meselesi, 1960’lar ve 1970’lerde bozulan ilişkiler bağlamında önem kazanan bir husus oldu. Ancak konu, bu zaman dilimiyle sınırlı değildi. Batı Trakya Türkleri, Türkiye’nin soydaş politikasında ve dolaşısıyla da dış politikasında Türk-Yunan ilişkilerinin bir parçası olarak günümüze intikal etti.

Türk Dış Politikasında Tarihsel ve Güncel Bir Mesele: Ege Sorunları

Ege Denizi’nde günümüzde Türkiye ve Yunanistan arasında yaşanan sorunların temelleri de, Batı Trakya Türkleri örneğinde olduğu gibi, bu bölümün ele aldığı dönemden çok daha geriye uzanmaktadır. Ancak Türk dış politikası çalışmalarında genelde 1960’lar ve 1970’ler bağlamında tartışılması da yine tesadüfi değildir. Zira sorunların çıkış noktası erken Cumhuriyet döneminin kuruluşuna kadar götürülebilirse de alevlenmesi yine Kıbrıs meselesi bağlamında Türk-Yunan ilişkilerinin bozulmasıyla gerçekleşmiştir. Özellikle kara suları, kıta sahanlığı, hava sahası ve FIR hattı gibi daha çok sınıra ilişkin konularla, Ege Adaları’nın antlaşmalarla belirlenen statüsüne rağmen Yunanistan tarafından silahlandırılması bu dönemde yaşanan temel anlaşmazlıkları oluşturmuştur.

“Askerden Arındırılmış Adalar”: Adaların Silahlandırılması ve Türkiye’nin Tezleri

Günümüzde Türkiye sahillerinin tam karşısında bulunan adalar, genel bir biçimde *Ege Adaları* olarak anılsa da farklı grup adalardan müteşekkildir. Bu grup içinde Boğazönü Adaları (Kuzey Ege Adaları ya da Trakya Adaları), Saruhan Adaları (Doğu Ege Adaları) ve Oniki Ada (Menteşe Adaları) bulunmaktadır. Bu üç grup da tarihte çeşitli antlaşmalar vasıtasıyla tamamen askerden arındırılmış veya silahsızlandırılmıştır. Boğazönü Adaları Lozan Boğazlar Sözleşmesi ve Oniki Ada da 1947 tarihli Paris Barış Antlaşmaları ile gayri askeri statüye geçirilmiştir. Doğu Ege Adaları’nın –Midilli, Sakız, Sisam ve Nikarya– statüsü, Lozan’ın 13. maddesine göre adalarda deniz üssü ve istihkâm kurulamayacak ve askeri uçuşlar yapılamayacak şekilde oluşturulmuştur.

Ne var ki Kıbrıs, Türk-Yunan ilişkilerinin her veçhesini etkilediği gibi, adaların askersizleştirilmiş statüsü ile ilgili de bazı sorunlar ortaya çıkardı. Yunanistan bu süreçte adaları silahlandırdı. Türkiye ise, 1960’larda verdiği iki notayla Oniki Ada ve Boğazönü Adaları’nın silahlandırılmasının mevcut

antlaşmalara aykırı olduğunu belirtti. Atina'nın bu notalara verdiği cevap, Yunanistan'ın hem zaman içinde değişen duruşunu hem de farklı ada gruplarıyla ilgili farklı tezlerini göstermesi açısından önemliydi. 1964'te Türkiye'nin Rodos ve İstanköy adaları ile ilgili ilk gönderdiği notaya, Yunanistan bu adaların silahlandırılmadığı şeklinde cevap verdi.²¹⁹ 1969'da ise, Rodos'a inen bazı askeri nakliye uçaklarının Rodos'un havacı askerler ve aileleri için bir tatil merkezi olmasından kaynaklandığını belirtti.²²⁰ Ama aynı zamanda bu cevabi notada Yunanistan, Türkiye'nin 1947'deki Paris Barış Antlaşmaları'na taraf olmadığını da söyledi. Bu tutum, adaların silahlandırılması hususunda Türkiye'yi konunun dışında tutma hedefi güdüyordu.

Yunanistan bu tezi hâlâ savunmakta, Türkiye ise söz konusu antlaşmanın objektif bir durum oluşturduğunu söyleyerek bu konunun her devleti ilgilendirdiğini belirtmektedir.²²¹ Aslında, Türkiye taraf olmasa dahi, antlaşmaya giden müzakerelerin tutanakları da zaten askerden arındırma maddesinin metne özellikle Türkiye'nin güvenlik kaygılarını gidermek amacıyla koyulduğunu göstermektedir.

Yunanistan'ın Boğazönü Adaları'na dair tezi de aynı dönemde oluştu. Yunanlar, Limni ve Semadirek'in askersizleştirilmesi için bir gerekçe kalmadığını, zira bunu öngören Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin Montrö Sözleşmesi ile değiştirildiğini ve Montrö Sözleşmesi'nde de askersizleştirilmeyle ilgili bir madde olmadığını vurguluyordu. Türkiye ise bu iddiaya karşı, Montrö'nün Türkiye'nin güvenliğini sağlamak adına yapıldığı ve bu sebeple de adaların askerleştirilmesiyle ilgili bir hüküm taşımadığı söylemini oluşturdu. Ankara'ya göre bu zaten antlaşmaya konan ekten de belliydi. Bu ekte, Türkiye'nin "işbu Sözleşmenin Başlangıç kesiminde tanımlandığı biçimde Boğazlar bölgesini hemen yeniden" askerleştirebileceği²²² yazıyordu. Boğazlar bölgesi ise sözleşmede Karadeniz Boğazı, Çanakkale Boğazı ve Marmara Denizi'nden müteşekkildi. Üstelik bu ekte, Türkiye'den bahsedilirken Yunanistan'dan bahsedilmiyordu.

1960'lar, Yunanistan'ın bir taraftan adaları silahlandırmadığını belirttiği, diğer taraftansa her iki devletin de kendilerine antlaşmalarla ilgili hukuki zemin bulmaya çalıştığı bir dönemdi. 1974 ise konuya yeni bir boyut kattı. Zira 1974'ten sonraki süreçte Yunanistan artık adaları silahlandırdığı gerçeğini saklamayacak ve bunu "adaların güvenliği" gerekçesiyle yaptığını vurgulayacaktı. Yunanistan bu "güvenlik önemlerini", Türkiye'nin Kıbrıs'a iki harekât düzenlemesi, NATO güvenlik sistemi dışında Ege Ordusu'nu kurması, Türk yetkililerin kendilerini tehdit etmesi ve Akdeniz'deki en kuvvetli çıkarma kuvvetlerinin adaların karşısında toplanması sonrasında aldığını belirtiyordu.²²³ Böylece Atina, meşru müdafaanın hukuken uluslararası antlaşmaların önünde geldiğini savunuyordu. Türkiye ise meşru müdafaanın ancak bir saldırı halinde söz konusu olacağını vurguluyordu.²²⁴ Türkiye'den adalara yönelik tehdit olduğunu kabul etmeyen Ankara, böyle bir tehdidin varlığında dahi Yunanistan'ın söz konusu antlaşmalar uyarınca adaları silahlandıramayacağını söylüyordu. Yu-

nanistan'ın meşru müdafaa gerekçelendirmesi ve Türkiye'nin antlaşmalardan doğan yükümlülükler tezi bugün hâlâ bu tartışmanın özünü oluşturmaktadır.

Altı ve On İki Mil Arasında: Ege'deki Karasuları Sorunu

Ege'yi Türkiye, İtalya ve Yunanistan arasında paylaştıran Lozan Antlaşması'nın imzalandığı dönemde, ülkelerin karasularının genişliği konusundaki yaklaşımları belli belirsiz değişmeye başlamıştı. Bazı ülkeler karasularını altı deniz mili olarak ilan ederken, birçok ülke hâlâ geleneksel olarak üç deniz milinden oluşan karasularına sahipti. Lozan Antlaşması'nın imzalandığı 1923'te Türkiye'nin ve Yunanistan'ın karasuları da üç deniz milinden oluşuyordu. Aslında antlaşma karasuları konusunda bir hükme sahip değildi. Ancak deniz ve adalara dair aldığı kararlarda genel olarak bu geleneksel yaklaşımı, yani hem Yunanistan'ın hem de Türkiye'nin kabul ettiği üç deniz mili ölçütünü kullanmıştı.

Aslında Ege'de karasuları konusundaki ilk değişiklik 1930'lar gibi erken bir tarihte ortaya çıktı. Yunanistan 1936'da aldığı bir kararla karasularını altı deniz miline çıkardı. Türk-Yunan dostluğunun en tepe noktasının yaşandığı o dönemde, her iki ülkenin de tehdit algısını oluşturan ülke İtalya'ydı. Bu sebeple Türkiye, bu değişikliğe sükûnetle yaklaştı. Oysa bu kararla Yunanistan Ege'deki egemenlik haklarını yüzde 25 genişletmiş oldu.²²⁵ Türkiye ise karasularını Türk-Yunan ilişkilerinin krize girmesine koşut bir biçimde 1964'te altı deniz miline çıkardı.

Bu konudaki en büyük kriz ise yine 1974 yılında ortaya çıktı. 1974, sadece Kıbrıs Harekâtı dolayısıyla önemli değildi. Aynı zamanda Karakas'ta Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Konferansı'nın üçüncüsü toplandı. Önceki yıllarda yapılan ilk iki toplantıdan karasuları ile ilgili bir karar çıkmamıştı. Ancak 1974'te ülkeler karasularının 12 deniz miline kadar uzanabileceği konusunda anlaşmaya vardı. Atina bu konuda harekete geçti. O dönemde Türkiye'nin Dışişleri Genel Sekreteri olan İsmail Soysal, Yunan meslektaşlarına Yunanistan'ın tek başına böyle bir karar alması durumunda Türkiye'nin bunu yok sayacağını ilettili.²²⁶ Ancak Atina bu konuda adım atacağına dair sinyaller vermeye devam etti. Bu durum, günümüze kadar uzanan süreçte Yunanistan'ın konuya ilişkin tavrını oluşturacaktı.

Buna karşılık, Ankara'nın karasularına ilişkin bugün hâlâ geçerli olan tutumu da yine bu dönemde oluştu. Türkiye bir taraftan, Ege Denizi gibi kapalı ya da yarı kapalı denizlerde, bir ülkenin tek başına alacağı kararla kıyıdaş bir ülkenin açık denize çıkışını engelleyemeyeceğini savundu.²²⁷ Diğer taraftan Haziran 1974'te, Yunanistan'ın karasularını 12 deniz miline çıkarmasının bir Türk-Yunan Savaşı anlamına geleceğini ifade etti.²²⁸ Bu ifade 1990'larda meclisin alacağı ünlü *casus belli* kararı ile tekrarlanacak ve konu Ege'nin "donmuş" sorunlarından biri olacaktı.

İstisnai Bir Uygulama: Ege'de Hava Sahası Problemi

Yunanistan'ın ulusal hava sahasına dair iddiaları, tarihsel olarak karasularından bile daha geriye gitmektedir. Atina 1931'de yayınladığı bir kararname ile ulusal hava sahasını on mile çıkarma kararı almıştı. Bu tarihte henüz Yunanistan'ın karasuları dahi üç deniz miliydi. Oysa, uluslararası teamüllere göre, ülkelerin hava sahası ve karasuları genişliği birbirlerine eşitti. 1936'dan sonra Yunanistan'ın aldığı bir başka kararla karasularını altı deniz miline çıkarması sonucu, Yunan karasuları ve hava sahası arasında dört millik bir farklılık ortaya çıktı. Burada belirtilmesi gereken önemli bir husus, bu uygulamanın tarihsel ya da güncel başka bir örneğinin bulunmamasıdır.²²⁹

Türkiye bu duruma ilk kez 1975 yılında tepki verdi. Bu tepkiye karşı Yunanistan, uygulamayı 1931'den beri devam ettirdiklerini ancak Türkiye'nin buna bir tepki vermediğini, dolayısıyla kabul etmiş olduğunu savundu. Ankara, Atina'nın bu bildirimi Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü'ne (ICAO) 1974'te yaptığını söyleyerek, Türkiye'nin ise bunun üzerine itirazını sunduğunu vurguladı. Ankara bu tarihten sonra, Yunanistan'ın hava sahasını karasuları gibi altı mil olarak kabul ettiğini ilan etti. Türk uçakları tartışmalı bölgeye giriş yapıp iddiasını pratikte de gösterme yoluna giderken, Yunanistan da kimi zaman kendi iddiasını devam ettirmek için tartışmalı bölgeye uçaklarını gönderdi. Heraclides'e göre, siyasi gerginlik ve ekonomik kayıp oluşturan "it dalaşı" hadiselerinin tek olumlu tarafı, her iki ülkenin de dünyanın en başarılı savaş pilotlarını yetiştirmesi oldu.²³⁰

Hem karasuları hem de hava sahası problemi, özünde Türkiye ve Yunanistan arasındaki ikili ilişkileri etkilese de bölge ülkeleri açısından da önemliydi. 1970'ler bağlamında, Sovyetler Birliği de Yunanistan'ın 12 millik karasuları iddiasına, açık deniz alanlarını yüzde 20'nin altına düşüreceği gerekçesiyle karşı çıktı. Hava sahası konusunda ise, dünyada pek örneği bulunmayan Yunan uygulamasına karşı sesini yükseltti. Moskova'ya göre, açık denizde seyreden helikopter gemilerinden havalanan helikopterler havalandıkları anda kendilerini Yunanistan'ın iddia ettiği 10 milin içinde buluyordu.²³¹ Sonuçta, sorun Ege Denizi'nden yararlanan tüm ülkeleri ilgilendirir vaziyetteydi.

Hava Trafikinin Yönetimi: FIR Hattı Sorunu

Bu dönemde hava sahasına ilişkin bir başka sorun, Ege'de hava trafiğini hangi ülkenin yöneteceği konusunda ortaya çıktı. Türkiye 1950'li yıllardan itibaren ICAO nezdinde, kendi karasuları hariç Ege'deki tüm –sivil– uçuşların Yunanistan tarafından kontrol edilmesini kabul etmişti. Fırat'a göre bunun sebebi, Türkiye ve Yunanistan'ın ilişkilerinin iyi olduğu bir dönemde Ankara'nın kendisini mali bir yükten kurtarmak istemesiydi.²³² Tahmin edilebileceği gibi, bu durum da Kıbrıs Harekâtı'ndan sonra iki ülke arasında bir soruna dönüş-

tü. Türkiye, güvenliğini sağlamak için Ağustos 1974'te NOTAM ilan ederek, Ege'de orta hatta yaklaşan uçakların İstanbul uçuş kontrol merkezini bilgiledirmesini istedi.²³³ Yunanistan ise bunun üzerine tüm Ege'yi yasak bölge ilan eden NOTAM'lar yayınladı. Karşılıklı müzakerelerden sonra 1980 yılında söz konusu NOTAM'lar kaldırıldı.

Ancak FIR konusunda Türkiye ve Yunanistan arasındaki sorun tam anlamıyla çözülmedi. Zira Yunanistan, uluslararası hava sahasında kontrollü hava sahası dışında uçacak askeri uçaklardan da böyle bir hakkı olmaşına rağmen uçuş planı talep etmeye devam etti.²³⁴ Türkiye'ye göre bu Yunanistan'ın uçuş trafik hizmetini bir hava savunma aracına dönüştürme isteğini gösteriyordu.²³⁵ Türkiye söz konusu NOTAM'ı çektikten sonra askeri uçakların uçuş planını Atina'ya göndermedi. Günümüzde bu, iki ülke arasında hâlâ problem oluşturmaktadır.

Sürekli Gerginlik Unsuru: Kıta Sahanlığı Sorunu

Ege'de kıta sahanlığı meselesi, 1970'ler bağlamında iki devlet arasında en çok tartışma yaratan konuydu. 1973'ten itibaren problemin bir çatışmaya dönüşme ihtimali herkes tarafından dillendiriliyordu. Türkiye ve Yunanistan arasındaki kıta sahanlığı sorununun 1970'lerde iki veçhesi vardı: Birincisi kıta sahanlığı sorununun özü, ikincisi ise bu sorunun ne şekilde çözülmesi gerektiği.²³⁶ Aslında iki ülke, kıta sahanlığı sorununun tam olarak ne zaman başladığı konusunda bile anlaşmazlık yaşıyordu. Ankara'ya göre sorun, Yunanistan'ın 1960'lardan itibaren yabancı şirketlere petrol arama lisansı vermesiyle, Atina'ya göreyse, Türkiye'nin benzer bir lisansı Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı'na (TPAO) verdiği 1973'te başlamıştı. Yunanistan'ın petrol arama izni vermesi 1958'de kabul edilen Kıta Sahanlığı Hakkında Cenevre Sözleşmesi'yle yakından ilişkiliydi. Zira bu sözleşme, adalara da anakara ile benzer bir kıta sahanlığı hakkı veriyordu. Yunanistan bu durumdan, bir sınırlama olmaksızın yararlanmayı umuyordu. Türkiye'nin konuya 1973'te eğilmesinin sebebi ise petrol krizinin bütçesinde sorunlar yarattığı bu dönemde, Yunanistan'ın Taşöz ve Limni yakınlarında tüm ülkenin gereksinimlerine yetecek kadar petrol bulunduğu dair yaptığı "aşırı" yorumlardı.²³⁷

Atina'nın iddialarının aksine, Türkiye'nin tezi Anadolu'ya bu denli yakın olan –hatta Anadolu'nun uzantısı olan– adaların kıta sahanlığı hususunda anakara gibi işlem göremeyeceğiydi. Türkiye, adaların sadece karasuları kadar kıta sahanlığının olması gerektiğini savunuyordu. Bu bağlamda bu tezin yansıması, 1973'te TPAO'ya Semadirek, Limni, Midilli ve Sakız gibi adaların karasularının dışında Türkiye'nin açık deniz olarak gördüğü ancak Yunanistan'ın kendi kıta sahanlığı olduğunu iddia ettiği yirminin üzerindeki bölgede arama ruhsatı vermesi oldu. Türkiye'nin bu izni, Atina ve Ankara arasında bir kıta sahanlığı krizini de beraberinde getirdi. Zaten iki ülke arasında Ege'ye dair

başka problemler de vardı. Bu sebeple 1970'lerin ikinci yarısında ABD dahi hem Yunan hem de Türk ulusal çıkarlarını daha direkt bir biçimde etkilediği için Ege meselesinin Kıbrıs'tan çok daha "patlayıcı" nitelikte olduğunu düşünmeye başlamıştı.²³⁸ Washington denizde ortaya çıkacak küçük bir olayın daha büyük bir çatışmaya dönüşebileceğini düşünüyordu.

Beklenenin aksine Türkiye ve Yunanistan arasındaki kıta sahanlığına dayalı gerginlik herhangi bir çatışmaya dönüşmedi. Ancak ortaya çıkan diplomatik süreçte kıta sahanlığına dayalı ikinci sorun da kendisini gösterdi. Taraflar bu sorunu ne şekilde çözebileceklerine dair anlayamadı. Yunanistan konunun Uluslararası Adalet Divanı'nda çözüme kavuşturulması gerektiğini savunurken, Türkiye ikili müzakereleri tercih etti. Bu dönem Türkiye'de, istikrarsız koalisyon hükümetlerinin varlığı ve siyasal kavgalar altında Ankara'nın istikrarlı bir politika çizgisi takip etmesini engelledi. Zira 1975 yılında I. Milliyetçi Cephe hükümeti döneminde konunun uluslararası mahkemede çözülebileceğine dair Yunanistan'la ikili bir deklarasyon yayınlanırken, daha sonra gelen eleştirilerle birlikte bu adımdan vazgeçildi. Türkiye ve Yunanistan gidip gelen notalar aracılığıyla 1976'ya kadar konunun Uluslararası Adalet Divanı'nda mı yoksa ikili müzakerelerle mi çözülmesi gerektiği konusunda "tartıştı".

1976 yılında bu konuda birkaç önemli gelişme yaşandı. Bunlardan birincisi, Türkiye'nin, *Sismik-I* gemisiyle Ege'de tartışmalı sularda araştırma yürütmesiydi. İkincisi, bunun üzerine Yunanistan'ın konuyu hem BM Güvenlik Konseyi'ne hem de Uluslararası Adalet Divanı'na götürmesiydi. BM, konuya karşı uzlaştırmacı bir tavır takınıp sorunun taraflar arasında barışçıl bir biçimde çözülmesi gerektiğini belirtti.²³⁹ Uluslararası Adalet Divanı ise, Yunanistan'ın tek taraflı yaptığı bu başvuru konusunda 1978 yılında yetkisizlik kararı verdi.

Ancak 1978'de bu karar çıkana kadar taraflar konuyu farklı şekillerde müzakere etmeye de devam etti. Bu müzakerelerin sonucunda ortaya 1976'nın bir diğer önemli gelişmesi olan Bern Bildirisi çıktı. Bu bildiri sorunun siyasiler ve uzmanlar tarafından müzakere edilmesi ve çalışılmasını öngörüyordu. Ancak bu süreçte taraflar, görüşmeleri sızdırmamayı, birbirlerinin itibarına zarar verecek bir davranıştan ve Ege'de tansiyonu yükseltecek adımlardan kaçınmayı yükümleniyordu. Bern, her iki tarafı davranışlarında sınırlayan önemli bir bildiriydi. Ancak bugün hâlâ geçerli olan bu bildirinin imzalanmasından sonra, sorunun çözümü için müzakereler sürerken de tarafların bildiriye farklı anladıkları ortaya çıkmıştı. 1977'de ABD Dışişleri Sekreteri Vance ile görüşen Washington Büyükelçisi Esenbel, konunun "siyasi" olduğunu ve çözümün de bu minvalde olacağını belirtmişti.²⁴⁰ Ancak bu görüşmelerde de Yunanistan meseleye daha teknik bakıyor ve çoğunlukla uzman çalışmalarına önem veriyordu.

Bu dönemin son gelişmesi ise 1978'de gerçekleşen Montrö zirvesiydi. Bu görüşmelerde, Karamanlis ve dönemin Başbakanı Ecevit birbirlerine karşı ilk kez mutedil bir dil kullandı. Karamanlis, mevcut kıta sahanlığı rejiminin teknik bir uygulamasının Ege'nin "özel" koşullarında Türkiye için haksızlık yaratacağını kabul ederken, Ecevit ise Türkiye'nin tezinin Yunanistan'da adaların

izole edilmesi ve sonrasında bir egemenlik problemi ortaya çıkarması endişesi yarattığını anladığını söylemişti.²⁴¹ Ancak, Montrö'den sonra her iki lider de sertlik yanlısı tavırlarına kısa bir süre içinde geri dönmüştü. Bu anlamda bir “orta yol” bulmak için Dışişleri Bakanları genel sekreterleri nezdinde yapılan ve 1981'e kadar devam eden görüşmelerden de müspet bir sonuç çıkmadı.

Görüşmelerden müspet bir sonuç çıkmamasının kuşkusuz birçok nedeni vardı. Örneğin Kissinger, iki ülke arasındaki sorunlardan ve bunların çözümünden bahsederken, Türkiye ve Yunanistan arasındaki tarihi “nefreti” azımsadığını söyleyecektir. Ancak, uzun erimli tarihsel arka planlar veyahut ideolojik sebepler konuyu tam anlamıyla kavramak için yeterli değildir. Zira dönemin koşulları da bunda önemli rol oynamıştı. Birincisi, iki ülkenin kıta sahanlığı ya da diğer problemleri çözebilmek için bir orta yola ihtiyaçları vardı ancak her iki ülke için de dönemin koşulları gereği bu mümkün değildi. Yunanistan kendisini Kıbrıs konusunda aşağılanmış hissediyordu ve Ege meselesinde ödün vermek bir yenilgi daha anlamına gelecekti. Bunu kabullenecek bir iktidarın ağır bir fatura ödemesi gerekecekti. ABD ile yaptığı bir görüşmede Karamanlis, *Sismik-I* olayından sonra savaşa girmeyip kamuoyunu sakinleştirdiği için popülaritesinin düştüğünü ve siyasal bir bedel ödediğini söylemişti.²⁴² Benzer bir biçimde, Türkiye'deki siyasal ortamdaki kutuplaşma da çözüm üretmenin zorluğuna işaret ediyordu. Bir örnek vermek gerekirse Ecevit, Demirel hükümetini Bern Bildirisi sebebiyle kıyasıya eleştirmiş ve seçimi kazandığı takdirde kendisini bu bildiri ile sınırlamayacağını belirtmişti.²⁴³ Ancak iktidara geldikten sonra yukarıda da değinilen Montrö sürecini başlatabilmişti. Fakat yine benzer sebeplerden ilerletmesi mümkün olmamıştı. Bu Ecevit'e özgü bir durum değildi: Türkiye'nin 1970'li yıllarının siyasal sonuçlarıydı. İkinci bir nokta, hem Yunanistan'da hem Türkiye'de Ege sorununu çözmeye yetkili kişiler sadece Demirel, Ecevit ya da Karamanlis değildi. Örneğin, Türkiye'de başbakanlık, dışişleri bakanlığı ya da ordu konuyla ilgili farklı tahayyüllere ve politikalara sahip olabiliyordu. Bu da 1970'lerin ikinci yarısında taraflar arasındaki müzakerelerin bir sonuca ulaşamamasında önemli bir etkendi. Son olarak, Ege'nin “nevi şahsına münhasır” siyasal coğrafyası da bu çözümsüzlüğün en büyük sebebi olmuştu. Tüm bu faktörler, aktörlerin ve kurumların değişmesine rağmen bugün farklı şekil ve bağlamlarda hâlâ kritiktir ve Ege'deki problemlerin “donmasında” rol oynamaktadır.

Dış Politikada Karar Alma ve Uygulama: Kişiler ve Kurumlar

Türkiye'de iki darbe arasında dış politika yapımı ve uygulamasında kişiler, kurumlar ve kurumlar arası ilişkiler değişiklik gösterdi. Her şeyden önce Türkiye artık 1940'ların ya da 1950'lerin Türkiye'si değildi. Önceki dönemin kilit siyasî figürleri de bu dönemde değişiklik gösterecekti. Ayrıca dış politi-

kanın yapımı, yönetimi, uygulanması ve uygulanma metotlarında daha fazla aktör rol oynayacaktı. Örneğin, ordu dış politikada önceki dönemlerden daha önemli bir aktör haline gelirken, dış politika tartışmalarında parlamento ya da kamuoyu araçlarının rolü de daha görünür olacaktı.

Dış Politikada Ordunun Rolü

Ordu Türkiye’de dış politikanın her zaman bir unsuru olmuştur. Örneğin, iki savaş arası dönemde yahut II. Dünya Savaşı sırasında Atatürk ve İnönü için Genelkurmay Başkanı Çakmak göz ardı edilebilecek bir şahsiyet değildi. Fakat Çakmak’ın konumu bu iki lider için daha çok kişisel olarak öne çıkıyordu. Buna mukabil, 1960 darbesinden sonra ordu, dış politikada kurumsal olarak bir aktör haline geldi. Yani, ordu bir kurum olarak, dış politikada söz söyleyebilecek anayasal altyapıya kavuştu. 1961 Anayasası’nın 111. maddesi, “Milli Güvenlik Kurulu, milli güvenlik ile ilgili kararların alınmasında ve koordinasyonun sağlanmasında gerekli temel görüşleri Bakanlar Kurulu’na tavsiye eder” diyordu.²⁴⁴ Dış politika meselelerinde ordunun kurumsal olarak hep masada olacağı bir dönem de böylece açılmış oldu. Bu çerçeveyi pratikte ne kadar kullandığı ise dönemlere ve olaylara göre değişti.

Sadece anayasal durum veya Soğuk Savaş dinamikleri değil, bu dönemde Türkiye’nin spesifik dış politika meseleleri de ordunun dış politika yapımında bir aktör olmasını gerektirdi. Tüm döneme damgasını vuran Kıbrıs, yarattığı çeşitli krizlerle böyle bir meseleydi. Zira 1963’ten 1974’e kadar, askeri müdahale seçeneği hep masadaydı ve bu noktada ordunun görüşü de önem kazanıyordu. Fakat silahlı kuvvetlerin dış politika yapımında bir aktör olarak var olması, kararlarda her zaman “sivillere rağmen” yahut “sivillerin yerine” bir duruş sergilemesi anlamına da gelmiyordu. Aksu’ya göre, ordu dış politika kararlarında etkin olsa da ülkeyi tümenden savaşa sokacak bir durumda kararın sorumluluğunu son kertede sivillere bırakıyor ve silahlı kuvvetlerden hiç kimse dönemin “Enver Paşa”sı olmak istemiyordu.²⁴⁵ Örneğin, kriz anlarında son söz çoğu zaman siyasi otoriteden geliyordu.

Yasama ve Yürütme: Dış Politikada Meclis, Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu

1961 Anayasası Türkiye’de siyaseti yeniden şekillendirdi. Fakat bu anayasa yasamayı yürütme karşısında güçlendirmede. Aksine, her iki darbenin de oluşturduğu siyasal düzende yasama yürütmenin karşısında güç kaybetti. Ancak 1961 Anayasası ülkeye yeni bir siyaset tarzı getirdiği gibi, değişen seçim sistemi de önceki dönemlerden farklı olarak meclise küçük partilerin de girebilmesinin önünü açtı. Tüm bu faktörler meclisi çoksesli bir hale getirdi, böylece dış politikayı daha çok aktör tartıştı. Bu tartışmalar sadece alınmış

kararlar üzerine değil, bu döneme özgü bir biçimde Türkiye'nin dış politika yönelimi hakkında da gerçekleşti.

Özellikle 1965'ten 1971'e kadar olan dönem ilgi çekiciydi. Zira TİP parlamentoda diğer partilerden çok daha radikal bir duruş sergiliyordu. Öyle ki mecliste ilk kez bir parti, alternatif bir dış politika modeli öneriyordu: Türkiye, NATO'dan ayrılmalı, bağlantısız ve bağımsız bir ülke olmalıydı.²⁴⁶ TİP'in görüşleri mecliste AP'nin tepkisini çekse bile, Adalet Partisi'ni –üsler gibi– bazı konularda açıklama yapmak zorunda bırakması açısından önemliydi. TİP örneğinden farklı olmakla birlikte parlamentoda dış politikaya dair yapılan tartışmalar 1970'lerde de devam etti. 1970'lerin kutuplaşmış ve parçalanmış siyasi ortamında partiler mevcut hükümetlerin dış politika kararlarını eleştirmekten kaçınmadı. Dış politika artık önceki dönemlerdeki gibi parti ya da siyaset üstü bir alan değildi.

Günün sonunda iki darbe arasındaki dönemde parlamento dış politika tartışmaları açısından canlıydı ve hükümeti zorluyordu. Ancak, dış politika da karar alma açısından belirleyici değildi. Bunun bir istisnası, 1967 Kıbrıs bunalımı sırasında, Çağlayangil'in deyimiyle İnönü'nün müdahalesinin Türkiye'yi hazır olmadığı bir savaştan kurtarmasıydı. Ancak bu istisnai durumun da muhalefet partisinin veya parlamentonun dış politika karar alma mekanizmalarına etkisinden ziyade İnönü'nün şahsıyla alakası vardı. Ayrıca, sonuçta İnönü'nün fikrinin Demirel'in asıl istediği sonucu desteklediği için kabul gördüğü aşikârdı.

Yürütme erki ise 1961 Anayasası'nda Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu'na verilmişti. Bu dönemde cumhurbaşkanı olarak görev yapan Cemal Gürsel, Cevdet Sunay ve Fahri Korutürk'ün dış politika konusunda belirleyici olduğunu söylemek mümkün değildi. Neticede, dış politikada karar mercii genelde başbakandı. 1961-1965 arasında İnönü zayıf koalisyon hükümetlerinin başında olmasına rağmen, alınan dış politika kararlarında en etkili kişiydi.²⁴⁷ Demirel ise, İnönü'nün aksine, tek başına iktidardaydı. Dış politika yapımında hiyerarşinin doğal olarak en tepesindeydi ve kararları alan kişi kendisiydi. Ancak dış politikanın günlük işleyişine çok karışmıyor ve bunu daha çok bakanı İhsan Sabri Çağlayangil'e bırakıyordu.²⁴⁸ Bu dönemde Dışişleri Bakanı'nın sivrildiği ve bakanlığın da önem kazandığı görülmüyordu.

Diğer yandan Ecevit, dış politika alanında Demirel'den çok daha iddialıydı. Ancak, Demirel'in 1960'lardaki iktidarının aksine Ecevit hep koalisyon hükümetlerinde başbakanlık yapmıştı ve bu da dış politika yapımında kendisi için zorlayıcı olmuştu. Örneğin, Kıbrıs Barış Harekâtı'nın yapıldığı dönemde CHP-MSP koalisyonu vardı ve Erbakan, Ecevit'in yaklaşımını eleştiriyordu. Erbakan, Ecevit'in harekât öncesinde İngiltere'ye gitmesine karşı gelmiş, birinci harekâtın sonra Cenevre'de yapılan görüşmeleri eleştirmiş, harekâtın nerede bitirilmesi gerektiğiyle ilgili Ecevit'le fikir ayrılığına düşmüş ve sonunda da federe devlet yerine *taksim* çözümünü savunmuştu.²⁴⁹ Kısacası, Ecevit genel olarak

dış politikada etkin bir karar alıcı olsa da bu süreçleri istediği rahatlıkta götürememişti. Ancak, son kertede, stilleri ne olursa olsun, yürütme erki ve özellikle de başbakan bu dönemde karar alma hiyerarşisinin tepesinde olmuştur.

1960 ve 1980 Arası Dönemin Hariciye'si: Siyaset ve Dışişleri Bakanlığı

Yürütmenin bir parçası olarak Dışişleri Bakanlığı da Türkiye'nin 1960 ve 1980 arasındaki dış politikasında doğal olarak önemli bir aktördü. Türkiye ve dünyadaki gelişmelere paralel olarak bakanlık da bazı dönüşümler yaşadı. Ama bir taraftan değişen bakanlık, diğer taraftan siyasetin özellikle istikrarsız olduğu 1970'ler gibi bir dönemde, dış politikanın istikrarlı götürülebilmesi için önemli ölçüde çaba sarf etti.

Kuşkusuz Türkiye'deki her kurum gibi, Dışişleri Bakanlığı da darbelerden etkilendi. Bu bağlamda, 27 Mayısçı askerlerin, DP'nin etkili bakanı Fatin Rüştü Zorlu'yla olan problemi darbe sonrası dönemde Dışişleri Bakanlığı'nın hem yapısını hem de personelinin derinden etkiledi.²⁵⁰ Bir taraftan Fatin Rüştü Zorlu'ya yakın olan diplomatların bakanlıktaki yerleri değiştirilip terfileri engellenirken, diğer taraftan Zorlu'nun Dışişleri Bakanlığı'nın çatısı altına aldığı dış ekonomik ilişkiler Maliye Bakanlığı'na devredildi. Tüm bunlar olurken, ordudaki politika Dışişleri Bakanlığı'nın teşkilatına da yansıdı. Türkiye'den uzaklaştırılmak istenen 14 subay için MBK tarafından 14 dış temsilcilikte müşavirlik açılmasına karar verildi.²⁵¹ Günümüzde bu müşavirlerin en bilinen örneği, daha sonra siyasette önemli bir isim haline gelecek olan Alparslan Türkeş'tir.

Darbenin bakanlıktaki bu etkileri nispeten kısa süreli oldu. Ancak iki darbe arası dönemde Türk dış politikasının bazı meseleleri bakanlıkta uzun soluklu bazı değişiklikler yarattı. Kıbrıs, Avrupa entegrasyonu, Ermeni terörü böylesi konulardı. Kıbrıs, bir önceki bölümde değinildiği üzere, zaman içinde bakanlığın en yoğun ve en önemli birimine dönüştü. 1950'lerde bakanlık içinde şube seviyesinde ele alınan Kıbrıs meselesi, 1970'lerde Yunanistan ile birlikte müstakil bir genel müdürlükçe yönetildi.²⁵² Kıbrıs, yıllar içinde ortaya koyduğu çözümsüzlükle uluslararası politikada "diplomatlar mezarlığı" olarak anılacaktı. Oysa Türk diplomatlar için Kıbrıs meselesiyle ilgilenmek bir prestij olduğu kadar görevde yükselmenin de bir yolu olacaktı.²⁵³

Bakanlık zaman içinde Kıbrıs konusunda politika yapımının en önemli aktörlerinden biri haline geldi. Hatta konuyla ilgili tutumu itibarıyla ilginç bir örnek de oluşturdu. Sert'e göre, diplomasinin temel hedefinin uyuşmazlıkların barışçıl yoldan çözümü olduğu düşünülmesine rağmen Türk Dışişleri, özellikle 1974'te savaş kararının alınmasında belirleyici bir rol oynadı.²⁵⁴ Dönemin Kıbrıs-Yunanistan İşleri Dairesi Başkanı Ecmel Barutçu'nun Sampson darbesinin gizli bir *enosis* olduğu ve adaya müdahale edilmesi gerektiği yönündeki görüşü Temmuz 1974'te önemli bir dönüm noktası olmuştur.²⁵⁵

Dışişleri Bakanlığı, bu dönemin önemli olaylarını şekillendirdiği gibi, bu olaylar tarafından da şekillendi. Ermeni meselesi bunlardan biriydi. Bu bölümde Ermeni terörü analiz edilirken değinildiği gibi, terör dalgasından bakanlık personelinin önemli bir oranı etkilenmişti. Fakat aynı zamanda bakanlık hem Ermeni meselesinin yeniden ortaya çıkışı hem de verdiği kayıplar sonucunda Türkiye'nin bugün hâlâ savunduğu tezi bu dönemden başlayarak oluştu. Türk diplomatları böylece bir doktrini uygulamaktan ziyade, oluşturan kişiler haline de geldi. Bakanlık, diplomat-tarihçilere en çok bu konuda ihtiyaç duydu.

Tüm bunlara ek olarak dışişleri teşkilatı bu dönemde hem Türkiye'deki hem de dünyadaki gelişmelere reaksiyon gösterdi. Türkiye, özellikle 1970'lerde tarihinin en istikrarsız dönemlerinden birini yaşıyordu. Siyasetteki kısa süreli koalisyon hükümetleri dış politikadaki karar alıcıların da sürekli değişimi anlamına geliyordu. Bu, dışişleri teşkilatı için kuşkusuz zorlu bir durumdu. Fakat bakanlık bazı konularda bu istikrarsız dönemde de istikrarlı bir politika çizmeye özen gösterdi. Örneğin, Yunanistan ile kıta sahanlığının tartışıldığı 1974 sonrası dönemde CHP-MSP koalisyonunun dağılmasıyla kurulan Sadi Irmak hükümetinin uluslararası yargıya gidilebileceği demeci sonrasında bakanlık uygulamayı yavaşlatma yoluna gitti.²⁵⁶

Uluslararası politikada gerçekleşen değişikliklere –ve Türkiye'nin bu politikadaki konumuna– ise Dışişleri iki şekilde tepki gösterdi. Birincisi, Türkiye *Detant* sürecinde dış politikasındaki Kıbrıs gibi özgün koşulların da etkisiyle Üçüncü Dünya ile daha yakın ilişkiler tesis etmeye çalışmıştı. Bu bağlamda bakanlıkta, bu ülkelerle ilişkileri geliştirebilecek yeni birimler kuruldu.²⁵⁷ İkincisiyse, bakanlığın içinde bir grup diplomatın Üçüncü Dünyacı bir perspektifle bir çalışma grubu kurmasıydı. Aslında Bakanlık personeli bu dönemde de ağırlıklı olarak Batı ve NATO merkezli bir dış politika görüşüne sahipti.²⁵⁸ Ancak bakanlık içinde kurulan ve birkaç genç kuşak diplomattan oluşan bu grup, Üçüncü Dünya ile iyi ilişkiler kurulmasını ve “uç” blok arasında da denge sağlanması gerektiğini savunuyordu.²⁵⁹ Grubun ideolojisi, bakanlıktaki hâkim düşünceye taban tabana zıt olsa da, hem *Detant* döneminin ruhuna hem de bu dönemde çok yönlü bir politika izlemeye çalışan siyasal iktidarların tutumuna uygundu. Bu, iki darbe arası dönemde bakanlık teşkilatının da –küçük bir grupla da olsa– mevcut değişimlerden etkilendiğini gösteriyordu.

Kamuoyunun Yükselişi: Sokakta Siyaset ve Dış Politika

1960'larda Dışişleri Bakanlığı'nda yeni bir birim kurulmuştu: Enformasyon Dairesi Genel Müdürlüğü.²⁶⁰ Birimin hedefi hem uluslararası hem de ulusal kamuoyunu Türk dış politikası hakkında bilgilendirmektir. Bu birimin özellikle 1960'larda kurulması, dönemin gerekliliklerini ve ruhunu iyi bir biçimde yansıtmaktadır. Zira 1960'larda kamuoyu artık eskisinden çok daha etkiliydi: Devletlerin dış politika tutumlarına katkı sağlayabiliyor, alternatif önerebiliyor ya da meydan okuyabiliyordu.

İki darbe arasında Türkiye’de kamuoyunun belkemiğini toplumsal hareketler oluşturdu. Kendisini 1960’ların ikinci yarısında yükselen öğrenci ve işçi hareketleri ile gösteren kitlelerin politizasyonu, 1970’lerde Türkiye’nin özgün koşullarıyla sağ-sol çatışması temelinde bir iç savaşa evrilecekti.

Bu iki onyılı da “sokağın” dış politikaya dair bir projeksiyonu vardı. Solun Amerikan karşıtlığı, NATO üyesi bir ülke olan Türkiye’de yerleşik dış politikaya asli bir meydan okumaydı. 6. Filo da dahil olmak üzere eylemlerdeki *tam bağımsız Türkiye* sloganı ABD ve NATO’ya, ABD askerlerine, üslere verilen önemli bir tepkiydi. Bazı konularda ise Türkiye’de birçok grup sağ-sol fark etmeksizin oldukça politizeydi. Kıbrıs, Türk kamuoyu için böyle bir meseleydi. 1950’lerden itibaren Türkiye’de bazen hükümetin teşviki ile bazen de kendiliğinden, kitleler Kıbrıs için mitingler ya da protesto gösterileri düzenleyebiliyordu. Nihayetinde, bu dönemin açtığı pencere sonucunda dış politika hâlâ küçük bir elitin karar aldığı bir alan olmasına rağmen, toplumun geniş kesimleri tarafından tartışılır hale gelmişti. Her iki onyılı da seçimle işbaşına gelen siyasal iktidarlar, toplumun bu konudaki görüşlerini görmezden gelme rahatlığına sahip değildi.

Kalkınma ve Kriz Diplomasisi: 1960-1980 Yılları Arasında Dış Politikanın Politik Ekonomisi

27 Mayıs, Türkiye’ye yeni bir siyasal ve toplumsal hayatın yanı sıra yeni bir iktisadi anlayış da getirdi. Siyasal sistemin bir başka Demokrat Parti’nin oluşmasını engellemek üzerine kurulmasına benzer bir biçimde, ekonomik sistem de Demokrat Parti’nin iktisadi alandaki plansızlığını düzeltmek üzerine kurulmuştu. Türkiye darbe sonrasında ithal ikameci sanayileşme modelini benimseyerek devlet planlamasını iktisadi rejimin en önemli unsurlarından biri haline getirdi. Anayasa, “iktisadi, sosyal ve kültürel kalkınma plana bağlanır” diyor ve bu planı oluşturmak ve uygulamak için çalışma esasları özel bir kanunla belirlenecek bir kamu kurumunun, yani Devlet Planlama Teşkilatı’nın (DPT) kurulmasını öngörüyordu.²⁶¹

Demokrat Parti’nin tarımı önceleyen iktisadi rejimi böylece sona ermişti. 1963’te uygulamaya konan Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı ekonominin temel hedefini iç pazara yönelik bir sanayileşme hamlesi olarak tanımladı.²⁶² Sistemin diğer ülke ekonomileriyle rekabet etme gibi bir amacı da bulunmuyordu. Ülkede üretilen nihai ürün, gümrük duvarları ile korunacak ve böylece ulusal sanayi gelişecekti. Kalkınma, bu dönemin ekonomik politikasının en önemli anahtar kelimelerinden biri olmuştu.

Normalde sanayileşmenin ithalatı azaltması beklense de iki darbe arası Türkiye’de uygulanan ekonomik modelde ara mallara olan ihtiyaç ithalat bağımlılığı yarattı.²⁶³ Bu durum, sistemin sürekli bir biçimde döviz gereksinimi olduğu anlamına geliyordu. 1960’larda bu gereksinimin bir bölümü, Alman-

ya'ya çalışmaya giden çok sayıda işçinin gönderdiği dövizler ve dış yardım/kredi ile sağlanabilmmişti.²⁶⁴ Böylece, Türkiye'de büyüme ve kişi başına düşen gelir bu dönemde artmıştı. 1970'lerin ikinci yarısına kadar Türkiye ortalama olarak yüzde 6 oranında büyümüşü ki bu, Türkiye'nin gelir grubundaki diğer ülkelerin büyüme oranlarına kıyasla yüksekti.²⁶⁵

Diğer yandan, 1970'lerde dünyada kapitalizmin *altın çağı* sona erdi. 1973 petrol krizi ile dünyada yükselen petrol fiyatları, petrolü ithal eden Türkiye gibi ülkeler için daha fazla bütçe açığı demekti. Üstelik değişen ekonomik durum, Türkiye'ye giren işçi dövizlerini de azaltmıştı. Hükümet bu koşullarda, gelişmeye başlamış sanayisini ihracata açmak yerine, kısa vadeli borçlanma yolunu tuttu.²⁶⁶ Bunun sonucunda ise ekonomi, tıpkı siyaset gibi bir çıkmaza girdi. Demirel'in ünlü *70 sente muhtacız* sözünün, 1970'lerin sonunda gerçeklik payı vardı.

Peki Türkiye'nin bu ekonomik modeli ve dönemin Türk dış politikası arasında ne tarz bir ilişki vardı? Bu sorunun cevabı bu bölümde, Türkiye'nin üç farklı ülke/ülkeler grubuyla ilişkisi üzerinden anlaşılmaya çalışılacaktır: Sovyetler Birliği, İsrail/Arap ülkeleri ve AET. Sovyetler Birliği ile ilişkiler bu bölümde, bir altbaşlık olarak incelenmek yerine, Türkiye'nin çoğunlukla Kıbrıs meselesi sebebiyle Batı ile bozulan ilişkilerinin sonuçları bağlamında ortaya kondu. Sovyetler Birliği'nin Kıbrıs konusunda direkt olarak Türkiye'yi destekler bir hali yoktu. Ancak, özellikle de ABD ile ilişkilerinin bozulduğu bir dönemde, Ankara ve Moskova'nın kurduğu yeni diyalogun Türkiye'nin bu dönemdeki dönüşen dış politikası açısından önemi bulunuyordu. Bu diyalog, *Detant* koşullarında gelişecek ve hatta önceki sayfalarda da incelendiği üzere 1970'lerin sonunda Ecevit'in bir tür *Ostpolitik*'i olacaktı.

Bu siyasi arka plana rağmen, Türkiye-Sovyetler Birliği yakınlaşması asıl, iktisadi işbirliği üzerinden kendisini gösterdi.²⁶⁷ Özellikle 1967'de imzalanan Ekonomik-Teknolojik İşbirliği Antlaşması, içlerinde Aliağa Petrol Rafinerisi, Seydişehir Alüminyum Fabrikası, İskenderun Demir-Çelik Fabrikası'nın da bulunduğu sanayi tesislerinin kurulması için kredi sağladı.²⁶⁸ İşbirliği Antlaşması Türkiye açısından bu döneme damgasını vurmuş kalkınma iktisadiyatına oldukça uygundu. Üstelik Türkiye, aldığı kredileri ürettiği tarım ürünleri ile ödeyebildiği için Sovyetler Birliği'nden alınan krediler ülkenin ödemeler dengesi açısından da sorun yaratmıyordu. Sovyetler Birliği içinse Türkiye'ye verdiği krediler, Moskova'nın Washington ile özellikle gelişmekte olan ülkelerin modernizasyonu üzerinden girdiği rekabetin bir başka vechesiydi.²⁶⁹

Bu rekabetin Türkiye'ye olan katkısı sanayi tesislerinin kurulmasından daha geniş çaplıydı. Ankara'nın Sovyetler Birliği ile yaptığı antlaşmalar aynı zamanda Türkiye'nin siyasi ve ekonomik ilişkilerinde elini güçlendiriyordu. Batı, Ankara'nın bir konuda Sovyet kredisini temin ettiğini anladığı vakit, genelde Türkiye'deki projeleri desteklemeye daha istekli oluyordu.²⁷⁰ Siyasi açıdansa, özellikle 1970'lerin konjonktüründe, iki ülkenin ilişkileri Türkiye'nin dış politikasında köklü bir değişikliğe gidip gitmeyeceğine dair soru işaretlerini

de beraberinde getiriyordu. Türkiye bir anlamda “çantada keklik” olmadığını göstermiş oluyordu. Kıbrıs Harekâtı’ndan sonra uygulanan silah ambargosunun, Sovyet Genelkurmay Başkanı’nın Türkiye’yi ziyaretinden birkaç ay sonra kalkması da²⁷¹ Türk-Sovyet ilişkilerinin yarattığı siyasi etkiyi göstermesi bakımından önemlidir. Ezcümle, Sovyetler Birliği ile iktisadi ilişkiler hem Türkiye’nin kalkınma ve sanayileşme hedeflerini destekliyor hem de Türk dış politikasında bir denge unsuru yaratıyordu.

Ortadoğu ile ilişkilere bakıldığında ise göze çarpan iki husus, Türkiye’nin Arap ülkeleri ile yakınlaşma çabası ve İsrail ile ilişkilerin “kontrollü” bir biçimde soğumasıdır. Aslında 1950’ler boyunca Türkiye ve İsrail arasındaki siyasi ve ticari ilişkiler gelişmişti. Ancak 1964 Kıbrıs bunalımı, Türkiye’nin Arap dünyası ile ilişkilerini geliştirme yoluna girmesi için bir dönüm noktası oldu. Zira Türkiye’nin Kıbrıs davası için desteğe ihtiyacı vardı ancak Arap ülkeleri çoğunlukla Kıbrıslı Rumları destekliyordu. Bu sebeple Türkiye, Arap ülkeleri ile arasını düzeltmeye çalışırken İsrail ile olan siyasi ve ticari ilişkilerini kesme- se de gizli tutmayı tercih etti.²⁷²

Bu dönemde aynı zamanda, Türkiye ve Arap dünyası arasındaki ticari ilişkiler gelişme gösterirken, Türkiye-İsrail ticaret hacmi daraldı. 1970 yılında Türkiye, ödemeler krizi sebebiyle IMF programını kabul etti ve Türk lirasında önemli ölçüde devalüasyon gerçekleşti. Türkiye bu dönemde aynı zamanda ürettiği malları Arap dünyasına satmayı da hedefledi.²⁷³ Zira özellikle kaliteleri sebebiyle bu malları Batı pazarlarına satması imkânsızdı. Kısacası, Türkiye’nin Arap dünyası ile iyi ilişkiler geliştirmesinin bir önemli tarafı da bu dünyanın kendisine geniş bir pazar olanağı sunmasıydı. 1980’li yıllarda bu olanak Türkiye için çok daha önemli hale gelecekti.

Fakat kuşkusuz Türkiye’nin Arap dünyası ile iyi ilişkiler geliştirmesinin en önemli ekonomik bileşeni petroldü. Türkiye, petrolü dışarıdan almak zorundaydı ve bu, bölgeyle olan ilişkilerinde hep dikkat edilmesi gereken bir unsurdur. Nitekim, 1973’te Yom Kippur Savaşı’nda Türkiye’nin açıktan Arap yanlısı bir pozisyon almasının ardında, OPEC’in ihraç kısıtlamaları uygulaması ve bunun sonucunda yükselen petrol fiyatları da etkiliydi. Türkiye’nin savaş içindeki tutumu, yani ABD’ye İsrail’e yardım götürmek için üslerini kullandırmaması, Arap ülkelerinin Türkiye’ye petrol ihraç kısıtı uygulamamasını sağladı.²⁷⁴ Ayrıca 1973’te Türkiye ve Irak, Kerkük-Yumurtalık Boru Hattı’nın kurulması için bir anlaşma imzaladı. Türkiye’nin enerji ihtiyacı düşünüldüğünde bu gelişmeler hayatiydi. Ekonomik krizin ciddi anlamda hayatı felç ettiği 1979 yılında ise, Türkiye hem petrol hem de kredi için Suudi Arabistan’ın kapısını çaldı. Bazı yorumlara göre, 1980’de Türkiye’nin İsrail ile diplomatik ilişkilerinin seviyesini düşürmesinin sebebi, Suudi Arabistan’ın Türkiye’nin kredi ve petrol isteğini kabul edip İsrail konusunda baskı yapmaya başlamasıydı.²⁷⁵ Sonuç olarak, Türk dış politikasının Arap dünyasına karşı tavrında Kıbrıs meselesi kadar, ekonomik sisteminin gereklilikleri ve ekonomik krizin koşulları da rol oynamıştı.

Türkiye'nin bu dönemde takip ettiği ekonomik modelin yürüttüğü dış politikayla olan ilişkisi için bir diğer önemli örnek ise AET'ydı. AET'ye üyelik konusu 1950'lerde, Türkiye'nin Batılılaşma yolculuğunda bir durak, ekonomik olarak gelişmesini sağlayacak bir proje ve aynı zamanda dönemin Türk-Yunan ilişkilerinde bir başka rekabet ögesi idi. Bu hedefler doğrultusunda imzalanan Ankara Antlaşması'ndan sonra da Türkiye'nin topluluk ile ilişkileri istikrarlı bir biçimde devam etti. Fakat Katma Protokol'ün imzalanması ilişkileri başka bir aşamaya geçirdi. Zira Protokol, gümrük birliği üyeliğini düzenliyordu ve bu da devletin kurumları arasında farklı fikirleri ortaya çıkarmıştı.

1970'lere kadar Türkiye'nin Batı ile ilişkilerinde Batılılaşma ve kalkınma hedefi birbirlerine paralel bir biçimde ilerlemişti. 1970'lerde ise Türkiye'nin kalkınma modeli ile Avrupa çerçevesinde Batılılaşma hedefi ilk kez birbirlerine zıt düştü.²⁷⁶ Dışişleri Bakanlığı, topluluğa üyeliği Batılılaşma çerçevesinde ele alıp desteklerken, ithal ikameci sanayileşme modelinin en önemli kurumu olan Devlet Planlama Teşkilatı özellikle Gümrük Birliği'ne karşı çıktı. Üstelik DPT'yi İstanbul Sanayi Odası ve İktisadi Kalkınma Vakfı gibi kuruluşlar da destekledi.²⁷⁷ Sanayi burjuvazisinin de destek verdiği bu tutumun temel argümanı, gümrükler düştüğü takdirde Türkiye'nin sanayi mallarının yabancı ürünlerle rekabet edemeyeceği ve bunun sonucunda da ithal ikameci kalkınma stratejisinin çökeceğiydi. Öyle ki, 1970'lerde Gümrük Birliği'nin ithal ikameci sanayileşmeye yapacağı olası etkiler, *onlar ortak biz pazar* diyen sol kesimle büyük sanayi burjuvazisinin partisi olan Demirel AP'sini aynı noktaya getirdi. Bunun sonucunda da Türkiye ve AET ilişkileri duraksadı. 1970'lerin Türkiye ve Avrupa ilişkileri belki de politik ekonomi ve dış politika etkileşiminin en doğrudan örneği oldu.

“*Midnight Express*’i İzlediniz mi?”: Batı’daki Türkiye Algısı

1978 yılında ABD’de gösterime giren Oscar ödüllü film, bugün dahi Batı’da insanların yeni tanıştıkları bir Türk vatandaşına sordukları o meşhur soruyu türetti: “*Midnight Express*’i izlediniz mi?” Filmin konusunu bir ABD vatandaşının Türkiye’de uyuşturucu kaçakçılığı suçlamasıyla düştüğü hapisanede gördüğü işkence oluştuyordu. İçinde iyi denebilecek tek bir Türk karaktere rastlamak mümkün değildi: Türklerin hepsi, sadist, habis ve çirkindi. Ve her şeyden önce film, ABD’de gösterime girmeden önce “gerçek” bir hikâye olarak pazarlanmıştı. Filmin gişede gösterdiği başarı, Türkiye’nin dış dünyadaki imajına vurulmuş bir darbeydi. Turizm üzerine çalışmalar yapan akademisyenlere göre, *Midnight Express*’in öyle ağır bir etkisi olmuştur ki, Türkiye turizmi bunu hâlâ atlatamamış değildir.²⁷⁸

Midnight Express’in gösterime girdiği dönem, aslında meselenin turizmden çok daha karmaşık bir konuya tekabül ettiğinin işaretlerini sunmaktadır. Bu

dönemde Türkiye ve ABD'nin ilişkileri, çalkantılı 1960'lardan sonra dibe vurmuş durumdaydı. 1974'te Türkiye'ye uygulanmaya başlayan ambargo hafifletilmekle beraber hâlâ sürüyordu. Türkiye ise *Detant* koşullarında çok yönlü bir dış politika takip etme niyetindeydi. ABD hükümetinin filmi fonladığı iddiasını kanıtlayan herhangi bir bilgi olmamasına rağmen eser, bu bağlamda siyasi açıdan vakitliceydi, zira Ankara-Washington hattı 1974'teki haşhaş ekim yağışının kaldırılmasıyla oldukça gerilmişti.²⁷⁹ Film üzerine yapılan yorumlarda da ABD'nin uyuşturucu sorunu, Türkiye'nin bu konudaki tutumu ve Türkiye ile ABD'nin bu konudaki ilişkileri de irdeleniyordu.²⁸⁰ Kısacası eser, basit bir film olmanın ötesine geçmişti.

Aslında film sadece ABD'de değil, tüm Batı dünyasında Türkiye'nin bu dönemde nasıl algılandığı ile ilgili ipuçlarını taşıyordu. Burada özellikle ele alınmasının sebebi de budur. Kore Savaşı'nın "kahraman" Türkleri aradan geçen zamanda hapsedilen "sadist" gardiyanlara dönüşmüştü. Modernleşen Türkiye söylemi ise artık hukuksuzluk ve insan hakları ihlalleri ile yer değiştirmişti. Bu algıda –özellikle de ABD nezdinde– haşhaş problemi önemli ölçüde etkili olmakla birlikte, Türkiye'nin imajını Batı dünyasında sarsan bir başka olay ise 1974 Kıbrıs Harekâtı olmuştu.²⁸¹ Türkiye'nin barış harekâtı Batı'da işgal olarak nitelendiriliyordu. Ve dahası, İstanbul'dan yazan *Sunday Times* muhabirinin de belirttiği gibi, Türk ordusunun Kıbrıs'taki varlığı Batı dünyasının Türklere dair bin yıl öncesine dayanan bazı korku ve düşüncelerini su yüzüne çıkarmıştı.²⁸² Türkiye yirmi yıldan fazla süredir NATO üyesiydi, Kore'ye asker göndermişti, Sovyetler ile sınır paylaşıyor ve üsler sunuyordu ancak buna rağmen "kültürel ve psikolojik olarak, neredeyse her zamanki gibi sınır dışı kalıyorlar"dı. Türkiye "Rusya'nın güney kanadında Batı askeri gücünün uygun bir uzantısı olarak memnuniyetle karşılanıyor" ancak "bunun dışında kapıda yabancı" oluyordu.²⁸³

Davison'a göreyse, bu değişen Türkiye algısında, Batı'daki diasporaların durumdan yararlanarak Türklerin milliyetleri ezen eski imajını ön plana çıkarmaya çalışmaları büyük rol oynamıştı.²⁸⁴ Öyle ki, Kıbrıs meselesi temelinde çalışan Rumların Türkiye ile ilgili yaptığı propagandaya bu yıllarda Ermeni diasporası da eklenmiş ve Türkiye bu kez de soykırım suçlamasıyla karşılaşmıştı. Tehcire dair 1960'larda yaygın olmayan soykırım kelimesinin kullanımı, 1970'lerde diasporanın çalışmalarıyla yaygınlaşacaktı. Türkiye ise diasporaların bu çalışmalarına uzun süre etkin bir yanıt veremeyecek ve bu da negatif yönde değişen Türkiye algısının önüne geçmeyi zorlaştıracaktı. Üstelik mesele sadece 1970'lerle de sınırlı kalmayacaktı.

Tüm bu algı değişikliği konusu daha geniş perspektiften ele alındığında ise, özellikle 1970'lerde Türk dış politikasının geçirdiği dönüşüm göze çarpmaktadır. Zira yukarıdaki alıntıda da belirtildiği gibi, Türkiye'nin işlevi Rusya'nın güneyinde Batı'nın askeri varlığını sürdürmekti. Ancak gerek *Detant* gerekse de Türk dış politikasına özgü bazı değişiklikler sonucunda Türkiye Batı'daki

konumunu, Batı da Türkiye'nin konumunu sorgulamaya başlamıştı. Kısacası, Türkiye'nin bu süreç içinde değişen algısı biraz da faydacı bir ilişkinin inişleri ve çıkışları ile ilgiliydi.

Genel Değerlendirme

İki darbe arası Türkiye gerek iç politikası gerekse de dış politikası açısından en kısa şekliyle bir "arayış" olarak özetlenebilir. 27 Mayıs Türkiye'de, 12 Eylül 1980'e kadar sürecek yeni bir siyasi ve ekonomik düzen yarattı. Bu düzen, 27 Mayısçıların NATO ve CENTO'ya bağlı olduklarını belirtmelerine rağmen, dış politikada da yeni bir dönemi beraberinde getirdi. Türkiye'de iktidarlar, Fransa ve Yunanistan'da olduğu gibi NATO'nun askeri kanadından çekilmeyi düşünmedi. Fakat 1950'lerdeki gibi *Batı'nın ileri karakolu* olma pozisyonunu da kabul etmedi. Dış politikadaki bu yeni mevzi arayışını mümkün kılan sistemik bazı değişiklikler vardı. Uluslararası politikada *Detant* yani yumuşama dönemi yaşanıyordu ve bu, Türkiye'ye 1950'lerden daha farklı bir pozisyon alabilme kabiliyeti sağlıyordu. Açıkçası, *Detant*'ın olmadığı uluslararası bir sistemde, Türkiye gibi orta büyüklükte bir devletin bu arayışı sürdürmesi mümkün değildi.

Diğer yandan, Türkiye'nin bu yeni arayışında rol oynayan bazı spesifik dış politika meseleleri de vardı. Kıbrıs bu dönemde, Türkiye'nin neredeyse tüm ilişkilerini ciddi anlamda etkileyen en kilit sorundu. Bu bölümün dış politika anlatısında Kıbrıs'tan, neredeyse her altbaşlıkta bir kere bahsedilmiştir. Zira Kıbrıs, Türkiye'nin müttefikleriyle ilişkilerini de etkiledi. 1964'ten dönemin bitimine kadar Türkiye-ABD ilişkilerinde önemli bir unsur olan Kıbrıs, Türkiye'de Amerikan karşıtlığını besleyen en önemli öğelerden biriydi. Bu dönemin bitiminde –başka sorunlarla birlikte– Türk-Amerikan ilişkileri toptan dönüşmüştü. ABD artık Türkiye'ye ambargo uygulamış bir ülkeydi ve karşılığında hükümet de bazı üsleri kapamıştı. Bu, 1950'lerde asla akla gelmeyecek bir durumdu. Benzer bir durum Türk-Yunan ilişkilerinde de gözlemlenebilir. Ada, Ankara-Atina ilişkilerini kökten değiştirdi. Ege sorunlarının neredeyse hepsinin 1974'ten sonra masaya gelmesi tesadüf değildi. İki NATO üyesi ülkenin savaşıp savaşmayacağı bu dönemde bölgenin en merak edilen sorusunu oluştuyordu.

Kıbrıs, Türkiye'nin müttefikleri ile ilişkilerini farklı bir düzleme taşıdığı gibi, karşı kampla ve bir alternatif olarak sivrilmiş olan Üçüncü Dünya ile ilişkilerini yeniden düzenleme gereksinimi duymasına da neden oldu. ABD ile ilişkiler geriledikçe Sovyetler Birliği ile ilişkiler ilerledi. 1978'e gelindiğinde Ankara artık Sovyetler Birliği'nin Türkiye için bir tehdit oluşturmadığına emindi. Benzer bir biçimde, Ankara'nın Ortadoğu'daki Arap ülkeleriyle yeni bir sayfa açma ihtiyacının bir sebebi de Kıbrıs konusunda uluslararası destek kazanma çabasıydı.

Bağlantısızlar Türkiye için uluslararası destek olabileceği gibi, kimilerine göre Türkiye için alternatif bir dış politika modeli de olabilirdi. 1960'lar ve 1970'lerde bu, sadece sol aydınların değil, Dışişleri bürokrasisine kadar herkesin tartıştığı bir mesele olmuştu. Bu durum, ülkenin içinden geçtiği süreç göz önünde tutulduğunda pek şaşırtıcı değildi. Türkiye, siyasal tarihinin nereden bakılırsa bakılsın en eşsiz dönemlerinden birini yaşıyordu. Güçlü bir kamuoyu ve sol, Türk dış politikasına alternatifler öneriyordu. Dış politika artık geniş kitlelerce tartışılan bir alana dönüşmüştü.

Bu eşsiz dönemin 1970'lerinde Türkiye siyasi kutuplaşma ile iktisadi krizi birlikte yaşadı. İktisadi kriz, Türkiye'yi farklı başkentlerde kredi arayışına yöneltti. Ancak Türkiye'nin bu dönemdeki dış politikasının politik ekonomisi sadece kriz-kredi arayışı gibi dar bir çerçeveden oluşmuyordu. Türkiye'nin ekonomik modeli –kriz öncesi ya da sonrası dönemde– belirli ilişkilerini yönlendirir nitelikteydi. AET ve Sovyetler Birliği ile iktisadi ilişkilerin niteliği bunun en önemli iki örneği olmuştu.

27 Mayıs'ın getirdiği düzen 12 Eylül 1980'de bir başka darbe tarafından yıkıldı. 1980 darbesi, krize girmiş siyasi ve iktisadi rejimi yeniden yapılandırdı. Dış politika da hem içteki hem de uluslararası sistemdeki değişimle daha farklı bir yöne evrildi. Böylece, 1960-1980 arası dönem birçok açıdan istisnai bir zaman dilimi olarak tarihteki yerini aldı.

VII

Soğuk Savaş'ta Son Perde: 12 Eylül Sonrasında Türk Dış Politikası (1980-1989)

Batı dünyasıyla mevcut bağlarımız ile Ortadoğu ve İslam âlemiyle sürdürdüğümüz yakın ilişkileri dış politikamızın birbirlerini tamamlayan unsurları olarak kabul etmekteyiz. Bir yandan Batı ile Ortadoğu arasında tabii bir köprü teşkil eden coğrafi mevkii, öte yandan müşterek bir tarih ve kültür mirası, Türkiye'nin İslam âlemine büyük önem göstermesini gerektirmektedir...¹

Turgut Özal

Türkiye, Turgut Özal'ın hükümet programını açıkladığı bu konuşmasını yaptığında, üç senelik bir askeri rejimden yeni çıkmıştı. 1970'lerin sonunda yaşanan siyasi ve ekonomik krize ek olarak neredeyse bir iç savaş olarak nitelendirilebilecek çatışma ortamı, 12 Eylül 1980'de silahlı kuvvetlerin yönetime bir kez daha el koymasıyla sonuçlanmıştı. 12 Eylül rejimi ve sonrasında Türkiye, yeni bir iktisadi ve siyasi düzene geçmişti. Yeni siyasal ve ekonomik sistem ise önceki dönemin bire bir zıddıydı. Türkiye böylesi radikal bir dönüşümü yaşarken, Soğuk Savaş koşulları da farklılaşmıştı. 1970'lerin sonunda *Detant* sona ermişti. 1980'ler, özellikle de 1985'e kadar, uluslararası politikaya sert bir Soğuk Savaş ortamının hâkim olduğu yıllardı. Bu sebeple, bazı araştırmacılar bu dönemi Soğuk Savaş'ın dönüşü, İkinci Soğuk Savaş ya da yeni Soğuk Savaş olarak adlandırıyordu.

1980'lerin dış politikası iki darbe arası dönemle kıyaslandığında, Türkiye'nin politikalarında önemli bazı farklılıklar göze çarpmaktadır. Kuşkusuz en büyük farklılık, Türkiye'nin 1960'lar ve 1970'ler boyunca sorun yaşadığı ABD ile ilişkilerini yeniden düzenlemesiydi. Bu aslında çift yönlü bir değişiklikti. ABD'nin değişen Soğuk Savaş dinamikleri ve Ortadoğu'daki gelişmeler bağlamında Türkiye'ye olan gereksinimi artmıştı. Türkiye'de de dönemin silahlı kuvvetleri ve sonrasında iktidar olan yeni liberal ve yeni muhafazakâr Anava-

tan Partisi de (ANAP) belirli konular dışında Türkiye'nin çıkarlarının ABD ile örtüşüğünü düşünüp öyle hareket edecekti.

Bu dönemde Türk dış politikasının özellikle önem atfettiği bir başka alansa, tam da Özal'ın alıntılanan konuşmasında belirttiği üzere, Ortadoğu ile olan ilişkilerdi. Türkiye'nin 1980'lerde bölgeyle olan ilişkilerindeki bir farklılık, özellikle Körfez ülkeleri ile geliştirilen ilişkilerdi. Bunda ise ABD'nin bölgeye olan bakış açısı da önemli rol oynayacaktı. Zira ABD için, bölgede çok büyük bir değişiklik olmuş ve İran, bir İslam Cumhuriyeti haline gelerek Batılı politikasını terk etmişti. Bir başka deyişle, Ortadoğu Türkiye için artık, çoğunlukla Bağlantısızlar'a yakınlıkla gözüyle bakılan bir bölgeden çok daha karmaşık bir hale gelmişti. Bunda ayrıca ortaya çıkan Kürt meselesinin de rolü vardı.

1980'li yıllarda Türk dış politikasında önceki dönemlerden miras kalan bazı konularda da önemli gelişmeler oldu. Örneğin, 1983 yılında Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) kuruldu ve 1987 yılında Türkiye ile Yunanistan arasında yeniden bir kıta sahanlığı krizi baş gösterdi. Aynı yıl Türkiye ve Yunanistan Davos'ta ortak bir anlayış oluşturmaya çalışırken, Ankara AET'ye tam üyelik başvurusunda bulundu. Bu konular sonraki dönemlerde de Türk dış politikasının önemli meseleleri olmaya devam edecekti.

1980'den sonra Türkiye, ithal ikameci sanayileşmeden ihracata dayalı büyüme modeline geçiş yaptı. Bu nedenle dış pazarlar bulma mefhumu, ülke için önemli bir hedef haline geldi. Türk dış politikasının bölgesel hedefleri ile yeni ekonomik model arasında sıkı bir bağlantı vardı. Örneğin Ankara'nın Ortadoğu'da takip ettiği politikasının ardında hem değişen bölgesel koşullar hem de Türkiye'nin ekonomik modelinin gereksinimleri rol oynamıştı. Bu bağlamda, Türkiye'nin Ortadoğu'ya bakışının, birçok eserde tekrarlandığı gibi, 2000'lerde şekillenmediği, bir kez de bu bölümde tekrarlanacaktır.

1980'lerde dış politika yapımında, önce ordunun daha sonra da Özal'ın etkisi göze çarpıyordu. Önceki dönemde dış politika konusunda meclis ve kamuoyundan gelen muhalefet ve baskı, darbe sonrasının koşullarında tamamen etkisini kaybetmişti. Özal'ın dış politikasında artık şirketler gibi devlet dış aktörler etkisini göstermeye başlayacaktı. Kısacası 12 Eylül Türkiye'yi yeniden şekillendirmiş ve 1980'li yılların koşulları dış politika, dış politikanın aktörleri ve aynı zamanda ülkenin dış dünyada ne şekilde algılandığı konusunda belirleyici olmuştu.

Soğuk Savaş'ın Dönüşü ve Bitişi: 1980'li Yıllarda Uluslararası Politika

1970'li yılların sonunda Soğuk Savaş'ın yumuşama evresi sona erdi. Siyasi tarihçilerin çoğu, Moskova ve Washington arasındaki diyalogun bitiş tarihini haklı olarak 1979'da Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgaliyle açıklamaktadır. Bu doğru bir yaklaşım olmakla birlikte, 1979'dan önceki bazı önemli ge-

lişmelerin de gözden kaçmasına sebep olmaktadır. Oysa 1976 yılı yumuşama sürecinin sıkıntıya girmesi konusunda muğlak da olsa bir başlangıç noktasıydı. ABD'nin 1976'da yapılan seçimlerinde Jimmy Carter, Gerald Ford'u yenilgiye uğratarak başkan seçilmişti. Carter, hem yumuşama karşıtı lobinin etkisi altındaydı hem de insan hakları konusunu döneminin önemli bir söylemi haline getirmişti.² Bu, Sovyetler Birliği'yle ilişkilerde bir sorunun işaretiydi.

Sovyetler Birliği ise 1976'da önemli bir karar alarak Doğu Avrupa'ya orta menzilli balistik SS20 füzelerini konuşlandırdı. Tarihçi Roberts'a göre, Sovyetler Birliği'nin hedefi 1973'te Varşova Paktı ile NATO arasında başlayan Karşılıklı ve Dengeli Kuvvet Azaltma görüşmelerinde Pakt'a bir pazarlık gücü kazandırma stratejisiydi.³ Ancak, bu stratejinin sonucunda Sovyetler Birliği, Batı Avrupa ile siyasi ilişkilerini bozduğu gibi, ABD'nin de 1979'da Pershing ve Cruise füzelerini Avrupa'ya konuşlandırmasına sebep oldu. Sonuç olarak iki taraf da füzelerini geri çekmedi. Bu gelişme yumuşama evresinde sona yaklaşıldığının habercisiydi.

Bu gelişmelerle birlikte *Detant*'ın tabutuna son ve en sağlam çiviye çakan şey ise, Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgali oldu. Afganistan'daki durumu karmaşıklaştıran iki husus vardı. Birincisi, Afganistan'da 1978'de iktidara gelen sosyalistlerin arasındaki bölünmeydi. Bu bölünme, iktidar içinde darbeleri de beraberinde getirdi. Sovyet destekli Taraki, rakibi Amin tarafından öldürüldü. Sovyetler, ABD'de eğitim görmüş Amin'in, iktidarda kaldığı takdirde Washington ile anlaşacağını düşünüyordu. Kısacası Amin'i devirmek gerekiyordu. İkinci husus ise, Afganistan'da İslamcı militanların sosyalist hükümetin yaptığı reformlara karşı çıkışı ve bunlara karşı isyan başlatmasıydı. İsyân, iç savaşa dönüşmüştü. Moskova'ya göre, Afganistan'da İslamcıların kazanması sosyalist cumhuriyeti yıkacağı gibi İran'a benzer bir rejimi de beraberinde getirecekti. Moskova bu tarz rejimlerin kurulmasından özellikle Sovyetler Birliği'nin içindeki Müslümanları etkileyebileceği düşüncesiyle çekiniyordu. Sonuç olarak Sovyetler Birliği, Aralık 1979'da Afganistan'a askeri gücünü gönderdiğinde Amir'i devirme hedefini gerçekleştirdi. Ancak, Afganistan'daki İslamcı militanları durduramadı.

Moskova, kuvvetlerinin üç-dört haftada istenilen sonuca ulaşip geri çekileceğini umuyordu ancak dokuz sene süren savaş, aslında Sovyetler Birliği'nin Vietnam'ı olmuştu. Günümüzde Sovyetler Birliği'nin neden çöktüğü ile ilgili görüş bildiren her yazar, muhakkak Afganistan'a da değinmektedir. Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı neden işgal ettiği sorusu ise literatürde farklı şekillerde açıklanmaktadır. Kimine göre Sovyetler Birliği bu adımı küresel hâkimiyetini sürdürmek ve komünizmi yaymak için atmıştı.⁴ Benzer ve daha spesifik bir anlayışa göreyse, Sovyetler Birliği Basra Körfezi'nde hâkimiyet kurma amacındaydı.⁵ Bir başka anlayışa göreyse, işgal tamamen savunmacı bir anlayışa dayanmaktaydı. Buna göre, Sovyetler Birliği Afgan komünist partisinin radikal kanadını ortadan kaldırmak için Afganistan'a müdahale etmişti zira Afganistan'daki durum Sovyetler'in güney sınırında istikrarsızlık yaratıyordu.⁶

Sebebi ne olursa olsun, Afganistan *Detant*'ı bitiren gelişme olarak tarihe geçti: Başkan Carter, Ocak 1980'de Carter Doktrini'ni ortaya attı. Doktrin kısaca, Basra Körfezi'nde hâkimiyet kurmayı deneyecek herhangi bir güce karşı, silah kullanılacağını belirtiyordu. ABD Başkanı aynı zamanda, SALT II'yi Senato'dan geri çekti, SSCB'ye ambargo uygulamaya başladı, savunma harcamalarının yükseltilmesini talep etti, ABD'nin Moskova Olimpiyatları'na katılmaya çağını ilan etti ve işgali II. Dünya Savaşı'ndan beri dünya barışına yapılış en büyük saldırı olarak niteledi.⁷ Soğuk Savaş geri dönmüştü.

Bu dönemde ABD'deki başkanlık değişimi de Soğuk Savaş'ı yeniden hızlandıran bir başka unsur oldu. *Detant* döneminin sadece Sovyetler Birliği'nin işine yaradığını düşünen yeni Başkan Ronald Reagan, sert bir tutumdan yanaydı. Sonuç olarak, 1970'lerde üzerinde çok konuşulan silahların sınırlandırılması şöyle dursun, Reagan yönetimi ABD'yi yeniden nükleer silahlanma yoluna soktu. Hatta başkan bu konuda sorumsuzca davrandı: İnsanların evine sığınak inşa etmek için yeterli sayıda küreği olduğu takdirde nükleer saldırıdan korunabileceğini söylüyordu.⁸ Böylece ortaya çıkan yeni bir nükleer savaş tehdidi, birçok ülkede yeniden nükleer karşıtı gösterileri de beraberinde getirdi.

1980'lerin başında durum, Küba Krizi dönemine dönmüş gibi görünse de aslında çok farklıydı. Sovyetler Birliği içte ve dışta kriz emareleri göstermeye başlamıştı. Yukarıda da belirtildiği gibi, Afganistan Sovyetler Birliği için bir Vietnam olmuştu. Aynı dönemde Polonya'da Komünist Parti'den bağımsız bir işçi sendikası, Dayanışma (*Solidarność*) kurulmuştu. Lideri Lech Walesa, radikal reformlar talep ediyordu. Katolik kilisesi tarafından da desteklenen Dayanışma, komünist rejime bir meydan okumaydı. Moskova uzun bir süre Dayanışma'yı askeri bir yöntemle bastırıp bastıramayacağını tartışsa bile Afganistan'da savaşırken bir de Polonya'da savaşmasının mümkün olmayacağına karar verdi. Zira Polonya ne Macaristan ne de Çekoslovakya gibiydi. Daha büyüktü ve 1980'lerin koşullarında içinde güçlü bir anti-komünist blok barındırıyordu. Dayanışma'nın başarısı diğer Doğu Bloğu ülkeleri için örnek teşkil edecek bir gelişme, Moskova içinse önemli bir tehditti.

Sovyet ekonomisi de durgunluk emareleri gösteriyordu. Çin ve Japon ekonomileri tırmanırken, Sovyetler bir düşüşün içine girmişti. İktisat tarihçisi Berend, Doğu Bloğu ülkelerinde 1980'lerde akut hale gelecek bu krizin temellerinin 1970'lerde atıldığını belirtmektedir.⁹ Zira 1970'lerde ekonomide teknoloji devrimi yaşanmıştı. Sovyet tipi ekonomi bu koşullarda önce "arkaik" kalmış, sonrasında ise krizle mücadele edebilecek bir yeniden yapılanmaya girememişti. Ekonomik kriz sonunda, Sovyetler Birliği'nin siyasal meşruiyetini de yitirmesine sebep olacaktı.¹⁰ Aslında bu sadece Doğu Bloğu ile de ilgili değildi. Sovyet sisteminin içine düştüğü durum sonucunda, Moskova'nın Üçüncü Dünya ülkelerindeki etkisi de düşüş eğilimine girmişti. Bir başka deyişle, sistemin 1980'lerde bu ülkelere verecek bir ilhamı kalmamıştı. ABD ise, bu ülkelerde oluşan güç boşluğunu doldurmaya çalışmakla meşguldü.

Washington'ın etkin bir politika izlemeye çalıştığı özel bir diğer bölge ise Ortadoğu'ydu. Reagan yönetimi, bölgedeki politikalarını Filistin meselesinin çözümünden daha ziyade Sovyet tehdidine yöneltilmiş durumdaydı.¹¹ Diğer yandan ABD hem İslami devrimle Batı'dan kopan hem de Irak ile yaptığı savaşla bölgeyi sekiz yıl meşgul edecek olan İran'a dikkat kesilmiş durumdaydı. Türkiye'yi de içine alan bu bölgede Reagan yönetiminin birkaç stratejisi vardı. Stratejisinin bir kısmını, Sovyetler Birliği destekli hükümetleri yıkmak için başkaldırmış militanlara iktisadi ve askeri yardım göndermek oluşturuyordu.¹² Afganistan böyle bir örnekti. Reagan'ın bu yardımları, Sovyetler Birliği'nin zayıflatılması amacına başarılı bir şekilde hizmet etse de sonradan ABD'yi de vuracaktı. 2001'de gerçekleştirilen 11 Eylül Saldırıları'nın kilit ismi Usame bin Ladin'in Afganistan'da Sovyetler'e karşı ABD desteğiyle savaşan mücahitle- rin içinden çıkması tesadüfi değildir. Reagan'ın uyguladığı bir diğer politika ise, selevi Carter döneminde başlamıştı. Bu politika, hem Sovyetler Birliği'nin bölgeye yayılmasını engellemek hem de İran tipi köktenci hareketleri dengelemek için bölgede ılımlı İslam'ı benimseyen ülkelere destek verilmesini, onlarla işbirliği yapılmasını öngörüyordu. Kamuoyunca *yeşil kuşak* olarak bilinen bu anlayışın Türkiye'deki tezahürleri, bugün hâlâ sıkça tartışılmaktadır.

Soğuk Savaş'ın geri dönüşü tüm ciddiyetine rağmen kısa sürdü. Reagan'ın "yeni sağ" anlayışının Soğuk Savaş dinamiklerinin tırmandırılması bağlamında önemi neyse, Sovyetler Birliği'nde Mihail Gorbaçov'un 1985 yılında genel sekreterliğe gelmesinin de Soğuk Savaş'ın etkisini yitirmesi ve sonunda bitmesindeki önemi oydu. Aslında sonuçta gerçekleşenin aksine, Gorbaçov'un temel hedefi Sovyet sistemini yenilemek ve güçlendirmektir.¹³ Buna göre, Sovyet lideri ünlü yeniden yapılanma (*perestroika*) ve açıklık (*glasnost*) politikalarına ek olarak, yeni düşünce (*Novoe Myshlenie*) anlayışını uygulamaya başladı. Yeniden yapılanma ile ekonomik sistemin reformunu, açıklık ile de siyasi sistemin demokratikleşmesini hedefleyen Gorbaçov, daha az bilinen yeni düşünce ile de Sovyet dış politikasını değiştirmek istiyordu. Sonuç olarak, yeni düşünce Soğuk Savaş koşullarına 1985'ten itibaren yeniden bir yumuşama evresi getirdi. Öyle ki Soğuk Savaş'ın bitimini 1985 olarak gösteren bir yazın da mevcuttur.

Ancak bu yaklaşımın aksine, Soğuk Savaş'ın sona erişinde en önemli dönüm noktası 1989 olarak ortaya çıkmaktadır. Aradan geçen dört yılda Gorbaçov, Sovyet ekonomisini dünyaya açtı. Silahlarını azaltma yoluna giderek, Afganistan ve Üçüncü Dünya ülkelerinden çekildi. Politikalarının sonucunda dönemin sonlarına doğru birçok Doğu Avrupa ülkesinde geniş katılımlı seçimler gerçekleşti. Ancak bunlar Sovyetler Birliği'nin, eski gücünü yeniden kazanması şöyle dursun, dağılmasıyla sonuçlandı.

II. Dünya Savaşı sonrasında Churchill, yaptığı ünlü konuşmada Avrupa kıtasını ikiye ayıran bir *demir perdeden* bahsetmiş ve Soğuk Savaş'ın sinyallerini vermişti. Kuşkusuz Avrupa Soğuk Savaş'ın en önemli sahasını oluşturmuştu. Almanya ise iki süper gücün rekabetinin başlangıç noktalarından biriydi. Bu

bağlamda Almanya'da olanlar Soğuk Savaş'ın başlangıcı kadar bitişinde de belirleyici oldu. Berlin Duvarı'nın 1989'da çöküşü Soğuk Savaş'ın hem filen hem de sembolik olarak sona ermesi anlamına geliyordu. 1989'dan 1991'e geçen süreçte Almanya yeniden birleşti (*reunification*), Doğu Bloğu'ndaki komünist rejimler tek tek yıkıldı ve Sovyetler Birliği dağılarak tarihteki yerini aldı. Dünya ve uluslararası sistem için yeni bir dönem başladı.

Türkiye'nin Dönüşümü: 1980 Darbesi ve Özalizm

Soğuk Savaş'ın son dönemecine girildiğinde, Türkiye 20. yüzyıl tarihinin en önemli dönüm noktalarından birini yaşadı. 12 Eylül 1980'de, silahlı kuvvetler yönetime tekrar el koydu. Ordu darbenin sebebi olarak Türkiye'deki kriz ve anarşi ortamını göstermişti. 1980 darbesi Türkiye'de siyasi, toplumsal ve ekonomik olmak üzere büyük bir dönüşüm başlattı. Öyle ki Türkiye'nin hâlâ 1980 darbesinin çizdiği çerçevede yaşadığını söylemek, geçen 43 yıla rağmen mümkündür. Zaten her şeyden önce Türkiye, yapılan tüm değişikliklere rağmen, hâlâ 1982 Anayasası'yla yaşamaktadır.

27 Mayıs sadece Demokrat Parti'ye, 12 Eylül ise tüm sivil siyasete karşı yapılmıştı. Darbenin hemen ertesinde, parlamento, kabine, siyasal partiler ve sendikalar dağıtıldı. Siyasi parti liderleri tutuklandı. Ancak 12 Eylül rejiminin siyasal bilançosu sadece siyasi parti liderlerinin akıbetinin çok daha ötesindeydi: Bu süreçte 7 bin kişinin idamı istendi, 50 kişi idam edildi, 650 bin kişi gözaltına alındı, 230 bin kişi yargılandı ve 1 milyon 683 bin kişi ise fişlendi.¹⁴

Milli Güvenlik Konseyi, sivil siyasete dönülene kadar yasama yetkisini elinde tutacak bir Danışma Meclisi teşekkül etti. Bu meclisin oluşturduğu Anayasa Komisyonu ise 1982 Anayasası'nı hazırladı. 1982 Anayasası, erkler açısından yürütmeyi yasamaya karşı, Cumhurbaşkanı'nı da yürütme içinde güçlendirdi.¹⁵ Özü itibarıyla de 1961 Anayasası'nın tamamen zıddı olacak şekilde tasarlandı. Bu ekseninde, devlet otoritesi bireyin hak ve özgürlüklerine karşı güçlendirildi. Zaten 1961 Anayasası sadece ordu tarafından değil, Demirel gibi bir siyasi figür tarafından da fazla "özgürlükçü" bulunmuş ve toplumdaki çatışmanın bir sebebi olarak gösterilmişti. 1971 ara rejimi de bu duruma "çare" olamamıştı.

1982'de Anayasa'nın halk oylaması ile kabul edilmesinden sonra yapılan yeni Siyasi Partiler Kanunu'na binaen, siyasal partiler yeniden –Milli Güvenlik Konseyi'nin de onayıyla– kurulmaya başladı.¹⁶ Seçime ise sadece üç parti katılabilirdi. Turgut Özal liderliğindeki ANAP oyların yüzde 45'lik bir bölümünü kazanarak tek başına iktidara geldi. Türk siyasal hayatı ile ilgili birçok çalışma, bu dönemde ordunun emekli bir general tarafından kurulan Milliyetçi Demokrasi Partisi'ni açıkça desteklediğini ve Özal'ın kazanmasının ordu tarafından pek de memnuniyetle karşılanmadığını yazar.¹⁷ Bu doğru olmakla birlikte gözden kaçırılmaması gereken bir husus, Özal'ın iktidardayken yürüttüğü politikanın ordunun 1980 sonrası için tahayyül ettiği Türkiye ile genel olarak uyumlu olduğudur.

Bu açıdan iki konunun –özellikle de uluslararası dinamikleri ile birlikte düşünüldüğünde– önemli olduğu görülür. Bunlardan biri Türkiye’nin, aslında darbeden önce alınan fakat uygulanamayan 24 Ocak Kararları doğrultusunda neoliberal ekonomik modele geçiş yapmasıydı. Bu konuda ordu ve Özal arasında herhangi bir farklılık bulunmuyordu. Hatta, Özal 12 Eylül Kabinesi’nde devlet bakanı ve başbakan yardımcısıydı. Zaten Boratav’ın da belirttiği üzere, 1980-1982 arası cunta yöntemi 24 Ocak Kararları’nın uygulanması için elverişli bir ortam yaratmış, 1982 Anayasası da bunu pekiştirmişti.¹⁸ 1982’de cuntanın denetiminde yapılan anayasa, Bakanlar Kurulu’na kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi vermişti. Bu yetki daha sonra Özal tarafından Türkiye’nin neoliberalleşmesi bağlamında parlamento sürecini atlamak için sık sık kullanılacaktı. Örneğin Özal 1986’dan sonra Kamu İktisadi Teşekkülleri’nin özelleştirilmesi için gereken kararların birçoğunu bu yöntemle almıştı.¹⁹ Buna göre Özal, ordunun çizdiği çerçeve içinde, 1980 darbesinin ekonomik mantalitesine paralel bir anlayışla yönetecekti.

Bir ikinci mesele ise, siyasete dairdi. ABD’de Reaganizm, İngiltere’deki Thatcherizm’in Türkiye’deki izdüşümü Özalizm’di. Ancak Özalizm, tıpkı Reaganizm ve Thatcherizm gibi sadece iktisadi saiklerle anlaşılabilecek bir doktrin değildi. Özalizm temelde, neoliberalizm kadar muhafazakârlık da içeriyordu ki bu da dünyadaki “yeni sağ”a tekabül ediyordu. Çelişkili gibi görünse de aslında bu da ordunun politikalarıyla örtüşüyordu. Darbeden sonra ordu, Soğuk Savaş döneminin anti-komünist söylemini resmi bir Türk-İslam sentezine dönüştürmüştü.²⁰ Askeri yönetime göre bu, siyasi ve toplumsal ayrışmanın üstesinden gelecekti. Bu doğrultuda, 1980 sonrasında Diyanet’in anayasal hedefleri arasına “ulusal dayanışma ve bütünlüğü” sağlamak eklenmiş, din kültürü ve ahlak bilgisi dersi ilk ve orta dereceli okullarda zorunlu hale getirilmiş, imam-hatip okulları imam ve hatip yetiştiren okullar olmaktan çıkarılıp mezunlarının üniversitede istedikleri bölüme gidebildikleri alternatif eğitim kurumları haline getirilmiş, Kur’an kurslarının sayısı artırılmış ve Alevi köylerine camiler inşa edilmişti.²¹

Aslında Turgut Özal da askeri yönetimin benimsediği bu siyasetin devamını takip etti. ANAP’ın kuruluş felsefesi “ilerici muhafazakârlık” kavramı ile tanımlanıyordu.²² Bu, küresel bağlamda dönemin “yeni sağ” ideolojisine göz kırpan bir tanımlamaydı. Türkiye bağlamında ise 1980 sonrasında ordunun da sahiplendiği neoliberal politikalar ile Türk-İslam sentezinin birlikteliği anlamına geliyordu. Yukarıda da belirtilen, Türkiye’de Diyanet’in öneminin ve imam-hatip okullarının sayısının artışı Özal döneminde de devam etti. Ayrıca, İslami grupların, uluslararası İslami finansla da entegrasyonu bu dönemde gerçekleşti.

Türkiye siyasetine dair bu anlatının Türk dış politikası açısından birkaç önemi bulunmaktadır. İlki, ekonomik dönüşümün ortaya koyduğu dış politika yönelimiyle ilgilidir. Birçok esere göre, Özal’ın dış politikasını belirleyen te-

mel faktör Türkiye'nin ekonomik gereksinimleri idi.²³ Ekonomi temelli anlayış Özal'ın Avrupa ile ilişkilerinde olduğu gibi Ortadoğu'yla olan ilişkilerinde de önemli olacaktı. Türkiye serbest piyasa ekonomisine geçiş yapmış, daha spesifik olarak ihracata dayalı büyüme modelini benimsemişti. Bu model, yeni pazarlar gerektiriyordu ve Ortadoğu da bu anlamda önemli bir potansiyeli barındırıyordu. Daha sonra Balkanlar da benzer bir anlayış çerçevesinde ele alınacaktı. Son tahlilde Türkiye'nin Doğu ve Batı arasında köprü olduğu söyleminin Özal için kesinlikle ekonomik politikalarıyla bir ilgisi vardı.

Ancak konuya sadece iktisadi gözlüklerle bakmak, bu bölümde incelenen Soğuk Savaş dinamiklerinin ve Türkiye'nin yaşadığı ideolojik dönüşümün gözden kaçırılmasına sebep olmaktadır. Bu bölümün girişinde Özal'ın hükümet programını açıklarken yaptığı konuşmanın dış politikaya dair kısmından alıntılanan İslam dünyasıyla ilişkileri geliştirme hedefi, aynı zamanda Türkiye'nin dönüşümüyle paralel bir dış politika duruşuydu. Bu dönüşümün uluslararası destekleri de vardı. Türkiye'nin 1980'lerde yeniden barışacağı müttefiki ABD'nin ortaya koyduğu "yeşil kuşak" projesinde ülkeye biçilen görev, ılımlı İslam ülkesi olmak ve Ortadoğu'da hem Sovyetler Birliği'ni hem de İran Devrimi'nin radikal etkisini kısıtlamaktı. Diğer yandan, bu dönemde özellikle Suudiler ile geliştirilen ilişkilerin niteliği de ilgi çekicidir. Zira Uğur Mumcu'nun *Rabita*'da gösterdiği üzere Suudi sermayesi bu dönemde, İslami çevrelerin gelişmesini önemli ölçüde desteklemişti.²⁴

Örneğin, ordu ve Özal 1980'lerde dönem dönem birbirleriyle çatışsa da aslında Türkiye'nin yaşadığı dönüşümün ideolojik altyapısı konusunda birbirlerinin zıddı değildi. Bu değişim ise, bir taraftan dünyadaki yeni sağ hegemonyasının yükselişiyle diğer taraftan bölgedeki uluslararası dinamiklerin gelişimiyle etkileşim içindeydi. Dış politika ise hem siyaseten hem de iktisaden bu zeminde ilerleyecekti.

Soğuk Savaş'ın Son Perdesi: 1980'li Yıllarda Türk Dış Politikası

Müttefikle Yeniden Uzlaşma: 1980'lerde Türkiye ve ABD İkili İlişkileri

Darbe Sonrasında Türk-Amerikan İlişkileri

İki darbe arasında Türk dış politikasına damga vuran meselelerden biri ABD ile ilişkiler olmuştu. 1962'den itibaren iki ülke arasındaki ilişkiler birçok kriz anı yaşamış ve Türkiye toplumsal olarak Amerikan karşıtlığının tepe noktasına ulaştığı bir dönemi deneyimlemişti. Bu sorunlu ilişkilerde, genelde uluslararası sistemin geçirdiği dönüşüm, özelde ise çoğunlukla Kıbrıs meselesi rol oynamıştı. 1980 yılında hem Türkiye'de yaşanan iktidar değişimi ve ülkenin ekonomik gereksinimleri hem de 1979'dan itibaren ortaya çıkan "yeniden" Soğuk Savaş

ortamı Türkiye ve ABD'yi tekrar bir araya getirecekti. Ancak bu uzlaşma temelinde 1947-1960 arasındaki döneme benzetilse de bu dönemden çok daha fazla bir biçimde sorunlara teşne olduğu da vurgulanması gereken bir gerçektir.

1980 sonrasında her iki taraf için de bu uzlaşmanın önünü açan bazı faktörler vardı. ABD ve NATO açısından bakıldığında *Detant*'ın bitmesi ve Ortadoğu'daki dengeler önemliydi. 1979'da Sovyetler Birliği Afganistan'ı işgal etmiş, aynı yıl yaşanan İran Devrimi ile devrik şahın ABD yanlısı tutumu tamamen değişmişti. İran artık Amerikan karşıtı bir ülkeydi. Üstelik Ortadoğu, İran-Irak Savaşı ile iyiden iyiye karmaşık ve tehlikeli bir hale gelmişti. Diğer yandan Sovyetler Birliği'nin Akdeniz'deki gücü de artmıştı. Yunanistan'daysa PASOK iktidarı dönem boyunca ABD karşıtı bir söylem geliştirmişti. Bunların hepsi, ABD'nin gözünde Türkiye'nin önemini ve değerini artıran gelişmelerdi.²⁵

Türkiye açısından da bu gelişmelerin birçoğu güvenlik sorunuydu. Ankara, güvenliğini üç farklı ancak birbirine bağlı faktöre bakarak tanımlıyordu. Birincisi, küresel ölçekte süper güç ilişkileri, ikincisi, Yunanistan ile Ege ve Kıbrıs'ın başrolde olduğu ikili ilişkiler ve üçüncüsü de Ortadoğu coğrafyasındaki durumdu.²⁶ Bunlardan sadece birincisine bakıldığında, yumuşamanın sona ermesiyle birlikte ortaya çıkan tabloda Sovyetler Birliği nükleer üstünlüğü ele geçirmiş, Kafkasya'daki kuvvetlerini artırmış, Akdeniz'deki donanma kuvvetlerini geliştirmiş olduğu gibi, Ortadoğu'nun istikrarsızlığa düştüğü bu dönemde Şam ile de ittifak halindeydi.²⁷ Bunların hepsi Türkiye için, 1980'lerin uluslararası ortamında güvenlik problemiydi.

Ancak Türkiye'nin ABD ile tekrardan uzlaşmasında rol oynayan tek faktör *Detant*'ın bitişi de değildi. Türkiye'de 12 Eylül cuntasının ve daha sonra da ANAP iktidarının yönelimi zaten ABD ile daha yakın ilişkiler kurma doğrultusundaydı. Asker, 1970'lerde hüküm süren anarşi ortamının sebebini komünizm olarak görürken, ANAP zaten 1980'lerin yeni sağ söyleminin sadece Türkiye'de değil, dünyada da en önemli destekçilerinden biri olmuştu. 1980'lerdeki iktidarın anlayışı da ABD ile ilişkilerin 1960'lar ya da 1970'ler gibi olmayacağını gösteriyordu.

Soğuk Savaş dönemi boyunca iki ülkenin arasındaki ilişkileri etkileyen önemli bir faktör olarak ekonomi, 1980'lerde Türkiye ve ABD arasında gerçekleşecek uzlaşmada rol oynayan bir başka faktördü. Aslında, bu faktörün ne kadar etkin olduğu, sadece darbe sonrasında değil, darbeden önce de görülüyordu. Türkiye'ye uygulanan ambargonun 1978'de kalkmasından kısa bir süre sonra taraflar bir anlaşma için müzakereye girişmişti. Söz konusu anlaşma için Türkiye'nin hedefi ABD'den daha fazla yardım almak, ABD'nin ise 1975'ten sonra kullanmadığı üsleri tekrar kullanmaya başlamaktı.²⁸ Önce Ecevit, sonrasında Demirel hükümetinin yaptığı müzakerelerde Türkiye hem beş milyar dolarlık bir yardım istemiş hem de savunma sanayisinin gelişmesi için Amerikan silahlarının Türkiye'de üretilmesini talep etmişti.²⁹

Sonuç olarak hem ABD'nin hem de Türkiye'nin yeniden uzlaşmak için birden çok sebebi vardı. Bu bağlamda 1980 darbesi önemli bir zemin oluşturdu.

Zira 1978'den sonra başlayan müzakereler Mart 1980'de Demirel hükümeti döneminde bir antlaşma ile sonuçlanmıştı. Savunma ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması (SEİA), imzalanmasına rağmen onaylanma aşamasından geçemediği için yürürlüğe girmemişti. 12 Eylül Darbesi'nden sonra SEİA'nın kısa süre içinde onaylanması, askeri yönetimin ABD ile ilişkileri her şekilde iyileştirmek istediğinin iyi bir örneğiydi. Söz konusu SEİA'da ne Türkiye'ye yapılacak yardımın miktarı ne de Ecevit'in müzakerelerde önemle altını çizdiği savunma sanayiinin geliştirilmesi hususu vardı. Ancak buna rağmen, dış yardım Türkiye'nin ekonomik sorunlarını bir ölçüde rahatlatacak ve bu da toplumun yönetime olan desteğini artıracaktı.³⁰

Üsler konusunda ise ABD'nin varlığı, NATO görevleriyle sınırlandırılmıştı. 1978'den sonraki müzakereler özelinde düşünüldüğünde bu, ABD'nin talep ettiğinden daha azıydı. Ancak Bölme'nin de ifade ettiği gibi, 12 Eylül sonrasında Ankara'nın siyasi ve iktisadi gereksinimleri bu konuda pratikte bazı tavizlerin verilmesini de beraberinde getirmişti.³¹ Zaten 1982'de imzalanan Mutabakat Muhtırası ile de Türkiye'de İncirlik gibi mevcut bazı üslerin modernizasyonuna ek olarak bazı yeni hava üslerinin inşasına da karar verilmişti. Türkiye, bu yeni üslerin NATO görevleri çerçevesinde kullanılacağını vurgulasa da, inşaatların mali yükünün bizzat Amerikan hükümeti tarafından karşılanması, tesislerin NATO'dan ziyade ABD tarafından kullanılacağını bir göstergesiydi.³²

1982'de imzalanan Mutabakat Muhtırası'nın bir önemi de yine Türkiye ve ABD arasında bir başka tartışma konusu olan *Çevik Kuvvet*'e (Hızlı Müdahale Gücü) dairdi. *Çevik Kuvvet*, ABD'nin 1970'lerin sonunda Ortadoğu'da meydana gelen gelişmeler kapsamında bölgeye müdahale edebilmek için oluşturduğu bir kuvvetti. ABD, 1980'lerde bölgedeki ülkelerde bu kuvvetlerin kullanılabileceği üs arayışına girmişti. Türkiye, ABD belgelerinde *Çevik Kuvvet*'in üs gereksinimi açısından özellikle Pakistan ve Sudan gibi ülkelerle birlikte "kilit" önemde addediliyordu. Ancak, Türkiye Demirel döneminde böyle bir kuvvete kolaylık sağlamak konusunda, özellikle de ABD'nin tek taraflı olarak Ortadoğu'ya müdahalesinin oluşturabileceği sorunlar sebebiyle isteksiz olduğunu açıklamıştı.³³ 1980 darbesinden sonra askeri yönetim de bu konuda direkt olarak olumlu bir tavır takınmadı. ABD 1981 yılında bu konuda bir yetki değişikliğine giderek müdahale gücünü NATO'nun çatısı altına soktu. Fakat Türkiye'de askeri yönetimi dahi bu konuda hemen ikna etmek mümkün olmadı. Zira Türkiye ABD'nin bu üslerden gerçekleştireceği bir müdahale ile Türkiye'nin bölgesel bir çatışmanın içine çekilmesinden ve bölgeyi ticareti için muhtemel bir pazar olarak konumlandığı bu dönemde Ortadoğu ülkeleri ile arasının bozulmasından çekiniyordu.³⁴ Bu sebeple Türkiye, 1982 antlaşmasının *Çevik Kuvvet* ile bir ilgisi olmadığını ve sadece NATO görevleriyle sınırlı olduğunu söylüyordu.³⁵ Sonuç olarak, bu alanların ne şekilde kullanıldığı ve kullanılacağı meselesi teoride ve pratikte hiçbir zaman net olmamıştı. Fakat bir gerçek vardı ki, ABD 1982'den sonra yapımına karar verilen havaalanlarını Körfez Savaşı sırasında Irak'ı bombalamak için kullanacaktı.

Türkiye’de askeri yönetimin ABD ile müzakere ettiği bir diğer konu ise Kıbrıs Harekâtı’ndan sonra NATO’nun askeri kanadından çekilen Yunanistan’ın geri dönüşüydü. Atina, NATO’dan çekilmenin Kıbrıs konusunda herhangi bir çözüm getirmeyeceğini anladıktan ve dahası Türkiye-ABD ilişkilerinin 1978’den sonra normalleşmeye başlamasından sonra NATO’nun askeri kanadına geri dönmek istediğini belirtmişti.³⁶ Ancak, Türkiye bu konuya olumlu yaklaşmamıştı. 12 Eylül Darbesi, Türkiye’nin bu konuya bakış açısında da bir değişiklik yarattı. Bu değişiklik daha 12 Eylül 1980’de ABD tarafından tahmin edilmişti. Darbenin olduğu gün, ABD Ulusal Güvenlik Konseyi tarafından, darbenin Yunanistan ve Kıbrıs meselesine nasıl etki edeceğine dair hazırlanan memorandumda, silahlı kuvvetlerin Yunanistan’ın NATO’ya yeniden entegrasyonundan ve Ege’de de sorunların çözümünden yana olduğu yazıyordu.³⁷ Ege’de FIR hattı sorunu sebebiyle ilan edilen NOTAM’ların da 1980 yazında ordunun inisiyatifi ile kaldırıldığını söyleyen belgeye göre, konu arka planda –Türkleri utandırmadan– halledilmeliydi.

12 Eylül 1980’de yazılmış bu memorandumun öngörüsü en azından Yunanistan’ın NATO’ya yeniden entegrasyonu konusunda doğru çıktı. Darbeden yaklaşık bir ay sonra Türkiye ve Yunanistan, Yunanistan’ın NATO’nun askeri kanadına dönüşü konusunda uzlaştı. Bu uzlaşma, NATO’nun ABD’li komutanı Rogers’ın ismini verdiği “Rogers Planı” temelinde yapıldı. Plan Yunanistan’ın NATO’nun askeri kanadına dönüşünü planlarken, temel olarak iki ülke arasındaki önemli bir sorun olan komuta kontrol alanları konusunda ikili bir müzakere süreci öneriyordu.³⁸ Hatta Rogers bu konuda Evren’e asker sözü vermişti. Bu açıdan Türkiye, ABD’nin planı doğrultusunda Yunanistan’ın NATO’ya dönüşüne alelacele ve herhangi bir ciddi güvence ya da ödün almadan yeşil ışık yakmış oldu.³⁹ Yunanistan’da 1981’de iktidara gelen ve NATO’yu Yunanistan’ın çıkarlarını takip etmesinin önünde bir engel olarak gören PASOK lideri Papandreou ise selefi Karamanlis’i, NATO’ya geri dönüş kararı için eleştirip dış politikasını Türkiye kaynaklı bir güvenlik tehdidi üzerine kuracaktı.⁴⁰ Bunun anlamı, ABD’nin planının Yunanistan’ı NATO’ya geri döndürdüğü ancak “asker sözü”ne rağmen Ege’deki komuta kontrol alanları konusunda herhangi bir sonuca varılmadığıydı. Bu, askeri yönetimin ABD ile arasını iyi tutma anlayışının ne şekilde işlediğinin önemli bir örneği olmuştur. Komuta alanları ile ilgili sorun ise, günümüzde hâlâ sürmektedir.

Amerikan Kurumlarının Gölgesinde: Turgut Özal İktidarı ve ABD ile İlişkiler

Turgut Özal, 1983’te yapılan seçimleri kazanarak Türkiye’de darbe sonrasında kısıtlı bir demokrasiye dönülen dönemin başbakanı oldu. Bu dönemde Türkiye’nin ABD ile ilişkileri yakın seyretti. Zira her iki ülkenin de farklı açılardan birbirlerine ihtiyacı vardı. ABD, hem Afganistan’ın Sovyetler Birliği tarafından işgali hem de İran’daki devrim dolayısıyla Türkiye’ye özel önem

atfetmeye başlamıştı. Özal ise, önceki dönemde yaşanan krizleri tekrarlamak ve benzer siyasi ve iktisadi sonuçlarla uğraşmak yerine, ABD düzeninde kalıp bölgesel bir güç olmak istiyordu.⁴¹ Ayrıca, Turgut Özal, o dönemde Reagan ile özdeşleştirilen yeni sağ düşüncenin temsilcilerinden biriydi. Hükümetin programını açıkladığı konuşmasında, “Hükümetimiz milliyetçi ve muhafazakâr, sosyal adaletçi, rekabete dayalı serbest piyasa ekonomisini esas alan bir hükümettir” diyordu.⁴² Sosyal adaleti kalıplaşmış şekilde düşünmediğini de sözlerine ekleyen Özal’ın bu anlayışı, ABD’nin o dönemki tutumuyla bire bir örtüşüyordu. Zaten aynı konuşmada Özal, Washington ile ilişkilerin güçlendirilmesi gerektiğini de söylemişti. Yani Türkiye ve ABD arasındaki ilişkilerin 12 Eylül’ün açtığı yoldan ilerlemesi bekleniyordu. Bu beklenti gerçekleşmekle birlikte, ilişkiler tam anlamıyla sorunlardan azade şekilde de ilerlemedi. İlginçtir ki, Türkiye’nin 1980’lerde ABD ile olan ilişkilerindeki sorunlar Soğuk Savaş dinamiklerinden ziyade, ABD kurumlarının aldığı kararlarla ilgiliydi.⁴³

Buna verilebilecek önemli bir örnek, yardımlar konusuydu. ABD Türkiye’ye krediler ve hibeler şeklinde askeri ve iktisadi yardımlar yapıyordu. Ancak yardım konusu genelde Kongre’nin engeline takılıyordu. Aslında yardımlar konusunda birden fazla şikâyet vardı. Öncelikle Ankara, gereken ölçüde yardım alamamaktan şikâyetçiydi. Aslında ABD, ambargo yıllarının da yarattığı sorunların üstesinden gelebilmek adına, özellikle de 1980’lerin ilk yarısında Türkiye’ye yaptığı yardımları önemli ölçüde artırmıştı. Öyle ki Türkiye bu dönemde Mısır ve İsrail’in ardından en çok yardım alan üçüncü ülke konumundaydı.⁴⁴ Ancak yardımların bir kısmının Kongre’nin onayına bağlı olması, bu meseleyi karmaşık hale getiriyordu. Ankara’ya göre, Amerikan Kongresi’nin Türkiye ve Yunanistan’a yapılacak askeri yardımlarda 10/7 oranını uygulaması Türkiye’ye yapılan bir haksızlıktı. Türkiye’ye göre, yardımlar ülkelerin NATO’ya olan katkısına ve bölgesel rollere göre yapılmalıydı.⁴⁵

Benzer şekilde Kongre’nin Türkiye’ye yapılacak yardımları insan hakları, Kıbrıs ve Ermeni meselelerine bağlaması Türkiye için önemli bir sorun teşkil ediyordu. Gerçekten de Kongre özellikle de Rum lobisinin etkisiyle, 1984 ve 1985’te verilecek yardımlarda (Kapalı) Maraş’ın geri verilmesi veya yerleşime açılmaması gibi ek istekler sunmuş, bu teklifler kabul edilmese de Türkiye’ye yapılacak yardımda indirimde gidilmişti.⁴⁶ Kongre üzerindeki Türk karşıtı lobinin etkisi de Türkiye’nin Amerikan Kongresi ile ilişkisinin bu sorunlu niteliği de uzun yıllar devam edecekti.

Türkiye’nin bir başka şikâyeti ise SEİA’nın iki ülke arasında ekonomik alanda işbirliği vaat etmesine rağmen, ABD’nin –özellikle tekstil ürünlerinde– uygun ticaret koşulları sağlamamasıydı. Bu konu Türkiye için özellikle 1980’lerin ikinci yarısında önem kazanacaktı. Zira Türkiye, ekonomisi düzeldikçe mevcut iktisadi sistemiyle de uyumlu olacak şekilde ABD’yle ilişkilerde ticaret konusunu ön plana alacaktı.⁴⁷ Ancak bu konuda istediklerini elde etme konusunda pek de başarı sağlayamayacaktı. Burada vurgulanması gereken en önemli nokta, bu

şikâyetlerine rağmen Türkiye'nin ABD ile siyasal ve bölgesel ilişkilerini önceliklendirip müttefikine yine de ılımlı davranmasıydı. Bu durum özellikle SEİA'nın yenileneceği dönemlerde göze çarpıyordu. Aslında Ankara, SEİA'nın yenilenmesi ve onaylanması süreçlerini siyasi ve ekonomik bazı istekleri karşılığında bir müzakere ögesi olarak kullanıyordu. Ancak örneğin 1985'te SEİA'nın yenilenmesi sürecinde Türk hükümetinin siyasi ve iktisadi talepleri süreci uzatmıştı. Antlaşmanın yenilenmesini sağlayacak olan mektup ise ancak 1987'de imzalanabilmişti. Amerikan Senatosu'nun yapılan yardımları yüzde 45 oranında kısıtlamasına ve Temsilciler Meclisi'nin de yardımların Kıbrıs'ta kullanılmamasına dair aldığı kararlar mektubun onayının bekletilmesini de beraberinde getirmişti.⁴⁸ Ancak daha sonra, Türkiye lehine herhangi bir değişiklik olmamasına rağmen, Özal 1988'de mektubun Bakanlar Kurulu'nda onaylanmasını sağlamıştı. Özal, konunun ABD ile bir sorun haline gelmesini önlemek istemişti.⁴⁹ Benzer bir durum, Körfez Savaşı sırasında da yaşanacaktı. SEİA'nın tekrardan yenilenme tarihinin geldiği 1990'da hükümet, ABD ile bölgeye dair iyi ilişkiler içinde kalmak amacıyla sorun çıkarmadan antlaşmanın yenilenmesini sağlayacaktı.⁵⁰

Türk-Amerikan ilişkilerinde yardımlar meselesi birkaç açıdan önemli bir örnekti. Birincisi, iki ülkenin birbiriyle yeniden uyum sağladığını gösteriyordu. Bahsedilen pürüzlere rağmen, Türkiye ABD'den önemli ölçüde hibe ve kredi almaya devam ediyordu. ABD, Türkiye'nin silah sanayisine de yatırım yapmıştı. Ankara ve Washington'ın uzlaşısı sadece yardımlar konusunda değil, siyasi alanda da sürüyordu. İkincisi, Türkiye'de iktidar ABD ile ilişkileri konusunda kararlıydı. Özal çıkan pürüzlere rağmen bazı konuları göz ardı ediyordu. Zira her şeyden önce Türkiye'nin iktisadi koşullarının bunu gerektirdiğini düşünüyordu. Zaten neredeyse döneme dair tüm dış politika çalışmalarının haklı olarak belirttiği meselelerden biri, Özal'ın her şeyden önce ekonomiye önem vermesiydi. Üçüncüsü ise, bu bölümde incelenen Türk-Amerikan ilişkilerinin aslında çok katmanlı bir mesele olmasıydı. Özellikle bu dönemde, Türkiye'nin ABD yönetimi ile –daha açık bir ifade ile yürütme ile– ilişkileri nispeten istikrarlıyken, Senato ve Temsilciler Meclisi'nden oluşan Kongre ile ise sorunluydu. Bunda, Ermeni ve Rum lobilerinin önemli ölçüde etkisi vardı. Kongre bu sebeple Ankara'ya yapılacak yardımların karşılığında Kıbrıs gibi meselelerde bazı istekleri koşul olarak öne sürebiliyordu.

Esasında farklı ABD kurumlarının, özellikle de Kongre'nin bu dönemde Türkiye'ye dair tutumu yardımlara karşılık öne sürülen bazı koşulları aşan bir mahiyetteydi. Zira 1980'lerde bu kurumlar –yardım konusu söz konusu olmaksızın da– bazı konularda Türkiye'yi “sıkıştırmaya” başladı. Bunlardan en önemlisi kuşkusuz Ermeni meselesine dairdi. Bir önceki bölümde de değinildiği üzere Türk dış politikası 1965'ten itibaren soykırım iddialarıyla da meşgul olmaya başlamış, Türk diplomatlar ise 1970'lerden itibaren Ermeni terörüyle karşı karşıya kalmıştı. 1980'lere ise, ABD Kongresi'ne gelen konuya ilişkin karar tasarıları damgasını vuracaktı.

1984 yılı bu konuda önemli bir başlangıç oldu. Zira Ermeni lobisinin yoğun çabasıyla 24 Nisan, Temsilciler Meclisi'nde *insanın insana hunharlık günü* olarak ilan edildi. Senato Dış İlişkiler Komitesi de böyle bir olayın tekrar etmemesi için Amerikan dış politikasının “soykırımı” dikkate alması gerektiğine dair bir kararı müzakeresiz kabul etti. Bu Türkiye’den farklı tepkileri de beraberinde getirdi. Konuyla ilgili TBMM’de bir soru önergesi verildi. Bu önergeye dönemin Dışişleri Bakan Vekili ve Devlet Bakanı olan Mesut Yılmaz’ın verdiği cevapta vurguladığı noktalar hükümetin duruma bakışını özetlemesi açısından önemliydi. Yılmaz’a göre,⁵¹ bu kararların ABD yönetimi nezdinde bir bağlayıcılığı yoktu. Ancak bununla birlikte kararlar yasalaşmaları halinde terörü teşvik edecek ve NATO üyesi bir ülkenin “toprak bütünlüğüne yönelik bir tehdit” olarak algılanacaktı. Türkiye’nin ABD yönetimine “her halükârda ikili ilişkilerimizin böyle bir gelişmeden menfi şekilde etkileneyeceği ve belki de telafisi imkânsız biçimde zedeleneyeceğini” vurguladığını belirten Yılmaz, diğer yandan itidalli olmak gerektiğini zira ABD’nin seçim sürecinde olduğunu söylemişti. Hükümete göre, seçimin bitmesini bekleyip Amerikan yönetiminin yeni dönemde göstereceği tutuma bakmak gerekiyordu. Yılmaz, Ankara’nın Batı Bloğu içindeki yerinin zayıflamasının ve müttefikleriyle ilişkilerinin bozulmasının terör odaklarının amacına hizmet edeceğini belirtiyordu. Zaten ABD de çeşitli kanallar vasıtasıyla, bu kararların bir bağlayıcılığının olmadığını söylüyor ve yaklaşan seçimler bağlamında Türkiye’den anlayış bekliyordu.

Sonuç olarak söz konusu tasarı 1985’te genel oya sunulmuş ancak Türkiye ve ABD yönetiminin harcadığı çaba sonucunda kabul edilmemişti.⁵² Ancak tasarının yasalaşmamış olması, meselenin sona erdiği anlamına da gelmiyordu. Hatta tam tersine Ermeni meselesi konusundaki tasarılar ve kararlar, yeni başlıyordu. 1987 yılı bu bağlamda Türkiye için bir diğer önemli tarih oldu. Türkiye’nin AET’ye üyelik için başvurduğu Nisan 1987’den birkaç ay sonra Avrupa Parlamentosu “Ermeni Sorununun Siyasi Çözümü Üzerine Karar”ı kabul ederek 1915 ve sonrasında meydana gelen olayların BM’nin 1948 yılındaki kararına göre soykırım olduğunu ancak bununla ilgili şimdiye kadar kimsenin cezalandırılmadığını yahut tazminat almadığını belirtti.⁵³ Ermeni meselesi Avrupa’da da yeni bir safhaya girmiş oldu.

Avrupa’da bunlar olurken 1987 yılında ayrıca ABD Temsilciler Meclisi Posta ve Sivil Hizmetler Komisyonu’nda 24 Nisan’ın Soykırım Anma Günü olarak kabul edilmesi kararı kabul edildi. Bunun üzerine Turgut Özal Başkan Reagan’a konuyla ilgili bir mesaj gönderdi, Washington Büyükelçisi Şükrü Elekdağ Ankara’ya çağrıldı ve Kenan Evren de ABD’ye yapacağı geziyi iptal etti.⁵⁴ Bunun üzerine ABD Dışişleri bu konuda Temsilciler Meclisi’nden farklı düşündüğünü ancak Ankara’nın bu sorunu ABD ile ilişkilerini kısıtlayarak çözeceğini düşünmesinin bir hata olduğunu beyan etti.⁵⁵ Gerçekten de bu konuda, özellikle 1980’lerin sonuna kadar ABD yönetimi ile Kongre arasında fikir ayrılığı vardı ve her girişimden sonra yönetim Kongre üzerinde kurduğu baskıyla, kararın ya da teklifin yasalaşmasını önliyordu.

Fakat bu durum Başkan Reagan'dan sonra bazı değişikliklere uğradı. Bunda birkaç faktör rol oynadı. Bir taraftan Soğuk Savaş artık sona ermiş ve Türkiye'nin ABD ve Batı nezdindeki konumu sorgulanır olmuştu, diğer yandan ise yeni Başkan George Bush seçime giderken Ermeni diasporasına bu konuda bazı sözler vermişti.⁵⁶ Bu sebeple, 1989'da Senato'nun adalet komisyonundan geçen soykırımın 75. yılını anma tasarısı bu kez Türkiye'ye daha zorlu bir süreç yaşattı.

O dönemde Cumhurbaşkanı olan Özal, Bush ile konu hakkında görüşürken aynı zamanda ABD donanmasına ait gemilerin Türk limanlarını ziyaret edememesi gibi birtakım önlemler de alındı.⁵⁷ Aslında Türkiye başka bazı adımlar da attı. Bunlardan biri, Yahudi lobisinden destek aramaktı. Bir önceki bölümde, İsrail'in bu dönemde Ankara ile yakınlaşmak için Türkiye'ye lobi desteği kartını kullandığı belirtilmişti. Buna paralel olarak Ankara, bu dönemde hem Ermeni hem de Rum lobisine karşı Yahudi lobisinin desteğinden faydalandı. Üstelik Ermeni meselesinde Yahudilerin desteğinin özel bir anlamı da bulunuyordu. O dönemde *Jerusalem Post*'ta yayınlanan bir yazıda belirtildiği gibi, "dünyanın önde gelen soykırım uzmanları olarak Yahudiler, Ermeni katliamının yapılmadığına dair tanıklık yaparlarsa, bu tanıklık kanıt olarak kabul edilirdi."⁵⁸ Türkiye, İsrail ile ilişkilerinin bir hayli zedelendiği 2000'li yıllara kadar bu destekten faydalanmayı bildi.

1989'da verilen öneriye gelince, komiteden geçen tasarı Senato'nun gündemine alınmadı. Ancak Başkan Bush'un 20 Nisan 1990'da yaptığı açıklamada, "Katliamların bu 75. yıldönümünde, 24 Nisan 1990'ı Ermeniler ve tüm halklarla birlikte, kurban edilen bir milyonu aşkın Ermeni'nin anma günü olarak izlemeyi diliyorum"⁵⁹ demesi Türkiye'de soğuk duş etkisi yarattı. Orta bir yol bulmaya çalışan Bush, soykırım kelimesini kullanmamış ancak ne Türkleri ne de Ermenileri memnun edebilmişti. Her şeyden önce Bush'un açıklaması, ABD yönetiminin tavrındaki değişikliği göstermesi açısından önemliydi. Konu ise, ABD kurumlarınca tartışılmaya devam edecekti.

Aslında ABD Kongresi'nin dikkat kesildiği bir başka konu daha vardı: Türkiye'de insan hakları ihlalleri. Ancak çoğunlukla Kürt meselesi özelinde ele alınan Türkiye'de insan hakları ihlalleri, Ermeni meselesi gibi Kongre'yi ABD yönetimi ile karşı karşıya getirmekten ziyade her iki kurumun da benzer tutum sergilediği bir konuydu. Hatta Kavuncu'ya göre, bu sorunda Türk hükümetinin karşısında asıl ABD yönetimi bulunuyordu.⁶⁰

Türkiye'de ciddi insan hakları ihlallerinin yaşandığı darbe sonrasında, Avrupa ve ABD'nin konuya ilişkin tutumunda farklılıklar olmuştu. Avrupa, Türkiye'deki siyasal rejimin insan hakları ihlallerini yoğun biçimde eleştirmişti. Ancak ABD ne Türkiye'de parti ve sivil toplum örgütlerinin kapatılmasına ne de siyasilerin ya da sivillerin maruz kaldığı ağır baskıya herhangi bir tepki vermişti.⁶¹ Aslında Washington'ın bu konuya duyduğu ilgi büyük ölçüde Kürt meselesinin gelişim sürecine paralel bir biçimde artmıştı.

Uluslararası Af Örgütü gibi insan hakları kuruluşları ve halihazırda sorun yaşanan etnik lobiler, Güneydoğu Anadolu'da ağır insan hakları ihlallerinin yaşandığını ve bu sebeple Türkiye'ye silah satışının engellenmesi gerektiğini savunup Kongre'yi baskı altında tutuyordu.⁶² Böylece Kongre, askeri ve ekonomik yardımları –Ermeni meselesi ve Kıbrıs konusuna ek olarak– bu gerekçeyle de engellemeye çalışıyordu. Bu durumun Türkiye ile ABD arasında herhangi bir “kopuşa” sebep olmayacağı kanısındaki ABD yönetimi ise yayınladığı senelik raporlarla Kürtlerin Lozan Antlaşması'nın ilgili düzenlemesinin aksine bir azınlık olduğunu ve ancak buna rağmen azınlık haklarından yararlanamadıklarını belirtiyordu.⁶³ Bu dönemde Ankara'nın tepkisi, raporların diline göre değişiyordu. ABD'nin tutumu ise, Kürtlerin haklarının Helsinki Nihai Senedi'ne göre yapılandırılması gerektiğine işaret ediyordu. 1980'li yıllarda Türkiye'de insan hakları ihlalleri konusu, ABD'li yetkililerin öngörüsünü yansıtır bir biçimde iki devlet arasındaki ilişkilere bir kopuş getirmede. Ancak 1990'lı yıllarda Kürt meselesi ve devletin PKK'ya karşı yürüttüğü mücadelenin niteliği, insan hakları konusunu Türkiye'nin önüne daha güçlü bir biçimde çıkaracaktı.

Sonuç olarak, Türkiye ve ABD 1970'li yılların krizini 1980'lerde atlatsa da, Amerikan kurumlarının sahip olduğu farklı koşullar ve bakış açıları iki ülke arasında bazı sorunları da beraberinde getirdi. Bu durum, ABD'li politikacıların da değindiği gibi herhangi bir kopuşa sebep olmadı. Amerikan yönetimi Türkiye ile ilgili pek çok meselede Kongre'ye baskı uyguladı, Özal yönetimiye ortaya çıkan sorunlarda sert tepkiler vermekten imtina etti. Zira Amerikan yönetiminin Türkiye'ye ve özellikle de üslere, Türkiye'nin de 1980'lerin siyasi, askeri ve iktisadi koşulları içinde ABD'ye gereksinimi vardı. Ankara ve Washington arasındaki ilişkilerin bu niteliği kendisini en çok da bölgesel politikalarda gösterecekti.

Krizler ve Savaşlar Arasında: Ortadoğu'da Türk Dış Politikası

1980'li yılların siyasi tarih anlatıları içinde 1979 önemli bir dönüm noktasına işaret eder. Aynı yıl, Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgali, Soğuk Savaş'ı bir süreliğine de olsa geri döndürmüştü; İran'daki devrim ise Ortadoğu'yu yeniden şekillendirmişti. Kuşkusuz Ortadoğu'da yaşananlar bundan ibaret değildi. Aksine, bu dönemin önemli bir bölümünde Türkiye'ye komşu iki ülke –İran ve Irak– birbirleriyle savaşıyor, Ankara hem ülkesel hem de bölgesel bazda Kürt meselesi ile ilgilenmeye başlayacaktı ve İsrail-Filistin sorunu tüm hızıyla sürecekti. Dönem bir başka Ortadoğu krizi ile –Körfez Savaşı ile– sona erecekti. Üstelik tüm bu gelişmeler, Türkiye'nin bölge ile ilişkilerini ekonomik açıdan yeniden yapılandırmaya çalıştığı bir döneme tekabül edecek ve tahmin edilebileceği gibi Türkiye'nin bölgesel politikaları müttefiki ABD ile ilişkilerinde de belirleyici bir faktör olacaktı.

Türkiye'nin 1980'lerdeki Ortadoğu Politikaları Hakkında Birkaç Yorum

Bölümün başında Özal'ın konuşmasından yapılan alıntı, Türkiye'nin 1980'li yılların Ortadoğu'sunda takip ettiği politikayı iki faktöre bağlamaktadır: Türkiye'nin Batı ve Doğu arasındaki köprü niteliğindeki konumu ile bölgeyle olan tarihsel ve kültürel bağları. Özal'a göre bu iki faktör, Türkiye'nin Ortadoğu ile daha yakın ilişkiler tesis etmesini gerekli kılıyordu. Fakat bu Türkiye'nin Batı'dan vazgeçmesi anlamına da gelmiyordu. Türkiye "köprü" konumu itibarıyla hem Doğu hem de Batı ile yakın ilişkiler tesis etmeli, birini diğerine yeğlememeliydi. Özal 1983-1989 arasında bu düşünceye paralel bir politika takip etti. Peki bu politikaya etki eden faktörler sadece coğrafi ya da kültürel midir? Dahası bu politikayı sadece Özal ile özdeşleştirmek ne derece doğrudur? Son olarak, Türkiye'nin bu dönemde bölgeye dair izlediği politikalar kimilerinin deyimiyle, tamamen yeni ve farklı olarak nitelendirilebilir mi? Bu altbaşlıkta bu üç sorunun cevabını verebilmek, sonrasında analiz edilecek olay örgüsünü anlamlandırabilmek açısından da elzemdir.

Cevaplamaya son sorudan başladığında, Türk tarih yazımındaki bir problemle de karşılaşmak mümkündür. Bu, Türkiye'nin Özal ve sonrasında AKP dönemine gelene kadar Ortadoğu'yu göz ardı ettiği, hatta bölgeye izolasyonist bir perspektiften yaklaştığı düşüncesidir. Literatürde ağırlıklı olarak, 1920'lerden başlayarak 1980'lere –özellikle de Özal'a– gelene kadar Batılı ve Batıcı çizgi üzerinde ilerleyen Türk dış politikasının Özal devrinde bu yönelimi kırdığına ve Özal'ın "Kemalist elitlere" göre çok daha aktif ve popüler bir dış politika izlediğine dair bir inanış bulunmaktadır.⁶⁴ Oysa Türkiye tarihinin hiçbir döneminde bölgeye karşı izolasyonist politikalar gütmeyi. Bu kitapta da görüldüğü üzere, Ortadoğu ile ilişkiler her dönemde birbirlerinden farklı bir arka plan, yoğunluk ve hedeflerle kurulmakla birlikte Türk dış politikası açısından her daim dikkate değerdi. Erken Cumhuriyet dönemindeki Sadabad Paketi gibi bazen bağımsız ölçekteki bölgesel girişimler, Demokrat Parti dönemindeki Soğuk Savaş ve ABD güdümündeki bölgesel roller, 1970'lerin Kıbrıs ve petrol açmazını çözmek üzere İslam Konferansı Örgütü Zirveleri'ne katılmak yahut Arap devletleri ile iyi ilişkiler kurmak üzere İsrail ile ilişkileri soğutmak gibi birçok politika Türkiye'nin bir Ortadoğu politikasına sahip olduğunu gösteriyordu. Bu politikaların oluşturulması ayrı, onlardan bir sonuç alıp almamak ayrı birer analiz ögesi teşkil etmektedir. Ezcümle, Türkiye Ortadoğu'yu Özal ile keşfetmiş değildir.

Üstelik literatür –ikinci sorunun cevabı olarak– 1980-1983 yılları ile Özal döneminin devamlılığını da bazen görmezden gelmektedir. Oysa Özal, darbe sonrasında kurulan Bülent Ulusu hükümetinin de ekonomiden sorumlu devlet bakanıydı. Hem 1980-1982 arasında hem de iktidara geldiği 1983 yılında ekonomik politikaları kendisi uygulamıştır. Bölgesel politikalar açısından ise, Türkiye'nin İslam Konferansı Örgütü ve dahası Körfez ülkeleri ile yaklaş-

masında askeri yönetim ile Özal hükümetleri arasında bire bir devamlılık söz konusudur.⁶⁵ Kuşkusuz bu durumun sebepleri, birinci sorunun cevabıyla yakından ilişkilidir. Türkiye'nin 1980'ler boyunca Ortadoğu'daki pozisyonunun ulusal ve sistemik bazı gerekçeleri vardı. Ulusal gerekçelerin en önemlisi özcü bir kültürel yakınlıktan ziyade ekonomiydi. Zaten, Özal ile ilgili yapılan hemen hemen tüm araştırmalar Özal'ın dış politikayı ülkenin ekonomik gelişmesinin bir aracı olarak görmesine atıfta bulunur.⁶⁶ Diğer yandan, Türkiye'nin bölge politikalarına etki eden bir diğer faktörün ABD'nin Carter Doktrini ile bölgede radikal İslam'ın yükselişine karşı ılımlı İslam anlayışını benimsemesi olduğunu söylemek mümkündür. Bu doktrinde önemli bir yer işgal eden Türkiye, 1980'li yıllarda ABD ile yeniden uzlaşmış ve bölge politikalarında müttefikleriyle –çoğu zaman– eşgüdüm içinde davranmaya gayret etmiştir. Türkiye, bir anlamda, uluslararası politikanın bir sonucu olarak da bölge ile ilişkilerini düzenlemiştir. Üstelik, bu uluslararası politika Türkiye'nin Ortadoğu'da oynadığı role ek olarak, ülkede Körfez etkisinin artması gibi iç siyasete etki eden bir dönüşümü de beraberinde getirmiştir.

Türkiye'nin Komşuları Savaşırken: İran-İrak Savaşı (1980-1988) Sırasında Türk Dış Politikası ve Kürt Meselesi

Türkiye'nin iki sınır komşusu arasında savaş, Irak askerlerinin 1980 yılında sınırı geçerek İran topraklarını işgal etmesi ile başladı. Savaşın en önemli iki sebebi, kökleri Osmanlı dönemine kadar giden Şattülarap sınır sorunu ile nüfusunun çoğunluğu Şiilerden oluşan Irak'ta İran'ın her daim mevcut bulunan etkisinin devrim ile artması ihtimaliydi. 1988'de bitecek İran-İrak Savaşı'nın bir galibi olmadı. Ancak 8 yıl süren bu savaşta yüz binlerce kişi hayatını kaybetti.

Savaşın her iki ülkeye de bazı önemli siyasi etkileri oldu. İran'a bakıldığında, belki de hiç kimsenin bu kadar uzun süreceğine inanmadığı rejim, bu savaş sırasında konsolidasyonunu sağladı.⁶⁷ Devrim muhafızları ve bürokrasi bu savaş sırasında genişledi. Halk yoğun bir ideolojik propagandaya maruz kaldı. Savaş, İran'daki rejim için bir anlamda fırsat oldu. Irak ise, henüz savaş sürerken dahi savaşın iktisadi koşulları ile boğuşmaya başlamıştı. İran'ın rejim konsolidasyonunu başardığı dönemde Saddam Hüseyin'in Irak'ı hem Şii hem de Kürt nüfusunu kontrolü altında tutmakta zorlanıyordu. Bu bağlamda Türkiye'yi daha çok ilgilendirecek olan konu ise Kürtler olacaktı.

Kürtlerin Bağdat ile ilişkisi hep sorunlu olagelmisti. Baas rejimi, KDP (Kürdistan Demokrat Partisi) lideri Mustafa Barzani ile 1970'lerde Kürtlere otonomi tanıyan bazı antlaşmalar yapmış ama bu antlaşmalar bir süre sonra etkisiz kalmıştı. Önemli hususlardan biri, İran'ın geleneksel olarak uyguladığı Bağdat'ı zayıflatma stratejisi sonucunda, Barzani liderliğindeki Kürtlerin İran'dan önemli ölçüde destek görmesiydi. Savaş sırasında da, özellikle 1983'ten itiba-

ren, Kürtler Bağdat yönetimine karşı İran ile işbirliği yaptı. Hem KDP hem de Talabani liderliğindeki KYB (Kürdistan Yurtseverler Birliği) aynı yıl merkezi hükümete karşı isyan etti.

Buna karşılık Bağdat, 1987 yılında bölgeye yönelik *el-Enfal* operasyonunu başlattı. Operasyonlar sırasında kimyasal silah da kullanıldı ki bunun en bilinen örneği 1988’de gerçekleşen Halepçe katliamıydı. İran-İrak Savaşı bittiğinde bölgede 4 bin köy harap olmuş, 1 buçuk milyon Kürt yerinden edilmiş, tahmini olarak 200 bin kişi İran’a, 60 bin ila 150 bin arasında kişi Türkiye’ye sığınmış ve Kürtlerle Bağdat yönetiminin arası onarılamayacak şekilde bozulmuştu.⁶⁸ Öyle ki, savaş boyunca Bağdat yanlısı olan Kürtlerin bile merkeze karşı bakışı değişmişti. İran-İrak Savaşı, Türkiye’nin güvenliği açısından hem iki sınır komşusunun savaşması hem de Kürt meselesi sebebiyle sorunlarla doluydu. Zaten Türkiye 1984 itibarıyla PKK eylemleri ile uğraşır vaziyetteydi ve bu durum Irak, İran ve Suriye ile ilişkilerini etkileyecekti. Ancak diğer taraftan savaş, Türkiye için bazı imkânlar da yarattı.

İran-İrak Savaşı başladığında Türkiye’de 1980 darbesinin üzerinden henüz birkaç gün geçmişti. Türkiye, İran ile artık farklı saflardaydı. 1979’dan sonra İran, Batı yanlısı politikasını terk etmiş ve yaşanan rehine krizinden dolayı ABD tarafından ambargo uygulanan bir ülkeydi. Türkiye bu ambargoya katılmamıştı ancak siyaseten ilişkiler sorunsuz da değildi. Örneğin İran, Türkiye’nin devrimden kaçan İranlı mültecileri engellemediğinden şikâyetçiyken, Türkiye de İran’ın devrim ihracı temelli politikasından endişeleniyordu.⁶⁹ Diğer yandan İran, Iraklı Kürtlere yardım ediyordu. Ancak tüm bu faktörlere rağmen Ankara savaş çıktıktan sonra Irak yanlısı bir politika izlemek yerine, tarafsızlığını ilan etti. Bu tarafsızlıkta Türkiye’nin iktisadi gereksinimleri kadar savaşın kısa sürede biteceği beklentisi ve aynı zamanda geleneksel olarak İran’a karşı takip ettiği dikkatli politika rol oynamıştı.

Yazında Türkiye’nin bu savaş sürecinde uyguladığı politika çoğu zaman, Türk dış politikasının II. Dünya Savaşı yılları için kullanılan bir kavramla anıldı: “aktif tarafsızlık.”⁷⁰ Ankara’nın hem Tahran hem de Bağdat ile diyalogunu sürdürmeye çalıştığı bu politikanın Türkiye için yarattığı iki önemli imkân oldu. Türkiye bir taraftan İran ve Irak ile ticaret hacmini önemli ölçüde artırırken, diğer yandan stratejik değerini genişletip –rejiminden bağımsız bir biçimde– Batı’dan destek devşirdi.⁷¹ Ticari açıdan bakıldığında Türkiye’nin İran’a yaptığı ihracat özellikle de 1979’da kıyaslandığında savaş içinde 25 katına kadar çıktı.⁷² Irak’a yapılan ihracat oranları İran’dan biraz daha düşük kalmakla beraber, o döneme kadar ulaşılmamış seviyelere çıktı. Türkiye’nin iki ülkeye göre konumu ve politikaları bu başarıda pay sahibi oldu. Bu iki ülkedense çoğunlukla petrol ithal edildi. Ayrıca Ankara, Suudi Arabistan-İrak petrol boru hattının açılışına kadar sadece Kerkük-Yumurtalık hattı üzerinden petrol ihraç edebilen Irak’ın bu bağımlılığından hem kapasite artırımı hem de Kürt meselesinde işbirliği gibi konularda yararlanmasını bildi.⁷³

Fakat savaşın bu getirilerine rağmen bölge açısından ortaya çıkardığı istikrarsızlık Türkiye için ulusaşırı bir Kürt meselesine dönüştü. Önceki sayfalarda da değinildiği üzere Irak Kürtleri savaş sırasında İran'ın desteği ile Bağdat'a karşı ayaklanmış ve savaş sonunda Irak ordusunun kullandığı kimyasallar ile sorun hem bölgesel hem de uluslararası bir konuya dönüşmüştü. Ancak sığınmacı konusu bir tarafa bırakıldığında, bu yıllarda Türkiye PKK terörü ile uğraşmaya başlamıştı.

1978'de Türkiye'de gizli olarak kurulan PKK'nın birçok üyesi –örgütün lideri Öcalan da dahil olmak üzere– 12 Eylül öncesi ve sonrasında Suriye'ye kaçmıştı. Suriye'de ve Suriye kontrolündeki Lübnan'da siyasi faaliyet gösteren PKK bu dönemde Türkiye ve Suriye arasındaki en temel sorunlardan biri oldu. Zaten, Suriye ve Lübnan'daki kamplarda 1970'lerden itibaren ASALA militanları da eğitim görüyordu. İran-Irak Savaşı'nın bölgede bir güç boşluğu oluşturacağını düşünüp Arap dünyasında liderlik amacı güden Suriye, bu dönemde hem kendi toprakları içindeki PKK'ya destek veriyor hem de Kuzey Irak'taki Barzani ve Talabani önderliğindeki Kürt gruplara yardımda bulunuyordu.⁷⁴ Türkiye o dönem Suriye'deki PKK militanlarının Türkiye'ye iadesini temin etmeye çalıştıysa da Şam yönetimi bunu kabul etmedi. Hatta dönemin dışişleri bakanı İlder Türkmen 1983'te Şam'a bir ziyaret gerçekleştirdiyse de herhangi bir sonuç alınamadı. Ancak bu tarihlerde Türkiye'nin baskılarının artmasından sonra Suriye daha fazla direnmek yerine PKK'yı Bekaa Vadisi ve Irak'a gönderme kararı aldı. Tabii bu durum, Suriye ve PKK ilişkisinin kesilmesi anlamına da gelmiyordu. Zaten hem 1980'li hem de özellikle 1990'lı yıllarda Türkiye ve Suriye'nin PKK sorunu devam edecekti.

PKK için Kuzey Irak o dönemde iki açıdan önemliydi. Birincisi, savaş sebebiyle bir otorite boşluğu olduğu için bölgede rahatça örgütlenebilmişti. İkincisi ise, KDP, KYB ve PKK arasında bir işbirliği doğmuştu.⁷⁵ Bu sebeple, Ankara ve Bağdat'ın bu konuda birbirlerine yakınlaşması kimse için sürpriz bir durum teşkil etmiyordu. İki ülke 1983 yılında yaptıkları bir antlaşma ile birbirlerine sınırları arasında sıcak takip yapma hakkı tanıdı. Birkaç ay sonra Türkiye, bu antlaşma çerçevesinde sınırı geçti. İki ülke arasında 1984'te de benzer bir antlaşma yapıldı. Türkiye 1983'ten sonra sınırın ötesine yapacağı harekâtları Irak ile yaptığı bu antlaşmalara dayandırarak yasal çerçeveyi hazırlamış oldu. Ancak bu noktada, Irak'ın savaşın bittiği 1988'den sonra takip anlaşmasını –özellikle ortaya çıkan sığınmacı sorunundan sonra– feshetmesi dolayısıyla Türkiye'nin bu tarihten sonra yapacağı sınır ötesi operasyonları “meşru müdafaa” kavramı ile açıkladığını⁷⁶ belirtmek gerekir.

Türkiye ve Irak, Kürt meselesi ve ekonomik gereklilikler üzerinden bir yakınlaşma sağlarken, savaş ilerleyip İran Kuzey Irak'ta güç kazandıkça Tahran ile ilişkiler daha kırılgan bir hale geldi. Özellikle Kerkük, Türkiye için hassas bir konuydu. 1987'de İran kuvvetlerinin Kürtlerle birlikte Kerkük'e ilerlemesi, Türkiye'nin dikkatini buraya çekti. Ankara iktisaden petrol boru hattının

zarar görmesinden, siyaseten de bölgede özerk bir Kürt devleti kurulmasından endişeliydi.⁷⁷ İran'ın Kuzey Irak'ta güç kazanması, Türkiye'de Musul ve Kerkük meselesini yeniden alevlendirdi. Örneğin 1987'de gerçekleşen PKK saldırıları sebebiyle bölgeye yeniden bir harekât düzenleyen Türkiye'de harekâtın Musul ve Kerkük'ün işgalini de içerecek şekilde genişletilmesinden yana olan bir kesim vardı.⁷⁸ Ancak hükümet bu tür konularda daha soğukkanlı bir tavır içindeydi. Bu konuda mecliste yazılı soru önermeleri verilmiş ve hükümete farklı zaman dilimlerinde Kerkük konusunda ne yapılacağı sorulmuştu. İlginçtir ki, bu soruların çoğunluğu Hatay Milletvekili Murat Sökmenoğlu'ndan gelmişti. Kendisi, Misak-ı Milli'nin sınırlarımız dışında kalan bir başka bölgesi olan Hatay'da 1930'lar boyunca Türk cemaatinin ve davasının lideri olan Tayfur Sökmen'in oğluydu. Sökmenoğlu'nun yönelttiği, "1,5 milyon soydaşımızın bulunduğu Musul-Kerkük petrol bölgesinde yoğunlaşan acımasız harbin gelişmeleri bizi Kerkük'ün işgaline götürecektir midir?" sorusuna, dönemin Dışişleri Bakanı Yılmaz ise Türk dış politikasının istikrarlı ve serinkanlı olduğunu, soydaşların olumsuz etkilendiğini ve bu sebeple de hükümetin "bu konuyu izlemeye ve gerekli gördüğü takdirde dostane girişimlerde bulunmaya devam edeceğini"⁷⁹ söyleyerek cevap vermişti. Hükümet Musul-Kerkük hakkında cüretkâr yorumlar yapmaktan kaçınıyordu ancak Türkiye'de basın özellikle 1987 ve 1988'de bu bölgelerin geleceğini yüksek perdeden konuşmaya başlamıştı. Kuşkusuz bu durum siyasetler ve ordu tarafından da tartışılmıştı.

1988 yılında Türkiye'de Kerkük'ün geleceği hararetle konuşulurken, BM'nin ateşkes teklifinin kabul edilmesiyle birlikte savaş sona erdi. Ancak savaş sırasında ve sonrasında Saddam Hüseyin'in Kuzey Irak'ta uyguladığı politika ve ortaya çıkan katliam durumu Türkiye'yi bu kez de mülteci sorunu ile baş başa bıraktı. Türkiye PKK tarafından sızma yapılabileceği gerekçesiyle sınırı kapattı. Ankara'nın kararı, dikkatlerini Irak'taki Kürtlerin durumuna yöneltmiş olan uluslararası camianın tepkisi çekti. Hükümet baskılar sonucunda kapıyı açarak Kürt sığınmacıların Türkiye'ye girişine izin verdi. Ancak mevzuatı gereği Türkiye, doğudan gelen sığınmacılara mülteci statüsü vermiyordu. Buna paralel olarak, Iraklı Kürtlere mülteci statüsü verilmedi ve gelenler kamplarda toplandı. Irak'ın kaçanları "takip etme" isteği Ankara tarafından reddedilince, iki ülke arasında İran-Irak Savaşı sırasında Türkiye'nin yaptığı sınır ötesi operasyonların hukuki dayanağı olmuş anlaşma Bağdat tarafından iptal edildi.

Diğer yandan Türkiye'nin bu dönemde Iraklı sığınmacı politikası çeşitli uluslararası kurumların yaklaşımıyla çelişti ve dönem dönem eleştiriyi uğradı. Bu noktada uluslararası örgütlerin üzerinde en çok durduğu konu Türkiye'nin doğudan gelen sığınmacılara "mülteci" statüsü vermemesiydi. Örneğin Türkiye, Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin sığınmacıları mülteci kategorisinde sınıflandırması sebebiyle böylesi bir kriz anında bu örgütle işbirliği yapamadı.⁸⁰ Benzer şekilde, Avrupa Konseyi'nin 1991 tarihli bir raporunda Türkiye, aynı dönemde sınırını açtığı Bulgaristan Türkü göçmenlere

entegrasyon politikası uygularken, Kürtlere benzer bir biçimde davranmadığı gerekçesiyle eleştiriliyordu.⁸¹ Türkiye'nin göçmenlere yönelik yasal mevzuatı 1980'ler ve 1990'larda olduğu gibi, özellikle 2010'dan sonra Suriyeli sığınmacılar özelinde de konuşulacaktı.

Sorunlu Komşuluk: Türk Dış Politikasında Suriye

Önceki sayfalarda İran-Irak Savaşı bağlamında tartışılan birçok konu, aslında içinde Suriye'yi de barındırıyordu. Zira Suriye de bu dönemde ulusaşırı bir nitelik kazanan Kürt meselesinin bir tarafıydı. PKK'nın Suriye'deki kamp-ları ve Şam'ın örgüte verdiği destek, 1980'li yılların ilk yarısında Türkiye'nin Suriye üzerindeki baskısının artmasıyla sonuçlanmıştı. Bu baskı ile PKK Kuzey Irak'a yönlendirilse de örgüt Suriye içinde etkin olmaya ve kongreler düzenlemeye devam etmişti. Diğer yandan, yine İran-Irak Savaşı sırasında Şam-Tahran ile birlikte, Bağdat'ın karşısında konumlanan Kürtlere destek vermişti. Sonuçta, Ankara ve Şam bu sekiz yıllık süreçte Kürtler bağlamında bölgesel siyasetin farklı taraflarında kalmış ve bu durum da ikili ilişkilere yansımıştı.

Türkiye'nin Suriye ile ilişkilerinin sorunlu yapısı ne bu dönemle ne de Kürtler ile sınırlıydı. Öncelikle, bu sorunlu komşuluğun geçmişten gelen önemli bir yükü vardı: Suriye, Türkiye'nin Hatay'ı topraklarına katmasını hiçbir zaman kabul etmemişti. Zaten sonrasındaki Soğuk Savaş dinamiklerinde de Türkiye Batı kampının bir üyesi olmuşken, Suriye uzun süre Sovyetler Birliği ile iyi ilişkiler içinde kalmıştı.

Türkiye ve Suriye arasında 1980'lere de damgasını vuracak bir başka mesele ise, suydur. Aslında bu meselenin arka planı da 1960'lara, Fırat ve Dicle nehirlerinin suyundan yararlanan üç ülkenin –Türkiye, Irak, Suriye– kalkınma projelerinin hızlandığı döneme kadar gidiyordu. Her üç ülke de zaman zaman yeni baraj inşası gibi bazı konularda 1970'lerde de krizler yaşamıştı. Ancak o dönemdeki sorunlar teknik açıdan ele alınabilmesine rağmen, 1980'den sonra su paylaşım sorunu üç ülkenin birbirleriyle olan siyasi problemlerini de işin içine kattıkları bir süreci başlattı.⁸²

Su meselesi 1980'lerde, Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu Projesi'ni (GAP) planlamasıyla gündeme alındı. Zira GAP herhangi bir barajın yapılması ya da bu barajda su tutulmasından çok daha geniş kapsamlı bir sulama ve kalkınma projesiydi. Bu dönemde Irak ve Suriye, projeyi desteklemesi beklenen Dünya Bankası'na nehre kıyısı olan diğer ülkelerin vermesi gereken onayı vermeyerek desteği iptal ettirmişti.⁸³ 1980'lerde her üç ülke de 1970'lerdekine benzer bir biçimde Ortak Teknik Komite kurup konuyu ele aldılarsa da, bu komiteler su paylaşım sorununa herhangi bir çözüm bulamadı. Kibaroglu'nun belirttiği gibi, taraflar sorunu diplomatik müzakerelerle çözmeye çalışıyor, bu müzakereler tıkandığında ise temaslar en üst düzey tarafından gerçekleştiriliyor ve bu temaslar soruna geniş kapsamlı bir çözüm bulmaktan ziyade her üç ülkenin de

stratejik hedeflerine ulaşmak için oluşturdıkları bir platforma dönüşüyordu.⁸⁴ Bu bağlamda yapılan anlaşmalar uzun ömürlü olmuyordu. Örneğin, 1987 yılında Özal'ın Şam ziyaretiyle birlikte Türkiye ve Suriye arasında hem iktisadi işbirliği protokolü hem de güvenlik protokolü imzalanmıştı. İlk protokolde Türkiye Suriye'ye saniyede 500 metre küp su akışı sağlayacağını taahhüt ederken, ikinci protokolde taraflar kendi topraklarından diğer ülkenin toprağına yapılacak bir saldırıyı önleyecekleri ve terör suçlularını iade edecekleri konusunda uzlaşmaya varmıştı. Ancak bu protokollerle ne Suriye'nin PKK'ya verdiği destek ne de Türkiye, Irak ve Suriye'nin suyun paylaşımına dair yaşadığı sorunlar sona ermişti.

Turgut Özal bu dönemde daha sonraki yıllarda da fazlaca tartışılacak bir proje ortaya attı: Seyhan ve Ceyhan nehirlerinden boşa akan suyun Suriye üzerinden ikiye ayrılacak bir boru hattıyla Suudi Arabistan'a ve Körfez'e satılmasını öngören *Barış Suyu Projesi*. Proje sonuç olarak Arap devletlerinin gönülsüzlüğü sebebiyle rafa kaldırılrsa da Özal'ın bazı sorunları iktisadi yöntemlerle çözme anlayışını yansıtmaması bakımından önemliydi. Bu projenin bir başka önemi de bir benzerinin 1990'larda Manavgat Çayı için planlanması ve suyun İsrail'e satışının hedeflenmesiydi. Ancak bu proje de, Manavgat'ta bir tesis inşa edilmesine rağmen İsrail'in su maliyetini fazla bulması ve suyu satın almaması sebebiyle başarısızlığa mahkûm olacaktı.⁸⁵ Özal'ın *Barış Suyu Projesi* başarısızlığına ve Türkiye'nin geleceği için yapılan karamsar su projeksiyonlarına rağmen dönem dönem basın tarafından yeniden canlandırılacaktı.

Sonuç olarak 1980'lerde Suriye ve Türkiye hem su paylaşımı hem de PKK konusunda –çoğu zaman birini diğerine karşı kullanarak– sorun yaşadı. 1990'lar bu açıdan, 1980'lerin bir devamı, ancak ortada bir savaş tehdidinin de olduğu daha zorlu yıllar olacaktı.

Değişimin Ayak Sesleri: Türk Dış Politikasında İsrail ve Filistin Sorunu

Türkiye 1960'lardan itibaren Ortadoğu ile ilişkilerini yeniden tesis ederken hem Türk diplomasisi hem de kamuoyu tercihini Filistin'den yana koymuş ve bu durum İsrail ile Türkiye arasındaki ilişkilerin soğumasını beraberinde getirmişti. Türk dış politikasının bu dönemdeki gereksinimi Kıbrıs meselesi sebebiyle –bağlantısız– Arap ülkelerine yakınlaşmaktı. Kamuoyunda ise muhafazakârlar çoğunlukla İslami, sol kesim ise anti-emperyalist saiklerle Filistin meselesini sahiplenmişti.

1980'lerin tamamında Türkiye'nin Filistin meselesine karşı duruşu temel olarak değişmedi. Aralık 1980'de İsrail parlamentosunun Kudüs'ü İsrail'in başkenti olarak ilan eden kararından sonra Ankara, İsrail ile ilişkilerini maslahatgüzarlık seviyesine düşürdü. Bazı söylentilere göre, Türkiye'nin aldığı bu kararın arkasında Suudi Arabistan'ın o dönemde Türkiye'ye vermeyi kabul ettiği 250 milyon dolarlık uzun vadeli kredi vardı.⁸⁶ Türkiye'nin o dönemdeki

ekonomik koşulları ve Körfez ülkelerine yaklaşımı dikkate alındığında, bu söylentilerin temelsiz olduğu iddia edilemezdi. Ancak diğer taraftan, Türkiye'nin bu kararı ve dahası Kudüs'teki temsilciliğini kapatması Filistin meselesindeki duruşundaki bir devamlılığı da gösteriyordu. Nitekim Türkiye'de hem hükümet hem de TBMM 1987'de başlayan *İntifada*'ya destek vermiş ve İsrail'i kınamıştı. Ayrıca Türkiye 1988'de Cezayir'de Filistin Ulusal Konseyi tarafından ilan edilen Filistin devletini altı saat gibi kısa bir sürede tanımıştı.⁸⁷

Fakat Türkiye'nin Filistin meselesindeki tüm duruşuna rağmen, Refah Partisi dışındaki hiçbir parti İsrail ile ilişkilerin tamamen kesilmesi gerekliliğini savunmuyordu. Zaten 1985'ten sonra İsrail ile ilişkiler yavaş yavaş yeniden yakınlaşacak ve böylece 1990'lardaki iyi ilişkilerin önü açılmış olacaktı. Türkiye'nin 1985'ten sonra İsrail ile yakınlaşmasının bu anlamda ulusal ve uluslararası birkaç sebebi bulunuyordu. Türkiye'nin kendi dış politika sorunlarında Arap dünyası ve İsrail'in yaklaşımı arasında bir fark vardı. 1970'lerde Arap dünyasına yaklaşıp İsrail ile ilişkilerini deyim yerindeyse "gözden çıkarmasının" bir sebebi, Kıbrıs konusundaki yalnızlığı gidermekti. Ancak Türkiye'ye Arap dünyasından beklediği ölçüde yardım gelmedi. Aksine, örneğin, FKÖ Kıbrıslı Rumları desteklemeye devam etti. Ayrıca FKÖ'nün özellikle Suriye ve Lübnan'daki kampları üzerinden PKK ve ASALA ile bağlantısı olduğu herkesçe bilinen bir gerçektir. Diğer taraftan, İsrail 1982'de Lübnan'ı işgali sırasında Türkiye ile belli ölçüde istihbarat paylaşımı yapmış ve iki ülke sınırlı da olsa işbirliği yapmıştı. İsrail, Kürt meselesinde farklı düşünmekle birlikte, Türkiye ile yakınlaşmak için bu tarz fırsatları genelde kullanıyordu. En az bunun kadar önemli bir işbirliği de Yahudi lobisinin Ankara'nın Washington'daki siyasetinde Rum ve özellikle Ermeni lobisine karşı bir denge unsuru olmasıyla gerçekleşmişti.⁸⁸ Diğer yandan, değişen bölgesel ve uluslararası ortam ile 1980'lerdeki Türk-Amerikan ilişkilerinin niteliği de bu durumda etkindi. ABD, Türkiye'nin bölgede İsrail ile yakınlaşmasını destekliyordu. Hatta, Türkiye'nin 1986'da büyükelçi rütbesindeki Ekrem Güvendiren'i Tel Aviv'deki maslahatgüzarlık seviyesindeki temsilciliğe göndermesi için baskı yaptığı söyleniyordu.⁸⁹ Zaten Körfez Savaşı sırasında her iki ülke, ABD'nin yanında kümelenecek ve aynı ek-sende duracaktı. 1990'lar ise, Türkiye ve İsrail arasında yeni bir sayfa açacaktı.

Kısırdöngü: Türkiye, Yunanistan ve Kıbrıs

Ege'de 1987 Krizi ve "Davos Ruhü"

1980'lerin Türk-Yunan ilişkileri çoğunlukla 1987 yılında tarafların petrol arama kararıyla Ege'de ortaya çıkan kriz ve sonrasında Davos'ta Dünya Ekonomik Forumu sırasında Türk ve Yunan siyasi liderlerin ortaya koydukları diyalog ile başlattıkları yakınlaşma evresi üzerinden incelenir. Birçok araştırmacının *Davos Ruhü* olarak adlandırdığı bu dönem, tarihyazımında Türk-Yunan

ilişkilerinin bir başka yumuşama evresi olarak aktarılır. Bu bağlamda birinci safha, 1920'lerdeki savaş, işgal ve diplomatik sorunların ardından 1930'larda dönemin bölgesel koşullarıyla birlikte başlamış olan Türk-Yunan dostluğuydu. Bu safha, Atatürk ve Venizelos döneminde tepe noktasına ulaşmış, daha sonra ise inişleri ve çıkışları ile Kıbrıs meselesine kadar sürmüştü. Bu dönemle karşılaştırıldığı vakit *Davos Rubu*'nun ikinci safha olup olmadığı oldukça kuşkuludur. Zira Davos süreci ne ilk safha kadar uzun sürmüş ne de somut olarak bir sorunu çözmüştü. Ancak yine de 1970'lerde savaşın eşiğine gelen iki ülkenin birbirleriyle diyalog süreci içine girmesi önemliydi.

Türkiye'de 1980 darbesinden hemen sonra ortaya çıkan bazı gelişmeler esasında Yunanistan'ın konumunu güçlendirmişti. Bunlardan birincisi, 1980'de Türkiye'de askeri yönetim tarafından Ege'deki FIR hattıyla ilgili NOTAM'ın kaldırılması ve böylece bu konuda 1974 öncesi statükoya dönülmesiydi. İkincisi ve daha önemli olanı, Türkiye'nin Rogers Planı çerçevesinde Yunanistan'ın NATO'nun askeri kanadına dönüşünü kabul etmesiydi. Türkiye bunu, özellikle sorun ettiği Ege'deki komuta kontrol alanları konusunda herhangi bir somut kazanç sağlamadan onaylamıştı. Üçüncüsü ise, 1981 yılında yani Türkiye'nin 12 Eylül rejimini yaşamaya devam ettiği dönemde Yunanistan'ın AET'ye üye olmasıydı. Bu tarihten sonra Türkiye'nin AB ile ilişkilerinde ibre tamamen Yunanistan'a kayacaktı.

Üstelik 1980'li yılların başında ufukta *Davos Rubu*'nu müjdeleyecek bir işaret de yoktu. Zira 1981 yılında Yunanistan'da iktidara gelen PASOK ve lideri Papandreou, Yunanistan için en büyük güvenlik tehdidinin Ege konusunda NATO tarafından sürekli kayrılan "revizyonist" ve "emperyalist" Türkiye olduğunu düşünüyor ve dış politikasını da buna göre yapılandırıyordu.⁹⁰ Hatta 1982 yılında NATO'dan Yunanistan'ın doğu sınırlarının Türkiye'ye karşı güvence altına alınmasını talep etmişti. Atina, Ege'de kıta sahanlığı dışında bir problem olmadığını iddia ediyor ve geri kalan tüm sorunları egemenliğine yöneltilen bir tehdit olarak görüyordu. Bu durumda da ikili ilişkilerde bir gelişme olması beklenmiyordu.

Aksine, 1983 yılında yaşanan iki olay Atina ve Ankara arasındaki ilişkileri daha da gerginleştirdi. Bunlardan biri, 1983 yılında Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin kuruluşunun ilan edilmesiydi. Aslında bu durum, malumun ilâmıydı ancak yine de iki ülke arasındaki ilişkileri ciddi bir biçimde etkiledi. Bir diğeri ise Yunanistan'ın, Limni Adası'nın NATO'nun 1983 tatbikatı kapsamına alınması teklifiydi. Türkiye bu duruma, Limni'nin antlaşmalarla silahtan arındırılmış statüsüne aykırı olduğu gerekçesiyle itiraz etti. NATO da Türkiye'nin itirazını kabul etti. Yunanistan ise Limni NATO tatbikat alanı olarak kabul edilmediği müddetçe, örgütün herhangi bir tatbikatına katılmayacağını belirtti. Aslında bu sorun 1983 ile sınırlı kalmadı ve benzer bir durum 1984 yılında da yaşandı. Ardından Yunan hükümetinin Limni'de konuşlu bazı birliklerini NATO'ya tahsis edilmiş göstermesiyle, Türkiye Yunanistan'ın NATO'ya tahsis

ettiği tüm kuvvetleri, buna mukabil Yunanistan da Türkiye'nin NATO'ya tahsis ettiği kuvvetleri veto etti.⁹¹ İki ülke arasındaki Limni sorunu veto yetkilerinin karşılıklı olarak kullanılmasıyla NATO içinde bir tıkanıklığa sebep olmuştu.

Ancak konu sadece NATO içerisinde tartışılmayacak ve Yunanistan'ın çabaları ile ikili bir müzakere konusuna dönüşecekti. Buna göre Papandreou da, ABD ile ikili müzakereler yürütmüş ve Washington, Yunanistan'da bulunan ve kullanım süresi 1988'de dolacak olan üslerinin faaliyeti karşılığında Limni konusunda esneklik sağlamıştı.⁹² Böylece ABD, bir savaş durumunda kuvvetlerini Limni'ye konuşlandırmayı yükümlenmişti. ABD'nin Yunan görüşüne daha yakın olduğunu gösteren bu duruma ise Ankara doğrudan Washington'ı hedef alarak değil, Yunanistan üzerinden tepki göstermişti. Bir başka deyişle Türkiye, ABD ile ilişkilerini tehlikeye sokacak bir adım atmaktan imtina etmişti. Limni konusu, 2000'li yıllarda dahi NATO tatbikatları zamanında gündeme gelecekti.

1983'te iktidara gelen Özal, Türkiye ve Yunanistan arasındaki sorunları özellikle AET'ye üyelik bağlamında çözmek istiyordu. Bu sebeple, Özal 1984-1985 yıllarında Yunan vatandaşlarına vize muafiyeti getirdi ve Türkiye ile Yunanistan arasındaki ticaret hacmini geliştirmek için bazı adımlar attı. Ancak Yunan hükümeti bu gelişmelere olumlu tepki vermedi. Papandreou'ya göre, Türkiye önce Yunanistan'ı bu şekilde müzakere masasına çekecek, ardından Ege'de hava sahasını beraber kontrol etmek ve kıta sahanlığını –ortadan– ikiye bölmek isteyecek ve sonrasında da Trakya ile Ege Adaları'nın egemenliğini tartışmaya açacaktı.⁹³ Kısacası ikili ilişkilere güvensizlik hâkimdi.

Bu güvensizliği büyük bir gerginliğe dönüştürecek olay ise 1987 Kıta Sahaneliği Krizi oldu. Kriz, Yunanistan'ın Kuzey Ege Petrol Şirketi'ne Taşöz'ün 10 deniz mili doğusunda petrol arama ve sondaj yapma hakkı vermesi ve 1976 yılında tarafların Ege'de karşılıklı olarak tansiyonu yükseltecek hareketlerden kaçınmasını öngören Bern Mutabakatı'nın geçerli olmadığını savunması üzerine çıktı. Türkiye misilleme olarak, *Sismik-I* gemisini savaş gemileri eşliğinde Ege'ye gönderip, TPAO'ya ihtilaflı sularda petrol arama yetkisi verdi. O dönem Karadeniz'de *Deniz Kurdu* tatbikatında bulunan Türk donanmasına ait bazı gemiler Ege'ye yönlendirilirken, dönemin hükümet sözcüsü Hasan Celal Güzel, “ortaya çıkacak girişimlerin gerektireceği her türlü önlemin” düşünüldüğünü söyleyerek bir çatışmanın da göze alındığı mesajını verdi.⁹⁴ Araya hem ABD hem de NATO girdi. Washington ve Brüksel'deki temsilciler, Türkiye ve Yunanistan'a “gerginliği artıracak hareketlerden kaçınma” tavsiyesi verip tarafları ikili görüşmeler vasıtasıyla sorunu çözmeye davet etti.⁹⁵ Bir süre sonra –kuvvetle muhtemel ABD'den gelen baskıların bir sonucu olarak– hem Yunanistan'daki hem de Türkiye'deki hava değişmeye başladı. Kriz sırasında sağlık sorunları sebebiyle yurtdışında bulunan Turgut Özal, bir açıklama yaparak Yunanistan'ın karasuları dışına çıkmaması durumunda Türkiye'nin de çıkmayacağını belirterek hem krizi bitirmeye çalıştı hem de aslında sorumluluğu Yunanistan'a attı. Sonuç olarak iki ülke arasında çıkan bir kriz daha savaş olmadan atlatılmıştı. Zaten,

Ege'deki durumu yorumlayan ABD istihbaratına ait raporlar da her şeyden önce, Ege'de ve Trakya'da askeri bir dengenin olduğunu ve bu sebeple olası bir savaşın her iki ülke için de kolay ve tatmin edici bir kazanımla sonuçlanmaktan ziyade önemli ölçüde maddi ve insani kayba sebep olacağını yazıyordu.⁹⁶ Kri-zin sönümlenmesinde kuşkusuz hem liderlerin dış politika hesaplarının hem de araya giren ABD ve NATO etkisinin olduğu kadar bu dengenin de rolü vardı.

Fırat'ın da belirttiği gibi, Ankara ve Atina arasında yaşanan her kriz ardından bir diyalog süreci de başlatılıyordu.⁹⁷ 1987 krizi de bu bağlamda istisnai olmadı ve sonrasında iki liderin Davos'ta ekonomik forumda gerçekleşen görüşmesi ile "Davos süreci" başlamış oldu. Bu süreci yaptığı bir mülakat ile Özal'dan dinleyen gazeteci Mehmet Ali Birand'ın aktardıklarına göre, her iki taraf da aslında kendi bürokrasilerinin fosilleşmiş ve katı tutumlarının kölesi olmuş ve iki lider Davos'ta aslında bu durumun üstesinden gelmeye çalışmış-tı.⁹⁸ Türkiye ve Yunanistan arasındaki ticaret hacminin 60 milyon dolardan 2 milyar dolara çıkmasıyla politik sorunların çözüleceğini düşünen Özal, Davos'ta Papandreou ile biri iktisadi, diğeri siyasi olmak üzere iki komitenin kurulmasına karar vermişti. İktisadi Komite ticaret, turizm, iletişim ve kültürel ilişkileri geliştirmek için çalışacaktı. Siyasi Komite ise ilk etapta problemleri tespit edecek ve sadece bir diyalog kuracaktı. İki lider taraflar arasında güven inşa edildiğine karar verdiğinde ise sorunların çözümü için adım atılacaktı. Dikkat çekici bir konu ise Kıbrıs'tı. Zira Türkiye en azından bir süre için Kıbrıs'ın sorunlar listesinde olmaması gerektiğini savunuyordu.

İki lider, en üst düzeyden başlattıkları bu süreçte, eskinin uzayan ve hiçbir sonuç getirmeyen teknik görüşmelerini aşmayı umuyordu. Ancak sonuç bekle-nildiği gibi olmadı. Davos'tan sonra iki lider arasında yapılan Brüksel toplantı-sında Davos sürecini destekleyici bazı kararlar alındı. Ancak daha sonra 1988 yılında yapılan komite çalışmalarında somut olarak sadece "Açık Denizlerde ve Uluslararası Hava Sahasında Kaza ve Olayların Önlenmesine İlişkin Kıla-vuz" gibi bazı belgeler imzalanabildi. Ancak ciddi sorunlara dair herhangi bir gelişme kaydedilemedi. Hatta, daha 1988 yılı içinde Yunanistan ve Türkiye kıta sahanlığı meselesinin Uluslararası Adalet Divanı'nda mı yoksa ikili görüş-melerde mi çözüleceği konusundaki eski tartışmalarına geri dönmüştü.⁹⁹

Tüm ilerlemesini liderlerin buluşmasına bağlayan süreç, aslında lider irade-sinin ciddi bir bürokratik hazırlık ile desteklenmesi gerektiğini göstermişti.¹⁰⁰ Zira Ankara ve Atina arasında sadece ekonominin gelişmesiyle çözülemeyecek kadar derin bazı anlaşmazlıklar vardı ve bunları sadece lider düzeyinde çöz-mek mümkün değildi. Buna ek olarak, Davos sürecinin bir başka eksikliği de liderler düzeyinde yapılan görüşmelerin o dönemde kamuoyu desteğine sahip olmamasıydı. Özal ve Papandreou, planlarını ve bu planların ardındaki fel-sefelerini ne kendi halklarına ne de basınlarına aktarabilmişti.¹⁰¹ Bu sebeple, kamuoyu ve aynı zamanda bürokrasi desteğinden yoksun bir biçimde başlayan *Davos Rubu* uzun süreli olmamıştı.

Kıbrıs Sorununda Yeni Bir Aşama: KKTC'nin Kurulması ve Diplomasiye Etkisi

Türkiye ve Yunanistan arasında Davos sürecinin istikrarlı bir biçimde devam etmemesinin bir sebebi de Kıbrıs'tı. Zira Türkiye, görüşmelere Kıbrıs'ı—en azından bir süreliğine—eklemek istemiyordu ancak Yunanistan'da siyaset ve kamuoyu bu konuda oldukça hassastı. Zaten Kıbrıs meselesi, ikili ilişkilerin temel taşlarından birini oluşturuyordu ve 1980'lerde çözümünden oldukça uzaktı.

Kıbrıslı Türkler ve Rumlar arasındaki görüşmeler 1974'ten sonra devam etmiş ancak müspet bir sonuç ortaya çıkmamıştı. Bu durum 1980'lerin başında da devam etti. 1981 yılında PASOK'un Yunanistan'da iktidara gelmesiyle, Kıbrıs meselesinde Yunan ve Rum tarafı bir strateji değişikliğine gitti. Papandreou'ya göre, sorun cemaatler arası müzakerelerle çözülemezdi, zira ilişkide belirleyici olan Denктаş değil, Ankara'ydı. Bu sebeple, konu yeniden uluslararasılaşmalı ve Türkiye çözüm için baskı altında tutulmalıydı.¹⁰² Bu doğrultuda, Kıbrıs konusu yeniden BM Genel Kurulu'nun gündemine girdi. Kurul aldığı bir kararla Kıbrıs'taki "işgalci güçlerin" çekilmesini ve çözüm için uluslararası bir konferansın toplanması gerektiğini belirtti.¹⁰³ Bu karardan kısa bir süre sonra ise, Kıbrıs Türk Federe Devleti, Kıbrıslı Türklerin de kendi kaderini tayin hakkına sahip olduğunu ilan eden bir karar aldı. BM'nin cemaatler arası görüşmeleri yeniden başlatma çabası müspet bir sonuç vermedi. Kıbrıslı Türkler, Kıbrıslı Rumların kendilerini hiçbir zaman eşit olarak kabul etmeyeceğini düşünüyordu. Dahası Denктаş, Türkiye'de askeri yönetimin sona ermesine az bir vakit kaldığını ve sivil siyasete döndükten sonra hükümetin böylesi bir karara yanaşmayacağını bildiğinden—ki Ecevit hükümeti dahi bunu reddetmişti—Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin kuruluşu için harekete geçti.¹⁰⁴ Böylece, 15 Kasım 1983'te Kıbrıs Türk Federe Devleti parlamentosu bir karar alarak Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan etti. Devlet Türkiye dışında herhangi bir ülke tarafından tanınmadı. Tanıma niyeti taşıyan Pakistan ve Bangladeş ABD'nin telkiniyle bundan vazgeçti. BM Güvenlik Konseyi ise KKTC'nin Kıbrıs ve Zürih antlaşmalarına tamamen aykırı ve de yasal olarak geçersiz olduğunu belirten bir karar aldı.¹⁰⁵

Denктаş KKTC'nin kurulmasına ilişkin yaptığı açıklamada, "Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin ilanı, iki eşit halkın ve onların kurdukları yönetimlerin gerçek bir federasyon çatısı altında yeniden bir ortaklık kurmalarını engellemez. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, başka hiçbir devletle birleşmeyecektir. Kıbrıs Türk tarafı olarak, iki halk arasındaki bütün sorunların barışçı ve uzlaşmacı bir yaklaşımla çözülebilmesi için, BM Genel Sekreteri'nin 'iyi niyet' görevinin sürdürülmesini ve BM Genel Sekreteri'nin gözetimi altında görüşmelerin yürütülmesini istiyoruz"¹⁰⁶ demiş ve KKTC'nin kurulmasının müzakere-leri sona erdirmeyeceğini belirtmişti. Dönemin Dışişleri Bakanı İler Türkmen de Ankara KKTC'yi tanıdıktan sonra yaptığı açıklamada, "Şimdi dikkatimizi barışçıl bir çözüm arayışına çevirmeliyiz"¹⁰⁷ demiş ve KKTC'nin kuruluşunu çözüme giden yolda bir aşama olarak gösterme yöntemini tercih etmişti.

KKTC'nin kurulmasından günler sonra, Türkiye'de Turgut Özal dönemi başladı. Özal, dış politikaya farklı açıdan bakan bir liderdi. Aslında KKTC'nin kuruluşu, Özal iktidarı devralmadan masasına bırakılmış bir sorun yumağıydı. Nitekim, Başbakan Türkiye'yi AET üyesi yapmak istiyordu ancak bunun için, Kıbrıs meselesini çözmesi gerekiyordu. Özal'ın Kıbrıs'a çözülmesi gereken bir "sorun" olarak bakması, Fırat'ın da belirttiği gibi, bu dönemde Denктаş'ın özellikle Birleşmiş Milletler nezdinde daha yumuşak davranmasını sağlayacaktı çünkü Denктаş Özal'ın kendisine tercih etmeyeceği bir çözümü dayatmasından çekiniyordu.¹⁰⁸

1984 yılında cemaatler arası görüşmeler, dönemin Genel Sekreteri De Cuellar'ın inisiyatifiyle tekrardan başladı. De Cuellar müzakereler başlamadan önce Viyana'da tarafların önüne Çalışma Esasları adı altında bazı şartlar koymuştu. İçinde, Maraş'ın BM kontrolüne verilmesi, Lefkoşa havaalanının her iki toplumun kullanımına açılması, Rumların her zaman yaptıkları gibi konuyu bu süreçte uluslararasılaştırmaması ve Türklerin ilan edilen devlet için tanınma çabası göstermemesi gibi bazı önemli noktalar bulunuyordu.¹⁰⁹ Sonuç olarak, tarafların Genel Sekreter'in taleplerine olumlu yanıt vermesiyle beraber Türkçe çevirisi *yakınlık görüşmeleri (proximity talks)* olan toplantılar, Rum tarafının KKTC'yi ilan etmiş Türklerle bir araya gelmek istememesi üzerine ayrı ayrı gerçekleştirildi. Bu görüşmelerin son turunda De Cuellar taraflara Taslak Çerçeve Antlaşması sundu. Taslak, iki toplumlu, federal bir başkanlık sistemi öneriyor, mecliste Rumlar ve Türkler arasında 7'ye 3 gibi bir oran kuruyor, Türklerin sahip olacağı toprağı adanın yüzde 29'una düşürüyor, Maraş'ın BM kontrolüne geçişini kabul ediyor ve Türk askerinin adadan çekilmesi için bir zaman çizelgesi oluşturunuyordu.¹¹⁰ Denктаş bu taslağı bütünüyle olmak koşulu ile kabul ederken, (Güney) Kıbrıs Cumhurbaşkanı Kyprianou üstünde tartışmak istedi. Görüşmeler çıkmaza girince Kyprianou ile Genel Sekreter taslağın üzerinde Türklerle müzakere etmeden bazı değişiklikler yaptı. Denктаş bunu kabul etmedi. Tekrar yapılan değişiklikleri Denктаş, Türk askerinin adadan ancak Kıbrıs'ta çözümün tam anlamıyla gerçekleşmesinden sonra çekilebileceği şerhiyle kabul etti. Ancak Kyprianou bu anlaşmayı reddedince bu inisiyatif de başarısızlıkla sonuçlandı.

Aslında 1985 yılından sonra, KKTC'de bir konsolidasyon girişimi başlamıştı. Anayasa referandumda kabul edilmiş ve seçimler yapılmıştı. Derviş Eroğlu'nun Başbakan olduğu bir koalisyon hükümeti kurulmuştu. Taslak Çerçeve Antlaşması'nın başarısızlığından sonra Turgut Özal da KKTC'yi ziyaret etmişti. Ziyaret Güney Kıbrıs'ta protesto edilirken, ABD, Sovyetler Birliği, İngiltere ve BM tarafından olumsuz karşılanmış ve buna karşılık Özal, tüm dünyanın KKTC'ye saygı göstermesi gerektiğini belirten bir açıklama yapmıştı.¹¹¹ Aslında Özal'ın KKTC ile ilişkileri dış dünyaya gösterdiğinden daha sorunluydu. Kıbrıs sorununu Türkiye'nin önündeki bir engel olarak görüyor, aynı zamanda politik-ekonomik düşünce sistemini Kıbrıs'a da uygulamaya çalışıyor ve bu, zaman zaman tepki çekiyordu. Örneğin Özal, Kıbrıs'ı serbest ticaret bölgesi yapmak istemiş fakat bu planı istenen sonucu vermemişti.¹¹² Özal'a

göre, Türkiye'den gelen kaynak uzun süreli olamazdı, o yüzden Kıbrıs'ın iktisadi açıdan gelişmesi gerekiyordu. Turizm böyle bir kalem olabilirdi. Diğer yandan, bunun için adanın Türkiye'den yatırım çekmesi gerekiyordu.

Türkiye'nin 1987-1991 arasındaki Lefkoşa Büyükelçisi olan Ertuğrul Kumcuoğlu anılarında, Kıbrıs sorununun sadece askerler ve diplomatlarla çözülemeyeceğini düşündüğü için iş dünyasının da elini taşın altına sokması amacıyla harcadığı çabadan bahsetmektedir.¹¹³ Bu çabaya Türk burjuvazisinin verdiği yanıt ise önemlidir. Zira Vehbi Koç'un "pazar çok küçük, ulaşım sorunlu, rantabl olmaz" şeklindeki cevabına benzer bir biçimde Sakıp Sabancı da adaya yatırım yapma meselesini, "Eğer biz şimdiye kadar burada bir ışık görseydik, Sabancı markası zaten burada olurdu" şeklinde yanıtlamıştı. Koç'un bayi toplanmalarını gerçekleştirdiği, Sabancı'nın ise vakfı aracılığıyla yardım etmeye çalıştığı Kıbrıs, sonuç olarak ihtiyacı olan yatırımı çekememiş ve Özal'ın istediği gibi bir vergi cenneti halini almamıştı. Üstelik Türkiye'nin AET başvurusu yapacağı dönemde ada Özal'ın önündeki en önemli problemlerden biri olarak durmaya devam ediyordu.

Her şeye rağmen, 1988'de yaşanan bir dizi gelişme Kıbrıs'ta müzakerelerin yeniden başlamasını sağladı. Bunlardan ilki Papandreou ile Özal arasında başlayan Davos süreciydi. İkincisi ise, komünist AKEL tarafından desteklenen bağımsız aday Vassiliou'nun güneyde seçimleri kazanmasıydı. Böylece, 1988 yılında taraflar arasındaki görüşmeler yeniden başlayabildi. 1990'a kadar sürececek olan görüşmelerde BM Genel Sekreteri yine taslak anlaşmalar üzerinden liderlerin konuyu müzakere etmesini sağladı. Ancak Kıbrıslı Türkler, örneğin 1989'da verilen detaylandırılmamış taslakta özellikle Türkiye'nin garantörlüğünün ortadan kalkması ve kuzeye geri dönecek Rumlar konusunu sorun ederken, Rumlar ise Türk askerlerinin geleceği ve aynı zamanda adaya Türkiye'den yerleşenler konusunda kesin bir kararın olmamasından rahatsızlık duydu.¹¹⁴ Tarafların genel olarak hep aynı konuları sorun ettiği bu süreçte, ayrıca Lefkoşa sınırında olaylar çıktı. Bir başka deyişle iki kesim arasındaki ilişkiler de bu dönemde gergindi. Kıbrıslı Rum kadınların Kıbrıs'ta aslında bir sınır olmadığını iddia ederek kuzeye geçtiği iki olayda çeşitli tutuklamalar meydana gelmişti.

Ortaya konan planlar bir türlü kabul görmüyordu ve 1990'da taraflar arasındaki ilişkiyi başka bir boyuta taşıyacak bazı gelişmeler Kıbrıs'taki çözümsüzlüğün kalıcı olabileceğine dair düşünceleri destekler vaziyetteydi. Bunlardan birincisi, Denktaş ve Vassilou arasında 1988'de başlayan görüşmelerin 1990'da bir zirve ile başarısızlığa uğramasıydı. Bu görüşmede Denktaş, adada iki millet olduğunu ve Kıbrıslı Rumlar kadar Kıbrıslı Türklerin de kendi kaderini tayin hakkına sahip olması gerektiğini söylemiş, Vassiliou ise Kıbrıslı Türklerin sadece bir cemaat olduğunu söyleyip bu hakkı reddetmişti.¹¹⁵ Bir diğer gelişme ise, 1987'de Gümrük Birliği'ne katılan Kıbrıs'ın 1990'da AET'ye üyelik için başvurusuydu. Kıbrıs konusu bu safhadan sonra, sadece BM'nin değil, AET'nin de bir meselesi olacaktı. Bu, Türkiye için de önemli bir dönüm noktasına işaret edecekti.

Tam Üyeliğe Ret: 1980'li Yıllarda Türkiye'nin Avrupa Serüveni

1980'li yıllarda Türkiye ve Avrupa arasındaki ilişkileri etkileyen birçok faktör vardı. Kuşkusuz en önemlilerinden biri dönemi açan 1980 darbesiydi. Türkiye'de 12 Eylül rejimi, özellikle de demokrasinin askıya alınması ve insan hakları ihlalleri bağlamında Batı Avrupa'dan çeşitli ülkeler ve kuruluşlar nezdinde tepki gördü. Aslında, rejimin alacağı şekil henüz tam olarak netleşmediği için bu tepkiler ilk günlerden ziyade birkaç ay sonrasında daha yüksek sesle gelmeye başladı. Özellikle AET ve Avrupa Konseyi'nin çeşitli organlarından Türkiye'ye gelen tepkiler, bu dönemde jeopolitik açıdan Türkiye'ye ihtiyaç duyan ABD'nin daha yumuşak tavrıyla bir tezat oluştuyordu.

Bu bağlamda, Türkiye'nin üyesi olduğu Avrupa Konseyi 1981'den itibaren özellikle Parlamenter Meclis aracılığıyla çeşitli raporlar yayınlarak demokratik rejimin geleceği, insan hakları ihlalleri ve ardından siyasi partilerin kapatılması gibi hususlarda sert eleştirilerde bulundu. Bu eleştirilerle birlikte temel olarak tartışılan mesele, Türkiye'nin konsey üyeliğinin devam edip etmemesi üzerineydi. Zira üyeliğin devam etmesi için demokratik rejimin işler olması gerektiği savunuluyordu. Sonuç olarak bu süreçte Ankara'nın Avrupa Konseyi üyeliği devam etti. Ancak 1981 yılında Parlamenter Meclis'te, seçimler yapılana kadar Türk grubunun temsil edilmemesi kararı kabul edildi. Aslında askeri rejimin de karşı çıkmadığı ve anlayışla karşıladığı bu durum, 1984'e kadar devam edecekti.¹¹⁶

Türkiye, Avrupa Konseyi ve özellikle de Parlamenter Meclis ile yaşadığı sıkıntıların bir benzerini AET ile de yaşadı. Topluluk içinde en sert tepkiler çoğunlukla Avrupa Parlamentosu'ndan geldi. 1981 yılında Avrupa Parlamentosu'nda, özellikle Avrupalı sosyalist ve liberallerin arasında 1967'de Yunanistan'a uygulandığı gibi, Türkiye'nin toplulukla olan ortaklık anlaşmasını askıya alma isteği vardı.¹¹⁷ Hatta, Türkiye'nin iki ay içinde demokratik düzene geri dönmemesi halinde sonuçlarına katlanacağını belirten bir karar da alındı. Ancak diğer yandan, Ortaklık Konseyi yine de bu dönemde aldığı kararlar Türkiye ve Topluluk arasındaki 4. mali protokolü tamamlamıştı. Protokolün uygulanmasını demokratik sisteme dönüş gibi bazı politik şartlara bağlayan AET, askeri yönetimin siyasi partileri kapatan kararıyla birlikte protokolün öngördüğü ekonomik yardımı yapmaktan vazgeçti. Böylece, AET iktisadi yardımı Türkiye'nin demokratik rejime geri dönmesi için baskı unsuru olarak kullanma yolunu tercih etti.¹¹⁸

Sonuç olarak, Türkiye ve Avrupa'nın çeşitli kurumları arasındaki ilişkiler ve Avrupa'dan gelen baskı 1980-1983 arasındaki dönemde Türkiye'de askeri rejim için önemli bir unsur oldu. Hem Avrupa Konseyi hem de AET'den dönem dönem gelen tepkiler sonucunda, Ankara bazı adımlar atmak durumunda kaldı. Örneğin, demokratik rejime dönüş için bir zaman çizelgesi yapılması böylesi bir etki-tepkinin sonucunda gerçekleşmişti. Fakat bu etki-tepki sadece

12 Eylül rejimiyle sınırlı kalmayacaktı. Zira demokrasi ve insan hakları gibi konular bu dönemden sonra da Türkiye ve Avrupa arasındaki ilişkilerde rol oynamaya başlayacak, hatta Avrupa Türkiye'de demokratikleşme ve insan hakları alanında yaşanacak bazı değişimlerin ve ortaya çıkacak reform paketlerinin de itici gücü haline gelecekti. 1980 bu noktada daha çok bir başlangıç noktasıydı: Avrupa kurumlarının Türkiye'yle ilişkisi bu tarihe kadar daha çok iktisadi meselelere yoğunlaşmışken, bu tarihten sonra demokratikleşme ve insan hakları konusuna kaymıştı.¹¹⁹

Diğer yandan, 1980-1983 yılları arasında gerçekleşen ancak daha sonraki dönemleri de etkileyecek olan bir başka önemli gelişme, Yunanistan'ın 1981 yılında AET üyesi olmasıydı. İki ülkenin eşzamanlı olarak AET'ye başvurduğu düşünüldüğünde, Yunanistan'ın üyeliği Türkiye için bir yenilgi anlamına geliyordu. Dahası Atina artık topluluk içinde Ankara'nın çıkarları açısından sorun yaratacak ve Kıbrıs ya da Ege sorunlarını topluluğun meseleleri haline getirmeye çalışacaktı.¹²⁰ Sonuçta, Yunanistan'ın üyeliğinin Türkiye üzerindeki bir başka etkisi de Türkiye'nin tam üyelik konusunu bu tarihten sonra gündemine alması olacaktı.

Kuşkusuz, 12 Eylül rejiminin niteliği ve Avrupa nezdinde yarattığı rahatsızlık göz önünde tutulduğunda tam üyelik için zamana ihtiyaç vardı. Ancak yine de 1983 yılında seçimlerin yapılması ve Özal'ın iktidara gelmesi bu konuda daha atak bir politika takip edilmesini de beraberinde getirdi. Başbakan, AET ile sorunlu ilişkilere rağmen 1984'ten itibaren tam üyelik konusunu gündemine aldı. Fakat topluluğun Türkiye'ye bakış açısında 1983'teki seçimlerden sonra hemen büyük bir değişiklik olmamıştı. Örneğin, dönemin Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu'nun hükümet kurulduktan sonra Brüksel'e yaptığı gezide Avrupa Komisyonu, ilişkilerde normalleşmenin gerçekleşebilmesi için Türkiye'de demokratikleşmenin sürmesi ve insan haklarına saygı duyulması gerektiğini açıkça belirtmişti.¹²¹ Zaten bu görüşe paralel bir biçimde ve ayrıca Yunanistan'ın da etkisiyle Avrupa ve Türkiye arasındaki donmuş ilişkiler, özellikle Ortaklık Konseyi'nin toplanamaması ve 4. mali protokolün uygulamaya konulamaması bağlamında bir türlü "çözölemeyecekti."

Ancak Özal AET'nin Türkiye'ye negatif bakışına rağmen üyelik konusunda ısrarcı olacaktı. Bunun bir sebebi, Özal'ın dış politika anlayışı düşünüldüğünde iktisadiydi. Birincisi, Özal liberal iktisat politikaları bağlamında AET entegrasyonuna rekabetçi bir ekonomi kurmak gibi taktiksel bir gözle bakıyordu.¹²² İkincisi ve daha kısa erimli bir hedef Türk ekonomisinin AET'den gelecek yardımlara ihtiyacının olmasıydı. Üçüncüsü ise, önce 1981'de Yunanistan, daha sonra da 1986'da Portekiz ve İspanya gibi üç Akdeniz ülkesinin AET'ye üyeliğinin, ürünlerinin de benzerliği sebebiyle, dışarıda kalacak Akdenizli ülkeyi dezavantajlı konuma sokacak olmasıydı.¹²³ Özal'ın tam üyelik perspektifinin ardında, tüm bu ekonomik sebeplere ek olarak daha uzun süreli düşünülebilecek siyasi faktörler de vardı. Her şeyden önce Türkiye, AET'yi diğer tüm Ba-

tılı kurumlar gibi modernleşme sürecinde ulaşılması gereken bir hedef olarak görüyordu. Üstelik, önemli sorunlar yaşadığı ülkeler, örneğin Yunanistan, bu kurumun bir parçasıyken Türkiye'nin dışarıda kalması siyasi olarak Türkiye'yi dezavantajlı konumda bırakacaktı.

Bu faktörler Özal'ı, Türkiye ve Avrupa'nın 1986'da biraz da olsa "sakinleşen" ilişkilerinin ardından, 1987 yılı içinde AET'ye üyelik başvurusu yapmaya itti. Türkiye'nin başvurusuna komisyon olumsuz rapor verdi. Bakanlar Konseyi ise bu raporu 1990 yılında kabul etti. Sonuç olarak Türkiye reddedilmişti ve bunun komisyon raporunda belirtilen –ve aynı zamanda belirtilmeyen– bazı sebepleri vardı.¹²⁴ Bu sebeplerden biri, tüm bu dönem boyunca ortaya konan –ve gerçeği de yansıtan– siyasi problemlerdi. Zira Türkiye 12 Eylül rejiminden çıkmış olmakla birlikte, siyasi yaşam hâlâ ordunun belirlediği sınırlar içinde demokratikti. Avrupa Parlamentosu'nun 1980'ler boyunca sürekli bir biçimde tenkit ettiği insan hakları ile ilgili problemler de sürüyordu. AET'nin odak noktasının demokratikleşme ve insan hakları gibi siyasi konulara kaydığı düşünüldüğünde, Türkiye'nin tam üyeliğinin kabul edilmemesi anlaşılırdı. İkinci, Türkiye'nin iktisadi rejiminde yaptığı değişikliğe rağmen ekonomisinin istikrarlı olmamasıydı. Ekonominin bu haliyle AET ekonomisine yük olacağı düşünülüyordu. Üçüncüsü, Yunanistan'ın üyeliğinden sonra Türkiye'nin bu ülkeyle yaşadığı sorunların topluluğun sorunu haline gelmesiydi ki bunlardan en önemlisi Kıbrıs'tı. 1990'da Kıbrıs'ın üyelik başvurusu ise Türkiye ve Avrupa arasındaki ilişkiyi tümenden değiştirecekti. Bir başka sebep ise, sadece bu başvuru çerçevesinde değil, temel bir Türkiye-Avrupa ilişkileri bağlamında düşünülmesi gereken kimlik konusuydu. 1963'te Ankara Antlaşması'nın yapıldığı süreçte, herkes Türkiye'nin Avrupa'nın bir parçası olduğundan emindi ya da öyle görünüyor. Ancak 1980'lerin sonunda bu, zihinlerde o kadar da net değildi. Uluslararası siyaset büyük bir değişimin eşiğindeydi. Böyle bir dönemde Türkiye ile ortaklıklardan daha ziyade farklılıkların öne çıkması beklenen bir durumdu. Zaten, dünyada da "kimlik politikaları"nın hegemonyası görülmeye başlanacak ve bu bağlamda Türkiye'nin Avrupalılığı daha çok sorgulanır olacaktı.

Öteki Olarak Türkler: 1989 Göçü ve Türkiye

Avrupa'nın "ötekisi" Türkler, bu dönemde Avrupa'nın bir başka "ötekisi" olan Doğu Bloğu'nda sancılı bir asimilasyon sürecine tabi tutuldu. Bulgaristan'da yaşayan Türkler, 1984 yılıyla birlikte Bulgarların "Soya Dönüş Süreci" olarak adlandırdıkları bir projeye maruz kaldı.¹²⁵ Bu asimilasyon projesi, Bulgaristan'da yaşayan Müslümanları aslında Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgeyi fethetmesiyle zorla Müslümanlaştırılmış Bulgarlar olarak görüyor ve bu durumun tersine çevrilmesini öngörüyordu. Bu hedef çerçevesinde Bulgaristan'daki Todor Jivkov hükümeti, 1984'ten itibaren Türkçe kökenli isimleri Bulgar isimleri ile değiştirmeye başladı. Asimilasyon projesi çoğunlukla hep

isim değiştirilmesi üzerinden hatırlansa da aslında bununla sınırlı değildi. İktidar ayrıca resmi kurumlarda ve hatta sokaklarda Türkçe konuşulmasını, şalvar gibi geleneksel kıyafetlerin giyilmesini, defin işlemlerinin geleneksel İslami usullere göre yapılmasını ve sünnet gibi bazı uygulamalar ile Türkçe müziği yasaklamıştı.¹²⁶ Türkler dil, din ve geleneklerinin bastırılması yönüyle bu dönemde asimilasyona uğramış ancak bunun karşısında direniş de göstermişti.

Dönemin Sofya Büyükelçisi Ömer Engin Lütem o dönemde Bulgaristan'da gözlemlediklerini aktardığı makalesinde, 1984'te gelen isim değiştirme haberlerinin üzerine Bulgar hükümetine sorduğu sorulara, "Bulgaristan'da Türk olmadığı, Türk olarak bilinen kişilerin Türkiye'ye göç etmiş olduğu" şeklinde yanıt verildiğini söylemektedir.¹²⁷ Zaten "Soya Dönüş Süreci"nin en önemli söylemlerinden biri de buydu. O sebeple, Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Sofya'ya gönderilip Jivkov ile görüştüğünde de isim değiştirmelere karşı benzer bir cevap verilmiş ancak aynı zamanda isim değişikliği uygulamasının varlığı inkâr edilmişti. 1985 yılında özellikle Türkiye'de kamuoyunun baskısı sonucunda, Bulgaristan'a nota verilmiş ve bu notada Türk azınlığın durumunun kapsamlı bir göç anlaşması ile çözülebileceği belirtilmişti. Fakat Bulgaristan bunu kabul etmeyince, Ankara hem Bulgaristan ile ilişkilerini azaltmak hem de Bulgaristan Türklerinin sorunlarını uluslararası kuruluşlar nezdinde duyurmak gibi bir yolu tercih etti.¹²⁸ Bu dönemde Avrupa Konseyi ve İslam Konferansı Örgütü gibi uluslararası örgütler ile Uluslararası Af Örgütü gibi sivil toplum kuruluşları Bulgaristan Türklerinin yaşadığı asimilasyon ile ilgili çeşitli raporlar yazarken, ABD'de Reagan yönetimi komünizm üzerinden Bulgaristan'ı eleştirdi.¹²⁹

Sonuç olarak 1989'a kadar Türkiye ile bir göç antlaşması yapmamak için direnen Bulgaristan, 1989'da aldığı bir kararla gitmek isteyenlere pasaport dağıtılacağını belirten bir açıklama yaptı. Türkiye bunun karşılığında sınırı açınca kısa bir süre içinde 350 bin kadar Bulgaristan Türkü, Türkiye'ye göç etti. Ersoy Hacısalihoğlu'nun da belirttiği gibi bu göç dalgası zihinlerde adeta 93 harbinde çeşitli vasıta ve eşyalarıyla göçenleri anımsatan bir imge bıraktı.¹³⁰ Türkiye ise, göçün daha da artacağından endişelenerek bir süre sonra sınırı kapattı ve vizeyle alımlara başladı.

Türkiye 1980'lerde iki farklı göç dalgası ile karşı karşıya kalmıştı: Kürtler ve Bulgaristan Türkleri. Önceki sayfalarda, uluslararası örgütlerin yazdıkları raporlarda Kürtler konusunda Türkiye'nin eleştirildiği ve Bulgaristan'dan gelenlerle bir karşılaştırma yapılarak entegrasyon konusunda bu iki grubun arasında farklılık olduğunun vurgulandığı belirtilmişti. İki gruba bakış açısında farklılık olmakla birlikte –zira Türklere vatandaşlık da verilmişti– Bulgaristan Türklerinin entegrasyonu da çok basit bir mesele değildi. Öncelikle 350 bin kişi Cumhuriyet tarihinin o döneme kadar yaşadığı en büyük göç dalgalarından biriydi. Yapılan etnografik çalışmalara göre, Bulgaristan Türkleri Bulgaristan'da Türk oldukları için asimilasyona uğramış ancak Türkiye'de de yerleştikleri bölgelerde "Bulgar" olarak marjinalleştirilmişti.¹³¹ Aslında sınırdaki hareketlilik

bu dönemde bitmemiş zira Türkiye'ye işsizlik, çalışma şartları, ayrımcılık gibi sebeplerle gelen göçmenlerin yaklaşık üçte biri Jivkov rejiminin çöküşünden sonra Bulgaristan'a geri dönmüş, fakat sosyalizmin yıkılışı ile Bulgaristan'da ortaya çıkan ekonomik sorunlardan etkilenerek geri dönenlerin bir kısmı da Türkiye'ye tekrar geri gelmişti.¹³² Ezcümle, Bulgaristan Türkleri bu dönemde Türkiye için hem bir dış politika sorunu hem de sosyolojik bir mesele olmuştur.

Dış Politikada Karar Alma ve Uygulama: Kişiler ve Kurumlar

Evren ve Özal'lı Yıllarda Dış Politika Yapımı

Kuşkusuz 1980'li yılları dış politika yapımı açısından da ikiye ayırmak mümkündür. Zira 1980 darbesinin getirdiği 12 Eylül rejimi tüm gücü MGK'nın elinde toplarken, bir önceki dönemin dış politika yapımında hesaba katılması gereken önemli aktörleri yok etmişti. Parlamentonun ve siyasi partilerin kapatıldığı Türkiye'de, basın önemli ölçüde baskı altındaydı ve kamuoyu da deyim yerindeyse “geri çekilmişti.” 1980-1983 arası yıllar yapısı gereği, ordunun diğer tüm meselelerde olduğu gibi dış politika yapımına da hâkim olduğu bir dönemdi.

1980 darbesi aynı zamanda dış politikanın yapımı ve yönetimi konusunda yeni bir sistem kurdu. 1982 Anayasası yürürlüğe girdikten sonra, dış politikanın yapımı yasal olarak Bakanlar Kurulu'na verilirken, dışişleri bakanlığı dış politikanın uygulanmasından sorumlu oldu.¹³³ Meclis ise, geleneksel olarak sahip olduğu rolü, yani silahlı kuvvetlerin ülke dışında görevlendirilmesi ve Türkiye'ye başka ülkelerin silahlı kuvvetlerinin gelmesi hakkındaki karar yetkisini sürdürdü. MGK da yasal olarak milli güvenlik ile ilgili konularda görüş bildirme yetkisine sahipti ama ordunun siyasal hayattaki ağırlığı göz önünde tutulduğunda kurulun pratikte görüş bildirmekten fazla bir role sahip olduğu rahatlıkla söylenebilir.

12 Eylül rejimi bir diplomatı, Dışişleri Genel Sekreteri İlter Türkmen'i bakan yapmıştı. Bu, 1960 darbesinden sonra MBK'nın yine “Baticı” bir diplomat olan Selim Sarper'i Dışişleri Bakanı yapmasına benziyordu. Türkmen'in Bülent Ulusu kabinesinin Dışişleri Bakanı olması, Türkiye'nin Batı ile ilişkilerini yakın tutma niyeti olarak algılanmıştı. Zaten İlter Türkmen'in 2022'de ölümünden sonra kendisi hakkında yazılan yazıların birçoğu, Türkiye'nin onun sayesinde 12 Eylül dönemini en azından dış politika açısından kayıpsız atlattığını belirtmektedir.¹³⁴ Kuvvetle muhtemel bu yazıların ağırlık noktası, yani “kayıpsız” atlatılan dış politika, Türkiye'nin Avrupa Konseyi ile ilişkileridir. Zira o dönemde Türkiye'nin Avrupa Konseyi gibi kuruluşlara olan üyeliği de tartışılır vaziyetteydi.

Ankara'nın Avrupa kurumlarıyla olan bağının kesilmemesi bağlamında bu yorumlarda doğruluk payı olmakla birlikte, bu durum İlter Türkmen'in veya

Türk Dışışleri'nin dış politikanın yapımında ve uygulanmasında özerk ve etkin bir alana sahip olduğunu göstermez. Hatta Rogers Planı vasıtasıyla Yunanistan'ın NATO'nun askeri kanadına dönüşünün kabul edilmesi bu durumun tam tersinin yaşandığına dair iyi bir örnektir. Darbe öncesinde Türkiye'nin onaylamadığı bu geri dönüş, askeri rejim tarafından 1980'de bir şey elde edilemeden onaylanmıştı. Rogers Planı bu bağlamda iki açıdan önemliydi. Birincisi ve en ön planda olanı, dış politika kararlarını ordunun ne şekilde aldığıyla ilişkiliydi. Örneğin, Yalım Eralp'in anılarına göre Dışışleri Bakanı Türkmen, Evren'in Rogers Planı'nı kabul ettiğini ve Yunanistan'ın NATO'ya dönüşüne onay verdiğini Cenevre'de bulunduğu bir sırada radyodan öğrenmişti.¹³⁵ Türkmen daha sonra verdiği bir mülakatta haberinin olduğunu söylese de, bu karara ne şekilde yaklaştığını belirtmemektedir.¹³⁶ İkincisi ve daha kolay gözden kaçan nokta ise, kamuoyunun karşıt sesinin olmadığı durumlarda –özellikle de büyük güçlerle ilişkilerde– daha kolay ödün verilmesiydi.¹³⁷ Bu şekilde iktidarlar, bir kararı kamuoyuna “satmak” tabir edilen ve dış ülkelerle müzakerelerde çoğunlukla öne sürülen bir dayanak noktasını kaybetmiş oluyordu.

Türkiye'nin 1983 yılında, askerin belirlediği sınırlar içinde “demokrasiye geri dönüşü”yle birlikte siyasette Özal devri başladı. 24 Ocak Kararları'nın ardındaki isim olan Özal, zaten 12 Eylül rejiminde de ekonomiden sorumlu başbakan yardımcısıydı. Türkiye'nin bu dönemde de dış ekonomik ilişkileriyle ilgilenmişti. 1983'ten sonra iktidarı ele aldığı anda ise bir taraftan dış politikayı yönlendirmeye çalışmış, diğer taraftan MGK ve Cumhurbaşkanı Evren'in çizdiği sınırlar içinde kalmıştı. Özellikle Kıbrıs konusunda MGK, Özal'ın takip edilen geleneksel politikayı bozmaması için efor sarf edip bunda da başarılı olmuştu.¹³⁸

Sonuç olarak, MGK ve Evren'in dış politika yapımındaki etkisi azaldıkça Özal'ınki artış gösterdi. Bu artış ise zamanla politika yapımında Özal'ın kendi Bakanlar Kurulu ve bakanlarına da danışmadığı bir süreci beraberinde getirdi.¹³⁹ Bu durum, 1989'dan sonraki cumhurbaşkanlığı sürecinde partisinin üzerindeki sıkı kontrolü sayesinde artarak devam etti. Hatta, 1987'de Vahit Halefoğlu'nun yerine Dışışleri Bakanı olan Mesut Yılmaz'ın, daha sonra da halefi Ali Bozer'in istifaları Özal'ın bu tavrı sebebiyle gerçekleşti.

Özal benzer bir biçimde dışışleri bürokrasisini de aşma eğiliminde oldu. Gerçek şu ki, dış politikaya iktisat temeliyle yaklaşması ve hızlı karar almayı aktif dış politikayla bir tutması kendisine özgü bir “Özal tarzı” oluşturdu. Ancak diğer yandan Türk dış politikasının çetrefil sorunlarına tam anlamıyla vakıf olan bir bürokrasiyle iletişimini zedeledi. Bir başka deyişle o bürokrasiden gerektiği şekilde yararlanamadı.¹⁴⁰ Sonuç olarak, bu yenilikçi yaklaşımın Kıbrıs sorunu ve Türk-Yunan ilişkileri gibi Türkiye'nin kemikleşmiş dış politika meselelerini çözemeyeceği ortaya çıktı. Özal'ın dış politika konusunda kurumlara yaşadığı sorunlar, kendisini asıl Körfez Savaşı sırasında gösterecekti.

1983'ten itibaren ortaya konan dış politika yapım süreçlerini 1980 darbesi öncesinden ayıran en temel farklılık parlamento ve kamuoyunun oynadığı role

dairdi. 1983'ten itibaren yeniden işlerlik kazanan parlamento, Özal'ın parti-sinin üzerinde kurduğu hâkimiyet ve ANAP'ın meclisteki çoğunluğu sebebiyle dış politika konularında çok aktif olamadı.¹⁴¹ Hatta bu döneme dair dikkate değer bir değişiklik, dış politikaya ilişkin soruların çoğu zaman Dışişleri Ba-kanlığı tarafından kısa bir yazılı açıklamayla cevaplanması ve bu yöntemle uzun tartışmaların önünün kesilmesi idi. 1980'ler bu özelliğiyle, dış politikanın mec-liste hararetiyle tartışıldığı 1960'lar ve 1970'lerden ayrılıyordu. Halkın, basın kuruluşlarının ve derneklerin dış politikaya olan ilgisi ise 12 Eylül rejiminin etkileri azaldıkça ve ülke normalleştiğe artmaya başladı.¹⁴²

Özal'ın ekonomi temelindeki dış politikasının en yeni ve etkin aktörü ise iş dünyası olacaktı. İş dünyası gerek TÜSİAD (Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği) gibi daha kurumsal gerekse Özal'ın stili dolayısıyla kişiler bazında Türk dış politikasına etki etmeye çalıştı. Bu dönemde hem yurtdışı gezilerde hem de Davos gibi zirvelerde Özal'a eşlik eden çok sayıda iş insanı vardı ve bu durum Özal'ın bürokrasiyi öteleyen ancak ticari ilişkileri yeğleyen tarzını önemli ölçüde yansıtıyordu. Ancak, şunu da belirtmek gerekir ki bu sadece Türkiye'ye özgü bir durum değildi. Diğer ülkelerde de bu dönemde devlet dış aktörleri dış politikanın bir ögesi haline getiren küresel bir eğilim mevcuttu. Bu eğilim 1990'lardan itibaren daha da yoğunlaşacaktı.

Darbe Sonrası Hariciye: 1980'li Yıllarda Dışişleri Bakanlığı

12 Eylül Darbesi'nin Dışişleri teşkilatına nasıl yansıdığına dair kapsamlı bir araştırma bulunmamaktadır. Dönemin Dışişleri Bakanı Türkmen'in bir mülâ-katta naklettiğine göre, 1980 darbesi bakanlığa yaptığı etki açısından 1960'a göre çok daha yumuşaktı.¹⁴³ Bir önceki bölümde 27 Mayıs'ın bakanlığa ade-ta bir "hesaplaşma" olarak yansıdığı aktarılmıştı. Bu açıdan bakıldığında, 12 Eylül'ün dışişleri ile böyle bir hesaplaşması gerçekten olmamıştı. Üstelik yine Türkmen'in aktardıklarına göre, darbe döneminde yurtdışı teşkilatlara elçi olarak sadece bir generalin atanmasına müsaade edilmiş, personel bu açıdan da çok değişikliğe uğramamıştı.

Özcoşkun'un dışişlerinin teşkilat yapısını ele aldığı eserindeyse 1981 itiba-riyle bakanlık teşkilatında bazı kapsamlı değişikliklerin olduğu yazmaktadır.¹⁴⁴ 1981 yılında yapılan bir değişiklikle bakanlık farklı konuların farklı daireler tarafından ele alındığı çalışma modelinden, bir konunun tüm boyutlarının aynı birim tarafından ele alındığı masa sistemine geçiş yapmıştı. Ancak 1982'de çıkarılan bir Bakanlar Kurulu kararıyla tüm bakanlıkların teşkilatlarına bazı değişiklikler getirecekti. Örneğin, Dışişleri'nde genel sekreterlik kaldırılarak yerine müsteşarlık unvanı getirilmişti. Ayrıca yine bu yıl içinde 1981'de geçilen masa sistemi kaldırılarak eski sisteme geri dönmüştü. Kısacası, Dışişleri teş-kilat yapısı bu dönemde değişken bir nitelik göstermişti.

1983'ten sonra da hariciyenin teşkilat yapısında bazı değişiklikler gerçek-leşti. Bu değişiklikler dış politikanın gündemini ve bu alanda yaşanan gelişme-

leri bire bir yansıtır nitelikteydi. Örneğin, Körfez ülkeleriyle gelişen ilişkileri, Cidde ve Dubai'de sırasıyla 1985 ve 1987 yıllarında açılan başkonsolosluklar üzerinden takip etmek mümkündür. Benzer bir biçimde, 1985 yılında İslam Konferansı Örgütü ile ilişkilere bakacak bir dairenin kurulması da örgütle geliştirilen ilişkilerin bir sonucuydu.¹⁴⁵ Yine aynı dönemde hem ikili hem de çok taraflı ekonomik ilişkilerle ilgili birimlerde değişiklik olmuş ve bu konularla ilgilenen bazı genel müdür yardımcılıkları genel müdürlük statüsüne çıkarılmıştı. Bu statü değişiklikleri Özal'ın Türk dış politikasında uyguladığı ekonomi temelliliğin ve Türkiye'nin artan iktisadi ilişkilerinin bir gereği idi.

Özalizm: 1980'li Yıllarda Dış Politikanın Politik Ekonomisi

Bu bölümde 80'li yıllarda Türk dış politikasının ilgilendiği neredeyse her meselede temas edilen ortak bir faktör bulunmaktadır: Ekonomi. Başlıktaki Özalizm, sadece 1983 sonrasını niteleme, bir başka deyişle, Özal'ın başbakan ve daha sonra da cumhurbaşkanı olduğu dönemi analiz etme çabası ile değil, aksine 1980 darbesi ile uygulanma fırsatı bulmuş yeni bir iktisadi –ve aynı zamanda siyasi– doktrini belirtmek için kullanılmıştır. 12 Eylül sonrasında Türkiye'nin geçtiği ekonomik modelin ülkedeki birçok kesimi ilgilendiren farklı veçheleri bulunuyordu. Ancak dış politika ile ilintili olabilecek en önemli özelliği, Türkiye'nin içe dönük ithal ikameci sanayileşme modelinden dışa açık ve ihracatı temel alan bir büyüme programına geçiş yapmasıydı.¹⁴⁶ Böylece ödemeler dengesindeki olumsuz tablonun giderilmesi öngörüliyordu. Bu modelde ayrıca, yabancı sermaye yatırımları da önemli bir yer tutuyordu. Bir önceki bölümde de görüldüğü üzere, Türkiye 1970'lerin sonunda ağır bir ekonomik krize girmişti ve aradığı kredileri de dış politikada yaşadığı bazı sorunlar sebebiyle bulmakta zorlanmıştı. Oysa 1980 sonrasında geçilen ekonomik modelde Türkiye, daha rahat bir biçimde finansman bulabiliyordu.¹⁴⁷ Zira 24 Ocak Kararları'nı temel alan bu dönüşüm IMF ve Dünya Bankası'nın o dönem önerdiği reçeteleri –ve hatta daha fazlasını– içeriyordu ve ekonominin ardındaki isim olan Özal'ın bu çevrelerle iyi ilişkileri bulunuyordu.

Dış politikanın iktisadi temelini, 1980'den itibaren şu iki düstur oluşturacaktı: ihracat için pazar genişletmek ve daha rahat bir biçimde finansman bulabilmek. Bu, öncelikli olarak Türkiye'nin ABD ile ilişkilerini yeniden düzenlemesi anlamına geliyordu. ABD'nin Ortadoğu politikası için Türkiye'ye ihtiyacı olduğu kadar Türkiye'nin de yardıma ihtiyacı vardı ve bu durum, Türkiye ile ABD arasında bir yeniden uyum ortaya çıkarmıştı. Nitekim, Türkiye'nin Ortadoğu, özellikle de Körfez ülkeleri ile ilişkilerinin 12 Eylül rejimi ile birlikte gösterdiği gelişimde de, ABD ile ilişkiler ve Türkiye'nin ideolojik dönüşümünün etkisi kadar uygun ödeme koşullarıyla petrol bulmak, kredi sağlamak, Arap sermayesini Türkiye'ye çekmek ve ticaret hadlerini artırmak gibi faktörler rol oynamıştı. Bu

durumun, Türkiye’de yükselen siyasal İslam’la ilişkisi de aslında iki yönlüydü. Türkiye bir taraftan siyasi ve iktisadi hedeflerini gerçekleştirmek için Müslüman karakterine vurgu yapıyor, diğer yandan örneğin Suudilerle artan işbirliği çeşitli İslamcı gruplar vasıtasıyla Türkiye’nin İslamcılışmasını da destekliyordu. Üstelik bu sadece *Rabta* gibi yurtdışında görev yapan Türk imamlarının masasını ödeyen gizli bir ilişkiler ağı şeklinde de olmuyordu. Körfez sermayesinin gelişen ilişkiler sonucunda girdiği Türkiye’de faizsiz bankacılık gibi alanlara yönelmesi, muhafazakâr sermayedar bir grubun gelişimini de destekliyordu.¹⁴⁸

1983’te Özal’ın başbakanlığı –ve sonrasında da Cumhurbaşkanlığı– ekonomi ve dış politika ilişkisine yeni bir ivme kattı. Özal, ekonomiye belirleyici olarak bakan bir siyasetçi. Dış politikayı çoğu kez Türkiye’nin iktisadi gerekliliklerine göre yönlendirme yolunu seçiyordu. Örneğin, İran-İrak Savaşı’nda halihazırda benimsenmiş olan tarafsızlık politikası Özal için hayati önemdedi. Zira her iki ülke Türkiye’nin önemli ticari partneriydi ve enerji ihtiyacı için elzemdi. Hatta İran ile ilişkilerde rejim ihracı gibi bazı politik sorunlar da Özal tarafından ticaret devam ettiği sürece hafife alınabilir kategoriye giriyordu.¹⁴⁹ Türkiye’nin Ortadoğu’yla ilişkilerinde bu dönemde sık sık vurguladığı İslami ve tarihsel bağlar, aynı zamanda Türkiye’nin bölgeyle kurduğu ve kuracağı ticari bağlar için bir anahtar işlevi görmesi açısından önemliydi. Türkiye bu dönemde hem İslam Konferansı Örgütü ile ilişkilerini sıkılaştıracak hem de İslam Kalkınma Bankası’nın bir parçası olacaktı. Hatta Özal, İslam ülkeleri arasında kurulacak bir serbest ticaret bölgesi vizyonundan bahsetmeye başlayacaktı.¹⁵⁰

Özal’ın 1980’lerde Türkiye’nin çokça sorun yaşadığı AET’ye üyelik başvurusunda da benzer bir iktisadi mantığın mevcudiyeti bulunuyordu. Türkiye’nin AET üyeliğinin, ülkeye hem siyasi hem de iktisadi istikrar getireceğini düşünen Özal, aynı zamanda topluluk dışında kalmanın ekonomik maliyetinin yüksekliğini de göz önünde tutup tam üyelik başvurusu yapmıştı. AET’ye tam üyelik başvurusunun reddinden sonra –yine iktisadi bir mantıkla– Gümrük Birliği için gereken adımları atacaktı.

Tam bu dönemde Yunanistan ile yaşanan Davos sürecinin bir hedefi de topluluğa üyelik konusunda Yunanistan’ın duruşunu değiştirmektir. Zaten Özal Yunanistan ile iktisadi ilişkiler artırılabilirse, Ege’deki sorunların da daha rahat çözülebileceğini düşünüyordu. Kıbrıs’a ulusal bir davadan ziyade bir yük olarak bakmasının temel sebebi de konunun Türkiye’nin Batı ile olan ilişkilerine verdiği zarar, yani aslında ekonomik kayıptı. Ezcüme, Özal için ekonomi hem dış politikayı belirleyen hem de sorunları çözebilecek nitelikte bir alandı.

Bu dönemde Özal’ın yabancı ülke ziyaretlerine iş insanlarını da beraberinde götürmesi ticaret diplomasisinin Türk dış politikasında yükselen etkisini gösteriyordu. Ticaret diplomasisi kişisel bağlantılara ek olarak Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu’nun (DEİK) 1985’te kurulmasıyla kurumsal bir yapıya da bürünmüştü. Bu dönemde Türkiye’nin yabancı ülkelerle kurduğu ilişkilerde ciddi anlamda öne çıkan gruplardan biri inşaat şirketleri olmuştu. Hem Ortadoğu

ile ilişkilerde hem de özellikle 1985 sonrasında Sovyetler Birliği ile ilişkilerde müteahhitlik hizmetleri, Özal'ın dış politikasında önemli rol oynadı. Örneğin 1984'te Sovyetler Birliği ile imzalanan doğalgaz antlaşmasında Moskova, Türkiye'ye 25 yıl boyunca doğalgaz vermeyi yükümlenirken, Ankara'nın buna karşılık ödeyeceği dövizle Türk ürünleri ve Türk şirketlerden müteahhitlik hizmeti almayı taahhüt ediyordu.¹⁵¹ Bu şekilde Rus ve Ortadoğu pazarlarına girerek muazzam şekilde büyüyen Türk şirketleri oldu. ENKA böyle bir örnekti. Şirket ortaklarının içinde ANAP'ın kuruluşunda rol oynamış kişilerin bulunması da aslında bu dönemde dış politikanın, iktisadi ilişkilerin ve bu çerçevede filizlenen siyasi ilişkilerin birbirleriyle olan bağıını gösteriyordu. Bu tarz ilişkiler gelecek dönemlerde de devam edecekti.

Bir Çelişki Hikâyesi: 1980'li Yıllarda Türkiye Algısı

1989 yılında Uluslararası Af Örgütü'nün yayınladığı bir rapor 12 Eylül'ün üzerinden 9 sene geçmesine rağmen Türkiye'de işkencenin sona ermediğini vurguluyordu.¹⁵² Rapora göre hükümet, yurtdışındaki imajını iyileştirmek için bir halkla ilişkiler kampanyası başlatırken, “korkunç insan hakları sicilini” iyileştirmek içinse hiçbir etkili adım atmamıştı. Bu rapor Türkiye'nin insan hakları siciliyle ilgili ne ilk rapordur ne de sonuncusu olacaktı. 12 Eylül'den sonra birçok uluslararası örgüt ve kurum Türkiye'de yaşanan ihlallere dair raporlar yayınlamış ve dış basın da bu raporları dünya kamuoyuyla paylaşmıştı. Türkiye ise dünya kamuoyunda oluşan ve sık sık insan hakları ihlalleriyle gündeme gelen bu imajı düzeltmek için uluslararası danışmanlık firmaları tarafından hazırlanan halkla ilişkiler kampanyalarından diaspora politikasına kadar farklı araçları kullanmaya çalışmış ancak ne yaparsa yapsın pek başarılı olamamıştı.

Bu durum, Özal'ın imzasıyla yayınlanan *Turkey in Europe, Europe in Turkey* başlıklı eserde uzunca analiz edilmiş ve Türkiye'nin aslında haksızlığa uğradığı cumhurbaşkanı tarafından vurgulanmıştı.¹⁵³ Kitaba göre, 12 Eylül öncesindeki siyasi kutuplaşma bir silahlı mücadeleye dönüşmüş ve bu mücadele devletin işlerliğini tamamen yitirmesine sebep olmuştu. Bu denli yoğun bir terör faaliyetini durdurma çabası ise 12 Eylül rejimini bazı aşırılıklara ve adaletsizliklere itmişti. Aşırılıkların altında yatan sebep, yani terör, Avrupa'nın Türkiye'yi sistematik işkence ile suçlamasının önüne geçmemişti. Kitap Batı'nın, çoğunlukla da Avrupa'nın, sistematik işkence söyleminde daha sonradan bir değişiklik yapıp işkencenin özellikle azınlıklara uygulandığını söylemeye başladığını belirtiyordu. Türkiye zaten 1970'lerden sonra giderek artan bir şekilde soykırım suçlamasıyla karşı karşıyaydı ve 1980'lerde yavaş yavaş tüm bu suçlamalar birbirini güçlendirmeye başlamıştı. Özal'ın imzasıyla çıkan kitaba göre, Türkiye'deki gerçek durum ile suçlamalar arasında büyük bir asimetri vardı ve Türkiye ne yaparsa yapsın bunun önüne geçememişti: “Türkiye'nin prestiji yeniden Osmanlı dönemindeki en kötü seviyesine kadar inmişti.”¹⁵⁴

Ancak hem Türkiye’yi sadece insan hakları ile gündeme taşıyan bu anlatı hem de Özal’ın bir nevi karşı-anlatısı, önemli bir noktayı gözden kaçırma tehlikesi içermektedir. O da 1980’lerin başında ve sonunda Türkiye’nin ve Türkiye’de yaşananların nasıl algılandığına dair tek bir yorumun olmadığıdır. İnsan hakları ihlalleri, 1980’ler Türkiye’si dendiğinde kuşkusuz ilk akla gelen şeydi. Ancak darbeden sonra *Time* dergisi kapağına Kenan Evren’i taşıyarak “Türkiye’yi bir arada tutmak” başlığını da atabilmişti. Benzer bir olumlama Türkiye’nin geçirdiği dönüşüm için de yapılıyor ve gelişen Türk ekonomisi bir “mucize” diye nitelendiriliyordu.¹⁵⁵ Bu mucizenin bir sebebi Özal ise, bir sebebi de sosyal ve politik istikrardır. Daha açık bir ifade ile şu söyleniyordu: “Generaller, Türkiye’yi yeniden siyasi ve ekonomik toparlanma yoluna sokmak için iyi bir başlangıç” yapmıştı.¹⁵⁶

Sonuç olarak Türkiye’de hem darbenin kendisinin hem de darbe sonrasının farklı yansımaları vardı. İnsan hakları konusu genelde gündemdeydi ancak Türkiye’ye dair tartışılan tek mesele değildi. Hangi konunun daha ön plana çıkacağı ise, ele alındığı zamana ve ülkeye göre değişiyordu. Türkiye’ye bakışta bütüncül bir “Batı”dan söz etmek mümkün değildi. Avrupa ve Amerika’nın oluşturduğu algı birbirinden tamamen farklı olmasa da, zaman zaman birbirinden ayrılıyordu. Zaten bu ayrım sadece Türkiye’ye bakış konusunda değil, aynı zamanda ülkeye yönelik politikalarda da kendisini gösteriyordu.

Genel Değerlendirme

1980’li yıllar hem dünya hem de Türkiye için değişim yılları oldu. Dünya 1979’dan itibaren yeniden Soğuk Savaş dinamiklerine geri dönmüş, 1985’ten sonra ise adım adım Soğuk Savaş’ın bitişine şahit olmuştu. Türkiye ise, döneme tüm siyaseti, ekonomiyi ve toplumu yeniden dizayn edecek bir darbe ile başlamıştı. 1980’lerin sonunda artık 1970’ler Türkiye’sinden eser kalmamıştı. Dönemin yeni sağı kendisini Türkiye’ye ordu ve Turgut Özal aracılığıyla yerleştirmişti.

Böyle bir dönemde Türk dış politikası da yeniden yapılandırıldı. ABD ile krizlerin yaşandığı 1960’ların ve 1970’lerin üzerine bir çarpı atıldı. ABD Türkiye’de üsler, Türkiye ise ABD’den yeni yardımlar aldı. Fakat hükümetler nezdinde gayet sorunsuz giden bu ilişkiler, Amerikan Kongresi’nin Türkiye’deki insan hakları, Kıbrıs ve Ermeni meselelerini gündemine almasıyla dönem dönem zora girdi. Kongre’de daha sonraki yıllarda da sürecek Türkiye aleyhtarlığı, bir süre sonra Türkiye’yi Yahudi lobisiyle işbirliğine yönlendirdi.

1980’li yıllarda Türk dış politikasında önemli bir başka faktör Ortadoğu oldu. Özal’ın sık sık İslami, tarihi ve kültürel bağlara atıfta bulunduğu bölge, Türkiye için geniş çaplı olanakları ve sorunları beraberce bünyesinde barındırıyordu. Olanaklar, ticari ve iktisadiydi. Hem askeri yönetim hem de Özal, Körfez ülkeleri ile ilişkilerini bu iktisadi pratikler üzerinden geliştirdi. Ancak

Körfez ülkeleri dışında da Özal, özellikle de Türkiye'nin ekonomik modeli bağlamında kurguladığı dış politikayla bölgenin tamamını bir pazar olarak görme eğiliminde oldu. Ancak bölge Türkiye için aynı zamanda risk ve kriz de demektir. Örneğin, İran-Irak savaşı sırasında Türkiye'nin tarafsızlığı ve coğrafi konumu, her iki ülke ile de ticareti önemli ölçüde artırdı. Ancak Kürt meselesini ön plana çıkarıp uluslararasılaştırdı. Bu meselenin içinde, İran ve Irak'a ek olarak, Suriye de aktif olarak vardı. Üstelik Suriye ile yaşanan –su gibi– bazı başka sorunlarla birlikte müzakere edilmeye başlandı. 1980'ler Kürt meselesi açısından 1990'ların bir ön gösterimi niteliği taşıyordu.

Ege ve Kıbrıs, Türkiye'nin artık “olağanlaşmış” sorunları olarak hep gündemdeydi. Ancak kimi zaman olağanüstü gelişmeler yahut krizler de yaşandı. 1987'de Ege'de yaşanan gerginlik yeniden iki ülkenin arasında bir çatışma olup olmayacağı sorusunu akla getirdi. Ancak, çatışma çıkmadığı gibi iki ülke arasında bir yakınlaşma süreci de başladı. Fakat bu süreç de uzun ömürlü olmadı. Dahası, Özal'ın iktisat temelli ve pratik yaklaşımı iki ülke arasındaki kemikleşmiş bazı sorunları çözmeye yetmedi. Ege'deki problemler de Kıbrıs konusu da 1980'lerin sonunda çözümden çok uzaktaydı. Üstelik artık her ikisi de Yunanistan'ın 1981'de üye olduğu AET'nin Türkiye'ye karşı duruşunda önemli rol oynuyordu. Ankara'nın 1987'de yaptığı tam üyelik başvurusunun reddinin bir sebebi de buydu. Ancak tabii ki, bunun yanında Türkiye'nin ekonomisi ve demokratik kaideler ile insan hakları alanında yaşananlar da rol oynamıştı. Zaten, insan hakları konusu bu dönemde Batı'da Türkiye'nin imajını şekillendiren en önemli hususlardan biri olmuştu.

Ordu ve Özal, bu dönemin dış politikasında en önemli iki unsurdur. 12 Eylül rejiminin kurduğu sistemde yürütme dış politikanın yapımından sorumluydu, MGK ise milli güvenlik kapsamına giren her konuya müdahale edebilir durumdaydı. Bu çerçevede demokratik düzene ordunun belirlediği sınırlar çerçevesinde geri dönüldüğünde, Özal zaman içinde dış politikanın yapımında en etkin kişi oldu. Kimi zaman bürokratik yapıları da aşmayı denedi. Zira bürokrasinin –yani hariciyenin– hantal olduğunu düşünüyor, dış politikanın ise proaktif ve hızlı olması gerektiğini savunuyordu.

Bu dönemde Türkiye'nin dış politikasını yönlendiren en önemli faktörlerden biri ekonomiydi. Özal Türkiye'nin en büyük gereksiniminin daha gelişmiş bir ekonomi olduğunu ve dolayısıyla dış politikanın da buna hizmet etmesi gerektiğini düşünüyordu. Bu çerçevede Türkiye'nin yeni iktisadi modeli zaten dış dünyayı hedefliyordu. Bu konuda dikkate değer bazı sonuçlar alınmıştı. Diğer yandan, ticaret geliştikçe ve iktisadi ilişkiler derinleştikçe Türkiye'nin mevcut sorunlarının çözülebileceği anlayışı Özal'ın dış politika mantığının içinde önemli bir yer kaplıyordu. 1980'li yılların dış politikası bu konuda herhangi bir somut sonuç ortaya koyamadı. Özetle, Soğuk Savaş Türkiye için farklı bir on yıllık dış politika deneyimiyle sona ermişti.

VIII

Yeni Bir Tarihin Eşiğinde: 1990'lı Yıllarda Türk Dış Politikası

Bize gelince, artık, Türkiye'ye dışarıdan bakanlar, işte 60 milyonluk, 772 bin kilometrekare içerisine sığmış bir Türkiye olarak bakmıyor; dünya böyle bakmıyor... Dünya bize, Adriyatik'ten Çin Seddi'ne kadar büyük bir topluluğun en gelişmiş, en önde, demokratik değerleri gerçekleştirmiş, hukukun üstünlüğünü gerçekleştirmiş, birçok noksanlarına rağmen piyasa ekonomisini gerçekleştirmiş ve bunlar kadar önemlisi, laisizmi gerçekleştirmiş bir model olarak bakıyor.¹

Süleyman Demirel

Türkiye'nin dış dünyaya rol model olarak gösterilmesi genellikle 2000'li yıllarda ve dönüşüm yaşayan Ortadoğu bağlamında tartışıldı. Ancak bu tartışmanın öncülü, Soğuk Savaş'ın bitiminden hemen sonra yaşanmıştı. Yukarıda alıntılanan ve Demirel'in Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Türkiye cumhuriyetlere yaptığı gezi sonrası meclise hitaben yaptığı konuşmanın birçok ögesi sorgulanabilir olsa da Türkiye'deki havayı yansıtmaları açısından çok önemliydi. Zira Başbakan Demirel ve genel olarak Ankara, dağılan Sovyetler Birliği'nin hüküm sürdüğü alanlar için kendisine bir rol biçiyor ve bu bağlamda Soğuk Savaş'ın bitiminin Türk dış politikasına birçok fırsatı da beraberinde getireceğine inanıyordu. Demirel bu konuda bir anlamda haklıydı, Soğuk Savaş sonrası dönem Türkiye'ye bazı fırsatlar sunacaktı. Türkiye, Moskova'nın çekildiği bölgelerde etnik ve tarihsel bağlarını yeniden keşfedecek ve bu bölge ile hem siyasi hem de iktisadi ilişkilerini geliştirecekti. Hatta nasıl ki rol model olarak Türkiye bu dönemden başlayan bir söylemde, yine 2000'lerin anahtar kelimesi olacak yeni Osmanlıcılık düşüncesinin kökenleri de bu döneme gidiyordu. Üstelik dönemin sonuna doğru çok önemli bir gelişme de olmuş ve Türkiye'nin AB'ye aday ülke olduğu da resmen onaylanmıştı.

Fakat Soğuk Savaş sonrası dönem, fırsatlarla birlikte krizlere de gebe idi. Halihazırda, Türkiye'ye önceki dönemlerden miras kalan bazı dış politika so-

runları bu dönemde yeni krizler üretti. Suriye ile PKK, Yunanistan ile Kardak Kayalıkları üzerine yaşanan gerilim, Türkiye'yi iki noktada savaşın eşiğine getirdi. Ancak krizler sadece bu meselelerle sınırlı değildi. Ortadoğu'daki Körfez Savaşı ile Yugoslavya Savaşı, Türk dış politikasının dikkatlice yönetilmesinin gerekliliğini ortaya koyuyordu.

Kuşkusuz bu dönemde dış politikada yaşananlarda etkisi olan iki ana arka plan vardı. Birincisi, Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle ortaya çıkan yeni uluslararası sistem ve onun özellikleriydi. İkincisi ise, Türkiye'nin iç politik gelişmeleriydi. Bu iki arka plan, aynı zamanda Türk dış politikasındaki karar alıcıları, dış politikanın politik ekonomisini ve Türkiye'nin nasıl algılandığını da etkiledi. Örneğin, koalisyon hükümetlerinin uyumsuz ve hatta çatışmalı bir biçimde çalıştığı dönemler, diğer aktörleri ön plana çıkardı. Güvenlik meseleleriye dış politika yapımında zaten etkin olan ordunun konumunu daha da hâkim bir düzeye taşıdı.

Benzer şekilde, Soğuk Savaş'ın sona ermesi Türk dış politikasının politik ekonomisine bazı yeni dinamikler sağladı. Türkiye, etkin olmaya gayret ettiği coğrafyalarda ticari faaliyetlerini arttırmaya çalıştı. Hem siyasi hem de ekonomik olarak Türk dış politikasında önemli bir yer tutacak petrol boru hatları gibi konular da yine bu dönemde ön plana çıkmaya başladı.

Son olarak, Türkiye'nin dış dünyadaki algısında bu kez kimlik meselesi ön plana çıktı. Kuşkusuz –Demirel gibi– Türkiye'nin laisizmi gerçekleştirmiş rol model bir ülke olduğunu düşünenlerin mevcudiyeti kadar köktencilik tehlikesi altında olduğuna inanlar da vardı. Benzer şekilde, artık aday ülke olduğu AB için Batılı mı yoksa Doğulu mu olduğu büyük bir muammaydı ki bu tartışma bugün hâlâ nihayete ermiş değildir.

Tek Kutuplu Uluslararası Sistemin Ortaya Çıkışı: Soğuk Savaş Sonrası Dönemin 1990'lı Yılları ve Özellikleri

Bu bölümün üst başlığının “Yeni Bir Tarihin Eşiğinde” olmasının bir sebebi, 1990'lı yılların başındaki önemli bir tartışmaya yapılmış atıftır. Amerikalı siyaset bilimci Francis Fukuyama, önce 1989'da yazdığı “Tarihin Sonu?” makalesi ile sonrasında da 1992'de yayınladığı *Tarihin Sonu ve Son İnsan* başlıklı kitabıyla büyük bir tartışmaya imza atmış ve çok da eleştirilmişti. Fukuyama'ya göre, Sovyetler'in çöküşü aslında –ideolojik– olarak tarihin sonuydu zira komünizmin çöküşüyle birlikte artık Batılı liberal demokrasi normu tek seçenek olarak kalmıştı. Kuşkusuz, Soğuk Savaş'ın bitimiyle Batılı liberal demokrasinin “kaçınılmaz son” olmadığı zaman içinde anlaşıldı ve günümüzde de anlaşılma-ya devam ediyor. Ancak, bir gerçek vardı ki, 1980'lerin sonunda tarihin kendisinden ziyade 20. yüzyılın neredeyse yarısına tekabül eden bir dönemi sona ermişti. İnsanlık ve uluslararası ilişkiler yeni bir dönemin başlangıcındaydı ve herkes bunun nasıl bir dönem olacağı konusunda farklı fikirlere sahipti.

Birçok akademik çalışmada, 1990'lara dair yapılan en önemli tartışma konusu, çift kutuplu sistemin sona erişiyile nasıl bir uluslararası sistemin ortaya çıkacağıydı. Kimi araştırmacıya göre, iki kutuplu sistemin sona erişiyile birlikte yeniden çok kutuplu bir sisteme geri dönüş yaşanacaktı. Kimisi ise tek kutupluluğun oluşacağını öngörüyordu. Nitekim, 1990'lar özelinde düşünüldüğünde ikinci grubun haklı olduğu görülecek, ABD hegemonyası altında yaşanacak tek kutuplu bir sistem oluşacaktı. Fakat daha sonraki bölümlerde görüleceği üzere, 2000'lerde ise bu tek kutupluluk bir meydan okuma ile karşılaşacaktı.

Ancak tam da bu noktada, 1990'lar özelinde bir başka Amerikalı siyaset bilimcinin, John Ikenberry'nin bir tartışmasına değinmek önemli görünmektedir. Ikenberry'ye göre, Soğuk Savaş'ın sonu tek kutupluluk getirmişti ancak aslında "muhafazakâr bir tarihsel gelişmeydi."² Zira aslında Soğuk Savaş'ın bitişi uluslararası düzene çok da büyük bir değişiklik getirmemişti. Olan şey temel olarak, Sovyetler Birliği'nin dağıldığı ve Amerika'nın hegemon olduğu tek kutuplu bir sistemde, Washington'ın II. Dünya Savaşı'ndan sonra kuruluşuna liderlik ettiği düzenin devam ederek bu kez sadece kendi kutbuna değil tüm dünyaya genişlemesiydi. Diğer dönemlerde, uluslararası sistem çoğunlukla büyük savaşlar sonucunda değişmiş ve sonrasında ortaya çıkan barış ve müzakerelere süreci ise yeni bir düzen kurmuştu. Fakat Soğuk Savaş sonrasında ortaya çıkan düzende böyle bir durum söz konusu değildi. Birleşmiş Milletler, NATO ve Dünya Bankası'nın ortaya koyduğu düzen sorgulanmak bir tarafa, çoğunlukla etki alanını genişletmişti. Mesela, iki kutuplu sistem tek kutuplu bir yapıya dönüşmüş ancak II. Dünya Savaşı sonrası ABD'nin Batı Bloğu içinde ortaya koyduğu uluslararası düzen kendisini bir norm olarak benimsetmişti.

Ancak diğer taraftan Soğuk Savaş'ın bitişi tüm muhafazakârlığına rağmen, yeni bir dönem açmıştı. Yeni dönemde en çok konuşulacak kavramlardan biri ise küreselleşme (*globalization*) olacaktı. Küreselleşme adından 1970'lerden itibaren söz ettirmeye başlamıştı ancak 1990'larla birlikte neredeyse bir anahtar sözcüğe dönüşecekti. Günümüzde hâlâ küreselleşmenin tam olarak ne anlama geldiği konusunda farklı yorumlar bulunmaktadır. Ancak 1990'lar henüz yaşanırken yapılan küreselleşme tanımlamalarında birbiriyle etkileşim içinde iki önemli bileşen bulunuyordu. Birincisi, liberal demokratik düzenin global bir norm haline gelmesiydi. İkincisi ise serbest piyasa mantığının ekonomiyi belirleyeceği uluslararasılaşmış bir kapitalist ekonominin tüm dünyada hüküm sürmesiydi.³

Ürünlerin, paranın, insanların ve düşüncelerin küresel düzeyde entegrasyonunu içeren bu sürecin uluslararası ilişkiler açısından bir sonucu ise ulusötesi aktörlerin ve dahası ulusötesi ilişkilerin yükselişiydi. Ulusötesi aktör ve ilişkilerin literatüre girmesi de küreselleşme gibi 1970'lerde gerçekleşmişti. Nye ve Keohane'in 1971 tarihli ünlü çalışmasına göre ulusötesi ilişkiler, "uluslararası"nın aksine, içinde sadece ulus-devleti barındırmayan, devlet dışı aktörlere de belirleyici bir rol biçen ilişkiler bütünüydü.⁴ Aynı küreselleşme gibi çokuluslu

şirketlerin, uluslararası dini grupların, sivil toplum örgütlerinin ve hatta terör örgütlerinin uluslararası ilişkilerde oynayabileceği rolü vurgulayan ulusötesi yaklaşımın asıl güç kazandığı dönem 1990'lar oldu. Giderek daha çok ülkenin dış politikasında ulusötesi aktör ve faktörler yer almaya ve ağırlıklarını hissettirmeye başladı. Bu bakımdan Türkiye de istisna değildi.⁵

Diğer taraftan, tüm bu değişimin ulus-devlet modelinin üzerinde yıkıcı bir etkisi vardı. Ya da en azından 1990'lardaki hissiyat bu yöneydi. Hyusman'a göre, Soğuk Savaş'ın bitimi üç sistemi birden yıkmış olabiliirdi: Birincisi, iki kutuplu Soğuk Savaş sistemi; ikincisi, I. Dünya Savaşı'nın Rusya ve Balkanlar'da kurduğu sistem; üçüncüsü ise Westphalia'nın devlet egemenliğine dayalı sistemi.⁶ Günümüzde Westphalia'nın devlet egemenliği ile ilişkisi giderek sorgulansa dahi, Soğuk Savaş sonrası dönemin egemenlik kavramını sorgulatması önemli bir dönüşümdü. Bu bağlamda, yine aynı yazar tarafından 1990'lar modernitenin sonu ve post-modernitenin başlangıcı olarak adlandırılıyordu. Post-modernite, yani modern sonrası dönem de tıpkı küreselleşme gibi sosyal bilimlere damga vuracak bir başka kavram olacaktı.

1990'lı yıllarda devlet egemenliğinin azalması, iktisadi açıdan kapitalizmin küreselleşmesi ile açıklandı. Örneğin, 1998 yılında IMF tarafından hazırlanan bir raporda, önceki onyıllardaki planlı ekonominin ve dahası refah devletinin daha güçlü ve egemen bir devlet gerektirdiği, ancak yükselen küresel kapitalizmin tam tersine devletlerin kontrol edemeyeceği bir dışsallık yarattığı yazıyordu.⁷ Böylece, ulus-devlet zayıflarken, uluslararası ve bölgesel örgütlerin rolünün güçleneceği tahmin ediliyordu. Kısacası, 1990'lar devletlerin ve sınırların sorgulandığı bir dönemi de beraberinde getirmişti.

Fakat bu dönemde devlete meydan okuyan sadece küreselleşme değildi. Sınırlara ve devletin egemenliğine bir diğer başkaldırının yerelden geldiği iddia ediliyordu. İki süper gücün arasındaki ideolojik ve nükleer rekabetin ortadan kalktığı ve Sovyetler Birliği'nin tarih sahnesinden silindiği bu dönemde hem milliyetçilikler hem de kimlik siyaseti hâkim paradigma haline gelmişti. Hatta bu durum, Yugoslavya ve Ruanda örneğinde olduğu gibi savaşları ve soykırımları beraberinde getirmişti. Burada özellikle vurgulanması gereken husus, etnik çatışmaların 1990'larda birden ortaya çıkmadığıdır. Holsti gibi kimi siyaset bilimcilerin de belirttiği gibi, etnik çatışma hali Soğuk Savaş sonrasına özgü değildi, aksine "Soğuk Savaş'ın entelektüel miyopisi" sebebiyle 1990'lardan önce çoğu zaman arka planda kalmıştı.⁸ Ancak yukarıda da belirtildiği gibi, 1990'larda artık "hâkim paradigma" olacak ve uluslararası politikayı çarpıcı şekilde etkileyecekti.

Kimlik meselesi, 1990'larda "güvenlik" kavramının da yeniden değerlendirilmesini gerektirdi. Odak noktasının kimliklere doğru yöneldiği bu dönemde, kimlik temelli çatışmaların idaresi güvenlik alanının en önemli sorunlarından biri haline geldi.⁹ Bunun sonucundaysa, ordular artık sadece konvansiyonel savaşlar vermek için değil, asimetrik güçlere karşı uzama ihtimali yüksek ve

aynı zamanda toplumu da içine alacak şekilde genişleyecek mücadeleler için yeniden yapılandırılma ihtiyacı hissetti.¹⁰

Ancak kimlik ve buna bağlı olarak güvenlik meselesinin dikkatleri etnik ve bölgesel çatışmaya çevirdiği bu dönemde bir de ortaya küresel bir kimlik çatışması tezi atılmıştı: Huntington'ın *Medeniyetler Çatışması* tezi. *Medeniyetler Çatışması* dünyada yaşanacak çatışmanın artık siyasal ya da ideolojik olmaktan çok, kültürel ve dini –yani kimlik temelli– olacağını savunuyordu. Batı tipi liberal demokrasinin tek seçenek olarak kaldığını savunan Fukuyama'dan çok daha farklı bir resim çizen Huntington da 1990'larda en az Fukuyama kadar eleştiriye maruz kaldı. Bunlardan biri, Huntington'ın her “medeniyet” için aşırı bir genelleştirme yapmasıydı. Örneğin, bu kategorizasyona göre Türkiye ve Somali aynı kategoriye giriyordu, halbuki bu iki ülkenin siyasi ve toplumsal yapısı birbirinden tamamen farklıydı. Ancak belirtmek gerekir ki, 1990'larca çokça eleştirilen Huntington'ın zamanı 11 Eylül Saldırıları'ndan sonra gelecekti.

Ezcümle, Soğuk Savaş'ın bitiminden sonra dünya bir taraftan küreselleşme, bir taraftansa parçalanma yaşadığı bir sürece girdi. Gelişmelerse akademik yazında farklı vurguları ve bazen de çatışan söylemleri beraberinde getirdi. Herkes yeni bir tarihin eşikinde olduğunun farkındaydı, ancak bu tarih henüz belirsizliklerle doluydu. Soğuk Savaş'ın ünlü tarihçisi Gaddis, Soğuk Savaş'ın *Uzun Barış* olduğunu iddia etmişti.¹¹ Bu bir Soğuk Savaş “entelektüel miyopisinden” ziyade, büyük güçler arasında savaş olmamasıyla alakalı bir önermeydi. Ve bu açıdan bakıldığında doğrudu. 1990'larda ise *Uzun Barış* sona ermiş, yerini bir “anarşi” ve “kaos” beklentisine bırakmıştı.

Peki, bu anarşi ve kaos beklentisi içinde, anarşi ve kaosu anti-tezi olarak konumlandırılabilir uluslararası örgütler ne durumdaydı? Kuşkusuz bu sorunun en basit cevabı, ister uluslararası isterse de uluslarüstü olsun tüm örgütlerin yeni bir gelişim safhasına geçmiş olduğuydu. Bu bağlamda en önemli örnek NATO olmuştu. Zira Soğuk Savaş'ın bitişi sadece ABD'nin hegemon olduğu tek kutuplu bir uluslararası sistemi ortaya çıkarmakla kalmadı. Aynı zamanda, Batı Bloğu'na –ve NATO'nun geleceğine– dair bazı soru işaretlerini beraberinde getirdi. Öyle ya Soğuk Savaş bitmiş ve Varşova Paktı dağılmıştı; böylece, NATO'nun mevcudiyetinin asli sebebi ortadan kalkmış bulunuyordu. Ancak buna rağmen NATO, Soğuk Savaş'ın ardından bir dizi değişikliğe giderek mevcudiyetine dair karamsar beklentilerin geçerli olmayacağını ortaya koyacaktı.

NATO'nun 1991 tarihli Stratejik Konsepti¹² örgütün yeni koşullardaki güvenlik risklerini nasıl tanımladığını göstermesi açısından önemliydi. Konseptte göre, Varşova Paktı'nın dağılması ve pakt üyesi ülkelerin Batı'ya olan düşmanlığının sona ermesiyle NATO'nun kırk yıldır endişe duyduğu Doğu Avrupa'dan Batı'ya eşzamanlı gelecek büyük saldırı tehdidi ortadan kalkmıştı. Ancak geleceğe ilişkin yaygın belirsizlik, İttifak'ın güvenliğine yönelik riskleri devam ettiriyordu. Bu riskler artık çok çeşitliydi ancak Konsept'e göre, Doğu Avrupa'da sınırlara dair bazı anlaşmazlıklar ve etnik çatışma riski, Sovyetler

Birliği'nin geleceğine dair ortaya çıkması muhtemel riskler ve Güney Akdeniz ile Ortadoğu'ya dair bazı güvenlik sorunları NATO'nun geleceğine ilişkin bazı tehditler sunma kapasitesine sahipti. 1999'da bir başka stratejik konsept ortaya koyan NATO, bu kez hem bölgesel istikrarsızlıkları hem de terör saldırıları ile nükleer, kimyasal ve biyolojik silahların devlet dışı aktörler tarafından kullanılma ihtimalini güvenlik riskleri olarak göstermişti.¹³

NATO, farklı dönemlerde ortaya koyduğu bu değişen riskler karşısında kendisini yeniden yapılandırarak, geleceği ile ilgili karamsar düşünceleri ortadan kaldırdı. Üstelik örgüt aynı zamanda "açık kapı" politikası güderek genişlemeye gitti. Soğuk Savaş sonrasında önce Almanya'nın birleşmesi ile Doğu Almanya toprakları NATO çatısı altına alındı. Ardından, 1999 yılında eski Doğu Bloğu ülkelerinden Çek Cumhuriyeti, Macaristan ve Polonya NATO üyesi oldu. NATO'nun genişlemesi 2000'lerde, tartışmalarıyla birlikte devam edecekti.

NATO'nun stratejik konseptlerinde Avrupa güvenliğinin iyileşmesine yaptığı vurgunun bir sebebi komünizmin çöküşü ise, bir diğeri de Avrupa Topluluğu'nun (AT) ortak savunma konusunda attığı adımlardı. Avrupa'nın savunma ve güvenlik konularında somut olarak ne kadar yol aldığı bir tarafa bırakıldığında ise AT, aslında Avrupa'nın 1990'lardaki değişiminin önemli bir ayağını oluşturuyordu. 1992'de imzalanıp 1993'te yürürlüğe giren Maastricht Antlaşması ile Avrupa, parasal birlik, ortak savunma ve güvenlik politikası ile adalet ve içişlerinde işbirliği konusunda bazı adımlar atmıştı. Her şeyden önce, bu antlaşma ile bugün de bilindiği ismiyle Avrupa Birliği (AB) kurulmuştu. 1986'da pasaportlarının üzerinde AT yazan Avrupalılar, artık resmen AB vatandaşı olmuştu. Fakat entegrasyonun sürdüğü 1990'lar, aynı zamanda AB içinde de bir kimlik tartışması başlatmıştı. AB'nin nerede başlayıp bittiği ve Avrupalılığın ne anlama geldiği, bu kimliğin kimi içerip kimi dışarıda bıraktığı önemli sorulardı. 1990'larda üç yeni ülke, İsveç, Avusturya ve Finlandiya AB üyesi olacak ancak bu yıllarda asıl Doğu Bloğu ülkeleri ile Türkiye'nin durumu tartışılacaktı.

1990'larda değişen bir diğer örgüt ise kuşkusuz Birleşmiş Milletler oldu. BM'nin II. Dünya Savaşı'nın deneyimleri sonucunda kuruluşunda rol oynamış insan hakları gibi kavramlar Soğuk Savaş sonrasındaki inisiyatiflerinde daha görünür ve merkezi bir rol oynamaya başladı.¹⁴ 1990'lı yıllarda, BM'nin insani müdahalede (*humanitarian intervention*) bulunduğu vaka sayısında artış oldu. Böylece, Soğuk Savaş sonrasında devletler içinde şiddeti artan çatışma durumları ve buna bağlı olarak ortaya çıkan insani krizlerde BM'nin oynayabileceği roller ile BM çatısı altında yapılacak müdahalelerin meşruiyeti önemli bir soru haline geldi.¹⁵ Aslında bu soru, sadece BM çatısı altında gerçekleştirilen değil, bu kapsamın dışında olan tek ya da çok taraflı insani müdahaleleri de kapsayan temel bir tartışmaya da işaret ediyordu. Bu temel tartışmanın içinde, bir devletin egemenliğine ve içişlerine ne ölçüde karışılabilceği konusu önemli bir yer tutuyordu. Bu dönemde BM ve devletler, bir yandan da yapamadığı ya da geç kaldığı insani müdahalelerle ilgili eleştirilecekti. Ruanda, Bosna ve Kosova,

bu konuda değerli örneklerdi. Diğer yandan ise, Noam Chomsky gibi düşünürler, BM çatısı altında olsun ya da olmasın kavramın kendisini tek kutuplu dünyanın lideri konumundaki ABD'nin emperyalist stratejisi olarak görüp bu fikre karşı çıkacaklardı.

Hangi perspektiften bakılırsa bakılsın, Soğuk Savaş'ın bitimiyle dünyanın yeni bir tarihsel döneme geçiş yaptığı muhakkaktı. Ancak, bu tarihin nasıl ilerleyeceği konusu herkes için belirsizdi. 1990'lardaki Türk dış politikası ise yolunu, bu belirsizlik içinde bulmaya çalışacak ve tüm gelişmelerden önemli ölçüde etkilenecekti.

Farklı Kimlikler Arasında: 1990'lı Yıllarda Türkiye Siyaseti

Avrupa'da *Demir Perde*'nin yıkılıp Soğuk Savaş'ın sona erdiği 1989 yılı içinde Türkiye'de önemli bir değişiklik oldu. Görev süresi sona eren Cumhurbaşkanı Kenan Evren'in yerine Başbakan Turgut Özal meclis tarafından Türkiye'nin 8. cumhurbaşkanı olarak seçildi. Anayasaya göre tarafsız olması gereken cumhurbaşkanlığı makamında Özal, alışılmışın dışında bir çizgi takip etti. Bir taraftan cumhurbaşkanlığı makamının 1982 Anayasası ile artan yetkilerini kullanırken, diğer taraftan partisiyle ilişkisi kesilmesine rağmen ANAP'ı sıkı bir biçimde kontrol etmeye devam etti. Bir anlamda Özal, yasal bir dayanağı olmayan fiili bir başkanlık sistemi uygulamaya çalıştı.¹⁶ Bu durum sadece iç politika değil, dış politika çerçevesinde de tartışıldı. Körfez Savaşı böyle bir örnek olacaktı.

Ancak 1990'lar 1980'lerden çok daha farklı özellikler gösterdi. Öncelikle, 1987'de yapılan bir referandumun sonucu ile, darbe öncesinin etkin politikacılarının siyasi yasakları ortadan kalktı. Böylece Demirel, Ecevit, Erbakan ve Türkeş 1990'larda yeni partileriyle yeniden siyaset sahnesine çıktılar. Ama bu siyasi karakterler için yeni olan sadece partileri değildi. Türkiye'de 1980 sonrasında ortaya çıkan siyasal ve toplumsal yapının iki darbe arasındaki düzlemlerle neredeyse hiçbir benzerliği yoktu. Ecevit'in "ortanın solu" düşüncesinin 1970'lerde dayandığı toplumsal taban seyreلمişti. Bunun aksine, 1980 sonrasında kurulan düzenin ve Soğuk Savaş sonrasında küresel olarak da yükselişe geçen İslamcı siyasetin sonucunda, Erbakan 1970'lerde MSP ya da MNP ile kaydedemediği türde bir seçim başarısına, 1990'larda Refah Partisi ile ulaşacaktı. Demirel ise bu süreçte, 1970'lerdeki çatışmacı tarzını bırakıp daha ılımlı bir tavır takınarak uyum sağlamayı seçti ve gerektiğinde sosyal demokratlarla aynı masaya oturdu.¹⁷ 1993'te, Turgut Özal'ın vefatından sonra, Türkiye'nin 9. cumhurbaşkanı seçildi. Bu dönemde daha ılımlı bir tavır takınan bir diğer siyasetçi ise 1993'te MHP'yi yeniden kuran Alparslan Türkeş oldu. Tanıl Bora'ya göre, bu ılımlı tavır hem 1980 sonrasında politik iklimine daha uygundu hem de MHP'nin "rehabilitasyonunda" önemli rol oynayacaktı.¹⁸ Ancak bu dönemi sadece eski siyasilerin yeni partilerle siyasete geri döndüğü bir süreç

olarak tanımlamak da doğru olmaz. ANAP'ta Mesut Yılmaz, Doğru Yol Partisi'nde (DYP) Tansu Çiller ve MHP'de 1997'de vefat eden Türkeş'in yerine geçecek Devlet Bahçeli de dönemin siyasetinde etkin roller oynadı.

Türkiye'de 1980 darbesinden sonra kurulan siyasal sistemin temel hedeflerinden biri parçalanmayı önlemektir. 1983 yılında kabul edilen yüzde 10'luk seçim barajı da küçük partilerin meclise girmesini engelleme ve istikrarı sağlama hedefleriyle konmuştu. Buna rağmen, 1980'lerin kısıtlı demokratik çerçevesi ile ANAP ve Özal'ın damgasını vurduğu bu siyasal sistemin 1990'larında ise Türkiye'de hiçbir parti tek başına hükümet olamadı. Bu sebeple, 1990'lı yıllar Türkiye'de yeniden bir koalisyonlar dönemi başlattı.

Fakat 1990'lı yıllarda Türkiye'de siyaset sadece bu koalisyonlar temelinde anlaşılamaz. Zira bu on yılda da Türkiye'de ordu, çeşitli vasıtalarla siyasette başat bir rol oynadı. Hatta temelde iki mesele –siyasal İslam ve PKK– Türkiye'de ordunun siyasetteki konumunu 1990'larda daha da güçlendirdi.¹⁹ 1990'lı yıllarda dünyadaki gelişmelere koşut bir biçimde etnik ve dini kimlik temelli siyasetin ön plana çıkmasıyla, ordu *irtica* ve *bölücülüğü* bir milli güvenlik sorunu olarak tanımlandı. 1990'larda yaşananlar bir anlamda, ordunun bu iki meseleyi ele alış biçimi tarafından şekillendi.

Siyasal İslam, 1970'li yılların siyasi kutuplaşma ve bölünme koşullarında zaman zaman koalisyon ortağı olsa da o dönemde toplumun büyük çoğunluğu tarafından hâlâ marjinal bir parti olarak görülüyordu. Ancak 1983 yılında kapatılan MSP'nin yerine kurulan Refah Partisi bunun aksine, 1990'larda oy oranını önemli ölçüde artırdı. 1994'teki yerel seçimlerde İstanbul ve Ankara gibi büyükşehir belediyelerini kazanması, özellikle seküler kesimde büyük bir şok yaşattı. 1995'teki genel seçimlerde yüzde 21'lik oy oranı ile birinci parti çıkması ise yereldeki yükselişin bir tesadüf olmadığını gösterdi. Refah Partisi'nin bu dönemdeki yükselişi bir taraftan 1990'ların küresel politik gelişmeleriyle ve kimlik politikalarının yükselişiyle uyumluydu. Ancak diğer taraftan salt kimlik meselesiyle anlaşılamayacak kadar çok katmanlıydı. 1980 darbesinden sonra Türkiye'de gerçekleşen neoliberal yeniden yapılanma, büyüme oranlarını artırdığı gibi gelir dağılımında eşitsizliğe yol açmış ve devleti bir rant mekanizması haline getirmişti.²⁰ Bunun yanı sıra daha kısa vadeli gelişmeler içerisinde 1994 yılında yaşanan bir ekonomik kriz de vardı. Tam da bu dönemde, “Adil Düzen” söylemiyle Refah Partisi, özellikle yoksul kitlelere hitap edebilmişti. Ancak Öniş'in de belirttiği gibi, Refah Partisi sadece sosyal adalet arayan yoksul kitlelerin partisi de değildi.²¹ Gelir adaletsizliğini yaratan neoliberalizm aynı zamanda taşralı muhafazakâr küçük burjuvaziye zenginleştirmiş ve MÜSİAD çevresinde toplanan bu grup partinin finansal kaynaklarından biri olmuştu. Sonuçta, Refah Partisi'nin yükselişinde ekonominin oynadığı rol yadsınmazdı.

Refah Partisi, hem ortağı olduğu Refah-Yol hükümeti sırasında yaşanan gelişmeler hem de 28 Şubat süreciyle birçok tartışmanın odağında oldu. Bu tartışmaların içinde, dış politika alanı da vardı. Zira siyasal İslamcı kadrolar, Türk dış politikasına dair de farklı söylemler geliştirdi. İslam Birliği'ni savunan

Erbakan'a göre AB bir Hıristiyan Birliği'ydi. Batı ve özellikle İsrail düşmanı. Sonuç olarak Refah Partisi'nin Türk dış politikasının “yönünü” Batı'dan İslam dünyasına çevirme gibi uzun vadeli bir etkisi olmadı. Ancak o dönemde Türkiye'nin farklı kurumları arasında bir “çatışma” durumuna sebep oldu.

1990'lı yıllarda Türk dış politikası açısından daha ön plana çıkacak konu Kürt meselesi olacaktı. Aslında konu girift iki meseleye tekabül ediyordu. Biri çoğunlukla siyasal ve kültürel haklar bağlamında sorunsallaştırılmış etnopolitik bir mesele olarak Kürt meselesiydi. Bir diğeri ise PKK terörüyüdü. 1990'lar bağlamında asıl ele alınan konu ikincisi oldu. PKK, artan saldırıları sonrasında devletin milli güvenlik söyleminde en üst düzeye oturdu. Çoğunlukla konvansiyonel savaş için hazırlıklı olan Türk ordusu, gayrinizami harp için yeniden yapılandırıldı. Doğu illerindeyse olağanüstü hal ilan edildi. 1990'lar boyunca güvenlik güçlerinin PKK ile mücadelesinin bölgedeki akisleri özellikle sivillerin yaşadığı hak ihlalleri temelinde uzun yıllar tartışılacaktı.

Bu kitabın çerçevesinden bakıldığında, 1990'larda güvenlik güçlerinin PKK ile yürüttüğü “düşük yoğunluklu savaş”ın en önemli özelliklerinden biri konunun çoğunlukla bir dış mesele olarak ele alınmasıydı. Zira genel olarak düşmanın içinde değil, dışta olduğu vurgusu hem etnopolitik olan sorunu geri planda tutmuş hem de konunun gerek bölgesel dinamikler gerekse PKK'ya verilen dış destek üzerinden bir dış politika meselesi olarak ele alınmasını beraberinde getirmişti.²² Bir başka deyişle, bu on yılda PKK Türkiye için 1980'lerle karşılaştırılamayacak ölçüde “ulusötesi” bir problem haline gelecekti.

Yeni Bir Tarihin Eşiğinde: 1990'lı Yıllarda Türk Dış Politikası

Stratejik Ortaklık: Soğuk Savaş Sonrası Düzendeki Türkiye ve ABD İlişkilerinin Genel Görünümü

Soğuk Savaş'ın sona erdiği dönemde, Ankara'da siyasi karar alıcıların zihnini meşgul eden en önemli sorulardan biri, Batı'nın stratejik hesaplarında Türkiye'nin değerinin ne olacağıydı. Bu anlaşılır bir endişeydi zira Türkiye açısından Batı ittifakını gerekli kılan şey salt Sovyet faktörü değildi; ittifak Türkiye'nin Batılılaşma süreci ve ekonomik gereksinimleri açısından da hayatiydi. Ancak ABD açısından Türkiye'nin değeri –çoğu zaman– Sovyetler Birliği faktörü üzerinden hesaplanmıştı. Bu bağlamda, ABD'nin Türkiye ile ilişkilerinde Soğuk Savaş'ın bitiminden kaynaklanan bazı değişiklikler meydana geldi. Bunlardan birincisi, Türkiye'deki Amerikan askeri varlığının azalmasıydı ki bu aslında, Türkiye'ye özgü bir durum değildi. ABD'nin Soğuk Savaş sonrasında dünya üzerindeki askeri sorumluluklarını azaltma konusunda kabul ettiği genel stratejisiydi.²³ Bu bağlamda 1990'ların ilk yarısında bazı üsler kapatıldı. Bazı üslerdeki nükleer silahlar ise NATO için önemini halen sürdüren İncirlik'e taşındı.²⁴

ABD'nin Türkiye ile ilişkilerini etkileyen bir başka konu ise askeri ve ekonomik yardımlar meselesiydi. Körfez Savaşı istisnai bir dönem olmakla birlikte, bu konuda da ABD'nin başka ülkelere yaptığı yardımlarda düşüş kaydedilmişti. Aslında, Türkiye ve ABD arasındaki iktisadi ve askeri yardımlar konusunda 1990'lı yıllarda bazı devamlılıklar ve farklılıklar söz konusuydu. Devamlılık Türkiye'nin hâlâ ABD yardımı gören bir ülke olmasıydı. 1980'li yılların çerçeve anlaşması SEİA, senelik bir biçimde yenileniyor ve mevcudiyetini sürdürüyordu. Ancak, bu konuda Ankara'nın bu anlaşmayı ihtiyaçları doğrultusunda değiştirme isteği kabul görmeyecekti. Daha açık bir ifadeyle, 1993 yılında Washington ile yapılan müzakerelerde Türk hükümetinin, anlaşmanın içeriğindeki bazı belirsizliklerin netleştirilmesi, Soğuk Savaş sonrasında yaşanan değişikliklere uygun hale getirilmesi ve teknoloji transferi gibi bazı istekleri müspet bir sonuç vermedi.²⁵ Ayrıca, Türkiye ve Yunanistan arasında Ankara'nın rahatsızlık duyduğu 10:7'lik oran da korundu.

Bir başka devamlılık da Kongre'nin 1980'lerdekine benzer bir tavırla, yardımlar konusunu insan hakları, Kıbrıs ve Ermeni meselesi gibi konularla bir araya getirmesi ve Türkiye'ye yapılacak yardımları bu koşullar çerçevesinde kısımasıydı. Hatta 1995'te Türkiye'ye yapılacak yardım tasarısında, yardımın yüzde 10'luk kısmının insan hakları ihlalleri konusunda ABD Dışişleri'nin hazırlayacağı rapora göre verilmesi koşulunun kabul edilmesi sonrasında dönemin Dışişleri Bakanı Çiller, söz konusu yüzde 10'luk kısmın kullanılmayacağını açıklamıştı.²⁶

Türkiye'ye verilen yardımlar konusunda önceki dönemle bazı önemli farklılıklar da mevcuttu. Bunlardan birincisi, ABD yardımının mantığının ve buna bağlı olarak yasal çerçevesinin değişmesiydi. Soğuk Savaş sırasında komünizmi çevreleme ve engelleme niyetine göre düzenlenmiş Dış Yardım Kanunu'nun yerine, Bill Clinton döneminde demokrasiyi geliştirme, insani yardım yapma, ticareti artırma gibi hedefleri olan bir başka yasa yapılmıştı. Uzgel'in de belirttiği gibi, bu yeni mantığın Türkiye'ye yapılacak yardım açısından önemli bazı sonuçları olacaktı zira 1990'ların ikinci yarısından itibaren Türkiye ve Yunanistan yardımı ihtiyaç duymayan ülkeler sınıfına alınacaktı.²⁷ Buna paralel olan bir başka değişiklik ise, ABD'nin yaptığı yardımların hibe olmaktan çıkıp, düşük faizli bir kredi haline dönüşmesiydi. Uslu'ya göre, kredilerin bu dönemde hem belirli bir oranın altına düşmesi hem de faiz üzerinden verilmesi ABD'nin güvenlik yatırımının Türkiye için cazibesini yitirmesine sebep olmuştu.²⁸

Fakat tüm bu pürüzlere rağmen, Türkiye ve ABD arasındaki ilişkilerin 1990'larda kötüye gittiğini veya çatışmacı bir hal aldığını söylemek mümkün değildi. Bu durum, ekonomik ve askeri yardım konularının dışında da böyleydi. Birincisi, Soğuk Savaş bittiğinde Türkiye'nin uluslararası sistemde "tek kutup" olarak kalan ABD nezdinde nasıl bir yere sahip olacağı merak ve endişe konusuydu. Ancak Körfez Savaşı ile başlayan ve sonrasında Sovyetler Birliği'nin çökmesi ile eski komünist coğrafyada ortaya çıkan istikrarsızlıklar-

la devam eden 1990'lar, Türkiye'nin öneminin süreceğini ortaya koyuyordu. Üstelik Türkiye 1990'ların başında sadece bulunduğu coğrafyadaki karmaşa itibarıyla değil, laiklik ilkesini benimsemiş bir ülke olarak özellikle Orta Asya'da bağımsızlığını yeni kazanmış Türki cumhuriyetlere "rol model" olabileceği gerekçesiyle de önemini korumuştur. Türkiye'nin laik rejimi, serbest piyasa ekonomisi ve sorunlu da olsa demokratik geleneği Türk dış politikasının belirli bölgelerde aktif politika izlemesi için gereken altyapıyı sağlayacaktı.

Ankara ve Washington, 1990'lı yıllarda sadece Orta Asya coğrafyasında değil, Kafkaslar ve Balkanlar özelinde de işbirliğinde bulundu. Ayrıca ABD, özellikle Hazar bölgesindeki enerji kaynaklarının Türkiye üzerinden Batı'ya ulaşması konusunda da Ankara'ya destek verdi.²⁹ Benzer bir destek, 1990'ların sonunda Türkiye'nin AB üyeliği konusunda da gelecekti.

Fakat bu yoğun işbirliğinin yanı sıra, ilişkilerde pürüzler de mevcuttu. Her şeyden önce, Türk dış ve güvenlik politikasının bu dönemde odak noktası haline gelecek olan Kuzey Irak ve Kürt meselesinde Türkiye ve ABD gidecek farklılaşan bakış açılarına sahip oldu. Özellikle Körfez Savaşı sonrasında Kuzey Iraklı Kürtleri Saddam'dan korumak amacıyla ortaya çıkan Huzuru Temin Harekâtı (Huzur Harekâtı) ve ABD'nin Irak'ın geleceğine dair planları bu yıllarda hem mecliste hem de kamuoyunda tartışıldı. Türkiye, bu süreçte Kuzey Irak'ta ABD'nin desteğiyle bağımsız bir Kürdistan kurulmasından endişelendi. Bu endişeler ABD ile huzursuzluk yaratsa da açık bir krize sebep olmadı. Zira ABD Türkiye'nin bu konudaki hassasiyetlerini anlıyordu.

ABD'nin bölgedeki planları konusunda şüphe duysa bile Ankara, diğer taraftan, Huzur Harekâtı ve daha sonra değişen ismiyle Kuzeyden Keşif Harekâtı'nda kullanılan askeri güçlerin Türkiye sınırları içinde konuşlandırılmış olmasını bölgedeki gelişmeleri kontrol edebileceği şeklinde yorumluyordu.³⁰ Örneğin, 2000 yılında ABD Kongresi Temsilciler Meclisi'ne yeniden bir Ermeni soykırım tasarısı geldiğinde, TBMM'de bulunan partiler ortak bir karar alarak soykırım tasarısı kabul edildiği takdirde meclisin de Keşif Güç'ün görev süresini uzatmayabileceği konusunda açıklama yapmıştı.³¹ Ancak diplomasi cephesi Türkiye'nin Keşif Güç'ten yararlandığı gerekçesiyle böyle bir hareketin yarardan çok zarar getireceğini söylemişti ki bu, kamuoyu ve mecliste tartışılanlardan farklı bir yorumu gösteriyor ve aslında Türkiye'nin 1990'lar da neden bu operasyonlara karşı çıkmadığını da anlatıyordu. ABD ve Türkiye arasında sorun üretmeye teşne bir konuma sahip olan Irak meselesi asıl krizini 2003 yılında ortaya çıkaracak ve bu, Ankara-Washington hattında neredeyse her şeyi değiştirecek bir dönüm noktasına tekabül edecekti.

Yukarıda bahsi geçen örneğin de gösterdiği gibi, 1990'lı yıllarda Türkiye ve ABD arasında ortaya çıkan birçok sorunun kaynağı Amerikan Kongresi'ydi. Aslında Kongre'nin tavrı 1980'lerdekiyle bir devamlılık arz ediyordu. Kongre, gerek Ermeni meselesinde ortaya koyduğu soykırım tasarılarıyla, gerekse de Kürt meselesi ile insan hakları konusundaki tavrıyla Ankara'nın tep-

kisini çekmeye devam etti. Ancak belirtmek gerekir ki, bu dönemde hem ABD Kongresi hem de özellikle AB ülkeleri Türkiye üzerindeki baskıyı artırma eğiliminde oldu. Türkiye Kongre'nin girişimlerini ABD yönetiminin tavrıyla dengelemeye çalıştı. Bu konuda da zaman zaman başarılı oldu. Örneğin, 2000 yılındaki söz konusu tasarısı, Başkan Clinton'ın Temsilciler Meclisi Başkanı'na gönderdiği bir mektup sonucunda önlendi.³²

1990'ların sonuna gelindiğinde, Ankara-Washington hattı dönem dönem yaşanan dalgalanmalara rağmen iyi bir noktaya ulaşmıştı. Öcalan'ın yakalanmasında Amerikan istihbaratının oynadığı rol ve 1999'da meydana gelen Gölcük depreminden sonra Clinton yönetiminin Türkiye'ye yaptığı yardımlar ABD'nin Türkiye'deki popülaritesini yeniden artırmıştı.³³ Washington bu dönemde Türkiye'ye AB ve Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı konusunda da destek veriyordu. 1990'ların sonu ilişkiler açısından 2000'lerin çalkantısından uzak görünüyordu.

1990'lı yıllarda, Türkiye ve ABD aralarındaki ilişkiyi “stratejik ortaklık” olarak adlandırmaya başladı. Peki, bugün dahi bu ilişkiyi tanımlamak için kullanılan bu kavram tam olarak ne anlama geliyordu? Güvenç kavramın müphemliğine vurgu yaparak, Soğuk Savaş sonrası dönemde ABD'nin bu kavramı birbirlerinden farklı birçok ülke için kullandığını belirtmektedir.³⁴ Türkiye özelinde kavramın işaret ettiği birkaç özellik bulunuyordu. Birincisi, ikili ilişkiler artık Soğuk Savaş döneminde NATO çerçevesi içinde çoğunlukla güvenlik ekseninde gerçekleşen bir “ittifak” olarak tanımlanmıyordu. Yani ikili ilişkilerde farklı alanlarda da işbirliği olması bekleniyordu. İkincisi ve daha önemlisi, bu kavram içinde hem işbirliğini hem de rekabeti barındırıyordu. Bir başka deyişle, bazı durumlarda iki ülkenin çıkarları benzeşmiyor, hatta birbirlerinden çok farklı olabiliyordu.³⁵ 1990'lı yıllarda Türkiye ve ABD'nin Irak'taki öncelikleri, buna önemli bir örnek teşkil etti. Ezcümle, 1990'lı yıllarda iki ülkenin “stratejik ortaklığı” –inişleri ve çıkışları ile– hem daha işlevsel hem de daha çelişkili bir hal almıştı. Bu çelişkilerin büyük bir kısmı ise Ortadoğu'ya dairdi.

Güvenlik Perspektifinin Yükselişi: 1990'lı Yıllarda Türkiye ve Ortadoğu

Tek Kutuplu Sistemin Ortadoğu'daki İlk Yansıması: Körfez Savaşı ve Türkiye

İran'daki devrim sonrasında, ABD'nin Basra'nın güvenliğini sağlamak konusunda destek verdiği ülke Irak olmuştu. Türkiye'nin 1980-1988 yılında “aktif” tarafsızlık yürüttüğü savaşta, Washington ise doğrudan Saddam Hüseyin Irak'ını desteklemişti. 1990'lı yıllar bu bağlamda, 1980'lerdeki ABD politikasının tersine çevrilmesi anlamına geldi. Ağustos 1990'da Irak'ın Kuveyt'i işgali, tam da Soğuk Savaş'ın bittiği dönemde ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasının arifesinde, ABD'nin tek kutuplu liderliğini bölgesel çapta gösterdiği olaylar di-

zisini beraberinde getirdi. ABD Başkanı George W. Bush, Eylül 1990'da yeni bir dünya düzeninin oluşmasından bahsediyordu. Bu “yeni dünya düzeni”nden en çok kastedilen ise çok taraflı işbirliğiydi. Körfez Krizi sırasında, BM Güvenlik Konseyi'nde ABD ve Sovyetler Birliği'nin birlikte hareket edebilmesi, kolektif güvenlik sisteminin hâkim olacağı yeni bir dünya düzeninin gelmekte olduğu algısını da pekiştirdi.³⁶ Sonradan Bush'un kendisi dahi Yeni Dünya Düzeni kavramını kullanmayı bırakacaktı ancak Körfez Savaşı, yeni bir dünya düzeni olmasa da Amerikan liderliğindeki tek kutuplu yeni uluslararası sistemi bölge açısından hâkim paradigma kılacaktı. Sadece bu dinamikler açısından bakıldığında dahi kriz ve savaş, Türkiye açısından önemliydi. Zira Türkiye bu krizle Soğuk Savaş ile tartışmaya açılan “değerini” kanıtlama fırsatını bulacaktı.

Irak güçlerinin Kuveyt'i işgalinden sonra, BM Güvenlik Konseyi 661 sayılı kararı çıkartarak, Irak'a geniş kapsamlı bir ambargo kararı aldı. Kararın çıkmasından iki gün sonra Türkiye, Kerkük-Yumurtalık Petrol Boru Hattı'nı kapatıp Irak (ve Kuveyt) ile mevcut tüm ticari ilişkisini sonlandırdığını açıkladı. Bu karar birçok kayda göre, birçok kurumun farklı düşüncesine rağmen, Özal tarafından alınmıştı. Nitekim hattın kapatılması kararı aynı gün toplanan MGK kararının tam ters yönünde olduğu gibi, kabineye de danışılmamıştı.³⁷ Özal aslında bu şekilde çok büyük bir meblağ karşılığında Soğuk Savaş sonrasında uluslararası sistemdeki önemini satın almıştı. Bir BM kararı sonrasında uluslararası hukuk çerçevesinde uygulanan bu yaptırımın ekonomiye zararının yıllık iki ile iki buçuk milyar dolar arasında olduğu tahmin ediliyordu. Bunun sonucunda Türkiye, diplomasisinde bu kararın ortaya çıkardığı iktisadi zararı telafi etmeye de mesai harcayacaktı.³⁸

Ancak Saddam Hüseyin'in Kuveyt'ten çekilmemesi, meselenin sadece bir ekonomik ambargo ile çözülemeyeceğini gösteriyordu. BM Güvenlik Konseyi 678 sayılı kararı çıkararak Irak'a 15 Ocak 1991 yılına kadar Kuveyt'ten çekilmediği takdirde, gereken tüm araçların kullanılacağını belirtti. Irak'ın bu karar doğrultusunda Kuveyt'ten çekilmemesi üzerine, Ocak 1991'de ABD'nin liderlik ettiği koalisyon güçleri *Çöl Fırtınası Harekâtı* ile askeri müdahaleyi başlattı. Şubat 1991'de, Irak güçleri mağlup olarak Kuveyt'i boşalttı.

Türkiye'nin bu süreçte nasıl bir politika izlemesi gerektiği ise, ülke içerisinde yine tartışmalara sebep oldu. Bu dönemde Washington'ın Ankara'dan beklediği üç şey vardı: Hava harekâtı sırasında Türkiye'deki üslerin kullanılabilmesi, Türkiye-Irak sınırına asker gönderilmesi ve Suudi Arabistan'daki koalisyon güçlerine asker gönderilmesi.³⁹ Türkiye bunların gerçekleştirilebilmesi için gereken meclis onaylarını da almasına rağmen, Suudi Arabistan'a asker gönderemedi. Bu süreç Türkiye'de dış politika yapımındaki çatışmaları da ortaya koyması dolayısıyla, sonraki sayfalarda 1990'lara dair karar alma altbaşlığında ayrıca incelenecektir. Zira bu süreçte hem Genelkurmay Başkanı Torumtay hem de Dışişleri Bakanı Ali Bozer istifa etmişti. Ancak bu noktada, Türkiye'nin hava harekâtında koalisyon güçlerine katılmamasının bir sebe-

binin ordunun buna karşı çıkması olduğu da söylenmelidir. Dönemin Genelkurmay Başkanı'nın istifasına giden bu süreçte, Özal operasyona katılmanın Türk ordusuna deneyim katacağını düşünürken, ordu her şeyden evvel hava kuvvetlerinin belirleyici bir rol oynayacağı böyle bir askeri girişime hem yetenek hem de teknik olarak kendisini hazır hissetmemiştir.⁴⁰

Diğer yandan Türkiye'nin Körfez Savaşı sırasında oynayacağı muhtemel rollere dair tartışma sadece Özal ve Genelkurmay ekseninde de gerçekleşmedi. Kabul edilen tezkerelere rağmen, kamuoyu ve mecliste de önemli ölçüde bir muhalefet oluşmuştu. Mecliste gizli celselerde tartışılan bu tezkereler özellikle SHP ve DYP gibi muhalefet partileri tarafından kıyasıya eleştirildi. Zira o dönemde silahlı kuvvetlerin koalisyona katılmak için Suudi Arabistan'a gönderilmesine ek olarak, Irak'ın kuzeyinden gerçekleştirilecek bir kara harekâtı da masadaydı. Özal'ın Musul ve Kerkük üzerine bazı planlarının olduğu söyleniyordu. Hatta, dönemin Genelkurmay Başkanı Torumtay'ın iddiasına göre Özal, kriz masasında Musul ve Kerkük'ün alınması için baskı yapmıştı.⁴¹ Aslında Musul-Kerkük tartışması meclisin gizli oturumlarına da yansımış, ANAP'ın onay almak için meclise getirdiği tezkerelerin tam olarak ne için kullanılacağı konusu uzun uzadıya tartışılmıştı. "Ortada bir Hatay konjonktürü yoktur" diyen DYP Genel Başkanı Süleyman Demirel ise bu konuya en çok vurgu yapan kişi olmuştu: "Irak Kuveyt'i işgal etti diye Irak'ı emperyalist ilan edip, Kuveyt'i Irak'ın elinden almaya çalışanların Türkiye'ye Kerkük ve Musul'u vermeleri mümkün değildir."⁴² Gizli oturumlardaki bu konuşmalar, TBMM'deki muhalefet partilerinin Türkiye'nin savaşa aktif katılımına veya kuzeyden açılacak bir cephede öncü ve "emperyal" bir politika gütmesine ciddi olarak mukavemet ettiğini gösteriyor.

Sonuç olarak Türkiye ne Suudi Arabistan'a asker göndermiş ne de kuzeyden bir cephe açmıştı. Ancak buna rağmen Ankara'nın ekonomik ambargoya iştirak etmesi, üslerini koalisyon güçlerinin kullanımına açması ve Kuzey Irak sınırına askeri güç kaydırması da Türkiye'nin o dönemdeki "tartışmalı" değerini kanıtlaması açısından önemliydi. Fakat Körfez Savaşı'nın Türkiye açısından 1990'ların tamamında sorun yaratacak iki sonucu daha vardı. Biri, ambargoya katılmanın ekonomik maliyetiydi. Ankara bu dönemde bazı yardımlar aldıysa da bunlar, zararıyla kıyaslanamayacak kadar ufaktı. Ekonominin genel olarak uğradığı zarara ek olarak, Irak'la ticaretin kesilmesi sebebiyle özellikle Güneydoğu'da yaşanan iktisadi sorunlar, içteki Kürt meselesini de derinleştirdi.⁴³ İkinci önemli sonuç ise, Irak'ın kuzeyinde oluşacak yeni statüko-ydu. Bu da yine Kürt meselesiyle doğrudan ilişkiliydi.

Kuzey Irak'ta Yeni Statüko: Türk Dış Politikasında PKK Faktörü-I

Körfez Savaşı, Kuveyt'teki Irak işgalini sona erdirmişti ancak Irak'taki Saddam Hüseyin rejimini yıkmamıştı. Zaten, savaşın böyle bir hedefinin bulunduğu söylenemezdi. Ancak Kuveyt'teki işgalin sona ermesinden sonra,

Irak'taki gelişmeler hem ülkenin geleceği hem de Türkiye'nin sınır güvenliği için bazı önemli sonuçlar doğurdu.

Körfez Savaşı sonrasında Irak'ın güneyinde Şiiler, kuzeyinde ise Kürtler ayaklandı. Irak ordusu önce güneydeki isyanı bastırdı, sonrasında ise Kuzey Irak'a yöneldi. Ordunun kuzeye girmesi, büyük bir göç dalgası başlattı. 2 Nisan 1991'de Türkiye'de Uludere sınırının karşı tarafına yığılan 220 bin sığınmacı olduğu söyleniyordu.⁴⁴ Birkaç gün içinde ise Türkiye ve Irak sınırı arasına 500 bin kişi yığılacaktı. Aynı gün yapılan MGK toplantısında ise konunun hem insani hem de sınır güvenliği açısından değerlendirildiği belirtilmiş, BM Güvenlik Konseyi'nin acil toplanarak konuya müdahale etmesi gerektiği vurgulanmış ve Irak'ın Ankara büyükelçisine yaşanan durumun uluslararası hukuka olduğu kadar iyi komşuluk ilişkilerine de aykırı olduğunun bildirilmesine karar verilmişti.⁴⁵

Türkiye o dönemde, sınırı Irak Kürtlerine açmak istemedi. Bunun çeşitli sebepleri vardı. Birincisi, hem siyasi figürler hem de kamuoyunun önemli bir bölümü 1988'de Türkiye'nin Saddam rejiminden kaçan sivillere sınırı açmasının bir hata olduğunu düşünüyordu. Zira açılan sınırın PKK'ya rahat geçiş imkânı sağladığı ve bunun terörü artırdığı savı bu yıllarda uzunca tartışılmıştı. MGK'nın sınır güvenliğinden dem vurmasının bir sebebi buydu. Dahası, Iraklı Kürtlerin gelmesi durumunda Türkiye içinde Kürtler arasında milliyetçi ve ayrılıkçı bir dalganın tetiklenmesinden endişe ediliyordu.⁴⁶ Üçüncüsü ise hükümet, 1988'de sınırı açmasına rağmen Avrupa tarafından çokça eleştirilmişti ancak Türkiye'ye göre Avrupa bu konuda elini taşın altına kesinlikle sokmamıştı. Ankara, Batı ile Doğu arasında sığınmacıları tutacak bir tampon bölgeye dönüşmekten endişe ediyordu.⁴⁷ Ancak sonuç olarak gerek iç gerekse de dış baskı sonucunda Türkiye sığınmacıları kabul edip sınırdaki kamplara yerleştirdi.

Bu dönemde, Türkiye'nin girişimleriyle mesele BM Güvenlik Konseyi'ne aksetti. Alınan 688 sayılı karar ile Kuzey Irak'taki durumun uluslararası güvenliğe ve barışa zarar verdiği vurgulandı. BM Irak'tan saldırılarını kesmesini ve uluslararası yardım kuruluşlarının Irak'a girebilmesi için gereken önlemlerin alınmasını istedi. Oğuz Gök'ün de belirttiği gibi bu karar bölgedeki barışın sağlanması için mümkün olan her türlü aracın kullanılabileceği gibi bir ibare taşımıyordu.⁴⁸ Ancak bu muğlaklığa rağmen ABD ve koalisyon güçleri bu kararı gerekçe göstererek Kuzey Irak'ta güvenli bölgeler tesis etmek amacıyla Huzur Harekâtı'nı (*Operation Provide Comfort*) başlattı. Irak'ta Kürtler için güvenli bölge bu şekilde oluşturulmuş oldu.

Mayıs-Haziran 1991'e gelindiğinde durum normalleşmişti ve sığınmacıların birçoğu güvenli bölgeye alınmıştı. Fakat şunu da söylemek gerekir ki, Huzur Harekâtı krizi yerinde çözmek kaydıyla başarılı olsa da -2000'lere uzayan Irak krizi, Irak'tan Türkiye'ye göçmen ve sığınmacıların gelişini de durduramamıştı.⁴⁹

Huzur Harekâtı'nın Türkiye açısından dikkate değer sonuçları oldu. Kuşkusuz bunlardan en önemlisi, Kuzey Irak'taki yeni statükoydu. Sığınmacıların yerleştirildiği güvenli bölgede Bağdat'ın bir otoritesi kalmamıştı. Bu yeni statükonun bir sonucu ise, PKK'nın bu bölgede otorite boşluğu sonucunda güçlenmesiydi. Kuzey Irak'ta yaşanan bu gelişmelerin, PKK'yı ne derece güçlendirdiği 1990'lar boyunca siyaset ve kamuoyunca tartışıldı.

Türkiye'nin geleneksel politikası bu döneme kadar Kuzey Irak'taki Kürtlere karşı Bağdat ile işbirliği yapmak çerçevesinde gelişmişti. Ancak ortaya çıkan bu yeni statüko sonrasında Ankara bir taraftan kuzeyde bir Kürt devletinin kurulmasını engellemeye çalıştı; diğer yandansa, PKK'nın Kuzey Irak'taki etkinliğini kırmak için mevcut koşullar izin verdiğinde Kuzey Irak'taki farklı Kürt gruplar ile yakınlaşma yoluna gitti.⁵⁰ Fakat Kürt siyasetinin değişkenliği ve istikrarsızlığı sebebiyle bu politikayı takip etmek her zaman kolay olmadı. Aslında Türkiye'nin bölgeyle ilişkisinde üstesinden gelmenin zor olduğu çelişkili bir durum söz konusuydu. Bu durumun bir örneği, 1994'te KDP ve KYB güçleri arasında çıkan ve iniş çıkışlarıyla 1998'e kadar sürecek iç savaş sırasında yaşandı. Türkiye bu dönemde bölgedeki savaşın PKK'yı güçlendireceği endişesiyle iki grup arasında bazı arabuluculuk girişimlerinde bulunurken, iki grubun bağımsız bir Kürt devleti kuracak kadar yakınlaşması ihtimali belirdiği zaman da bunu engellemeye çalıştı.⁵¹

Ancak her şeye rağmen bu dönemde PKK, bölgedeki varlığını güçlendirdi. Kuzey Irak siyasetinde etkin olmaya çalışmakla birlikte Türkiye'nin takip ettiği politikanın odak noktasını askeri metotlar oluşturdu. Bu bağlamda, Güneydoğu Anadolu'da verilen askeri mücadelenin yanı sıra Kuzey Irak'a da sınır ötesi operasyonlar gerçekleştirildi. Bir önceki bölümde de vurgulandığı üzere, Türkiye'nin 1988'e kadar yapmış olduğu operasyonlar Bağdat ile yaptığı bazı antlaşmalara dayanıyordu. Ancak sıcak takip anlaşmasının Bağdat tarafından feshedilmesi sonrasında Türkiye'nin sınır ötesi operasyonları için ortaya koyduğu dayanaklar değişti. Türkiye önce "meşru müdafaa", sonrasında ise "var olma hakkı"yla operasyonları devam ettirirken, özellikle 1995 ve 1997'de bir aydan fazla süren geniş çaplı operasyonlarda hem Irak hem de Batı'dan tepki gördü.⁵²

Ancak özellikle ABD, Türkiye'nin sınır ötesi operasyonlarına pek sorun çıkarmadı. Bu da çoğu zaman Huzur Harekâtı'nın bir başka sonucuyla ilgiliydi: Çekiç Güç. Sığınmacı krizine müdahale eden koalisyon güçleri güvenli bölgeyi oluşturup sığınmacıların geri dönüşünü sağladıktan sonra Silopi, Batman ve İncirlik'te konuşlanan bir güçle mevcut statükonun Bağdat'ın yeni bir saldırısıyla bozulmayacağını denetlemek istedi. Amerikan, Fransız, İngiliz ve Türklerden oluşan Çekiç Güç'ün Türkiye'de konuşlanması birçok tartışmayı da beraberinde getirdi. Bunlardan biri bu gücün uluslararası yasal durumuydu. Gözen'e göre, Çekiç Güç'ün Türkiye'de konuşlanmasının BM Güvenlik Konseyi Kararları, NATO çerçevesi veya SEİA da dahil olmak üzere uluslara-

rası yasal bir çerçevesi yoktu ve bu durum aslında Türkiye'nin Batı ile Soğuk Savaş sonrası dönemde özellikle Kafkaslar, Balkanlar ve Ortadoğu'ya dair yasal zeminden daha ziyade siyasi konsensüse dayanan yeni bir tür ilişkisine işaret ediyordu.⁵³ Bu konunun aynı zamanda iç hukuktaki durumuna bakan Oran da hükümetin Körfez Savaşı için çıkarılmış TBMM kararını dayanak olarak kullandığını ancak bunun farklı yönlerden pek de doğru bir tutum olmadığını vurgulamaktadır.⁵⁴ Örneğin, Türkiye'deki Çekiç Güç'ün hukuki dayanağı 1990'larda çokça tartışıldı.

Ancak yasal boyut siyasi alandaki tartışmanın gerisinde kaldı. Hem kamuoyu ve basın hem de meclisin asıl tartıştığı konu, Çekiç Güç'ün bölgeye dair olası planlarıydı. Bu gücün faaliyetlerine ilişkin 1992'de TBMM'de verilen bir önerge, bu tartışmalara ışık tutar nitelikteydi. Bu önergede Çekiç Güç'ün Güneydoğu bölgesini Türkiye'den koparıp devletin üniter yapısını bozmak için bir öncü kuvvet olup olmadığı ve PKK'ya lojistik destek sağlayıp sağlamadığı gibi soruların araştırılması isteniyordu.⁵⁵ Bu tartışmalar, Çekiç Güç'ün basında çıkan haberlere göre Cudi Dağı'na yakın bir bölgeye havadan bazı yardım malzemeleri atmasıyla iyice alevlenmiş ve iktidarın bu olayı yalanlamayıp "yanlışlıkla" gerçekleştiğine dair açıklamaları mecliste yine tartışma konusu olmuştu.⁵⁶ Benzer tartışmalar, bölgedeki yardım kuruluşlarına ilişkin de ortaya çıkıyordu.

Ancak Türkiye'de muhalefetin Çekiç Güç'ü eleştirmesi, iktidarın ise görev süresini uzatmaya dayalı politikası norm olmuştu ve aktörler bu konuda sıkça yer değiştiriyordu. Örneğin, 1991'de mecliste bir konuşma yapan Refah Partisi milletvekili Abdullah Gül, "Ülkemizin bu hassas bölgesinde, emrivakilerle karşı karşıya kalmamak için, milli menfaatlerimizin tersine konumlara düşmemek için, bu yabancı gücün varlığına son vermek gerekmektedir"⁵⁷ derken, partisinin 1996-1997'deki Refah-Yol hükümeti döneminde verdiği karar ise, temelde aynı gücü Kuzeyden Keşif Gücü olarak yeni bir isimle kabul etmek şeklindeydi. Çekiç Güç, daha sonraki ismiyle Kuzeyden Keşif Gücü, Irak'ın işgaline kadar varlığını sürdürecekti.

Türkiye'de her iktidarın bu gücü devam ettirme niyetinin ise anlaşılabilir bazı sebepleri vardı. Birincisi, Türkiye kendisinin Kuzey Irak'taki çıkarlarını, ABD'nin bölgedeki çıkarlarıyla birlikte düşünmek zorundaydı.⁵⁸ Bu bazen çatışmalı bir duruma tekabül etse dahi, birçok iktidar Türkiye'nin Çekiç Güç'ün sınırlar içindeki varlığıyla bölgede olanları kontrol etme kabiliyeti kazandığını düşünüyordu. Bir başka deyişle Ankara Kuzey Irak'ta devre dışı kalma ihtimalini göze alamıyordu. Önceki sayfalarda da verilen örnekte, 2000 yılında ABD Kongresi'ne gelen soykırım tasarısı sürecinde, TBMM'deki partilerin tasarının geçtiği takdirde Kuzeyden Keşif Gücü'nün süresinin tekrar uzatılması gerektiğine dair yaptığı açıklama, özellikle dışışleri çevresi tarafından soğuk karşılanmıştı. Bu tutum Türkiye'nin bölgeden izole olmaması hesabına dayanıyordu. Tutturulmaya çalışılan bu zorlu dengede, ABD de Türk silahlı

kuvvetlerinin PKK'ya yönelik sınır ötesi harekâtları konusunda –çoğunlukla– bir sorun çıkarmıyordu. Aslında bu da o dönemde Avrupa tarafından kıyasıya eleştirilen Türkiye için önemli bir durumdu.

Sonuç olarak, 1990'larda Kuzey Irak'ta ortaya çıkan yeni statüko, PKK ile mücadele eden Türkiye için hayati önemdeydi. Bu politika içinde Ankara, Soğuk Savaş sonrasının tek kutuplu sisteminin doruk noktası olan bir dönemde, ABD ile ilişkilerini bağdaştırmaya, diğer yandan bölgedeki ABD politikasının ortaya çıkardığı yeni Kuzey Irak statükosunun Türkiye'deki Kürtleri etkileyecek bağımsız bir Kürdistan'a dönüşmesini engellemeye çalışıyordu. Kuşkusuz Türkiye'nin Irak'a yönelik siyasetinin temel belirleyeni PKK idi ve bu, Ankara'nın bölgede sadece Irak ile ilişkileriyle açıklanacak bir durum değildi.

Suriye ile Yeniden Kriz: Türk Dış Politikasında PKK Faktörü-II

Önceki bölümde Türkiye'nin Suriye ile ilişkilerinin sorunlu doğasının üç faktör tarafından belirlendiği ifade edilmişti: Hatay sorunu, Fırat ve Dicle su paylaşım sorunu ve Şam'ın PKK'ya verdiği destek. 1980'lerden 1990'lara geçildiğinde, bu meselelerde müspet herhangi bir değişiklik olmamıştı. Türkiye 1990'ların başından itibaren Suriye'ye, PKK'ya verdiği desteği kesmesi konusunda baskı yapmış ancak başarılı olamamıştı. Suriye hem kamplar hem de Öcalan konusunda genelde inkârcı bir tutumu benimsemişti. Şam yönetimi, Öcalan'ın Suriye'de olmadığını iddia ediyordu. Hatta Demirel bir Şam ziyareti sırasında konuyla ilgili benzer cevaplar alınca Hafız Esad'a, Öcalan'ın yaşadığı yerin adresini ve telefon numarasını bile takdim etmiş, Suriye'den bazı sözler almıştı.⁵⁹ Ancak nihayetinde genel olarak Ankara'nın girişimleri ve baskıları bir sonuç vermemiş ve Esad yönetimi PKK'yı desteklemeye devam etmişti.

1990'ların ortasına gelindiğindeyse, iki devlet arasındaki gerginlik ciddi anlamda yeniden tırmanmaya başlayacaktı. Ankara 1987 yılında Şam ile yaptığı işbirliği antlaşmasında Suriye'ye saniyede 500 metreküp su göndereceğine dair söz vermiş ancak 1995 yazında Suriye bu miktarı 750 metreküpe çıkarmak istemişti. Şam'ın bu konuda özellikle Irak ve diğer Arap ülkelerinin desteğini alması Ankara tarafından Türkiye'yi uluslararası platformlarda sıkıştırmaya yönelik bir hamle olarak algılanmıştı.⁶⁰ Askeri çevrelere göre Suriye, Türkiye'yle savaşmayı göze alamazdı; askeri kapasitesi ve demografisi buna müsait değildi. Fakat bunun yerine özellikle Arap dünyasını Türkiye'ye karşı kışkırtabilir veyahut PKK kozunu oynayabilirdi. Gerçekten de Şam 1990'larda bunların her ikisini de yapmaya çalışıyordu.

1995 yılında ayrıca, Şam ve Atina arasında antlaşma yapıldığı haberleri yayıldı. Buna göre, Türkiye ile olası bir savaş halinde her iki taraf, birbirlerinin hava sahasını kullanabilecekti. Böyle bir antlaşmanın varlığı daha sonradan iki devlet tarafından da müphem bir şekilde reddedildi ancak bu iddia halihazırda kötü olan ilişkileri iyice gerginleştirdi.⁶¹ Bunun sonucunda Ankara

Şam'a bir nota verdi. Notada Suriye'nin PKK'ya verdiği destekle Türkiye'ye dolaylı şekilde saldırdığı ve bu durumun sona ermemesi halinde Birleşmiş Milletler Şartı'nın 51. maddesine binaen meşru müdafaa hakkına sahip olunacağı belirtiliyordu. Ankara aynı zamanda Öcalan'ın iadesini talep ediyordu.

İki devlet arasındaki ilişkiler bu dönemde dondu. Türkiye'nin Suriye'ye notasından sonra İsrail ile askeri eğitim ve işbirliği antlaşması imzalaması ise, sadece Şam'ın değil, tüm Arap dünyasının dikkat kesildiği bir gelişme oldu. Ancak 1995 ve 1996 yıllarındaki bu gerilime rağmen, Suriye ile asıl kriz 1998 yılında ortaya çıktı. Bu yıl içinde Türkiye'de hem siyasi hem de askeri çevreler Şam'ın PKK'ya yaptığı yardımı yeniden sert bir biçimde dillendirmeye başladı. Ekim 1998'de ise dönemin Genelkurmay Başkanı Hüseyin Kıvrıkoğlu, "Suriye Türkiye'ye karşı yıllardır ilan edilmemiş bir savaş sürdürüyor. Türkiye sabretti. Artık bu durumun sürmesine tahammülü yoktur" diyerek sorunun diplomatik yollardan çözülmemesi halinde "gerekli tedbirlerin" alınacağını, bir başka deyişle askeri opsiyonun devreye sokulacağını belirtti.⁶² Türkiye sınıra asker yığmıştı ve bu şekilde kararlı duruşunu göstermeye çalışıyordu.

Ankara'nın özellikle bu dönemde harekete geçmesi farklı şekillerde yorumlanmıştır. Bir yoruma göre zamanlamanın sebebi, Türkiye'nin 1998'e geldiğinde PKK'ya karşı askeri açıdan moral üstünlüğü kazanmış olmasıydı. Özellikle Kuzey Irak'ta 1997'de girilen geniş çaplı sınır ötesi operasyonlardan sonra, Suriye'nin üzerine daha rahat gidilebileceği düşünülmüştü.⁶³ Farklı bir yoruma göreyse, 1998'de Barzani ve Talabani'nin ABD'nin girişimiyle imzaladığı Washington Sözleşmesi, Ankara'yı endişeye sevk etmişti: Türkiye, KDP ve KYB arasındaki barışın bağımsız Kürdistan'a giden yolda önemli bir aşama olduğunu düşündüğü gibi, barış sağlandıktan sonra hem PKK'nın bölgede daha rahat konuşlanabileceğini hem de sınır ötesi operasyonların daha zor gerçekleştirilebileceğini düşünüyordu.⁶⁴ Bu nedenle Ankara, PKK sorununu en azından Suriye bağlamında çözmek istemişti.

Bunların dışında Türkiye'nin AB adaylığının, demokrasi ve insan hakları konusunda yaşadığı sorunlar da gerekçe gösterilerek 1997 Lüksemburg Zirvesi'nde reddedilmesi de bir gerekçe olarak görülmüyordu. Zira Ankara PKK meselesinin kendisine dış politikada ayak bağı olduğunu görüyor ve bunu en azından Suriye bağlamında çözmek istiyordu. Bir diğer sebep ise Suriye'nin kendisine ilişkindi. Şam'ın özellikle 1990'ların sonuna doğru hem ulusal hem de uluslararası sorunlarının olması, bir başka deyişle zayıf ve izole bir ülke olması, Ankara'yı tam da bu dönemde bundan yararlanma yoluna itmişti.⁶⁵ Esasında bu faktörlerin hepsi 1998'de yaşanan krizi anlamak için elzemdi.

Sonuç olarak Türkiye'nin savaş tehdidi, özellikle İran ve Mısır'ın diplomatik temasları sonucunda, Şam Ankara'nın şartlarını kabul etti. Suriye'den çıkarılan Öcalan, Yunanistan'a gönderildi. İki ülke arasında Adana Mutabakatı imzalandı. Buna göre Öcalan yeniden Suriye'ye dönemeyecek, PKK'ya herhangi bir destekte bulunulmayacak ve ülkedeki PKK kampları kapatılacaktı. Ayrıca Şam PKK'nın bir terör örgütü olduğunu kabul etmişti.

Bu krizin birkaç sonucu oldu. Birincisi, Türkiye'nin zorlayıcı diplomasisi- nin başarıya ulaşmasıydı. Bu başarıda hem sivil hem de askeri karar alıcıların koordineli ve kararlı bir biçimde hareket etmesi rol oynamıştı.⁶⁶ Nihayetinde Suriye Türkiye'nin istediklerini önemli ölçüde yerine getirmişti; Öcalan sınır dışı edilmiş ve sonrasında bir "Avrupa problemi"ne dönüşmüştü. Rusya, İtalya ve Yunanistan'a giden ancak iltica hakkı alamayan Öcalan, 1999'da Kenya'da MİT'in bir operasyonu ile yakalanıp Türkiye'ye getirilecekti. Ancak yakalanması kadar yargılanması süreci de Türk dış politikasını özellikle de Batı ile ilişkileri bağlamında –ve idam cezasının kaldırılması konusunda– meşgul edecekti. İkinci sonuç ise, kriz durumunun sona ermesinin Suriye ve Türkiye'nin ilişkilerinde bir işbirliği döneminin temellerini atmış olmasıydı.⁶⁷ Bu temelin alacağı şekil kendisini çoğunlukla 2000'lerde gösterecek, Suriye İç Savaşı'na kadar Ankara ve Şam arasında farklı alanlarda işbirliği olacaktı.

Dengeleri Değiştiren İşbirliği: 1990'lı Yıllarda İsrail ile İlişkiler

Suriye ile yaşanan Ekim 1998 krizinin müspet bir biçimde sona ermesinin bir sebebi Türkiye'nin zorlayıcı diplomasiyi kararlı bir biçimde uygulamasıysa, bir diğer sebebi Şam'ın içinde bulunduğu durumda hem Tel Aviv hem de Ankara'yı aynı anda karşısına almak istemeyişiydi. Zira bu dönemde Türkiye İsrail ile Soğuk Savaş'ta olmadığı kadar yakınlaşmış; askeri, ticari ve siyasi ilişkiler açısından 1990'lı yıllar adeta bir *altın çağ* olmuştu.

İsrail için Türkiye, laik ve Arap olmayan bir bölge ülkesi olması dolayısıyla önemliydi. Bu bağlamda, Tel Aviv 1970'lerin sonunda ve özellikle 1980'lerde Türkiye ile yakınlaşmak için kullanabileceği bazı fırsatları kaçırmamıştı. Bunlardan biri, ABD Kongresi'nde Yahudi lobisinin bazı konularda Türk karşıtı Rum ve Ermeni lobisinin karşısında bir denge unsuru olarak konumlanmasıydı. Ankara da 1985'ten sonra bu durumdan yararlanma çabasındaydı. Ancak 1980'lerin ikinci yarısında ilişkilerde hissedilmeye başlanan bu yakınlaşma kendisini asıl 1990'larda gösterecekti.

1990'lı yıllarda Türkiye'de yükselen siyasal İslam ve bunun ülkenin seküler yerleşik düzeniyle yarattığı gerginlik, yine bu dönemde dış politika yapımında iyice güç kazanacak olan ordunun İsrail ile yakın ilişkiler kurma tercihinin kimlik meselesi üzerinden açıklama gibi bir yönelim ortaya çıkarmışsa da aslında kimlik(ler) meselesi konunun bir kısmını açıklayabilmektedir.⁶⁸ Zira bu yakınlaşmanın önünü açan dinamikler temelde sistemik ve bölgesel görünmektedir.

Öncelikle, Soğuk Savaş'ın bitiminden sonra kendi stratejik değerini sorgulayan iki ülke olarak İsrail ve Türkiye, Ortadoğu'da özellikle Körfez Savaşı sırasında ve sonrasında ortaya çıkan ABD liderliğindeki düzende yakınlaşp işbirliği yapmayı uygun görmüştü.⁶⁹ Bunda bir taraftan Türkiye'nin dış politikasını "tek kutuplu" bir sistemde yeniden yapılandırma ihtiyacı rol oynamıştı. Diğer yandansa, ABD için Türkiye ve İsrail'in bölgede birlikte hizalanması özellikle hem İran hem de Irak'ı çevreleme politikası (çifte çevreleme) güttüğü bu zaman

diliminde önemli hale gelmişti. Washington iki ülke ilişkileri açısından bir katalizör işlevi görmüştü. Bölge içinde yaşanan bir başka değişimse, İsrail ve Filistin barış sürecinin başlamasıydı. Bir başka deyişle, bu konuda da rüzgâr farklı yöne doğru esiyordu. İsrail ile masaya oturan tek ülke Türkiye değildi.

Bu bağlamda, 1990'ların ilk yarısında Ankara'nın attığı ilk adım, Tel Aviv ile diplomatik ilişkilerini büyükelçilik düzeyine çıkarmak olmuş, ardından iki ülke arasında üst düzey ziyaretler gerçekleşmişti. İlişkiler özellikle ticari alanda ivme kazanmıştı. Bu ivmenin bir üst boyuta taşınması ise 1990'ların ikinci yarısında gerçekleşti. Türkiye'yi İsrail ile daha da yakınlaştıran faktör, Ankara'nın dış politikasında hüküm süren güvenlik perspektifiydi. Daha açık bir ifade ile, PKK sorunu ve bu sorunun bölgesel niteliği, Türkiye'nin İsrail'e yaklaşmasındaki en belirleyici unsurlardan biri oldu. Zira 1990'ların ikinci yarısında PKK konusunda İran, Irak ve Suriye'nin üçü ile de sorun yaşanıyordu. Bu açıdan İsrail Türkiye'ye denge oluşturabilecek bir güç olarak görünmeye başlamıştı.

Bu koşullarda Tansu Çiller'in 1994'te İsrail'i ziyaret etmesi dikkat çekici ve önemli bir gelişme oldu. İsrail'i ziyaret eden ilk başbakan olan Çiller, bu geziye diplomatlar, iş insanları ve Türkiye Yahudilerinin de içinde olduğu 200 kişilik bir delegasyonla çıkarak, ikili ilişkilerin geleceğine verdiği önemi de göstermişti.⁷⁰ Benzer üst düzey ziyaretler –cumhurbaşkanları da dahil olmak üzere– 1994'ten sonra da devam etti. Tüm bu ziyaretler, çeşitli antlaşmaları beraberinde getirdi. Bu antlaşmaların hem iktisadi-ticari hem de siyasi-askeri boyutu vardı. Özellikle 1996'da imzalanan Askeri Eğitim ve Teknik İşbirliği Çerçeve Antlaşması'na dayanılarak yapılan çok sayıda anlaşmayla birlikte ortak tatbikatlar yapıldı, İsrail eğitim uçuşları için Türkiye'nin hava sahasını kullandı, Türk hava kuvvetlerinin F-3 ve F-4 tipi uçakları İsrail tarafından modernize edildi, İsrail'den bazı askeri alımlar yapıldı ve İsrailli şirketler sık sık Türkiye'nin açtığı savunma sanayii ihalelerine katıldı.⁷¹ Ankara'nın bu dönemde diğer ülkelerle –özellikle ABD Kongresi ile– askeri ilişkilerinde insan hakları meselesi üzerinden yaşadığı problemler göz önünde tutulduğunda, iki ülkenin işbirliği önemliydi.

Türk-İsrail ilişkileri 1990'ların sonunda yeniden bir duraklama evresine girdi. Bunun bir sebebi, yine bölgeseldi. Filistin ve İsrail barış süreci herhangi müspet bir sonuca ulaşamamıştı. 1990'larda ortaya çıkan barış ihtimaliyle İsrail'e karşı daha yakın politikalar izleyen Türkiye, 2000'de ortaya çıkan *İntifada* ile bölgeye dair politikalarını yeniden revize etme mecburiyetini hissetti.⁷² İkincisi, ikili ilişkilerin en önemli unsurlarından biri PKK terörü olmuştu. 1998-1999 yılından itibaren Ankara'nın askeri üstünlüğü ele geçirmesi, bu unsurun etkisini zayıflatmış oldu. Ayrıca, her iki devlet, ortak “düşman” Suriye ile 1998 sonrası yeni bir döneme adım attı. Ve nihayetinde, Türkiye ve İsrail 1990'larda her alanda işbirliği yapsalar da bölgeye dair projeksiyonlarında farklı önceliklere sahipti. Kürtlerin bölgedeki geleceği bunlardan biriydi ve bu durum kendisini 2000'lerde daha çok hissettirecekti.

Krizler ve Fırsatlar: (Eski) Komünist Coğrafyada Türkiye

Adriyatik'ten Çin Seddi'ne: Türk Dünyasının Yeniden Keşfi

Birçok dış politika çalışmasının en ön plandaki söylemlerinden birini, Türkiye'nin 20. yüzyılın büyük bir bölümünde Ortadoğu coğrafyasını ihmal ettiği oluşturur. Bu söylemin hatalı olduğu, bu kitapta birkaç kez tekrar edildi. Objektif bir değerlendirme yapıldığında, Türkiye Cumhuriyeti'nin 20. yüzyılda asıl ihmal ettiği bölgenin, bir başka deyişle, hiçbir zaman dış politika önceliği haline getirmediği bölgenin Orta Asya'daki Türk dünyası olduğu görülür. Bunun sebepleri çeşitlidir. Birincisi, Türkiye ulus inşasının önemli yapı taşlarından biri olan tarihyazımını Orta Asya Türklerinin tarihi üzerine kurgulasa da, bu kurgunun dış politikaya bir etkisi olmamıştı. Aksine Cumhuriyet'i kuranlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında yükselen Turancılığı dış politika hususunda reddetmişti. Erken Cumhuriyet döneminin milliyetçiliği temel olarak Anadolu'ya dayanıyor ve sınırlarının dışında kalan bölgelere dair çoğunlukla revizyonist bir amaç barındırmıyordu. Dış politikanın Turancılığı reddi, Asya'daki Türki devlet ve gruplarla olan ilişkileri doğal olarak sınırlamıştı. İkinci sebep ise doğrudan Sovyetler Birliği ile ilişkiliydi. SSCB'nin bölgedeki etkisi ve Soğuk Savaş, Türkiye'nin Orta Asya ile ilişkilerini deyim yerindeyse dondurmuştu. Ankara Moskova'nın tepkisini çekecek bir adımı, Sovyetler Birliği dağılana kadar atmamıştı.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte bağımsızlığını kazanan Türk dünyasıysa, Türkiye'de ciddi anlamda heyecan yaratacaktı. Bu heyecanın bir sebebi kuşkusuz iktisadiydi. Türkiye 1980'lerden beri dış ticarete dayalı büyüme modelini benimsemişti ve bağımsızlığını kazanan bu yeni devletler Türkiye için yeni pazarlar demekti. İkincisi, AB ile sorunlar yaşayan ve Soğuk Savaş'ın bittiği dönemde Batı tarafından stratejik değeri sorgulanan Türkiye, bölgeyi alternatif bir çıkış yolu olarak görmeye başlamıştı.⁷³ Üçüncüsü, kültürel ve etnik bağlarıyla Türkiye, Orta Asya ve Kafkasya'da, Rusya'nın da güç kaybetmesiyle birlikte bölgesel güç olabileceğini düşünüyordu. Jeopolitik anlamda bu, Soğuk Savaş'ta NATO'da “kanat ülke” olarak konumlandırılan Türkiye'nin artık bölgesel bir liderlik rolüne soyunması anlamına geliyordu.⁷⁴ Daha ikincil bir rolden birincil bir role erişme ihtimali Türkiye'de birçok kesimi heyecanlandırmıştı.

Türkiye'nin bölgedeki olası konumu ABD tarafından da destekleniyordu. Washington, bu konumu “rol modellik” üzerinden kavramsallaştırmıştı. ABD, bölgede oluşan güç boşluğunun Tahran yerine seküler ve –en azından bölgedeki diğer ülkelere kıyasla– demokratik sistemi ve liberal ekonomik modeliyle Ankara tarafından doldurulmasını yeğliyordu. *Adriyatik'ten Çin'e* kadar Türkçe konuşarak gidilebileceği söylemi sadece Türkiye'de değil Batı'da da dillendirilir olmuştur. Bir Amerikan dergisinin de belirttiği gibi, “dünya Türklere artık tekrar dikkat etmeye” başlamıştı.⁷⁵

Tüm bu faktörlerin sonucunda Türkiye özellikle 1990'ların ilk yarısında Türk dünyasını yeniden keşfetti. Üst düzey ziyaretler dışında, bu ülkelerle geliştirilecek ilişkileri organize etmek, özellikle de kalkınma yardımları yapmak için TİKA (Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı) kuruldu. 1992'de Türkçe Konuşan Ülkeler Zirvesi Türkiye'de gerçekleştirildi. Ancak, bu zirve sırasında yapılan açıklamalar, bu ülkelerin Türkiye ile ilişkilerini Bağımsız Devletler Topluluğu ile –yani Rusya ile– aralarında bir sorun çıkarmadığı sürece geliştirmeyi planladıklarını ortaya koydu.⁷⁶ Oysa Türkiye'de siyasetler arasında o dönem duyulan heyecanın da etkisiyle Türk Uluslar Topluluğu gibi uluslar üstü bir yapının kurulması dahi hedeflenmişti. Ama bölgeye dair bu tarz “hırslı” denebilecek projelerin hayata geçmeyeceği, henüz yolun başında anlaşılabilecekti. Ankara bu dönemde Türk cumhuriyetleriyle daha çok ikili siyasi ve askeri işbirliği antlaşmaları yapacaktı.

Ancak Türkiye'nin bölge ile kurduğu ilişkilerin sadece örgütler ve ikili antlaşmalar şeklinde gerçekleştiği de söylenemez. Kuşkusuz bölgeye dair söylemde en önemli unsurlar dil ve kültür alanındaki ortaklıktı. Ankara'nın bu unsurları ön planda tutarak attığı adımlar da olmuştu. Örneğin, TRT Avrasya'nın kurulması ve yayına başlaması Türkiye'nin bölge halklarına ulaşma çabasını yansıtıyordu. Kanalin ismi ise, önemli bir jeopolitik dönüşüme işaret ediyordu: TRT Avrasya Türkiye'de Avrasya kavramının Türk cumhuriyetleriyle özdeşleştirilmeye başlandığı ilk örneklerden biri olmuştu.⁷⁷

Bir diğer önemli alan ise eğitimdi. Türkiye bir taraftan Türk cumhuriyetlerinden gelecek öğrencilere burs sağlarken diğer taraftan bölgede okullar açtı. Bu okulların bazıları doğrudan Milli Eğitim Bakanlığı tarafından açılırken, bir kısmı Türkiye Diyanet Vakfı ve Gülen Cemaati'ne bağlı bazı şirketlerin girişimiydi.⁷⁸ Bu noktada bakanlığını dışında açılan okullarla ilgili iki hususun altını çizmek gerekir. Birincisi, devletle olan ilişkileri 2016'da bir darbe denemesine kadar varacak olan Gülençilerin –veyahut günümüzdeki adıyla Fethullahçı Terör Örgütü'nün– Türk cumhuriyetlerinde açtığı okullarla birlikte güç kazanmasıydı.⁷⁹ Bu güç, özellikle 2000'li yıllardan itibaren katlanacak ve Türkiye'nin siyasal tarihinde karmaşık bir iç ve dış soruna tekabül edecekti. İkinci husus ise, bir çelişkiye dairdi. Türkiye'nin bölgeye “rol model” olabilme yeteneğinin temeli, İran'ın tam zıddı bir biçimde, seküler-demokratik yapısıydı. Ancak okul açan söz konusu cemaatler yahut Türkiye Diyanet Vakfı bu seküler-demokratik yapının aksine dini temelliydi ve Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra bölgede bir İslamcı canlanmanın sponsorluğunu üstlenmişlerdi.⁸⁰

Sonuç olarak Türkiye'nin bu araçları, bölgesel hedeflerini gerçekleştirmek için yeterli olmadı. Birkaç yıl içinde Türk dünyası ile ilgili heyecan, yerini belli belirsiz bir hayal kırıklığına bıraktı. Bu heyecanın 1990'ların ikinci yarısıyla sönümlenmesinin birden fazla sebebi vardı. Öncelikle, Türkiye'nin bölgedeki etkinliğinin temelini Soğuk Savaş sonrası düzende Sovyetler Birliği'nin çöküşünün ortaya çıkardığı güç boşluğu oluşturuyordu. Bu bağlamda 1991'den sonra

ilk birkaç yıl Orta Asya ve Kafkasya'da Türkiye ve İran birbiriyle rekabet etse de 1990'ların ilk yarısı, aslında Moskova'nın –Rusya Federasyonu olarak– “geri dönüşü”ne tanıklık etti. Zaten, 1991 ve 1992 yıllarında dahi, bu ülkeler Rusya ile ilişkilerine fevkalade özen gösteriyordu. Türkiye'nin bu dönemdeki politikası ise çoğunlukla ABD eksenindeydi ve bu nedenle, Rusya'nın bölgede gücünü yeniden tesis etmesi Moskova ve Ankara arasında işbirliğinden daha ziyade ciddi bir rekabet ortamı yaratmıştı.⁸¹ Bu rekabetin kazananı çoğunlukla Rusya olacaktı.

İkinci sebep, Türkiye'nin rol model olma durumuyla ilintiliydi. Türkiye'nin sunduğu model, seküler-demokrat bir siyasi düzen ile liberal ekonomik sisteme dayanıyordu. Ancak, Türkiye kendi içinde bu alanların hepsinde bazı sorunlar yaşıyordu. Ülke içinde demokrasiye dair önemli problemler vardı ve siyasal İslam yükselişteydi. Türkiye Kürt ayrılıkçılığı ile uğraşıyordu ve insan hakları konusunda Batı tarafından sürekli eleştiriliyordu. Kapalı rejimlerden çıkmış bu ülkeleri dönüştürmesi söz konusu konjonktürde ihtimal dahilinde değildi. İktisadi tarafta ise ilişkiler bu süreçte hayli gelişmişti. 1990'ların sonuna gelindiğinde, Orta Asya'da 2.500 Türk şirketi farklı alanlara yatırım yapmıştı, ticaret ise 145 milyon dolardan 5 milyar doların üzerine çıkmıştı.⁸² Fakat, Türkiye orta gelir düzeyinde bir ülkedydi ve 1990'larda bir ekonomik kriz ortamıyla uğraşıyordu. Kısacası, iktisadi ilişkilerin gelişen yapısına rağmen, söz konusu ekonomik düzlemde Türkiye'nin hayal ettiği yatırımı yapması imkânsızdı. Yine de iktisadi ilişkiler, özellikle siyasi alana göre, daha ön planda olmaya devam edecekti.

Ayrıca, bu ülkeler Türkiye'nin bölgesel role soyunmasından yararlanmakla birlikte, “büyük ağabey” tavrı takınmasından özellikle rahatsız olmuştu.⁸³ Bu, birbiriyle zıt iki meseleye tekabül ediyordu. Bir taraftan, bu ülkeler bağımsızlıklarını yeni kazanmıştı ve yeni bir hükmedici gücün boyunduruğu altına girmek istemiyordu. Türkiye'nin bu tarz söylemleri bu ülkeler için zaman zaman korkutucu olabiliyordu. Zaten, bu “büyük ağabey”in de rol model olabilmek konusunda yukarıda belirtilen bazı sorunları mevcuttu. Diğer taraftan, bu “büyük ağabey”in problemleri de olsa demokratik olan sistemi bu ülkelerin politik ve toplumsal yapısı açısından sorunlu görülüyor, daha otoriter bir sistemin daha uygun olabileceği düşünülüyordu. Birbiriyle çelişkili de olsa, bu farklı düşünceler rol modellik mefhumunu da “ağabeylik” misyonunu da zayıflatıyordu.

Sonuç olarak, Türkiye'nin bağımsızlıklarını yeni kazanmış Türk devletlerine bakışı bu döneme damga vuracak bir heyecan yarattı. Ancak, bu heyecan 1994'ten itibaren yavaş yavaş yatıştı. Ankara 1990'ların ikinci yarısıyla birlikte bölgeye karşı dengeli politikalar izlemeye başladı. Genel olarak bakıldığında, bu dönemin rol modellikten öte iki sonucu vardı. Birincisi, Türk hükümetinin siyasi olarak etkisinin sınırlı olacağını anladığı on yılın ikinci yarısında, odak noktasını –enerji de dahil olmak üzere– ekonomik meselelere kaydırmasıydı. Bu, Erşen'in de belirttiği gibi, jeopolitikten daha ziyade jeo-ekonomik bir yaklaşım olacaktı.⁸⁴ İkincisi ve belki de en önemlisi ise bu dönemin Türk dış politika-

sına dair yeni bir sorunsalı ortaya atmış olmasıydı. Bu, dış politikada “Avrasya seçeneği”ydi. 1990’lı yılların koşullarında ömrü kısa olsa bile, daha sonraki yıllarda özellikle Türkiye’nin Batı ile ilişkileri çıkmaza girdiğinde, tekrar tekrar tartışılacak bir seçenek olacak ancak Avrasya’nın içeriği de uluslararası sistemin yaşadığı değişikliklere göre yeniden üretilecekti.

Çatışma Bölgesinde Dış Politika-I: 1990’larda Türkiye’nin Kafkasya Politikası

Soğuk Savaş’ın bitimiyle birlikte Kafkasya Türkiye için hem uğraşılması gereken bir istikrarsızlık bölgesi hem de enerji kaynaklarına yakınlığı nedeniyle bir rekabet alanıydı. Bir başka deyişle bölge, içinde hem fırsatlar hem de riskler barındırıyordu.

Kafkasya’daki çatışmanın dinamiklerinin birbirlerinden farklı şekillerde geliştiğini söylemek gerekir. Zira bu dönemde Ankara bir taraftan Dağlık Karabağ’daki savaş durumuyla uğraşırken, diğer taraftan Abhazlar ya da Çeçenler gibi Türkiye’de diasporası da olan grupların Rusya ve Gürcistan gibi ülkelerdeki ayrılıkçılıklarına dikkat etmek durumundaydı. Tüm bu konularda diaspora temelli olsun ya da olmasın Türkiye’de kamuoyu Türk dış politikasında bir baskı unsuruna dönüşmüştü.

Yaşanan en önemli gelişme kuşkusuz, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki savaş durumu oldu. Soğuk Savaş sonrası dönemde Türkiye’nin Azerbaycan ve Ermenistan ile olan ilişkilerini belirleyecek birkaç faktör zaten bulunuyordu. Azerbaycan Türkiye’nin kültürel ve tarihsel bağlarının olduğu bir ülkedydi. Bu bağlamda, Türkiye’nin Türk dünyasına ilişkin projelerinin en önemli ögesi idi. Bunun aksine Ermenistan ise, Türkiye ile tarihsel bir çatışma içindeydi. 1915’in ne şekilde adlandırılacağı konusu ve dahası Ermenistan’ın “Batı Ermenistan” dediği Doğu Anadolu’ya dair toprak iddiaları bu iki ülkenin önünde duran önemli sorunlardı. Ancak buna rağmen Ankara, Ermenistan’ın bağımsızlığını kısa süre içinde tanımıştı.

Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan arasındaki ilişkileri tarihsel sorun ya da bağların ötesinde etkileyecek bir diğer faktör, Dağlık Karabağ meselesi olacaktı. Dağlık Karabağ, Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan Sovyeti’ne bağlı, nüfusunun çoğunluğu Ermeni olan özerk bir bölgeydi. Soğuk Savaş’ın bitimi yaklaşırken, iki ülke arasında sorun oluşturmaya başladı. Bu dönemde hem Dağlık Karabağ’ın Sovyet Ermenistan’ına katılma kararı hem de bir yıl sonra Sovyet Ermenistan’ının Karabağ’ı ilhak etme çabası çatışmaları beraberinde getirdi. 1991’de Karabağ’ın bağımsızlığını ilan etmesine Azerbaycan, bölgenin özerklik statüsünü iptal ederek cevap verdi ve bu durum çatışmayı hızlandırdı.⁸⁵ 1994’te ateşkesin ilan edildiği döneme kadar Ermenistan, Azerbaycan karşısında başarılı oldu ve Ermeni topraklarını Dağlık Karabağ ile birleştirmek için Azerbaycan topraklarını da işgal etti. Yine aynı dönemde birçok kişi yerinden edildiği gibi yöre halkına karşı katliamlar gerçekleşti. BM Güvenlik Konseyi’nin aldığı

kararlar ise genellikle Ermenistan'ın işgal ettiği Azerbaycan topraklarından çıkmasına yönelik oldu. Ancak bu konuda herhangi bir gelişme –2020 yılındaki İkinci Karabağ Savaşı'na kadar– yaşanmadı.

Dağlık Karabağ Savaşı Türkiye için ne ifade ediyordu? Kuşkusuz Ankara'nın tutumu, salt Türkiye ve Azerbaycan dostluğu üzerinden şekillenemeyecek kadar fazla faktöre bağlıydı. Karabağ sorununun içinde aynı zamanda Rusya, ABD ve İran vardı. Rusya, Karabağ meselesinde Ermenistan'ı destekliyordu. Bunda Kafkas ülkeleri arasında özellikle Azerbaycan ve Gürcistan'daki milliyetçi yönetimlerin payı vardı.⁸⁶ Örneğin, iktidarda kısa süre kalmasına rağmen, Ebulfeyz Elçibey'in Türk milliyetçisi tutumu Moskova'nın soruna bakışında önemli rol oynamıştı. Zira Elçibey, Azerbaycan'ın hem Türkiye ile bir federasyon kurmasını hem de Bağımsız Devletler Topluluğu'na üyeliğinin reddini savunuyordu. Rusya ise buna karşılık 1992'de Erivan ile bir anlaşma imzalayarak Ermenistan içinde askeri üslere sahip olmuş ve aynı zamanda Rus askeri ülke içinde konuşlanmıştı.⁸⁷ Elçibey'in 1993'te bir darbe ile devrilmesi ve sonrasında yerine Politbüro üyesi Aliyev'in gelmesinde de Rusya'nın dahlinin olduğu günümüzde hâlâ konuşulan bir konudur. Sonuç olarak Moskova, Ankara'nın göz önünde tutması gereken en önemli faktördü. Bir diğer bölge ülkesi İran ise Azerbaycan'ın, kendi sınırları içindeki Türk azınlık üzerinde olabilecek etkisi sebebiyle Ermenistan'ın doğal müttefiki olmuştu.

Diğer yandan, Türkiye'nin stratejik ortağı ABD'de, Kongre özellikle Ermeni diasporasının çabasıyla Azerbaycan'a ambargo kararı almıştı. Clinton yönetimi bölgedeki enerji çıkarları sebebiyle bu karardan hoşnut olmamış ve pratikte bu kararı aşmaya çalışmışsa da bunun etkisi çoğunlukla 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren görülecekti. Bunun sonucundaysa Kafkasya ve Dağlık Karabağ özelinde Rusya-Ermenistan-İran'ın karşısında Azerbaycan-Türkiye-ABD işbirliği oluşmaya başlayacaktı.⁸⁸ Zaten, Azerbaycan'ın konuyu uluslararası platformlara çekmesi ve NATO'nun gündemine alma çabası da aslında doğrudan Rusya'nın gücünü dengeleyebilmek için ABD'ye yakınlaşma hedefiyle ilintiliydi.

Türkiye'nin de bu dönemdeki politikası sorunun uluslararası örgütler nezdinde çözülmesi üzerine yoğunlaşmıştı. Aslında Ankara Azerbaycan'dan yana taraf olmasına rağmen, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından hemen sonra Ermenistan ile ilişkilerini geliştirmek istemişti. Türkiye'nin bölgeye dair politikası düşünüldüğünde –iki ülke arasındaki tarihsel sorunlara rağmen– bu istek anlaşılabilir bir durumdu. Ankara'ya göre Ermenistan ile normal ilişkiler kurmak Rusya'nın bölgedeki etkisini azaltacağı için önemliydi.⁸⁹ Bu sebeple Türkiye başlangıçta Karabağ konusunda oldukça dikkatli ve dengeli bir politika izlemeyi tercih etti. Ancak savaş ilerleyip Ermenistan Azerbaycan karşısında üstünlük kazandıkça, bu politika eleştiriyeye uğradı.

Örneğin, 1992 yılında imzalanan enerji protokolüyle Türkiye'nin Ermenistan'a önemli miktarda elektrik satması, Azerbaycan Dışişleri Bakanı'nın konuyu açıkça “sırtından bıçaklanmak” şeklinde yorumlamasına sebep olmuştu.⁹⁰

Hatta Cumhurbaşkanı Özal da söz konusu ticareti eleştirmiş ve sonuçta protokol uygulanamamıştı. Bu noktada, özellikle Turgut Özal ve Süleyman Demirel arasındaki görüş ayrılıklarına dikkat çekmek gerekir. Zira Özal'ın 1993 yılında Türkiye'nin askeri müdahalesini savunduğu, buna karşılık Demirel'in bunu istemediğine dair birçok haber yayınlanmıştı.⁹¹ Demirel'in pozisyonunu belirleyen asıl faktör, Rusya'nın bölgedeki askeri varlığı olmuştur. Gerçekten de Rusya, o dönemde Türkiye'nin yapacağı herhangi bir müdahalenin büyük bir savaşa sebep olabileceğine dair bazı deklarasyonlarda bulunmuş ve Ankara'nın duruşunu bu şekilde değiştirebilmişti.

Ancak hükümetin Karabağ konusunda yürüttüğü diplomasiye tek karşı çıkan Özal değildi. Muhalefet partileri de Demirel'i birçok konuda zorluyordu. Kelbecer'in Nisan 1993'te Ermenistan tarafından işgalinden sonra mecliste muhalefet partileri hükümetin Azerbaycan politikasının iflas ettiğini belirtmiş ve hatta mecliste Demirel'in bu işgale dolaylı yoldan sebep olduğuna dair bir gensoru önergesi dahi verilmişti.⁹² Ayrıca hem hükümetin hem de muhalefet partilerinin politikalarını etkilemeye çalışan Türkiye'deki Azeri diasporası da bu dönemde hükümetten daha etkili bir politika takip etmesini talep ediyor ve izlenen politikayı eleştiriyordu.⁹³ Azerbaycan'a destek isteyen diasporaya, Türk halkı da hak veriyordu. Aydın'ın da belirttiği gibi Karabağ Savaşı sırasında Türk dış politikası kamuoyundan gelen baskılar ve hükümetin arabulucu pozisyonunda olmak istemesi arasında kalıp zorlu bir sınav vermişti.⁹⁴ 1993'te Kelbecer'in işgalinden sonra hükümet, Ermenistan ile sınırını kapatma kararı alıp tüm kara ve hava ulaşımını durdurdu. Karabağ meselesine bağlı olarak kapatılan sınır Türkiye ve Ermenistan arasındaki en önemli dönüm noktalarından birini oluşturdu ki bu, günümüzde de iki devlet arasındaki ilişkilerde başlıca sorunlardan biridir.⁹⁵

Aslında bu dönemde Türkiye'nin Azerbaycan ile ilişkileri de değişime uğradı. Elçibey Karabağ Savaşı sırasında bir darbe ile devrilmiş ve yerine eski Politbüro üyesi Haydar Aliyev geçmişti. Aliyev de Türkiye ile iyi ilişkiler kurmuştu ancak bu, Elçibey'in takip ettiği siyasetten çok daha dengeli bir yapıdaydı.

Sonuç olarak, AGİT çerçevesinde oluşturulmuş, Türkiye'nin de içinde bulunduğu Minsk grubunun birçok girişimine rağmen çatışmalar sona erdirilemedi. 1994 yılında ateşkes çok taraflı bir müzakereden daha ziyade Rusya'nın ağırlığını koymasıyla ilan edildi. Dağlık Karabağ'a ek olarak Azerbaycan topraklarının yüzde 20'sine yakını Ermeni işgalinde kaldı. Bu dondurulmuş sorun 2020'de tekrar bir savaşa sebep olduğunda ise Türkiye bu kez Azerbaycan'ı çok daha aktif bir biçimde destekleyecekti.

Dağlık Karabağ Savaşı, Kafkasya'nın yaşadığı tek kriz olmadı. Soğuk Savaş sonrası dönemde etnik sorunlar gerek Gürcistan gerekse Rusya Federasyonu'nun içinde istikrarsızlığa yol açtı. Gürcistan'da Abhazya ve Güney Osetya, Rusya Federasyonu'nda ise Çeçenistan'da çıkan ayrılıkçı isyanlar, Türkiye'de dış ve iç siyasetin birbirinden ayrılmaz unsurlar olduğunu ortaya koydu. Her

iki krizde de Türkiye'nin yaklaşımında rol oynayan temel iki unsur bulunuyordu. Birincisi, Türkiye'de yaşayan Kafkas diasporasının politikası ve oluşan kamuoyuydu. Bu unsur, Ankara'nın politikaları üzerinde bir baskı yaratıyordu. Türkiye ise resmi olarak bu ülkelerin toprak bütünlüğünden yana olduğunu söylese de Kafkas diasporasının çeşitli örgütlerinin bölgeye dair faaliyetlerini engellemiyordu.⁹⁶ Ancak zaman içinde hükümetin politikasında ağırlık merkezi kendi resmi söylemine doğru kayacaktı.

Türk dış politikasını etkileyen ikinci unsur ise, kendi içinde uğraşmak zorunda olduğu Kürt ayrılıkçılığıydı. Ankara'nın bu bağlamda ayrılıkçı hareketler konusunda dikkatli davranması gerekiyordu. 1990'larda Kürt sorunu artık sadece Ortadoğu'daki gelişmeler bağlamında uluslararasılaşmış değildi. Aksine, Türkiye'yi ilgilendiren her bölgesel krizde rol oynamaya başlamıştı. Örneğin, 1995 yılında Cumhurbaşkanı Demirel Boris Yeltsin'e gönderdiği bir mesajda Çeçenistan'daki durumla ilgili kaygı duyduğunu ve Türkiye'nin elinden geleni yapmaya hazır olduğunu söylemişti. Yeltsin ise verdiği cevapta, Türkiye'nin Rusya'nın içişlerine müdahale etmemesi ve Dudayev'in saflarında çatışan "gönüllüler" konusunda da dikkatli olması gerektiğini belirtmişti. Yeltsin'in cevabındaki en önemli noktaysa "bölücülüğün önüne geçilmesinin Türkiye için de güncel bir konu" olduğu ifadesiydi.⁹⁷ Moskova PKK'yı zikretmiyor ancak Ankara'ya pek de müphem olmayan bir tonda gözdağı veriyordu. Dönemin Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, Gürcistan konusunda sonradan verdiği bir mülakatta, Türkiye'nin 1990'larda içinde bulunduğu durumun kendilerine başka ülkelerin sorunlarına müdahil olma lüksünü tanımadığını ifade etmişti.⁹⁸ Türkiye'nin bu dönemde Kafkasya çatışmalarında gösterdiği tavrı ve zaman içindeki değişimi anlamlandırmak için Hikmet Çetin'in bu sözlerini kavramak önemli görünmektedir.

Çatışma Bölgesinde Dış Politika-II: Yugoslavya'nın –Uzun Süren– Çöküşü ve Türkiye

Soğuk Savaş'ın bitiminin Türkiye'nin çevresinde yarattığı en kanlı çatışma kuşkusuz Balkanlar'da gerçekleşti. Dünyanın *yeni milenyumun* eşiğinde olduğu bir zaman diliminde Avrupa kıtasında bir etnik temizlik yaşandı. Uluslararası camia ise müdahale etmekte gecikti. Bosna Savaşı 1990'ların ilk yarısında, Türk dış politikasında önemli bir yer işgal etti.

Aslında Balkan coğrafyası, tıpkı Orta Asya ve Kafkasya gibi Türkiye'ye bölgesel olarak aktif rol oynayabileceği bir alan sunmuştu. Ancak, diğer yandan Yugoslavya'nın kanlı ve uzun süren dağılma süreci Türk dış politikası açısından mesai harcanması gereken çetrefil bir meseleye tekabül etti. Kimine göre Balkanlar'daki bu çatışma hali Ankara'nın, Soğuk Savaş sonrasında değişen güvenlik ortamında doğu ve güneydeki istikrarsız bölgeye ek olarak dikkate alması gereken bir başka endişe sebebi olmuştu.⁹⁹ Kimine göreyse, Türkiye'nin bölge ile paylaştığı bir sınır yoktu, bu sebeple Türkiye'nin bölgedeki aktif politikası

güvenlikten ziyade bir kimlik meselesini yansıtıyordu.¹⁰⁰ Akademik yazın, farklı uluslararası ilişkiler teorilerine dayanarak, Türkiye'nin Balkanlar'a bakış açısını değişik yönlerden ön plana çıkardı. Ancak tüm çalışmalara göre değişmeyen tek gerçek, 1990'larda Türkiye'nin Balkanlar'da aktif bir politika izlediği idi.

Buna göre, Türk dış politikasının Balkanlar'daki durumuyla ilgili söylenebilecek birkaç önemli husus bulunmaktadır. Birincisi, Balkanlar Kafkasya ve Orta Asya'yla kıyaslandığında Rusya Federasyonu'nun direkt etkisinin daha az olduğu bir bölgeydi.¹⁰¹ Burada Türkiye'nin rekabet ettiği güç daha çok Yunanistan olacaktı. Ancak Yunanistan ve Rusya'nın Balkanlar'a dair bazı konularda birbirlerini desteklemesi ve Sırbistan'a yakın politikalar izlemesi Ankara'da, bölgede bir "Ortodoks eksen"nin kurulduğu algısı yaratmıştı.¹⁰² Türkiye'nin odak noktasını oluşturan Balkan Türk ve Müslümanları da Yunanistan'da benzer bir biçimde algılanıyor, bir "İslam eksen"nin kurulmakta olduğu düşünülüyordu. Eksen tartışmasından azade bir biçimde şunu demek mümkündü: Türkiye ve Yunanistan özellikle 1990'ların ilk yarısında bölgede birbirleriyle rekabet halindedilerdi. 1990'ların sonuna doğruysa iki ülke Balkanlar'daki çıkarlarının paralel bir hale geldiğini fark edeceklerdi.

Türkiye'nin Balkanlar'daki politikasına dair ikinci husus birincisiyle yakından ilgiliydi, zira bu politikanın temelini ne olduğu önemli bir soruydu. Kuşkusuz bu sadece Yunanistan'la rekabet üzerinden açıklanamazdı. Balcı'ya göre, bu dönemin Özallı yıllarında Türk dış politikasının temelini Yeni Osmanlıcılık (*neo-Ottomanism*) düşüncesi oluşturuyordu.¹⁰³ Yine aynı düşünceye göre, revizyonist bir dış politika çizgisine tekabül eden ve Türkiye'yi Osmanlı İmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü coğrafyada liderliğe taşıyacak bu ideolojinin kendisini en çok gösterdiği yerlerden biri de kuşkusuz Balkanlar olmuştu. Fakat şunu da özellikle belirtmek gerekir ki, Türkiye'nin 1990'lardaki Balkanlar politikası, o dönem aynı zamanda Kerkük ile ilgili planlar yapan Özal çerçevesinden çıktığı vakit de aktifti ve genel olarak Osmanlı mirasına yaslanıyordu. Bir başka deyişle, Özal sonrasında da Balkanlar politikasında çok şey değişmeyecekti. Söz konusu Osmanlı bakiyesi iki yönde işleyen bir süreçti. Bir taraftan Ankara, politikasını bölgede kalan Türk ve Müslümanlar üzerinden şekillendiriyordu. Bosna'da Müslümanlar, Makedonya ve Kosova'da Türkler destekleniyordu. Diğer taraftansa, Türkiye'de yaşayan Bosna ve dahası Balkan kökenli milyonlarca kişinin yarattığı kamuoyu da hükümeti aktif politikalar takip etmesi için zorluyordu. Kamuoyu Balkanlar konusunda, Kafkasya kadar heyecanlıydı. Balkanlar politikasında kamuoyunun daha başarılı olmasının bir sebebiyse Rusya etkisinin Kafkaslar'dan daha geri planda olmasıydı.

Demirtaş'a göre, Türkiye'nin özellikle Bosna Savaşı gibi krizlerde etkin bir rol oynamasının bir sebebi kimlikti.¹⁰⁴ Türkiye'nin Osmanlı geçmişi kuşkusuz bu politikaların oluşmasında önemli bir faktördü. Ancak söz konusu kimlik sadece Osmanlı değil aynı zamanda Türkiye'nin Batılı kimliği idi. Daha önce birkaç kez belirtildiği üzere, Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra Türkiye'nin

hem değeri hem de ne denli Batılı olduğu konusu tartışılıyordu. Bu nedenle, Balkanlar'da takip edilen politika aynı zamanda Türkiye'nin Balkan güvenliği –dahası Batı güvenliği– için önemli olduğunu gösterme biçimi de olmuştu. Üstelik bu iki kimlik, yani Türkiye'nin Osmanlı mirasçısı ve Batılı kimliği birbiriyle çatışır görünse de özellikle Bosna Savaşı özelinde birbirlerini destekliyordu. Türkiye ilk kimliği vasıtasıyla konuya müdahil olabiliyor ve bunu başarabildikçe Batı'ya ne kadar elzem olduğunu gösterebiliyordu.

Ancak Türkiye'nin konuya müdahil oluşu tekil bir inisiyatiften ziyade, çoğunlukla uluslararası örgütleri Bosna konusunda harekete geçmeye ikna etme şeklinde gerçekleşmişti. Hatta Türkiye'nin uluslararası toplumla beraber hareket etme çabası 1991'e kadar gitmektedir. Zira Yugoslavya'yı oluşturan cumhuriyetlerin bağımsızlık kararı aldığı dönemde Ankara konuya ihtiyatlı yaklaşmış, bu devletleri Avrupa'nın tanımamasından sonra tanımıştı.¹⁰⁵ Sırpların Bosna'nın bağımsızlığını tanımaması ve ardından saldırı başlatmasından sonra Türkiye, sessiz ve etkisiz kalan uluslararası camiyı askeri müdahale için ikna etmeye çalıştı. BM, Avrupa Birliği, Avrupa Konseyi'nde girişimlerde bulunan Ankara, aynı zamanda İslam Konferansı Örgütü'nün dikkatini konuya çekebilmek ve AGİK'te de Türk cumhuriyetlerinden Bosna'ya destek bulabilmek için diplomatik çaba harcadı.¹⁰⁶ Türkiye zaten daha sonra Kosova dahil olmak üzere kurulacak barış güçlerine de destek olacaktı.

Ancak her şeye rağmen Ankara BM nezdinde –özellikle müdahale konusunda– başarılı olamadı. Örneğin, Türkiye'nin Sırp saldırılarının yoğunlaştığı 1992'de hem *hukuki* hem de *insani* olarak müdahale şartlarının oluştuğu tezine karşın BM Güvenlik Konseyi soruna, çözümü silahlı müdahale ile bulunması mümkün olmayan ve *ülke içinde gerçekleşen* bir çatışma şeklinde baktı.¹⁰⁷ Bosna'ya müdahale BM değil, 1995'te NATO çerçevesinde gerçekleşti.

Bu da aslında, Türkiye'nin Balkanlar politikasındaki bir başka önemli hususa kapı aralamaktadır: Bosna Savaşı'na yapılan çok geç müdahale bir kenara bırakıldığında Türk dış politikasının Balkanlar'daki seyri genel olarak ABD ile uyumlu bir biçimde ilerledi.¹⁰⁸ ABD'nin NATO nezdinde müdahalesinden sonra Ankara ve Washington temel olarak birlikte çalışmış ve gerek müdahale sonrası yapılan Dayton Antlaşması'nın uygulanmasında, gerekse sonrasında Bosna'nın askeri olarak güçlendirilmesi sürecinde işbirliği içinde bulunmuştu. Zaten iki ülkenin Balkanlar politikası sadece Bosna çerçevesinde değil, genel olarak birbiriyle uyumlu şekilde seyredecekti.

Türkiye'nin Yugoslavya'nın uzun süren dağılması konusunda takip ettiği politikanın iç siyasetle ilişkisi de önemlidir. Birincisi, Türkiye'nin aktif bir politika izlemesi için önemli ölçüde bir kamuoyu baskısı vardı. İkincisi, BM'nin bu konudaki pasif tutumu Türkiye'nin iç siyasetinde her parti tarafından araçsallaştırılan bir konu haline dönmüştü.¹⁰⁹ Türkiye'de o dönemde yükselen siyasal İslam ve temsilcisi Refah Partisi'nin Bosna konusunu ele alışı buna bir örnek teşkil ediyordu. Zira Türkiye'nin dış politikasında bir kimlik değişimi isteyen

Refah lideri Erbakan'a göre, BM'nin bu konudaki tavrı aslında bu örgütün –AB'ye benzer bir biçimde– Hristiyanları temsil ettiğinin göstergesiydi. Refah Partisi'nin konuyla ilişkisi sadece BM çerçevesinde de olmadı. Seküler çevreler, Refah Partisi'nin Bosnalı Müslümanlar konusunu ülke içindeki İslami kamuoyunu harekete geçirmek için kullandığını da düşünüyordu. Sırp katliamından sonra eylem yapan kitlelerin “kahrolsun laik diktatörlük” şeklindeki sloganlarını gazeteler manşetten vermişti.¹¹⁰ Diğer yandan, yine Refah Partisi'nin Bosna'ya yardım için toplanılan paraları Bosna'ya ulaştırmak yerine başka hesaplara aktarması, Bosna konusunun ülkenin siyasetinde ayrıca bir yolsuzluk davası ile anılmasına da sebep olmuştu. Bu yolsuzluk 1990'lı yıllar boyunca konuşulmaya devam edecekti.

Yugoslavya'nın dağılması ve ortaya çıkan kriz ortamının Türkiye'nin iç siyasetiyle olan ilişkisinin üçüncü ve en önemli tartışması ise kuşkusuz “ayrılıkçılık” meselesine ilişkindi. Bu çerçevede Türk dış politikasına en büyük meydan okuma, Kosova meselesinden geldi. Kosova eski Yugoslavya içinde özerk bir bölgeydi ancak 1980'lerin sonunda Sırpların aldığı bir kararla bu özerklik iptal edilmişti. Kosovalı Arnavutların direnişi, 1990'ların ikinci yarısında silahlı çatışmaya dönüştü. 1998'e gelindiğinde ise bu çatışma çok şiddetlenmişti. Sırp- lar ve Arnavutlar arasındaki sorunu barışçıl yollardan çözebilmek için yapılan girişimler sonuç vermeyince NATO 1999 yılının Mart ayında Kosova'ya askeri müdahalede bulundu. Sonuç olarak Ankara bu müdahaleye katkı verse de Türk dış politikasının Kosova konusundaki tutumu birkaç nedenle Bosna Savaşı'ndan çok daha farklı gelişti. Birincisi, Kosova'nın yasal statüsü Bosna'dan farklıydı. İkincisi, Kosova'da sadece Sırp milliyetçiliğiyle değil, Arnavut milliyetçiliği ile de uğraşmak durumunda kalan bir Türk azınlık mevcuttu.¹¹¹ Üçüncüsü ve en önemlisi ise, Türkiye'nin kendi Kürt ayrılıkçılığının bu konuda da dikkatli ve temkinli davranmasını gerektirmesiydi. Kosova ayrılıkçılığı ve Türkiye'nin buna karşı tutumu hem bu dönemde hem de 2000'lerde, bu çerçevede de konuşulacaktı.

Doğu Akdeniz'de Kriz ve Diplomasi: Türkiye'nin 1990'lı Yıllarda Yunanistan ve Kıbrıs Politikası

“O Bayrak İnecek, O Asker Gidecek”: Kardak Krizi ve Gri Bölgeler

1995, Türk-Yunan ilişkileri açısından oldukça gergin geçti. Önce, Yunan parlamentosu BM Deniz Hukuku Sözleşmesi'ni onayladı. Yunanistan bu sözleşmenin hükümlerinden yararlanarak karasularını 12 mile çıkarmaya niyetliydi. Bunun üzerine 8 Haziran 1995'te toplanan TBMM, “böyle bir olasılık durumunda, ülkemizin hayatı menfaatlerini muhafaza ve müdafaa için, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'ne, askeri bakımdan gerekli görülecek olanlar da dahil olmak üzere, tüm yetkilerin verilmesine” karar verip bunu Yunanistan ve tüm

dünyaya duyurdu. Bu karar, kamuoyunda bilindiği şekliyle *casus belli*'ye, yani 12 milin savaş sebebi olmasına işaret ediyordu.

Bunun ardından, 25 Aralık 1995 gecesi, çimento taşıyan Türk bandıralı *Figen Akat* gemisi bir kaza sonucu Türkiye'de Kardak, Yunanistan'da *İmia* olarak bilinen kayalıklarda karaya oturdu. Bodrum Gümüşlük sahiline 3,8 deniz mili, Oniki Ada grubundan Kalimnos'a ise 5,5 deniz mili uzaklıkta olan ve o günlere kadar neredeyse hiç kimsenin haritada yerini bilmediği bu kayalıklar, Türkiye ve Yunanistan arasında ciddi bir krize sebep oldu.¹¹² 25 Aralık gecesinden itibaren gemiyi kimin kurtaracağı üzerinden yaşanan tartışma temelde bir egemenlik tartışmasına dönüştü. Zira kurtarma tartışmaları sırasında Dışişleri Bakanlıkları arasında gönderilen yazılı ve sözlü notalarla Yunanistan Kardak'ın Yunanistan'a, Türkiye ise Türkiye'ye ait olduğunu belirtti. Daha açık bir ifadeyle, *Figen Akat*'ı hangi ülkenin kurtaracağı sorununun devam ettiği birkaç gün içinde taraflar kendi pozisyonlarını geliştirmiş oldu. Türkiye'de kriz sırasında yapılan bazı arşiv çalışmaları ile Kardak'ın Muğla iline kayıtlı olduğu belgelendi. 29 Aralık'ta Türk Dışişleri, Yunan Dışişleri Bakanlığı'na bu durumu bildirerek kayalıkların Türkiye'ye ait olduğunu belirtti.¹¹³ Ancak, Yunanistan bunu kabul etmedi.

Kardak Krizi hem Türkiye'yi hem de Yunanistan'ı siyaseten zayıf bir biçimde yakaladı. Yunanistan'da, hastalanan Başbakan Papandreou'nun yerine geçen Simitis'e kendi partisi PASOK'tan dahi birçok meydan okuma mevcuttu. Türkiye ise tam da *Figen Akat* kazasının olduğu dönemde yeni bir seçime gitmişti ve seçimlerden Refah Partisi birinci çıkmıştı. Nasıl bir koalisyon kurulacağı o tarihte belli değildi ve süreç krizlere gebeydi. Çiller ise bir taraftan hükümeti kurmaya çalışırken diğer yandan hükümet kuruluncaya kadar başbakanlık görevine vekâlet ediyordu. Bu sebeple, birçok kişi hem Türkiye hem de Yunanistan'daki siyasal istikrarsızlık ve karmaşa sebebiyle bu iki siyasi figürün Kardak Krizi'nden yararlandığı gibi yorumlar da yapıyordu. Örneğin, o dönemde muhalefette olan ANAP lideri Mesut Yılmaz, Kardak Krizi'nin *yapay bir kriz* olduğunu söylemişti.¹¹⁴

Yılmaz'ın *yapay* olarak nitelediği bu kriz, gemi kazasının Türkiye ve Yunanistan arasında yarattığı tartışmanın yaklaşık bir ay sonrasında iki tarafı neredeyse savaşın eşiğine getirdi. Zira 25 Ocak'ta Kalimnos'tan gelen belediye başkanı, bir papaz ve gazeteci Kardak'a bayrak dikti. İki gün sonra *Hürriyet* muhabirleri helikopter kiralayarak gittikleri Kardak'taki Yunan bayrağını indirerek, yerine Türk bayrağı dikti. 28 Ocak'ta, Yunan deniz kuvvetleri Türk bayrağını indirerek, iki kayalıktan birine tekrar Yunan bayrağını dikti ve deniz komandoları diktikleri bayrağı korumak için o kayalıkta beklemeye başladı. Bu sırada yapılan diplomatik temasların hiçbirisi sonuç vermedi. Yunanistan konuyu Türkiye ile müzakere etmeye yanaşmıyordu. Bunun en önemli sebeplerinden biri ise Yunanistan askeri bürokrasisinin Türkiye sahiline bu denli yakın bir bölgede kendi pozisyonunu empoze edecek güçte olduğuna dair verdiği -hata-

lı- güvenceydi.¹¹⁵ Oysa, 30 Ocak gecesi –Çiller’in ünlü *o bayrak inecek, o asker gidecek* lafının ertesinde– Türk SAT komandoları diğer kayalığa çıkmış ve Türk bayrağını dikmişti. Hatta Kardak’taki Yunan komandolarının bu durumdan haberi olmamış ve Yunan Dışişleri Bakanı Pangalos durumu ABD Dışişleri Sekreteri Yardımcısı Holbrooke’tan öğrenmişti.¹¹⁶ Sonuç olarak, 31 Ocak sabahı dönemin Dışişleri Bakanı Deniz Baykal’ın da belirttiği üzere, Yunan kuvvetler Kardak’tan çekilmişti ve ardından Türk komandoları da çekilecekti. Her an patlak verebilecek bir çatışma ihtimali, özellikle ABD’nin devreye girmesi sonucunda sönümlenmişti.

Kardak Krizi’nin en önemli sonucu, Türkiye ve Yunanistan arasındaki ilişkilere bir başka sorunu daha eklemesiydi: Gri bölgeler. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, gri bölgeler, yani egemenliği Lozan Antlaşması ve daha sonra 1947 Paris Antlaşması ile muğlak olan adalar, adacık ve kayalıklar meselesi, aslında birçok eserin ortaya koyduğu gibi 1990’larda birden ortaya çıkmış değildir. Bu tanımlamadan farklı olmakla birlikte, 1930’larda Türkiye ve o dönem Oniki Ada grubunun egemen devleti olan İtalya arasında yapılan sınır müzakerelerinde İtalyanlar Türkiye’nin Eşek ve Bulamaç adaları ile ilgili egemenlik talebi olma ihtimalinden bahsetmiş ve sınır müzakerelerinde de Kardak Kayalıkları da dahil olmak üzere Ege’deki birçok alanın egemenliği tartışılmıştı.¹¹⁷ Günümüzde her ne kadar bu konu çoğunlukla Türkiye’nin geçerli olmadığını vurguladığı Aralık 1928’de yapılan teknisyenler zaptında Kardak Kayalıkları’nın İtalya (yani Yunanistan) sınırı içinde kaldığı meselesi üzerinden tartışılrsa da, aslında o dönem yapılan tartışmaların iki önemli sonucu bulunmaktadır. Birincisi, bu konunun aslında sadece 1990’larda yaratılmış bir konu olmadığı, fakat neredeyse 50 yıllığına rafa kaldırılmış olduğudur. Ancak raftan indirildiğinde, Türkiye’de sivil-asker fark etmeksizin tüm bürokrasinin hazırlıksız yakalanması da oldukça çarpıcıdır. Bir başka deyişle, 1990’larda *Figen Akat* karaya oturduğunda, neredeyse hiç kimse konuyla ilgili bir fikre ya da bilgiye sahip değildi. İkincisi ise, bu tartışma ve müzakerelerin, hem 1990’larda hem de günümüzde Yunanistan’ın savunduğu “Ege’de gri bölgeler yoktur” tezinin aksini göstermesidir.

O zaman *gri bölgeler* tam olarak ne anlama gelmektedir? Bu konuda elde bulunan en belirleyici metin Lozan Antlaşması’dır. Antlaşmanın 12’den 16’ya kadar olan ve adaların egemenliğini düzenleyen maddelerinde, Türkiye’ye Anadolu sahillerinden üç deniz mili uzaklıktaki adalar verilmiş ve ismen belirtilmediği takdirde Türkiye, bu mesafenin dışındaki adalardaki Türk egemenliğinden vazgeçtiğini kabul etmiştir. Diğer yandan yine aynı maddeler, İtalya ve Yunanistan’a bırakılan adaları da ismen belirlemiş ve bu adalara *bağlı adacıkları* da bu iki ülkenin egemenliğine vermiştir. Ancak buradaki temel sorun, Türkiye sahillerine üç deniz milinden uzakta –yani Türkiye’nin egemenlik haklarından vazgeçtiği– ancak antlaşmaya bırakılan adalara bağlı olmayan bağımsız birtakım ada, adacık ve kayalıkların varlığıdır. Yani antlaşmaya göre, bu formasyonlar

ne Türkiye'ye ne de Yunanistan'a ait görünmektedir. Örneğin Kardak, Türkiye'ye üç deniz milinden daha uzak bir mesafededir ancak Kalimnos Adası'na da bağlı değildir. Ege'de bu şekilde sayısı pek de bilinmeyen pek çok adacık ve kayalık bulunmaktadır. Aslında *gri bölgeler* için çözümü yine Lozan Antlaşması sunmaktadır. Zira Lozan Antlaşması, antlaşmadaki bu maddeler için “komşuluk nedeniyle Türkiye ile ortak sınırı bulunan ülkeler arasında kararlaştırılmış ya da kararlaştırılacak olan özel hükümleri bozmaz” demektedir, yani farklı bir statükonun müzakere ile kurulmasına da izin vermektedir.

Ancak 1970'lerden itibaren Yunan tezinin temeli Ege'de sadece kıta sahanlığı sorunu olduğu ve bunun da Uluslararası Adalet Divanı'nda çözülmesi gerektiği şeklinde gelişmişti. Öyle ki, Yunanistan dönem dönem, Türkiye ile hiçbir şeyi müzakere etmemeyi bile bir diplomatik başarı saydı. Örneğin 31 Ocak 1996'da Yunan askeri Kardak'tan çekildiğinde dahi, Başbakan Simitis bu geri çekilmeyi Yunan parlamentosuna “müzakere edilmeden sağlandı” şeklinde açıklayarak Türkiye ile konuyu görüşmemeyi bir başarı olarak sunmaya çalışmıştı.¹¹⁸ Ortadaki askeri başarısızlığın net olduğu o günün koşullarında Simitis protesto edilecekti. Ancak, Yunanistan'ın Ege'deki sorunu sadece kıta sahanlığı olarak gördüğü resmi duruşu değişmeyecekti.

Krizden Yumuşamaya: ABD ve AB Arasında Türk-Yunan İlişkileri

Yunanistan'ın ikili müzakereye karşı tutumuna rağmen, Kardak Krizi'nden sonra hem ABD hem de AB taraflara barışçıl çözüm için çağrılarda bulundu, daha doğrusu baskı yaptı. Yunanistan Kardak Krizi'nin hemen ardından hem ABD hem de AB'den Ege'deki mevcut statükonun korunacağına dair kendisine garanti verilmesini istemişti. ABD'de Clinton yönetimi böyle bir adım atmazken, AB komisyonu Yunanistan ile dayanışma içinde bulunduğunu ifade etmiş, Avrupa Parlamentosu ise gelişmeleri endişe ile takip ettiklerinin ve Yunanistan'ın sınırlarının Avrupa'nın sınırları olduğunun altını çizmişti.¹¹⁹ Ancak bu tutumuna rağmen, AB Türkiye ile olan ilişkisini riske atmak istemiyordu zira hem Türkiye'nin Gümrük Birliği'nde olması AB açısından kârlıydı hem de Soğuk Savaş'ın sona ermesine rağmen Türkiye jeopolitik konumu itibarıyla hâlâ önemliydi. Bu bağlamda Bakanlar Konseyi, Türk-Yunan sorununun barışçıl çözümünden yanaydı ve örneğin Yunanistan'ın AB tarafından Türkiye'ye yapılacak yardımları kendisini ilgilendiren bazı siyasi koşullara bağlama isteğini reddetmişti. Bu ret sonrası ise Yunanistan, Türkiye için öngörülen 250 milyon dolarlık yardım paketinin gönderilmesini engellemişti.¹²⁰

Bu dönemde Başbakan Mesut Yılmaz bir açıklama yaparak Türkiye ve Yunanistan arasındaki sorunların müzakerelerle çözülmesi gerektiğini söyleyip ayrıca üçüncü bir tarafın aracılığının kabul edilebileceğini belirtti. Yılmaz burada, sadece ABD ya da AB'yi değil, aynı zamanda Uluslararası Adalet Divanı'nı da kastetmişti. Bu açıklama, Türkiye'nin Ege sorunlarındaki temel duruşunun bire

bir tersiydi ve Yunanistan ile bir diyalog süreci başlatmıştı. Fakat süreç herhangi bir müspet sonuca ulaşmadan, Yunanistan tarafından sona erdirilmişti.

1996'daki bu sürecin sona ermesinin ardından Ankara, *gri bölgeler* konusunda bir adım daha attı. Türk askeri heyeti, NATO tatbikatı çerçevesinde Girit'in güneybatısındaki Gavdos Adası'nın tatbikata dahil edilmesini bu adanın egemenliğinin tartışmalı olduğu gerekçesiyle reddetti. Fırat'ın da belirttiği gibi, bu askeri çevrelerden gelmiş bir adımdı ve aslında Dışişleri Bakanlığı tarafından da onay görmemişti zira ada Türk karasularına oldukça uzaktı.¹²¹ Dışişleri Bakanlığı ve askeri çevrelerin görüşleri Ege'de bugün de belirli noktalarda birbirinden ayrılmaktadır. 1990'lı yılların koşullarında, Türkiye'nin Gavdos konusunda açtığı tartışma ABD tarafından kısa zamanda kapatıldı ve Washington bu küçük adanın Yunanistan'a ait olduğunu belirtti.

ABD'nin tek inisiyatifi Gavdos üzerine olmadı. ABD Dışişleri Bakanı ve Yardımcısı Albright ve Holbrooke, 1997'de Madrid'deki NATO zirvesinde Simitis ve Demirel'i Madrid Deklarasyonu'nu imzalamaya ikna etti. Bu Deklarasyon ile, iki devlet tek taraflı hareketlerde bulunmayacağını vurguluyor –ki bu hem karasuları hem de buna karşıt *casus belli* konusunu hedef alan bir söylemdi– sorunların barışçıl şekilde çözümüne atıfta bulunuyor ve hem ülkelerin egemenliğine hem de yaşamsal çıkarlarına saygı duyulması gerektiğini belirtiyordu.¹²² Aslında bu haliyle her iki tarafı da memnun eder görünen bu metnin hiç kimseyi tatmin edemeyeceği de açıktı. Zaten Madrid Deklarasyonu'nun ardından Lüksemburg Zirvesi'yle Türkiye'nin AB adaylığının reddedilmesi teoride açılan diyalog yolunu pratikte kapatmış oldu. Üstelik aynı zirvede (Güney) Kıbrıs'a –adayı tümenden temsil ettiği düşünülerek– AB üyeliğinin yolu açılmıştı. Bu gelişmelerle Türkiye'de, Yunanistan'ın kararda oynadığı muhtemel rol sebebiyle ciddi şekilde Yunan karşıtı hava oluşmuştu. Daha sonra 1998 yılında dönemin Dışişleri Bakanı İsmail Cem Madrid Deklarasyonu'nun canlandırılması için bazı adımlar attıysa da adımlardan bir sonuç alınamadı.

Türk-Yunan ilişkilerinde dönüm noktası sayılabilecek olay ise, 1999'da Öcalan'ın Nairobi'de Yunan elçiliğinde kalması ve operasyonun da bu elçiliğe yapılmasıydı. Türkiye Andreas Papandreou zamanından beri Yunanistan'ın PKK'ya yardım ettiğini savunuyordu ve bu olayla birlikte Ankara'nın iddiaları dünya kamuoyunun gözünde doğrulanmıştı.¹²³ Bu aslında Atina'nın uluslararası prestijine vurulan bir darbeydi. Fakat Simitis'in revize etmek istediği dış politika anlayışı için bir fırsat oldu: Öcalan'ın yakalanması hadisesinden sonra Yunan Başbakan, hem PASOK içindeki sertlik yanlılarını tasfiye edebildi hem de aynı gruba mensup Pangalos'un yerine daha ılımlı olan Yorgo Papandreou'yu dışişleri bakanlığına getirdi.¹²⁴

1999'daki Öcalan krizi atlatıldığında, iki ülke arasındaki ilişkilerde bir yakınlaşma başladı. Fakat bu yakınlaşma, kamuoyunca çokça bilindiğinin aksine, Türkiye ve Yunanistan'ı kısa bir zaman aralığıyla vuran depremler sonucu oluşan deprem diplomasisiyle değil, Kosova krizi ile başladı. Her iki

ülke de Balkanlar'da sınırların değişmesini ya da bölgede bir istikrarsızlığın oluşmasını istemiyordu ve oluşabilecek bir göçmen krizinden endişe ediyordu.¹²⁵ Bu bağlamda Balkanlar, iki ülkeyi bir araya getirerek işbirliğinin kapılarını açtı. Depremler ise, halihazırda başlamış olan yakınlaşmayı çok katmanlı hale getirdi. Çünkü depremlerle birlikte ortaya çıkan deprem diplomasisinde hükümetlere ek olarak her iki ülkenin halkı –ve sivil toplumu– da birbirlerine yardım edebilmek için kısa sürede organize oldu. Öyle ki, Büyük Marmara Depremi'nden sonra, Türkiye karşıtı ideolojisiyle bilinen Rum-Ortodoks Kilisesi bile yardım kampanyası organize etmiş ve o dönemin koalisyon ortağı MHP'nin sağlık bakanı Osman Durmuş'un, Rum ve Ermeni yardımı istemiyoruz, çıkışı Türk kamuoyu tarafından yüksek perdeden eleştirilmişti.¹²⁶

1999 yılında yaşanan bu gelişmelerle Türkiye ve Yunanistan arasındaki yakınlaşma ticaret, turizm ve organize suçlarla ortak mücadele gibi birçok alanda kendisini gösterdi. Ancak kuşkusuz, en önemli gelişme Türkiye'nin 1999'daki Helsinki Zirvesi'nde AB adayı ülke ilan edilmesiydi. Yunanistan, Türkiye'nin AB adaylığına karşı çıkmamıştı. Ancak bu durum aslında Yunanistan'ın yeni dış politika anlayışı için bir ödün değil kazanımdı. Zira Atina bu şekilde hem Kıbrıs'ı hem de Ege sorunlarını AB çerçevesi içine almaya çalışıyordu. Helsinki'den çıkan bildiride Kıbrıs'ın AB üyeliğinin adadaki çözüm için katalizör işlevi göreceği, yani Kıbrıs'ın çözüm gerçekleşmeden de birlik üyesi olabileceği vurgulanıyordu. Ek olarak Ege'ye atıfla, sınır sorunlarının 2004'e kadar çözülmemesi durumunda o tarihten sonra Uluslararası Adalat Divanı'na gönderilmesinin teşvik edileceği yazıyordu.¹²⁷ Bu bildiriyle hem Atina'nın istediği olmuş hem de bildiriden endişelenen Ankara, bu maddelerin üyelik için bir önkoşul ya da zorunluluk olmadığı belirtilerek teskin edilmişti. Bu konular daha sonra uzun yıllar tartışılacak olmakla birlikte en azından 1999'un koşullarında Türkiye Yunanistan'ın veto etmemesi sonucu AB'ye aday ülke olabilmisti.

Türk-Yunan ilişkileri 2000'lerin hemen başında benzer bir biçimde devam edecekti. Fakat ilişkilerdeki sorunlar, bu yakınlaşma ile çözülemeyecek ve hatta AB'nin müdahil olmasıyla –özellikle de Kıbrıs meselesinde– iyice karmaşık bir hale gelecekti. Fakat yine de denilebilir ki, 1990'ların sonundaki yumuşama, tıpkı Papandreou ve Cem'in 2001'de Sisam Adası'nda çekilen ikonik sırtaki fotoğrafının sembolize ettiği gibi, masa başı müzakerelerden daha farklı bir yapıya sahipti. Halkların, sivil toplumun ve medyanın da doğrudan rol oynadığı “istisnai” bir çabayı yansıtmaları açısından da önemliydi.

Kıbrıs Sorununun Avrupalılaşması: 1990'lı Yıllarda Türkiye'nin Kıbrıs Politikası

Kıbrıs meselesi 1990'larda Türk dış politikasında iki açıdan ele alındı: Güvenlik ve Avrupa Birliği. Meselenin güvenlik ayağı bir krize ilişkindi. Türkiye, tam da Kardak Krizi'nden sonra, bir de (Güney) Kıbrıs'la S-300 krizi yaşadı.

Kriz, Kıbrıslı Rumların 1997'de Rusya'dan S-300 füze sistemi almasıyla ortaya çıktı. Türkiye, S-300'leri bir savunma sisteminden ziyade hem KKTC'nin hem de Türkiye'nin güney kıyılarının güvenliğine bir tehdit olarak algıladı.¹²⁸ Bu sebeple gerek iktidardan gerekse askeri bürokrasiden çok sert tepkiler geldi. Bu tepkiler temel olarak, S-300 sisteminin Kıbrıs'a konuşlanması halinde Türkiye'nin buna "cevap vereceği" şeklinde oldu. Ancak S-300'ler sadece Türkiye-Yunanistan-Kıbrıs üçgenini ilgilendirmiyordu. Konunun NATO'yu ilgilendiren bir kısmı da vardı. Hatta, ABD'de Rusya'nın (Güney) Kıbrıs'a S-300 satmasını NATO'nun genişlemesine verilen bir tepki olarak gören bir grup da vardı. Türkiye de ABD ile ilişkilerinde bu konuyu gündemine almıştı. Örneğin, tartışmanın sürdüğü 1998'de ABD'ye bir veda ziyareti yapan dönemin Genelkurmay Başkanı İsmail Hakkı Karadayı, füzelerin Kıbrıs'a gelmesi durumunda Türkiye'nin "ne pahasına olursa olsun karşılık vereceğini" belirtmiş ve aynı zamanda Türk silahlı kuvvetlerinin ABD'den silah alımlarının Ege, Kıbrıs veya insan hakları gibi meseleler sebebiyle aksatılmaması gerektiğini söylemişti.¹²⁹ Sonuçta (Güney) Kıbrıs ve Yunanistan 1998'de hem Türkiye'nin tepkisi hem de ABD'nin baskısı ile S-300'lerin Kıbrıs yerine Girit'e konuşlandırılmasına karar vererek bir orta yol buldu. S-300'lerin (Güney) Kıbrıs'a gönderilmesi konusuna AB de olumlu bir tavır takınmamıştı. AB dönem başkanı Avusturya, S-300'lerin adaya alınmasından tamamen vazgeçilmesi gerektiğini belirtmişti.¹³⁰

Avusturya Dışişleri Bakanlığı'nın S-300'lerle ilgili yaptığı açıklama, bir başka açıdan da önemliydi. Avusturya aynı zamanda Kıbrıs sorununun ancak ABD ve AB işbirliği içerisinde çözülebileceğini belirtiyordu. Bu vurgu 1990'lı yıllarda Türk dış politikasının Kıbrıs'a bakışındaki ikinci önemli meseleye tekabül etmektedir: Kıbrıs'ın AB üyeliği. AB'nin 1990'lı yılların sonunda Kıbrıs'ı adada bir çözüm olmadan bünyesine katma kararı, Kıbrıs meselesini Avrupalılaştırmanın yanı sıra, meseleye taraf olan tüm ülkelerin birbiriyle olan ilişkilerine de yeni bir boyut kattı.

Bir önceki bölümde belirtildiği üzere, (Güney) Kıbrıs 1990 yılında AET'ye katılmak için başvuru yaptı. Yunanistan ve (Güney) Kıbrıs bu başvuru ile, üyelik hedefi güden bir başka ülke olan Türkiye'ye çözüm için birlik baskısının yapılmasını ve böylece adanın yeniden birleşmesini hedefliyordu.¹³¹ Sürecin sonunda Kıbrıs birleşmeyecek ancak Yunanistan ve (Güney) Kıbrıs'ın adayı Türkiye-AB müzakerelerinde bir baskı unsuru haline getirme amacı gerçekleşecekti.

(Güney) Kıbrıs'ın AB ile ilişkilerinde atılan her adım temel olarak Türkiye ve KKTC arasındaki ilişkileri de etkiledi. Örneğin, 1990'daki üyelik başvurusundan sonra Türkiye duruma tepkisini KKTC ile pasaportsuz seyahat ve gümrük birliği hedefi gibi bazı kararlar alarak gösterdi.¹³² Avrupa'nın Kıbrıs konusunda attığı daha sonraki adımlarının ardından da karşıt bir "entegrasyon" süreci gerçekleşecekti ancak bu konu sorunlardan azade değildi. Türkiye'nin AB ile ilişkilerinde Kıbrıs'ı "feda" edip etmeyeceği KKTC açısından dönem boyunca masada duran en önemli soru işareti oldu.

Diğer yandan KKTC Cumhurbaşkanı Denктаş 1990'da Rumların başvurusunun, (Güney) Kıbrıs'ın adanın tümünü temsil etmediği gerekçesiyle yasal olmadığını beyan etti. Ancak Türkiye ve KKTC'nin tüm itirazlarına rağmen, (Güney) Kıbrıs için AB süreci başlamıştı. 1994 yılında Brüksel, Malta ile birlikte Kıbrıs'ı da gelecek genişleme planlarının içine kattı. Bu tarihten sonra Yunanistan AB ile ilişkilerinde, Kıbrıs'ın yakın bir gelecekte birliğe üye olabilmesini, Türkiye'nin Gümrük Birliği'ne katılımının tam karşısına koydu.¹³³ Yunanistan'ın hem Türkiye ve AB arası ilişkilerde hem de AB genişlemesinin Doğu Avrupa ayağında veto hakkının olması birliğin Kıbrıs konusundaki duruşunu şekillendirdiği söylenebilir.

Bu bağlamda Mart 1995'te Türkiye ve AB arasında Gümrük Birliği sonuçlandırıldı. Yunanistan vetosunu kaldırmıştı ancak bu, Kıbrıs'ın üyeliğinin takvime bağlanması kararıyla aynı gün gerçekleşmişti. Gümrük Birliği konusunda istediğini alan Türk hükümetinin Kıbrıs ile ilgili karara karşı çıkmaması ve üstelik 2001 yılı itibarıyla (Güney) Kıbrıs ile bir ticaret sözleşmesi imzalaması gerektiğini kabul etmesi Türkiye'de Kıbrıs'ın feda edildiği şeklinde bir tartışma başlatırken, KKTC'de de bir güven sorunu ortaya çıkardı.¹³⁴ Ancak Aralık 1995'te Gümrük Birliği'nin yürürlüğe girmesinden üç gün önce Cumhurbaşkanı Demirel ve Denктаş yayınladıkları ortak deklarasyonla, Türkiye'nin adadaki garantörlüğünün devam edeceğini, KKTC'nin sesinin uluslararası arenada duyulabilmesi için Türk ve KKTC Dışişleri Bakanlıkları'nın daha yakın işbirliği yapacaklarını, Gümrük Birliği'nin KKTC ile ilişkileri engelleyici bir hüküm içermediğini, adada nihai çözüme ulaşıncaya kadar Türkiye'nin KKTC'nin güvenliğini sağlayacağını belirtti.¹³⁵ Denктаş'ın "KKTC'ye en güzel hediye" şeklinde özetlediği bu deklarasyonun *Cumhuriyet*'te aktarılan ortaya çıkış öyküsü ise aslında bu konuda kişi ve kurumlar arasında farklı düşüncelerin mevcudiyetini gözler önüne seriyordu. Deklarasyon, dönemin Dışişleri Bakanı Deniz Baykal'ın Demirel'i MGK öncesinde ziyaretinde ortaya atılmıştı, aslında Dışişleri Bakanlığı'nın bir projesiydi ve Demirel bu öneriyi benimsediği vakit Başbakan Çiller'i de "bilgilendirmişti".¹³⁶ Aynı gün ayrıca MGK da Çiller'i Kıbrıs'ta ödün vermemesi konusunda uyarıyordu. Gümrük Birliği ve Deklarasyon sürecinde müesses nizam kadar, koalisyon ortağı ve hatta kendi partisi de Çiller'i –o dönemin deyimile– KKTC'yi *satmakla* itham ediyordu.

Ancak Türkiye'de kurum ve kişiler arasında KKTC ve AB arasındaki dengeye dair olası düşünce farklılıklarına en azından bir süreliğine nokta koyan en önemli gelişme 1997'deki Lüksemburg Zirvesi'nde Kıbrıs da dahil olmak üzere "doğu genişlemesi" için başvuran tüm ülkeler aday ilan edilirken, Türkiye'nin reddedilmesi oldu. Bu durum, Türkiye ve KKTC arasında ayrıca bir bütünleşme planını beraberinde getirdi. Bu kez Ecevit ve Denктаş arasında yapılan bir deklarasyona göre, Türkiye ve KKTC arasında mali ve ekonomik birlik oluşturulmasına, iki ülke arasında Ortaklık Konseyi kurulmasına, ortak savunma kapsamında Türkiye'nin adada üsler kurabilmesine ve Kıbrıs'ı ilgi-

lendiren uluslararası toplantılara Türk heyetiyle birlikte KKTC temsilcilerinin de katılmasına karar verilmişti.¹³⁷

Lüksemburg Kararları'nın en önemli sonuçlarından biri, yukarıda da belirtildiği gibi Türkiye ve KKTC arasındaki bütünleşme çabasının “derinleşmesi”di. Bir diğer sonucu, KKTC'nin artık “konfederasyon” konusunu açık bir biçimde savunuyor oluşuydu. Üçüncüsü ve en önemlisi ise, AB'nin çözümüne pozitif katkı sunacağını düşündüğü Kıbrıs konusunda Türkiye üzerinde bir baskı unsuruna dönüşmüyordu. Ancak aynı zamanda, Türkiye'nin Lüksemburg'da aday ülke gösterilmemesiyle AB, Türkiye üzerinde çözüm için kura-bileceği baskı mekanizmasını kendi eliyle yok etmişti.¹³⁸ Bir başka deyişle, AB Türkiye'yi fazla uzakta tutmuştu.

Yunanistan bu stratejik hatanın farkındaydı. Fırat'ın da belirttiği gibi, Yunanistan her şeye rağmen Türkiye'yle sorunlarını AB çerçevesi içine alıp böylece üstünlük kurmak istiyordu ve bu nedenle Atina Lüksemburg Zirvesi'nden 1999'da gerçekleştirilecek Helsinki Zirvesi'ne kadar Ankara'nın üyelik perspektifini desteklediğini çeşitli şekillerde dile getirecekti.¹³⁹ Helsinki bildirisinde ise Türkiye'ye aday ülke statüsü verilirken, Kıbrıs'ın üyeliğinin ise çözüm olmadan gerçekleşebileceğine atıfta bulunulmuştu. Zaten üyelik tam da bu şekilde gerçekleşecek, 2004 yılında Annan Planı Rumlar tarafından kabul edilmeyince Kıbrıs çözümsüz bir biçimde yine de AB üyesi olacaktı.

Avrupa'nın Ötekisi? 1990'lı Yıllarda Avrupa Birliği ve Türkiye

Türkiye'nin Avrupa serüveninin 1990'lı yılları iniş ve çıkışlarla doluydu. 1995'te Gümrük Birliği'ne katılan Türkiye'ye, 1997'deki Lüksemburg Zirvesi'nde adaylık statüsü verilmemişti. İlişkilerin dibe vurduğu bu süreçten iki yıl sonra gerçekleşen Helsinki Zirvesi'nde ise tam tersine Ankara'nın adaylık statüsü onaylanmış ve ülkede “Avrupa coşkusu” ortaya çıkmıştı. Tüm bu süreçte Türkiye'nin AB ile ilişkilerinde özellikle Kopenhag Kriterleri ve dahası kimlik tartışmasının önemli yer tuttuğu görülmektedir.

Kopenhag Kriterleri, AB'nin 1993 yılında üyelik için belirlediği ve temelde üç ana başlık altında toplanmış kriterlerden oluşuyordu. Birinci kısım, demokrasi, hukukun üstünlüğü, azınlık hakları ve insan haklarını tesis ve temin edecek kurumları, ikinci kısım işleyen bir serbest piyasa ekonomisi ile birlik içinde ekonomik rekabetle başa çıkabilecek bir iktisadi yapıyı, üçüncü kısım ise siyasi, iktisadi ve finansal birlik hedeflerinin kabulünü ve bu hedeflerle ilgili yükümlülükleri üstlenebilme kapasitesini gerektiriyordu. 1997 Lüksemburg Zirvesi'nde AB Türkiye'yi, diğer ülkelerle benzer kriterler üzerinden değerlendireceğini söylese de aday olarak kabul etmedi. Bunun sebebi olarak bir taraftan Türkiye'nin Kopenhag Kriterleri'nin bir parçası olan insan hakları ve demokrasi konusundaki problemleri, diğer taraftan Kıbrıs'ta askeri kuvvetlerinin bulunması ve Yunanistan ile yaşadığı sınır sorunları gösteriliyordu.¹⁴⁰

Lüksemburg kararı Türkiye’de ciddi bir düş kırıklığı yarattı. Dönemin başbakanı Mesut Yılmaz, Ankara’nın da davet edildiği, bir nevi “teselli ikramiyesi” olan ve tüm aday ülkelerin katılımıyla gerçekleştirilecek Avrupa Konferansı’nı ve AB tarafından yapılması önerilen Katılım Öncesi Strateji’yi reddetti. Türkiye’nin aday ülke statüsü alamadığı ve KKTC ile ilişkilerini “entegre etme” çabasına girdiği bu dönemde, aslında birçok mesele de sorgulanmaya başlamıştı. Örneğin ABD’de, Türkiye’nin AB ile dibe vuran ilişkilerinin Batı’nın güvenliği için ne anlama gelebileceği bir endişe kaynağı haline gelmişti.¹⁴¹ Zaten, 1990’larda Türkiye’de yükselen siyasal İslam ve bunun Türkiye’nin dış politika yöneliminde ortaya çıkarabileceği bazı sonuçlar Batı için endişe kaynağıydı. Bu bağlamda, Türkiye’nin AB üyeliği aynı zamanda –dış politika da dahil olmak üzere– Batı’ya demirlenmesi anlamına geliyordu. ABD’nin 1997’den sonra Türkiye’nin AB üyeliğini desteklemesi buna ilişkin.

Sorgulanan bir diğer mesele ise daha derindi: Kimlik. Soğuk Savaş’ın sona ermesinden sonra Avrupa’nın nerede başlayıp nerede bittiği, Avrupa kimliğinin kimi içerip kimi dışarıda bıraktığı soruları önemli hale gelmişti. Bu sorular birçok kez, AB’nin doğruya doğru genişlemesi için sorulmuştu. Türkiye ise çok daha karmaşık bir vakaydı. Aydın-Düzgün’ün de belirttiği gibi Türkiye Avrupa’nın kendi kimliğini oluşturmada iki durumu temsil ediyordu:¹⁴² Daha çok sağın dillendirdiği bir pozisyon olarak homojen bir Avrupa kurgusunda tarihsel ve kültürel “öteki” olan Türkiye’nin karşısında konumlanan, liberal ve solun zihnindeki çok kültürlü Avrupa’ya katkı sağlayan Türkiye. Avrupa kültürel bağlamda Türkiye’yi iki farklı şekilde konumlarsa da zaman geçtikçe “öteki” anlayışının güç kazandığını söylemek mümkündür.

Ancak Ankara ile ilişkiler, bu bitmeyen –ve bitmeyecek– kültür tartışmalarına rağmen, 1999’da farklı bir yöne girdi. AB, 1997’de ilişkilerin dibe vurmasından iki yıl sonra Helsinki Zirvesi’nde Türkiye’ye adaylık statüsü verdi. Peki, iki yıl içinde bu karar neden değişmişti? Kuşkusuz birçok parametre vardı ancak kimsenin Türkiye’nin adaylığına itiraz etmemesi en belirgin sebeplerden biriydi.¹⁴³ Birincisi, 1997’de Almanya Türkiye’nin adaylığına itiraz eden ülkelerden biriydi. Ancak, 1999’a gelindiğinde Almanya’da iktidar değişmişti. Türkiye’nin üyeliğine Hristiyan Demokratlar’dan çok daha olumlu bakan Sosyal Demokratlar iktidara gelmişti. Bunun sonucu, Helsinki’de görülecekti. İkincisi, Türk-Yunan ilişkileri, 1999 itibarıyla Cem ve Papandreou ile yeni bir ivme kazanmıştı. Üstelik Yunanistan, Türkiye ile sorunlarını AB çerçevesi içinde çözmek istiyordu. O nedenle Atina, bu kez Türkiye’nin adaylığını açıktan destekleyecekti.

Ayrıca, AB Türkiye’ye baskı yaparak Kıbrıs meselesinde çözüme ulaşabileceğini düşünüyordu. Ancak 1997’de Türkiye’yi fazlaca uzaklaştırarak böyle bir olanağı kaybetmişti. Tam aksine, dünya kamuoyu artık iyiden iyiye Türkiye’nin Kuzey Kıbrıs’ı ilhak edebileceğini düşünüyordu. Kıbrıs’ı genişleme programına ilave etmiş AB’nin, Türkiye ile yeniden müzakere kapısı açması

gerekiyordu. Diğer taraftan, ABD de Türkiye'yi Batı çerçevesinde tutmak için Türkiye'nin üyeliğine destek vermeye başlamıştı.

Sonuç olarak, Helsinki Zirvesi'nin kararlarına göre Türkiye'ye –diğer aday ülkelerle aynı kriterlere tabi– bir adaylık statüsü verildi. AB'nin Türkiye'den talep ettiği iki husus vardı: Kopenhag Kriterleri'ni sağlayabilmesi ve dış politikasını AB'nin takip ettiği dış politikaya paralel hale getirmesi.¹⁴⁴ Türkiye birinci talep doğrultusunda, 2001'den başlayarak önemli adımlar attı. AKP'nin iktidara geldiği Kasım 2002'ye kadar Ecevit hükümeti Kopenhag Kriterleri paralelinde üç farklı uyum paketiyle yasalarında değişiklikler yaptı. Ancak dış politikasını AB'nin dış politika çıkarlarıyla bütünleştirmesi kolay olmadı. Zira eşgüdüm için Türkiye'nin Kıbrıs ve Ege sorunlarını BM çerçevesinde çözmesi gerekiyordu ki mevcut hükümet buna karşıydı. Bu açıdan Türkiye AB'den çok NATO çerçevesindeki dış politikasını devam ettiriyordu. Gözen'e göre, Türkiye'nin Kopenhag Kriterleri'ni sağlayabilmek için çalışması ancak dış politika çerçevesinde bir değişikliğe gitmemesi hedefine ulaşmasını zorlaştırıyordu.¹⁴⁵ Bu durum, hem 2001'deki 11 Eylül Saldırıları'nın yarattığı koşullar hem de Türkiye'de 2002 yılında AKP'nin iktidara gelmesiyle birlikte değişecekti.

Dış Politikada Karar Alma ve Uygulama: Kişiler ve Kurumlar

İki Cumhurbaşkanı ve Dış Politika: Özal ve Demirel

1990'lı yılların ilk birkaç senesi Özal'lı yılların son perdesiydi. Cumhurbaşkanı Özal'ın karar alma mekanizmalarındaki kontrolünü ve bunun yarattığı tepkiyi en iyi özetleyen vaka Körfez Savaşı oldu. Özal bu savaş sırasında anayasaya göre dış politika yapımında yetkili olan Bakanlar Kurulu'nu karar alma mekanizmasından dışlayıp “ipleri” kendi eline almaya çalışmıştı. Eylül 1990'da TBMM'nin açılış konuşmasını yaparken bir ay öncesinde çıkan kriz sırasında neler yaptığını anlatan Özal'a vekiller, “Başbakan ne yaptı?” diye sormuştu. Silahlı kuvvetlerin kullanılması konusunda TBMM'nin hükümete yetki vermesini “*tavsiye*” ettiğinde ise, milletvekilleri cumhurbaşkanına ANAP genel başkanı olmadığını, herhangi bir şeyi tavsiye edemeyeceğini ve meclisin üzerinde olmadığını söyleyerek tepki göstermişti.¹⁴⁶

Körfez Savaşı'na aktif katılım konusunda Özal'ın “tavsiye” ve planlarına tepki sadece meclisten değil, kendi bakanlarından ve genelkurmay başkanından da geldi. Savaş sırasında Dışişleri Bakanı Ali Bozer, Savunma Bakanı Sefa Giray ve Genelkurmay Başkanı Necip Torumtay istifa etti. Sefa Giray istifasını delege seçimlerine bağlamıştı ve Körfez Krizi ile ilgisi olmadığını belirtiyordu. Ancak böyle bir kriz sırasında Savunma Bakanı'nın istifası manidardı. Dışişleri Bakanı'nın istifasının arka planındaysa Özal'ın ABD Başkanı Bush ile görüşürken, ABD Dışişleri Bakanı'nın toplantıya katılması ancak mevkidaşı Bozer'in

alınmaması yatıyordu.¹⁴⁷ Daha sonra Genelkurmay Başkanı Necip Torumtay'ın istifası ise Özal'ın aksine askeri çevrelerin çatışmanın dışında kalma isteğinin yarattığı anlaşmazlık sonucu ortaya çıkmıştı.¹⁴⁸ Daha açık bir ifadeyle, Torumtay o dönemde Özal'ın gündeminde olan Türkiye'nin Kuzey Irak'tan cephe açmasına karşı çıkmıştı. Genelkurmay Başkanı, bunu hem askeri olarak sorunlu buluyordu hem de Özal'ın Musul ve Kerkük'ün ele geçirilmesi de dahil olmak üzere Kürt meselesindeki planlarına güvenmiyordu.¹⁴⁹ Sonuç olarak, Özal Irak konusunda karşısında birleşmiş bir cephe buldu. Hepsi farklı saiklerle olmak üzere, birçok kişi ve kurumun gösterdiği direniş karşısında Türkiye Irak'a asker göndermedi. Ordu, siyasal partiler, Dışişleri Bakanlığı ve hatta ANAP saflarından birçok kişi bu grubun içerisindeydi. Ancak yine de Körfez Savaşı, Özal'ın kurumları dışlayarak dış politika yapma anlayışının en önemli örneği olarak tarihe geçti.

Diğer yandan 1993'te Özal'ın ölümünden sonra cumhurbaşkanı seçilen Süleyman Demirel, aynı yasal çerçeve içerisinde fakat farklı bir siyasal ortamda ve siyasal mantıkla hareket etti. Demirel, Özal'ın aksine, anayasal çerçevenin içinde kalacağını belirtip devletin kurumlarının iyi işlemesi gerektiğini, bunun için de kurumlar arasında uyuma ihtiyaç olduğunu vurguluyordu.¹⁵⁰ Özal'dan bu bağlamda farklı olması Demirel'in dış politikayı tamamen Bakanlar Kurulu ya da diğer aktörlere bıraktığı anlamına gelmiyordu. Her şeyden evvel Demirel, koalisyonlar döneminde cumhurbaşkanlığı yapmış ve hatta kendi partisi DYP ile ilişkisini gevşetmiş bir liderdi. Buna göre dış politika meselelerine siyasetin karşısında devleti temsil ederek ve devlet kurumlarıyla işbirliği yaparak müdahalede bulunabiliyordu. Bunun bir örneği, Gümrük Birliği sürecinde Demirel'in Çiller'i *bilgilendirerek* KKTC lideri Denktaş ile yaptığı deklarasyondur. Temel olarak Türkiye'nin Gümrük Birliği'ne katılımının Kıbrıs'ı feda etmek olmayacağını gösteren deklarasyon iddialara göre Dışişleri Bakanlığı'nın görüşüydü. Ancak dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta, MGK'nın da Çiller'i bu dönemde Kıbrıs konusunda ödün verir bir tutum içinde olması nedeniyle uyarmasıydı.¹⁵¹ Bir başka örneğe, 1998'deki Suriye Krizi'ne bakıldığında ise Demirel'in hem kriz yönetiminde hem de ortak bir politikanın oluşturulmasında rol oynadığı görülmüyordu.¹⁵² İlk örneğin tersine Demirel herkesin üzerinde uzlaştığı politikayı devletin başı olarak daha güçlü bir hale getirmeye çalışmıştı. Bu örnekler, aslında Demirel'in istikrarsız bir dönemde yaptığı cumhurbaşkanlığında "devlet" in tarafında olduğunu dış politika özelinde gösteriyordu.

Belirleyici Bir Kurum: 1990'larda Dış Politika Süreçlerinde Ordu

Ordunun dış politikada oynadığı rol 1990'larda, önceki dönemlere kıyasla daha etkin bir hale geldi. Ordu, dış politikanın oluşturulması konusunda 1960'lardan itibaren hem teorik olarak hem de fiilen güçlenmişti. Ancak 1990'larda ordunun konumu, daha farklı bir hal aldı. Zira daha önce askerin

rolü genel olarak kabul edilmiş politikalarda değişime engel teşkil etme şeklindeyken, 1990'lı yıllarda doğrudan politika üretme biçimini almıştı.¹⁵³ Bu değişimin çeşitli sebepleri vardı. Kuşkusuz en önemlisi güvenlik söyleminin Türkiye'nin dış politikasını hâkimiyeti altına almasıydı. Kürt meselesi ve PKK ile savaş bu dönemde Türkiye'nin dış ve güvenlik politikasının odak noktasını oluştururken aynı zamanda ordunun dış politikadaki etkin konumunu da destekledi ve meşrulaştırdı.¹⁵⁴ Bir diğer sebep ise iç politik duruma ilişkindi. Bir taraftan, 1990'lı yıllar bir koalisyon dönemiydi ve iktidarın politika üretmediği durumlarda ordu "güç boşluğu"nu dolduruyordu.¹⁵⁵ Diğer taraftan, bazı zamanlarda güç boşluğu olmasa dahi ordu deyim yerindeyse kimin "patron" olduğunu göstermeye çalışıyordu.

Hem Türkiye'nin güvenlik ortamının hem de iç politik gelişmelerin silahlı kuvvetlerin dış politika yapımına direkt olarak etki etmesini en iyi şekilde örneklendiren gelişme Türkiye-İsrail ilişkilerinin 1990'lı yıllarda yakaladığı ivmeydi. İsrail ile kurulacak yakın ilişkiler özellikle ordunun tercihiydi. Bu şekilde Türkiye'nin güvenlikleşen dış politika ortamında her türlü diyaloga rağmen PKK konusunda geri adım atmayan Suriye'ye mesaj verildi. Ancak verilen tek mesaj Şam'a değildi. Türkiye'nin 1996'da İsrail ile yaptığı askeri işbirliği antlaşması Refah-Yol hükümeti döneminde imzalanmıştı. İsrail karşıtlığı, Türk dış politikasına İslam birliği gibi alternatif bir yol öneren Refah Partisi lideri Erbakan'ın siyasal söyleminin en önemli veçhelerinden birini oluşturuyordu. Erbakan, bu antlaşmaları ordunun zorlaması neticesinde imzalamıştı ve sonradan İsrail ile ilişkiler konusunda ordunun hükümeti tamamen dışladığını beyan etmişti.¹⁵⁶ İsrail ile ilişkilerin gösterdiği gibi, bu dönem ordu dış politikada sadece önemli değil, belirleyici bir aktör olmuş ve zaman zaman kendi görüşlerini sivil siyasete dayatmıştı.

Dış Politikada Koalisyon Hükümetleri

1991 ve 2002 yılları arasında 7 koalisyon hükümeti Türkiye'yi yönetti. 1960'lı ve 1970'li yıllar, Türkiye'ye koalisyon deneyimi kazandırmıştı. 1990'lar ise Türkiye'nin darbe sonrasında oluşan yeni anayasal ve siyasal düzeninde 2002'ye kadar sürecektir yeni bir koalisyonlar süreci başlattı. 1982 Anayasası'nın kurduğu çerçeveye göre, dış politikada asli karar mercii başbakan ve Bakanlar Kurulu'ydu. Ancak koalisyon ortaklarının pozisyonları, dış politika konusunda bazen uyum bazense tamamen farklı anlayışlar ortaya koydu.

Bu dönemde düşünsel olarak radikal farklılıkların olmadığı koalisyonlarda, partiler dış politika meseleleri konusunda uzlaşabilirken radikal ideolojik farklılıkların baskın olduğu koalisyonlarda partiler arası uyumsuzluk had safhaya ulaştı.¹⁵⁷ Bu konuda verilebilecek en yerinde örnek, Refah-Yol hükümetiydi. Hükümeti oluşturan Refah Partisi için bir İslam Birliği kurmak en önemli hedefken, merkez sağın temsilcisi DYP için Refah Partisi'nin Hristiyan

Kulübü olarak nitelediği AB ile ilişkiler ve Gümrük Birliği öncelikliydi. Koalisyon protokolü “hem Batılı ülkelerle hem de manevi ve tarihi değerlerle bağlı olduğumuz İslam ülkeleri, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve Balkan ülkeleri ile işbirliği daha da geliştirilecektir” diyor, Türkiye’nin mevcut antlaşmalarına bağlı kalınacağı belirtiliyor ancak “bu antlaşmaların milli güvenlik ve milli menfaatler aleyhine tatbikine meydan verilmeyecektir” diye şerh düşülüyordu.¹⁵⁸ Hem DYP hem de RP’ye uygun hale getirilmeye çalışılan dış politika ilkeleri, koalisyon sürecinde her iki partinin de kendi hedeflerini takip ettiği karmaşık bir uygulamaya dönüştü. Ancak 1990’lar boyunca iktidara gelen bazı koalisyonlar ortak bir politika takip etmeyi, aralarındaki “mücadeleye” rağmen başardı. Bu bağlamda koalisyon hükümetlerinin dış politika alanında tümden çatışmaya teşne olduğunu söylemek mümkün değildi.

Koalisyonların kendi ilişkilerine ek olarak, dış politika yapımında aktif sorumluluğa sahip diğer kurumlarla olan ilişkileri belirleyiciydi. Türkiye’de ordunun hâkim rolü ile cumhurbaşkanının aktif rolü hükümetleri dış politika yapımı ve yönetimi konusunda kısıtlıyordu. Kriz dönemleri bu açıdan önemliydi. Örneğin, Kardak Krizi sırasında askeri seçeneği savunan Çiller’e karşı Cumhurbaşkanı Demirel konunun bir çatışma olmadan diplomatik yollarla çözülmesi gerektiğini savunmuştu ve sonunda Demirel’in fikri doğrultusunda hareket edilmişti.¹⁵⁹

Diğer yandan dış politikanın düşünsel arka planı ve uygulamaları da farklı kurumlar arasında sorun teşkil edebiliyordu. Erbakan’ın ilk gezisini İran’a yapması ve sonrasında da Libya’ya gitmesi başbakanın İslamcı dış politika anlayışının bir ayağını oluşturuyordu. Libya gezisi, bir fiyaskoyla sonuçlanmasının yanı sıra, 28 Şubat’a giden yolda önemli bir mihenk taşı olacaktı. Kaddafi’nin Türkiye’ye –ülkenin ABD işgali altında olduğunu iddia ederek– gazetecilerin önünde hakaret etmesi ve Erbakan’ın bu hakaretlere cevap verememesi dış politika alanının ordu-hükümet arasındaki problemlili ilişkileri nasıl daha da gergin hale getirdiğine önemli bir örnek sunmaktadır.

Dönüşüm Zamanı: Soğuk Savaş Sonrasında Hariciye

1991’de Türkiye’nin çevresindeki jeopolitik durumun değişmesi, Dışişleri Bakanlığı’nın teşkilat yapısına da etki etti. Bakanlık, her şeyden önce teşkilat yapısını Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla beraber eski komünist coğrafyada ortaya çıkan siyasi değişikliklerle uyumlu hale getirmeye çalıştı.¹⁶⁰ Türkiye’nin bağımsızlığını ilan eden ülkeleri tanımasıyla birlikte o ülkelerde büyükelçilik açması böylesi bir gelişmeydi. Bakanlıkta hem Bağımsız Devletler Topluluğu hem de Balkanlar ve Kafkaslar ile ilgilenecek genel müdürlük birimleri de kurulmuştu. Türkiye’nin bu bölgelerde etkin politikalar izleme isteğine paralel olarak kurulacak Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) bugün Kültür ve Turizm Bakanlığı’na bağlı olsa da, o dönemde Dışişleri Bakanlığı çatısı altındaydı.

Bakanlık temel olarak statükocu bir kurumdu ancak 1990'lı yıllarda değişen dünyaya ayak uydurmanın ve o dünyada geri planda kalmamanın öneminin bilincindeydi.¹⁶¹ Dışişleri Bakanlığı değişen jeopolitik düzlemde bir aktör olarak etkin olmaya çalışırken aynı zamanda Türk dış politikasının çoğalan aktörleri içerisinde öncül rolünü kaybetmemek için de çaba sarf etti. Örneğin, 1990'lı yıllarda Türk dış politikasında iyice ön plana çıkan enerji konusundaki müzakerelerde Dışişleri Bakanlığı tek aktör değildi. Hazar'daki enerji kaynaklarının taşınacağı boru hattını belirleyen müzakere süreci sadece Rusya ile rekabet çerçevesinde gerçekleşmemiş, Türkiye'de Dışişleri Bakanlığı, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı ile BOTAŞ arasındaki bir güç mücadelesine dönüşmüştü.¹⁶² Bu örnek Dışişleri Bakanlığı'nın Türkiye'de dış politikanın uygulanmasında mücadele ettiği kurumların sayısının arttığını gösteriyordu. Ancak değişen dış politika gündeminde farklı kurumların sivrilmesine ek olarak, bu dönemde devletin dışındaki aktörlerin de alternatif bir mekanizma olarak ağırlığını artırdığı görülecekti. Bunlar kimi zaman Dışişleri Bakanlığı'nın uyguladığı politikaya paralel, kimi zaman da karşıt bir tavır alacaktı. Bakanlık ise, bir taraftan Türkiye'nin "statükocu" kurumlarından birini oluştururken, diğer taraftan otoritesine gelebilecek meydan okumalara karşı hazırlanmaya çalışacaktı.

Yeni ve Eski Pazarlar: 1990'lı Yıllarda Türk Dış Politikasının Politik Ekonomisi

Bir Entegrasyon Modeli Olarak Ekonomi

1980'li yıllarda Türkiye'nin değişen iktisadi modeli, Türk dış politikasının ekonomik altyapısını oluşturmuş, hatta Özal'lı yıllarda bazen dış politika iktisadi dinamiklere indirgenmişti. Türk dış politikasının 1990'lı yıllarında hâkim söylem çoğunlukla güvenlik etrafında örülse dahi, Türkiye'nin hem iktisadi modeli hem de finansal durumu izlenen politikalarda ekonominin önemini sürdürmesi anlamına geliyordu.

1990'ların başı Türkiye'nin uyguladığı ihracata dayalı büyüme modeli için bazı olumlu gelişmeler sundu. Eski komünist coğrafyada bağımsız devletler kurulmuştu ve bu devletler serbest piyasa ekonomisine geçme aşamasındaydı. Bu nedenle, Türkiye için Balkanlar'dan Orta Asya'ya uzanan bu coğrafya siyasi olduğu kadar ekonomik önem de taşımaya başlamıştı. Zira bağımsızlığını yeni kazanan bu ülkeler aynı zamanda Türk malları ve inşaat sektörü için yeni pazarlar anlamına geliyordu. Ancak bu noktada belirtilmelidir ki, bu ülkeler henüz geçiş aşamasındaydı. Yani sorunsuz işleyen bir serbest piyasa ekonomisini henüz kurmuş değillerdi. Ancak yine de önceki sayfalarda da belirtildiği gibi, 1990'ların sonunda Orta Asya'ya 2.500'e yakın şirket yatırım yapmıştı ve bölgeyle ticaret 1992'de 145 milyon dolarken 1999'da 5,6 milyar dolara yükselmişti.¹⁶³ Bu dönemde Türkiye'nin çevresiyle yaptığı ticaret artmaya başlamıştı.

Rusya, 1990'larda Türkiye'nin çevre bölgelerle yaptığı ticaret açısından en önemli partnerlerinden biriydi. Aslında 1990'larda Türkiye ve Rusya'nın siyasal alanda bazı problemleri mevcuttu. Birincisi, Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkasya'da özellikle Batı'nın desteğiyle bölgesel bir güç olma çabası, Rusya için sorun teşkil ediyordu. İkincisi, Türkiye'nin Çeçenistan sorununda takındığı tavır Moskova ve Ankara hattında gerginlik yaratıyordu. Bu sebeple üçüncü bir sorun olarak, Rusya'nın PKK'ya verdiği destek bulunuyordu. Ancak, tüm sorunlara rağmen, 1990'larda Türkiye ve Rusya ilişkileri ticari ve iktisadi alanda çok önemli bir ivme kazanmıştı. Öniş ve Yılmaz'ın "bölümlendirme" (*compartmentalization*) olarak adlandırdığı strateji ile iki ülke siyasi ve ekonomik meseleleri birbirinden ayırabiliyor ve böylece işbirliği yapabiliyordu.¹⁶⁴ Bu bağlamda, 1990'lı yıllarda iki ülke arasındaki ticaret önemli ölçüde arttı. Rusya Türkiye'ye doğalgaz ve petrol satarken, Türkiye'nin Rusya ile ilişkisi çoğunlukla tüketim malları ve inşaat sektörü üzerinden gerçekleşti. 1990'larda ticari ilişkilere ayrıca bavul ticareti de damga vurdu.

Bu dönemde Türkiye, çevre coğrafyayla olan ekonomik ilişkilerini bölgesel ve çok taraflı bir şekilde de yürütmeye çalıştı. 1992'de kurulan Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü böylesi bir hedefe sahipti. Ancak bu örgütün başka amaçlarının olduğunu da söylemek gerekir. Dışişleri Bakanlığı'nın çıkardığı *Uluslararası Ekonomik Sorunlar Dergisi*'nde yayınlanan bir makaleye göre, teşkilatın hedefi Karadeniz'i barış, istikrar ve refah bölgesi haline getirmek ve çok taraflı ekonomik işbirliği bu hedefe ulaşmak için seçilen bir yöntemdi.¹⁶⁵ Yani üye ülkeler arasında ticareti artırmak –hatta bir serbest ticaret bölgesi kurmak– yatırımları ve turizmi teşvik etmek ve vize işlemlerini kolaylaştırmak gibi hedefleri olan bu bölgesel girişim, ekonomik işbirliği arttıkça ülkeler arasındaki problemlerin önlenebileceği gibi bir mantığa sahipti. Zaman geçtikçe üye devletlerin gerçekten işleyen bir bölgesel-siyasi örgüt oluşturma gibi hedeflerinin olmadığı görüldü. Daha doğrusu, Gürcistan-Rusya, Ermenistan-Azerbaycan, Türkiye-Yunanistan gibi üye ülkeler arasında ekonomik entegrasyon ile çözülemeyecek derecede ciddi bazı siyasi-askeri sorunlar vardı. Ancak yine de örgüt, eski komünist ülkelerin kapitalist ekonomiye uyum sağlayabilmeleri için bir platform oldu.¹⁶⁶ Bu haliyle 1990'lı yıllarda Türkiye'nin ticarete dayalı serbest piyasa ekonomisini destekler bir nitelik kazandı.

Ancak kuşkusuz Türk dış politikasında ticari bağlantıların siyasi işbirliğine, hatta daha ileri bir ifade ile siyasi entegrasyona dönüşmesi umulan en önemli mesele, AB ile Gümrük Birliği sürecinin tamamlanmasıydı. Zaten 1963 yılında imzalanan Ankara Antlaşması'na göre, Türkiye antlaşmadan doğan yükümlülüklerini yerine getirdiği vakit, topluluğa katılım konusu da gözden geçirilecekti.¹⁶⁷ Böylece, 1995'te Türkiye ve AB arasında Gümrük Birliği Antlaşması imzalandı ve Türkiye 1996'dan itibaren Gümrük Birliği'nin bir parçası olarak AB ile ticarete gümrük tarifelerini kaldırmayı ve AB dışındaki ülkelerle yaptığı ticarete AB'nin uyguladığı gümrük oranlarını uygulamayı yükümlendi. Türkiye, bu şe-

kilde AB üyeliğine bir adım daha yaklaştığını düşünüyordu ki bunun aslında çok da isabetli olmadığı kısa zamanda görülecekti. Gümrük Birliği'nin Türkiye'nin ekonomisi açısından bazı olumlu ve olumsuz sonuçları oldu. Bir taraftan Türk endüstrisi bu şekilde daha rekabetçi bir hale geldi. Diğer taraftan Türkiye'nin Gümrük Birliği'ne eklenmesi AB üyeliği perspektifinden ayrı düşünülmemiştir. Fakat AB'ye üye olamaması sonucu Türkiye, üçüncü ülkelere uygulanan gümrüklere etki edemediği için Gümrük Birliği dönem dönem sorun yarattı.¹⁶⁸ Gümrük Birliği'nin Türk ekonomisine olumlu ve olumsuz etkileri, Ankara ve Brüksel arasındaki anlaşmanın olası revizyonu bugün hâlâ tartışılmaktadır.

Enerji Rekabeti ve İşbirlikleri

Bu dönemde Türk dış politikasında özellikle önem kazanan bir başka husus ise, enerji konusu oldu. 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte Hazar Havzası'ndaki hidrokarbon rezervlerinin geleceğine ilişkin hem devletlerin hem de petrol şirketleri gibi devlet dışı aktörlerin birbirleriyle rekabet ettikleri bir süreç başladı. Eski Sovyet coğrafyasındaki enerji kaynaklarının aktarımı Sovyetler Birliği dönemi boyunca Rusya üzerinden gerçekleşmişti. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra bu altyapı kullanılmaya devam edildi. Ancak bölge devletleri için petrol ve doğalgazın dünya pazarlarına ulaşması kadar bu aktarımın Rusya dışında bir güzergâhtan gerçekleşmesi de önemliydi zira bu ülkelerin iktisadi ve siyasi bağımsızlıkları ancak bu şekilde temin edilebilirdi.¹⁶⁹ Bu bağlamda Türkiye, konumu itibarıyla enerji konusunda yeni ve önemli bir aktöre dönüştü. Hazar enerji kaynaklarının Anadolu üzerinden geçerek Batı'ya sevk edilmesi Türkiye için iki açıdan önemliydi. Birincisi Türkiye, petrol ve doğalgaz ithalatçısı konumunda bir ülkediydi. Hazar enerji kaynaklarını Batı'ya iletecek olan boru hatlarının Türkiye'den geçmesi ülkenin kendi enerji güvenliği açısından önemliydi. Daha açık bir ifade ile Türkiye artan enerji gereksinimini bir kesinti olmadan –ve aynı zamanda daha uygun bir fiyata– karşılamak istiyordu. İkincisi ise, Türkiye'nin Doğu ile Batı arasında bir enerji koridoru olabilmesi jeopolitik konumunu güçlendirmesi anlamına gelecekti.

Azerbaycan petrollerini dünya pazarlarına taşıyacak boru hattının güzergâhı konusu Türkiye ve Rusya arasında bölgeye dair bir başka rekabet alanı olarak ortaya çıktı. Türkiye Bakü-Ceyhan Boru Hattı'nı önerirken, Rusya Novorossiysk hattını öneriyordu. Bakü-Novorossiysk boru hattı Sovyet döneminden beri mevcuttu ancak Grozni ve Bakü arasında ters yönde işliyordu. Türkiye'nin Bakü-Ceyhan Boru Hattı projesi ise temelde ABD'nin çıkarlarıyla uyumluydu zira her iki ülke de Rusya ve İran'ın bölgedeki gücünü azaltıp iktisadi ve ticari olanaklardan yararlanmayı hedefliyordu.¹⁷⁰ Sonuca, birkaç yıl içinde çatışan çıkarları bağdaştıracak şekilde ulaşıldı. 1996'da Novorossiysk hattıyla ilgili bir sözleşme imzalandı ve hat 1997'den itibaren işlemeye başladı. 1998'de ise, ABD'nin gözlemci sıfatıyla bulunduğu bir toplantıda Türkiye,

Azerbaycan, Gürcistan ve Kazakistan cumhurbaşkanları Hazar enerji kaynaklarının birden fazla hatla dünya pazarlarına ulaşmasının bölgedeki istikrara katkı sunacağını vurgulayan Ankara Bildirgesi'ni imzaladı.¹⁷¹ Hattın yapımına ilişkin antlaşmalar 1999'da imzalandı. Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı, 2006'dan itibaren işlemeye başladı.

Bu dönemde “boru hattı” siyasetine ilişkin bir başka gelişme ise, doğalgaz konusunda yaşandı. Türkiye ve Rusya Aralık 1997'de “Karadeniz Altından Doğalgaz Taşınmasına İlişkin Antlaşma”yı imzalamıştı. *Mavi Akım* Antlaşması'na göre hattın Karadeniz'in altından geçerek Samsun'a ulaşınca kadarki kısmını Gazprom, Türkiye topraklarındaki bölümünü de Botaş inşa edecekti ve Rusya her sene Türkiye'ye bu hat üzerinden belirli miktarda doğalgaz satacaktı.¹⁷² *Mavi Akım* projesiyle Rusya'dan doğal gaz satın alınması Türkiye'nin enerji ihtiyacı düşünüldüğünde birçok kesim tarafından olumlu karşılandı. Ancak o dönemde Türkiye'nin başka bir boru hattı (*Trans-Hazar*) ile Türkmen gazını Türkiye'ye getirmek ve Türkiye'den de Avrupa'ya taşımak gibi bir projesi vardı. *Mavi Akım*'ın o projeyi yavaşlatacağı –veya ortadan kaldıracacağı– endişesi, mecliste Rusya ile yapılan antlaşmanın onay sürecinde sık sık dile getirildi.¹⁷³ Proje, bu yönüyle hem Türkmenistan hem de ABD tarafından eleştirildi. Türkmenistan, Rusya'nın amacının Hazar geçişli hatları geciktirmek olduğunu söylerken, ABD *Mavi Akım*'a karşı olmadıklarını ancak bölge ülkelerinin birden fazla projeyi aynı anda tamamlamalarının biraz zor olduğunu vurguladı.¹⁷⁴ Sonuç olarak, Trans-Hazar tahmin edildiği gibi gündemden düştü. Türkiye gelen tüm eleştirilere rağmen *Mavi Akım* projesinde kararlı davrandı. 1990'ların sonunda *Mavi Akım*, Türkiye ve Rusya arasındaki ilişkilerin daha iyi bir noktaya gelmesinde rol oynayan en önemli faktörlerden biri olmuştu.

Kimliğini Arayan Ülke: 1990'lı Yıllarda Türkiye Algısı

1990'lı yıllarda kimlik meselesi küresel bazda gündeme otururken, Türkiye'nin kimliği de hem ülke içinde hem de ülke dışında uzun süre tartışıldı. Ne içteki ne de dıştaki tartışmalardan tek bir Türkiye panoraması çıkarmak mümkündü. 1990'lar boyunca Türkiye'nin öne çıkan yahut çıkarılan kimliği de kısa aralıklarla değişime uğradı. Bazı dinamikler geçmişten geliyordu. Örneğin insan haklarına dair yaşanan ihlallerin sık sık gündeme getirilmesi 1980'lerden 1990'lı yıllara uzanan bir devamlılık içeriyordu. Ancak bu da bazen unutulup bazen hatırlanıyordu.

Fakat özellikle Batı'da, Türkiye'nin 1990'lı yıllara özgü öne çıkarılan bazı başka kimlikleri de olacaktı. Bunlardan biri bir “bölgesel güç” olarak Türkiye'ydi. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından hemen sonra Türkiye'nin Balkanlar'dan Orta Asya'ya uzanan coğrafyada oynayabileceği rolün önemli olduğunu düşünen Batı, Türkiye'yi aynı zamanda bu bölgede bir rol model olarak niteliyordu. Bir gazete makalesinde, “Washington, Türkiye'yi bir ülkeden ziyade,

eski bir jargon ile, NATO'nun güneydoğu kanadında konumlanmış bir Soğuk Savaş varlığı olarak görmeye alışmıştır" deniyor ve Türkiye'nin artık çalkantılı bir mahallenin merkezinde önemli bir role sahip olduğu ekleniyordu.¹⁷⁵ Bir başka makalede, Avrupa'nın uzun yıllar gönülsüz gelin, Türkiye'nin ise bir âşık rolünde olduğu Türkiye ve AB ilişkilerinde artık kur yapmak zorunda kalacak tarafın Avrupa olabileceği söyleniyordu.¹⁷⁶ Zira Türkiye artık "bölgesel güç" olmuştu ve tüm bu makaleler onu, istikrarsız ve çatışmalı bir bölgede bir istikrar abidesi olarak gösterme eğilimindeydi. Oysa bu algıyı aşır gerçeklere baktığınızda ülke, tarihinin en istikrarlı dönemini yaşamıyordu. Ancak o dönemde bölgesel bir güç ya da rol model olarak konumlandırılması ve resmedilmesi hem Batılı ülkelerin hem de Ankara'nın çıkarlarına hizmet ediyordu.

Türkiye'nin öne çıkan rol modeli birkaç sene sonra yerini başka bir tartışmaya bıraktı: Siyasal İslam'ın yükselişi. Bu, Türkiye'nin rol modeli ile çelişki içinde olan bir kimlikti. Zira atfedilen rol modelinin en önemli unsuru Müslüman bir ülkenin laik bir devlet yapısına sahip olmasıydı. Ancak Refah Partisi'nin yükselişi, Türkiye'nin bu kimliğinin değişip değişmeyeceği konusunda soru işaretlerini de beraberinde getirdi. Refah Partisi'nin seçimi kazanmasıyla birlikte Türkiye'nin diğer sorunları da hatırlanmaya başlandı. Bu yazılara göre, Türkiye kendi azınlığına karşı savaşıyordu, insan hakları sicili kötüydü ve şimdi de seküler yapısı İslam'ın meydan okumasıyla karşı karşıyaydı.¹⁷⁷ Üstelik diğer taraftan, radikal İslam ile mücadele ettiğini düşünen ordunun siyasete müdahalesi de demokratik bir eksiklikti. Sonuçta, Siyasal İslam'ın yükselişi ile birlikte Türkiye, daha kırılgan resmedilir olmuştu. Rol modelik kavramsallaştırmasına ait laik-demokratik ülke imajı artık yoktu.

Türkiye'nin bu kırılgan halinden kurtulabilmesinin bir yolunun AB üyeliği –hiç olmazsa adaylığı– olduğu düşünülüyordu. 1997'de aday listesine eklenmeyen Türkiye için, 1999'da aday olarak kabul edilip edilmeyeceği sorusunun orta yerinde bir başka soru bulunuyordu: Türkiye Avrupalı mıdır? Kuşkusuz bu soru 1990'larda ortaya çıkmamıştı ve bu yıllarda da yanıtlanamayacaktı. Fakat dönemin ruhunu da yansıtan bir şekilde "Avrupa'nın nerede başladığı ve bittiği" sorusu ön plana çıkarken, Türkiye'nin bu Avrupa'ya ait olup olmadığı özellikle adaylık konusu üzerinden sık sık sorgulandı. Bu yorumlara göre, Türkiye'nin adaylığı çatışma ve güvensizlik üzerine kurulu bir tarihi de değiştirecekti.¹⁷⁸ İsmail Cem 1997'de, "Avrupa kültürü, AB'nin resmi olarak iddia ettiği gibi –yani demokrasi, insan hakları, hukukun üstünlüğü, cinsiyet eşitliği ve laiklik gibi faktörlerle– tanımlanıyorsa, o zaman bazı konularda daha fazla ilerlemeye ihtiyaç duyulmasına rağmen, biz Avrupa kültürünü 75 yıldır paylaşıyor ve ona katkıda bulunuyoruz" demişti.¹⁷⁹ Ancak, 1999'da Türkiye'nin adaylığından sonra, Cem'in söylemlerine meydan okuyan çok kişi/kurum olacaktı. Bir başka deyişle Türkiye'nin adaylığı ne iddia edildiği gibi bir tarih değiştirecekti, ne de Türklerin "Avrupa'nın ötekisi" olma durumu sona erecekti.¹⁸⁰ Türkiye'nin kimlik arayışı ise 21. yüzyılda farklı söylemlerle devam edecekti.

Genel Değerlendirme

Türkiye 20. yüzyılı kapatırken birçok değişimle aynı anda uğraşmak zorunda kaldı. Öncelikle Sovyetler Birliği dağılmış ve uluslararası sistem değişmişti. “Tek kutupluluğun” yaşandığı bir dünyada küreselleşmeden yerel istikrarsızlıklara kadar anlaşılması gereken birçok dinamik vardı. Bu dinamiklerin hepsi 1990’larda Türk dış politikasını etkileyen önemli birer faktör oldu. Dönem Türk dış politikası için şu soruyla açıldı: “Türkiye stratejik önemini kaybetmiş miydi?” Bu sorunun cevabı sadece Ankara’nın bu dönemdeki özel çabasıyla değil, Türkiye coğrafyasının yakınında yaşanan gelişmelerle de verildi. Körfez Savaşı’ndan sonra Türkiye, bu kez Sovyetler Birliği’nin dağılmış olduğu bir coğrafyaya rol model olma amacı güttü. Adriyatik’ten Çin Seddi’ne kadar doğmakta olduğu düşünülen bir kuşakta Türkiye’nin katkı verebileceği birçok şey olduğu tezi Batı tarafından özellikle desteklendi. Ancak, bu coğrafyada ortaya çıkan istikrarsızlıklar Türk dış politikasının önüne dikkat kesilmesi gereken gelişmeleri koydu. Ankara, ayrılıkçı hareketler konusunda hassas davranmaya gayret etti. Zira dönem boyunca Türk dış politikasını belirleyen en önemli faktörlerden biri Kürt meselesiydi. Türkiye’nin “düşük yoğunluklu savaş”ı, Irak ve Suriye ile ilişkileri derinden etkiledi. Hatta Türkiye’yi Suriye ile savaşın eşğine getirdi, İsrail ile yaklaştırdı. Güvenlik, 1990’lı yıllarda dış politikanın temel söylemini oluşturdu.

Türk dış politikası bu yıllarda, Türkiye-Yunanistan-Kıbrıs üçgeninde de zaman zaman kriz anlarıyla baş etmek zorunda kaldı. Örneğin, Kardak Krizi Ege Denizi’ndeki bir gerginliğin bir anda kuvvet kullanımına dönüşebileceğini gösteriyordu. Ancak Türkiye’nin Yunanistan ile ilişkilerinde ve Kıbrıs meselesinde dikkate alması gereken bir başka faktör iyiden iyiye bu konulardaki gücünü artırıyordu: Avrupa Birliği. AB, özellikle 1990’lı yılların ikinci yarısında hem Kıbrıs hem de Ege sorununu Türkiye’nin AB üyeliği ile özdeşleştirmeye başladı. Türkiye’nin AB yolculuğu uzun ve çetrefildi. 1990’larda ise dalgalanma eğiliminde oldu. Türkiye Gümrük Birliği’ne katıldı, bir yıl sonra adaylık listesine alınmadığında Birlik ile ilişkilerini dondurdu, iki yıl sonrasında ise AB adayı olarak ilan edildi. Ezcümle, Türkiye Soğuk Savaş’ın ertesinde on yıl kadar bir süre, birbirinden çok farklı meseleleri ve kriz anlarını yönetmeye çalıştı.

Bu on yılda Türk dış politikasını oluşturan ve uygulayan kişi ve kurumlar farklı dönemlerde ön plana çıktı. Cumhurbaşkanı, ordu ve hükümet(ler) zaman zaman yetki ve sorumlulukları ile ilgili sorunlar yaşadı. Körfez Savaşı sırasında Özal’ın dış politikaya müdahil olma biçimi istifalar getirirken, 1990’ların ortalarında ordunun belirleyiciliği önemliydi. Döneme damgasını vuran koalisyon hükümetlerinde ortaklar bazı zamanlarda dış politikada uyumlu olmaktan uzaktı. 1990’lı yıllarda takip edilen Türk dış politikasının iktisadi boyutunda ise bazı yeni aktörler ve yeni kurumlar vardı. Eski komünist coğrafyada bağım-

sızlıklarını kazanmış ülkeler Türkiye'ye yeni pazar olanakları sunarken, enerji konusu ve boru hattı politikası dış politikanın yeni gündemlerini oluşturdu.

1990'lı yıllara damgasını vurmuş “kimlik” meselesi, Türkiye'nin Batı'da nasıl algılandığı konusunda da önemli bir rol oynadı. Batı, Türkiye'yi farklı dönemlerde farklı şekillerde tanımladı. Kimi zaman rol model olan Türkiye'ye, kimi zaman siyasal İslam'ın yükseldiği ve Batı'ya demirlenmesi gereken bir ülke gözüyle bakıldı. Avrupa Birliği ile ilişkiler temelinde yükselen “Türkiye Avrupalı mıdır” sorusuysa 1999'da belli belirsiz bir “olabilir” cevabı almış gibi görünse bile, sonraki yüzyılın en önemli soru işaretlerinden birini oluşturacaktı.

IX

21. Yüzyıl Oluşurken: Avrupa'dan Afroavasya'ya Türk Dış Politikası (2002-2011)

Bir kere biz Afroavasya'nın tam merkezindeyiz, en optimum noktasındayız; Asya ve Avrupa kıtalarında topraklarımız var, Afrika'ya komşu haldeyiz. Yine tek bir bölgeyle izah edilmeyecek, tek bir kıtayla izah edilmeyecek bir coğrafi etki alanımız var; Avrupa ülkesiyiz, Asya ülkesiyiz, Balkanlar, Kafkaslar, Ortadoğu, Karadeniz, Akdeniz, Körfez, Hazar ülkesiyiz. Dolayısıyla, Türk dış politikası bütün bu bölgeleri kuşatan bir stratejiye dayanmak zorundadır. Bu da yetmez, ikinci sabit parametresi her toplumun tarihtir. Çok güçlü tarihi birikimimizle ta Çin sınırlarından Orta Asya'ya, Asya'ya, Somali'ye kadar uzanan bütün kuşaklarda akrabalık bağlarıyla, çok yoğun tarihi bağlarla irtibat halinde olduğumuz topluluklarla birlikte yaşıyoruz ve bu topluluklar Türkiye'den çok ciddi beklentiler içinde. Ülkeler bazında, topluluklar bazında Türkiye üzerine düşeni yapmak zorunda.¹

Ahmet Davutoğlu

2002 yılı Türkiye için bir dönüm noktası oldu. 2001 yılında kurulan Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP), 3 Kasım 2002'de yapılan genel seçimlerde yüzde 34'lük oy oranına ulaşarak mecliste tek başına hükümeti kuracak sandalye sayısını buldu. Partinin kurucuları *Milli Görüş* geleneğinden geliyordu. Bunun iç siyasette yarattığı tartışmalar bir tarafa, dış siyasete nasıl bir etkisinin olacağı herkes açısından merak konusuydu. Zira Refah Partisi geleneği, fazla bir uygulama alanı bulamasa da, 1990'larda AB karşıtlığı ile birlikte İslam Birliği düşüncesini temel alan bir dış politika söylemi oluşturmuştu.

Oysa AKP, içinden geldiği siyasi gelenekten farklı olarak iktidarının ilk yıllarında AB üyeliği için gereken reformları –iç siyasi hedeflere de bağlı olarak– yerine getirmeyi tercih etti. Yukarıda sözleri alıntılanan ve AKP döneminde sırasıyla dış politika danışmanlığı, Dışişleri Bakanlığı ve Başbakanlık görevlerinde bulunmuş Ahmet Davutoğlu, Türkiye'yi Türk dış politikasında hiç kullanılmamış bir kavram olan “Afroavasya” coğrafyasının içine oturttuğu

konuşmasının devamında, ülkenin hedeflerini sıralarken ilk başta AB üyeliğini anmıştı. Bu, 2009'un perspektifinden ilginçti fakat AKP'nin dış politikasının kronolojisine de uygundu. Zira AKP iktidarının ilk döneminde, gündemi meşgul eden başlıca meseleler, 2003'te TBMM'de reddedilen Irak tezkeresi sonucunda ABD ile yaşanan krizle birlikte, AB üyeliği, buna bağlı olarak Kıbrıs meselesi ve Annan Planı olacaktı.

Fakat 2000'li yıllarda Türkiye sonradan çokça tartışılacak olan *komşularla sıfır sorun politikasını* da uygulamaya başladı. Bu politika AB ile ilişkiler ve Kıbrıs konusuyla beraber düşünüldüğünde, 1990'larda bir hayli "güvenlikleşen" Türk dış politikasını gayri-askerileştirme çabası olarak yorumlanabilir. Tüm bu süreci ise, iç politikadaki tartışmalardan bağımsız analiz etmek neredeyse mümkün değildir.

Ancak bu dönemdeki dış politika ne sadece komşularla sıfır sorun politikasına ne de sadece gayri-askerileştirmeye indirgenebilir. Zira AKP, Refah Partisi gibi bir İslam Birliği'nden bahsetmese de, Türkiye'nin bu dönemde farklı coğrafyalarla kurduğu ilişkinin ticaret devleti (*trading state*) ve yumuşak güç (*soft power*) gibi kavramsal boyutlarına ek olarak yeni Osmanlıcılık (*neo-Ottomanism*) gibi tartışmalı alanları da bulunuyordu. Ortadoğu gibi bazı bölgeler özelinde düşünüldüğünde, bölge ile iyi ilişkiler tesis etmek aynı zamanda bir kimlik meselesiydi. Türkiye bölgeye, Davutoğlu'nun deyimıyla tarihsel ve kültürel olarak sıkı bağlarla bağlıydı. İktidar bu dönemde hem genel olarak hem de Ortadoğu çerçevesinde *proaktif dış politika* takip ettiğini ilan edecek ve kendisini, statik bulduğu 20. yüzyıl dış politikasına karşıtlık temelinde tanımlayacaktı. Kısacası bu dönemde Türkiye zamanla, içeriği biraz müphem bir "merkez ülke" olma çabası gösterecekti.

2000'li yıllar dış politika yapımındaki kişi ve kurumların da dönüştüğünü gösterdi. Geniş anlamda dış politikanın çok çeşitli kurumlarla uygulanması, bu dönemde özellikle ön plana çıktı. Örneğin TİKA –artık– başbakanlığa bağlı bir birim olarak kamu diplomasisi faaliyeti yürüttü, Yunus Emre Enstitüleri kültür diplomasisi görevi icra etti. Kısacası diplomasi sadece Dışişleri Bakanlığı nezdinde uygulanmadığı gibi devlet dışı aktörlerin de etkisini artırması dış politika yapımını karmaşıktırdı. Dış politikanın politik ekonomisine bakıldığında ise 2000'lerde Türkiye'nin, 1980 sonrası döneme paralel olarak, ancak o dönemden çok daha etkin bir biçimde "ticaret devleti"ne dönüştüğü görülüyordu. Ankara'nın uyguladığı yumuşak güç araçlarının birçoğu Türk dış politikasının iktisadi altyapısıyla yakından ilişkiliydi. Dünya basınına bakıldığında ise, dönemin büyük bir bölümünde Türkiye'nin yükselen bir yıldız olarak resmedildiği görülüyordu.

21. yüzyılın ilk on yılında hem dünya hem de Türkiye değişiyordu: Dünya 11 Eylül sonrasını, Türkiye ise kurumlar arası güç mücadelesini yaşıyordu. 21. yüzyıl Türk dış politikasının ilk on yılı, bu dinamiklerin üzerinde oluşturulup uygulanacaktı.

Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Yeni Bir Aşama: 11 Eylül Saldırıları ve Uluslararası Sistemin Dönüşümü

11 Eylül 2001'de radikal İslamcı El-Kaide örgütü kaçırdığı uçaklarla, New York'ta Dünya Ticaret Merkezi'nin İkiz Kuleler'ine ve Pentagon'a terör saldırıları düzenledi. 21. yüzyılın ilk on yılını ve hatta sonrasını belirleyecek bu saldırılarda üç bine yakın kişi hayatını kaybetti. Dönemin ABD Başkanı George W. Bush, ABD'nin teröre karşı küresel bir savaş (*Global War on Terror*) ilan ettiğini duyurdu. Saldırının Amerikan topraklarında gerçekleştiğini ancak aslen medeni dünyanın ruhuna yönelik olduğunu söyleyen Bush'a göre bu, "terör ihraç etmeye çalışan, terörü destekleyen veya koruyan hükümetlere karşı" bir savaştı.²

Bu savaş kendisini önce Afganistan'ın işgalinde gösterdi. Ekim 2001'de ABD, El-Kaide ve lideri Usame bin Ladin'in Taliban rejimi tarafından himaye gördüğünü iddia ve ilan ederek, Afganistan'a karşı *Sürekli Özgürlük* operasyonunu başlattı. ABD ayrıca, NATO antlaşmasının üyelerden birine yapılan bir saldırının hepsine yapılmış sayılacağına ve tarafların kuvvet kullanımı da dahil olmak üzere her türlü önleme başvuracağına dair 5. maddesini işletti. Bu madde NATO'nun tarihinde ilk kez uygulamaya sokulmuştu. Sonuç olarak Taliban rejimi Aralık 2001'de çöktü. ABD Afganistan'da bir taraftan El-Kaide operasyonlarına devam etti, diğer taraftan zorlu bir "ulus inşası" süreci başlattı. Ancak, ABD askerleri 2021'de ülkeden çekildiğinde ulus inşası sürecinin doğrudan başarısız olduğu görülecek ve dünya 2001'de üç ayda çöken Taliban rejiminin hızla geri dönüşüne tanık olacaktı. 2000'lerin koşullarındaysa Amerika'nın Afganistan'a harekâtı uluslararası kamuoyu tarafından çoğunlukla meşru kabul edilmiş ve ABD varlığı da yerel halkın bir bölümünden destek görmüştü.³ Özellikle kadınların ve kız çocukların hayatında düzelme yaratan bu dönem, işgalci kuvvet-yerel halk ihtilafından farklı özellikler göstermesi açısından oldukça ilginçti.

ABD 11 Eylül'den sonra bir diğer müdahalesini ise 2003 yılında Irak'a karşı gerçekleştirdi. Irak'ın işgali sebepleri ve sonuçları açısından hem çok geniş çaplı hem de tartışmalıydı. Öncelikle ABD, Irak'ı kitle imha silahları olduğu iddiasıyla işgal etmişti. Bu iddianın doğru olmadığının sonradan kabul edilmesinin ve Irak'ın işgalinin bir hata olduğunun itiraf edilmesi bir tarafa, işgalin uluslararası hukuk ve düzene uygunluğu çok tartışmalıydı. Zira Washington müdahaleyi "önleyici savaş" stratejisi içinde değerlendiriyordu. Oysa önleyicilik uluslararası hukukta mevcut olsa da önleyici müdahale gerektirecek bir tehdidin gerçek ve yakın zamanlı (*imminent*) olması gibi bazı koşulları vardı. Ancak Bush'a göre, bir tehdidin "yakın zamanlı" olması, çok geç kalındığı anlamına geliyordu ki bu, uluslararası hukuk ve güvenlik açısından oldukça sorunluydu.⁴ Sonuç olarak ABD ve İngiltere bu tezle hareket etmiş ancak Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne herhangi bir karar aldırtma-

dığı için müdahaleyi “tek taraflı” bir şekilde gerçekleştirmişti. Dönemin BM Genel Sekreteri Kofi Annan saldırının hem Güvenlik Konseyi hem Birleşmiş Milletler Şartı hem de kendi görüşü açısından yasal olmadığını belirtmişti.⁵ Üstelik bu tartışmaya ek olarak, ABD’nin 20. yüzyıl düzeninde önemli rol oynamış çok taraflılık anlayışına yine kendisinin darbe vurması da fevkalade önemliydi. Zira ileriye dönük “uluslararası düzen” tartışmaları açısından önemli bir vaka olacaktı.

Sonuç olarak, ABD Saddam’ı çok kısa sürede devirdi. Fakat genel anlamda Irak Savaşı’nı kaybetti. Savaşın Irak, Ortadoğu ve ABD için önemli sonuçları oldu. ABD, Irak’a demokrasi götürceğini iddia ederken işgal, ülkeyi büyük bir kaosa sürükledi. Saddam sonrası yönetime Şiiler hâkim oldu. Buna karşılık, bazı radikal (Selefi) Sünni gruplar hem Şiilere hem de Amerikan işgal güçlerine karşı saldırılar düzenledi. Irak 2006-2008 arasında bir iç savaş yaşadığı gibi, sonrasında da istikrarı sağlayamadı. Kuzeyde Kürtler ise, Irak’taki gelişmelerden genel olarak kendi lehlerine yararlanmayı bildiler. Irak Kürt Bölgesel Yönetimi’nin (IKBY) özerkliği 2005 yılında yapılan yeni Irak Anayasası’nca resmen tanındı. Bu aynı zamanda Türkiye için de önemli bir gelişmeydi.

Aslında Irak’ta yaşananlar sadece Türkiye ve Irak’ın diğer komşu ülkeleri için değil, tüm bölge açısından önemliydi. Balta’ya göre Irak Savaşı, Ortadoğu’daki mezhepçi ve etnik fay hatlarını iyice hareketlendirmiş, 2011’de başlayan Arap İsyanları tam da bu fay hatları üzerinden etkili olmuş ve savaşın yarattığı bölünmeler diğer devletlere de sıçrayarak bölgesel bir nitelik kazanmıştı.⁶ Bir başka deyişle, Irak’ın işgali sadece Irak içinde değil, tüm bölge içinde çok uzun sürecek bir istikrarsızlık dönemi başlatmıştı.

ABD’ye gelince, Irak Savaşı 1991’den itibaren uluslararası sistemin tek kutbu olan süper gücün “düşüşüne” ilişkin tartışmalarda önemli bir dönüm noktası oldu. Aslında, 2001 yılına gelindiğinde Washington’ın uluslararası sistemdeki konumunun kısa süre sonra değişebileceğine dair bir işaret bulunmuyordu. Ancak 11 Eylül’ün ardından, önce Afganistan, sonrasında ise özellikle Irak’ın işgali ve sonuçları Amerika’nın konumunu sorgulamaya açtı. ABD Irak’ta bir “bataklığa” saplanmış ve dünya aslında Vietnam ile bazı analogiler kurmaya başlamıştı. Irak’ta uluslararası insan haklarının tamamen zıddı yönünde yaşanan vahşet, ABD’nin dünyadaki imajını da önemli ölçüde etkiledi. Daha sonra bu imaj ne ABD hakkındaki olumsuz düşüncelerin halihazırda mevcut bulunduğu “Üçüncü Dünya”da ne de Avrupa’da normalleşebildi.⁷

Buna ek olarak, ABD’nin ekonomik performansı, ülkenin gücünün sadece dışarıda değil, bizzat Amerikan vatandaşları tarafından da sorgulanmasına sebep oldu. Öyle ki, 2006’ya gelindiğinde ülkedeki seçmenlerin sadece üçte birinden az bir bölümü gelecek nesillerin hayatının daha iyi olacağına inanıyordu.⁸ 2007-2008 finansal kriziyse –ki birçok kişiye göre ABD’nin 1929’daki Büyük Buhran’dan sonra yaşadığı en büyük krizdi– “Amerikan rüyasının” sona ermekte olduğu konusunda büyük soru işaretlerini beraberinde getirdi.

Amerika'nın “düşüşü” sorusu Amerika'nın liderliği altındaki uluslararası düzenin sona erip ermediği sorusuyla yakından ilişkiliydi. Aslında bu soru günümüzde de “Batı sonrası uluslararası düzen” gibi farklı kavramsallaştırmalarla tartışılmaktadır. Ancak 2000'lerin ikinci on yılında bu soruların cevabı biraz daha netleşirken, 2010'lardan önce henüz belirsizliğini koruyordu. 2000'lerde bu bağlamda vurgulanan iki önemli husus vardı. İlki, uluslararası düzene dairdi. ABD'nin kuruluşunda başat rol oynadığı liberal uluslararası düzenin bu dönemde yara aldığı sıkça belirtilir oldu. Liberal uluslararası düzenin temeli, iktisadi liberalizm ile demokrasi, insan hakları ve çok taraflı uluslararası işbirliğine dayanıyordu. Oysa 2003 yılında ABD, tek taraflı ve tartışmalı bir biçimde Irak'ı işgal edip orada sergilediği tutumla kurduğu sistemi kendisi zedelemişti. Tabii bu noktada, liberal uluslararası düzenin krizinin sadece Irak'ın işgaliyle alakalı olduğunu söylemek mümkün değildir. Zira bu konuda çalışma yapan akademisyenler farklı iddialar ortaya atmıştır. Bir örnek vermek gerekirse, Ikenberry'ye göre düzenin krizi aslında 1991'de Sovyetler Birliği dağıldığı anda başlamıştı.⁹ Çünkü liberal uluslararası düzen II. Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyetler Birliği'nin varlığında aslında bir alt-düzen olarak ortaya çıkmış ve nispeten benzer özelliklere sahip ülkeleri belirli hedefler çerçevesinde bir araya getirmişti. Ancak alternatifi ortadan kaldırdığı bir dönemde, tamamen bir norm haline gelmesi farklı özellikteki ülkelerin de düzene uyum sağlamasıyla birlikte amacını kaybetmişti. Liberal düzenin tam olarak nerede gerilemeye başladığını tespit etmek bu çalışmanın kapsamının dışında olmakla birlikte, 2000'lerle birlikte hızla irtifa kaybettiğini söylemek mümkündür.

İkinci husus ise sisteme özgüydü. 1990'ların tek kutuplu dünyası 2000'lerde yükselen diğer güçlerin meydan okumasıyla karşı karşıya kaldı. Bu dönemde Amerika'nın düşüşü, uluslararası liberal düzenin zayıflaması ve tek kutupluluk tartışmalarının hepsinin değiştiği konulardan biri, Çin'in yükselişiydi. Çin'in ekonomik olarak güçlenmesinin ABD ile Çin arasında bir askeri rekabete dönüşüp dönüşmeyeceği 2000'lerde önemli bir tartışma alanıydı. Kimine göre, Çin sadece ekonomik olarak yükselen bir ülkeydi ancak siyasi olarak ABD'ye herhangi bir tehdit teşkil etmiyordu. Bu konuda, ABD Başkanı Carter'a danışmanlık yapmış Brzezinski ile siyaset bilimci Mearsheimer'in 2009 yılında *Foreign Policy*'de yaptıkları tartışma durumu güzel bir şekilde özetlemektedir.¹⁰

Brzezinski'ye göre, Çin'in asıl ilgilendiği şey ekonomisiydi ve Pekin herhangi bir gerilimin iktisadi büyümeye zarar vereceğini bildiği için bunu tercih etmezdi. ABD ile bir çatışma durumu Çin'in tüm deniz ticaretini durdurabileceği için ekonomisini paralize edebilirdi. Dahası zaten Çin, böyle bir çatışma durumu için gereken askeri güce sahip değildi. Mearsheimer ise Brzezinski'ye verdiği cevapta, Çin'in sadece iktisadi açıdan “yükselmesi”nin mümkün olmadığını ve gereken ekonomik kapasiteye ulaştıktan sonra iki ülke arasında güvenlik konusunda da bir yarış olacağını vurgulamıştı. Mearsheimer, ABD'nin Batı'ya hâkim olduğu gibi Çin'in de Asya'ya hâkim olacağını öngörüyor, bir

başka deyişle ABD'yi bu bölgeden çıkarmaya çalışacağını tahmin ediyordu. Sonuç olarak, 21. yüzyıl ilerledikçe, Mearsheimer'in daha haklı olduğu ortaya çıkacaktı. Öyle ki, ABD'nin dikkati günümüzde sadece iktisadi değil askeri açıdan da çoğunlukla Asya-Pasifik'e kaymış durumdadır.

1990'lı yılların tek kutuplu, 2010'lu yılların ise çok kutuplu –veya Acharya'nın önerdiği gibi *çok düzeyli (multiplex)*¹¹– olduğu çoğunluk tarafından kabul görmüştür. Ancak 2000'ler daha çok geçiş dönemi özellikleri taşımaktadır. Bu geçiş döneminde, özellikle ABD'deki literatürde çoğunlukla Çin'in yükselişine vurgu yapıldı. Ancak diğer yandan Rusya da 2000'lerde oyuna “geri dönmeye” çalışıyordu. Rusya Putin'in yönetimi altında dış politika hedeflerine ulaşmak için gerekirse silah kullanmaktan kaçınmayacağını gösterdi. Bu bağlamda 2008'de Güney Osetya meselesinde Gürcistan ile savaştı. Bu durum 2010'lu yıllarda iyice belirginleşecek, Rusya 2014'te Kırım'ı ilhak edecek ve 2022'de de Ukrayna'ya saldıracaktı.

Putin, uluslararası sistemin çok kutupluluğuna sık sık vurgu yaptı. Bunu yaparken de hem BRICS ülkelerinin (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika'nın) yükselen gücüne atıfta bulundu hem de kamuoyunda çoğunlukla Şanghay Beşlisi olarak bilinen Şanghay İşbirliği Örgütü de dahil olmak üzere çeşitli uluslararası kurumlar, aynı zamanda siyasi ve iktisadi ikili ilişkiler vasıtasıyla Çin ile işbirliğine gitti.¹² Günümüzde Şanghay İşbirliği Örgütü Çin, Rusya, Hindistan, Pakistan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve İran olmak üzere 9 devletten oluşmakta ve dünya kamuoyunca Batı'ya karşı yükselen bir blok olarak görülmektedir.

Türkiye 2000'lerdeki dış politikasını böyle bir uluslararası sistemin içinde yürüttü. Uluslararası sistem ve düzenin dönüşmeye başladığı bu dönem, Türkiye'nin de iç ve dış politikasını yeniden yapılandırdığı döneme tekabül etti.

Türkiye'de Değişim Yılları: 2000'li Yıllarda Türkiye'de Siyaset ve Kurumlar

3 Kasım 2002 seçimlerinin sonucunda AKP'nin hükümeti tek başına kuracak çoğunluğa sahip olması Türkiye'de yeni bir dönem başlattı. Gazetelerin “sandıktan öfke çıktı” diyerek verdiği seçim sonuçları çoğunlukla ülke tarihinin en ciddi krizlerinden biri olan 2001 ekonomik krizine verilen bir tepki olarak değerlendirildi.¹³ Zira seçmen, mevcut partileri cezalandırmış ve oylarını henüz 2001 yılında kurulmuş bir partiye yönlendirmişti. AKP'nin seçimi kazanması, 1990'lara damgasını vuran koalisyon hükümetleri dönemini sona erdirdi. Ancak, 1990'ların tartışmalarını –farklı bir siyasi düzlemde de olsa– yeniden başlattı.

Peki, AKP nasıl bir partiydi? İdeolojisi neye tekabül ediyordu? AKP'nin Recep Tayyip Erdoğan, Abdullah Gül ve Bülent Arınç gibi kurucuları, *Milli Görüş* geleneğinden gelen eski Refah Partili siyasetçilerdi. Ancak AKP kadroları,

2001 yılında partinin kimliğini *Milli Görüş*'ten ziyade –biraz da Avrupa'daki Hristiyan Demokrat kavramına atıfla– muhafazakâr demokrat olarak tanımlıyordu. Aslında Hale'e göre AKP dini motifleri Avrupalı Hristiyan Demokrat partilerden çok daha az kullanıyordu. Zira konumunu bir yandan mensubu olduğu *Milli Görüş*'ün siyasal İslamcı projesi ile diğer yandan sivil-asker bürokrasinin temsil ettiği laiklik arasında tanımlamak zorundaydı.¹⁴ Zaten birçok kişiye göre, radikal İslamcı anlayıştan farklı olarak ortaya atılan muhafazakâr demokrasi kavramı parti için biraz “hayatta kalma” stratejisiydi.

AKP'nin 2002 yılında kazandığı seçimlerin ardından *Muhafazakâr Demokrat İnkılâp (1946-83) ve Sonunda 3 Kasım* başlıklı bir özel sayıyla çıkan *Birikim*'de yazan Laçiner'e göreseye AKP, *Milli Görüş*'ten daha ziyade, 1950'deki Demokrat Parti, 1965'teki Adalet Partisi, 1983'teki ANAP gibi, yerleşik düzene tepki veren bir orta sınıf mücadelesiydi ve gerekli koşulları sağlayabilirse Türkiye'yi demokratikleştirebilir ve Türkiye'nin “pre-modern tarih öncesi”ni bitirebilirdi.¹⁵ Bu yıllarda hem AKP'nin kurucuları hem de Türkiye'deki liberal entelijensiya AKP'yi siyasal İslamcı bir parti olmaktan çıkarıp özellikle DP ve ANAP'a benzer bir sağ ideoloji içinde konumlandırmaya çalıştı ve demokrasi ile demokratikleştirme söylemi, bu iki grubu birbirine önemli ölçüde yakınlıştırdı. Demokratikleşme söylemi AB üyelik hedefi ile de örtüştü. Böylece AKP hem dini özgürlükleri genişletecek hem de siyasette ordunun etkisini azaltacak uluslararası bir siyasi konjonktür buldu.¹⁶

AKP'nin Refah geleneğinden farklı olduğuna dair söylemine rağmen, iktidar ve bürokrasinin seküler kanadı arasındaki gerginlik sona ermedi. Parti özellikle de 2007'ye kadar sürecek ilk döneminde bürokratik vesayete atıfla sık sık *iktidar* olmasına rağmen *muktedir* olamadığını söyleyecekti. Bu bölümün 2002-2011 arasındaki yılları ele almasının en önemli sebebi, Arap Baharı ile çevre coğrafyada gerçekleşen değişikliklerin Türk dış politikasını dönüştürmesi ve yumuşak güç unsurlarının adım adım geri plana itilmesiyle ilgilidir. Ancak 2011 yılı Türkiye'de iç siyaset için de bir dönüm noktasıdır. Zira 2011, AKP'nin üçüncü kez kazandığı genel seçimlerin de yılı olacaktı. Böylece AKP, üçüncü iktidar dönemine kendinden çok daha emin şekilde girecekti. Bunun bir sebebi –doğal olarak– üçüncü kez seçimi kazanmasıysa, diğer bir sebebi de 2011'e kadar “bürokratik oligarşi” olarak adlandırdığı devlet kurumlarıyla yaptığı savaşı kazanmasıydı. Bu bağlamda, 2002-2011 arasındaki dönem, iktidar ile çoğunlukla ordu ve yargıdan oluşan bürokrasi arasındaki çatışmalı ilişkiye tekabül edecekti.

2007'ye kadar, ordu ve yargıya dönemin cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer de eşlik etti. Zaten 2007'de görev süresinin bitişiyle birlikte Sezer'in yerine kimin seçileceği konusu, AKP'nin birinci döneminde bürokrasi ile yaşadığı en büyük krize de sebep oldu. Cumhurbaşkanı o dönemde TBMM tarafından seçiliyordu. AKP ise, mevcut meclis aritmetiği ile Anayasa'nın hükümlerine göre üç ya da dördüncü turda cumhurbaşkanını seçtirebilecek güce sahipti. Ancak

eski Yargıtay Başsavcısı Sabih Kanadoğlu'nun toplantı yeter sayısının 367 olması gerektiğine dair hukuki görüşü 2007'yi Türkiye siyaseti için çok sıcak bir seneye dönüştürdü. Abdullah Gül'ün AKP tarafından aday gösterildiği yarışta ilk tur CHP tarafından 367 fıkri doğrultusunda Anayasa Mahkemesi'ne götürüldü ve Anayasa Mahkemesi de Kanadoğlu'nun bu fikrini uygun görüp ilk turu iptal etti. Ayrıca ilk turun yapıldığı gece, Genelkurmay'ın tarihe *e-muhtıra* olarak geçen, silahlı kuvvetlerin laiklik karşıtı olaylardan rahatsız olduğu ve rejimi korumak için sahip olduğu görev ve yetkileri kullanabileceğini belirttiği bildiri internette yayınlanmıştı.

CHP'nin Anayasa Mahkemesi'ne yaptığı başvuru, Türkiye'nin yakın dönem siyasal tarihinde önemli sonuçlar yarattı.¹⁷ AKP, mecliste erken seçim kararı aldı ve Cumhurbaşkanı'nın halk tarafından seçilmesini öngören Anayasa değişikliği paketi Sezer tarafından iki kez veto edilince referanduma götürüldü. 2007'de yapılan seçimlerde AKP oylarını yüzde 46,5'e çıkardı. Referandumda ise seçmenler, Cumhurbaşkanı'nın 2014'ten başlamak üzere halk oylaması yöntemiyle seçilmesini kabul etti. Aslında böylece, "367" kararı 2018'de kabul edilecek cumhurbaşkanlığı sistemine giden yolun taşlarını da döşemiş oldu. Genel seçimlerdeki muazzam AKP başarısı ise, 2002 ve 2007 arasında ekonomide yaşanan büyüme ve önemli ölçüde düşen enflasyonla yakından ilişkiliydi.¹⁸

Tüm bu sürecin bir başka sonucu ise şuydu: 2007 Cumhurbaşkanlığı seçimi, seküler düzen ve yeni muhafazakârlar arasında vuku bulan güç mücadelesini, vesayetçiler ve demokratlar arasında bir çarpışma söz konusuymuş düşüncesine dönüştürdü.¹⁹ Neticede 2007 ve 2011 arasındaki ikinci dönem AKP, bürokratik yapıyı değiştirmek için radikal adımlar attı. Bu yapıda öncelikle ele alınan iki kurum vardı: Ordu ve yargı.

Aslında sivil-asker ilişkilerinin düzenlenmesi AKP ile başlayan bir süreç değildi. AB üyeliği doğrultusunda 1999'dan itibaren çıkartılan birçok reform paketi, sivil-asker ilişkilerini de düzenliyordu. 2000'lerin başında da bu önemli ölçüde devam etti. 2007 yılı ise bu konuda da bir dönüm noktası oldu. Zira *e-muhtıra*'dan hemen birkaç ay sonra Ümraniye'de bir eve yapılan baskında bulunan el bombalarıyla birlikte *Ergenekon* davalarına gidecek süreç başladı. Davanın temelini gizli bir örgütün ülkede kaos çıkarmayı ve anayasal düzeni silah zoruyla yıkmayı hedeflediği iddiası oluşturdu. 2010'da bu kez deniz kuvvetlerini hedef alan ve yine darbe planı iddiası üzerine kurulu *Balyoz* davası başladı. Daha sonradan her iki davanın da Gülen Cemaati'nin (FETÖ) kumpası olduğu ortaya çıktı ve davalarda verilen kararlar bozuldu. Ancak davaların birkaç önemli sonucu oldu. Birincisi, davalar sivil-asker ilişkilerinde sivil hükümetin silahlı kuvvetler üzerindeki kontrolünü artırdı. İkinci olarak, davaların hedefi çoğunlukla seküler Kemalist subaylardı ki bu kişiler –davalar daha sonradan bozulsaydı bile– ordudan tasfiye edilmiş oldu. Bunun silahlı kuvvetlerin yapısında yarattığı kurumsal zafiyet bir yana, oluşan boşlukların Güleni subaylar tarafından doldurulması 15 Temmuz darbe girişimine giden yolu hazırladı.²⁰

AKP'nin demokrasi-vesayet ikiliğinde dönüştürmek istediği bir başka kurum ise yargı oldu. Orduya benzer bir biçimde, yargı da halihazırda bazı değişikliklere uğramıştı. Fakat özellikle yüksek yargıyı ilgilendiren önemli bir değişiklik paketi 2010'da yapılan referandumla kabul edildi. Yüzde 50'den fazla oy oranıyla kabul edilen bu değişikliklerle birlikte yüksek yargı ve Hâkim ve Savcılar Yüksek Kurulu (HSYK) yeniden yapılandırıldı. Anayasa Mahkemesi ve HSYK'ya üye seçimi üzerinde cumhurbaşkanının yetkisi artırıldı. Referandum aynı zamanda 1980 darbesini yapanların yargılanmasını engelleyen maddeyi kaldırırken, askeri yargıyı da yeniden düzenledi. Başbakan Erdoğan referandumu 12 Eylül ve vesayetçi anlayışla hesaplaşma olarak tanımlarken, kamuoyunda sonradan çok tartışılacak *Yetmez ama evet* sloganı da yine bu süreçte ortaya çıktı.²¹ Aslında yargıda yaşanan süreç de ordudakinin bir benzeri oldu. 2013 sonrasında AKP ve Gülecilerin yol ayrımına gelmesi ve ardından yaşananlar tüm devlet kurumlarının tekrardan bir yapılandırma ve tasfiye sürecini de beraber getirecekti.

2011'e gelindiğinde Türkiye, 2002'dekinden çok daha farklıydı. Her şeyden önce, birinci döneminde iktidar olup muktedir olamadığını sık sık tekrarlayan AKP ikinci döneminde, sorunlu ilişkilere sahip olduğu ordu ve yargıyı yeniden yapılandırabilmiş ve vesayetçi olarak nitelendirdiği bu kurumları kontrol altına alabilmişti. Diğer devlet kurumları da benzer bir süreci yansıtıyordu. Bu değişimle ilgili birkaç hususu vurgulamak gerekir. Birincisi, özellikle AB çerçevesinde gerçekleşen demokratikleşme adımları –kişi hak ve özgürlükleri gibi bazı alanlarda olumlu bazı değişikliklere rağmen– bir demokratikleştirme getirmedi. Zira bu değişiklikler daha çok, Türkiye'deki ideolojik ayrımlar arasında süren güç mücadelesini yansıtıyordu. İkincisi AKP, kurumlarla yaşadığı çatışmada genel olarak halk desteğini aldı. Gerek seçimler gerekse de referandumlarda AKP hep kazanan taraf oldu. Üçüncüsü ise, tüm bu mücadele dış politika ile etkileşim içindeydi.

21. Yüzyıl Oluşurken: AKP Döneminde Türk Dış Politikası (2002-2011)

İnişli Çıkışlı Bir Ortaklık: Türkiye ve ABD

ABD ile İlişkilerde Bir Dönüm Noktası: Tezkere Krizi

3 Kasım seçimlerinden yaklaşık bir ay sonra Recep Tayyip Erdoğan ABD'yi ziyaret edip, Başkan Bush ile görüştü. Bush Erdoğan'a Türkiye'nin AB üyeliği hedefini desteklediklerini söyleyip NATO'da gösterdiği dostluk için teşekkür etti. ABD Başkanı, "ABD'nin stratejik bir müttefiki ve dostu" olan Türkiye ile barışı korumak için beraber çalışmayı dört gözle beklediklerini belirtti.²² Erdoğan ise Bush'a, ABD'nin yardımlarının farkında olduğunu ve bunun için

müteşekkiri olduğunu ilettiler. Sonuç olarak, Türkiye’de yeni bir dönem açılmıştı ve hem yeni iktidar hem de ABD’de yönetim birbirlerinden memnundu.

Bu görüşmeden yaklaşık 3 ay sonra ise ilişkiler önemli bir krize sürüklendi. Krizin ardındaki sebep, ABD’nin Irak’a gerçekleştireceği müdahale idi. ABD Türkiye’nin hem hava sahasını kullanmak hem de kuzeyden bir cephe açabilmek için ülke içine askerlerini konuşlandırmak istiyordu. Buna paralel olarak gerçekleşen müzakerelerden sonra ABD Türkiye’den hava sahasını kullanma ve 62 bin askerini ülke içinde konuşlandırma izni elde etmiş, Türkiye ise bunun karşılığında 2 milyar doları hibe olmak üzere toplamda 26 milyar dolar yardım temin etmiş, Kuzey Irak’a 40 bin asker konuşlandırma hakkına sahip olmuş ve bunun yanında ABD Irak’ın toprak bütünlüğünü koruyacağına dair söz vermişti.²³

Oysa 1 Mart 2003’te TBMM’ye gelen, Türk hava sahasının kullanılması, yabancı askerlerin Türkiye’de konuşlanması ve Türk askerinin Kuzey Irak’a gönderilmesi konusunda yetki isteyen tezkere, karar yeter sayısı sağlanamadığı için reddedilmiş oldu. Tezkere, meclisin kapalı oturumunda görüşülmüştü. Güne dair tutanaklar aradan geçen 20 yıla rağmen hâlâ paylaşılmadığı için mecliste konu üzerine yapılan tartışmalara ulaşılamamaktadır. Ancak sayılar, AKP’nin kendi içinde de önemli fire verdiğini gösteriyordu.

1 Mart Tezkeresi’nin reddedilmesiyle ilgili birkaç husus oldukça önemli görünmektedir. Birincisi, tezkere Türkiye’de TBMM’nin bir dış politika kararına bu denli etki edebildiği nadir meselelerden biriydi. Çünkü 1 Mart 2003 tarihine kadar, TBMM’de bu tarz tezkerelere karşı tartışmaların yaşandığı vakalar olsa da genel olarak karşıt fikirler tezkerenin reddine giden bir sonuç doğuramıyordu.²⁴ Ancak bu kez meclis, gerçekten bir dış politika kararında belirleyici olmuştu. İkincisi, bu sonucun ortaya çıkmasında çok çeşitli faktörler rol oynamıştı. Ancak en önemlisi, yürütmenin konu üzerinde hâkimiyet kuramamasıydı. Robins’e göre, bu süreçte hükümet yeni kurulmuştu, deneyimsizdi ve siyasal liderlikte bir çift başlılık mevcuttu.²⁵ Çift başlılıktan kasıt ise, partinin lideri Erdoğan’ın siyasi yasağı sebebiyle başbakanlığı Abdullah Gül’ün yürütmesiydi. Dahası siyasal liderlikte böyle bir karmaşanın olduğu bir dönemde, parti içinde de Irak’a dair farklı görüşlerin olması, sonucu etkileyen bir faktör olmuştu. Örneğin Erdoğan tam anlamıyla ABD’yi desteklerken, Gül daha çekimser bir pozisyon almış, parti kurmaylarından Bülent Arınç ise savaşa tamamen karşı çıkmıştı. Siyasal liderliğin ağırlığını koymadığı böyle bir ortamda, meclis daha serbest davranmıştı. Kesgin ve Kaarbo da benzer noktaları vurgulamakla birlikte bir başka konunun da altını çizmektedir.²⁶ Türkiye’de bu süreçte, kamuoyu ciddi olarak Irak’ın işgaline karşı çıkmıştı. Siyasal liderliğin etkin olamadığı bu süreçte, parlamentodaki AKP milletvekilleri de kamuoyunun baskısını yansıtır bir biçimde kararlarını vermişti. Üçüncü bir husus ise, ideolojiye ilişkindi. Parti Irak gibi Türkiye’nin çıkarlarının hayati olduğu bir bölgede, müesses nizamdan farklı düşünmediğini vurguluyor, özellikle siyasal

İslam ideolojisini geri planda tutmaya çalışıyordu.²⁷ Ancak, sonuç olarak bazı milletvekillerinin tezkere konusundaki düşüncelerinde bir Müslüman ülkenin işgalinde Batı ile birlikte hareket etme düşüncesinin –negatif yönde– belirleyici olduğu muhakkaktı. Yani sadece kamuoyu değil, vekillerin bir kısmı da savaş karşıtıydı. Tüm bunlar bir araya gelmiş ve tezkere daha çok teknik bir nedenle de olsa kabul görmemişti.

1 Mart, Türk-Amerikan ilişkilerinde önemli bir dönüm noktası oldu. Daha sonra hükümet temel olarak hava sahasının kullanımına ilişkin yeni fakat daha sınırlı bir tezkereyi meclisten geçirdi. Ancak bu, ilişkilerdeki sorunu çözmedi. 4 Temmuz 2003'te gerçekleşen *Çuval Olayı* ise Türk-Amerikan ilişkilerindeki bir başka kriz ânı oldu. Süleymaniye'de bulunan Türk Özel Kuvvetleri karargâhı Amerikan işgal kuvvetleri ve peşmergeler tarafından basılıp 11 asker başlarına çuval geçirilerek alıkondu. *WikiLeaks* belgelerine göre, dönemin Dışişleri Bakanlığı Müsteşar Vekili Baki İlkin ABD Büyükelçiliği baş müsteşarına, “Türklerle davranılma biçiminin acımasız olduğunu, Saddam’ın Fedailer’i’ne de aynı böyle davranıldığını ve kuşkusuz bir müttefike davranma biçiminin bu olmaması gerektiğini” söylemişti.²⁸ Kriz sönümlense bile müttefiklik ilişkisi, siyaset, kamuoyu ve basında uzunca bir süre tartışılmaya devam etti. Dahası *Çuval Olayı* kamuoyunda Amerikan askeri varlığına duyulan şüpheyi de artırdı.²⁹ Bu yıllarda ülkedeki Amerikan karşıtlığı ciddi olarak yükselişe geçmişti. Yapılan bazı kamuoyu yoklamalarında Türkiye, Amerikan karşıtlığı konusunda birinci sıraya çıkmıştı ve bu durum Washington’ı endişelendirmeye başlamıştı.³⁰

Bu kriz anlarından sonra ilişkilerin nasıl ilerlediğini incelemeden önce, tezkerenin reddinin konuya güvenlik perspektifinden yaklaşanlar tarafından hatalı bulunduğunu söylemek gerekir. Örneğin, dönemin Genelkurmay Başkanı Hilmi Özkök sonradan verdiği bir röportajda tezkerenin kabulü halinde Irak’a girileceğini, sınır boyunca geçiş alanlarında tampon bölge kurulacağını, geçişlerin kontrol edileceğini söylemiş ve PKK’ya karşı çok daha avantajlı bir konumda bulunulacağını vurgulamıştı.³¹ Bu düşünce uzun yıllar hem askeri hem de sivil bürokraside hâkim oldu ve Irak’taki gelişmeler ne vakit Türkiye’nin aleyhine seyretse, yorumlarda 1 Mart 2003’e geri dönüldü.

2003’ün Türkiye ve ABD ilişkilerinde ne derece kalıcı hasar bıraktığı önemli bir sorudur. Kuşkusuz, tezkere krizi ve sonrasında yaşananlar önemli bir kırılma noktasıydı. Örneğin, 2003’ten sonra ABD, Kuzey Irak’ta uçuşa yasak bölge ilan etmiş ve bu durum, PKK’nın yeniden güçlenmesinin ardındaki en önemli etmenlerden biri olmuştu. Bu dönemde tekrardan artan PKK saldırılarından sonraysa Washington, Türkiye’nin müdahale taleplerine yeşil ışık yakmadığı gibi örgütün bitirilmesi konusunda da ciddi adımlar atmayacaktı.³² Bu durum stratejik ortaklığın sorgulanmasını da beraber getirecekti.

Buna rağmen, 2007 ve sonrasında ABD, PKK konusunda Türkiye’ye destek vermekte daha istekli davrandı. Bu dönemde Türkiye’nin Kuzey Irak’la olan ilişkileri de “komşularla sıfır sorun” politikası bağlamında yakınlaşma eğili-

mindeydi. Ancak iki devletin Irak'a ilişkin politikaları tamamen uyumlu da değildi. Zira bu kez Türkiye'nin Irak'ta Kürtlerle yakınlaştığı dönemde ABD, Irak'ta merkezi hükümeti de gözetken bir denge politikası gütmeye çalışıyordu. Sonuç olarak, 2000'ler boyunca iki devlet Irak konusunda çeşitli sorunlar ve kriz anları yaşadı. Buna rağmen Irak, ne 2003'te ne de sonrasında ilişkileri tamamen çıkmaza soktu. Nitekim iki devletin diğer alanlarda birbirine ihtiyacı vardı ve bu durum pürüzsüz olmasa da yakın bir işbirliği ortaya çıkaracaktı.

Ortadoğu'da İşbirliği: Türkiye ve Büyük Ortadoğu Projesi

Bu işbirliğinin gerçekleştiği en önemli saha Ortadoğu oldu. Irak, İran ve İsrail'e dair farklı tutumlar ilişkiler açısından zaman zaman sorun oluşturdu ancak iki devletin Ortadoğu'ya dair genel yaklaşımında yine de bir uzlaşma vardı. ABD 2004'teki G-8 Zirvesi'nde, asıl ismi Genişletilmiş Ortadoğu ve Kuzey Afrika Girişimi olan ancak Türkiye'de çoğunlukla Büyük Ortadoğu Projesi olarak bilinen inisiyatifi ortaya attı. Bu girişimin temelini bölgedeki diktatörlüklerin radikal İslamcılığı tetiklediği düşüncesi oluşturuyordu. Bu sebeple, bu ülkelerde demokrasi, insan hakları ve kadın haklarına dair bazı reformlar yapılması öngörülüyordu. Uzgel'in de belirttiği gibi, projenin bir çelişkisi bu ülkelerin diktatörlük altındayken bu reformları gerçekleştirmesini beklemektir ki aslında böyle bir gelişme söz konusu rejimlerin de sonu anlamına gelirdi.³³ Bu nedenle, reformlar ya hiç yapılmadı ya da oldukça sınırlı kaldı.

Fakat girişim Türkiye'yi tekrardan ön plana çıkardı. ABD, Türkiye'nin bu ülkelere bir "rol model" olabileceğini düşünüyordu. Türkiye'nin rol modelliği, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra özellikle Orta Asya için bir süre tartışılmıştı. Seküler yapısı ve serbest piyasa ekonomisiyle Türk modeli, bağımsızlıklarını yeni kazanan bu ülkelerin ekonomilerini liberalleştirmeleri ve İran'ın etkisiyle radikalleşmemeleri açısından önemli görülmüştü. Benzer bir anlayış o dönemde Ortadoğu için de mevcuttu ancak vurgu çoğunlukla Orta Asya'ya dairdi. Büyük Ortadoğu Projesi'nin önem kazanmasıyla birlikte Türkiye bu kez direkt olarak Ortadoğu'ya örnek olabilecek bir model ülke olarak düşünülmeye başlandı. Ancak bu kez daha fazla vurgulanan özelliği, İslam'ın demokrasi ile uyumuydu. Bu anlayışa göre, AKP siyasal İslam geleneğinden gelen bir parti olarak ılımlılaşıp 2002'de demokratik yoldan iktidarı devralmıştı. Üstelik, rol modellik tartışmalarının yapıldığı bu süreçte pek çok demokratikleşme reformunu da hayata geçiriyordu. Kısacası Washington için AKP iktidarındaki Türkiye, Büyük Ortadoğu Projesi'nde rol oynayabilecek çok önemli bir partner görüntüsü çiziyordu.

Bu anlayış bazı tartışmaları beraberinde getirdi. Örneğin Türkiye'de seküler bürokrasi ABD tarafından vurgulanan İslam ve demokrasinin uyumluluğu temelindeki rol modelliğin siyasette İslam'ın hâkimiyetini artırabileceğini düşünerek böyle bir görevi kuşkuyla karşıladı.³⁴ Bu çevreye göre Türkiye'nin

örnek alınması gereken en önemli özelliği laiklikti. Diğer yandan iktidar böyle-
si bir göreve olumlu yaklaştı. Zira girişim, AKP'nin Ortadoğu'da takip etmek
istediği politikalarla örtüşüyordu. Ancak ABD'nin Türkiye'yi bir partner ola-
rak gördüğü bu girişimi sadece AKP değil, TESEV, TÜSIAD gibi sivil toplum
kuruluşları ile Dışişleri Bakanlığı da destekleyecekti.³⁵ Türkiye'nin bölgede
etkinliğini artırması ise bölgesel güç olduğu düşüncesini bu on yıllık süreçte
zihinlere yerleştirecekti.

Coşku ve Sönümlenme: Türk Dış Politikasında AB Üyelik Perspektifi

AKP 2002 yılında iktidarı devraldığında partinin dış politika perspektifi,
ortaya koyduğu açıklamalara rağmen merak konusuydu. Bu dönemde Türki-
ye, AB adayı bir ülkedydi ve müzakere fasıllarının yakın gelecekte açılması için
çaba harcıyordu. Bu sebeple, AB'nin üyelik için şart koştuğu demokratikleşme
paketleri 1999 sonrasında meclisten geçirilmeye başlanmıştı. AKP kadroları
Milli Görüş geleneğinden geliyordu ve 1990'larda Refah Partisi AB'yi bir "Hı-
ristiyan Kulübü" olarak tanımlayıp Batı karşıtı bir söylem geliştirmişti. Ancak
Refah ve Fazilet Partisi'nin kapatılmasıyla yol ayrımına gelip ikiye ayrılan ha-
rekette yenilikçiler olarak bilinen ve AKP'yi kuracak kadrolar bunun tam ter-
sine, AB üyelik hedefine ve dolayısıyla uyum yasa paketlerine coşkuyla sarıldı.

Bu coşkunun ve dahası meclisten geçen birçok uyum paketinin ardındaki
temel sebep, AB üyeliğinin AKP'nin dış politika programında ideolojik yöne-
limden kaynaklı "olmazsa olmaz" bir yere sahip olması değildi. AB üyeliği için
gösterilen çaba daha çok ülke içindeki siyasete ilişkin iki temel hedefle yakından
ilişkiliydi. Birincisi, AB reformları AKP için bir hayatta kalma stratejisiydi.³⁶
AKP, iktidarının birinci döneminde özellikle asker-sivil bürokrasiyle mücadele
etmişti. Bu bağlamda, AB üyeliği için yapılan reformların ordu ve siviller ara-
sındaki ilişkileri düzenleyip ordunun siyasetteki yerini daraltırken çeşitli hak ve
özgürlükleri genişletmesi, AKP'nin hayatta kalma stratejisi için büyük önem
taşıyordu. İkinci hedef ise, hükümetin AB üyeliğini merkeze oturtturarak, toplu-
mun farklı kesimlerinden destek alması ve böylece oy tabanını genişletmesiydi.
Liberal grupların AKP'yi desteklemesinin bir sebebi de demokratikleşme mef-
humuydu ki bu, çoğunlukla AB üyeliği koşulları üzerinden takip ediliyordu.

Türkiye'de bu koşullara dayanılarak yapılan reformlar özellikle 2001'den
sonra hız kazanmıştı. AKP öncesinde 2001 ve 2002 yıllarında geçirilen uyum
paketleri ve yapılan diğer değişiklikler neticesinde, farklı dil ve lehçelerde ya-
yın ve eğitim hakkı konusundaki sınırlamalar ile idam cezası kaldırılmış, aynı
zamanda yasal mevzuat Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararları çerçeve-
sinde yeniden yargılamaya olanak sağlanabilecek şekilde değiştirilmişti. Kasım
2002 seçimlerinden hemen sonra AKP, çeşitli uyum paketleri, anayasa deği-
şiklikleri ile kişi hak ve özgürlükleriyle basın ve inanç özgürlüğünü genişletme
konusunda bazı adımlar atmış, işkencenin önlenmesi ile ilgili kararlar alınmış,

parti kapatma zorlaştırılmış ve yargı alanında –adil yargılamayı temin edecek ve devlet güvenlik mahkemelerini de kaldıracak– bazı önemli değişikliklere gidilmişti. Bunun dışında MGK Kanunu’nda yapılan değişikliklerle kuruldaki sivil üyeler hem nicelik hem de nitelik olarak güçlendirilmiş ve toplantıların da daha geniş aralıklarla yapılmasına karar verilmişti. Ayrıca, yine bu dönemde askeri yargının kapsamı daraltılmış ve askeri harcamalar Sayıştay denetimine tabi hale getirilmişti. Kısacası AB üyelik hedefi ve uyum paketleri bir taraftan Türkiye’de demokratikleşme adımlarının atılmasını sağlarken, diğer taraftan AKP’yi de siyaseten güçlendirmişti.³⁷

AB üyeliğine duyulan istek ve hızlanan reform süreci sonucunda Ankara, 2005 yılında üyelik müzakerelerine başladı. Ancak tam da bu dönemde, Türkiye’deki Avrupa coşkusu düşüşe geçti. Ortaya çıkan bu sönümlemenin ise hem AB hem de Türkiye’ye dair bazı sebepleri vardı. Kuşkusuz en önemli nedenlerden biri, Türkiye’nin müzakere ve üyelik sürecinin Kıbrıs konusu sebebiyle tıkanmasıydı. Türkiye’nin 2005 yılında, Gümrük Birliği’nden doğan sorumluluklarını AB’nin yeni üyelerine genişletirken (Güney) Kıbrıs’ı tanımadığını açıklaması Ankara-Brüksel hattında soruna sebep oldu. O dönemde, Türkiye’nin Kıbrıs’ı tanımadan üye olamayacağına dair birçok açıklama yapıldı.

Kuşkusuz Kıbrıs, Türkiye’nin AB üyelik sürecinde önemli bir rol oynadı. Ancak, 2005’ten sonra tıkanmaya başlayan ilişkiler açısından tek faktör ada değildi. Bu dönemde AB de kendi işleyişi açısından bazı sorunlar yaşıyordu. Örneğin, AB Anayasası Fransa ve Hollanda tarafından reddedilmişti. Bu durum Türkiye’de AB’nin geleceğine dair soru işaretleri oluşturmuş ve sadece iktidarda değil kamuoyunda da Avrupa şüpheciliğini beslemişti.³⁸ Diğer yandan Türkiye’nin Avrupa’ya ait olup olmadığı sorusu –bir kez daha– gündemdeydi. 2007’de Brüksel Zirvesi sırasında yaptığı bir açıklamada Fransa Cumhurbaşkanı Sarkozy, “Türkiye’nin Avrupa Birliği üyeliği konusundaki düşüncelerim değişmedi. Türkiye’nin yeri Avrupa değil”³⁹ derken aslında birlik içindeki birçok ülkenin düşüncesini yansıtıyordu. Buna ek olarak işçilerin serbest dolaşımı gibi bazı konularda Türkiye’ye dair düşünülen istisnalar AB’nin tam üyelikten farklı bir ortaklık modeli düşündüğünü de ortaya koyuyordu. Bu düşünce yapısı ve açıklamalar sürpriz olmayan bir biçimde AKP iktidarının ve kamuoyunun AB konusundaki duruşunu olumsuz yönde etkilemişti.

Konuya sadece Türkiye-AB ilişkileri ekseninden bakmak bazı iç dinamiklerin gözden kaçmasına sebep olabilir. Hükümet 2005’e değin yaptığı reformlarla –silahlı kuvvetler gibi– sorun yaşadığı kurumların bir kısmının etkinliğini azaltabilmişti. 2007’deyse, genel seçimleri oy tabanını genişleterek kazanması iktidara moral üstünlük sağladı. Bu durum, AB üyelik perspektifini zayıflatan bir unsur oldu. Reformlar sürmekle beraber 2007’den sonra çok daha “seçici” bir şekilde gerçekleştirildi.⁴⁰ 2010’da referanduma sunulan yargı reformu da AB’nin istediği demokratikleşme adımlarının bir kısmıyla uyumlu olmasına rağmen yüksek yargı üzerinde yürütmenin gücünü artırdı.⁴¹ Ayrıca, PKK’nın

bu dönemde yeniden güç kazanması yüzünden Türkiye’de genel düşünce yapısı AB’nin azınlık haklarına vurgu yapan anlayışından giderek uzaklaştı.

Sonuç olarak, Türk dış politikasının 2005 yılına kadar ana eksenini oluşturan Avrupalılaşıma (*Europeanization*) stratejisi yerini özellikle Davutoğlu’nun görüşleri doğrultusunda *merkez ülke* olma stratejisine bıraktı.⁴² Bir başka deyişle, Türkiye Batı yanlısı tutumunu devam ettirirken, içine Ortadoğu, Kafkasya, Balkanlar ve hatta Afrika’yı da alan –*Afroavasya*’nın– tamamında etkin olma gibi bir dış politika hedefine doğru kaydı. Avrupa’yı dışlamayan ve hatta “seçici” bir biçimde reformlarına devam eden Türkiye için 2011’den sonraysa Avrupalılaşıma’nın tersine çevrilmesi (*de-europeanization*) olarak da adlandırılan çok daha yeni bir dönem başlayacaktı.

Türk Dış Politikasında Yeniden Kıbrıs: Annan Planı ve Sonrası

Cumhuriyet dönemi Türk dış politikasının en uzun süreli meselelerinden biri olan Kıbrıs, 21. yüzyılda da önemini sürdürdü. Kıbrıs meselesi, 1990’larda “Avrupalılaştı”⁴³. 2000’lerin ilk birkaç yılında 1990’larda nispeten zayıflamış olan çözüme yönelik girişimler hızlandı. Bunda, (Güney) Kıbrıs’ın birliğe alınacak olması, AB’nin bunu adanın bölünmüşlüğüne ortadan kaldırarak yapmak istemesi, Kıbrıs’ta çözümün Türkiye’nin üyelik sürecinin bir gerekliliği olarak görülmesi ve aynı zamanda Türkiye ile Yunanistan arasındaki ilişkilerin 1999’dan sonra yumuşaması gibi sebepler rol oynadı. Bu süreç, dönemin Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Kofi Annan’ın ismiyle anılacak olan Annan Planı’nı ortaya çıkardı.

21. yüzyıla gelindiğinde, Kıbrıs konusunun müzakeresini etkileyen faktörler oldukça değişmişti. (Güney) Kıbrıs’ın Türkiye’nin AB ile olan ilişkilerine etkisi önemli bir faktördü. Ancak buna ek –ve bununla ilgili– olarak, Türkiye’de ve KKTC’deki değişim rüzgârları da oldukça belirleyiciydi. Her iki ülkede yaşanan bu değişim artık Türkiye ve KKTC’nin arasındaki ilişkilerin de 20. yüzyıldaki gibi devam etmeyebileceğini gösteriyordu. Birincisi, AKP tam da Annan Planı’nın ilk taslağının sunulduğu Kasım 2002’de iktidar olmuştu ve AB’ye üyelik hedefi ile birlikte Kıbrıs’ta kesinkes bir “çözüm”den yanaydı. 20 Kasım 2002’de Brüksel’i ziyaret eden ve o dönemde henüz Başbakan olmayan AKP Genel Başkanı Erdoğan, “Kofi Annan’ın planını müzakere etmeye hazırız” demişti.⁴³ Erdoğan’ın plana göstermiş olduğu olumlu yaklaşım Brüksel’de, Kıbrıs konusunda ilerleme sağlanabildiği takdirde müzakere fasıllarının açılması için Türkiye’ye tarih verilebileceği konusunda bazı yorumları beraberinde getirmişti. Bu yorumların da işaret ettiği üzere, hükümet Kıbrıs konusunun Türkiye ve AB arasındaki ilişkilerde kilit olduğunun farkındaydı ve ilerlemek için adada kesin bir çözüm olması gerektiğini savunacaktı. Zaman zaman bu durum KKTC Cumhurbaşkanı Denktaş ile de sorunlar yaratacaktı. Türkiye’nin plana karşı gösterdiği duruşu Denktaş, “Türk hükümeti daha önce çizilen milli siyasetin dışına çıkmıştır” diyerek yüksek perdeden eleştirecekti.⁴⁴

2002'de Türkiye'de iktidar değişmişti ancak KKTC de aynı şekilde kalmamıştı. 2000 yılında yapılan seçimlerde Denktaş ilk turda kazanamamıştı ve bu, adada Denktaş'a verilen desteğin eskisi gibi olmadığını gösteriyordu. Denktaş'ın müzakere sürecinde takındığı tavır kendisini çözüme karşı ve inatçı bir pozisyona sokmuştu. Oysa, (Güney) Kıbrıs'ın yaklaşan AB üyeliği, Kuzey'de yaşayanların siyasi tercihini de dönüştürüyordu. 2003 yılında KKTC'de yapılan seçimler Annan Planı'na destek verenler ile karşı çıkanlar arasında bir yarışa dönmüş ve bu yarış Annan Planı'nı destekleyen parti –Cumhuriyetçi Türk Partisi (CTP)– birinci bitirmişti.⁴⁵ Kısacası Kıbrıslı Türklerin fikirleri de çözümden yana bir şekil almıştı.

Annan Planı tam olarak nasıl bir çözüm öneriyordu? Plan, adanın bölünmüş ve ayrılmış iki etnik grubunun güç paylaşımına dayanan ortaklaşmacı (*consociational*) bir model bağlamında Londra ve Zürih antlaşmalarından sonra ikinci kez bir devlet yaratma girişimini yansıtıyordu.⁴⁶ İlk kez sunulduğu Kasım 2002'den Mart 2004'e kadar tarafların müzakereleri ve istekleri doğrultusunda birkaç kez değişikliğe uğrayan Annan planı temel olarak İsviçre modelini yansıtan, eşit statüdeki iki kurucu devletten ve –Avrupa Birliği ile ilişkileri de yürütecek olan– federal bir hükümetten oluşan “Birleşik Kıbrıs Cumhuriyeti”nin kurulmasını öngörüyordu.⁴⁷ 1960'ta kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti'ne ait metinler yürürlükte kalmakla birlikte değişen duruma göre uyarlanacaktı. Ancak bu düzenlemenin yeni bir durum yarattığı da metinde söyleniyordu. Zaten plana göre, ülkenin ismi Birleşik Kıbrıs Cumhuriyeti olarak belirlenmişti. Özersay'ın da belirttiği gibi, bir taraftan yeni bir statüko kurulurken diğer yandan eski antlaşmaların da geçerli olması Rumlar ve Türklerin savunduğu iki farklı tutumu uzlaştırma çabasını yansıtıyordu.⁴⁸

Plana göre federal seviyede yürütme yetkisi, oluşturulan başkanlık konseyi makamındaydı. Konsey üyeleri, her iki kurucu devletin vatandaş oranına göre belirlenecek ancak her şekilde altı üyenin üçte biri farklı bir devletten gelecekti. Dahası konseyin aynı kurucu devletlerden gelmeyen bir başkan ve bir başkan yardımcısı olacak ve bunlar yirmi ayda bir rotasyona tabi tutulacaktı. Federal seviyede yasama yetkisi, bir Senato ve bir Temsilciler Meclisi'nden oluşacaktı. Senato'da kurucu devletlerden eşit sayıda, Temsilciler Meclisi'nde ise her iki devletteki nüfusa orantılı bir biçimde vekil görev yapacaktı. Federal seviyede yargı erki, kurulacak yüksek mahkeme eliyle kullanılacaktı. Yüksek mahkemede, kurucu devletlerden eşit sayıda hâkim ile Kıbrıs vatandaşı olmayan üç yargıç görev yapacaktı.

Annan Planı'na göre, Kıbrıs askersizleştiriliyordu. Ancak, Türkiye ve Yunanistan adada 2011'e kadar 6 bin, 2018'e kadar 3 bin, bu tarihten sonra ise 950 asker bulundurabilecekti. Antlaşmanın uygulanması ise, adadaki BM Barış Gücü aracılığıyla izlenecekti.

İki kurucu devletin toprakları ise, 2002'den 2004'e kadar geçen süreçte Annan Planı'nın çeşitli taslaklarında farklı şekillerde belirlendi. Bu konudaki değişiklikler temel olarak Karpaz bölgesine dair yapıldı. Son taslakta bu bölge

Türk devletine verilmişti. Ancak nihai plan, Türklere ait toprakları KKTC'nin halihazırda sahip olduğu topraklara göre küçültmüştü. Bu bölgelerin Kıbrıs Rum devletine devri ise aşamalı olarak birkaç senede gerçekleşecekti.

Annan Planı'nın belki de en zorlu konularından biri mülkiyet meselesiydi. Zira 1974'ten sonra her iki bölgeden diğerine göçler yaşanmış, birçok taşınmaz terk edilmişti. Plan, sadece taşınmazların üzerindeki tasarruflarını kaybedenlerin değil bu taşınmazlara yerleşen kişilerin de haklarına saygı duyulacağını vurguluyordu. Terk edilmiş taşınmazlara yerleşen kişiler, belirli şartlar dahilinde bu mülklerin tapusunu talep etme hakkına sahipti. Ancak diğer yandan plan hem Rumlara hem de Türklere kaybettiği malının üçte birinin iadesini talep etme hakkını da veriyordu. Mülkiyet meselesinden doğan sorunların çözümü içinse tarafsız bir kurumun kurulması öngörülüyordu.

Özersay'a göre, Türkiye'de iktidar ve bürokrasi Annan Planı'nı, müzakere edildiği bu birkaç yıllık süreçte bir ortak payda olarak görmeyi başarabilmişti.⁴⁹ Bu durumun bazı istisnai dönem/durumları vardı ancak yine de genel bir kabul söz konusuydu denilebilir. Diğer yandan plana siyasi arenada kesinkes karşı çıkanlar da vardı. Örneğin dönemin ana muhalefet partisi CHP'nin Genel Başkan Yardımcısı Onur Öymen'e göre, plan Kıbrıs'ın kaybedilmesi anlamına geliyordu.⁵⁰ Denktaş da benzer bir biçimde planın karşısında konumlanmayı sürdürdü, ancak hem Ankara'nın hem de kamuoyunun zorlamasıyla müzakerelere devam etti. Planın geleceğini belirleyen şey ise ne Türkiye ne de KKTC oldu. Annan Planı, Nisan 2004'te referanduma sunulduğunda Kıbrıslı Rumların yüzde 76'sı tarafından reddedildi. Türkler ise yüzde 65'lik bir oranla "evet" demişti.

Bu sonucun anlaşılabilir yanı şuydu: (Güney) Kıbrıs 2003'te AB ile katılım anlaşması yapmıştı ve Mayıs 2004'te Annan Planı'nın sonucu ne olursa olsun zaten birliğe katılacaktı. Daha açık bir ifadeyle, Kıbrıslı Rumlar halihazırda istediklerini almıştı ve 2004'ten sonra hem Kıbrıslı Türklere hem de Türkiye'ye karşı daha avantajlı bir konumda bulunacaktı. Güney, Annan Planı'nı bazı açılardan problemli görüyordu.⁵¹ Planın mülkiyet sorununun büyük bir kısmını çözecek nitelikte olmadığını ve 1974 sonrasında yerinden edilenlerin geri dönüşünün kısıtlı olduğunu düşünüyordu. Ek olarak Kıbrıslı Rumlar, iki kesimin arasında ekonomik farklılıkların çok belirgin olduğunu, bu sebeple de tıpkı Almanya'nın Soğuk Savaş sonrası birleşmesinde ekonomik yükü çoğunlukla Batı Almanya'nın sırtlandığı gibi, Kıbrıs'ta da Güney'in fedakârlık edeceğini vurguluyordu. Moulakis'e göre, bunların hepsi önemli fakat yine de başa çıkılabilir sorunlardı. Ancak temel mesele, Annan Planı'nın 1960'taki statükoyu tekrar etmesiydi: Yeni bir anayasa yine uluslararası camia tarafından yapılmıştı, müzakereciler sınırlıydı ve işleyecek bir sistem kurmaktan çok çoğunluğu azınlığa karşı kontrol etme amacı taşıyordu.⁵² Bu düşünceler, tartışmaya açık olsa da üzerinde durulması gereken önemli bir noktaya işaret etmektedir. O da Kıbrıs'ın geleceğine dair yapılan çok taraflı müzakerelerde,

tüm tarihsel travmalara rağmen, iki halkın tekrar aynı devletin vatandaşı olup olmak istemediği sorusunun neredeyse hiç gündeme gelmemesiydi. Gevşek bir federatif yapı bu sorunun üstünü örtse de federal hükümetin işlemesi biraz da buna bağlıydı.

Kıbrıslı Rumların tüm olasılıklarda AB üyesi olmayı garantilemeleri “hayır” kararını nasıl desteklediye, Türklerin de “evet” oyu vermesindeki en önemli gerekçe oldu. Denktaş'ın Annan Planı'nın kabulünün KKTC'nin yok olması anlamına geleceğini ve Türklere verilen tüm hakların AB çatısı altında eriyeceğini söylemesine rağmen,⁵³ çok uzun süredir sadece Türkiye'nin tanıdığı bir ülke olarak tecrit altında yaşayan KKTC halkı, AB üyesi bir ülkenin vatanı olmayı tercih etmişti. Kısacası her iki ulusun da kararı şaşırtıcı değildi.

Heraclides'e göre, Annan Planı kaçırılmış bir fırsattı ve böyle bir fırsat üç sebepten dolayı kısa vadede tekrar ortaya çıkmayacaktı.⁵⁴ Birincisi, AB'nin konuya ciddi olarak müdahil olduğu ve çözebilmek için BM ile birlikte çalıştığı belki de en önemli süreçti. Kuşkusuz AB'nin Kıbrıs'ı çözümsüz şekilde birliğe alması –bir hata olmasının yanı sıra– sorunun çözümü için bir daha 2000'lerin başındaki kadar uğraşmayacağını neredeyse kesinleştirmişti. İkincisi, Annan Planı kendisinden önce yapılan müzakere ve planlardan yararlanmıştı ama aynı zamanda o güne dek üzerinde en çok çalışılmış, en dengeli ve kapsamlı plan olmuştu. Üçüncüsü ise, uluslararası ortam planın kabulü için hiç olmadığı kadar elverişliydi. AB, ABD, İngiltere ve BM planı destekliyor, Türkiye kendi AB üyeliğinin önündeki bir engeli kaldırmaya çalışıyor, Türk-Yunan ilişkileri yumuşama evresinde seyrediyor ve KKTC'nin içinde “birleşme” yanlılarının sesi daha gür çıkıyordu. Tabii ki planın kaçırılmış bir fırsat olup olmadığı birçoklarına göre sorgulanabilirdi ancak Heraclides'in kısa vadede böyle bir konjonktürün tekrar doğmayacağı tahmininde gerçeklik payı vardı.

Planın reddinden sonra iki konu önem kazandı. Bunlardan biri, KKTC üzerindeki tecridin hafifletilmesi idi. Aslında bu hem AB hem de BM genel sekreterinin söylemleriyle de örtüşüyordu. BM Genel Sekreteri Annan, BM Güvenlik Konseyi'ne KKTC'ye uygulanan gereksiz kısıtlamaların kaldırılması gerektiğini söylemiş ve aynı zamanda Türk tarafının çözüm sürecinde üzerine düşen görevi yerine getirdiğini belirtmişti.⁵⁵ AB Konseyi de Kıbrıslı Türkler üzerindeki izolasyonun kaldırılması ve adanın yeniden birleşmesi konusunda kararlı olduğunu belirten bir açıklama yapmıştı. Ancak aradan geçen zamanda ne BM Güvenlik Konseyi'nden ne de AB'den böyle bir adım geldi. Bazı yorumculara göre, Türkiye'nin o dönemde AB üyeliğini daha ön planda tutması, KKTC konusunda –özellikle de AB nezdinde– daha cesur adımlar atmasını engellemiş, böylece referandum sonrasında Türkler için olumlu esen hava iyi değerlendirilememişti.⁵⁶ Ne Batı ne de Doğu'dan gereken desteği göremeyen KKTC halkı, bugün hâlâ izolasyon koşullarında yaşamaktadır.

Diğer yandan referandumun sonucu Türkiye'nin üyelik hedefi açısından da umulduğu kadar müspet bir sonuç ortaya koymadı. Aralık 2004'te ger-

çekleştirilen Brüksel Zirvesi'nde Türkiye ile üyelik müzakerelerinin 2005'te başlaması kararı çıktı. Ancak ortada şöyle bir sorun vardı: Ankara artık içinde resmen tanımadığı (Güney) Kıbrıs'ın da olduğu bir AB ile müzakere etmek durumundaydı. Bu bağlamda, Brüksel Zirvesi ve sonrasında AB'nin tavrı (Güney) Kıbrıs'ın tanınmasından yana oldu. Ankara böyle bir şeyi kabul etmediğini en somut haliyle Gümrük Birliği'ni AB'nin yeni üyelerine genişletirken ortaya koydu. Ek protokol imzalanırken bir Kıbrıs bildirisi yayınlanarak Kıbrıs Cumhuriyeti'nin 1960'ta ortaya çıkan devlet olmadığı, adanın tamamını temsil etmediği ve protokolün imzalanmasının Kıbrıs'ın tanınması anlamına gelmediği belirtildi.⁵⁷ Türkiye aynı zamanda hava ve deniz limanlarını (Güney) Kıbrıs'a açmadı. AB'nin Kıbrıs konusundaki tutumu 2005 yılından itibaren AB üyelik hedefinin Türkiye'de ivmesini kaybetmesinin sebeplerinden biri oldu. Ezcümle, Annan Planı'nın Rumlar tarafından reddi ne (Güney) Kıbrıs'a olumsuz olarak yansıdı ne de KKTC'nin durumu ve Türk dış politikasının genel gidişatı için somut bir kazanç ortaya koydu.

Kıbrıs'ın modern tarihi birkaç periyoda bölünecekse, kuşkusuz 2004 yeni bir dönemin açılışına tekabül eder. Bu yeni dönemde de –örneğin 2008'den 2012'ye kadar– taraflar yine BM Genel Sekreteri'nin çabası ile bir araya gelecek ve müzakerelere devam edecekti. Fakat temelini Annan Planı'ndaki tek tüzel kişilikli iki devletli federasyon sisteminin oluşturduğu bu müzakerelerden de herhangi bir sonuç çıkmayacaktı.

21. yüzyılın ilk on yılında Kıbrıs Adası Türkiye'nin gündemini AB'ye üyelik ve muhtelif çözüm çabaları ile meşgul etse de bu dönemde Türk dış politikasının Kıbrıs'a bakışında bir başka meselenin de ortaya çıktığı görülür: Deniz yetki alanları. 2000'lerin başında Doğu Akdeniz'deki hidro-karbon rezervleri konusunda yayınlar yapmaya başlayan (Güney) Kıbrıs, kıta sahanlığına dair bazı adımlar attı. 2003 yılında ise Mısır ile deniz yetki alanlarının sınırlandırılmasına dair bir anlaşma imzaladı. Türkiye, daha sonradan da tezini oluşturacak iki söylemle bu anlaşmayı tanımadığını bildirdi: Anlaşma Türkiye'nin hukuki haklarını da kapsıyordu ve (Güney) Kıbrıs adanın tamamını temsil etmiyordu.⁵⁸ (Güney) Kıbrıs, Türkiye'nin bu iddialarını reddetti ve ilerleyen yıllarda Mısır ile bazı işbirliği anlaşmaları da imzaladı. Ayrıca Lübnan, Suriye ve İsrail ile de benzer anlaşmalar yapmak için çeşitli girişimlerde bulundu. Başeren'e göre, (Güney) Kıbrıs'ın Lübnan ile imzaladığı sınırlandırma anlaşması Türkiye'nin gösterdiği tepki sonucunda yürürlüğe konmadı.⁵⁹

Fakat bu konudaki önemli bir gelişme 2010'da İsrail ve (Güney) Kıbrıs'ın Münhasır Ekonomik Bölge (MEB) sınırlandırılmasına ilişkin bir anlaşma imzalaması oldu. İsrail ve Türkiye'nin ilişkilerinin dibe vurduğu bu dönemde Tel Aviv ayrıca Atina ile savunma ve işbirliği antlaşması imzaladı.⁶⁰ Bu gruplaşma 2010'larda da devam edecek ve aslında Doğu Akdeniz'de hidro-karbon rezervlerinin açtığı deniz yetki alanları probleminin sadece teknik bir mesele olmadığını, aynı zamanda bölgesel ilişkileri de yansıttığını gösterecekti.

“Türkiye’nin 11 Eylül’ü”: *Mavi Marmara* Saldırısı

Türkiye’nin İsrail ile ilişkileri 1990’larda özellikle silahlı kuvvetlerin etkisi ile altın çağını yaşamıştı. 2000’li yıllardaysa ikili ilişkilerdeki ivme tersine döndü: Bazı önemli devamlılıklara rağmen, kriz anları daha ön plana çıktı. 2010’daki *Mavi Marmara* Saldırısı ise Ankara ve Tel Aviv arasında önemli bir kırılma noktası oldu. İlişkilerin 1990’lardan farklı bir şekle bürünmesinin birden fazla sebebi vardı. Bazı çalışmalar bu değişimi salt yapısal faktörlerle açıklama eğiliminde olsalar da⁶¹ Türkiye’nin İsrail’e dair dönüşen söyleminde “kimlik” meselesi –daha çok 2000’lerin sonunda olmak üzere– önemli ölçüde rol oynadı.

1990’lardan 2000’lere geçildiğinde bölgede bir dizi değişiklik olmuştu. İsrail-Filistin barış süreci sona ermiş ve 2000’de İkinci İntifada başlamıştı. Henüz AKP’nin iktidar olmadığı dönemde, İsrail’in müdahaleleri sonucunda dönemin Dışişleri Bakanı İsmail Cem İsrail’i kınamıştı. Doğrusu İsrail-Türkiye ilişkileri Filistin meselesindeki gidişattan 20. yüzyıl boyunca etkilenmişti. Zira hem Türk kamuoyu sorunun çıkışından itibaren Filistin yanlısı bir tutuma sahipti hem de Ankara’nın konuya dair takındığı tavır Ortadoğu’daki konumu için önemli bir faktördü. Bu bağlamda, barış sürecinin sona ermesi ilişkileri doğrudan etkilemişti.

Buna ek olarak, Türkiye-Suriye-İran üçgeninde de durum 1990’lardan farklıydı. Ankara’nın 1990’larda Tel Aviv’le yaklaşmasının sebeplerinden biri Şam’ın doğrudan bir tehdit olarak görülmesiydi. Tahran ise hem geleneksel olarak Esad Suriye’si ile yakındı hem de PKK’ya karşı tutumu ve rejim ihracı niyeti gibi konularda şüphe çekiyordu. 2000’lere gelindiğindeyse hem Suriye hem de İran ile ilişkiler gelişme gösterir vaziyetteydi.⁶² Bu sebeple, Türkiye’nin İsrail’e 1990’lardakinden daha az ihtiyacı vardı.

Diğer yandan, İsrail ile ilişkiler sadece bölgesel değişimlerin incelenmesiyle anlaşılamaz. Türkiye’nin içinden geçtiği değişim de ilişkilerin gidişatı açısından önemliydi. 1990’larda İsrail ile yaşanan ve neredeyse “stratejik ortaklık” olarak nitelenen yaklaşmanın en büyük mimarı silahlı kuvvetlerdi. Ordunun siyasetteki etkisini yitirmesi Türkiye ve İsrail ilişkilerinin ardındaki temel dinamiği de zayıflatmış oldu. Dahası AKP iktidarının güçlendikçe hem Türkiye siyasetinde hem de bölgesel politikada kimlik ögesine daha çok vurgu yapar hale gelmesi de ilişkilere etki etti. Bu anlamda, ilişkileri derinden etkileyecek olayların 2000’lerin sonlarına doğru gerçekleşmesi tesadüfi değildi. Zira 2000’lerin başında AKP hükümetleri İsrail ile ilişkilerine özen göstermiş, söylemini bu minvalde kurmuş ve genelde Tel Aviv’e büyükelçi olarak başarılı diplomatlarını atamıştı.⁶³ Filistin’de gerçekleşen şiddet olaylarından sonra dahi İsrail’e karşı kullanılan dil oldukça titizdi. Örneğin Erdoğan, 2004 yılında Hamas’ın ruhani lideri Şeyh Ahmet Yasin’in öldürülmesini uluslararası dünya ile birlikte kınamış ve “bu hareket tarzının barışla ilgili geleceğe yönelik umutları da yok ettiğini” söylemişti. Ancak aynı konuşmanın içinde, “İsrail halkını böyle bir suçlama içine almayı doğru bulmadığını”⁶⁴ da belirtmişti.

Filistin seçimlerini kazanan Hamas lideri Halid Meşal'ın Ankara'ya 2006'da yaptığı ziyaret Hamas'ı terör örgütü olarak gören İsrail tarafından tepkiyle karşılanmış ve İsrail resmi makamları "Meşal-Öcalan" benzetmesi yapmıştı.⁶⁵ Dönemin Dışişleri Bakanı Abdullah Gül ise, görüşmenin amacının Hamas'a doğru mesajlar vermek olduğunu ve aslında örgüte şiddeti bırakması çağrısı yapıldığını vurgulamıştı. Özcan'a göre, Meşal'ın ziyareti aslında Türkiye'nin bu konudaki önemli bir arabuluculuk girişimiydi.⁶⁶ Bu girişimler, hem İsrail-Filistin hem de İsrail-Suriye bağlamında devam etti ancak İsrail'in 2008'de Gazze'ye başlattığı operasyon sonrasında akamete uğradı. Zaten bu operasyon sonrasında Başbakan Erdoğan'ın İsrail'i sert bir şekilde kınaması ve hatta operasyonu insanlığa karşı suç olarak nitelemesi Türkiye'nin tarafsız arabuluculuk rolünden sıyrıldığını gösteriyordu.⁶⁷

2009 yılından itibaren, Ankara ve Tel Aviv arasındaki ilişkiler giderek daha sorunlu bir hal almaya başladı. Ocak ayında Davos zirvesinde Erdoğan, ünlü "bir dakika" (*one minute!*) çıkışıyla İsrail Cumhurbaşkanı Peres'e, "Siz öldürmeyi çok iyi bilirsiniz!" dedi. Aynı yıl içinde, Türkiye İsrail'in ABD ve İtalya ile ortak yapılacak bir tatbikata katılmasını engelledi. İsrail ise Suriye ile ilişkilerinde Türkiye'nin sürdürmekte olduğu arabuluculuk rolünü sona erdirdi. 2010 yılında Büyükelçi Oğuz Çelikkol'un İsrail Dışişleri Bakanlığı'nda yaptığı bir görüşmede bakan yardımcısından daha alçak bir koltuğa oturtulması ve bunun basına servis edilmesi bir başka kriz durumunu oluşturdu.

2009-2010 arasındaki ilişkilerle ilgili vurgulanması gereken iki önemli husus bulunmaktadır. Birincisi, bu dönemde Türkiye, İsrail'e dair söylemlerinde 2002'den sonraki ilk birkaç yıldakinin aksine sert bir söylem benimsemişti. Özellikle iktidara yakın medya, İsrail karşıtı –hatta zaman zaman Yahudi karşıtı– yayınların yoğunluğunu artırmıştı. Filistin ve İsrail meselesi, bu tarihten sonra, *Mavi Marmara*'nın da etkisiyle, seçimlerde dahi kullanılan bir iç meseleye dönüşecekti. Bu noktada hem kamuoyunun büyük çoğunluğunun hem de parti içindeki seslerin Türkiye'nin bu retorikini desteklediğini söylemek gerekir. İkinci önemli mesele ise, Filistin'in neredeyse bir iç politika meselesi olduğu bu dönemde, İsrail ile Türkiye'nin güvenlik konusundaki işbirliği anlaşmalarının devam etmesiydi.⁶⁸ Bu durumun ortaya koyduğu çelişki TBMM'ye de yansımış ve CHP vekili Mustafa Özyürek'in Savunma Bakanlığı'na verdiği bir soru önergesiyle sonuçlanmıştı. Özyürek –kamuoyunun kafasındaki karışıklığa atıfla– tank modernizasyonu projesinden deniz kuvvetleri için çıkarma gemisi ihalesine kadar birkaç başlıkta Türkiye ve İsrail arasındaki bu işbirliklerinin iptal edilip edilmeyeceğine dair bazı sorular yöneltmişti. Dönemin Milli Savunma Bakanı Vecdi Gönül ise çoğunlukla teknik olarak verdiği yazılı açıklamasında herhangi bir fesih durumunun olmadığını belirtmişti.⁶⁹

Sorunlu ilişkilerin ulaştığı zirve noktası ise 2010'daki *Mavi Marmara* Salıdırısı oldu. İsrail'in Gazze'ye uyguladığı ablukayı delmek ve yardım götürmek isteyen İnsan Hak ve Hürriyetleri İnsani Yardım Vakfı (İHH) aktivistlerini ta-

şıyan *Mavi Marmara* gemisinin uluslararası sularda saldırıya uğraması sonucunda 9 kişi hayatını kaybetti. Erdoğan olayı devlet terörü olarak tanımladı. Dönemin Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu ise Washington'da yaptığı bir görüşmede Türk vatandaşlarının yabancı bir ordu tarafından öldürülmesinin kamuoyunda yarattığı şoku “Türkiye’nin 11 Eylül’ü” olarak nitelendirdi.⁷⁰

Saldırının ardından Türkiye İsrail’in özür dilemesini, tazminat vermesini ve Gazze’ye uygulanan ablukanın da kaldırılmasını talep etti. İsrail bu talepleri reddetti. Tel Aviv’deki büyükelçi Ankara’ya geri çağrıldı ve 2011 yılında da diplomatik ilişkiler en alt seviyeye indirildi. İsrail ve Türkiye 2013 yılında ABD’nin de teşviki ile yeniden masaya oturacak ve *Mavi Marmara*’ya ilişkin talepleri 2016 yılına kadar müzakere edecekti. Bu süreçte ise masada Arap İsyanları’nın değiştirmiş olduğu daha farklı bir Ortadoğu jeopolitiğinde dış politikasına yeni bir yön vermeye çalışan Türkiye ile sivrilmeye başlayan Doğu Akdeniz enerji kaynakları mücadelesi bağlamında Kıbrıs ve Yunanistan ile yakınlaşmış bir İsrail olacaktı.

AKP’nin, en azından Erdoğan’ın, *Mavi Marmara* inisiyatifi ne kadar desteklediği daha sonradan siyasi bir tartışmaya dönüştü. Ancak desteklemek ya da karşı çıkmak bir tarafa, İHH’nın Türk dış politikasına yaptığı etki muazzam olmuştu. Bir devlet dışı aktör, etkisi uzun süre hissedilecek bir krizin baş aktörü olmuştu. Bu konu sonraki sayfalarda dış politika yapımı incelenirken devlet dışı aktörlerin bu politikaya etkisi bağlamında tekrardan ele alınacaktır.

Komşular ve Ötesi: Merkez Ülke Olarak Türkiye

Davutoğlu Doktrini: Kavramsal Bir Çerçeve

2002’den sonraki dış politika ele alındığı vakit, stratejik derinlik, yumuşak güç, komşularla sıfır sorun politikası, yeni-Osmanlılık, merkez ülke gibi birçok kavram ortaya atılmaktadır. Hatta sırf bu dönemde kullanılan kavramları açıklayan sözlük niteliğinde yazılmış bir çalışma dahi bulunmaktadır.⁷¹ Kuşkusuz bu dönemin kavramsal haritasını oluşturan kişi –büyük çoğunlukla– Prof. Dr. Ahmet Davutoğlu’dur. Bu satırların yazıldığı dönemde Davutoğlu’nun kitabı *Stratejik Derinlik*’in 141. baskısı satışta görünmektedir. Aslında okunması çok da kolay olmayan bir metin olarak kitabın bu kadar çok baskı yapmasının en önemli sebebi, Davutoğlu’nun doktrininin uygulama alanı bulması ve siyaset ile kamuoyunda çokça tartışılmasıdır.

Türkiye’nin hem bulunduğu siyasi coğrafya hem de tarihsel-kültürel arka planı itibarıyla Doğu ve Batı’yı birbirine bağlayan bir “köprü” olmaktan ziyade düzen kuran bir “merkez” ülke olması gerektiğini düşünen Davutoğlu, tarihsel ve kültürel –ki din kültürünün önemli bir parçasını oluşturmaktadır– bağlar sebebiyle bu bölümün başında alıntılanan *Afroavasya* bölgesinde aktif politikalar takip edilmesini salık vermektedir. Türkiye’nin 21. yüzyıla kadar

takip ettiği politikanın eldekini savunma temelinde bir psikolojik yılgınlık olduğunu belirten Davutoğlu'na göre, "İstanbul'un müdafaası Adriyatik ve Saraybosna'dan, Doğu Anadolu ve Erzurum'un savunması Kuzey Kafkasya ve Grozni'den başlamaktadır."⁷² Benzer bir biçimde Türkiye, Ortadoğu coğrafyası ile de I. Dünya Savaşı'ndan sonra tüm siyasi, kültürel ve stratejik bağlarını koparmış ve bu sebeple de bölgede hüküm sürdüğü 500 yılın birikiminden yararlanamamıştır. Davutoğlu'nun yazınında Türkiye'nin iç benliği ve dış benliği arasında var olduğu iddia edilen uçurumun, tıpkı bir insanda olduğu gibi bunalıma sebep olduğu vurgulanmaktadır.⁷³

Davutoğlu, 2008'de yayınlanan bir makalesinde, Türkiye'nin 2002'den sonra hem coğrafi konum hem de tarihsel deneyiminden yararlanarak yeni bir vizyon takip etmeye başladığını belirtmişti. Bu yeni vizyonun beş önemli prensibi bulunuyordu.⁷⁴ Birincisi, güvenlik ve demokrasinin uyumlu ve dengeli şekilde birbirini tamamlamasıydı. Davutoğlu'na göre Türkiye'nin en önemli "yumuşak gücü" demokrasiydi. İkincisi, komşularla sıfır sorun politikasıydı. Bunda da iktisadi ilişkiler özellikle önemli rol oynuyordu. Üçüncüsü, komşu bölgeler ve ötesiyle ilişkiler kurmaktı. Türkiye Ortadoğu, Balkanlar, Kafkaslar ve Orta Asya'ya uzanan bölgelerle ilişki kurmayı sadece devletler arası ilişkiler bağlamında değil, aynı zamanda topluma da nüfuz edecek şekilde tasarlamıştı. Dördüncüsü, takip edilen politikanın çok yönlü olarak tanımlanıyor oluşuydu. Öyle ki, Türkiye'nin ABD, AB ile olduğu kadar Rusya –ve genel olarak Avrasya ile– de iyi komşuluk ilişkileri söz konusuydu. Son olarak, Türk dış politikası, *ritmik diplomasi* takip ediyordu. Bu, Türkiye'nin merkez ülke –hatta küresel bazda bir güç– olabilmesi için birçok bölgesel veyahut uluslararası örgütte aynı zamanda yer alması ve bu örgütlerde aktif politika gütmesi anlamına geliyordu.

Türkiye'nin 2002 yılından 2010'lara kadarki politikası bu teorik çerçeve içinde geliştirdi.

Bu bir anlamda, "karşıtlıklar" üzerinden kurulmuş bir doktrindi. Ortaya konan karşıtlıklar şu şekilde özetlenebilirdi: 1) Daha çok İslami ve başarılı tarafı ön plana çıkarılmış bir Osmanlı geçmişi anlatısı ile "yabancı" görülen Kemalist seküler ulus devlet anlatısı; 2) vizyoner ve proaktif 21. yüzyıl dış politikası ile pasif ve savunmacı kalmış bir 20. yüzyıl dış politikası; 3) Ortadoğu'yla yakın ilişkiler kuran bir bölgesel güç ile Ortadoğu'ya sırtını dönmüş kimlik bunalımında olduğu iddia edilen bir ülke; 4) yumuşak güce dayanan hareket tarzı ile tamamen güvenliğe sıkışmış bir diplomasi.

Oysa 20. yüzyılı ayrıntıları ile aktaran bu eser, bu karşıtlıkların birçoğuna karşı çıkmaktadır. Özcü ve genelleştirici bir yaklaşımın sadece Türkiye'yi değil, Türkiye'nin aktif bir politika takip ettiği coğrafyaları da yansıtmaktan uzak olduğunu savunmaktadır. Zaten, yumuşak güce dayalı komşularla sıfır sorun politikasının 2010'lu yıllarda yerini yeniden güvenlik perspektifine bırakıp *değerli yalnızlık* söylemine dönüşmesi de Türk dış politikasının *stratejik teoriden* bağımsız başka belirleyicilerinin olduğunu açıkça göstermektedir.

İstisnai Bir Dönem: Türk Dış Politikasında Suriye

Davutoğlu'nun önceki sayfalarda alıntılanan makalesinde komşularla sıfır sorun politikası açısından özellikle örnek gösterdiği iki ülke vardı: Suriye ve Gürcistan. 1998'de yaşanan Suriye Krizi, Adana Mutabakatı ve Öcalan'ın sınır dışı edilmesiyle sonuçlanmış ve ardından iki devlet arasında 2011'e kadar sürecek yeni bir dönem başlamıştı. Bu dönem, Türkiye ve Suriye arasındaki ilişkilerin tarihi göz önünde bulundurulduğunda oldukça istisnaiydi. Zira ilişkileri tanımlayan çatışma dinamiği sona ererken iki ülke, politik, ekonomik ve kültürel bağlamda yakınlaşmaya başlamıştı.

Her iki devlet için de bu yakınlaşmanın bazı iç ve dış sebepleri vardı. Şam açısından bakıldığında, Ortadoğu'daki yapısal bazı değişimler Türkiye ile daha "sağlıklı" ilişkiler kurulmasını gerektiriyordu. Bunlardan birincisi İsrail ve Filistin arasındaki barış sürecinin sona ermesiydi. İkincisi ise ABD'nin Irak'ı işgaliydi. Suriye bir taraftan İsrail ile diğer taraftan İsrail'i destekleyen ABD'nin Irak'taki varlığı arasında sıkışmış haldeydi ve dış politikasını da bu statükoya göre yönlendirmek durumundaydı.⁷⁵ Dahası, Irak'ın işgalinden sonra kendisini bölgede iyice hissettiren Kürt meselesi –İran da dahil olmak üzere– sınırlarında Kürt nüfus barındıran tüm ülkeler için önemliydi. Bu bağlamda bağımsız bir Kürdistan'ın Suriye'deki kendi Kürtlerini de harekete geçireceğini düşünen Şam yönetimi, hem Türkiye ile ilişkilerini düzeltmeye hem de halihazırda iyi ilişkilere sahip olduğu İran ile daha da yakınlaşmaya özen gösterdi.

Kürt meselesi Türkiye'nin bölgeye bakışında hep belirleyici olmuştu. 2003'te Irak'ın işgali sonrasında yaşanan süreç, daha açık bir ifadeyle Irak'ın istikrarsızlığa sürüklenmesi ve toprak bütünlüğü konusunda ortaya çıkan soru işareti ile PKK'nın 2004'te yeniden saldırıya geçmesi Türkiye'nin tüm dikkatini bölgeye çevirmişti. Ankara böyle bir konjonktürde, Suriye'de yaşanabilecek bir istikrarsızlığın bir Kürt devletinin kurulmasını kolaylaştıracağından endişe ediyordu.⁷⁶ Bu endişe, Suriye ile daha yakın ilişkiler kurulması konusunda bir katalizör işlevi görecekti.

Ancak, 2000'lerde gelişen ilişkileri sadece Kürt meselesine bağlamak doğru bir yaklaşım da olmaz. Zira bu yıllarda ikili işbirliği güvenlik konusunda olduğu kadar ekonomi ve kültürel alanlarda da yaşanmıştı ve yumuşak güç unsurlarına bağlı komşularla sıfır sorun politikası çerçevesini de yansıtıyordu. Karakaya Polat ve Aras'a göre, bu politikanın demokratikleşme bağlamında ordunun iç siyasette oynadığı rolün giderek azalması ile de yakın ilişkisi vardı zira bu, İran ve Suriye'ye karşı oluşturulan dış politika tutumunu güvenlik bağlamından çıkarmaya da yardımcı olmuştu.⁷⁷ Ancak bu sadece içten dışa ilerleyen bir süreç değildi. Tam tersi de geçerli hatta daha etkindi. Yani, Türk dış politikasının yumuşak güç bağlamında sadece Suriye ile değil tüm komşularla sıfır sorun politikası takip etmeye çalışmasının bir sebebi de ordunun ulusal güvenlik çerçevesindeki dış politika yapımındaki hâkimiyetine ket vurmak ve dolayısıyla iç politikadaki rolünü de zayıflatmaktı.

Bölgesel ve ulusal siyasetteki değişiklikler Türkiye ve Suriye'nin bir dizi alanda işbirliği yapmasının önünü açtı. Bunlardan biri, taraflar arasında uzun yıllardır sorun olan su paylaşımı konusuydu. Su paylaşımı, 1998'den sonra iki ülke arasında bir sorun olmaktan çıkıp işbirliği yapılabilecek bir alana dönüştü.⁷⁸ Türkiye'nin GAP Bölge Kalkınma İdaresi ve Suriye'nin Arazi Geliştirme Örgütü arasında yapılan 2001 tarihli anlaşma ile taraflar ortak proje geliştireceklerini beyan ederken aynı zamanda uzman düzeyinde eğitim ve değişim programları yapmayı yükümlendi. Bu anlaşma hedeflerine tam olarak ulaşamasa da taraflar için bir istişare mekanizması kurdu. 2000'lerin sonuna doğru su meselesinde başka bazı adımlar da atılacaktı. Kısacası sorun çözülmüş görünüyordu.

2004 yılında önce Beşar Esad Türkiye'yi, ardından Erdoğan Suriye'yi ziyaret etti. 1946'da bağımsızlığını kazanan Suriye'nin Türkiye'ye resmi ziyarette bulunan ilk devlet başkanı olan Esad, Türk yetkililerle Irak konusunda görüşmüş ve Irak'ın toprak bütünlüğünün korunması konusunda mutabakata varıldığını belirtmişti.⁷⁹ Ayrıca yine aynı temaslarda Türkiye, Suriye ve İsrail arasındaki sorunların çözümü için kolaylaştırıcı bir rol üstlenebileceğinin de işaretini vermişti. Türkiye daha sonra iki ülke arasında arabuluculuk rolü oynayacak ancak bu durum İsrail'in Gazze'ye 2008'de başlattığı operasyonun ardından sona erecekti.

2004 ve sonrasında yapılan karşılıklı ziyaretlerin bir diğer önemli sonucu ise ekonomiye ilişkin protokollerin imzalanmasıydı. Örneğin, bu dönemde vergilendirme, yatırım ve turizm konularında bazı protokollere ek olarak iki ülke arasında ticaret hacmini artıracak bir serbest ticaret antlaşması da yapılmıştı. Sınır kapılarında ticaret merkezlerinin kurulması konusunda "ilkesel" olarak anlaşılması ve bu merkezlerden birinin Hatay'ın Cilvegözü sınır kapısında olacağını haberi, Suriye'nin Hatay'ın Türkiye'ye ait olduğunu kabul ettiği şeklinde yorumlanmıştı.⁸⁰

2009 yılı ikili ilişkiler açısından bir başka dönüm noktasını oluşturdu. Türkiye ve Suriye kısa süreli ziyaretler için vize gerekliliğini karşılıklı olarak kaldırdı. Savunma alanında işbirliği için bazı anlaşmalar imzalandı ve ayrıca sınırda ortak tatbikat düzenlendi. İki devlet ayrıca Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi'ni oluşturdu. Konsey ilk bakanlar kurulunu Halep ve Gaziantep'te aynı gün gerçekleştirdi. Kurulun ardından bir basın toplantısı yapan Davutoğlu'nun konuşması ilişkilerin ne şekilde görüldüğünü aktarması açısından önemliydi:

Bundan sonra artık Türkiye ile Suriye, kaderi, tarihi ve geleceği ortak olarak, aynı yolda yürümeye devam edecek. El ele yürüyeceğiz bu yolda. Bölgemizi tekrar yükselen bir medeniyet merkezi yapmak için; bölgemizi tekrar ortak bir ekonomik havza yapmak için; Antep'i Halep'e, Hatay'ı Lazkiye'ye, Mardin'i Deyrüzur'a, İstanbul'u Şam'a tekrar kavuşturmak, Ankara'yı Şam'a tekrar kavuşturmak için hep beraber çalışacağız. Bu iki halk için hem bir bayram günüdür –iki bayram arasında biz bir de vize kaldırma bayramı ilan ettik– hem de bir düğündür. Düğünde nasıl geleceğini birleştiren aileler olur, bugün de Suriye ve Türkiye büyük bir düğünde bütün aileleri, aşiretleri ortak kültürü tek bir gelecek için bir araya getirdi.⁸¹

Aynı günde her iki şehirde de yapılan kurul için Türk ve Suriyeli yetkililerin arabayla beraber yolculuk yapmasına *araba diplomasisi* diyen Davutoğlu, bu yolculukta yeni projelerin oluşturulduğunun altını çizmişti. Türk Dışişleri Bakanı sadece araba diplomasisi ile değil, kurul toplantılarında yapılan istişareler sonucunda 40'a yakın protokol ve proje üzerinde çalışma kararı alındığını da duyurmuştu. Bu protokollerin birçoğu süreç içinde tamamlanacaktı.

Konsey 2010'da Lazkiye'de ikinci toplantısını yaptığında, iki devlet arasında imzalanan anlaşmaların uygulamaları gözden geçirildi. Dışişleri Bakanı bu toplantıdan sonra en çok entegrasyona vurgu yapmıştı. Davutoğlu, ulaşımdan çevreye, enerjiden ekonomiye her alanda “tek bir ülkeymişçesine” hareket edildiği vakit her iki ülkenin de gelişeceğini söylemiş ve bunun “yeni bir model” olduğunu belirtmişti.⁸² Suriye ile ilişkiler o yıllarda, bu yeni entegrasyon modeli bağlamında *komşularla sıfır sorun politikasının* en başarılı örneği olarak gösteriliyordu. Ancak 2011'de başlayan Arap İsyanları ile ortaya çıkan tablo, bu başarılı örneği bu tarihten itibaren Türk dış politikasının en zorlu vakası haline getirecekti.

Tahran'la Gelişen İlişkiler: Türkiye ve İran

2000'li yıllarda Türkiye'nin yakınlaşma eğiliminde olduğu bir diğer ülke İran oldu. Ankara'nın Tahran ile ilişkileri hiçbir zaman Şam'la olan ilişkileri kadar krize girmemişti. Ancak özellikle 1990'larda İran'ın hem Türkiye'de yükselen siyasal İslam'a –ve aynı zamanda Hizbullah gibi terör örgütlerine– hem de PKK'ya destek vermesi Ankara ve Tahran hattında sorun yaratmıştı. 1990'ların sonunda Öcalan'ın Suriye'den sınır dışı edilmesi, sonrasında PKK terörünün hızını kaybetmesi ve İran'da daha ılımlı bir liderliğin işbaşına gelmesi ikili ilişkilerin gelişmesi için yeni bir ortam yarattı. 2000'lerde Irak'ın işgali sebebiyle Suriye ile yakınlaşma dinamiğini ortaya çıkaran faktörler Türk-İran ilişkileri için de geçerli oldu. İran da Türkiye ve Suriye gibi Irak'ın toprak bütünlüğünden yanaydı. Bu bağlamda İran, Türkiye'nin inisiyatifiyle kurulan Irak'a Komşu Ülkeler Konferansı'na katıldığı gibi, 2004 yılında PKK'yı bir terör örgütü olarak ilan etti.⁸³ İki ülke arasındaki en temel problemlerden biri böylece çözülmüştü.

Bu dönemde İran'a yönelik politikalarda iktisadi ilişkiler önemli bir yer tuttu.⁸⁴ Yükselen ticaret hacmi ve yapılan yatırımlar bir yana, Doğu Anadolu bölgesinin ihtiyaçları için İran doğalgazının satın alınması da enerji alanında karşılıklı bir işbirliği yarattı. Bu anlaşma aslen Refah-Yol iktidarı döneminde imzalanmıştı ancak ulusal ve uluslararası dinamikler sebebiyle doğalgaz ilk kez 2001'de Türkiye'ye gelmişti. İran ile işbirliği Türkiye'nin doğalgaz konusunda alım yaptığı ülkeleri çeşitlendirmesi açısından olumlu bir gelişmeydi.

Diğer yandan, Ankara'nın Tahran ile ilişkileri aynı zamanda Washington ile ilişkilerine de etki eden bir niteliğe sahipti. ABD ile İsrail'in bölgede İran ile “düşmanlığı” yeni değildi. Ancak bu dönemde daha farklı bir boyut kaza-

nacaktı. Zira 2002 yılında, İran'da 1980'lerden itibaren kurulmaya başlanan uranyum zenginleştirme tesislerinin ortaya çıkması büyük bir krizi beraberinde getirdi. İran bu tesislerde barışçıl amaçla üretim yapıldığını söylese de bu, uluslararası kamuoyu tarafından gerçekçi bulunmadı. Türkiye, ne sınır komşusu İran'ın nükleer silahlara sahip olmasını ne de Batı'nın İran'a yapacağı bir askeri müdahaleyi istiyor; sorunun diplomatik yollardan çözülmesini umuyordu.⁸⁵ Türkiye'nin konuya dahli de bu pozisyonunu yansıtır şekilde oldu. Ankara 2010 yılında taraflar arasında arabuluculuk rolüne soyunabileceğini belirtti. Bu, Türkiye'nin Ortadoğu söz konusu olduğunda "oyun kuran" merkez bir ülke olma çabasını, bölgede İran kaynaklı bir istikrarsızlığı engelleme hedefini ve İran'la değişen ilişkileri de gösteriyordu. Türkiye'nin 2010'da BM Güvenlik Konseyi'nin İran'a karşı aldığı yeni yaptırımları, ABD'nin çekimserlik baskılarına rağmen reddetmesi de⁸⁶ bu durumun en somut örneklerinden birini oluştuyordu. Ne var ki Türkiye ve Brezilya gibi diğer ülkelerin çabalarına rağmen sorun 2016'ya kadar çözölemeyecek ve Tahran-Washington gerginliği Ortadoğu için bir tehdit oluşturmaya devam edecekti.

Değişen Söylemler: Türkiye ve Irak

2003 yılında Irak'ın işgali bölgede büyük çaplı bir sarsıntı yaratmıştı. Irak Ankara'nın Şam ve Tahran'la ilişkilerinin gelişmesinde önemli bir bölgesel etmen olduğu gibi, 1 Mart Tezkeresi dolayısıyla da Washington ile bir kriz durumu yaratmıştı.

Bu yıllarda, Türkiye'nin Irak'a bakışını Kuzey Irak'taki durum şekillendirdi. Türkiye Irak'ın toprak bütünlüğünden yanaydı ve ABD'nin Iraklı Kürtlerle yakınlaşmasından rahatsızdı. Bölgede bir Kürt devletinin kurulma ihtimalinin kendi topraklarındaki Kürt nüfus için de bir örnek teşkil etmesinden endişeleniyordu. PKK'nın Irak'taki istikrarsızlık ortamından yararlanarak Kuzey Irak'ta güçlenmesi ve 2004 yılından itibaren saldırılara yeniden başlaması Türkiye'nin bölgeye bakış açısındaki güvenlik temasını bir başka açıdan da ön plana çıkarmıştı.

Fakat 2007 yılından itibaren Türkiye'nin Kuzey Irak'taki Irak Kürt Bölgesel Yönetimi (IKBY) ile ilişkilerinde 2017'ye kadar sürecek bir "güvenlik dışılaştırma" (*desecuritization*) süreci başladı.⁸⁷ Türkiye Kuzey Iraklı Kürtlerle yakınlaşarak PKK'ya karşı destek elde etmeye çalıştı. 2008'den itibaren IKBY ile diplomatik temaslar artırıldı. Hatta 2010'da Erbil'de bir konsolosluk açıldı. Kuzey Iraklı Kürtlerle diplomatik temasların arttığı bu dönemde Davutoğlu, hedefinin sadece "işbirliği" değil, "bütünleşme" olduğunu belirtti.⁸⁸ Bu dönemde, Kuzey Irak'taki Kürtler Türkiye'nin söyleminde "akrabalara" dönüşmüştü. Yapılan yorumlar ise, bu yakınlaşmanın PKK'ya karşı önemli bir mevzi kazandıracağını, Türkiye'deki Kürt sorununun çözümüne de katkı sağlayacağını vurguluyordu.⁸⁹

Aslında bu dönemde Ankara sadece Iraklı Kürtlerle değil, Irak'ın bütünüyle daha yakın ilişkiler tesis etmeye çalışmıştı. 2009 yılında Suriye ve Irak arasında Irak'ta yaşanan bir patlamaya dair yaşanan sorunda Türkiye, o dönemde takip ettiği politikalar paralelinde arabuluculuk yaptı. Dahası, yine Suriye'dekine benzer bir biçimde Irak ile de "Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi" kuruldu. Konsey ilk kurul toplantısında özellikle Bağdat ve Şam arasındaki sorunun çözümüne odaklanmıştı. Davutoğlu basın toplantısında, "Aslında bu, bir krizi kendi aramızda, bölge içinde çözme bakımından da güzel bir örnek olsun istiyoruz" diyerek, Türkiye'nin merkez ülke olarak Ortadoğu için sahip olduğu tahayyülü de ortaya koymuştu.

Ticari ve iktisadi ilişkiler Türkiye'nin diğer ülkelerle olduğu gibi Irak ile "entegrasyon" hedefine ulaşmak için de yararlandığı en önemli araç oldu.⁹⁰ Ankara bu dönemde, Irak'ın en büyük ticari partneriydi. Irak da Türkiye'nin ticaretinde Batılı devletlerin hemen ardından geliyordu. Ekonomik ilişkilerde önemli görünen iki alan vardı: Enerji ve doğrudan yatırım. Türkiye doğrudan yatırım konusunda oldukça aktifti. 2003 sonrasında inşaat sektörü aracılığıyla bu konuda bir üstünlük sağlamıştı. Enerji konusundaysa, IKBY Türkiye'nin enerji güvenliğine katkı sağlayacağını açıklarken, Kafkasya ve Orta Asya'dan getirilecek doğalgazı Türkiye üzerinden Avrupa'ya taşınması planlanan –ancak daha sonra gerçekleşmeyen– Nabucco hattı projesine sonradan eklenmiş ve projenin mevcut arz sorununu çözeceğini iddia etmişti.⁹¹ Türkiye IKBY yönetimindeki Irak'ın kuzeyindeki enerji kaynaklarıyla daha fazla ilgilenmeye başlamıştı ancak petrol ve gaz satışı konusu aynı zamanda Erbil ve Bağdat arasında siyasi, iktisadi ve hukuki bir soruna dönüşmüştü.

Futbol Diplomasisi: Türkiye ve Ermenistan

Soğuk Savaş sonrasında Türkiye ve Ermenistan'ın ilişkilerini etkileyen birden fazla faktör bulunuyordu. Öncelikle, bölgesel dinamikler –Dağlık Karabağ'ın durumu– ve Türkiye'nin buna karşı tutumu ikili ilişkilerin "donmuş" halinin en önemli sebeplerinden biriydi. Fakat Kafkaslar'daki çatışma dinamiği ortadan kalksa bile, 1915 Tehciri'nden kaynaklanan tarihsel sorunlar ilişkilerin normalleşmesi önündeki bir engeldi. Kaldı ki, 1915'te Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan zorunlu göçün soykırım olup olmadığı konusundaki tartışma uzun yıllardır ulusötesi ve uluslararası bir niteliğe bürünmüştü. Bir başka deyişle Türkiye'nin Ermenistan meselesine ek olarak Ermeni meselesi vardı ve hem Ermenistan dışındaki diasporanın faaliyetleri hem de ABD'de ve AB ülkelerinde 1915'in soykırım olarak tanınması gibi bazı hususlar ikili ilişkileri çok daha karmaşık bir hale sokuyordu.

2000'lerin özellikle ikinci yarısında Kafkaslar Türk dış politikasının "merkez ülke" anlayışının bir parçası haline geldi. Davutoğlu'na göre, Türkiye Soğuk Savaş sonrasında Kafkaslar'da yeterince etkin bir diplomasi yürütememiş ve aslında politikasını Dağlık Karabağ Savaşı gibi dar bir alanla sınırlamış-

tı.⁹² Bunu değiştirmek için, bölgeye yönelik yeni bir strateji geliştirmek gerekiyordu. Davutoğlu bu stratejiyi 2008'den sonra devreye sokabildi ve Türkiye'nin Ermenistan'la olan ilişkileri de bu yeni düzlemde tartışılmaya başlandı. 2008'de Rusya-Gürcistan Savaşı'nın patlak vermesi Kafkasya'yı istikrarsız bir hale getirmişti. Savaşın bölgesel ve küresel sonuçları, Türkiye'nin bölgeye dair politikalarını gözden geçirmesi için bir katalizör işlevi görmüştü.⁹³

Bu bağlamda, 2008'de Türkiye ve Ermenistan arasında bazı temaslar gerçekleşti. Bu ilk temaslardan sonra Ermenistan Devlet Başkanı Sarkisyan, Cumhurbaşkanı Gül'ü Erivan'da Dünya Kupası Elemeleri'nde yapılacak Türkiye-Ermenistan maçına davet etti. Çankaya daveti, "Söz konusu maçın ortak tarihi olan iki halkın yakınlaşmasının önünü tıkayan unsurların ortadan kaldırılmasına ve yeni bir zemin hazırlanmasına vesile teşkil edeceğine inanılmaktadır" açıklamasıyla kabul etti.⁹⁴ Maç gerçekten de iki ülke arasında futbol diplomasisi denilen bir müzakere alanı yaratmış, Erivan'da taraflar diyalog ve müzakere sürecine devam kararı almıştı.

Zürih'te devam eden görüşmeler sonucunda, Nisan 2009'da bir yol haritası açıklanmış, ardından Zürih Protokolleri olarak bilinen Türkiye ve Ermenistan arasında diplomatik ilişkiler kurulmasını ve ilişkilerin geliştirilmesini öngören iki protokol önce parafe edilip sonrasında ise imzalanmıştı. Bu protokollerde dikkat çekici bazı noktalar vardı. Örneğin, diplomatik ilişkileri tesis eden protokolde, her iki devlet birbirlerinin "toprak bütünlüğü ve sınırların dokunulmazlığı ilkelerine saygılı olacaklarını" ifade etmişti.⁹⁵ Bu ifade birçok kişi tarafından Ermenistan'ın Anadolu'daki teritoryal bazı iddialarından resmi olarak vazgeçtiği şeklinde yorumlanmıştı. Diğer metinde ise, protokolün yürürlüğe girmesinden iki ay sonra sınırın açılacağı yazıyordu. Ayrıca, halk arasında güvenin tesis edilmesi amacıyla taraflar, "mevcut sorunların tanımlanmasında ve tavsiyelerde bulunulmasına yönelik olarak, tarihsel kaynak ve arşivlerin tarafsız bilimsel incelemesini de içerecek bir diyalogun uygulamaya konulması"nı kabul etti. Yürürlüğe girebilmesi için gerekli onay sürecinden geçmesi gereken bu iki protokol hem Türkiye ve Ermenistan'da hem de Azerbaycan'da tepkiyle karşılaştı.

Azerbaycan Türkiye ve Ermenistan arasındaki diyalog sürecinde bilgilendirilmişti. Ancak, Karabağ ve çevresindeki Azerbaycan topraklarına ilişkin sorun çözülmeden sınırın açılması olasılığı Ankara-Bakü hattında bazı sorunlar ortaya çıkardı. Örneğin İstanbul'da yapılan *Medeniyetler İttifakı* toplantısına katılmaktan vazgeçen Azerbaycan'ın Dışişleri Bakanı, sınırın ancak Karabağ sorununun çözümüne ilişkin bir ivme kaydedilmesi halinde açılması gerektiğini, bunun çözümün hangi aşamasında olabileceğini Türk yetkililerle görüşebileceklerini belirtmişti.⁹⁶ Protokollerin imzalanmasından sonra da Azerbaycanlı yetkililer sınırın açılmasının kendi çıkarlarına aykırı olduğunu vurgulamaya devam etti. Ancak Azerbaycan'daki tepki, sadece devlet yetkilileri ile sınırlı kalmadı. Azerbaycan kamuoyunda, Türkiye'nin Azerbaycan'ı "1920'de yaptığı gibi yeniden" terk edeceğine dair bazı söylemler ortaya çıktı.⁹⁷

Diğer yandan Dağlık Karabağ konusu, sadece Azerbaycan değil, Türkiye'deki birçok kesim tarafından da eleştirildi. Kamuoyundaki tepki bir tarafa, mecliste protokollere dair yapılan oturumda da tartışmalar yaşandı. CHP adına konuşan Şükrü Elekdağ, AKP'nin protokolleri meclise Karabağ sorunu çözülmeden getirmeyeceğini garanti ettiğini ancak sonradan fikir değiştirdiğini, Türkiye'nin Azerbaycan ile ilişkilerinin zedelenmesi halinde tüm Türk dünyası ile zedeleneyeceğini belirtti.⁹⁸ Ayrıca Elekdağ, protokolleri 1921 Kars Antlaşması'nı vurgulamaması ve kurulacak Tarih Alt Komisyonu'nun görevinin muğlak kalması sebebiyle de eleştirdi. Komisyonun görev tanımı konusunda Elekdağ haklıydı. Türk tarafı bununla soykırım iddialarının araştırılmasını bekliyor, Ermeni tarafı daha ziyade Ermeniler tarafından bırakılan mallar ve tazminat konusunun görüşülmesini umuyordu.⁹⁹ Ermenistan'a göre soykırım hükümetler tarafından kabul edilmiş bir olguydu ve tartışılmazdı. Ancak, görevindeki muğlaklık sebebiyle komisyon hem Ermenistan'da yaşayan Ermenilerin hem de diasporanın eleştirilerine maruz kaldı.

İki ülke arasındaki normalleşmeyi en çok destekleyen ülke ise bu dönemde ABD oldu. Hatta Washington ortaya çıkan sorunları yatıştırmak için birkaç kez sürece müdahale etti. Başkan Obama 24 Nisan anmalarında soykırım sözcüğünü –beklenenin aksine– kullanmadı. 2010'da ABD Dışişleri Bakanı Hillary Clinton Temsilciler Meclisi'ne, o sıralar tartışılmakta olan bir başka soykırım tasarısının kabulünün normalleşme sürecine zarar verebileceği uyarısında bulundu.¹⁰⁰ Aynı yıl Obama, protokollerin onay sürecinin tamamlanması için de taraflara çağrıda bulundu.

Ancak, onay süreci uluslararası camiadan gelen çağrılara rağmen tamamlanamadı. Protokoller iki ülkenin de parlamentosunda uzun süre bekledikten sonra 2015 yılında Ermenistan tarafından meclisten geri çekildi. Böylece, Türkiye'nin komşularla sıfır sorun politikasının Ermenistan kısmı, başarısızlıkla sonuçlandı. Normalleşme söyleminin yeniden gündeme gelmesi ise, 2020'de yapılan İkinci Karabağ Savaşı'ndan sonra olacaktı.

İstikrarlı Detant: Türkiye ve Yunanistan

Atina ve Ankara arasındaki ilişkiler 1999'dan sonra bir yumuşama dönemine girmişti. İnış ve çıkışlarıyla bu dönem istikrarlı bir biçimde 2015-2016'ya kadar sürecek ve genel olarak iki taraf Ege'de yaşanan birkaç küçük hadise dışında sorunlarını diyalog yoluyla çözme taraftarı olacaktı.

İlişkilerin 2000'lerdeki gidişatını etkileyen en önemli faktör AB'ydi. Yunanistan, 1999'da Türkiye'nin adaylığını reddetmemiş, böylece Ege ve Kıbrıs sorununu AB çatısı altında çözmeyi planlamıştı.¹⁰¹ Zaten, katılım ortaklık belgesi de ülkenin sınır sorunlarının barışçıl yollardan çözülmesi gerektiğini vurgulamış ve böylece Yunanistan'ın istediği olmuştu. 2000'lerin ilk yıllarında üyelik hedefiyle birçok reformu hayata geçiren Ankara, aynı zamanda Ege konusunda da bazı adımlar attı. Bu dönemde Kıbrıs meselesine Annan Planı'nın

damga vurması gibi, Yunanistan'la ikili ilişkilerin başrolünde olacak gelişme, Ege'deki sorunlar konusunda "istikşafî görüşmeler" in (*exploratory talks*) başlamasıydı. Bu dönemde yapılan istikşafî görüşmelerin içeriği kamuoyuyla paylaşılmadı. Ancak 2004'te eski Dışişleri Bakanı İltar Türkmen, kaleme aldığı bir köşe yazısında Ankara'nın Ege sorununun çözülmemesi durumunda AB'nin müzakerelerin başlangıç tarihi konusunda sorun çıkaracağından endişe ettiğini fakat böyle bir kaygıya "büyük olasılıkla" gerek kalmadığını vurguluyordu.¹⁰² Bu vurgu, istikşafî görüşmelerin olumlu seyrine yapılan bir atıftı.

Görüşmelerde ne konuşulduğuyrsa başlı başına bir spekülasyon konusuydu. 2010 yılında önce Yunan sonra da Türk basınında çıkan bir habere göre, Türkiye Yunanistan'ın Trakya ve Ege'nin büyük bir bölümü dışında karasularını on iki mile çıkarmasını kabul etmiş, Oniki Ada bölgesi hariç olmak üzere Doğu Ege'de ise on iki milden az altı milden fazla bir genişliğe çıkarmasına olur vermişti.¹⁰³ Hava sahası da buna paralel olarak genişletilecekti ve bu sorunlar çözüldüğü vakit kıta sahanlığı için Uluslararası Adalet Divanı'na başvurulabilecekti. Taraflar siyasi ilke belgesi imzalayarak bir daha bu konuları yeniden tartışmaya açmayacaktı. Aynı habere göre, Meis'in kıta sahanlığı, Kardak gibi egemenliği tartışmalı bölgeler ve Yunanistan'ın Münhasır Ekonomik Bölge (MEB) ilan etmesi gibi konular taraflar arasında hâlâ ihtilaflıydı. Bu haberin doğruluğunu kontrol edebilecek bir kaynak bulunmamaktadır. Ancak yine de o dönemde bu yönde birçok haberin çıkması tarafların, sorunun sadece kıta sahanlığı olduğu ya da karasularının genişlemesinin "savaş sebebi" sayılacağı gibi kırmızı çizgi olarak belirledikleri duruşlarından ödün verdiğine işaret ediyordu.

İstikşafî görüşmelerin daha aktif bir şekilde yönetildiği dönem Türkiye'nin AB'ye tam üyelik için çaba harcadığı zaman dilimiydi. Buna rağmen görüşmeler, AB perspektifinin neredeyse tamamen ortadan kalktığı dönemde de sürdü. 2016'da iki ülke arasındaki *Detant*'a paralel olarak görüşmeler de sona erdiğinde Ege sorununa dair somut ve müspet bir çözüm kabul edilememişti. Görüşmeler, 2020'de Doğu Akdeniz'de yaşanacak kriz sonrasında yeniden başlayacak ancak pek ilerleme kaydedilemeyecekti.

Bu dönemde Türk-Yunan ilişkilerinin komşularla sıfır sorun politikasının genel çerçevesine uygun şekilde ilerlediği söylenebilir. Zaten bir taraftan Kıbrıs ve Ege sorununa diplomatik çözüm aranırken, diğer yandan "yumuşak güç" unsurları da devreye girmişti. Hatta Öniş ve Yılmaz'a göre, bu dönemin asıl somut başarısı özellikle ekonomi, turizm ve sivil toplum girişimlerinde görülüyordu.¹⁰⁴ Karşılıklı ticaret, doğrudan yatırım ve turist sayılarının arttığı, Azerbaycan doğalgazını Avrupa'ya taşıyacak Güney Gaz Koridoru bağlamında Türk-Yunan doğalgaz boru hattının inşa edildiği, AB fonları çerçevesinde sivil toplumun iki toplumu bir araya getiren projeler yaptığı bu dönem, Türk dış politikasının 2000'lerdeki temel anlayışını doğrudan yansıtıyordu. Bu çabalar üst düzeyli sorunların çözümünü sağlamasa dahi, ayrı birer diyalog yöntemi olması açısından önemliydi.

Şaşırtıcı olmayan biçimde, yumuşamanın Batı Trakya Türklerine yansımaları da olumlu oldu. Türk kimliği ve müftülük gibi önemli sorunlar çözülmedi. Fakat devlet ve azınlık arasındaki ilişkiler yumuşama gösterdi. Kuşkusuz bu durum, bir taraftan Yunanistan'ın azınlık politikalarının "Avrupalılaşması" ile yakından ilişkiliydi.¹⁰⁵ Ancak diğer taraftan, 20. yüzyılın da örneklediği gibi, ilişkilerdeki iniş çıkışlar her iki ülkenin azınlığına karşı davranışını etkileyen önemli bir faktördü. 2004 yılında Patrik Bartholomeos'un Erdoğan'dan Ruhban Okulu'nun açılmasını rica etmesi ve buna karşılık başbakanın Batı Trakya Türklerinin sorunlarının çözülmesi gerektiğini söylemesi¹⁰⁶ karşılıklı azınlık politikalarının bu niteliğini de önemli ölçüde yansıtıyordu. Bu bağlamda, ilişkilerdeki *Detant*'ın azınlıklara da belirli ölçüde rahatlatma getirdiğini söylemek mümkündür.

Çok Boyutlu Güçlendirilmiş Ortaklık: Türkiye ve Rusya

1990'lı yıllarda Türkiye ve Rusya arasında ekonomik ilişkiler gelişmiş ancak Orta Asya'da yaşanan rekabet ve Türkiye'nin Çeçenistan konusundaki duruşu gibi bazı sorunlar sebebiyle siyasi düzlemde bir işbirliği oluşmamıştı. Fakat 1990'ların sonuna doğru, hem Ankara'nın Orta Asya'daki rekabetten geri çekilmiş olması hem de tarafların terör konusunda işbirliği yapacaklarına dair taahhütte bulunması, ilişkilerin siyasi olarak da gelişmesinin önünü açtı. 2001'de imzalanan "Avrasya'da İşbirliği Eylem Planı"yla Türkiye ve Rusya hem Avrupa'da hem de Asya'da toprakları olan iki ülke olarak bu bölgede çıkarlarının olduğunu ve böylece rekabetten işbirliğine geçtiklerini ilan etti.¹⁰⁷

2000'li yıllarda Türk dış politikasında yaşanan bazı değişiklikler bu işbirliğini destekledi. Türkiye'nin komşularla sıfır sorun ve ritmik diplomasi gibi söylemleri Rusya'nın, ABD ve AB kadar önemli bir aktör olarak görülmesinin önünü açtı.¹⁰⁸ Diğer yandan Irak'ın işgali sırasında ve sonrasında Ankara-Washington hattında yaşanan sorunlar ile Moskova'nın Batı ile ilişkilerinin kötüleşmesi iki gücün yakınlaşmasını destekleyen unsurlar oldu. Bu değişimin arka planında Amerika'nın hâkimiyeti altındaki tek kutuplu sistemin zayıflayıp çok kutupluluğa doğru evrildiğine dair yerleşmeye başlayan inancın da etkili olduğunu söylemek mümkündür.

2004'te, Putin 32 yıl sonra Ankara'ya gelen ilk Rus devlet başkanı oldu. Bu ziyaret sırasında, altı farklı anlaşmaya ek olarak imzalanan Ortaklık Deklarasyonu'yla ikili ilişkilerin *çok boyutlu güçlendirilmiş ortaklık* seviyesine çıkarılması hedefleniyor, iki Avrasya ülkesinin bulundukları çevrede barış, güvenlik, istikrar ve refahı sağlayacağı taahhüt ediliyor, terörizm kınanıyor ve teröre karşı ortak mücadele öneriliyor, enerji sektöründe daha çok işbirliği yapılması gerekliliğinin altı çiziliyor, savunma sanayi alanında çalışmalar yapılması planlanıyor, iki ülke vatandaşlarının birbirlerini tanıması ve karşılıklı olarak güven tesis edilmesi için sosyal ve kültürel alanlarda işbirliği öngörülüyor ve bunun için vizelerin kolaylaştırılması düşünülüyordu.¹⁰⁹

Ortaya konan çok boyutlu güçlendirilmiş ortaklık düşüncesinin en yoğun uygulama alanını ekonomi oluşturdur. 2000'li yıllarda Rusya, Türkiye'nin en önemli ticari partneri haline geldi. Ayrıca doğrudan yatırımların oranı da arttı. 2010'da kısa süreli ziyaretlerde vize zorunluluğunun kaldırılması ile Rusların Türk turizminin içindeki payı giderek genişledi.

Enerji konusu ise hem Türkiye'nin ithalatı hem de boru hatları politikası bağlamında Moskova ve Ankara arasındaki en önemli konulardan birini oluşturdur. Mavi Akım projesi bu dönemde nihayete ererek Rus gazını Türkiye'ye taşımaya başladı. Boğazlar'daki trafiği azaltması planlanan Samsun-Ceyhan Boru Hattı üzerine de bazı planlamalar yapıldı. Ancak bu proje hayata geçirilemedi.

Enerji konusu hem ikili ilişkiler hem de bölgesel/küresel rekabet bağlamında etkiliydi ve zaman zaman iki ülkenin ortaklığının sınırlarını gösterebiliyordu.¹¹⁰ Avrupa'nın hedefi Rusya'ya olan enerji bağımlılığını azaltmakken Rusya'nın Avrupa'ya gönderdiği enerjide Ukrayna'yı enerji aktarım rotalarından çıkarmaktı. Bu bazen iki ülkeyi farklı taraflarda bırakıyordu. Örneğin, Hazar kaynaklarını Türkiye üzerinden geçirerek Avrupa'ya ulaştırması planlanmış Nabucco hattı ile Rusya'nın doğalgazını Bulgaristan ve Sırbistan üzerinden Avrupa'ya ulaştırmayı hedeflediği Güney Akım projesi her iki ülkenin ayrı işbirlikleri içinde olduğu bir rekabeti yansıtıyordu. Diğer yandan, Türkiye'nin bu yıllarda enerji ihtiyacının, dolayısıyla ithalatının artması Rusya ile ilişkilerinde bir enerji bağımlılığı yarattı. Ticari ortaklığın da asimetrik bir şekilde gelişmesinin sebeplerinden biri olan bu durum, ikili ilişkilerde Türkiye'nin pazarlık gücünü zayıflattı.¹¹¹

Bu dönemde Rusya ile olan ilişkilerin sadece ekonomi ya da enerji eksenli olduğunu söylemek mümkün değildir. Zira bu dönemde, özellikle "Avrasya" ve "Avrasyacılık" kavramı üzerinden Rusya ile ilişkilerin geliştirilmesini savunan düşünsel ve siyasi bir duruş da kendisini göstermeye başlamıştı. Aslında Soğuk Savaş sonrası dönemde "Avrasya" kavramsallaştırması Türkiye'de üç farklı şekilde yapılmıştı: Eski Sovyet Cumhuriyetleri ile entegrasyonu öngören *Türk dünyası merkezli*, Davutoğlu'nun Türkiye'yi merkeze koyarak kavramsallaştırdığı Afroavrasya'da nüfuz alanı yaratmaya dayanan *İslam dünyası merkezli* ve Batı'ya karşı Rusya, Çin ve İran ile bir blok içinde hareket etmeyi hedefleyen *Asya merkezli*.¹¹²

Her ne kadar bu dönemde takip edilen politikalar Davutoğlu'nun etki alanında gelişen Afroavrasya temelindeki *İslam dünyası merkezli* modeli yansıtsa da özellikle ulusalcı kesimin ve orduda bir kısım yüksek rütbeli subayın alternatif dış politika söylemi olarak *Asya merkezli* bir bakış açısını benimsemeye ve hatta yüksek perdeden dillendirmeye başladığı görülüyordu. MGK Genel Sekreteri Orgeneral Tuncer Kılınç'ın Rusya ve İran ile yakın ilişkiler kurulması gerektiğini söylemesi bu açıdan önemli bir örnekti. 2007'den itibaren *Ergenekon* ve *Balyoz* davalarıyla yargılanan ve ordudan tasfiye edilen birçok subayın

bu görüşe yakın olması sebebiyle Batı karşıtı *Asya temelli* Avrasyacılık fikrinin güç kaybettiği düşünülse dahi, 2016'dan sonra bu görüşün daha güçlenmiş bir şekilde geri dönüş yapacağı görülecekti.¹¹³ Sonuç olarak 2000'li yıllarda, Rusya ile ilişkilerde alternatif bir söylem sınırlı da olsa gelişti.

2000'li yıllarda tarafların çok boyutlu güçlendirilmiş ortaklık hedefini sınavan bazı gelişmeler de oldu. Kuşkusuz bu bağlamda en önemli olay, 2008 yılında gerçekleşen Rusya-Gürcistan Savaşı'ydı. 2008'de Gürcistan'ın Güney Osetya'yı işgal etmesi ve Rusya'nın duruma Osetya'yı destekleyecek şekilde müdahil olması Kafkaslar'da önemli bölgesel sonuçları olan bir savaş başlattı. Ankara'nın bu savaş sırasında çoğunlukla Batılı müttefikleriyle benzer bir çizgide hizalanarak Gürcistan'ın toprak bütünlüğünü savunması aslında iki ülkenin, ortaya koyduğunun aksine, bölgenin geleceğine dair farklı düşündüğünü gösteriyordu.¹¹⁴ Fakat Türkiye Gürcistan'ın toprak bütünlüğünden yana olduğunu söylerken, Batılı devletlerden farklı olarak kriz sürecinde Rusya'ya karşı dengeli bir politika gütmeye çalıştı. Bu süreçte Rusya, Gürcistan ve Azerbaycan'ı ziyaret eden Başbakan Erdoğan, Kafkasya İşbirliği ve İstikrar Platformu'nun kurulmasını teklif ederek, sorunların çözümüne barışçıl katkı sunmayı hedeflediğini belirtti.

Ankara bu dönemdeki dengeli –ve dikkatli– tutumunu Boğazlar konusunda da gösterdi. Örneğin, Gürcistan'a insani yardım göndermek isteyen ABD donanmasına ait iki adet hastane gemisi Montrö Sözleşmesi'ne göre Karadeniz'e kıyıdaş olmayan ülkelerin sokabileceği tonajın çok çok üstündeydi. Gemilerin bu sebeple bekletilmesi sonucunda ABD, aynı yardımı daha düşük tonajlı gemilerle yaptı. Yine Montrö'ye göre kıyıdaş olmayan ülkelerin savaş gemilerinin 21 günden fazla Karadeniz'de kalamaması da ABD'nin savaş gemilerini Boğazlar'dan Karadeniz'e dönüşümlü olarak geçirmesini gerektirdi. Türkiye'nin bu konuda gösterdiği hassasiyet hem Rusya ile gelişebilecek bir krizi önledi hem de ABD'nin Montrö rejimini test etmesine başarılı bir karşılık verdi.¹¹⁵ Türkiye böylece, en önemli ticari partneriyle olan ilişkisini bir kriz yaşamadan atlatmış oldu. Ancak çok boyutlu güçlendirilmiş ortaklık, en büyük sınavlarından birini asıl birkaç yıl sonra atlatacak ve iktisadi alanda yaşanan asimetrik ilişki biçiminin Türkiye'yi nasıl etkilediği de ortaya çıkacaktı.

Merkez Ülkenin Nüfuz Çabası: Afrika'da Türkiye

Ahmet Davutoğlu'nun Türkiye'nin etki alanını gösteren *Afroavasya* kavramsallaştırmasında kendisine yer bulan Afrika, aslında Türk dış politikasının gündemine “Afrika'ya Açılım Eylem Planı” ile 1998'de girmişti. Fakat Afrika'ya açılımın asıl dönüm noktası 2005'te ilan edilen “Afrika yılı” ile yaşanmış ve Türkiye o yıl aynı zamanda Afrika Birliği'nde gözlemci üye olmuştu.¹¹⁶

Afrika 2000'li yıllarda özellikle Batı-Çin rekabetinin arttığı sahalardan biri oldu. Gelişmekte olan bir bölgesel güç olarak Türkiye'ninse bölgeye dair yak-

laşımı çoğunlukla yumuşak güç unsurlarına dayandı. Bu bağlamda en önemli araç ekonomiydi. Temel yaklaşım ise bölgeye yapılan ihracatın ve doğrudan yatırımların artırılmasıydı. Ankara, Afrika ile ilişkilerini “eşitler arasındaki ortaklık” şeklinde yansıtarak ticaret hacmini artırdığı gibi bölgedeki siyasi nüfuzunu da genişletmeye başlatmıştı.¹¹⁷

Bu yıllarda Türkiye hedefleri doğrultusunda bölgedeki büyükelçilik sayısını artırdı. Aynı zamanda Türk Hava Yolları, daha çok Afrika ülkesine doğrudan uçuşlar başlattı. Ancak Gülençiler, Türkiye'nin bölgedeki etkinliğinin önemli bir kısmını oluşturdu. TUSKON bölgedeki özel sektör girişimlerine liderlik etti, Afrika'da Türk okulları açıldı ve bazı örgütler vasıtasıyla bölgeye insani yardım yapıldı.¹¹⁸ Bu sebeple, Türkiye'nin aktif bir dış politika izlediği ve etkisini artırdığı Afrika'da 15 Temmuz darbe girişimi sonrasında hükümet, yararlandığı aktörleri değiştirmek suretiyle,¹¹⁹ bölgedeki etkisini sürdürmeye çalışacaktı.

2000'li Yıllarda Dış Politikada Karar Alma Mekanizmaları: Kişiler ve Kurumlar

Bir Değişim Süreci Olarak 2000'li Yıllar: Sivil İdarenin Yükselişi

21. yüzyıl Türk dış politikasında karar alma konusunda yaşanan radikal bir gelişme ile açıldı: 2003 yılında TBMM, ünlü 1 Mart Tezkeresi'ni reddederek hem Irak'ın kuzeyine dair planları hem de ABD ile ilişkileri tamamen değiştirdi. Hatta daha açık bir ifadeyle altüst etti. Hem yasama hem de savaş karşıtı kamuoyu, üyeleri yekpare düşünmeyen yürütmeye karşı teknik bir sebeple de olsa bir zafer kazanmıştı. Tezkerenin görüşülmesine dair gizli zabıtlar hâlâ açılmadığı için o gün mecliste yapılan tartışmalar tam olarak bilinmemektedir. Ancak o günün, dış politikada karar alma konusunda yasamanın belirleyiciliğine dair Cumhuriyet tarihinin biricik örneğini oluşturduğunu söylemek gerekir. Zaten “biricikliği” istisani olduğunu da gösterir.

Bu nedenle, bu dönemin dış politikada karar alma konusunda en önemli gelişmesi aslında Mart tezkeresinden ziyade, askerin siyasetteki gücünün azalmasıydı. Türkiye'de AB sürecinde yapılan reformlar, ordunun siyasetteki rolünü azalttığı nispette dış politika yapımındaki rolünü de gevşetti. Örneğin, 2003'te MGK'ya sivil bir genel sekreterin atanabileceğine dair yapılan yasal değişiklik sonucunda bu göreve 2004 yılında ilk kez Büyükelçi Yiğit Alpogan atandı. Bu dönemdeki değişikliklerin demokratikleşme bağlamında gerçekleşmesi askerin açıklama yapmasının siyasette hoş karşılanmadığı bir dönüşüm başlattı ve silahlı kuvvetlerin dış politika konularında yüksek perdeden konuşmadığı bir evreye girildi.¹²⁰

Kıbrıs bu konuda önemli bir örnekti. Ocak 2004'te, *Cumhuriyet* gazetesinde üst üste yayınlanan haberlerde, Genelkurmay'ın Dışişleri'nin Annan Planı ile ilgili tutum belgesine karşı çıktığı yazıyor ve iki kurumun konu üzerindeki

koordinasyonunun zayıfladığı belirtiliyordu.¹²¹ Sonuç olarak Genelkurmay bir açıklama ile haberin gerçeği yansıtmadığını belirtmiş ve bunun üzerine söz konusu gazete, elindeki belgelerin bir kısmını olduğu gibi yayınlarak yaptığı haberin doğruluğunu kanıtlamıştı.¹²² Genelkurmay, Annan Planı'nın Türkiye'yi Anadolu'ya sıkıştıracağını düşünüyor ancak doğrudan karşı çıkmaktan kaçınıyordu.

Diğer yandan, silahlı kuvvetlerin dış politika karar alımında etkisini tamamen yitirmesi, *Ergenekon* gibi davalar sonucunda ciddi sayıda subayın tasfiyesiyle 2000'lerin sonuna doğru gerçekleşti ve böylece ordunun sivil iktidar karşısındaki muhalif bir blok olma konumu nihayete erdi.¹²³ Dış politikada etkisi artan sivil otorite ise Başbakan Erdoğan ve Dışişleri Bakanlığı'ydı. Başbakan Erdoğan'ın politikalarının ardındaki isim ise dış politika danışmanı Ahmet Davutoğlu'ydu. Davutoğlu hem Dışişleri Bakanı olmadan önce hem de 2009 yılında bu göreve getirildikten sonra dış politikanın yapımı ve uygulamasında en etkin karakterlerden biri olmuştu. Zaten kitabı *Stratejik Derinlik* ve uygulanan politikalar arasındaki paralellik de bunu gösteriyordu. Bir diğer önemli husus, Dışişleri Bakanlığı'nın sivil otorite olarak önemli bir konuma geçiyordu. 2000'ler bu bağlamda, Dışişleri ve silahlı kuvvetler arasındaki "ittifakı" da sona erdirmişti.¹²⁴ Bir kurumun etkinliği düşerken diğerininki artmıştı.

Ancak, iktidar ile Dışişleri Bakanlığı'nın ilişkisi salt bakanlığın dış politika yapım ve yönetiminde etkisinin artması üzerinden anlaşılamayacak kadar karmaşıktı. Erdoğan'ın diplomatları bu dönemden başlayarak *monşer* olarak nitelendirmesi, 2000'li yıllara damgasını vuran halk ve elitler arasındaki ayrıma işaret eden popülist söylemin bir tezahürüyüdü. Bu söylem aynı zamanda Dışişleri bürokrasisinde ileriki yıllarda yapılacak olan değişikliklerin de habercisiydi.

Dışişleri Bakanlığı'nın Yapısı: Yeni Kanun ve Tartışmaları

Dışişleri Bakanlığı'nın teşkilatı bu dönemde de dış politika hedef ve öncelikleri bağlamında değişti ve gelişti. Örneğin, bakanlığın verdiği sayılara göre, aktif politikaların takip edildiği Afrika'da, 2002'de 12 olan büyükelçilik sayısı 2022 yılında 44'e yükselmışti. Türkiye'nin Irak Kürt Bölgesel Yönetimi ile ilişkilerini geliştirmesi sonucunda Erbil'de konsolosluk açması da benzer bir durumu yansıtıyordu. Bu gelişmelere paralel olarak bakanlığın insan kaynakları da genişleyecekti. Fakat bu döneme damgasını vuran en önemli dönüşüm kuşkusuz bakanlığın "kuruluş ve görevleri hakkındaki kanun"un 2010 yılında değiştirilmesiydi. Zira yeni kanun bakanlık içinde önemli değişiklikler ortaya çıkardığı gibi tasarısı da hem Meclis Dışişleri Komisyonu'nda hem de genel kurulda bazı tartışmalar yarattı.

Kanun, Dışişleri Bakanlığı'nın yapısında Türk dış politikasının 2000'li yılları öncelikleri temelinde ve uluslararası ilişkiler alanında yaşanan gelişmeler doğrultusunda yeni genel müdürlükler kurdu.¹²⁵ Örneğin, bir genel müdür-

lüğün özel olarak komşu ülkelerle ikili ekonomik ilişkileri yürütecek olması o dönemde Davutoğlu tarafından vurgulanan karşılıklı iktisadi bağımlılığın komşu ülkelerle entegrasyon sağlayacağı tezinin teşkilata doğrudan yansımasıydı. Aynı şekilde, Çatışmayı Önleme ve Kriz Yönetimi Genel Müdürlüğü'nün kurulması da o dönemde Türkiye'nin kolaylaştırıcılık veya arabuluculuk konusunda bölgesel rolünün giderek artmasıyla yakından ilişkiliydi. Kanunun mecliste tartışılması sırasında Davutoğlu bu genel müdürlüğe değinirken, “Bundan sonra da Balkanlar’da, Ortadoğu’da, Kafkaslar’da, Orta Asya’da kıpırdayan bir yaprak olursa önce Ankara duyacak ve önce Ankara cevap verecek” demiş ve kriz çözümü gerektirdiği için bakanlığa psikoloji mezunlarının da alınacağını söylemişti.¹²⁶

Aslında, yeni “Dışişleri Kanunu”na dair en büyük tartışma da personel konusunda çıktı. Kanunun ilgili maddesi meslek memurluğu yapabilecek kişilerin mezun olduğu bölüm kriterlerini genişletti. Uluslararası ilişkiler, siyaset bilimi, kamu yönetimi gibi halihazırda alım yapılan dört yıllık bölümlere ek olarak tarih, sosyoloji, halkla ilişkiler mezunları ve “sosyal bilimler alanında en az dört yıllık lisans eğitimi yapmış olup, uluslararası ilişkiler, siyaset bilimi, kamu yönetimi, hukuk ve iktisat alanlarında lisansüstü eğitim yapmış”¹²⁷ olanlar da diplomat olabilmek hakkını elde etti. Bu konu hem kanunun görüşüldüğü dışişleri komisyonunda hem de meclis genel kurulunda tartışıldı. CHP Milletvekili Emekli Büyükelçi Onur Öymen, komisyonda “sosyal bilim” tanımlamasının ilahiyat bölümlerini de içerebileceğine dair çekincelerini ortaya koydu ve yüksek lisans gerekliliği bu tartışmalardan sonra kanuna eklendi.¹²⁸ Genel kurulda Öymen, benzer bir noktadan hareketle, “Sadece psikoloji okumuş mesela veya sadece halkla ilişkiler okumuş bir insanın meslek memuru niteliğini kazanmasının sakıncalarını o zaman da dile getirdik, burada da tescil ediyorum” diyecekti.¹²⁹

Meslek memurlarına ilişkin tartışmanın bir benzeri dışarıdan atanacak büyükelçiler konusunda da yapıldı. Sorun, dışarıdan büyükelçi atanması meselesinden ziyade –ki zaten Cumhuriyet tarihi boyunca meslekten olmayan büyükelçiler atanmıştı– bu büyükelçilerin görevleri sonrasında atanabileceği kadrolardı. Tartışmaların ardından kanun, dışarıdan atanan büyükelçilerin memuriyetten gelmeleri durumunda Dışişleri Bakanlığı’nda görevlerine devam edebileceklerini öngören ancak kamu dışından gelenlere böyle bir hak tanımayan biçimde kabul edildi. Aynı zamanda kanunun 13. maddesi de “müsteşar ve müsteşar yardımcılar, büyükelçilik yapmış birinci derece kadrodaki meslek memurları arasından atanır” demekteydi ki bu, meslekten olmayan büyükelçilerin bu kadrolara atanamayacağını gösteriyordu.¹³⁰ 2010’daki kanun konuyu bu şekilde düzenlemiş görünürken, asıl tartışma yaratacak adım 2013’te bir torba yasa vasıtasıyla geldi. Zira bu yasa ile söz konusu ayırım ve sınırlamalar kaldırılarak meslekten olmayan elçilere kamu kurumundan gelmiş olup olmamasına bakılmaksızın müsteşarlık gibi üst düzey yöneticilik yapma yolu açıldı. Bu durum, dışişlerinin kurumsal yapısını yıpratacağı, bakanlıkta ikilik

oluşturacağı ve aynı zamanda keyfilik ve kayırma gibi vakaları da artıracığı gerekçesiyle birçok kişi tarafından eleştirildi.¹³¹

Sonuç olarak, 2000'li yıllar hariciyenin yapısal değişikliklerden geçtiği bir dönem oldu. Yeni kanunu yukarıda bahsedilen özellikleri sebebiyle eleştirenler dahi, özellikle personelin çalışma koşullarının iyileştirilmesi ve teşkilatın geliştirilmesi açısından olumlu bulduklarını beyan etti. Ancak bu dönüşümün ortaya çıkardığı sonuçlar, bir kısmı o dönemde bakanlık bünyesinde çalışmış kişiler tarafından sonradan tenkit edildi. Örneğin, açılan çok sayıda büyükelçiliğin ve yapılan personel atamalarının nitelikten ziyade niceliğe önem verir şekilde gerçekleştirildiği, 2000'lerin ikinci yarısında bakanlığa alınan meslek memurlarının bir kısmının FETÖ bağlantılı olduğu ve dil bilme gibi konular başta olmak üzere liyakat bağlamında bazı sorunlar yaşandığı vurgulandı.¹³² Dışişlerinde liyakat ve meslekten olmayan büyükelçiler, 2010'lu yıllarda da tartışılmaya devam edecekti.

Kamu Diplomasisi ve Balkanlar Örneği: TİKA, Yunus Emre Enstitüleri ve Diyanet

2000'li yıllarda kamu diplomasisi Türk dış politikasının özellikle önem verdiği bir diplomasi metoduymuştu. Kamu –ve kültür– diplomasisi faaliyetleri bu yıllarda sadece Dışişleri Bakanlığı çerçevesinde değil, devlete bağlı farklı kurumlar ya da kamu vakıfları bünyesinde takip edildi. Bu bölümde Türkiye'nin kamu diplomasisi faaliyetleri özellikle üç kurumun Balkanlar politikası üzerinden incelenecektir: TİKA (Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı), Yunus Emre Enstitüleri ve Diyanet.

TİKA, bir önceki bölümde de incelendiği üzere, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanan Türk cumhuriyetleriyle işbirliğini geliştirmek için kurulmuştu. Önce Dışişleri Bakanlığı'nın çatısı altında kurulan TİKA, 1999'da başbakanlığa bağlandı. Ajans, kendi internet sitesinde verilen bilgilere göre 2023 yılı itibarıyla 150 ülkede faaliyet göstermekte olup kamu, özel sektör, sivil toplum kuruluşları arasında işbirliği ve koordinasyon mekanizması yürütmekte ve Türkiye'nin kalkınma yardımlarını böylece kayıt altına almaktadır.¹³³ Yunus Emre Enstitüleri ise, bir kamu vakfı olan Yunus Emre Vakfı'na bağlı olarak açılan, yabancı ülkelerde Türkçeyi öğreten bir kültür merkezi işlevindedir. 2023 verilerine göre, Yunus Emre Enstitüleri'nin 85 merkezi bulunmakta, bunlar Türkçe eğitiminin yanında kültür sanat faaliyetleriyle meşgul olmakta ve bulundukları ülkelerdeki Türkoloji bölümlerini desteklemektedir.¹³⁴ Diyanet ise yurtdışında Türkiye Diyanet Vakfı ile işbirliği içinde çalışmaktadır. Türkiye Diyanet Vakfı'nın geçmişi TİKA ve Yunus Emre Enstitüleri'nden geriye gitmektedir. 1970'lerde kurulan vakıf, 149 ülkede görev yaptığını vurgulamakta ve kültürel ve dini hizmetlerle iştigal ettiğini belirtmektedir.¹³⁵ Bu üç kurum da geniş bir coğrafyada aktif olmasına rağmen, 2000'li

yıllarda özellikle Balkanlar'da yürüttükleri faaliyetler bu dönemin dış politika anlayışını yansıtmaları açısından önemlidir.

Balkanlar, Türk dış politikasında 20. yüzyıl boyunca önemli bir bölge oldu. Bölgesel paktlardan, güvenlik ve göç sorunlarına kadar birçok mesele dolayısıyla gündemden düşmedi. 2000'li yıllardaysa Türk dış politikasının özellikle önem atfettiği bir coğrafya haline geldi Zira bölge, merkez ülke olarak formüle edilen Türkiye'nin yakın çevresini oluşturunuyordu ve her şeyden önce Ortadoğu gibi 20. yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçasıydı. Bir başka deyişle, Balkan coğrafyası kültürel ve tarihsel yakınlık söylemi sebebiyle 21. yüzyıl Türkiye'sinin –hedef– nüfuz alanlarından biriydi. Bu bağlamda, bu üç kurum Balkanlar'da takip edilen kamu diplomasisinin önemli araçlarını oluşturdu.

TİKA eğitim, kalkınma, insani yardım gibi inisiyatiflerine ek olarak Balkanlar'da kültürel ve tarihi mirasın korunması için girişimlerde bulundu. Bölgedeki eski eserlerin restorasyon çalışmaları, aynı zamanda Osmanlı geçmişinin tanıklarının ortaya çıkarılması anlamına geliyordu.¹³⁶ Kosova'daki Sultan I. Murat Türbesi, Bosna-Hersek'teki Sokullu Mehmet Paşa Köprüsü, Prizren'deki Sinan Paşa Camii, Üsküp'teki Mustafa Paşa Camii gibi Osmanlı eserleri restore edildi.

Diyanet ise TİKA'nın işlevini tamamlayarak Balkanlar'da yeni camiler inşa etti. Bölgede din adamları görevlendirdi ve yerel dillerde dini kitaplar yayınladı. Diyanet aslında Balkan İslam'ını kendi Sünni-Hanefi doktrinine göre şekillendirmeye çalışırken aynı zamanda Türkiye'yi Osmanlı İmparatorluğu geleceğinin vârisi olarak meşrulaştırmaya gayret etti.¹³⁷ Türkiye Diyanet Vakfı ve Diyanet'in bu çabasının bir sebebi Türkiye'nin bölgedeki nüfuzunu artırmaktı. Ancak bölgede yükselen Vahabi-Selefi anlayışın gücünü kırmak da özellikle 11 Eylül sonrası ortam düşünüldüğünde oldukça önemliydi.¹³⁸

Yunus Emre Enstitüsü ise ilk kültür merkezini Saraybosna'da açtı. Davutoğlu açılış için yaptığı konuşmada bunun bir tesadüf olmadığını, şehrin ortak kültürü en iyi yansıtan yer olduğunu, Başçarşı ile Kapalıçarşı'nın, Sultanahmet Camii ile Gazi Hüseyin Bey Camii'nin aynı ruha sahip olduğunu belirtti.¹³⁹ Bosna-Hersek, Arnavutluk, Kosova ve Makedonya'da faaliyet gösteren bu enstitüler, Osmanlı-İslam kimliğine vurgu yaparak bölgedeki Türk/Müslüman halkla bağını bu şekilde kurmaya çalıştı.¹⁴⁰ Günümüzde Yunus Emre Enstitüleri'nin farklı yerlerdeki merkezlerine bakıldığında Balkanlar'da özellikle bu vurgunun öne çıktığını söylemek mümkündür.

Sonuç olarak, bu üç kurum devletin bölgedeki Türk ve Müslüman topluluklara “yumuşak güç” unsurları vasıtasıyla ulaşmasında önemli roller oynadı. 2010'dan sonra Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı da bu rollere ek misyonlar üstlendi. Bölgede bu kurumlar bağlamında takip edilen kamu diplomasisi zaman zaman geleneksel diplomasiyi destekleyici bir niteliğe sahipti. Bazen de, geleneksel diplomasiğin taşıyıcısı Dışişleri Bakanlığı bürokratları tarafından elçiliklerin atlanarak girişimlerde bulunulduğu ve bu

sebeple diplomatik ilişkilerin zarar gördüğü gerekçesiyle eleştirildi.¹⁴¹ Diplomasinin farklı metotları ve uygulamaları konusunda devlet kurumları arasındaki koordinasyon veya ayırım bir sonraki dönemde daha da belirginleşecek bir mesele olacaktı.

Devlet Dışı Aktörler ve Türk Dış Politikası

2000'li yıllar devlet dışı aktörlerin Türk dış politikasında etkisinin arttığını gösteren birçok örnek sundu. Bu örneklerden ikisi, iş çevresinin AB üyelik sürecine verdiği destek ile *Mavi Marmara* çerçevesinde gerçekleşen ve Türk-İsrail ilişkilerinin donmasına sebep olan saldırıda kendini gösterdi. Birbirine zıt bir çerçeveye tekabül eden bu iki örnek, devlet dışı aktörlerin dış politikaya olabilecek olumlu ve olumsuz etkisini analiz edebilmek için önemli görünmektedir.

İş dünyasının dış politikaya ne şekilde etki edebileceğini en iyi anlatabilecek örnek bu dönemde TÜSİAD'ın Türkiye'nin AB üyelik sürecine verdiği destek oldu. Dernek için AB'ye üyelik birkaç açıdan önemliydi:¹⁴² Üyelik, farklı alanlarda birçok reformu beraberinde getirecek, iktisadi yatırımlar ve dış ticaret konusunda ivme sağlayacak ve tüm bunlar ekonomik ve siyasi krizleri engelleyecekti. Bu bağlamda TÜSİAD üyelik için çift yönlü bir politika takip etti. Bir taraftan Türkiye'de hükümetin AB konusunda ciddi adımlar atması ve reformları gerçekleştirmesi için bir baskı grubu gibi davranırken, diğer taraftan Avrupa nezdinde üyelik konusunda ciddi şekilde lobi faaliyetinde bulundu.¹⁴³ 1996 yılında Brüksel'de bir ofis açan TÜSİAD, süreç içerisinde Türkiye'nin AB üyeliği için çaba harcayan en etkili sivil toplum kuruluşu haline geldi. 2002 yılında müzakerelere başlanması için "lobi turu" kapsamında Avrupa başkentlerini ziyaret eden dönemin TÜSİAD yönetim kurulu başkanı Tuncay Özilhan, ulusal çıkarların AB üyeliğinden geçtiğini söylediği röportajında, gittiği ülkelerin Türkiye'ye karşı tutumlarını tek tek açıklamış ve derneğin bu süreçte fikirlere etki edebildiğini de vurgulamıştı.¹⁴⁴ Özilhan'ın gittiği başkentlerde, hükümetin Kopenhag kriterleri için harekete geçeceğini söylemesi, TÜSİAD'ın devlet dışı bir aktör olarak dış politika uygulamasında yer aldığını ve aslında Türk dış politikasının "ulusötesi" karakterini vurguluyordu.

2010 yılında gerçekleşen *Mavi Marmara* olayı da bu karaktere bir başka yönden atıf yapıyordu. İHH'nin başrolü oynadığı bu olayın sonucunda Türkiye-İsrail ilişkileri ciddi anlamda bozuldu. İHH ve hükümet arasındaki ilişki, daha açık bir ifadeyle, hükümetin bu misyonu ne derece kontrol edebildiğiye Türk kamuoyunda uzun yıllar tartışıldı. Olayın olduğu dönemde *Mavi Marmara*, dış politikaya etki ettiği gibi iç kamuoyunu da mobilize etti. Hükümet olayı sahiplendi ve normalleşme için İsrail'den bazı taleplerde bulundu. Ancak 2016'da Erdoğan, "Türkiye'den böyle bir insani yardımı götürmek için günün başbakanına mı sordunuz?" diyerek daha önce hükümetin gösterdiği sahiplenici tutumun tersine bir tavır takındı.¹⁴⁵ Hem hükümetin hem de saldırının

olduğu gün gemide olan kişilerin yaptığı açıklamalardan, İHH'nin hükümetten doğrudan izin alma gibi bir durumunun söz konusu olmadığı ancak Ankara'yı bilgilendirdiği, aynı zamanda karar alıcıların da gemiyi durdurmadığı ortaya çıkmaktadır.¹⁴⁶ Bu tartışma iki açıdan önemli görünmektedir. Birincisi, İHH'nin hükümeti bilgilendirse dahi herhangi bir izin almaması, devlet dışı aktörlerin 2000'li yıllarda artık bir ülkenin ikili ilişkilerini derinden sarsabilecek bir etki derecesine ulaştığını gösteriyordu. İkincisi ise, *Mavi Marmara* devletin ve devlet dışı aktörlerin –çıkarlar birbiriyle çelişmediği sürece– dış politika mekanizmalarında birlikte rol oynadığını vurguluyordu. Zira Ankara bu konuda bilgilendirilmiş ancak buna rağmen gemiyi durdurmamıştı. Bu durum, TÜSİAD ve AB ilişkisinde de görünüyor ve 2000'li yılların çarpıcı özelliklerinden birini oluşturuyordu.

“Ticaret Devleti”nin Dış Politikaya Etkisi: 2000'li Yıllarda Dış Politikanın Politik-Ekonomisi

2000'li yıllarda takip edilen dış politikanın içinde *yumuşak güç*, *yumuşak güç* kavramının içinde de iktisadi ilişkiler ve ticaret önemli bir rol oynadı. Kirişci'nin ekonomi ve Türk dış politikası arasındaki ilişkiyi incelediği makalesinde kullandığı “ticaret devleti” kavramı ise kuşkusuz bu dönemin araştırılmasında önemli bir yer tuttu.¹⁴⁷ Yazara göre, 2000'lerde Türk dış politikasında yaşanan dönüşüm pek çok açıdan araştırılmış ancak ekonomi perspektifi yazında geri planda kalmıştı. Oysa Türkiye'nin 2000'lerde gelişen ekonomisiyle birlikte bir ticaret devletine dönüşmesi –ki bu dönüşüm aslında 1980'lerde başlamış ama 1990'larda kesintiye uğramıştı– Türk dış politikasının *komşularla sıfır sorun politikası* ya da “merkez ülke” olma gibi hedeflerinin temelini oluşturmuştu. Buna ek olarak, 2000'lerde geleneksel olmayan aktörlerin –örneğin devlet dışı aktörler– dış politikaya giderek artan şekilde müdahil olabilmeleri de Ankara'yı takip ettiği politika konusunda etkilemişti. TÜSİAD, MÜSİAD (Müstakil Sanayici ve İş Adamları Derneği), TOBB (Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği), DEİK (Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu) gibi kuruluşlar Türk dış politikasında etki sahibi olmuş ve böylece dış politika 1990'lardaki gibi sadece ulusal güvenlik çerçevesinde oluşturulan bir alan olmaktan çıkmıştı.

Ancak Türk dış politikasının 2000'lerdeki durumu ve ekonomisiyle olan bağı, sadece ulusal dinamiklere değil, aynı zamanda uluslararası yapısal bazı faktörlere de bağlıydı.¹⁴⁸ Bu yapısal faktörlerin en belirgin olanı, özellikle 2008 yılında yaşanan krize kadar, dünyanın ekonomik ve finansal göstergeler açısından genişlemesiydi. Hem ticaret hacimleri hem de doğrudan yatırımlar artış göstermişti. İkincisi ise, küresel sistemde 2001'den itibaren gerçekleşen değişikliklerin orta büyüklükte devletlere hareket alanı sağlamasıydı. Kısacası Türkiye'nin bir ticaret devletine dönüşmesi ve dış politikasını buna göre yönlendirmesi küresel bağlamda ortaya çıkan bu dinamiklerle iç içeydi.

Ekonominin dış politikayı ne ölçüde belirlediği kadar, takip edilen politikaların sonucunun ne olduğu da önemli bir sorudur. Bu bağlamda, 2000'lerde Türk dış politikasının karşılıklı ekonomik bağımlılığa yaptığı vurguda Ortadoğu önemli bir örnek sunmaktadır. Zira bölgesel politikanın en önemli ayağını oluşturan Ortadoğu'ya Türkiye'nin 2002'de yaptığı ihracatın değeri 3,4 milyar dolarken, bu oran 2012'de 42,4 milyar dolara çıkmıştı.¹⁴⁹ Benzer bir durum, Yunanistan ile ilişkilerde de görülmekteydi. *Detant* koşullarının hüküm sürdüğü bu dönemde, Türkiye'nin Yunanistan'a yaptığı ihracat 1999'daki 407 milyon dolarlık değerinden 2004'te 1 milyar doların üzerine çıkmıştı.¹⁵⁰ Aynı dönemde Yunanistan'dan Türkiye'ye gelen doğrudan yatırımlar kadar turist sayısında da artış olmuştu. Sonuç olarak, gelişen iktisadi ve ticari ilişkiler iki ülke arasındaki sorunları çözmeye yetmese de *Detant* sürecinin bu alanda yarattığı ivme yadsınamazdı.

Ancak bu dönemde ekonominin Türk dış politikasında ne ölçüde sürdürülebilir bir araç olarak kullanılabileceği sorusu da tartışıldı. Kutlay'a göre, özellikle Türkiye'nin ihracatında ikamesi zor bulunabilecek ürünlerin azlığı ve bununla ilgili rekabetçi bir sanayi politikasının eksikliği, dış ticaretinin sürekli bir biçimde açık vermesi ve bu durumun diğer yükselen güçlerle kurulan iktisadi ilişkilerde de kendisini göstermesi ile toplumsal kutuplaşmanın ekonomik alandaki işbirliğini zorlaştırması gibi sebepler Türk dış politikasının politik-ekonomisinin zayıf taraflarını oluşturuyordu.¹⁵¹ Bu zayıf alanların 2010'lu yıllarda da değişim göstermediği görülecekti.

“Bir Başarı Hikâyesi”: 2000'li Yıllarda Türkiye Algısı

2004 yılında *New York Times*, “Bir Başarı Hikâyesi” başlığı altında şöyle diyordu: “Türkiye şaşırtıcı ve cesaret verici şekillerde değişiyor ve tüm Müslüman Ortadoğu için yapıcı bir örnek oluşturuyor.”¹⁵² Bu başlık ve içerik o dönemde, farklı cümle ve anlatımlarla birçok kişi ve kurum tarafından tekrarlandı ve Türkiye 2000'li yılların “yükselen değeri” olarak resmedildi. Peki bu değer Batı için tam olarak neye tekabül ediyordu? Birincisi, Batı'da bu imajı oluşturan temel husus, siyasal İslamcı gelenekten gelen bir politikacı olarak Erdoğan'ın, Türkiye'nin çoğulcu ve demokratik bir yapıya geçişini desteklemesi ve bu çerçevede gerçekleştirdiği reformlarla ülkeyi AB üyeliğine yaklaştırmasıydı. İkincisi ise, radikal İslamcılığın yükselişte olduğu bir dönemde Türkiye'nin, Müslüman nüfusu ve demokratikleşen yapısı ile Ortadoğu'ya model olabilecek bir noktaya gelmesiydi. Nihayetinde Türkiye, “Müslüman Ortadoğu'nun en sağlam demokrasisine” sahipti. Ekonomisi 2001 krizini atlattı ve güçlenmeye başlamıştı. Tüm bu gelişmeler, Batı'nın –özellikle güvenlik– geleceği açısından oldukça önemliydi.

Diğer yandan 2000'li yılların ikinci yarısında Türkiye'nin nasıl yorumlandığı 2000'lerin başıyla çelişme dahi değişmeye başladı. Öyle ki, Türkiye özel-

likle Ortadoğu'da yükselişteki bir bölgesel güç olarak da görülmeye başladı: "Dirilen Türkiye öyle ya da böyle, Ortadoğu'daki güç oyununun kurallarını olumlu ve çatışmasız bir şekilde yeniden yazıyor. Bu, çalkantılı ve oldukça yarıcı bir Ortadoğu'daki birkaç parlak noktadan biridir."¹⁵³ Aynı dönemde, Batı basınında çıkan haberlerde "yeni Osmanlıcılık" temelindeki vurgular da artmıştı ancak bu haber ve yorumlarda ağır eleştirel bir tonun varlığına henüz çok rastlanmıyordu.

Sonuç olarak Batı, özellikle ABD, Türkiye'nin Avrupa ile ilişkilerini çoğunlukla reformlar bağlamında vurgularken bu reformların önemini aslında ülkenin daha –demokratik ve kapitalist– başarılı bir Ortadoğu ülkesi olması üzerinden analiz ediyordu. Bu noktada sorulması gereken soru ise Ortadoğu'nun yükselen yıldızı olarak resmedilen Türkiye'nin bu bölgede nasıl algılandığıydı. Bu konu, literatürde farklı şekillerde ele alınmaktadır. TESEV'in bu yıllarda yaptığı kamuoyu araştırmalarına göre Ortadoğu'da Türk imajı 20. yüzyıla karşılaştırıldığında pozitif yönde gelişmişti.¹⁵⁴ Rapor bu gelişmenin komşularla sıfır sorun politikasıyla, "otoriter laiklik" anlayışının değiştirilerek ülkenin Müslüman geçmişini yeniden inşa etmesiyle, yakalanan ekonomik büyümeyle, demokratikleşmedeki ivmeyle, İsrail ile dönüşen ilişkilerle ve ayrıca kullanılan "yumuşak güç" unsurlarının, yani turizm, ticaret ve Türk dizilerinin yarattığı etkiyle ilişkili olduğunu belirtiyordu. Bu faktörlerin yarattığı etki yadsınmamakla birlikte, genelleştirici olduğu muhakkaktır. Zira tek bir Ortadoğu veyahut Arap kamuoyundan bahsetmek mümkün olmadığı gibi, dizi ihracı gibi yumuşak güç unsurlarının dahi Türkiye'nin "niyeti" konusunda tartışma yarattığını söylemek mümkündür. Bir başka deyişle, bir tarafta Türkiye'nin yükselen popülaritesi varken diğer yanda Türkiye'nin bölgede "Osmanlı kolonyalizmini" –yumuşak güç de dahil olmak üzere– farklı araçlarla yeniden üretebileceğine dair bir şüphe de vardı. Örneğin, Türk dizileri Suudi Arabistan gibi bazı ülkelerin basınında "Türkiye'nin Arap dünyasındaki işgali" olarak nitelendirilmişti.¹⁵⁵ Bu söylemler dizilere ilişkin olarak üretilse bile Türkiye'nin bölgede artan varlığının tamamen pozitif çağrışımlara sahip olmadığı sonucunu vermektedir. Benzer tartışmaların sadece Ortadoğu'da değil, bir başka Osmanlı coğrafyası olarak Balkanlar'da da yapıldığının altı çizilmelidir.

Genel Değerlendirme

2000'li yıllarda Türk dış politikası bir dizi iç ve dış faktörden etkilendi. Dış faktörlere bakıldığında, Soğuk Savaş sonrası uluslararası sistemin 2001 sonrasında yeniden şekil değiştirmesi ve Amerikan gücünün düşüşü üzerine yapılan tartışmalar belirleyiciydi. Zira yavaş yavaş kendisini göstermeye başlayan güç boşluğu 2000'li yıllarda Türk dış politikasının farklı bölgelerde aktif politikalar takip edebilmesinin altyapısını oluşturdu. Sistemsel değişimin 2000'lerin sonuna doğru iyiden iyiye kendisini hissettirmesi ile Türkiye'nin yine bu

dönemde Batı'dan daha bağımsız bir aktör olarak ortaya çıkması –Davutoğlu'nun deyimiyle Afroavasya'nın merkezinde bir ülke olması– tesadüfî değildi.

Fakat, *komşularla sıfır sorun* gibi döneme damgasını vurmuş politikaların iç siyasetteki güç dengeleri ve kimlik meselesiyle de önemli ölçüde ilişkisi bulunuyordu. İlk olarak, 2000'li yıllar Türkiye'de AKP iktidarı ve seküler bürokratik kurumlar arasındaki süregiden çekişmeye sahne olmuştu. İktidarın bu güç mücadelesini kazanmasında önemli bir etken, AB üyeliği çerçevesinde yapılan demokratikleşme reformları oldu. AKP'nin içinden geldiği siyasi geleceğin tersine, iktidarının ilk yıllarında AB yanlısı bir politika takip etmesinin bir sebebi, ordunun siyasetteki gücünü azaltmanın yolunun reformlardan geçmesiydi. Diğer yandan, *komşularla sıfır sorun politikasının* da bu güç mücadelesinde iktidara özellikle dış politikada ordunun konumunu geri plana atacak bir askersizleşme sağladığı da muhakkaktı. Kısacası iç siyasetteki mücadele, dış politika tercihlerini etkileyen bir faktördü.

İç siyasetin ikinci etkisi ise, 2002 sonrasında yaşanan iktidar değişiminin dış politikada meydana getirdiği kimlik meselesiydi. AKP kendisini muhafazakâr demokrat olarak tanımlamış ve Refah Partisi stilinde bir siyasal İslamcılığı terk ettiğini belirtmişti. Fakat kadroları çoğunlukla *Milli Görüş* hareketinden geliyordu. Bu sebeple, büyük oranda Davutoğlu'nun kavramsallaştırmasına dayanan “merkez ülke” doktrininde “kültürel ve tarihsel bağlar”ın, yani çoğunlukla Osmanlı geçmişinin ve İslam'ın önemli bir yeri bulunuyordu. Bu bakımdan 2000'lerde Türkiye'nin Ortadoğu coğrafyasında takip ettiği politikanın kimlikçi yanının ağır bastığını söylemek mümkündür.

Bu dönemin dış politikasının oluşturulmasında ekonomi de önemli rol oynamıştı. Bu bağlamda 2000'li yıllar Türkiye'nin “ticaret devleti”ne dönüştüğü yıllardı ve bölgesel politikaların oluşmasında ekonomi her zaman hesap edilen bir unsurdur. Üstelik devlet bu hesapları kimi zaman devlet dışı aktörlerle yapıyordu ki bu, dış politika yapım ve yönetiminde de değişikliğe işaret ediyordu. Bu dönüşüm bir taraftan devlet dışı aktörlerin yükselişi ve –*Mavi Marmara* olayında olduğu gibi– dış politikaya yapabileceği dramatik etkiyle ilişkiliydi. Diğer taraftan, bu dönemde geleneksel aktörlerin dış politikanın yapımındaki etkisinin farklılaştığı da görülüyordu. 1990'larda dış politikanın en etkin kurumu olan ordunun gücü azalırken, iktidar ve Dışişleri Bakanlığı'ninki artmıştı. Bakanlık bu dönemde ayrıca tartışmalı bir dizi kurumsal değişiklikten geçmişti.

Dönem kapandığında Türkiye çoğunlukla sivrilmiş bir bölgesel güç ve Ortadoğu'daki diğer ülkelerin deneyiminden yararlanabileceği başarılı bir rol model olarak tasvir ediliyordu. Ancak 2011 sonrasına damgasını vuracak Arap İsyanları'nın ardından hem Türk dış politikası hem de Türkiye'nin dünyadaki algılanışı çarpıcı şekilde değişecekti.

X

Krizler ve Otonomi Arayışı Arasında Askerileşme: 2011 Sonrasında Türk Dış Politikası

Türkiye olarak masanın dışında kalamayız. Masada olmaya mecburuz. Bu sınırlarda 911 kilometre Suriye’de, yaklaşık 350 kilometre Irak’ta sınırı olan ülke Türkiye. Diğerlerinin böyle bir sınırı burada yok ama onlar, orada sonuç belirlemek istiyor. Biz, artık bundan sonra buna seyirci kalmamalıyız, kalamayız... Türkiye olarak, kendi sınırlarımız içinde huzur ve güven içinde yaşamak istiyorsak, Suriye ve Irak’taki gelişmelerin bu doğrultuda ilerlemesini sağlamak mecburiyetindeyiz. Aksi takdirde hem sınır güvenliğimiz hem de terörle mücadele çabalarımız sürekli tehdit altında olacaktır.¹

Recep Tayyip Erdoğan

Recep Tayyip Erdoğan 2016’da TBMM’de yasama yılının açılışı için bu konuşmayı yaptığında Türkiye, her açıdan 2000’li yıllardan çok daha farklı bir bağlam içerisindeydi. Uluslararası düzen konusunda herkes “Batı sonrası dünya düzeni”nden (*post-western world order*) bahsediyordu. Bölgesel olarak, Arap Baharı –veya Arap İsyanları– ile Ortadoğu’da ve Kuzey Afrika’daki statüko çarpıcı şekilde değişmiş ve daha da önemlisi komşu Suriye’de başlayan –ve hâlâ tam anlamıyla sona ermeyen– iç savaş, o dönemde sıkça vurgulandığı üzere Türkiye’nin neredeyse bir iç meselesine dönüşmüştü. İç politikada ise, PKK ile çatışma durumu yeniden başlamış, bir darbe girişimi yaşanmış ve demokrasi ile siyasi sistem tartışmaları yoğunlaşmıştı. Küresel, bölgesel ve iç siyaset olmak üzere üç düzeyde gerçekleşen bu değişim Türk dış politikasını da etkiledi.

Bu dönemin en çarpıcı özelliklerinden birini dış politikanın askerileşme oluşturmaktadır. 2000’li yıllarda yükselen bölgesel güç olduğunu “yumuşak güç” unsurlarıyla göstermeye ve dış politikaya sadece milli güvenlik çerçevesinden bakmamaya çalışan hükümet, 2010’lu yıllardan başlayarak “sert güç” araçlarına dönüş yaptı. Kuşkusuz Suriye’de yaşananlar bunda önemli bir rol oynadı. Ancak, Türk askerinin sadece Suriye’de değil Libya’da ya da İkinci Ka-

rabağ Savaşı bağlamında Azerbaycan'da olması, konunun sadece *sınır güvenliği* ya da *terörle mücadele*ye özgü olmadığını gösteriyordu. Aslında bu durum aynı zamanda dış politikanın askerileşmesinin sadece askerin siyasette başat olduğu dönemlerde değil, askeri vesayetin olmadığı sivil iktidar dönemlerinde de gerçekleşebileceğini göstermesi açısından da önemlidir.

Türkiye'nin zaman zaman "zorlayıcı" bir bölgesel güç olarak sivrilebilmesinin sebeplerinden biri, uluslararası sistemde kendisini 2000'lerden çok daha güçlü bir şekilde hissettiren değişimdi. Bu dönüşüm daha çok Batı'nın düzenindeki gücünü kaybetmesine ilişkindi. Bu arka plan, Türk dış politikasında günümüzde çokça tartışılan "stratejik otonomi" arayışına kapı aralarken, ABD, AB ve Rusya gibi güçlerle olan ilişkileri de kaçınılmaz olarak yeniden yapılandırdı. Türk dış politikasında yaşanan değişimin bir diğer sebebiyse, bölgede ve iç politikada yaşanan gelişmelerdi. Özellikle Suriye –İŞİD faktörü ile PYD ve YPG'nin Suriye'nin kuzeyindeki yükselişi– dış politikaya ulusal güvenlik perspektifini geri döndürdü. Türkiye'nin, iç siyaseti de içinde barındırdığı kriz anlarıyla bu perspektifi önemli ölçüde destekledi.

Dış politika yapımı ve uygulamasında rol oynayan aktörler 2010'lu yılların ikinci yarısından sonra önemli bir değişikliğe uğradı. İç siyasette yaşanan sistem değişikliği, bir başka deyişle parlamenter sistemden cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçiş, Türk dış politikasında karar alma süreçlerinde yeni bir dönem açtı. Aynı zamanda cumhurbaşkanlığına bağlı bazı kurumları da bu alanda öne çıkardı. Dış politikanın politik ekonomisinde en çok göze çarpan şeyse, siyasi tercihlerin ekonomik göstergelerle ve askeri endüstriyle kurduğu ilişki oldu. Savunma sanayisi ve dönemin en önemli özelliği olan dış politikanın askerileşmesi arasında yakın bir ilişki vardı. Son olarak, 2011 sonrasında değişen tüm bu dinamiklere paralel şekilde Türkiye'nin dünyada nasıl algılandığı da önemli ölçüde farklılaştı.

Tüm bunlara ek olarak, 2011 sonrası için söylenmesi gereken önemli bir husus daha bulunmaktadır: Dönem henüz bitmiş değildir. Bu bakımdan, bu bölüm tarihsel ya da yapısal olarak "tamamlanmış" dönemlerin irdelendiği önceki bölümlerden farklıdır ve zaman geçtikçe hem bazı eklemeler hem de gözden geçirmeler gerektireceğini söylemek mümkündür. Bu gözden geçirme ihtiyacı, kuvvetle muhtemel, dönemlemede de kendisini gösterecektir. Fakat süregiden bir dönem olmasına rağmen bütünlük arz eden birçok noktaya sahip olduğu da bir gerçektir.

Kriz ve Dönüşüm-I: 2010'lu Yıllardan Günümüze Uluslararası Siyaset

Batı Sonrası Dünya: Liberal Uluslararası Düzenin Değişimi

Soğuk Savaş sonrasında uluslararası sistemin ve aynı zamanda liberal uluslararası düzenin değişimi üzerine yapılan tartışmalar 2010 sonrasında başla-

madı. Aksine 2001 sonrasında, 1990'ların "tek kutbu" olan ABD'nin gücünün düşüşe geçtiği, sistemin çok kutupluluğa doğru evrildiği ve ABD'nin hamisi olduğu liberal uluslararası düzende "çatlaklar" meydana geldiği giderek daha fazla konuşulmaya başlamıştı. Yüzyılın ikinci on yılından başlayarak, tartışmalar bir dönüşüm olup olmadığına odaklanmaktan ziyade mevcut değişimi anlama çabasına dönüştü. Bu çaba kısa vadede "kati" söylemler geliştirmese de *Batı sonrası dünya*, *Batı sonrası uluslararası düzen*, *liberal uluslararası düzen sonrası* gibi kavramlar, özellikle 2015 sonrasında literatürde kendisine önemli bir yer buldu.

Batı sonrası uluslararası düzen temelde, Batı merkezli politik ve ekonomik gücün düşüşünü simgelemektedir. Bu süreçte ABD'nin sistemdeki gücü azalırken, yükselen güçler ve özellikle BRICS ülkelerinin artışı gösterdi. İktisadi açıdan bakıldığında, BRICS ülkelerinin gayrisafi milli hasıllarının küresel ekonomideki oranı 1990'da yüzde 15,6'yken 2019'da yüzde 30,4'e çıkmış, ABD'ninkiyse yüzde 21'den yüzde 16'ya düşmüştü.² Çin bu konuda BRICS ülkeleri içinde başı çekiyordu. 2012'de liderliği ele alan Xi Jinping'in iddialı dış politika söylemiyle Çin, sadece ekonomide değil politikada da Batı'nın pozisyonuna meydan okuyacağını gösterdi. 2016'da Trump'ın ABD başkanı seçilerek *Önce Amerika* söylemini benimsemesine ek olarak Brexit'in Avrupa'nın geleceğine dair kuşkuları artırması da Batı'nın irtifa kaybını hızlandırdı.

Bu gelişmelere rağmen, uluslararası sistem ve düzenin nereye evrileceği konusu hâlâ önemli bir soru işaretidir. Özellikle 2010'lu yılların başında, Batı'nın geri çekilmesinin dünya siyasetinde bir anarşiye sebep olacağını düşünen birçok araştırmacı vardı. Batı sonrası dünya üzerine bir kitap yazan Stuenkel'e göre siyaset bilimcilerin savunduğu bu görüşün sebebi de Batı merkeziliğin ta kendisiydi, bir başka deyişle mevcut düzene Doğu'nun yaptığı katkının görmezden gelinmesiydi.³ Oysa yazara göre Doğu, Batı merkezli dünyadan Batı'nın düşündüğü kadar azade değildi, bu sebeple de düzen –büyük olasılıkla– yönetilebilir bir rekabet sonucunda eskisinden daha istikrarsız ya da daha fazla şiddete meyilli olmayacaktı.

Batı sonrası uluslararası düzenin, liberal versiyonun tamamen zıddı olup olmayacağı da bir tartışma konusudur. Sonuç olarak liberal dünya düzeninin dayandığı iki temel bulunmaktadır: uluslararası pazar ekonomisi ve çok taraflılık. Acharya'ya göre, BRICS'in –özellikle de Çin'in ve Hindistan'ın– pazar ekonomisiyle büyük bir sorunu yoktur, hatta Xi Jinping, korumacılığa karşı olduğunu birçok yerde dile getirmiştir. Ancak bu güçler liberal düzenin mevcut kurumlarında daha fazla etki ve yetkiye sahip olmadıkça, Batı'nın herhangi bir programını kabul etmeye hazır görünmemektedir.⁴ Aslında bu güçlerin yarattığı "alternatif" bölgesel –ve uluslararası kurumlar da– bulunmaktadır. Şanghay İşbirliği Örgütü, Kuşak-Yol Projesi, Boao Asya Forumu, Yeni Kalkınma Bankası, Acil Durum Rezervi Düzenlemesi, Yuan'ın uluslararasılaşmasını sağlayacak mekanizmaların ve sınır ötesi ödeme sisteminin oluşturulması böylesi örneklerdir. Ancak bu kurumlar nezdinde BRICS'i, alternatif bir düzen yaratan

ve tamamen blok halinde davranan bir oluşum olarak görmemek gerekir. Zira bu ülkeler, Hindistan'ın Pakistan rotası sebebiyle Kuşak-Yol projesine karşı çıkması gibi, zaman zaman birbirleriyle çelişen çıkarlara sahiptir. 2022'de BRI-CS'in, Ukrayna'nın işgalinde Rusya'yı açık bir şekilde onaylamaması da⁵ uluslararası politikada yekpare şekilde davranan bir gruptan bahsedilemeyeceğini ortaya koymaktadır.

O halde nasıl bir uluslararası sistemden bahsedilebilir? 2000'lerin başında sistemin çok kutupluluğa doğru yöneldiği iddia ediliyordu. Çok kutupluluk söylemi günümüzde hâlâ öne sürülen, geçerli bir iddiadır. Ancak buna karşılık, özellikle de 2020'lerde çift kutupluluk söylemi de artan bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Kimi araştırmacılar, ekonomik düzlemde çok kutupluluğun sürerken, siyasal düzlemde çift kutupluluğun oluşacağını düşünmektedir: Zira yukarıda verilen Ukrayna örneğinde BRICS'in Rusya'yı desteklememesi, aslında temel kutuplaşmanın ABD ve Rusya arasında olduğunu göstermektedir.⁶ Diğer taraftan, sistemdeki kutuplaşmanın ABD ve Çin arasında olduğunu ve bunun bir "Soğuk Barış"a tekabül ettiğini belirten araştırmacılar da mevcuttur.⁷ Bir üçüncü yol ise, sistemdeki çift kutupluluğun demokratik kapitalist G7 bloğu ile Rusya ve Çin eksenini gibi otoriter kapitalist ülkeler arasında olduğu iddiasıdır.⁸ Uluslararası sistemin çok kutupluluk ya da çift kutupluluk bağlamında yönü henüz tamamen belirlenmese de tek kutupluluğun kesin olarak bittiği söylenebilir. , Bu eser açısından tüm bu sistem senaryolarının en önemli sonucu, Türkiye gibi ülkelere, literatüre *stratejik otonomi* olarak geçen bir konumlanma olanağı vermiş olmasıdır.

Bölgesel Dönüşüm: Arap Baharı'ndan Arap Kışı'na

17 Aralık 2010'da 26 yaşındaki Tunuslu seyyar satıcı Muhammed Buazizi, polislin arabasına el koymak istemesi sonrasında kendisini ateşe vererek büyük bir isyan dalgası başlattı. Otoriter yönetim, yolsuzluklar, ekonomik koşullar gibi birçok sorunla karşı karşıya olan Tunuslular, Buazizi'nin eylemi sonrasında mevcut iktidara başkaldırdı. İsyân sadece Tunus cumhurbaşkanının Suudi Arabistan'a kaçmasıyla sonuçlanmadı, Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinin birçoğuna yayıldı. 2011 yılında bu isyan dalgası, *Arap Baharı* olarak adlandırıldı.

Ancak bu sürecin belki de tek başarılı örneği demokratik bir yönetime geçmeyi başarabilen Tunus'tu. Fakat orada dahi özellikle 2020 itibarıyla yaşanan birçok sorun vardı. Diğer ülkelerdeki isyanlar ise kriz, darbe, iç savaş ve uluslararası askeri müdahaleye kapı araladı.⁹ Tunus'tan sonra Mısır'a yayılan protestolar, 30 yıl iktidarda kalmış Hüsnü Mübarek'i devirdi. Ancak sonrasında seçimle iktidara gelen Müslüman Kardeşler, kanunların şeriata uygunluğunun kontrolünü gerektiren anayasa teklifinden yargıyı kontrol etmeye yönelik adımlara uzanan birçok anti-demokratik girişimiyle tepki topladı. Sonrasında, halkın bir kısmının desteğini alan askeri darbe sonucunda Mısır, bir başka

anti-demokratik rejime savruldu. Libya'daysa 42 yıldır ülkeyi yöneten Kaddafi'ye karşı çıkan isyanlar, petrol üretimi için hayatı olan bu ülkeye NATO güçlerinin askeri müdahalesi ile sonuçlandı. Kaddafi'nin linç edildiği isyan süreci Libya'ya bir demokrasi getirmediği gibi, süreç ülkeyi hem iki hükümetin kurulduğu hem de radikal İslamcı grupların savaştığı iç savaş ortamının sonucunda bir başarısız devlete (*failed state*) dönüştürdü. Yemen'de ortaya çıkan isyan dalgasından sonra yaşanan değişimin istenen sonucu vermemesiyle benzer bir iç savaş durumu, bu kez bölgesel güçlerin –Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) ve İran– rekabetine dönüştü.

Bu kitabın çerçevesinden bakıldığında en önemli vakayı kuşkusuz Suriye oluşturdu. Suriye'de 2011'de protestoların kısa süre içinde silahlı çatışmaya dönüşmesi sonucunda ortaya çıkan iç savaş hem siyasi hem de insani bir krize sebep oldu. Öyle ki, BM Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin 2022 yılı içinde verdiği istatistiklere göre, Suriye içinde yerinden edilmiş kişi sayısı 6,8 milyonken, Türkiye de dahil olmak üzere bölge ülkelerinde yaşayan 5,4 milyon Suriyeli sığınmacı vardı.¹⁰

Suriye'deki savaş farklı katmanlara sahipti. Çatışma, ulusal düzeyde çokça resmedildiği gibi bir mezhep savaşı olarak başlamamıştı. Daha açık bir ifadeyle, Esad ailesinin Nusayri, toplumun çoğunluğunun Sünni olması, Suriye İç Savaşı'nın çıkmasının temel sebebi –veyahut tek sebebi– değildi. Asıl neden, Arap dünyasında o dönemde yaşananlara benzer bir biçimde mevcut –otoriter ve yolsuzluğa bulaşmış– iktidarın değiştirilmesi isteğiydi. Sınıfsal bir temeli de vardı. Örneğin, şehirli üst-orta sınıfların Esad'a verdiği destek, mevcut hükümetin çıkar ağlarından yararlanabilmelerinin sonucuydu ve bu dinamiği yansıtıyordu.¹¹

Gösteriler barışçıl bir şekilde başlamış ancak ilk birkaç ay hükümetin ve hükümete bağlı paramiliter güçlerin sert cevabı ile bambaşka bir boyut kazanmıştı. İlk birkaç ayda çıkış noktası aslen politik –ve aynı zamanda sosyoekonomik– olan başkaldırı, mezhep boyutu öne çıkarılan bir iç savaşa dönüşmüştü. Bu dönüşümde Suriye'nin ulusal fay hatları, Esad'ın ve muhalefetin mezhep konusunu öne çıkarması kadar bölgesel jeopolitik durum da rol oynamıştı. Ancak, mezhep mefhumu iç savaşın ilerleyen dönemlerinde dahi her şeyi açıklayabilen tek faktör olmaktan uzaktı.

Bölgesel düzlemde, İran ve Hizbullah “doğal” müttefik olarak gördükleri Esad iktidarının arkasındaydı. Buna mukabil, Suudi Arabistan bölgedeki İran –yani Şii– etkisini kırabilmek için önce Özgür Suriye Ordusu'nu (ÖSO) destekledi, ancak daha sonra El-Kaide dışındaki Selefi gruplara yöneldi. Bölgedeki İran-Suudi karşıtlığı, kimi yazarlar tarafından Ortadoğu'da yeni Soğuk Savaş olarak adlandırıldı: İki kuvvet bir karşılıklı çatışma yaşamıyor fakat bölgedeki zayıf ülkelerin siyasi sistemleri üzerinde nüfuz kurabilmek için kıyasıya rekabet ediyordu.¹² Bunun için, devlet dışı aktörleri etkin bir şekilde kullanıyorlardı. Fakat bu kavramı kullanan Gause de Tahran ve Riyad arasındaki Soğuk Savaş'ı andıran bu rekabetin sadece mezhepçi bir bakış açısıyla anlaşılamayacağını

vurguluyordu. Zira katı bir Sünni-Şii çatışması kavramsallaştırması, ne Suudi Arabistan'ın Müslüman Kardeşler karşıtlığını ne de Türkiye-Katar ekseninin özellikle bu grubu desteklemesini açıklayabilecek güçteydi. Zaten Suriye'de salt etno-politik düzlemde mücadele veren Kürtlerin mevcudiyeti de Sünni-Şii çatışması anlayışına meydan okuyan bir başka durumdu. Kısacası, kimlik kadar bölgesel jeopolitik de Suriye İç Savaşı'nı anlamlandırmada önemli bir faktördü.

Bir üçüncü düzlem de büyük güçlerin uluslararası rekabetiydi. Burada da ABD ve AB Esad karşıtı cepheyi oluştururken, Rusya ve dolaylı olarak Çin Esad yanlısıydı. Rusya'nın Suriye'de 2015'te IŞİD ve muhaliflere karşı askeri müdahaleye girişi kuşkusuz iç savaşın gidişatında Şam'ın denge sağlayabilmesi açısından önemli bir gelişmeydi. Rusya'nın bölgedeki varlığı 2023 itibariyle hâlâ devam etmektedir. Bu mevcudiyet, Esad tarafından "Rusya'nın üslerini genişletme veya sayısını artırma isteği varsa, bunun teknik ya da lojistik bir konu olduğuna inanırız" şeklinde ifade –ve arzu– edilen bir durumdur.¹³ Esad'ın yerini biraz da Rusya'ya "borçlu" olduğu göz önünde tutulduğunda bu, çok sürpriz bir tutum da sayılmaz. Birçok araştırmacıya göre, Şam'ın İran ve Rusya'dan aldığı güçlü desteğin karşısında muhaliflerin ABD ve AB'den gördüğü destek daha az sistematik ve parçalıydı.¹⁴ Zaten, özellikle IŞİD'in yükselişinden sonra, ABD'nin Esad'ı tamamen devirmeye yönelik duruşu değişim geçirmişti. Zira radikal İslam Batı için Esad'dan daha büyük bir tehdit olarak görülmeye başlanmıştı.

Suriye İç Savaşı 2023 yılı itibariyle eskisine kıyasla sönümlenmiş olmasına rağmen hâlâ resmi olarak sona ermiş değildir. Batı'nın ve Rusya'nın liderliğinde gerçekleştirilen iki barış süreci de henüz kalıcı bir çözüm/barış ortaya koymadı ancak hemen her ülke Esad'ın Suriye'deki varlığının devam edeceğini de kabul etti. Bir başka ifadeyle, birçok ülkenin Suriye'ye karşı tutumu 12 yıl içinde önemli ölçüde değişim gösterdi. 2023 Mayıs'ında, Arap Birliği'ne yeniden kabul edilen Suriye devlet başkanının zirve için Suudi Arabistan'a gitmesi bu durumun belki de en simgesel örneği oldu.

Sonuç olarak *Arap Baharı* neredeyse her yerde bir *Arap Kışı*'na dönüştü. Yeni bir Ortadoğu Soğuk Savaşı'ndan bahseden Gause'nin de haklı olarak belirttiği gibi, Arap Baharı "Türk dış politikasını hiçbir yerde Suriye'deki kadar sarsmadı."¹⁵ Türkiye'nin Suriye'de takip ettiği politika ile ilgili bu altbaşlık özelinde iki nokta önemli görünmektedir. Birincisi Suriye'nin, Türkiye'nin büyük güçlerle ilişkilerine doğrudan etki etmesidir. Bu, uluslararası yapısal faktörler ve buna bağlı olarak sıkça tartışılan "stratejik otonomi" söylemleri için de bir test sahası olmuştur. İkincisi ise, yine Türkiye gibi ülkelere bölgesel konularda daha etkin olma fırsatı veren uluslararası sistemdeki değişimin bölgesel ve ulusal faktörlerle birleşmesi sonucunda Türk dış politikasının "askerleşmesi" söyleminde en önemli ayağı oluşturmasıdır. Sonuç olarak, 2011'den sonra dünyada ve bölgede gerçekleşen değişiklikleri anlamadan, Türk dış politikasının bu dönemde aldığı biçimi anlamak neredeyse imkânsızdır.

Kriz ve Dönüşüm-II: 2010'lu Yıllardan Günümüze Türkiye Siyaseti ve Dış Politika ile Etkileşimi

Türk dış politikasının 2010'lu ve 2020'li yıllarını anlamak için uluslararası sistemde gerçekleşen değişimleri anlamak ne denli elzemse, iç siyasetle olan ilişkisini anlamak da o ölçüde önemlidir. Zira Türk dış politikası ve iç politikası bu dönemde had safhada etkileşim içinde oldu ve olmaya devam ediyor.

2011 yılında Türkiye siyasetinde güç dengeleri önemli ölçüde şekillenmiş durumdaydı. 2000'lerde gerek AB reformları gerekse *Ergenekon* ve *Balyoz* gibi davalar sonucunda ordu karar alma mekanizmalarındaki öncelikli konumunu kaybetmiş, 2010'daki anayasa değişikliklerinin sonucunda iktidar özelikle yüksek yargı üzerindeki kontrolünü artırmıştı. 2011'deki seçimlerden de yüzde 49,8'lik oran ile seçmenin neredeyse yarısının oyunu alarak zaferle çıkan AKP, böylece 21. yüzyılın ikinci on yılına iktidarını her anlamda güçlendirmiş olarak girdi.

2011-2013 yılları arasında, 2011 genel seçimlerinde vadedilen yeni anayasa için mecliste komisyon kurularak bazı çalışmalar yapıldı. Komisyon çalışmalarında devletin üniter kimliği, temel hak ve özgürlükler ile güçler ayrılığı gibi konularda tartışmalar yaşanırken, sistem değişikliği komisyon müzakerelerini tıkayan unsurlardan biri oldu.¹⁶ İktidar, halk oylaması ile seçilecek cumhurbaşkanının mevcut anayasadaki yetki ve sorumluluklarının birbiriyle çeliştiğini savunurken, muhalefet parlamenter sistemin Türkiye'nin tarihsel gelişimine daha uygun düştüğünü ifade etti. Başkanlık meselesi, anayasa komisyonunun sonuçsuz dağılmasından sonra da tartışılacak ve 2017'de yeni bir anayasadan ziyade bir anayasa değişikliği referandumu ile kabul edilecekti.

2000'lerde AKP'nin siyasi mücadelesi çoğunlukla demokratikleşme söylemi üzerinden ilerlemiş, bu minvalde araştırılmıştı. 2010'lardan sonra ise büyük oranda, "güçlü devlet" söylemi üzerine inşa edildi ve akademik çalışmalar da yükselen otoriterlik üzerine yapıldı. Anayasa komisyonundaki tartışmalar bir tarafa, bu dönemde bu çalışmaları hızlandıracak bazı kriz anları oldu. 2013'teki Gezi Parkı protestoları bu bağlamda hem iç hem dış siyaseti etkiledi.

İç siyaset açısından bakıldığında Gezi süreci destekleyenleri ve karşı çıkanlarıyla birlikte Türkiye'de artan kutuplaşmanın bir yansımasıydı. Hem bu dönemde hem de daha sonra demokrasi ve otoriterlik bağlamında tartışılacaktı. Dış politika açısından düşünüldüğündeyse Gezi Parkı protestoları, Türkiye'nin batı –özellikle de– AB ile ilişkilerinde dönüm noktalarından biri haline geldi. AB, Avrupa Parlamentosu ve tek tek ülkeler güvenlik güçlerini eylemciler üzerinde orantısız güç kullandıkları için eleştirdi. AB nezdinde Türkiye ve birlik arasında demokratik normlara dair bir uçurum olduğu söylemi yerleşti.¹⁷

Gezi'den sonraki dönemde, siyasetin iki temel gündemi oldu. Biri iktidarın, ordu da dahil olmak üzere devlet içinde kadrolaşarak paralel bir yapı oluşturan Fethullahçı Terör Örgütü'ne karşı giriştiği mücadeleydi. Devlet içi güç mücade-

lesi, 15 Temmuz 2016'da FETÖ mensubu subayların darbe girişimiyle sonuçlandı. 15 Temmuz'dan sonra sadece orduda değil, devletin tüm kademelerinde geniş çaplı bir tasfiye hareketi başladı. Aynı zamanda darbe girişimi sonrasında ilan edilen OHAL, 2018'e kadar sürdü. Darbe girişimi, dış politikaya da etki etti. Zira birçok kişiye göre konu sadece ulusal bir mesele değildi ve *dış güçler* ile bağlantılıydı. FETÖ daha çok ABD –ve NATO– ile ilişkilendiriliyordu. Sonuç olarak 15 Temmuz'un Batı-Türkiye ilişkilerini etkilediği muhakkaktı.

Türkiye'nin iç siyasetine bu dönemde damga vuran ikinci mesele, 2009'dan sonra temelleri atılan ve “bir ileri, bir geri” giden çözüm sürecinin tamamen sona ermesi oldu.

Türkiye için Kürt meselesi, 1980'lerden beri hem bir iç mesele hem de bölgeselleşmiş bir konuydu. Ancak 2014 yılında Suriye'nin kuzeyindeki gelişmeler “çözüm süreci”nin gidişatı kadar, genel olarak Kürt meselesinin algılanışını da değiştirerek söz konusu bölgeselleşmeyi daha derin bir noktaya çekti. Bir başka ifadeyle, Türkiye'deki Kürt meselesi Suriye'deki iç savaşla çarpıcı bir etkileşim içine girdi. Suriye'nin kuzeyinde bir Kürt devletinin kurulması ihtimali Ankara'nın Kürt meselesine bakışını ve politikalarını değiştirdi. Hatta Yeğen'e göre, Türkiye için Kürt meselesi bu dönemde ilk kez etnopolitik bir sorundan daha yoğun bir biçimde jeopolitik soruna dönüştü.¹⁸ Bu jeopolitik düzlemde, özellikle de 2015'ten sonra, Türkiye'de Kürt meselesi artık yeniden “güvenleştirildiği” bir başka safhaya geçiş yapmıştı. 2023 yılı itibarıyla, Kürt meselesi hâlâ 2015 sonrasında geçilen safhadadır, bir başka deyişle güvencileştirilmiş çehresini korumaktadır.

Türkiye'de bu dönemde aynı zamanda hükümet sistemi değişikliği de tartışılıyordu. 2014 yılında Erdoğan Cumhuriyet tarihinin halk oylaması ile seçilen ilk cumhurbaşkanı olmuştu. Kampanya döneminde, tarafsız bir cumhurbaşkanı olmayacağını, politikaları Başbakan ve Bakanlar Kurulu ile birlikte yapıp uygulayacağını belirtmişti ki bu, cumhurbaşkanının anayasal olarak sahip olduğu bir yetki değildi.¹⁹ Bu durum, başkanlık sistemi tartışmalarını yeniden alevlendirmişti.

2016'da, daha önce bu tarz bir değişikliğe karşı çıkmış olan MHP'nin lideri Devlet Bahçeli'nin başkanlık sistemi tasarısının meclise getirilmesi gerektiği açıklamasının ardından,²⁰ sistem referanduma götürüldü. Referandum sonucunda Türkiye, cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçiş yaptı. Sistemin iç siyasete olan etkisi günümüzde özellikle otoriterlik ve güçler ayrılığı gibi kavramsallaştırmalarla birlikte tartışılmaktadır. Bununla beraber, sistemin dış politikaya da birçok etkisi olmuştur. Her şeyden önce sisteme sadece teknik olarak bakıldığında bile, dış politika yapım ve uygulamasında bazı köklü değişiklikler getirdiği ve cumhurbaşkanlığına bağlı olarak kurulan –İletişim Başkanlığı gibi– bazı kurumların dış politikanın uygulanmasında öne çıktığı görülecektir. Türk dış politikasında yaşanan değişim, iç siyasetteki tüm bu gelişmelerle birlikte okunduğunda kuşkusuz daha çok anlam ifade edecektir.

Krizler ve Otonomi Arayışı Arasında Askerileşme: 2011'den Sonra Türk Dış Politikası

“Batı Sonrası” Dönemde Doğu ve Batı Arasında Türkiye

Krizler Sarmalında İttifak: Türkiye ve ABD

2009 yılında Obama başkan seçildikten sonra Türkiye'ye yaptığı ziyarette ikili ilişkileri “model ortaklık” olarak tanımladı. Bu kavramın tam olarak neye tekabül ettiği bilinmese de 2009 sonrasında Türk-Amerikan ilişkilerinin, 2003 sonrasındaki çalkantılı dönemini atlatarak bir restorasyon sürecine girdiği düşünüldü. Bu düşünce, 2011'de Arap İsyanları'nın patlak vermesiyle yeni bir boyut kazandı. Çoğunluk, Türkiye'nin isyanlar sonrasında Ortadoğu'da daha etkin bir politika takip edeceğini, Washington ve Ankara arasında bölgeye dair eskisinden çok daha sıkı bir işbirliği olacağını tahmin ediyordu.²¹ Zaten, Irak ve Afganistan'daki uzun süreli ve sorunlu varlığının verdiği yorgunluk ile Asya-Pasifik'in giderek daha önemli hale gelmesi de ABD'nin strateji değiştirerek Ortadoğu'da daha arka planda kalma isteğini körüklemişti.²² Bu sebeple Ankara'nın, bölgede ABD ile işbirliği içinde daha aktif bir politika izleyeceği düşüncesi, pek temelsiz değildi. Aslında isyanların erken safhasına bakıldığında, iki ülkenin benzer bir anlayışa sahip olduğu görülmüyordu. Ancak zaman içinde bu ülkelerdeki isyanların istenen sonucu doğurmak yerine söz konusu ülkeleri kaosa götürmesi politikaların ayrışmasını beraberinde getirdiği gibi ilişkileri bir kriz sarmalına sürükledi.

Bu bağlamda, Ankara-Washington hattındaki oydaşmayı sona erdiren birkaç gelişme vuku buldu.²³ Birincisi, Mısır'da seçimi kazanan Müslüman Kardeşler iktidarının bir askeri darbeyle devrilmesinin ardından liderliği ele alan Genelkurmay Başkanı Sisi'ye karşı ABD ve Türkiye birbirinin zıddı bir tavır içinde oldu. İkincisi, Suriye'de demokratik bir rejimin kurulması için Esad'ın gitmesi gerektiği konusunda hemfikir olsalar da ABD, rejimin düşmesi için gereken askeri adımlar konusunda etkin ve istekli davranmadı. Üçüncüsü ve en önemlisi Washington, Suriye'de özellikle de IŞİD'in hâkimiyet alanını genişletmesinden sonra PKK ile ilişkili PYD ve onun askeri örgütü olan YPG'yi destekledi.

IŞİD'in Suriye'nin kuzeyinde hâkimiyet kurduğu 2014'te, Washington'ın bu gruba karşı savaşan PYD-YPG'ye silah gönderme kararı, Ankara'dan büyük tepki aldı. Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın, “... PYD şu anda bizim için PKK ile eştir, o da bir terör örgütüdür. Bir terör örgütüne kalkıp da bize dost olan NATO'da beraber olduğumuz Amerika'nın böyle bir desteği, açıktan açığa söyleyerek bizden ‘evet’ ifadesini, yaklaşımını beklemesi çok çok yanlış olur, böyle bir şeyi bizden beklemesi mümkün değil, böyle bir şeye de biz ‘evet’ diyemeyiz”²⁴ demesine rağmen, ABD'nin YPG'ye ağır silahlar göndermesi iki ülkenin arasındaki görüş farklılığını gösteriyordu.

Bu dönemde aynı zamanda Türkiye’de Kobani Olayları da yaşanmış ve Suriye’nin kuzeyi hem iç hem de dış politika açısından hayati bir anlam kazanmıştı. Oysa Washington ve Ankara bölgeye tamamen farklı perspektiften bakıyordu. 2014 sonrasında ABD için öncelikli tehdit artık Batı şehirlerinde de eyleme geçmeye başlayan radikal İslamcı gruplarken, Türkiye için PKK ve Suriye’nin kuzeyinde oluşabilecek otonom/bağımsız bir yapının Türkiye’nin güvenlik ve bütünlüğüne yöneltebileceği tehditti.²⁵ ABD, uzun bir süre Suriye’nin toprak bütünlüğünden yana olduğunu söyleyerek Türkiye’nin endişelerini gidermeye çalıştı. 2016’da Türkiye’ye gelen ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı Blinken, YPG’ye verilen destek ile ilgili yöneltilen sorulara, bu yardımların YPG’ye değil, Suriye Demokratik Güçleri’nin Arap bileşenlerine gönderildiği yanıtını verdi.²⁶ Aynı röportajda, IŞİD’le mücadelenin Türkiye’nin güvenliği için de elzem olduğunu hatırlattı. Ancak, o dönemde öncelik olan IŞİD tehdidinin azalmasından sonra da ilişkilerdeki YPG sorunu devam etti. En son 2023 yılında dönemin Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu verdiği bir mülakatta, “YPG-PYD bir terör devleti kurmaya çalışıyor. ABD de bunlara eğitim, silah desteği veriyor” diyerek Washington’ın yaptığı yardımın sürdürüğüne atıfta bulunmuştu.²⁷

PYD-YPG sorununun sürdüğü günlerde ilişkileri gerginleştiren bir başka gelişme 15 Temmuz oldu. Darbe girişimi, Türk-Amerikan ilişkilerini oldukça derinden etkiledi. Ankara darbeden sonra Gülen’in iadesini birkaç kez istese de bu konuda herhangi bir gelişme olmadı. Yukarıda bahsedilen mülakatında Blinken, konunun tamamen hukuki olduğunu ve iade taleplerinin belirli bir prosedürü aşmak durumunda olduğunu söylemişti. Ancak ABD’deki iade süreçlerinde son karar merciinin Dışişleri Bakanlığı olması konunun aynı zamanda siyasi olduğunu da gösteriyordu. Türkiye’nin ne ölçüde başarılı bir iade dosyası hazırladığı da siyaset ve kamuoyu nezdinde uzun süre tartışıldı. Ancak Gülen’in, ABD –ve CIA– ile iyi ilişkileri Soğuk Savaş’ın 1960’lı yıllarına –yani Komünizmle Mücadele Derneği’nin Erzurum şubesini kurduğu döneme– kadar gidiyordu ve bu da kendisini Washington nezdinde sıradan bir iade davası olmaktan çıkarıyordu.²⁸ Ezcümle, Gülen’in iade edilmemesi kimse için çok sürpriz değildi.

Buna bağlı olarak gelişen bir başka mesele ise Rahip Brunson kriziydi. İzmir’de Diriliş Kilisesi’nin ABD vatandaşı pastörü Brunson için Eylül 2016’da ulusal güvenliğe aykırı faaliyette bulunma gerekçesiyle sınır dışı edilme kararı alınmıştı. Ancak gizli bir tanığın ifadesi sonucunda, FETÖ ve PKK lehine casusluk yaptığı suçlamasına binaen rahip tutuklanmıştı. Rahibin tutuklanması ve sonrasında gerçekleşen davalarda lehinde bir sonuç çıkmaması, Washington’ın sert tepkisiyle karşılaştı. ABD’de Trump yönetimi Türkiye’yi ekonomik yaptırım uygulamakla tehdit etmiş ve hatta Türkiye’nin içinde bulunduğu F-35 programı da bu tehditlerin içinde yer almıştı.²⁹ 2018 yılında tırmanan kriz, Brunson’ın yaklaşık 3 yıl ceza alması ve tutukluluk süresi sebebiyle serbest bırakılmasıyla sonuçlandı. Kriz sona erdi ancak bu dönemde Türkiye’de pi-

yasalar ekonomik ve finansal yaptırım tehditleri ile altüst oldu. Kriz 2016'dan 2018'e kadar Türk-Amerikan ilişkilerinde tam anlamıyla bir sarsıntı yarattı.

Aslında 15 Temmuz Türk-Amerikan ilişkilerinde Gülen'in iadesi meselesi ya da Brunson Krizi'nden daha geniş çaplı bir dönüşüme işaret ediyordu. Zira, Türkiye'de siyasiler ve kamuoyu ABD'yi darbe girişiminin kendisinden mesul tutuyordu. 2016'da yapılan bir kamuoyu araştırmasına göre, Türkiye'de halkın yüzde 79'u, darbe girişiminin arkasında ABD'nin olduğuna inanıyordu.³⁰ 2017'de yapılan bir başka araştırmadaysa Türkiye için en büyük dış tehdidin ABD olduğunu düşünenlerin oranı yüzde 65,5'ti.³¹ Kuşkusuz, ilişkilerini müttefiklik/stratejik partnerlik olarak tanımlayan iki ülkenin birbirini hakkındaki düşüncesinin bu denli olumsuz olması ilgi çekiciydi ancak Türk-Amerikan ilişkilerinin tarihi düşünüldüğünde çok şaşırtıcı değildi. Hem YPG'ye destek hem de darbe girişimiyle ilgili söylentiler, Türkiye'de 20. yüzyılda birkaç kez yükselen Amerikan karşıtlığının bir başka dalgasını tetiklemişti.

Bu dönemde Türk-Amerikan ilişkilerini etkileyen bir başka faktör, NATO'yu da içine alan bir konu olarak Türkiye'nin Rusya'dan sipariş ettiği S-400 hava savunma füze sistemi oldu. Türkiye, 2013'te ABD'den Patriot hava savunma sistemi almak istemiş ancak hem teknik hem de siyasi sebeplerle bu isteği kabul görmemişti. Bunun üzerine açılan ihaleyi Çin kazanmış ancak sonrasında bu sistemden de vazgeçilmişti.

2017 yılında Rusya'dan S-400 hava savunma sistemi alınacağının açıklanması, iki ülke arasında bir başka krize sebep oldu. ABD/NATO, Rusya'yı yeniden tehdit olarak konumlandırmıştı. Washington, S-400 gibi ileri seviye bir sistemin NATO üyesi bir ülke tarafından kullanılmasının stratejik bir zafiyet yaratabileceğini ve özellikle F-35 uçaklarının teknik bilgilerinin keşfedilebileceğini ileri sürdü.³² Fakat S-400'ler konusunda herhangi bir karar değişikliğine gidilmedi ve sonuç olarak Türkiye F-35 programından çıkarıldı. Ayrıca, 2021'de Yaptırımlar Yoluyla Karşılık Verme Yasası (CAATSA) bağlamında Savunma Sanayi Müsteşarlığı ve Müsteşarı gibi kurum ve kişiler ABD'den ihracat lisansı alamamak ve Amerikan finans kurumlarının kredilerinden yararlanamamak gibi bazı yaptırımlara maruz kaldı.

S-400 alımının askeri sonuçları da vardı. Bunlardan biri, S-400'lerin tamamen etkin bir şekilde çalışmayacağı gerçeği idi çünkü ülkenin halihazırdaki hava savunma stratejisi NATO'nunkine uyumlu bir şekilde geliştirilmişti.³³ İkincisi ise, Türkiye'nin F-35 programından çıkarılmasının hava kuvvetlerine yapacağı etkiydi. Türkiye, F-35 müşterek taarruz uçağı projesine üçüncü seviyeden katılım ortağıydı ve milli muharip uçak projesini F-35 projesinden elde edilecek bilgi birikimi üzerine kurmayı planlıyordu.³⁴ Bu açıdan bakınca, projeden çıkarılmak bir taraftan teknik birikim olanağına zarar verdi. Diğer taraftan Ankara'nın sipariş ettiği 100 adet F-35'i milli muharip uçak hazır olana kadar ne ile ikame edeceği sorusunu da ortaya çıkarmış oldu.³⁵ Bu açığı F-16'larla kapatma isteğiye en son, ABD'de, Türkiye'nin Finlandiya ve İs-

veç'in NATO üyeliklerine onay vermesi koşulu üzerinden tartışılıyordu. S-400 sorunu 2023 yılı itibariyle taraflar arasındaki problemlerden birini oluşturmaya devam etmekle birlikte, çoğunlukla Türkiye'nin Batı'dan uzaklaşma eğilimi olarak yorumlanmaktadır.

S-400, Suriye ve 15 Temmuz ikili ilişkiler açısından bu dönemde belirleyici oldu. Ancak bu üç problemin dışında, göze çarpan bazı başka gelişmeler de vardı. Bunlardan biri, onyıllardır Ankara ve Washington arasında sürekli bir gerginlik unsuruna dönüşen soykırım iddialarıydı. 2019 yılında Amerikan Senatosu aldığı kararla tehirci soykırım olarak kabul ederken Başkan Trump, bu karara katılmadığını belirtti. Ancak, ABD başkanının hangi kavramı kullanacağı konusunda Türkiye'de her 24 Nisan'da yaşanan merak ve kaygı konusunda da 2021 yılı itibariyle bir son yaşandı. Biden, 2021 anmasında 1915'ten soykırım olarak söz eden ilk başkan oldu. Bu, sonraki yıllarda da devam etti. Türkiye'nin en son 2023'te, "1915 olayları konusunda gerçeklerle ve uluslararası hukukla bağdaşmayan talihsiz açıklamalar, tarihi siyasi saiklerle yeniden yazmaya yeltenen beyhude çabalar" şeklinde gösterdiği tepki, ABD ile ilişkilerinin genel gidişatını gösteren bir başka örneği oluşturdu.

Türk-Amerikan ilişkileri Cumhuriyet tarihi boyunca inişli-çıkışlı bir seyir izlemişti. Bu dönemdeyse nispeten iyi bir şekilde başlamasına rağmen, kısa sürede yeni bir kriz dönemine girdi. Bu bağlamda, iki nokta özellikle önemli görünmektedir. Birincisi, uluslararası düzenin değişiminin ABD'nin olduğu kadar Türkiye'nin de dış politikasına etki ettiği ve Türk-Amerikan ilişkilerinde yaşanan krizin ve daha önce aktarılan sorunların büyük çoğunluğunun bu durumla önemli ölçüde ilişkili olduğudur. Ankara'nın "stratejik otonomi" söyleminin en çok yansıdığı ilişki, müttefikli veyahut stratejik partneri olarak nitelediği Washington ile olandır. Stratejik otonomi, Kutlay ve Öniş'in de belirttiği gibi, hem Türkiye'nin Batı dışı ülkelerle ilişki kurup Amerikan güdümündeki hiyerarşik düzeni dengelemesini sağlamakta hem de AKP hükümetinin iç siyasette kendi tabanını mobilize edebileceği meşrulaştırıcı bir söylem olmaktadır.³⁷ İkincisi ise, tüm sorunlara rağmen iki ülke arasındaki "müttefiklik" ya da "stratejik ortaklık" söyleminin devam etmesidir. Benzer bir durum NATO üyeliği için de geçerlidir. Bu ise, Batı sonrası düzenin her şeye rağmen risk ve bilinmezliklerle dolu olmasıyla ve ABD/NATO'yla ittifak halinde olmanın alternatif küresel ve bölgesel sistemlere karşı hâlâ bir "koruma kalkanı" sunmasıyla kısmen açıklanabilir görünmektedir.³⁸

Ortaklık ve Rekabet Arasında: Türk Dış Politikasında Rusya

2000'li yıllarda Türk ve Rus siyasiler ikili ilişkileri *çok boyutlu güçlendirilmiş ortaklık* olarak tanımlamaya başlamış ancak bu ortaklığın temel dinamiğini ekonomi/ticaret oluşturmuştu. İktisadi ilişkilerse, birçok kişinin kompartımanlaştırma kavramıyla açıkladığı jeopolitik sorunları iktisadi alana yansı-

mama stratejisiyle ilerlemiş ancak Türkiye'nin Rusya'ya enerji konusundaki bağımlılığı ilişkilerde bir asimetri de yaratmıştı.³⁹ Hem asimetrik bağımlılık hem de jeopolitik sorunlar, 2011 sonrasında da Türkiye'nin Rusya ile ilişkilerini etkileyen faktörler olmaya devam etmektedir.

Diğer yandan, 2011 sonrasında iki ülke arasındaki ilişkilerin 2000'li yıllara oranla daha çok geliştiği söylenebilir. En son 2022 yılında yapılan "Türk Dış Politikası Kamuoyu Algıları Araştırması"nın verilerine göre, ABD Türkiye'ye tehdit oluşturan ülkeler arasında birinci, Rusya ise onuncu sırada yer almıştı.⁴⁰ 1952'den beri NATO ittifakı içinde bulunan bir ülke için bu sonuç –hele ki bu ittifakın içinde olunmasının en temel sebeplerinden birinin Sovyetler Birliği'ne karşı güvenlik arayışı olduğu düşünüldüğünde– algı bazında da olsa çarpıcıydı. Zira veri, ABD ile girilen krizi aktardığı kadar, Rusya ile ilişkilerin tarihsel gelişiminden farklı bir doğrultuda olduğunun işaretlerini veriyordu.

Erşen ve Köstem'in de belirttiği üzere, bu doğrultunun küresel, bölgesel ve iç siyasi olmak üzere üç düzeyde farklı sebepleri vardı.⁴¹ İç siyasi düzlemde bakıldığında, siyasi-iktisadi bazı faktörler önemliydi. İktisadi işbirliği, zaten uzun bir süredir Ankara-Moskova ilişkilerinin önemli bir dinamiğini oluşturuyordu. Siyasi açıdansa, Türkiye'nin özellikle 15 Temmuz ve sonrasında Batı'dan aradığı desteği bulamaması ancak buna karşılık Rusya'nın Gülençi yapıları henüz 2000'lerde yasaklaması ve darbe sürecinde de Cumhurbaşkanı Erdoğan'a destek olması önemli bir dönüm noktası oldu. Ayrıca, yine 2010'lu yılların ikinci yarısında iki ülke yönetiminde giderek artan otoriterlik de bir başka ortak noktayı oluşturdu. Bölgesel düzlemde, Rusya'nın Ortadoğu ve Doğu Akdeniz'de daha aktif bir rol oynaması sonucunda Türkiye özellikle Batı ile ilişkilerinde sorun yaratan bu bölgelerde Rus faktörünü dikkate aldı ve mevcut fikir ayrılıklarına rağmen gerektiğinde işbirliği fırsatı aradı.

Küresel bağlamda ise ilişkiler, basit bir denkleme tekabül ediyor gibi görünüyordu. Doğu'nun yükseldiği bu dönemde, Türkiye Batı ile kriz sarmalına girdikçe, Rusya ile yakınlaşıyordu. Ankara'nın Moskova'yı "stratejik otonomi" söyleminde bir dengeleme mekanizması olarak gördüğü aşikârdı. Fakat bu denklem içinde bir çelişkiyi barındırma ihtimali de taşıyordu. Çünkü Batı'ya karşı tutumunu "stratejik otonomi" olarak değerlendirmeyi tercih eden Ankara, güvenlik ve ekonomi alanında Rusya-Çin eksenine giderek daha fazla "bağımlı" hale geliyordu.⁴² Üstelik bu ilişki de kesinlikle doğrusal değildi. O da kendi içinde bölgesel krizler, jeopolitik riskler ve bunlara bağlı olarak sorunlar ile rekabet barındırıyordu.

Suriye'deki iç savaş tam da ilişkilerin bu karmaşık doğasını yansıtan bir saha oldu. Ayrıca, siyasi sorunları iktisadi bağlardan ayırmanın –yani kompartımanlaştırmanın– her zaman o kadar kolay olmayabileceğinin en çarpıcı örneğini oluşturdu. Ankara ve Moskova'nın Suriye'nin geleceğine dair projeksiyonu 2011'den 2015-2016'ya kadar birbirinin tam anlamıyla zıddıydı. Zira Putin, Esad iktidarının devamından, Erdoğan ise devrilmesinden yanaydı. Bu

bağlamda her iki ülke Suriye’de farklı politikalar izliyordu. Aralık 2015’teyse, hava sahası ihlali sebebiyle bir Rus uçağının Türk F-16’ları tarafından düşürülmesi iki ülke arasında hem siyasi hem de iktisadi alanı etkileyen ciddi bir krize dönüştü. Moskova, Ankara’yı zorlayacak bazı adımlar attı. Örneğin, Suriye’nin kuzeyine S-400 yerleştirerek bölgenin hava sahasını Türkiye’ye kapattı. Ayrıca Ruslar bu dönemde “Kürt kartını” yeniden masaya koydu. Suriye’de PYD’ye hava desteği sağlandığı gibi Moskova’da Batı Kürdistan Temsilciliği adıyla bir PYD ofisi açıldı.⁴³ Bu dönemde Ankara hem içte hem de Suriye’de Kürt meselesini merkeze oturtmuş haldeydi. Rusya bu şekilde Türkiye’yi yumuşak karnından vurmaya çalıştı.

Rusya ile ilişkilerde yaşanan kriz bu kez, iktisadi alana da yansdı. Vize serbestisi kaldırıldı, Rus şirketlere Türk işçiler için işe alım yasağı getirildi, turizm firmalarına Türkiye’ye tur paketleri yapmamaları tavsiye edildi ve *charter* uçuşlar da iptal edildi. Ayrıca Türk tarım ürünlerinin ithalatına yasak getirildi. Bu yaptırımlar, Türk ekonomisi için önemli bir kayıp anlamına geliyordu. BBC’nin yaptığı bir habere göre, Türkiye’nin 2016’daki turizm geliri yüzde 30’a yakın bir düşüş göstermişti.⁴⁴ Düşüşün temel sebebi ise, yabancı turist sayısındaki azalmaydı. Bu asimetrik ilişki biçiminde, Rusya ile ilişkileri bu “dip” noktada tutmak pek mantıklı görünmüyordu.

2016 yılında Erdoğan Putin’e, Türkiye’ye göre “kusura bakmayın”, Rusya’ya göreyse “özür dilerim” dediği bir mektup yazdı.⁴⁵ Mektup krizi çözdüğü gibi iki devlet arasında yeni bir sayfa açtı. Bu yeni sayfa Köstem’e göre, kendisini Suriye’de gösteren jeopolitik bir hizalanma (*geopolitical alignment*) olarak tanımlanabilirdi, zira iki devlet aralarında resmi bir anlaşma olmasına rağmen hem askeri sahada hem de sorunun çözümü için diplomatik alanda işbirliği yapmaya başladı.⁴⁶ Böylece Türkiye 2016 yılından itibaren Suriye’deki operasyonlarını gerçekleştirebildi. Aynı zamanda, 2017’den itibaren iç savaşa bir çözüm bulabilmek için Ankara, Moskova ve Tahran’ın birlikte gerçekleştirdiği Astana Görüşmeleri’nde “garantör” ülke sıfatıyla belirleyici rol alabildi.

Ancak, Suriye’deki işbirliğinin de bazı sorunları vardı. Örneğin, Rusya’nın PYD-YPG ile olan ilişkileri 2016-2017’den itibaren bir soru işaretiydi. Herkes tarafından bilinen bir gerçekse, Moskova’nın başından beri Suriye’deki Kürtlerin özerkliğine yakın bakmasıydı.⁴⁷ Daha çarpıcı bir örnek ise, 2020’de İdlib’de 34 Türk askerinin Rusya destekli Suriye uçaklarının saldırısı sonucunda şehit olmasıydı. Rusya, Astana’da ortaya konan mutabakat çerçevesinde İdlib’in güneyinde oluşturulan Türk gözlem noktasına takviye için giden askerlere Suriye uçaklarının saldırdığını iddia etmişti. Ancak Moskova’nın olayı, Türk askerlerinin Heyet Tahrirü’ş-Şam (HTŞ) üyesi teröristlerle birlikte bulundukları için bombalandıkları şeklinde açıklaması ve dahası Türkiye’den gönderilen ambulansların dahi vurulması,⁴⁸ Suriye’deki hizalanmanın gerçekte ne kadar kırılgan olduğunu gösteriyordu.

Fakat bu kırılğan denge ne Suriye’de ne de başka alanlarda yapılan işbirliğinin sonunu getirdi. Aksine, Türkiye aynı dönemde ABD/NATO ile ilişkilerini derinden sarsacak bir karara imza attı. S-400 hava savunma sistemlerinin satın alınması Washington ile bir krize işaret ettiği kadar, Moskova ile yakınlaşmanın da bir vechesini teşkil ediyordu. NATO üyesi bir ülkeye S-400 satabilmek, Rusya için önemli bir başarıydı. Türkiye ise bunun sonucunda hem F-35 programından çıkarılmış hem de bazı yaptırımlara maruz kalmıştı. F-35’lerin yokluğunda hava kuvvetlerinin ihtiyaç duyduğu savaş uçaklarını ne şekilde temin edeceği ise bir soru işaretiydi. İlişkilerde yaşanan kriz, Ankara’nın F-16 satın alma isteğine olumlu yanıt almasını güçleştirdi. Bu nedenle Türkiye zaman zaman Rus yapımı SU-35 tipi uçakları satın alabileceğini belirtti.⁴⁹ Türk Silahlı Kuvvetleri’nin elindeki uçakların çoğunluğunun ABD yapımı olduğu düşünüldüğünde, Ankara’nın SU-35 uçaklarına duyduğu ilginin daha ziyade Washington’a F-16’larla ilgili vermek istediği bir mesaj olduğu açıktır. Zira S-400 meselesinde sıkça tartışıldığı gibi, farklı sistemler ortaya uyumla ilgili bazı soru işaretleri koymaktadır. Ancak son kertede bu mesajın verilmesi dahi Türk dış politikasında Rusya’nın giderek artan şekilde oynadığı rolü göstermesi açısından önemlidir.

Bu rolde silah ithalatı kadar çarpıcı olan bir başka konuya enerjyiydi. Enerji ithalatçısı konumunda olan Türkiye için bu mesele, salt Türk-Rus ikili ilişkileri bağlamında incelenemeyecek kadar geniş kapsamlıdır. Ancak, özellikle doğalgaz konusunda Rusya’ya olan bağımlılık, daha önce de belirtilen asimetrik ilişki biçiminin en görünür kısmını oluşturmaktadır. Bu dönemde *Türk Akım* gibi boru hattı projelerine ek olarak iki ülke, nükleer enerji konusunda bazı adımlar attı. Rusya Devlet Nükleer Enerji Şirketi’nin (Rosatom), Mersin Akkuyu’da dört reaktörlü nükleer güç santrali inşa edeceği projenin anlaşması aslında 2010 yılında imzalandı. Yasal ve bürokratik hazırlık süreçleri, bölgedeki sorunlar ve uçak krizi sebebiyle temel atma töreni anlaşmanın imzalanmasından tam sekiz yıl sonra yapılabildi.

Akkuyu nükleer santrali farklı açılardan tartışıldı. Nükleer santralin güvenliği ve çevreye verebileceği zarar bu tartışmaların sadece bir kısmıdır. Meselelerin Türk-Rus ilişkilerini ilgilendiren kısmı ise özellikle iki noktayı vurgulamaktadır.⁵⁰ Birincisi, santral Rusya’ya ait olacaktır. Bu haliyle Akkuyu, bir ülkede başka bir ülkenin sahip olduğu ilk santral olma özelliğini taşıyacaktı. İkincisi ise, elektrik üretiminde doğalgazın payını azaltmak için bir alternatif olarak düşünülen nükleer enerjinin de, tıpkı doğalgazda olduğu gibi, Rusya’yla bağımlılık ilişkisi yaratacağı gerçeğidir. Bu, çelişkili bir durumu yansıtmaktadır ve bu çelişkinin iki ülke arasındaki asimetrik ilişkiyi artırıp siyasi ve iktisadi sonuçlar doğuracağı tahmin edilmektedir.⁵¹

Rusya’yla bazı alanlarda yapılan işbirliğinin ciddi pürüzleri vardı. Tam tersine, bazı alanlarda ise iki ülke zıt konumlarda olsalar dahi, birbirlerine karşı dikkatli ve tedbirli davranıyordu. İki ülke özellikle eski Sovyet coğrafyasında

“idare edilebilen” bölgesel bir rekabet içindeydi.⁵² Rusya’nın Ukrayna’yı işgali ve İkinci Karabağ Savaşı 2020’lerde böylesi birer örnek sundu. Üstelik Ukrayna, Türkiye’nin Batı ve NATO ile ilişkileri açısından, Karabağ ise bu bölümün vurguladığı dış politikanın askerileşmesi konusunda da göz önünde tutulması gereken iki vaka oldu.

1990’ların “donmuş” sorunu Dağlık Karabağ’da ikinci savaş 2020 yılında patlak verdi. Bölge, Sovyetler Birliği’nin çöküşünden sonra Ermenistan ve Azerbaycan arasında bir savaşa neden olmuş ve 1994’te imzalanan ateşkesten 2020’ye kadar Ermeni işgali altında kalmıştı. Aradan geçen 26 yılda, ateşkese rağmen sınır bölgelerinde zaman zaman çatışmalar olmuşsa da bunlar kısa süre içinde sönümlenmişti. 2020 Eylül’ünde ise öncekilerden farklı olarak 44 gün sürecek bir savaş yaşandı. Azerbaycan bu kez hem askeri hem de diplomatik zafer kazandı. Zira Kasım’da Azerbaycan ordusu, Dağlık Karabağ’ın başkenti Stepanakert’e oldukça yaklaşmış durumdaydı. Moskova’nın müdahalesiyle yapılan ateşkes sonucunda, Azerbaycan hem savaştaki kazanımlarını korudu, hem Ermeni işgali altındaki Azeri *rayon*’larını kurtardı, hem de şartları net olmamakla birlikte Nahçıvan-Azerbaycan arasında bir koridor oluşturulması konusunda anlaşmaya varmış oldu.⁵³

İkinci Karabağ Savaşı’nın Türkiye’nin bölgedeki rolü ve Türk-Rus ilişkileri açısından bazı sonuçları vardı. Ankara’nın Bakü’ye verdiği askeri destek Azerbaycan’ın başarısında önemli rol oynamıştı. Medyada çoğunlukla Türk yapımı insansız hava araçları ön plana çıkarılsa da söz konusu olan çok daha uzun süreli ve geniş çaplı bir katkıydı. İki devlet Azerbaycan’ın bağımsızlığını kazanmasının ardından bir işbirliği anlaşması yapmış, bunu 2010 yılında “Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması” ile bir üst seviyeye çıkarıp askeri alanda insan kaynağının yetiştirilmesi, lojistik destek sağlanması, ortak savunma ve tatbikat yapılması gibi kararlar almıştı.⁵⁴ Bu anlaşma sonrasında Azerbaycan’a modern silahlar satılmaya başlanmış ve bu ilişki özellikle 2010’lu yılların ikinci yarısından itibaren yoğunlaşmıştı. Öyle ki Türkiye, Rusya ve İsrail’in ardından Azerbaycan’a en çok silah satan üçüncü ülke konumuna gelmişti.

Benzer bir biçimde iki ülkenin ordularının ortak eğitim ve tatbikatları da Azerbaycan ordusunun kapasite ve kalitesini artırmada önemli rol oynadı. 2020’de Türkiye’nin savaşa doğrudan katkısı ise tartışmalı bir hal aldı. Türk yapımı silahların kullanılması bir tarafa bırakıldığında, bazı iddialara göre Türkiye’den çok sayıda üst rütbeli subay planlama ve uygulamada Azerbaycan’a destek vermiş, hatta Suriyeli paralı askerler ön saflarda görev yapmıştı.⁵⁵ Ankara, özellikle ikinci iddiayı reddetti. Ancak, ateşkesten sonra Rusya ile varılan anlaşma sonucunda Türk askerinin ateşkesi denetleme gücü olarak bölgede görev yapması dahi Ankara’nın Kafkasya’daki siyasi gücünün askeri gücüyle birlikte arttığını gösterir nitelikteydi.

Türk-Rus ilişkileri açınsansa Karabağ’daki savaş dönemin ruhunu yansıtır nitelikteydi. Kasım 2020’de imzalanan ateşkeste, her iki ülke de bölgedeki

etkisini artırmıştı. Rusya, ateşkesi izleme ve ayrıca Ermenistan'ı Karabağ'a, Nahçıvan'ı Azerbaycan'a bağlayacak koridorları denetleme yetkisine sahip olmuştu. Türkiye ise hem Azerbaycan'daki gücünü artırmış hem de bölgede bir askeri varlık oluşturmuştu. Normal şartlar altında bu durumun sorun yaratması beklenebilirdi. Zira Rusya, Ermenistan'ın müttefikiydi ve bu ülkede askeri mevcudiyeti söz konusuydu. Daha da önemlisi, Kafkasya'yı kendi "hinterland"ı olarak görüyordu. NATO üyesi Türkiye'nin bölgede gücünü artırması –doğal olarak– Moskova için en iyi senaryo değildi. Ancak iki ülke de ortak bir noktada hizalanabilmişti. Çünkü Rusya'nın Türkiye ile işbirliği yaptığı birçok başka alan vardı, Ermenistan'la müttefik olsa dahi Azerbaycan ile düşman değildi ve ayrıca 2018 sonrasında başbakan olan Paşinyan'ın Ermenistan'ı üzerindeki etkisini kaybettiğini düşünüyordu. "Türk faktörü" bir anlamda Rusya'nın Ermenistan üzerindeki hâkimiyetini artırmasının bir yönü olmuştu.⁵⁶ Böylece, Ankara ve Moskova bir kriz ortamına sürüklenmediği gibi, bu konuda da işbirliği yapabiliyordu.

Daha geniş çaplı sonuçları olan benzer bir diğer konu ise 2022'de Rusya'nın Ukrayna'yı işgal etmesiydi. Ancak 2022'den önce de ilişkiler, Ukrayna üzerinden test edilmişti. 2014'te Rusya'nın Kırım'ı ilhakı sonucunda en riskli pozisyonda kalan ülke Türkiye olmuştu. Kırım'ın ilhakı Karadeniz'deki Rus gücünü artırmış, NATO ve Moskova arasındaki ilişkileri özellikle Doğu Avrupa ve Baltık bölgesi üzerinden daha da gerginleştirmiş ve ayrıca Kırım Tatarlarının geleceği ile ilgili soru işaretleri oluşturmuştu.

Sonuç olarak Ankara 2014'te Moskova'ya karşı bir denge oluşturmaya çalıştı: Kırım'ın ilhakını hukuka aykırı bularak tanımadı ancak Batı'nın uygulamaya başladığı ekonomik yaptırımlara da katılmadı.⁵⁷ Türkiye Kırım'ın ilhakını günümüzde hâlâ tanımış değildir. Ancak dolaylı olarak ilhakın sonuçlarından da yararlanmayı bilmiştir. Zira Kırım'ın ilhakından sonra ortaya çıkan yaptırım ve zorluklar sebebiyle iptal edilen, Rus gazını Bulgaristan üzerinden Avrupa'ya taşıyacak Güney Akım projesinin yerine, gazı Karadeniz üzerinden Türkiye'ye taşınması planlanan Türk Akım projesi 2020'de hayata geçmiştir.

2014 yılı Ukrayna için olaylarla doluydu. Kırım'ın ilhakına ek olarak, Ukrayna'daki iç siyasi karmaşa kendisini protestolarda, özellikle de etnik Rusların ayrılıkçı hareketinde gösterdi. Ukrayna'nın doğusundaki Donbas bölgesindeki çatışmalar, Rusya destekli ayrılıkçıların Donetsk ve Luhansk'ta bağımsız halk cumhuriyeti kurması ile sonuçlandı. Ancak bu cumhuriyetler –2022 yılının şubat ayında Moskova'nın tanıma kararına kadar– hiçbir ülke tarafından resmen tanınmadı. Zaten bu karardan birkaç gün sonra, Rus ordusu Ukrayna'yı işgale başladı. Putin savaşın başladığı gün yaptığı konuşmada, özellikle NATO'nun doğuya doğru genişlemesinin Rusya'nın güvenliğini tehlikeye attığını, NATO ülkelerinin Ukrayna'da neo-Nazi grupları desteklediğini belirtmiş ve hedefini, *tarihsel olarak Rusya'ya ait olan* ülkenin neo-Nazilerden arındırılması ve silahsızlandırılması olarak açıklamıştı.⁵⁸ Moskova, Ukrayna'da kısa süre

içinde Rusya yanlısı bir iktidar kurulacağını ve böylece Ukrayna'nın NATO üyeliği ihtimalinin ortadan kalkacağını umuyordu ancak beklentilerin aksine, Ukrayna'da iktidar değişikliği yaşanmadı ve ülkedeki NATO ve AB üyeliğine verilen destek hiç olmadığı kadar arttı.⁵⁹ Savaş, 2023 yılı itibarıyla hâlâ devam etmekte ve sonunun ne zaman geleceği pek de öngörülememektedir.

Ukrayna Savaşı hiç kuşkusuz hem bölgesel hem de küresel dengeleri değiştiren bir gelişmedir ve bu bağlamda Türk-Rus ilişkilerine de önemli etkisi olmuştur. Ankara 2014'ten itibaren Ukrayna'nın toprak bütünlüğünden yana olduğunu belirtmeye devam etmiştir. 2022'de savaş çıktığında da Ukrayna'ya yardım edecek bazı adımlar atmıştır. Bu konuda Türkiye silah satışı ve bağışıyla –Bayraktar TB 2'ler gibi– Ukrayna'ya destek olmaktadır. İşgalin hemen başında, Montrö'nün 19. maddesini yürürlüğe koyarak savaşan ülkelerin savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçişini engellemeye yönelik bir adım da atmıştır. Ayrıca Türkiye, Karadeniz'deki duruma dair bilgileri NATO'ya ve Ukrayna'ya göndermektedir.⁶⁰

Fakat farklı saflarda kalmalarına rağmen Ukrayna Savaşı, Türkiye ile Rusya arasında herhangi bir krize sebep olmamıştır. Aksine Özdal'ın da belirttiği üzere Rusya, bölgede Türkiye'ye, küresel bağlamda da Çin'e daha fazla yakınlaşmaktadır.⁶¹ Bunda Rusya'nın ticaretinin giderek Türkiye'ye kayması kadar, Moskova'nın Ankara'yı Ukrayna'da savaştığı “Batı” mefhumundan farklı görme eğilimi rol oynamıştır. Zira Ankara Ukrayna'ya yaptığı yardıma rağmen, Rusya ile ilişkilerinin genel gidişatına zarar vermemek için savaşta denge politikası takip etmeye çalışmaktadır. Bu denge politikası kendisini, NATO kararlarının –genel olarak– kabulü ama aynı zamanda Batı'nın Rusya'ya uyguladığı yaptırımlara uymama şeklinde göstermiştir.⁶² Burada “genel olarak” tabirinin kullanılmasının bir sebebi, Türkiye'nin Finlandiya ve İsveç'i içeren NATO genişlemesi konusunda bir süre sorun çıkarmış olmasıdır. Ankara bu süreçte bu iki ülkeden terörle mücadele konusunda somut çaba istemiş ve aynı zamanda ABD ile başka konular üzerinden müzakere etmiştir. Ancak bu süreçte Batı'daki Türkiye karşıtları, konuyu Türkiye'nin Rusya'ya yaptığı bir jest olarak görme eğiliminde olmuştur.⁶³ Türkiye'nin nihayetinde her iki ülkenin üyeliğine de yeşil ışık yakması bu jesti en azından NATO genişlemesi konusunda yapmadığını göstermektedir. Fakat Ankara'nın bazı başka meselelerde “jest yaptığı” da muhakkaktır. Örneğin, en son Mayıs 2023'te Türkiye, Avrupa Konseyi'nin Rusya'ya savaş tazminatı ödetmek için kurduğu mekanizmaya katılmayı reddetmiştir.⁶⁴

Bu tutum, Batı'da çoğu zaman eleştirilmiştir. Ancak Türkiye'nin yaptırım gibi bazı uygulamalardan imtina edip Rusya ile Ukrayna konusunda nispeten dengeli ilişkiler kurabilmesi “Tahıl Koridoru Antlaşması”nda da rol oynayabilmesinin önünü açmıştır. Türkiye, Rusya, Ukrayna ve BM temsilcilerinin İstanbul'da yaptıkları bir anlaşmayla tahılın ihraç edilebileceği bir rota oluşturmaları ve uygulama safhasının Türkiye'de kurulan bir koordinasyon merkezi

aracılığıyla kontrol edilmesi bu bağlamda Ankara'nın da etkin olduğu bir çözüm ortaya koymuştur.⁶⁵ Fakat Temmuz 2023 itibariyle süresi dolan anlaşmayı Rusya tekrar yenilemediği için koridorun geleceği belirsiz görünmektedir.

Sonuç olarak tüm bu hikâyenin ortaya koyduğu bir gerçek –literatür ne şekilde tanımlarsa tanımlasın– Türkiye ve Rusya'nın tüm krizlere ve sorunlara rağmen yakınlaşmış olduğudur. Bu yakınlaşmanın ivmesini gelecekte belirleyecek olan faktörlerse yine küresel, bölgesel ve yerel dinamiklerin evrimi olacaktır.

Üyelikten Uzakta: Türkiye-AB “Stratejik Ortaklığı”

2000'ler AB ile ilişkiler açısından düşünüldüğünde iki döneme ayrılıyordu. 2000'li yılların ilk yarısı tam üyelik perspektifiyle yaşanan bir coşkuya, ikinci yarısıysa bir duraklamaya işaret ediyordu. 2011'den sonra ise, AB ile ilişkiler uzun tarihinin en çalkantılı dönemlerinden birine girdi. Öyle ki, 2010'lar ve 2020'lerde artık ne AB ne de Türkiye ciddi anlamda üyelikten bahsediyordu. Türkiye için “Avrupalılaşıma”dan ziyade “Avrupalılaşıma”nın tersine çevrilmesi” tartışılıyordu: Avrupa kurumları, politikaları ve normatif gücü Türk toplumu ve siyaseti için çekiciliğini yitiriyor ve Avrupa şüphencilik yükseliyordu.⁶⁶

Bu durumu oluşturan temel faktörler ABD ve Rusya ile ilişkilerde rol oynayan dinamiklerle büyük ölçüde benzeşmektedir. Daha açık bir ifadeyle, uluslararası sistemdeki dönüşüm, bölgesel sorunlar ve iç dinamikler ancak beraberce, Ankara ve Brüksel arasında bu dönemde yaşanan gerilimi açıklayabilir.⁶⁷

Uluslararası düzende “Batı'nın krizi” söylemi akıllara çoğunlukla ABD'yi getirirse de aslında AB bu krizi paylaşmaktadır. Avrupa'da 2009'dan 2010'lu yılların ikinci yarısına kadar süren Avrupa Borç Krizi, göçmen krizi, popülist sağın yükselişi ve 2020'de gerçekleşen Brexit hem birliğin hem de Batı merkezli uluslararası düzenin geleceğine dair endişeleri artırdı. Ayrıca, tüm bu gelişmeler Avrupa'da Türkiye'nin üyeliğine karşı olan bakış açısını da güçlendirdi.⁶⁸ Bu bölümün de sıkça tekrarladığı üzere Ankara'nın otonomi arayışı, tüm bu gelişmelere paralel şekilde ilerledi.

Diğer yandan, Türkiye ve AB arasında –veyahut AB'nin bazı üyeleri arasında– bölgesel sorunlara dair farklı projeksiyonlar mevcuttu. Suriye ve Libya'da çoğunlukla zıt politikalar takip ediliyordu. Örneğin, Suriye'de Türkiye'nin politikalarının odak noktasını oluşturan PYD-YPG'yi Avrupa'da birçok ülke bir terör örgütü olarak kabul etmemektedir. Libya'da iç savaş sırasında Fransa gibi AB ülkeleri Libya Ulusal Ordusu ve Halife Hafter'e siyasi ve askeri destek sağlarken, Türkiye ise Ulusal Mutabakat Hükümeti'ni destekledi. 2019'da Libya, Türkiye ve AB üyesi ülkeler açısından Doğu Akdeniz bağlamında da bir çarpışma konusu oldu. Tam da bu dönemde Ankara, Doğu Akdeniz'deki deniz yetki alanları ve hidrokarbon rezervleri konusunda doğrudan Yunanistan, (Güney) Kıbrıs ve Fransa gibi AB üyesi ülkelerle karşı karşıyaydı.

Sonraki sayfalarda daha ayrıntılı tartışılacak olan “Doğu Akdeniz Krizi”n- de Türkiye, Libya ile deniz yetki alanlarının sınırlandırılmasına dair bir mutabakat muhtırası imzaladı. Fransa ve Yunanistan gibi konuya müdahil ülkelerin tekil olarak gösterdiği tepkiye ek olarak AB de bu anlaşmanın diğer devlet- lerin haklarını ihlal ettiğine, deniz hukukuna aykırı olduğuna ve söz konusu devletler için herhangi hukuki bir sonuç doğurmayacağına dair bir açıklama yaptı.⁶⁹ Ayrıca, AB Konseyi Doğu Akdeniz’de yasal olmadığını iddia ettiği doğ- galgaz arama çalışmaları için Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) bünyesinde çalışan iki kişiye yaptırım uygulama kararı aldı. En son 2022’de, Türkiye’nin Libya ile petrol, doğalgaz ve hidrokarbon konusunda imzaladığı işbirliği anlaşmasına da AB, 2019’daki anlaşmaya verdiği tepkinin bir benze- rini gösterdi. Kısacası, bölgesel sorunlar AB ve Türkiye arasındaki gerilimin önemli bir sebebi oldu.

Tüm bunların yanında, Türkiye’deki demokratik gerileme, yükselen Avrupa şüphecilik ve Batı karşıtlığı gibi süreçler, AB ile ilişkileri doğrudan etkileyen diğer faktörler oldu. 2013 yılında Gezi Parkı protestolarında güvenlik güçle- rinin orantısız güç kullanımı Brüksel’in yüksek sesli eleştirilerini beraberinde getirdi. Bu bağlamda aslında 2013, Türkiye ve AB arasındaki ilişkilerde bir dönüm noktası olmuştu. Bu tarihten sonra Avrupa’da, AB ve Türkiye arasında demokratik normlar konusunda bir uçurum olduğu düşüncesi yerleşecekti.⁷⁰ Avrupa’nın Türkiye hakkında demokrasi, hukukun üstünlüğü ve insan hakları konusundaki eleştirel söylemleri, özellikle Kürt açılım sürecinin sona ermesi, Güneydoğu’da operasyonların yoğunlaşması ve 15 Temmuz’dan sonra uygu- lanan OHAL sürecinde de artarak devam etti.

2016’da Avrupa Parlamentosu aldığı bir kararla Türkiye’nin üyelik müza- kerelerinin resmi olarak dondurulması çağrısında bulundu. Türkiye’de birçok siyasi Avrupa Parlamentosu’na, aslen tavsiye niteliğindeki bu kararın “yok hükmünde” olduğu yönünde tepki gösterdi.⁷¹ AB’nin diğer mercilerinde birçok kişi de Avrupa Parlamentosu’nun kararına karşı mesafeli yaklaştı. Örneğin, dönemin AB Dış İlişkiler Yüksek Temsilcisi, “müzakerelerin sona ermesi ha- linde kaybeden-kaybeden senaryosuyla karşı karşıya kalınacağı” konusunda uyarıda bulundu.⁷² Bu uyarıda kaybetme mefhumunun özellikle vurguladığı mesele ise, son on yılda AB’nin Türkiye’yle ilişkilerinde belki de en çok titiz- lendiği konuydu: Göçmen krizi.

Suriye’de yaşanan ve milyonları yerinden eden göç dalgası, AB’nin Türki- ye’ye bakışındaki en önemli nokta haline geldi. Zira savaşın özellikle sertleştiği 2014 ve 2015’te Ege üzerinden Avrupa’ya geçmeye çalışan Suriyeli göçmenle- rin sayısındaki artış, AB üyesi ülkelerde büyük bir rahatsızlık yarattı. Göçmen krizini atlatmak için Ankara’nın işbirliğine ihtiyaç duyan AB ve Türkiye ara- sında 2015’te konu üzerine pek çok kez görüşmeler yapıldı. Kasım 2015’te, Türkiye üzerinden Avrupa’ya geçen düzensiz göçmen sorununun çözülmesi için Ortak Eylem Planı belirlendi, Mart 2016’daysa Brüksel ve Ankara ara- sında daha kapsamlı bir mutabakat imzalandı. Bu mutabakata göre,⁷³ Türkiye

düzensiz göçü önlemek için gereken önlemleri alacak, Mart 2016'dan itibaren Yunan adalarına geçen düzensiz göçmenleri geri kabul edecek, kabul ettiği her bir Suriyeli göçmen için Türkiye'den bir Suriyeli göçmen AB'ye yerleştirilecekti. Türkiye'deki sığınmacılar için kullanılması amacıyla Türkiye'ye verilmesi planlanan 3 milyar avro tutarındaki yardım hızlandırılacak ve 2018'e kadar ek 3 milyar avro daha verilecekti. Ayrıca, verilen garantilerin uygulamaya konmasıyla Türkiye'nin katılım süreci canlandırılacak, gerekli reformların yerine getirilmesiyle Türk vatandaşlarına vize serbestisi tanınacaktı. Gümrük Birliği'nin şartlarının yenilenmesi de gözden geçirilecekti.

Türkiye neden böyle bir mutabakatı kabul etmişti? Arısan'a göre,⁷⁴ bunun birden çok sebebi vardı. Türkiye bu yıllarda uluslararası camiada "izole" olmuştu ve AB ile yakınlaşma ihtiyacı hissetmişti. 2015-2016 yıllarında Rusya ile yaşanan kriz ve Türkiye'nin içinden geçmiş olduğu dönemeç göz önünde tutulduğunda bu yorumda haklılık payı vardır. Ayrıca, yapılması planlanan yardım paketi de kuvvetle muhtemel bu kararda rol oynamıştı.

Peki bu mutabakatın sonuçları ne oldu? Öncelikle, en geç 2016'da uygulamaya konması öngörülen vize serbestisi 2023 yılı itibariyle herhangi bir şekilde sonuca ulaşmamıştır. AB, bu durumun Türkiye'nin gereken reformları –özellikle terörle mücadele kanununda yapılması istenen bazı değişiklikleri– gerçekleştirmemesiyle alakalı olduğunu belirtmektedir. 2023 yılı itibariyle Türk vatandaşları sözü edilen vize serbestisinden ziyade, vize krizi yaşamaktadır. İkincisi, mutabakat gereği Türkiye ile yeni bir fasıl açılmasına rağmen, Ankara ve Brüksel ile katılım sürecini canlandırmak mümkün olmamıştır. Türkiye ile AB arasındaki ilişkiler resmi olmasa da pratikte donmuş durumdadır. Artık Brüksel Ankara'yı aday ülke olarak görmektense bir stratejik partner olarak konumlandırma eğilimindedir.⁷⁵ Saatçioğlu'na göre göç krizi ve mutabakattan sonra ikili ilişkiler "al-ver" mekanizmasına bağlı bir işlevselcilik (*functionalism*) anlayışını yansıtmaktadır.⁷⁶ Örneğin, demokratik normlar ilişkilerde arka planda kalmıştır ve AB göç meselesinde olduğu gibi kendi stratejik çıkarlarını öne çıkarmış görünmektedir. Bu durum kimi zaman AB'nin içinden AB'ye yöneltilen eleştirileri de artırmaktadır.

Son olarak, Türkiye'nin de mutabakat konusunda işlevselci bir anlayışının olduğunu söylemek mümkündür. Bir taraftan Ankara 2016'da böyle bir mutabakatı yapmakla Avrupa ile Ortadoğu arasında bir sınır, adeta bir "tampon bölge" olduğunu kabullenmiştir. Diğer taraftan, sığınmacılar konusunu AB ile ilişkilerinde bir güç unsuru olarak elinde tutmaktadır. Örneğin, 2019'da Avrupa Parlamentosu'nun Suriye'nin kuzeyinde –Suriyeli Kürtleri korumaya yönelik– uçuşa yasak bölge oluşturulması gerektiğine dair teklifi sonrasında Cumhurbaşkanı Erdoğan sığınmacı meselesini öne sürmüştü ve "Kapıları açarız" dediğim zaman tutuşuyorlar. Tutuşmayın, vakti saati gelince bu kapılar da açılır. Hadi bakalım yüz binleri bir de siz ağırlayın" demişti.⁷⁷ 2020'deyse, 34 Türk askerinin şehit olmasıyla sonuçlanan İdlib saldırısı ve Suriye-Rusya'nın

bölgede devam eden operasyonları sonrasında Ankara, AB'yi bu konuda adım atmaya zorlamak için kapıları açmış ve o dönem Türk-Yunan sınırında bu sebeple bir kriz yaşanmıştı. 2023 itibarıyla de Ankara-Brüksel hattında ilişkiler özellikle 2015 sonrasındaki dinamikler üzerinden devam etmektedir.

Arap Baharı'ndan Arap Kışı'na: Türk Dış Politikasında Ortadoğu

Bir Dış ve İç Mesele Olarak Suriye

2011 yılında Suriye'de başlayan olaylar, Arap İsyanları bağlamında bir ilk değildi. Ancak Türkiye için en önemlisiydi. Her şeyden evvel iki ülke uzun bir sınırı paylaşıyordu. Başbakan Erdoğan da 2011'de yaptığı bir konuşmada bunu vurgulamış ve “Biz Suriye konusunu bir dış mesele olarak, bir dış sorun olarak görmüyoruz. Suriye meselesi bizim bir iç meselemizdir. Çünkü bizim Suriye ile 850 kilometre sınırimız var, akrabalık, tarih, kültür bağlarımız var” diyerek Suriye'de yaşananların Türk dış politikası için alelade bir mesele olmadığını ve olmayacağını belirtmişti.⁷⁸ Gerçekten de aradan geçen 12 yılda Suriye, Türk dış politikasını sadece Ortadoğu değil, ABD, Rusya, AB bağlamında da etkiledi. Bu bölümün temalarından birini oluşturan Türk dış politikasının “askerileşmesi” konusunda da başlıca sahayı oluşturdu. Dahası, ülkenin iç siyasetinde Suriyeli göçmenler ve Kürt meselesi vasıtasıyla da gündeme oturdu. Suriye bugün hâlâ farklı konuların kesiştiği en temel meselelerden birini oluşturmaktadır.

Suriye'de ilk küçük çaplı gösteriler, Ocak-Şubat 2011'de ortaya çıktı. Mart 2011'deyse, özellikle Ürdün sınırındaki Dara kentinde başlayan protestoların kanlı bir biçimde bastırılmasından sonra giderek büyüyen bir hal aldı. Gösterilerin ortaya çıkışında öncelikli sebep çoğunlukla kötü yönetim ve yolsuzluklardı. Olayların başladığı sırada Şam'da büyükelçilik yapan Ömer Önhon'un Ankara'ya yaptığı değerlendirme de bu yöneydi. Ancak Büyükelçi bu değerlendirmede aynı zamanda şöyle demişti: “Toplumsal olaylar, Suriye'nin heterojen yapısı nedeniyle, bir süre sonra etnik ve mezhepsel çatışmaya dönüşebilir. Bunun sonuçları hem Suriye hem bölge için çok ağır olur. Olaylar büyür ve kontrolden çıkarsa, ülkemize doğrudan yansımaları olacaktır.”⁷⁹

Olayların bu yöne doğru evrildiği 2011 yılının bahar ve yaz aylarında, Ankara'nın tereddütlü olduğu görünüyordu. Ankara bir taraftan Şam ile temasta kalmıştı. Bu noktada Türkiye, Esad'dan siyasi partilerin kurulması, seçim takvimi yapılması, basın kanununun değişmesi ve yeni bir anayasa yapılması gibi bazı reformlar yapmasını istedi. Diğer taraftansa, 2011 Nisan'ından itibaren Suriyeli muhalifler Türkiye'de örgütlenmeye başlamıştı. Örneğin, aynı yılın temmuz ayında İstanbul'da “Suriye Ulusal Kurtuluş Konferansı” toplanmış ve Esad yönetiminin devrilmesi halinde yeni bir hükümetin oluşturulması amacıyla bir konsey kurulmasına karar verilmişti.⁸⁰ Sonuç olarak Ağustos 2011'de Suriye Ulusal Konseyi İstanbul merkezli olarak kurulmuştu.

Esad, Türkiye'nin girişim ve baskıları sonucunda, reform yapmayı kabul etmişti ancak tüm bu sürecin yaşandığı dönemde bölgesel ve uluslararası alanda birçok şey değişmeye başlamıştı. Öncelikle, Türkiye-Suriye ilişkileri tamamen ters yöne savrulmuştu. Esad yanlıları Türkiye'yi "yeni Osmanlılık" ve Müslüman Kardeşler'i iktidara taşıma niyetiyle suçluyordu.⁸¹ Suriye Müslüman Kardeşleri, o dönemde Türkiye'de muhalefetin örgütlenmesinde önemli rol oynamıştı ve yapılan toplantılarda ve söz konusu konseyde oldukça etkindi.⁸² Ankara'nın Arap İsyanları sürecinde genelde Müslüman Kardeşler'i destekler şekilde pozisyon aldığı görülüyordu. İkincisi ABD'nin, Esad karşıtı tutumunun şekillenmesiydi. Nisan ayından itibaren sınırlı yaptırımlara başlayan Washington, Temmuz 2011'de Esad'ın meşruiyetini yitirdiği açıklamasını yapmıştı.⁸³ Bu dönemde ABD'nin Ankara Büyükelçisi, Suriye konusunda Türkiye ile benzer yaklaşıma sahip olduklarını belirtmişti.⁸⁴ Zaten ABD ile benzer yaklaşım, IŞİD'in bölgede ilerlemesi ve ABD'nin YPG'yi ciddi olarak desteklemeye başlamasına kadar devam edecekti. Üçüncüsüye, Kasım 2011'de Arap Birliği'nin Suriye'ye geniş çaplı yaptırım kararı almasıydı. Ankara da takiben benzer bir karar alarak Suriye'ye silah satışının durdurulmasından Suriye Merkez Bankası ile ilişkilerin dondurulmasına uzanan bir dizi yaptırımı uygulamaya soktu.⁸⁵ Ezcümle, 2011 sonbaharında Türkiye, 2000'lerde "komşularla sıfır sorun politikası"nın en başarılı örneği olarak gösterdiği Suriye ile köprüleri atmıştı.

Dönemin Dışişleri Bakanı Davutoğlu, 2012'de mecliste yaptığı bir konuşmada, "Zihnimizde nasıl yeni bir Türkiye iddiası varsa yeni bir Ortadoğu iddiası da var... Bu yeni Ortadoğu iddiasının temelinde de etnik ve mezhep farklılıklarına dayalı değil... kardeşliğe dayalı yeni bir barış düzeni var. Bu barış düzeni kurulana kadar çalışacağız" demişti.⁸⁶ Bu konuşma iki yönden önemliydi. Birincisi, içinde Ankara'nın retorğinde önemli bir yer tutan "insani" söylemin bazı nüveleri bulunuyordu. Zira kardeşlik vurgusu daha sonra sadece rejim değişikliği isteyen Arap halkları için değil, sığınmacılar için de sık sık yapıldı. Türkiye, 2011'den itibaren Suriye'den kaçanlara yönelik "açık kapı" politikası takip etmeye başladı. 2012 sonunda Başbakan Erdoğan yaptığı bir konuşmada, "200 bine yakın Suriyeli kardeşimizi misafir ediyoruz"⁸⁷ demiş ve yasal olarak statüsü tartışmalı olan sığınmacıları kardeş ya da misafir gibi daha insancıl bir şekilde tanımlamayı seçmişti.

Konuşmadaki ikinci önemli vurgu ise, Türkiye'nin yeni bir Ortadoğu iddiasıydı. Suriye politikasının en etkin mimarlarından biri olan Davutoğlu'na göre, bölgede Baas tipi otoriter iktidarlar gitmeli ve yerine demokratik rejimler gelmeliydi. Demokratik rejimlerden kasıt ise çoğunlukla AKP modeliydi. Zaten Arap İsyanları ile Türkiye, Batı tarafından yeniden bir "rol model" olarak tartışılmaya başlanmıştı.

Buna paralel olarak 2011 sonrasında, Türkiye'nin Suriye'deki somut hedefi ABD ve Batı ile eşgüdüm içerisinde Esad iktidarının devrilmesi ve bunu yapabilmek için sahada özellikle Özgür Suriye Ordusu'nun (ÖSO) başat aktör

olarak güçlenmesi diye özetlenebilirdi.⁸⁸ ÖSO'nun örgütlenmesi de Türkiye'de –Hatay'da– gerçekleşmişti. Ankara ÖSO'yu sahadaki “ılımlı” Sünni gruplardan biri olarak görüp destekliyordu. Başlangıçta ABD'den de destek görecekti. ÖSO, 2014'ten sonra bu desteği kaybedecek ancak Türkiye'yle bağı günümüze dek sürecek ve hatta Suriye içindeki operasyonlar ÖSO birlikteliğiyle gerçekleştirilecekti.

Savaşın başında muhalefeti destekleyen birçok ülke, Esad'ın kısa bir süre sonra devrileceğini düşünüyordu. Ankara'da da benzer bir düşünce hâkimdi. Ancak bazı bölgesel ve küresel aktörlerin savaşa müdahil oluşu, böyle bir erken zaferi mümkün kılmadı. Bu noktada, bölgesel çapta İran ve Hizbullah, küresel ölçekte ise Rusya –ve dolaylı olarak Çin– Esad'ın ayakta kalabilmesi için gereken desteği sundu. Türkiye ise, bölgesel bazda İran'ın gücünü kırmayı hedefleyen Katar ve Suudi Arabistan gibi Körfez ülkeleri ile işbirliği yaptı. Fakat Suriye'de ittifaklar kısa süre içinde dağılıyor ve yeniden oluşuyordu. Bu bağlamda, örneğin, Katar ve Suudi Arabistan Ortadoğu'nun diğer bölgelerinde olduğu gibi Suriye'de de ayrışacak ve bu gerçekleştiğinde Türkiye Katar ile birlikte hareket etmeyi seçecekti.

Sonuç olarak Türkiye, 2011'den 2014'e kadar öncelikli mesaisini Esad'ın devrilmesine harcadı. Suriye Ulusal Konseyi gibi muhalif çatı örgütleri ve Özgür Suriye Ordusu gibi ılımlı gördüğü paramiliter grupları destekledi. *Suriye'nin Dostları* gibi hem Ulusal Konsey'in hem de ABD'nin içinde bulunduğu inisiyatiflerde rol aldı. Bu dönemde AKP'nin Ortadoğu'ya dair dış politika söylemi ve tutumu 2000'lerden önemli ölçüde farklılaştı. Yumuşak gücün yerini yeniden sert güç unsurları aldı. Bu farklılaşma içinde zaman zaman önemli çelişkiler de oluşturdu. Örneğin, AKP'nin bölgeye dışarıdan müdahaleyi reddeden söylemi değişti ve Ankara NATO'yu Suriye'ye müdahil etmek için çaba harcadı.⁸⁹

2014 ise, Suriye'deki iç savaşı farklı bir safhaya taşıdı. Bu, tüm dünyanın gündeminde kısa süre içinde hem Irak'ın hem de Suriye'nin önemli bir bölümünü ele geçirmesiyle bir numaralı mesele haline gelen IŞİD'in yükselişiydi. Aslında IŞİD, 2014 ve 2015'te birden ortaya çıkmamış, adım adım ilerlemişti. Başlangıçta El-Kaide'ye bağlı olan örgüt, Amerikan işgalinden sonra işgalin niteliğiyle iyice kuvvetlenmişti. Daha sonra ise, Suriye'deki savaşın bölgede yarattığı kaostan önemli ölçüde yararlanmıştı. Kuşkusuz, örgütün tarihinde en önemli dönüm noktası Irak'ta Musul'un ele geçirilmesi oldu. Bu dönemde, Türkiye'nin Musul Başkonsolosluğu'na da bir baskın yapılmış ve başkonsolos da dahil olmak üzere tüm personel ve yakınları rehin alınmıştı. Rehinelere, MİT'in yaptığı operasyonla 101 gün sonra kurtarılabildi.

IŞİD 2014'te Suriye'de de ilerlemeye başladı. Örgüt uyguladığı şiddeti sadece video kayıtlarla tüm dünyaya göstermekle kalmadı, 2014 yılından itibaren Batı'da da birçok terör saldırısını üstlendi. Kısacası, IŞİD özellikle 2014-2017 arasındaki süreçte ABD ve Batı'nın bölgeye bakışındaki en önemli faktör oldu. Zaten, Washington'ın başını çektiği koalisyonun müdahalesi de IŞİD kaynak-

lıydı. Bu durumun Türk dış politikası açısından geniş çaplı sonuçları oldu. Zira IŞİD meselesi, Suriye’de paralel politikalar takip eden Washington ve Ankara’nın tamamen ayrışmasını beraberinde getirdi. Washington’ın IŞİD’e karşı Kürtleri desteklemesi ve PYD-YPG’ye silah ve para yardımıyla bulunması, iki ülke arasındaki dönüm noktası olmuştu. 2015’te, Türkiye’nin Suriye’de Rus uçağını düşürmesinin akabinde Ankara-Moskova arasındaki ilişkilerin de sarsıntıya uğraması, Türk dış politikasının 2016’ya kadar hem Suriye’de hem de genel çerçevede bir kriz yaşamasına sebep oldu. 2016’dan sonra, Ruslarla Suriye’de yaşanan hizalanma tüm bu faktörlerin sonucuydu.

2014’ten sonra sadece küresel aktörlerle ilişkiler değil, Suriye’deki öncelikler de değişmeye başlamıştı. Türkiye halen Esad’ın gitmesini istiyordu. Ancak özellikle 2015’ten itibaren “güvenlik” teması Türk dış politikasını şekillendiren en önemli faktör haline gelmişti. Bunda hem IŞİD hem de PKK önemli rol oynadı. Örneğin, IŞİD sadece Musul Başkonsolosluğu çalışanlarını rehin almakla kalmadı, Türkiye’de Ankara Garı’ndan İstanbul Atatürk Havalimanı’na uzanan çok sayıda terör saldırısında bulundu.⁹⁰ Ancak, aynı dönemde çözüm sürecinin sona erip PKK saldırılarının başlaması, Suriye’nin bu kez Kürtler üzerinden hem iç hem de dış politika meselesi olmasında önemli rol oynadı.

2014-2015 yıllarında Suriye’de yaşananların Türkiye’ye etkisi, Parlar Dal’ın da belirttiği gibi aslında çatışmanın yayılması durumunu örnekliyordu: Bunda özellikle, asli çatışmanın yakınlığı, çatışmanın yoğunluğunun artışı, kontrol edilemeyen sınırın uzunluğu, çatışma bölgesinde bulunan halkla etnik bağı bulunan bir nüfusa sahip olma ve yüksek sayılarda sığınmacının gelişi gibi faktörler önemli rol oynamıştı.⁹¹ Ankara bu yayılmaya, hem retoriğini hem de hareket tarzını güvenlik ekseninde kurarak cevap verdi. Türk Silahlı Kuvvetleri 2016’dan itibaren, Özgür Suriye Ordusu ile beraber Suriye’ye dört büyük askeri operasyon düzenledi.

Ağustos 2016’da gerçekleştirdiği Fırat Kalkanı Harekâtı’nın iki farklı hedefi vardı. Türkiye bir taraftan IŞİD’i sınırlarından uzaklaştırmaya çalışmış, diğer taraftan ise YPG’nin kontrolünde olan Menbiç ve Afrin arasındaki bağlantıyı kesmeyi hedeflemişti. TSK birkaç ay içinde bu amaçlarına ulaşmıştı. Bu noktada, harekâtın zamanlaması özellikle önemliydi. Zira 15 Temmuz darbe girişiminin hemen ardından, Türk dış politikasının değişim geçirdiği bir dönemde gerçekleştirilmişti. Bu dönemde Türkiye ile Rusya’nın ilişkileri Erdoğan’ın Putin’e yazdığı mektup sonrası yeni yeni düzelmeye başlamıştı. 15 Temmuz teşebbüsünden sonra ise Ankara, Washington ve Brüksel’in darbe girişimine yeteri kadar tepki vermemesi dolayısıyla Moskova ile yakınlaşma yolunu tutmuştu. Suriye’ye 2015 itibarıyla doğrudan askeri bir şekilde müdahale edip bölgedeki etkisini daha da artıran Rusya, Türkiye’nin operasyonunu hukuki bulmasa da engellememişti. Erşen’e göre, Moskova’nın bu tavrında, Ankara tarafından Esad’ın Suriye’deki olası bir geçiş döneminde muhatap olarak kabul edilebileceğinin sinyallerinin verilmesi rol oynamıştı.⁹²

Türkiye'nin Suriye'deki önceliklerinin ve bu bağlamda işbirliği yaptığı güçlerin ne şekilde değişime uğradığını sadece operasyon çerçevesinde değil, Rusya ve İran ile birlikte çalışılan Astana sürecinde de gözlemlemek mümkündür. 2016'nın sonunda, Rus ve Türk yetkililer silahlı muhalif gruplar ve Şam yönetimi arasında resmi ateşkes oluşturmaya başladı. Yine aynı dönemde Rusya, İran ve Türkiye, Suriye'nin toprak bütünlüğü çerçevesinde oluşturulacak ateşkesin garantörü oldu. 2017'de ise bu üç ülkeyi merkezine alan, Suriye'de Şam ve muhalif grupları Astana'ya getiren süreç başladı. Birçok toplantıdan oluşacak Astana barış süreci birkaç açıdan önemliydi. Birincisi, Astana Suriye'deki savaşa son vermek için oluşturulan ilk barış süreci değildi. 2012'den itibaren BM çatısı altında Cenevre süreci de işletilmişti. Ancak bu süreç pek başarılı bir sonuç vermemişti. Taraflar her ne kadar 2017'den itibaren toplanan Astana toplantılarının, Cenevre'nin alternatifi değil tamamlayıcısı olduğunu belirtse de aslında bu, Suriye'deki durumun daha çok bölge devletleri tarafından kontrol edildiğini gösteriyordu. Kimine göre bu özelliğiyle Astana, liberal barış yapım anlayışının sonu ve Batı sonrası düzenin de bir izdüşümüydü.⁹³

İkincisi, Astana sahadaki durumun Şam'ın lehine değiştiğini gösteriyordu. Cenevre'nin sonuç vermemesinin bir sebebi, muhaliflerin ve onları destekleyen ülkelerin sorunu sahada askeri yöntemlerle çözeceklerine olan inançlarıydı. Ancak 2017'nin koşullarında sahadaki askeri gruplar –ve Türkiye– bir masa etrafında oturup “gerginliği azaltma bölgeleri”ni (*de-escalation zones*) müzakere ediyordu. Zaten Rusya'nın da desteğiyle bunların bir kısmı sonradan Şam'ın kontrolüne geçecekti. Daha sonraki toplantılarda bir Anayasa Komitesi kurulmuş olsa dahi, Astana'nın ana teması bir güç paylaşımından ziyade güvenlik ve istikrar olarak kaldı. Son olarak, Astana, askeri operasyonları sonlandırmıyor, sınırliyordu. Zira Rusya ve Türkiye bölgedeki operasyonlarına devam edecekti.

Bu açıdan Türkiye, yine ÖSO kuvvetleri (yeni ismi ile Suriye Milli Ordusu, SMO) ile birlikte Ocak 2018'de Zeytinalı Operasyonu'nu başlattı. Harekâtı güvenliğine en büyük tehdit olarak gördüğü PYD-YPG'nin kontrolündeki Afrin'i ele geçirmek ve böylece Suriye'nin kuzeyinde bir Kürt koridoru oluşmasını engellemek amacıyla başlatılan Ankara, bu hedeflerinde başarı sağladı. Operasyon, Rusya ya da ABD tarafından farklı gerekçelerle engellenmedi. Zira Moskova, Suriyeli Kürtlerin ABD ile giderek daha da yakınlaşmasından rahatsızdı ve Washington da halihazırda kırılgan ilişkilere sahip olduğu Ankara ile dengeleri gözetmek mecburiyetindeydi.⁹⁴

Türkiye ve ABD, 2019 yılı içinde güvenli bölge konusunu müzakere etmeye başladı. Ankara, temel hedefinin YPG'yi sınırdan uzaklaştırmak ve yerinden edilmiş Suriyeli sığınmacılar için güvenli bir alan oluşturmak olduğunu vurguluyordu. Ancak, iki taraf Ağustos ayında bu konuda bir mutabakata varıp ortak bir harekât merkezinin oluşturulması konusunda anlaşsalar da Türk siyasilerin açıklamalarından uygulamanın arzu edildiği şekilde ilerlemediği anlaşıyordu. Ankara'nın 30 km kadar derinliği olan bir güvenli bölge

isteğiyle ABD'nin 15 km'lik bir tampon bölge anlayışı birbiriyle çelişiyordu.⁹⁵ Bu konuda henüz bir uzlaşya varılmadığı Ekim 2019'da Türkiye, Barış Pınarı Harekâtı'nı başlattı. Suriye'ye yapılan bu üçüncü geniş çaplı operasyonun iki hedefi güvenli bölgenin oluşturulması isteğiyle aynıydı. Harekât öncesinde ABD bölgeden çekilmişti ancak bu iki devlet arasındaki pürüzlerin ortadan kalktığı anlamına gelmiyordu. Hatta Trump'ın Erdoğan'a yazdığı nezaketten azade mektubu da Türkiye'nin operasyonunun başladığı güne tekabül ediyordu. Sonuç olarak, bu operasyon Türkiye ve ABD arasında –yaptırım gibi– sorunlara sebep olsa da Washington ve Ankara, YPG'nin sınırın 32 km gerisine çekilmesi konusunda uzlaşma sağladı. Geri çekilme için beş gün ara verilen operasyon bu kez Rusya ile “Soçi Mutabakatı” imzalanarak sona erdirildi. Mutabakat, güvenli bölge mefhumunun Moskova tarafından onayı anlamına gelirken, çekilme görevinin Rus ve Suriye birliklerine verilmesini öngörüyordu ki bu, özellikle Şam'ın sınırda etkisini artırması demektir.⁹⁶

Bu noktada, hükümetin sığınmacılar söylemine değinmek gerekmektedir. 2014'te Suriye'de savaşın farklı bir safhaya girmesi, Türkiye'nin Suriye politikasını etkilediği gibi ülkeyi daha büyük bir göç dalgasıyla karşı karşıya bırakmıştı. Bu dönemde AB ile ilişkilerin temel noktasını oluşturan göç krizi, 2016'da Türkiye ve AB arasında bir mutabakatla sonuçlanmıştı. Diğer yandan, göç krizinin dış politikaya etkisi kadar Türkiye içinde yarattığı toplumsal rahatsızlık da sayılarla birlikte artmaya başladı. Türkiye, taraf olduğu uluslararası sözleşmelere koyduğu şerh sonucunda göç eden Suriyelilere mültecilik değil, geçici koruma statüsü veriyordu. Bu bağlamda 2012'de Türkiye'ye göç eden Suriyeli sayısı 60 bin kadarken, 2019'da geçici koruma altındaki Suriyeli sayısı 3.576.370 olmuştu.⁹⁷ Ortaya çıkan toplumsal tepki sonucunda Türkiye'de iktidar, Suriyelilere ilişkin “ensar” ya da “kardeş” söylemini değiştirerek, operasyonları –terörün sona erdirilmesine ek olarak– Suriyelilerin dönüşünü sağlayacak bir siyaset olarak da göstermeye başladı.⁹⁸ 2020'de verilen bilgilere göre, son dört yılda Türkiye'den ayrılan Suriyeli sayısı ise 55 bindi.⁹⁹ Kısacası, Suriyelilerin dönüşü konusunda 2020 yılı itibarıyla henüz bir yol katedilmemişti. 2023 yılı itibarıyla sığınmacılar meselesi –Suriyeli olsun ya da olmasın– özellikle de seçimlere ilişkin şekilde en çok tartışılan konu hale geldi.

Sığınmacıların en az 2023 kadar manşetlere yansıdığı bir başka dönem ise, Türkiye'nin AB ile yaptığı mutabakata rağmen, sınır kapılarını açtığı Şubat-Mart 2020'ydı. Bu hareket ise Türkiye'nin Suriye'ye yaptığı dördüncü büyük harekât, Bahar Kalkanı ile yakından ilişkiliydi. Ankara ve Moskova arasındaki tek Soçi Mutabakatı, Barış Pınarı Harekâtı'ndan sonra yapılmış olan değildi. Astana Süreci'nde gerginliği azaltma bölgeleri kapsamına alınan İdlib'de bu formül işe yaramayıp Suriye ordusu ile cihatçı örgütlerin çatışmaları devam edince, 2018 yılında Türkiye ve Rusya arasında bir başka Soçi Mutabakatı yapılmıştı. Bu mutabakat, İdlib'i gerginliği azaltma bölgesi olarak tutmayı, 15-20 km'lik bir derinlikte silahsızlandırma bölgesi oluşturmayı ve

Suriye için öneme sahip Halep-Lazkiye ve Halep-Hama yollarının trafiğe açılmasını öngörüyordu.¹⁰⁰ Bu anlaşma ile Suriye İdlib'e bir operasyon yaptıktan o dönemde vazgeçmişti. Ancak bu mutabakatın da uygulanamaması sebebiyle –örneğin söz konusu otoyollar açılmamıştı– Şam'ın İdlib'e yaptığı askeri operasyonlar özellikle Kasım 2019'dan itibaren artarak devam etti. İdlib'de Türkiye'nin kontrol noktaları vardı ve Suriye'nin operasyonları bazen bu kontrol noktalarını hedef alıyordu. Örneğin, Şubat 2020'nin başında böyle bir saldırıda 7 asker şehit olmuştu. Ancak, Rusya ile ilişkilerde de bahsi geçtiği üzere, bu konudaki en büyük kayıp 34 askerin şehit düştüğü 27 Şubat 2020'deki İdlib Saldırısı'ydı. Saldırı resmen Suriye silahlı güçleri tarafından gerçekleştirilmiş olmakla birlikte olayda Rusya'nın da desteğinin bulunduğu aşikârdı. Sonuç olarak Türkiye, bu saldırının ardından Bahar Kalkanı Harekâtı'nı başlattı. Harekâtın temel sebebi olarak, İdlib'de çeşitli anlaşma ve mutabakatlarla ön görülen ateşkesin uygulamaya sokulması ve bölgedeki operasyonlar sebebiyle Türkiye sınırına yığılan Suriyelilerin tekrar bölgeye döndürülmesi gösterildi. Bu dönemde Batı sınırını açma hamlesiyle Yunanistan sınırında bir “mülteci” krizinin oluşması ise, o dönemde Türkiye'nin AB'ye sığınmacı yükünü tek başına sırtlanamayacağını gösterme isteği kadar, Suriye'deki politikaları için bir destek arama çabasıydı.¹⁰¹

Sonuç olarak Türkiye, İdlib'deki harekâtı Rusya ile ateşkes üzerinde yeniden anlaşarak sonuçlandırdı ve sınırı da Mart 2020 içinde yeniden kapadı. Ancak İdlib, bu tarihten sonra da farklı şekillerde Türk dış politikası açısından sorun oluşturmaya devam etti. 2021'de bölgeye yeni bir Suriye harekâtı ihtimali söz konusuysa Rusya'nın bölgeyi bombalaması Türkiye için yeni bir göç tehdidi oluşturdu.¹⁰² Bugün, Suriye'deki savaşın tam olarak sona ermesi için İdlib hâlâ önemini korumaktadır.

2022 yılının sonunda, Türkiye Suriye ve Irak'ta YPG ve PKK'ya karşı Pençe-Kılıç adıyla bir hava operasyonu başlattı. Bu dönemde bölgeye yeniden bir kara harekâtı yapılabileceği konuşulmaya başlandı. 2023 itibarıyla, beşinci geniş çaplı kara operasyonunun yapılması hâlâ gündemdedir.

2016'dan sonra gerçekleştirilen dört kapsamlı harekât ise, Türk dış politikasına ilişkin bazı çıkarımlar yapmayı mümkün kılmaktadır. Öncelikle, harekâtlar Türk dış politikasının Arap İsyanları'ndan sonra geçirdiği dönüşümün, daha açık bir ifadeyle askerileşmesinin en önemli adımını teşkil etmektedir. Suriye'ye yapılan operasyonların 1990'larda Irak'a gerçekleştirilen operasyonlardan farkı, Türkiye'nin operasyon yaptığı bölgeden operasyon bittikten sonra çekilmemesi olarak açıklanabilir. Bu bölgede bazı hizmetler Türkiye tarafından karşılanmaktadır. Örneğin, Afrin'de Gaziantep Üniversitesi'ne bağlı olarak bir Eğitim Fakültesi açılmış ve farklı bölgelerde üç hastane inşa edilmiştir. Türkiye'nin harekât gerçekleştirdiği bölgelerde çoğunlukla Türk lirası kullanılmaktadır. Ankara böyle bir yapılanmanın, geri dönüşleri sağlamak amaçlı olduğunu belirtmektedir.¹⁰³

Operasyonların bir diğer özelliği, devlet dışı aktörlerle gerçekleştirilmesidir. Bu yönelim, sadece Türkiye’ye özgü olmaktan ziyade, bölgedeki genel hareket tarzını yansıtmaktadır. Fırat Kalkanı Harekâtı’ndan itibaren ÖSO sahada Türk ordusunu desteklemiştir. ÖSO’nun sahada bazı avantajları ve dezavantajları olmuştur.¹⁰⁴ Avantajları arasında operasyon sırasında ve sonrasında ortaya koyduğu insan kaynağı bulunmaktadır. Zira ÖSO, harekâtlardan sonra Türkiye’nin kontrol ettiği bölgelerde güvenliği sağlamakta ve hayatın normale dönmesine yardım etmektedir. Ancak, diğer taraftan ÖSO’nun bir askeri disiplinden yoksun olması sadece harekât sırasında değil, kontrol edilen bölgelerde de istenmeyen gelişmelere sebep olmuştur.

Sonuç olarak bu operasyonlar, Türk dış politikasındaki genel değişikliği örneklediği kadar Suriye’deki önceliğinin farklılaşmasını da gösteriyordu. Türkiye’nin asli sorunu 2014’ten itibaren artık Esad’ın devrilmesinden ziyade kendi güvenliği idi. 2022’de ise, bir başka değişim ufukta görünüyordu: Esad ile ilişkileri normalleştirme. 2023 itibarıyla, yüz binlerce kişinin ölüp milyonlarca kişinin yerinden edildiği savaşta Esad’ın zafer kazanamasa da en azından yenilmediği görülmektedir. Bu, Şam’ın etrafındaki diplomatik tecridin kalkmasından, 12 yıl sonra Arap Birliği’ne geri dönmelerinden de anlaşılabilir.¹⁰⁵ Son dönemde Suriye’nin Arap Birliği’ne dönüşü konuşulurken yine basında sıkça tartışılan konulardan biri, Putin’in Erdoğan ve Esad’ın görüşmesi için harcadığı çaba ve Esad’ın bunun için Türkiye’nin Suriye’deki varlığını sona erdirmesi şartı olmuştur.¹⁰⁶ Bu görüşmenin olup olmayacağı bir tarafa, günümüzde artık bir görüşmenin konuşuluyor olması, Türk dış politikasının da Esad’ın Suriye’de yenilmediği gerçeğini kabullendiğini göstermektedir. Bu da Türk dış politikasında yeni bir döneme tekabül etmektedir.

Bu savaş 12 yıl boyunca, Türk dış politikasını yönlendiren en önemli meselelerden biri olmuş, Ankara’nın küresel ve bölgesel aktörlerle ilişkilerini dönüştürmüştür. Türk dış politikasının önceki döneminde takip ettiği yumuşak güç politikasının, salt bir tercihten ziyade yapısal faktörlerle yakından ilişkili olduğunu göstermiştir. Sert güç unsurlarının en çok kullanıldığı vakayı temsil etmiştir. Tüm bunlara ek olarak savaş, Türkiye’nin ileriki yıllardaki politikaları ve demografisi için de belirleyici olacaktır. Bir taraftan tıpkı Irak gibi, Suriye’nin kuzeyinin de Türkiye’nin Kürt meselesine kalıcı olarak eklemlendiği söylenebilir. Diğer taraftansa, Türkiye’nin “geçici koruma” altına aldığı Suriyelilerin savaş tam olarak bitse bile ne ölçüde geri döneceği büyük bir soru işaretidir. Bugün Türkiye, dünyanın en çok sığınmacı barındıran ülkesidir ve bunun toplumsal sonuçları gelecek yıllarda daha çok konuşulacaktır.

İsyan ve Darbe: Türk Dış Politikasında Mısır

2023 yılında “normalleşme” söylemi sadece Şam ve Ankara arasındaki ilişkiler konusunda tartışılmadı. Temmuz 2023’te basın, bu konuda bir başka

önemli gelişmeyi sayfalarına taşıdı: Türkiye ve Mısır 10 yıl aradan sonra karşılıklı olarak büyükelçi atadı.¹⁰⁷ Zira on yıl önce Mısır'da gerçekleşen darbe ile Muhammed Mursi'nin görevden alınması sonrasında ilişkiler Ankara'nın Sisi yönetimine karşı aldığı sert tavır ile maslahatgüzarlık seviyesine indirilmişti.

Arap İsyanları ilk Tunus'ta ortaya çıkmıştı ancak belki de o dönemin zihinlere kazınan en sembolik yeri Tahrir Meydanı olmuştu. Hüsnü Mübarek'in devrilmesinden bir süre sonra yapılan seçimleri Müslüman Kardeşler'in siyasi partisi Özgürlük ve Adalet Partisi kazanmış ve Mursi de devlet başkanı seçilmişti. Mursi'nin Mısır'ı, Türk dış politikası açısından önemliydi. Zira Türkiye yeni bir Ortadoğu'nun oluşmasını istiyor ve kurulmasını istediği bu yeni Ortadoğu'da lider ve rol model olmayı planlıyordu. AKP'ye göre, Müslüman Kardeşler Türkiye'nin bu projeksiyonuna ideolojik olarak en yakın gruptu. Bu sebeple Ankara'nın, Mısır ordusunun 2013'te Mursi'ye karşı yaptığı darbeye Kahire ile ilişkilerini donduracak kadar sert tepki vermesi hem ideolojik yönelimi hem de bölgedeki hedefleriyle ilişkiliydi.¹⁰⁸

2013'ten sonra Mısır ve Türkiye bölgedeki meselelerde farklı eksenleri temsil etti ve bunun Türk dış politikasına bazı önemli etkileri oldu. Öncelikle, Ankara'nın Mısır'da –ve diğer ülkelerde– Müslüman Kardeşler yanlısı politikalar takip etmesi, Müslüman Kardeşler'i terör örgütü olarak kabul eden Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi Körfez İşbirliği Konseyi ülkeleriyle sorun yarattı. Bu bağlamda, Ortadoğu'da sadece Sünni-Şii eksen değil, Katar-Türkiye ve Suudi Arabistan-BAE gibi ayrımlar da bir güç mücadelesine işaret ediyordu. Bu durum 2017'de Suudi Arabistan, BAE, Mısır ve Bahreyn'in Katar'ı İran ile işbirliği yapmak, radikal İslamcı terör örgütlerine yardım etmek, Müslüman Kardeşler'i desteklemek ve bu örgütlerin seslerini *Al Jazeera* gibi Katar sermayeli medya aracılığıyla yaymakla suçlaması ve Doha ile ilişkilerini kesmesiyle sonuçlandı.¹⁰⁹ Türkiye bu krizde Katar'ı destekledi. Bu ülkelerin krizi sonlandırmak için sundukları taleplerin arasına Katar'daki Türk askeri üssünün kapatılmasını da eklemesi, bölgesel rekabet bağlamında pek şaşırtıcı değildi. Benzer bir bakış açısından, 2021 yılında Körfez ülkelerinin Katar üzerindeki diplomatik ve ekonomik tecridi kaldırması da Türkiye'nin Mısır, BAE ve Suudi Arabistan ile ilişkilerini onarması için uygun bir arka plan sundu.¹¹⁰ Her üç ülke ile normalleşme adımları atıldı.

Üstelik bu tek taraflı bir durum değildi. 2020 yılında Körfez'de BAE ve Bahreyn'in İsrail ile ilişkilerini normalleştirilmesi ve aynı adımın hâlâ resmen gerçekleşmemiş olsa da Suudi Arabistan tarafından da atılması ihtimali Mısır'ın, bölgesel rolünün azalabileceği düşüncesiyle dış politikada yeni adımlar atmasını gerektirdi.¹¹¹ Mısır da bu bölgesel gelişmeler sonucunda Türkiye'ye yakınlaşmayı tercih etti. Bir başka deyişle 2010'larda bozulan ilişkiler kadar, 2020'lerdeki tamir çabası da bölgedeki yapısal faktörlerle açıklanabilirdi.

Diğer yandan Ankara'nın Kahire ile 2013'te ayrılan yolları Türk dış politikasını özellikle iki meselede önemli ölçüde etkilemişti. Bunlardan biri Libya bir

diğeri ise Doğu Akdeniz'di ve bu iki mesele birbirine bağlıydı. Türkiye ve Mısır, Libya'da da karşıt grupları destekliyordu. Doğu Akdeniz'deki deniz yetki alanları ve enerji kaynaklarının paylaşımına dair yaşanan sorunlar konusunda ise Mısır, Yunanistan ve (Güney) Kıbrıs'la kümelenmişti. Mısır ayrıca, 2020 yılında Türkiye'ye rakip ülkeler tarafından resmen kurulan Doğu Akdeniz Gaz Forumu'nda yer alacak ve Kahire, forumun merkezi olacaktı.

Ankara Doğu Akdeniz'deki bu kümelenmeye cevabını, Libya üzerinden verdi. 2019 yılında BM tarafından tanınan Ulusal Mutabakat Hükümeti (UMH) ile bir deniz yetki alanları anlaşması (mutabakat muhtırası) yaptı. Ankara'nın UMH ile attığı bu adımdan kısa bir süre sonra Kahire de Atina ile benzer bir anlaşma yaptı. Aslında Yunanistan böyle bir anlaşmayı 2000'lerden itibaren yapmak istemiş ancak Mısır, Türkiye ve Yunanistan arasındaki ihtilaf-larda doğrudan rol oynamak istememişti.¹¹² Oysa 2020'nin koşullarında Mısır hem Türkiye-Libya mutabakatına hem de Türkiye ile problemlili ilişkilerine bir yanıt vermeyi tercih etmişti. Yine de birçok yorumcu Mısır'ın bu anlaşmayı yaparken Türkiye'nin özellikle hassas olduğu bölgelerle ilgili bir adım atmaktan kaçındığı konusunun altını çizmektedir.¹¹³

Türkiye-Mısır ilişkileri 2021'den itibaren normalleşme sinyalleri vermeye başladı. Kuşkusuz Ortadoğu coğrafyasında bölgesel rekabet koşullarının değişmesi bu durumda önemli bir rol oynamıştı. Bunun dışında her iki ülkenin ayrı bazı planları vardı. 2022 yılında Erdoğan dünya futbol şampiyonasının yapıldığı Katar'da Sisi ile el sıkışmıştı. Cumhurbaşkanı'nın dönüş yolunda, "Bizim tabii kendilerinden tek isteğimiz; bu görüşmelerle birlikte, bize karşı Akdeniz'de tavır içinde olanlara yönelik burada biz barışı ikame edelim" demesi de Mısır ile ilişkilerde Doğu Akdeniz'deki durumun öncelikli olduğunu göstermektedir.¹¹⁴ Burada Türkiye, deniz yetki alanlarına dair bir anlaşma yapılması halinde Mısır'ın MEB'inin artacağını savunmaktadır. 2023 yılında on yıl sonra yeniden karşılıklı büyükelçi atayan iki ülkenin Doğu Akdeniz'de deniz yetki alanları paylaşımı dahil olmak üzere, farklı alanlarda işbirliği yapıp yapamayacağı kuşkusuz cevap bekleyen bir sorudur. Ancak her şekilde 2023 yılı itibarıyla ilişkilerin 2013 sonrasında farklı bir yöne doğru gitmekte olduğu söylenebilir.

Kuzey Afrika'da Ulusal Çıkarlar: Türkiye'nin Libya'daki Siyasi Etkisi ve Askeri Varlığı

2011 yılında, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki birçok ülke gibi Libya'da da Kaddafi yönetimine karşı isyanlar baş gösterdi. İsyanlar bir iç savaşa dönüştü. Uluslararası müdahale seçeneği masaya yatırıldığında Türkiye, ilk olarak karşı çıkmasına rağmen daha sonra BM Güvenlik Kurulu kararı ile NATO'nun gerçekleştirdiği harekâta katıldı. Ankara, nüfusu Müslüman olan ülkelere yapılan NATO harekâtları konusunda genel olarak hassastı; bu sebeple Libya ope-

rasyonunda muharip görevlerden ziyade çoğunlukla Libya'ya uygulanan silah ambargosunun kontrolü gibi daha sınırlı bir alanda olmaya çalıştı.¹¹⁵ Türkiye'nin 2011'de NATO aracılığıyla başlayan müdahalesi, 2014 sonrasında iç savaşın ikinci safhasının gidişatı açısından da önemli sonuçlar doğuracaktı.

Libya tarihsel olarak, birbirleriyle rekabet eden ve çatışan kabilelerin siyasetini yansıtan bir ülkeydi. Bu sebeple 2011'de Kaddafi'nin devrilmesi, kabileler üzerinden farklılaşan ve çatışan bir ülkeyi 1960'lardan itibaren birbirine bağlayan bir merkezi ağı yok olması anlamına geliyordu.¹¹⁶ 2014'ten itibaren durum kabilelerin pozisyonuna ek olarak bu kez ülkenin –yine tarihsel olarak– coğrafi bölünmüşlüğüne yansıtır duruma geldi. Batıda Trablus'ta BM tarafından da tanınan UMH, doğuda Tobruk'ta ise Temsilciler Meclisi ve Hafter'in ona bağlı Libya Ulusal Ordusu iç savaşın başlıca tarafları oldu. Türkiye, Katar ile birlikte UMH'yi desteklerken, Mısır, BAE, Fransa ve özellikle 2019'dan sonra Rusya Hafter'in güçlerini destekledi. Türkiye'nin UMH'ye verdiği destek, 2020'de Hafter'in güçlerinin ilerlemesine bağlı olarak doğrudan asker gönderilmesine kadar vardı.

Türkiye'nin bu süreçte UMH'ye verdiği destek ve Libya'daki askeri varlığı hangi siyasi hedeflerle açıklanabilirdi? Kuşkusuz bu soruya birçok farklı yanıt verilmektedir. Türkiye'nin diğer ülkelerde olduğu gibi yine Müslüman Kardeşler bağlantılı bir hükümeti desteklemesi veyahut Libya'daki ekonomik çıkarları bu cevaplardan birkaçıdır. Ancak kuşkusuz, Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki siyasi nüfuzunu artırma hedefi çok daha ön plandaydı. Bunun birkaç katmanı bulunuyordu. Birincisi, 2019'da UMH ile yapılan deniz yetki alanlarına dair mutabakattı. İç siyasette kullanılan Libya söylemi de “Mavi Vatan” anlayışıyla bu anlaşmayı vurguluyor ve aslında Libya'nın geleceği Türkiye'nin denizlerdeki egemenliğine ve böylece ulusal güvenliğine bağlanıyordu.¹¹⁷ Bu işbirliği Ankara'nın Doğu Akdeniz'de Yunanistan- (Güney) Kıbrıs-Mısır-İsrail birlikteliği karşısındaki yalnızlığının sona ermesi şeklinde konumlandırılıyordu.

İkincisi, enerji meselesiydi. Türkiye'nin karşısında konumlanan grubun Doğu Akdeniz (East Med) Boru Hattı projesi, Ankara'ya göre Libya'nın münhasır ekonomik bölgesinden geçiyordu. Bir başka ifade ile Libya aynı zamanda Doğu Akdeniz'deki Türkiye karşıtı bloğun projelerinin engellenmesi açısından da hayatiydi. Zaten 2022 yılında UMH ve Ankara arasında bir başka anlaşmaya varılarak Türkiye'nin Libya'nın münhasır ekonomik bölgesinde araştırma yapmasına olanak tanınması da enerji konusunun sürekli masada olduğunu gösteriyordu.

Doğu Akdeniz'e ilişkin üçüncü katman ise Türkiye'nin askeri üsler vasıtasıyla bölgede güç kazanmasıydı. 2020 yılında Libya'da halihazırda bir hava üssü bulunan Türkiye'nin Katar'la birlikte ayrıca Mısır'da bir deniz üssü kurmak için UMH ile anlaştığı yolundaki haberler,¹¹⁸ Ankara'nın Doğu Akdeniz'deki nüfuzunu artırma hedefiyle uyumlu olduğu kadar, dönemin dış politikasının “askerileşme” temasını yansıtmaları açısından da önemliydi.

Dördüncüsü ise, Türkiye'nin Doğu Akdeniz'de gücünü artırma çabası, hem bölgede artan Rus varlığına bir denge kurma isteği hem de göç gibi AB'yi yakından ilgilendiren konularda önemli bir güzergâhı kontrol etme amacı da taşıyordu.¹¹⁹

Libya'nın geleceği günümüzde hâlâ belirsizliğini korumakta ancak istikrar-sızlığın devam edeceği öngörülmektedir. Ancak 2021 sonrasında Türkiye'nin Mısır ve BAE gibi Libya'da etkin olan güçlerle normalleşme ve yakınlaşma yoluna girmesi, Libya'da bir işbirliğinin yapılıp yapılmayacağı konusunda da bazı ihtimalleri, en azından bazı sorgulamaları beraberinde getirmiştir. Ancak her şekilde Libya'nın geleceğinin Türk dış politikası tarafından Doğu Akdeniz'deki ulusal güvenlik ve enerji söylemlerine ne şekilde bağlandığı göz önünde tutulduğunda, Ankara için gelecek yıllarda da bölgedeki en önemli sahalardan biri olmaya devam edeceği iddia edilebilir.

Yeni Bir Krize Kadar: İsrail ile Normalleşme Çalışmaları

Türkiye-İsrail ilişkilerinde 2000'li yılların inişli çıkışlı hikâyesi, 2010 yılındaki *Mavi Marmara* Saldırısı'yla yeni bir eşiğe ulaştı. Türkiye, büyükelçisini geri çektiği İsrail ile ilişkilerini normalleştirmek için Tel Aviv'in özür dilemesini, saldırıda hayatını kaybedenlerin ailelerine tazminat ödemesini ve Gazze'deki ablukayı kaldırmasını şart koştu. İsrail 2013 yılında, dönemin ABD Başkanı Obama'nın da araya girmesiyle özür diledi. Ancak diğer konularla ilgili bir anlaşmaya varılması 2016 yılını buldu. 2016'da yapılan bir usul anlaşmasıyla, İsrail Türkiye'ye 20 milyon dolar ödemeyi yükümlendi ve bunun karşılığında İsrail askerlerini Türkiye'deki ceza davalarından muaf tuttu. Anlaşmada Gazze'ye yönelik ablukanın sona ermesine dair bir madde bulunmuyordu ancak anlaşma için yazılan gerekçede yaptırımların normalleşme kapsamında "iyi niyet temelinde" yürütüleceği belirtiliyordu.¹²⁰

Bu anlaşma ile İsrail ile ilişkiler altı yıl sonra normalleşmiş oldu. Ancak anlaşma mecliste muhalefet, meclis dışında da kamuoyu ve *Mavi Marmara*'nın baş aktörü İHH tarafından eleştiriyeye uğradı. Bu eleştirilerin çoğunluğu Gazze ablukasına dairdi. İHH, "Türkiye'nin açıkladığı mutabakat... maalesef Gazze ablukasının Türkiye açısından tanınması anlamına geliyor" deyip tazminatın da bir bağış şeklinde yapıldığını belirtti.¹²¹ İHH'den yapılan açıklamalar, örgütle hükümet arasında gerginliğe sebep oldu. Erdoğan, "Siz kalkıp da Türkiye'den böyle bir insani yardımı götürmek için günün başbakanına mı sordunuz? Biz zaten oraya gerekli yardımı Gazze'ye bugüne kadar hep yaptık yapıyoruz... Bunları davul zurna çalarak değil edebi adabı içinde yaptık, yapıyoruz"¹²² diyerek, aslında AKP'nin dış politikasında devlet dışı aktör olarak çokça rol oynamış İHH'ye, İsrail ile normalleşmenin o dönemde öncelik olduğunu göstermiş oldu. Anlaşma ile ilgili tartışmalar, o dönemde sona ermedi. Öyle ki, 2019 yılında yapılan bir haberde anlaşmanın özellikle Gazze'deki

ablukaya ve Hamas'a dair bazı gizli maddelerinin olduğu iddia edildi.¹²³ İddialar doğrulanamasa da anlaşmanın yapıldığı dönemden sonra da tartışılmaya devam ettiğini göstermesi açısından önemlidir.

Ancak bu kadar tartışılmasına rağmen, İsrail ile ilişkilerin normalleşmesi yeni bir krize kadar sürdü. Yeni kriz 2017'nin sonunda ABD'de Trump yönetiminin Kudüs'ü İsrail'in başkenti olarak tanıma kararıydı. Türkiye bu kararı kabul etmediği gibi, 2018'de İsrail güvenlik kuvvetlerinin, kararı protesto eden Filistinlilere ateş açması sonucunda çok sayıda kişinin ölmesi ve yaralanmasına da sert tepki göstererek Tel Aviv'deki büyükelçisini tekrardan geri çekti.

Türkiye ve İsrail'in 2016'da ilişkilerini normalleştirmeye çalışmasında birçok etken vardı. İsrail'in bölgede özellikle Suriye üzerinden artan İran etkisini dengeleme çabası bunlardan biriydi. Bir diğeryse Türkiye'nin Rusya ile yaşadığı krizden sonra Doğu Akdeniz'de enerji konusunda İsrail ile işbirliği yapmak istemesiydi.¹²⁴ Ancak, 2018'de yaşananların da gösterdiği üzere, Filistin meselesi ilişkileri etkileyen en önemli faktördü ve Filistin'de yaşanan her gerginlik Türk-İsrail ilişkilerine bir gerginlik ya da kriz şeklinde yansıyor.

Ankara ve Tel Aviv'in 2020'den itibaren başlayan yeniden normalleşme çabalarını da bu minvalde düşünmek gerekmektedir. Bölgesel faktörler, iki ülkeyi yeniden bir araya getirmeye teşvik etmekte, hatta zorlamaktadır. Türkiye açısından bakıldığında, özellikle 2020 sonrasında Ankara'nın Doğu Akdeniz'deki izolasyonunu kırma çabası –Mısır'la ilişkisine benzer bir biçimde– önemli görünmektedir. Ek olarak, İsrail'in bu dönemde bölgede imajının değişmesi ve Körfez ülkeleriyle ilişkilerini normalleştirilmesi Ankara'nın göz önünde tutması gereken bir dinamik olmuştur.¹²⁵ Zira bu durum Türkiye'nin bölgesel kümenlemelerin dışında kaldığını gösterdiği gibi, bölgedeki yapısal faktörlerin de değiştiğine işaret etmektedir. Bu sebeple, özellikle 2020'den sonra Ortadoğu'da izlenen politikaları revize etme çalışmaları bağlamında Tel Aviv'le de normalleşme çabaları ortaya konmuştur. Ancak, iki ülkenin arasındaki ilişkilerde 2000'lerden itibaren ortaya çıkan güvensizlik ve Filistin meselesinin önemi göz önünde tutulduğunda, bu normalleşme adımlarının uzun sürüp sürmeyeceği, ya da bu bölümün başlığının da vurguladığı gibi, hangi krize kadar süreceği merak konusudur ki bu krizin, Ekim 2023'te başlayan İsrail-Hamas savaşı olması en yakın ihtimal olarak görünmektedir.

“Mavi Vatan” Paradigması: Türk Dış Politikasında Doğu Akdeniz

Çıkmaz Sokak: Kıbrıs'ta Çözüm(süzlük) Müzakerelerine Kısa Bir Bakış

Kıbrıs'a dair müzakereler, 2000'lerde olduğu gibi 2011 sonrasında da –olumlu bir sonuç vermeden– devam etti. Ancak 2011 sonrasında Kıbrıs, sadece çözüm müzakereleriyle değil, Doğu Akdeniz'de enerji ve deniz yetki alanlarına ilişkin bir krizle de gündemde oldu. Enerji kaynaklarının işbirliği, barış

ve istikrar getirip getirmeyeceğine dair birçok araştırmacının sorduğu o ünlü soru, Kıbrıs çerçevesinde müspet bir cevap ortaya koymamış görünmektedir. Aksine, 2011 sonrasında Ortadoğu’da değişen jeopolitik ortam, Türkiye’nin AB sürecinin neredeyse tamamen donması ve özellikle hidrokarbon kaynaklarının bölgede farklı ittifaklar oluşturması sonucunda Türk dış politikası, Kıbrıs’ı yeniden güvenlik çerçevesinden görmeye başlamıştır.¹²⁶ 2010’lardaki Crans-Montana sürecinin başarısızlığa uğramasından sonraysa, görüşmeler büyük ölçüde tıkanmış ve Türkiye ile KKTC yönetimi onyıllardır müzakere edilen federasyon seçeneği yerine iki ayrı devlet tezini dillendirmiştir.

2010’lu yıllara girildiğinde, (Güney) Kıbrıs ve KKTC liderleri 2008’de başlayan ve sonuç getirmeyen bir dizi müzakerenin içindeydi. 2011 yılında Birleşmiş Milletler’in Kıbrıs Özel Temsilcisi Downer’ın “ilânihaye devam edemez” dediği görüşmeler,¹²⁷ kimi zaman kesintiye uğrasa da 2014’e kadar sürdü. 2014’te ise, Rum tarafı Türkiye’nin (Güney) Kıbrıs’ın sondaj sahasına savaş gemisi gönderdiğini belirterek müzakereleri terk etti. Böylece enerji kaynakları, Kıbrıs meselesinin çözümünde yeni bir sorun olarak ortaya çıkmış oldu.¹²⁸

2015 yılında, KKTC’nin yeni cumhurbaşkanı Akıncı ile Rum lider Anastasiadis yeni bir barış süreci başlatacaklarını duyurdu. İki lider, Annan Planı’nı destekleyen bir politik çizgiden geliyordu. Bu bağlamda, 2015’ten itibaren yapılan görüşmelerde birçok konuda uzlaşma sağlandı. Ancak başkanlık rotasyonu, toprak, mülkiyet ve adadaki Türk askeri konusunda birtakım pürüzler devam ediyordu. BM bu sorunların çözülebilmesi için garantörülüklerin de katılacağı bazı konferanslar düzenledi. Bu konferanslardan en önemlisi, Temmuz 2017’de gerçekleştirilen, sürece de ismini verecek son zirve olan Crans-Montana’ydi. BM Genel Sekreteri Guterres’in Kıbrıs Özel Danışmanı Eide, Crans-Montana’daki toplantı bir sonuç alınamadan sona erdiği vakit, “ tarafların birkaç saat önce bir anlaşmaya kendilerinin bile anlayamayacağı kadar çok yaklaşmış olduklarını” söylemişti.¹²⁹ Bu söylemin ardındaki temel neden, daha sonradan basına sızan bazı belgelerin gösterdiği üzere, başkanlık ve idare ile toprak konularında tarafların uzlaşmaya varmaları, mülkiyet meselesinde pürüzler olmakla birlikte bu konunun da tartışılabilir olmasıydı.¹³⁰ Fakat yine aynı kaynakların belirttiği üzere Türk Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu’nun, diğer konularda ilerleme sağlandığı takdirde garantörlük anlaşması konusunda esneklik sağlayabileceğini ve adadan önemli ölçüde asker çekebileceğini söylemesine rağmen, karşı tarafın “sıfır asker-sıfır garanti” söylemi görüşmelerde bir tıkanıklık yaratmıştı. Rumlar, Türkiye’nin garantörlük anlaşmasını iptal etse bile yerine önerdiği uygulama anlaşmasıyla adada kontrolünü devam ettireceğini savunuyor, Türkler ise “sıfır asker-sıfır garanti”nin bir kırmızı çizgi olduğunu belirtiyordu.¹³¹ Sonuç olarak süreç tıkanmış ve Guterres anlaşma için gerçekçi bir zemin olmadığını belirterek görüşmeleri sonlandırmıştı. Crans-Montana sonrasında müzakerelerin yeniden başlaması için bazı girişimlerde bulunulduysa da bunlardan bir sonuç alınamadı.

2020'li yıllar Türk dış politikasının Kıbrıs politikasına söylem değişikliği getirdi. Türkiye ve KKTC, çözümün artık federasyon temelinde değil, iki ayrı devlet temelinde olabileceğini savunuyordu. Bunun konjonktürel olarak Doğu Akdeniz'deki durum ve Türkiye'nin bölgede askeri açıdan daha iddialı yaklaşımı ile yakından ilişkisi vardı. Kıbrıs'taki siyasal değişiklik de uygun bir ortam sağladı. Zira Ankara ile ilişkileri oldukça gergin olan Akıncı'nın yerine, Türkiye ile ortak bir çizgi benimseyen Ersin Tatar 2020 yılında KKTC'nin yeni cumhurbaşkanı seçildi.

Bu söylem değişikliği Tatar tarafından Nisan 2021'de Cenevre'de olası resmi görüşmelere ortak bir zemin aramak amacıyla yapılan "gayri resmi" toplantıda da ortaya kondu. Tatar sunduğu altı maddelik öneride BM Genel Sekreteri Guterres'ten, "iki tarafın eşit uluslararası statüsünün ve egemen eşitliğinin güvence altına alındığı bir kararı kabul etmesi için" inisiyatif almasını bekliyordu.¹³² Tahmin edilebileceği üzere, AB, Yunanistan ve (Güney) Kıbrıs böylesi bir çözümü kabul etmedi. BM ise, resmi müzakereler için gerekli zemin olmadığını duyurarak bu girişimin de başarısız olduğunu ilan etti.

Kıbrıslı siyaset bilimci Sözen'e göre, eğer çözümün her iki toplumun da referandumla kabul edeceği nitelikte olması gerekiyorsa, birbirine zıt istekleri olan Türk ve Rum taraflarının asgari müşterek olarak buluşabileceği yer, her iki tarafın da pek istemediği iki bölge, iki toplumlu federasyon gibi görünmektedir.¹³³ Ancak, 2021'deki görüşmelerin de gösterdiği gibi bu tarz bir söylem günün koşullarında taraflara pek makul görünmemektedir. En son Temmuz 2023'te, BM Güvenlik Konseyi'nin siyasi eşitliğe sahip iki bölge, iki toplumlu bir federasyona dayalı kapsamlı ve adil bir çözüme ulaşmak için resmi müzakerelere geri dönülmesi çağrısına Türk Dışişleri Bakanlığı, "BM Güvenlik Konseyi'ni ve uluslararası toplumu, Kıbrıs Adası'nda iki ayrı halk ve iki ayrı devlet bulunduğu gerçeğini temel alarak, Kıbrıs Türk halkının özden gelen hakları olan egemen eşitliğini ve eşit uluslararası statüsünü tescil etmeye davet ediyor, bunun Kıbrıs meselesinin çözümüne yönelik herhangi bir yeni müzakere sürecinin başlangıcı için vazgeçilmez önkoşul olduğunun altını çiziyoruz" diyerek iki devletli çözüm konusunda ısrarcı olduğunu belirtmiştir.¹³⁴ Bu durum, çözümsüzlüğün artık bir norm olduğu Kıbrıs'ta, sonuç vermeyen müzakerelerin de bir süre donmuş halde kalacağını göstermektedir.

Mavi Vatan ve 2020 Doğu Akdeniz Krizi

Kıbrıs konusunda yaşanan söylem değişikliğinin ve çözümsüzlüğün, Doğu Akdeniz'de 2020'de yaşanacak krize eşlik etmesi tesadüf değildi. Krizi tetikleyen birkaç faktör vardı. Öncelikle, bölgede 2009'dan itibaren hidrokarbon rezervleri bulunmaya başlamıştı. Sırasıyla 2009 ve 2010'da İsrail'in münhasır ekonomik bölgesinde Tamar ve Leviathan, 2011'de Kıbrıs'ın güneyinde Afrodit, 2015'te ise Mısır'da Zohr doğalgaz sahaları keşfedildi.¹³⁵ Doğalgaz keşifleri,

bölgedeki deniz yetki alanları konusunu, yani aslında Türkiye'nin Yunanistan ve (Güney) Kıbrıs ile halihazırdaki sorunlarını daha da alevlendirdi. Örneğin, 2000'lerde (Güney) Kıbrıs 13 sondaj parseli belirlediğinde, Ankara bazı parsellerin Türkiye'nin kıta sahanlığında olduğunu belirterek protesto etmişti.¹³⁶

Ayrıca, (Güney) Kıbrıs bu dönemde deniz yetki alanlarını belirlemeye çalıştı. 2004'te tek taraflı olarak MEB ilan eden Rumlar, bu konuda çeşitli ikili anlaşmalar da yapmaya başladı. 2003'te Mısır ile deniz yetki alanları ile ilgili bir anlaşma yapan (Güney) Kıbrıs, bir diğer anlaşmayı da İsrail ile 2010'da imzalayacaktı. Buna karşılık Türkiye de benzer bir anlaşmayı KKTC ile 2011 yılında gerçekleştirecekti. Özersay'a göre bu, Ankara ve Lefkoşa için bir paradigma değişikliğine işaret ediyordu çünkü iki ülke bu şekilde (Güney) Kıbrıs'ı protesto etmenin ötesine geçip benzer bir hareket tarzıyla davranmaya başlamıştı.¹³⁷

Ancak 2010'larda Doğu Akdeniz'de bir hizalanma söz konusuydu ve bu, sadece enerji kaynaklarına ilişkin değildi. 2010'lu yıllarda Türkiye'nin hem Mısır hem de İsrail ile ilişkileri donmuş ve böylece her iki ülke de Doğu Akdeniz'de Yunanistan ve (Güney) Kıbrıs ile yakınlaşmıştı. ABD, İsrail, Yunanistan ve daha sonra da (Güney) Kıbrıs'ın 2010'lu yıllarda Akdeniz'de ortak tatbikat gerçekleştirmeye başlaması ve Yunanistan'ın İsrail ile silah ticareti konusunda kurduğu ilişkiler meselenin askeri boyutunu da gözler önüne seriyordu.¹³⁸ Tüm bunlar göz önünde tutulduğunda, 2010'lu yıllarda sadece KKTC değil, Türkiye de Doğu Akdeniz'de bir izolasyon içindeydi.

Diğer yandan ilişkilerin gerginleşmesinde ve 2020'deki krize giden yolda 2016 ve 2017 yılları önemli dönüm noktalarını oluşturdu. Bir taraftan, 2017'de Kıbrıs'a dair Crans-Montana sürecinin çökmesi, enerji konusunun işbirliğinden ziyade bir çatışma alanına doğru evrileceğini gösteriyordu. Zira Doğu Akdeniz diye tabir edilen bölge, içinde birçok problemi barındırıyordu ancak Kıbrıs meselesi bu sorunların en önemlilerinden biriydi. (Güney) Kıbrıs adanın bütününe temsil ettiğini iddia ediyordu fakat KKTC'nin varlığı –Türkiye dışında resmen tanıyan bir başka devlet olmasa dahi– bu iddiayı yanlışlıyordu. Ankara, Rumların tüm adayı temsil etmediğini vurguladığı gibi, Kıbrıslı Türklerin de enerji kaynaklarında payı olduğunun altını çiziyordu. Kısacası, Kıbrıs meselesinin deniz yetki alanlarının ve ayrıca doğal kaynakların paylaşımına doğrudan yansımaları bulunuyordu.

2016'daki dönüm noktası ise, Türkiye'nin iç siyasetinde gerçekleştirenlerin dış politikaya etkisine ilişkindi. 15 Temmuz darbe girişimi küresel ve bölgesel aktörlerle ilişkileri etkilediği gibi, siyasetteki dengeleri değiştirme suretiyle de dış politikaya etki etti. *Mavi Vatan* düşüncesinin ön plana çıkmasında değişen dengelerin rolü yadsınamazdı. Zira kavramı ilk kez Amiral Cem Gürdeniz 2006 yılında kullanmış ancak o dönemde Davutoğlu'nun “komşularla sıfır sorun” anlayışının gerisinde kalarak siyasi ve akademik çevrelerde ilgi görmemişti.¹³⁹ Hatta Gürdeniz gibi birçok “Avrasyacı” asker o dönem *Balyoz* davası ile donanmadan tasfiye edilmişti. Ancak 15 Temmuz darbe girişiminden sonra

bu askerler hem itibarlarını geri kazanmış hem de FETÖ ile mücadele kapsamında devlet içindeki etkinliklerini artırabilmişlerdi.¹⁴⁰ *Mavi Vatan* doktrini bu şekilde kendisine siyasi çevrelerde yer bulabilmiş ve Türkiye'nin denizlerdeki iddialı ve askeri güce dayalı politikalarının temelini oluşturmaya başlamıştı.¹⁴¹

Peki *Mavi Vatan* tam olarak ne anlama geliyordu? Kuşkusuz, doktrinin birçok veçhesi vardı ama her şeyden önce Türkiye'de de sıkça tartışılan *Sevilla Haritası*'nın ve Yunanistan ve (Güney) Kıbrıs'ın Doğu Akdeniz'deki iddialarının reddiydi.¹⁴² Söz konusu harita –hukuki bir geçerliliği olmasa da– Yunanistan'ın Ege ve Akdeniz'deki maksimalist tezlerini yansıtıyordu. Daha açık bir ifadeyle, Atina'nın savunduğu şekliyle her adaya büyüklüğü, nüfusu ve ekonomik hacmi ne olursa olsun benzer bir kıta sahanlığı– ve böylece münhasır ekonomik bölge –öngörüyordu. Böyle bir durumda, uzun kıyı şeridinde sahip olan Türkiye tamamen karaya “sıkıştıyordu.” *Mavi Vatan* doktrinine dayanarak oluşturulan haritalarda ise, bunun tam tersine adalara kara sularından fazla kıta sahanlığı verilmiyor ve münhasır ekonomik bölgeler de buna göre hesaplanıyordu. Bu kez de Yunan adaları Türk münhasır ekonomik bölgesiyle çevrelenmiş oluyordu – ki bu da Yunanistan'ın 1970'lerden beri adaların izole edilerek egemenliklerinin tartışmaya açılması korkusuyla örtüşüyordu.

Her iki ülke de birbirlerinin pozisyonunu uluslararası hukuka uygun olmakla suçluyordu. Atina 1982 BM Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin, adalara da anakara kadar kıta sahanlığı verdiğini söylüyordu. Sözleşmeye taraf olmayan Ankara ise, Yunanistan'ın örneğin Meis gibi Türkiye'ye çok yakın ve çok küçük bir adanın anakarayla aynı kıta sahanlığına sahip olduğu tezinin, uluslararası hukukun bu gibi konularda önemsedığı “hakkaniyet” ilkesiyle çeliştiğinin altını çiziyordu. Bu dönemde en çok kullanılan söylemlerden biri, *Türkiye'nin Antalya Körfezi'ne hapsolma* ihtimaliydi.¹⁴³ *Mavi Vatan* bu ihtimalden korunmanın bir yöntemi olarak ön plana çıkmıştı.

Mavi Vatan, aslında “Türkiye'nin denizcileşmesi” gibi sadece askeri değil sivil anlamlara da gelebilecek bir düşünceydi. Ancak 2016'dan sonra özellikle askeri tarafı ön plana çıkarıldı. Bu da Türk dış politikasının “askerileşmesi” temasına paraleldi. Bu bağlamda, MİLGEM gibi projeler de *Mavi Vatan* söylemini destekledi. Zaten, Türk dış politikasının sadece denizlerde değil, genel olarak askerileşmesinde, savunma sanayisinin gelişmesinin de önemli rolü olmuştu.¹⁴⁴ 2023'te suya inen “çok maksatlı amfibi hücum gemisi” TCG *Anadolul*'nun *Mavi Vatan* nöbetine başladığı¹⁴⁵ şeklinde yazılan haberler de, bu iç içe geçmişliği vurguluyordu.

2019, doktrin için önemli bir dönüm noktası oldu. Bir taraftan, *Mavi Vatan* Cumhuriyet tarihinde ilk kez Karadeniz, Ege ve Akdeniz'de eşzamanlı yapılan bir deniz tatbikatına ismini verdi. Diğer taraftan, Türkiye ve Libya'da UMH deniz yetki alanlarını sınırlayan bir mutabakat muhtırası imzaladı. Anlaşmanın ardındaki ismin, Amiral Cihat Yaycı olduğu söyleniyordu ki kendisi, 2011'de yazdığı bir makalede Libya'nın Türkiye ile bir anlaşma imzalamasının

kendileri açısından daha kârlı olduğunu savunmuştu.¹⁴⁶ Hem bu makaledekine hem de *Mavi Vatan* haritasındaki duruşa paralel bir biçimde, yani adalara karasuları kadar yetki alanı verilerek oluşturulan bu anlaşma, tahmin edilebileceği gibi hem Yunanistan hem de (Güney) Kıbrıs'ın tepkisini çekti. Yunanistan anlaşmanın uluslararası hukuka uygun olmadığını ve yok hükmünde olduğunu belirtirken, (Güney) Kıbrıs egemenlik haklarının ihlal edildiği gerekçesiyle Uluslararası Adalet Divanı'na başvuracağını vurguladı.¹⁴⁷ Libya ile yapılan anlaşma, ABD, Rusya ve AB tarafından eleştirildi.

Anlaşmanın tepki çekmesinin bir sebebi de Doğu Akdeniz gazını Avrupa'ya taşıyacak olan Doğu Akdeniz Boru Hattı projesinin güzergâhıyla örtüşmesiydi. 2018 yılında, Mısır'ın inisiyatifi ve Yunanistan ile (Güney) Kıbrıs'ın katılımıyla bölgedeki enerji kaynakları konusunda yapılacak işbirliğini kurumsallaştırmak adına Doğu Akdeniz Gaz Forumu'nun temelleri atılmıştı. Forum 2020'de resmen kurulacak ve Mısır, (Güney) Kıbrıs, Yunanistan, İsrail, Ürdün, Filistin, Fransa, İtalya üye ülkeler olurken, AB, ABD ve Dünya Bankası da gözlemci statüsünde olacaktı. Türkiye'yi dışlayan bu forum için çıkarılacak doğalgazın Avrupa'ya ne şekilde taşınacağı önemli bir soru işaretiydi. Seçeneklerden biri, Doğu Akdeniz Boru Hattı'ydı ve doğalgazı Kıbrıs, Girit, Yunan anakarası üzerinden Avrupa'ya taşımayı hedefliyordu. Rus doğalgazına bağımlı AB, boru hattını teknik ve mali zorluklarına rağmen "ortak çıkar" projesi olarak kabul etmişti.¹⁴⁸ Boru hattı projesinin anlaşması Ocak 2020'de, Türkiye-Libya anlaşmasının imzalanmasından kısa bir süre sonra, Yunanistan, (Güney) Kıbrıs ve İsrail tarafından imzalandı.

Tüm bu gelişmeler yaşanırken Ankara "sahada" da aktifti. Fakat Doğu Akdeniz'deki krizi tırmandıran tek şey, kıyıdaş ülkelerin bölgeye sondaj gemileri göndermesi değildi. Bir taraftan AB, 2019'da TPAO yetkililerine yönelik alınan yaptırım kararını Şubat 2020'de onaylayarak, pozisyonunu gösterdi. Türkiye buna karşı yaptığı açıklamada, AB'yi Yunan/Rum maksimalist iddialarını dikte etmeye çalışmakla suçlayarak, bu durumun Kıbrıs Türklerinin haklarını koruma gayesini güçlendireceğini vurguladı.¹⁴⁹ Diğer taraftan, Haziran 2020'de Türkiye, Fransa ile sürekli tırmanan bir kriz yaşadı. Krizin temelinde aslında iki ülkenin Libya'da farklı tarafları desteklemeleri yatıyordu. Fransa'nın Türk donanmasının refakat ettiği bir gemiyi Libya'ya silah taşıdığı iddiasıyla aramak istemesi, sonrasında Türk gemilerinin Fransız gemisine radar kilidi atması üzerine NATO, konuyla ilgili soruşturma başlatmıştı. Fransa'nın Doğu Akdeniz krizinde hararetle Yunanistan ve (Güney) Kıbrıs'ı desteklemesi ve krizin tırmandığı yaz aylarında bölgede ortak tatbikat gerçekleştirmesinin böyle çok katmanlı bazı sebepleri bulunuyordu.

Temmuz 2021'de Türkiye'nin, *Oruç Reis*'i sismik araştırma için Meis'in güneyi ve doğusuna gönderme kararı bir krize dönüştü. Hem Türkiye hem de Yunanistan savaş gemilerini bölgeye gönderdi. Özellikle Almanya'nın araya girmesiyle, Atina-Ankara arasında bir süredir donan istikşafı görüşmele-

rin yeniden başlamasına karar verildi ve *Oruç Reis* iyi niyet göstergesi olarak Antalya'ya geri döndü.¹⁵⁰ Fakat tam da bu dönemde, Atina-Kahire arasında deniz yetki alanlarının paylaşımına dair bir anlaşmanın imzalanması, yatışmış görünen krizi yeniden tırmandırdı. Bu anlaşmanın bir başka önemi, birden tüm Doğu Akdeniz'de kilit bir noktaya dönüşen Meis konusunun belirsiz bırakılmasıydı. Bu da Mısır'ın Türkiye ile kanalları açık tutma girişimi olarak değerlendirilmişti. Ağustos ayı bölgede oldukça gergin geçti. Öyle ki, Türkiye ve Yunanistan donanmalarına ait iki gemi *Kemal Reis* ve *Limnos* birbirine çarptı. Dünya kamuoyu, Doğu Akdeniz'deki Türk-Yunan gerginliğinin bir sıcak çatışmaya dönüşüp dönüşmeyeceğini tartışıyordu.

Türk dış politikasındaki bir başka tartışma konusuysa aynı dönemde Ege'deki adaların askerden arındırılmış statüsü oldu. Doğu Akdeniz'de gerginliğin artması üzerine, Yunan medyasında bir de Meis'e gönderilen askerlerin fotoğraflarının çıkması, Türkiye'de siyaset ve kamuoyunda bu konuyu gündeme getirdi.¹⁵¹ Böylece, Doğu Akdeniz'deki enerji kaynakları ve deniz yetki alanlarına dair tartışma, aynı zamanda Ege Adaları'nın statüsüne dair bir sorgulamaya dönüştü. Ankara, konuyu bir adım ileri götürerek 2021 ve 2022'de BM'ye çeşitli mektuplar yazdı. Bu mektuplarda çoğunlukla, barış anlaşmalarının bir bütün olarak değerlendirilmesi gerektiği ve bu sebeple de toprak rejimi ile silahsızlanma konusunun birbirine bağlı olduğu belirtiliyordu.¹⁵² Bunun anlamı adaların egemenliğinin, Yunanistan'ın silahtan arındırma koşulunu yerine getirmemesi sebebiyle tartışılabileceğiydi. Atina bu yaklaşımı uluslararası mecralarda, Ankara'nın tehditkâr ve genişlemeci tutumunun bir tezahürü olarak gösterme iddiasında oldu. 2016'dan sonra adalar meselesi Türkiye'de iç kamuoyunun meselesi olarak da sürekli tartışıldı. Gelecek yıllarda da tartışılmaya devam edecek gibi görünmektedir.

2020'deki Doğu Akdeniz kriziye, sonbahar aylarında sönümlendi. Alman Şansölye Merkel'in oynadığı yatıştırıcı rol önemliydi. Bu şekilde önceden kararlaştırıldığı gibi Atina ve Ankara arasında 2016 yılında kesilmiş istikşaf görüşmeler 2021'in başında yeniden başlayacaktı. Tahmin edilebileceği gibi, iki ülke arasındaki gerginlik 2020 sonrasında da sona ermedi, ancak 2020 yazındaki kadar tırmanmadı. Kriz bu şekilde yönetilebilir hale sokulmuştu.

Fakat bu krizin Türk dış politikası açısından tek sonucu, Türk-Yunan ilişkilerine dair değildi. Her şeyden önce Ankara, bu krizde, Doğu Akdeniz'de yalnızlaşmış olduğunu gördü. Bir taraftan bölge devletleri diğer yandan ABD gibi küresel aktörler çoğunlukla Yunanistan'a destek verdi. Washington'ın tutumu yeni değil, bir sürecin sonucuydu. Türkiye ile ilişkilerindeki istikrarsızlık sebebiyle ABD, liman ve askeri üslere yatırım yaparak Yunanistan ile daha geniş güvenlik bağları kurmuş ve Atina'yı bölgesel güvenlikte daha fazla rol oynaması için teşvik etmişti.¹⁵³ Kriz sırasında da yapılan açıklamalar bu sürecin ulaştığı noktayı gösteriyordu. Fakat ABD'nin Ocak 2022'de Doğu Akdeniz Boru Hattı projesinden desteğini çektiğine dair basında çıkan haberler,

Ukrayna Savaşı'ndan sonra Washington'ın bir denge çabasına girdiği şeklinde yorumlanacaktı.¹⁵⁴ Bu da Doğu Akdeniz'deki durumun çok katmanlı yapısını vurguluyordu. Ankara'nın 2020'den itibaren İsrail, Mısır gibi ülkelerle “normalleşme” çabasına girmesi de bölgedeki yapısal faktörlerin değişmesi kadar Doğu Akdeniz'deki yalnızlığı kırma hedefiyle de ilişkiliydi.

Doğu Akdeniz krizi tekrarlayabilir mi? Özellikle 2022'de Türkiye ve Libya'nın henüz içeriği tam olarak belli olmayan bir hidrokarbon anlaşması yapması ve buna gelen tepkiler akıllara yeni bir krizin kapıda olup olmadığı sorunu getirdi. 2023 yılı itibarıyla 2020'dekine benzer bir gerilimin emareleri ortada olmamakla birlikte, “Doğu Akdeniz” meselesinin temelinde sadece enerji konusunun değil, Ege'deki Türk-Yunan ihtilafının da olduğu düşünüldüğünde, bahsi geçen coğrafyanın kriz üretmeye teşne olduğu aşîkârdır.

Dış Politikada Karar Alma ve Uygulama: Kişiler ve Kurumlar

Cumhurbaşkanlığının Hâkimiyeti: Sistem Değişikliğinin Dış Politika Yapımına Etkisi

Bu dönemde dış politika yapımında en etkin –hatta tek hâkim– kişi Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan oldu. 2010'lu yıllarda yaşanan iki önemli gelişme, bu durumda önemli pay sahibiydi. Bunlardan biri, FETÖ meselesinin giderek akut bir hal alması ve sonunda 15 Temmuz darbe girişimine giden süreçti. Bu durum hem devlet hem de AKP içinde önemli değişiklikleri beraberinde getirdi. Balcı'ya göre süreç, “Erdoğan'ı dış politika üretiminin merkezine taşımakla kalmadı, onu aynı zamanda dış politik pratikleri normalleştiren aktör ve bu pratiklerin temel referans noktası haline de getirdi.”¹⁵⁵ 2013'ten 2016'ya kadar –ve daha sonrasında– birçok önemli isim partiden ayrıldı ya da tasfiye oldu. Türk dış politikasının oluşturulması konusunda en etkin isimlerden biri olan Davutoğlu da 2014'te getirildiği başbakanlık görevinden 2016 yılında “istifa” etti. Bu tür gelişmeler, kişisel bazda düşünüldüğünde, dış politika yapımı alanında Erdoğan'a etki edecek kişilerin de geri çekilmesi anlamına geliyordu. Türkiye'nin bu dönemde yaşadığı gelişmeler, Türk dış politikasının yapımında cumhurbaşkanını rakipsiz bırakmıştı.

Dış politika yapımında gerçekleşen “kişiselleştirme” kurumsal altyapısına sistem değişikliğiyle kavuştu.¹⁵⁶ Bu, dış politika yapımını etkileyen ikinci önemli gelişmeydi: cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçiş. 2017'de referandumla kabul edilen ve 2018'de yürürlüğe giren sistem, parlamenter sistemden farklı olarak, yürütme gücünü yasamanın içinden çıkarmamaktadır. Parlamenter sistemde, yürütme yetkisi cumhurbaşkanı ve yasamanın içinden çıkan Bakanlar Kurulu'na aittken, cumhurbaşkanlığı sisteminde doğrudan cumhurbaşkanına aittir. Bir başka ifadeyle, dış politika süreçleri ve buna bağlı kurum ve kişiler de

artık cumhurbaşkanının sorumluluğu altındadır. Dışışleri Bakanı'nın atanması ya da görevden alınması böyle bir örnektir. Aynı şekilde, 1 Numaralı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'nde Dışışleri Bakanlığı *cumhurbaşkanının* tayin ettiğı politikayı uygulamakla yükümlüdür ve yabancı devletler ya da uluslararası kuruluşlar nezdinde temsil ettiğı makam *cumhurbaşkanlığıdır*.¹⁵⁷ Kısacası, Cumhurbaşkanı Erdoğan hem kişisel hem de kurumsal olarak dış politika yapımında tek sorumludur.

Özcan'a göre, 2017'deki değışim aslında bir anlamda cumhurbaşkanlığının yeniden belirleyici bir konuma gelmesiyle tek parti dönemine benzeyen bir yapı tesis etmiş, ordu ve dışışleri bakanlığı dış politika yapımında geri çekilmiştir.¹⁵⁸ Bu yapılanma içerisinde, yine cumhurbaşkanlığına bağılı olarak farklı kurum ve kişiler ise ön plana çıkmıştır. Kuşkusuz, bu konuda en önemli yapı, Güvenlik ve Dış Politikalar Kurulu olmuştur. 1 Numaralı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile oluşturulan politika kurullarından biri olan bu kurulun, dış politika önerisi oluşturma, bölgesel sorunlara çözüm önerisi getirme, dünyadaki gelişmeleri raporlama, güvenlik ortamını analiz etme ve Türkiye'nin güvenliğine dair öneriler getirme, ülkenin göç stratejisini oluşturma gibi önemli görevleri bulunmaktadır.¹⁵⁹ İkinci etkin kurum ise, 2018'de kurulan Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı'dır. Başkanlık, kendi internet sitesinde, hedefini "Türkiye markasını güçlendirmek" olarak ortaya koymuş, kısacası uluslararası alanda Türkiye'nin iletişimi, bir başka deyişle Türk dış politikasının kamu diplomasisini yükümlenmiştir.¹⁶⁰

Yine bu dönemde, dış politikada Milli İstihbarat Teşkilatı'nın (MİT) etkinliğinin arttığı söylenebilir. 2017'de yapılan değışikliklerle birlikte cumhurbaşkanlığına bağlanan MİT'in 2010'dan 2023'e dek müsteşarlığını yapan Hakan Fidan'ın özellikle bölgesel politikalarda gizli diplomasi yürüttüğü bilinmektedir.¹⁶¹ Zaten 2023 yılında gerçekleştirilen seçimlerden sonra, 2015'ten beri dışışleri bakanlığı görevini icra eden Mevlüt Çavuşoğlu'nun yerine getirilmiştir. Bu atama, kendisinin dış politikanın oluşturulması ve icrasında önemli roller oynamış olduğuna –ve tabii ki oynayacağına– işaret etmektedir.

Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın 2014'ten itibaren büyükelçi sıfatıyla sözcülüğünü ve aynı zamanda dış politika danışmanlığını üstlenmiş olan İbrahim Kalın'ın da uzun yıllardır dış politika yapımında etkin olduğu ve hatta görevinin ABD ve Rusya devlet başkanlarının ulusal güvenlik danışmanlarına benzer olduğu vurgulanmaktadır.¹⁶² Hatta Arap İsyanları sonrasında Davutoğlu'nun "komşularla sıfır sorun" politikasının işlemediğı ve Türkiye'nin bölgede yalnızlaştığı görüldüğünde, Kalın Türk dış politikası için "değerli yalnızlık" kavramsallaştırmasını ortaya koyan isim olmuştur. Kalın'ın 2023 seçimlerinden sonra Fidan'ın yerine MİT müsteşarı olmasının iki önemi bulunmaktadır. Birincisi, kurumun dış politikada etkinliğinin devam edeceğine işaret etmektedir. İkincisi, kurumların lider kadrosunda yapılan değışiklikler küçük bir grup içinde gerçekleşmektedir. Bu durum, dış politika yapımı ve icrasında cumhurbaşkanının yakın siyasi çevresindeki bir grubun çarpıcı bir etkinlik kazandığının göstergesidir.

2011 Sonrasında Hariciye: Dışışleri Bakanlığı'nın İşlevi ve Yapısı

Dış politika süreçlerinin özellikle 2010'ların ikinci yarısında değişen dengeler ve hükümet sistemiyle birlikte cumhurbaşkanının hâkimiyeti altında olması, dış ilişkilerin geleneksel kurumu Hariciye'ye nasıl bir etki yapmıştır sorusu önemli olmakla birlikte, bu kitabın yazıldığı dönemde cevaplanması zor görünmektedir. Zira bu kitabın hariciyeye ilişkin bölümleri yazılırken yararlanılan kaynaklar çoğunlukla bu döneme ulaşmadan sona ermektedir. Kısacası, yapılacak yeni araştırmalara ihtiyaç vardır. Bunun altını çizmekle beraber, yine de birkaç genel yorum yapılabilir.

Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminin, özellikle oluşturulan Güvenlik ve Dış Politika Kurulu gibi mekanizmalar göz önünde tutulduğunda, Dışışleri Bakanlığı'nın dış politika süreçlerindeki yerini geri plana attığı söylenebilir. 1 Numaralı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'nde Güvenlik ve Dış Politika Kurulu gibi organların görevleri, Dışışleri Bakanlığı'nın görevleriyle örtüşmekte ve dahası dış politika yapım ve yönetim süreçlerinin çoğunlukla cumhurbaşkanlığı içinde küçük bir grupla idare edildiği bilinmektedir.¹⁶³

Bu konuda bir örnek vermek gerekirse, Doğu Akdeniz'in Türk dış politikasında önceliklendirilmeye başlandığı dönemde, Cumhurbaşkanlığı'na bağlı olarak başında cumhurbaşkanı yardımcısının olduğu bir "Kıbrıs İşleri Koordinatörlüğü" oluşturulmuştu. Bu koordinatörlüğün görevi temel olarak "ekonomik, mali ve teknik yardımların" planlaması olarak belirtilse dahi "kamu kurum ve kuruluşlarınca KKTC ile yürütülecek her türlü konuya ilişkin iş ve işlemlerde, Kıbrıs İşleri Koordinatörlüğü ile görüş alışverişi yapılarak gerekli mutabakat sağlandıktan sonra uygulamaya geçilmesi konusunda gereken hassasiyet gösterilecek" denilmekteydi.¹⁶⁴ Dışışleri Bakanlığı'nın bu kategoriye girip girmediği ise, yorumdan yoruma değişmektedir.

Ezcümle, cumhurbaşkanlığının dış politika yapımı ve yönetimi konusundaki hâkimiyeti Dışışleri'nin bu konudaki rolünü geri plana atmış görünmektedir. Ayrıca araştırılması gereken başka bir konu, takip edilen hareket tarzının bakanlığın geleneksel kanadınca ne ölçüde benimsendiğidir. Doğu Akdeniz örneğinden devam edildiğinde, bu konuda tarihsel olarak silahlı kuvvetlerle tamamen aynı düşünmemiş kurumun, örneğin öncelikle silahlı kuvvetler tarafından formüle edilmiş *Mavi Vatan* doktrini hakkındaki düşünceleri merak konusu olmakla birlikte, eldeki bilgiler ışığında net bir yargıya varmak kolay değildir.

Hariciye'nin kurum olarak geri planda kalmasına ek olarak, bu döneme özgü yapısal bazı hususlara da değinmek gerekmektedir. Hemen her dönem olduğu gibi bakanlık da "zamanın ruhunu" yansıtan bazı yapısal değişiklikler geçirdi. Örneğin, bakanlığın 2016'da Gaziantep'te, 2019'da Hatay'da temsilcilik açması, Türk dış politikasının bu dönemdeki en önemli meselesi Suriye ve buna bağlı olarak sayısı milyonları aşan sığınmacılar konusuyla yakından ilişkiliydi. Benzer bir biçimde, 2011 yılında kurulan AB Bakanlığı'nın 2018'de

kapatılması ve Dışişleri Bakanlığı'nın bünyesinde AB Başkanlığı olarak yeniden yapılandırılması da bakanlık bünyesindeki organizasyonel değişikliği gösterdiği kadar AB sürecinin önemini yitirdiğine işaret ediyordu.

Bu organizasyonel değişiklikler dışında özellikle personele dair bazı gelişmeler önemliydi. 15 Temmuz darbe girişimi, her devlet kurumunda olduğu gibi, Dışişleri Bakanlığı'nda da FETÖ iltisaklı çok sayıda kişinin tasfiyesini beraberinde getirdi. Kaç kişinin ihraç edildiğiyle ilgili mecliste verilen bir soru önergesini yanıtlayan dönemin bakanı Mevlüt Çavuşoğlu, 15 Temmuz sonrası ilan edilen OHAL sürecinde 662 dışişleri personelinin kamu görevinden çıkarıldığını, bu sayının 507'sinin ise kariyer memuru olduğunu belirtmişti.¹⁶⁵ 2021 yılında bakanlıkta 1932 kariyer memurunun çalıştığı düşünülürken, bu sayının ciddiyeti daha iyi kavranılmaktadır. Emekli bir diplomatın, bu döneme dair kaleme aldığı bir yazıda, “2016'nın sonlarında bir baktık, bakanlıkta neredeyse bir genç memura üç daire başkanı düşüyor”¹⁶⁶ sözü de bu ciddi duruma ve özellikle de sonradan alınmış genç jenerasyonun FETÖ bağlantısına vurgu yapmaktadır. Son dönemde yapılan bir araştırma, FETÖ'nün kurum içindeki yapılanmasının 15 Temmuz sürecinde açığa çıkmasının –ve ayrıca özellikle büyükelçi düzeyinde artan siyasi atamaların– bakanlık içinde güven sorunu ve departmanlar arasında bir iletişimsizlik oluşturduğuna da işaret etmektedir.¹⁶⁷

Dış Politikada Askerileşmenin İktisadi Temelleri: 2011'den Sonra Türk Dış Politikasının Politik Ekonomisi

2000'li yıllarda Türk dış politikası çoğunlukla yumuşak güç üzerinden incelenmekte, ticaret ve iktisadi ilişkiler de bu literatürde önemli rol oynamaktaydı. 2011 yılından sonra dış politikayı yansıtsa, bu bölümün de askerileşme olarak kavramsallaştırdığı sert güç unsurları oldu. Türkiye, iddialı –hatta daha doğru bir ifadeyle zorlayıcı– bir dış politika takip etti. 2000'li yıllarda Türkiye, büyüyen ve gelişen ekonomisiyle deyim yerindeyse bir “ticaret devleti”ne dönüşmüştü. Bu dönemde ise özellikle 2018'den sonraki süreçte ekonomik krizle uğraşacak ve bu kriz giderek genişleyecekti.

Tüm bu dinamikler içerisinde Türkiye'nin dış politikasının politik ekonomi perspektifi neydi? Bu soruya birbiriyle bağlı üç husus üzerinden cevap verilebilir. Birincisi, değişen dünya düzeni, daha açık bir ifadeyle “Batı sonrası” düzenin yükselişi ve bu düzende Türk dış politikasının çoğunlukla “stratejik otonomi” olarak adlandırılan konumlanma çabasıydı. Bu konumlanma çabası Ankara'nın Batı'dan uzaklaşıp –hatta Batı ile krizler yaşayıp– BRICS ülkelerinden özellikle Rusya ve Çin'e doğru meyletmesini de beraberinde getirdi. Türkiye'nin ticaret ve yatırım konularında halen en önemli partnerleri Batı ülkeleri olsa da son on yıllık süreçte bu alanlarda Batı dışı ülkelerle olan ilişkisi giderek gelişti.¹⁶⁸ Rusya konusu önceki sayfalarda ele alındığı için bu altbaşlıkta özellikle Çin örneği üzerinde durulacaktır.

Soğuk Savaş sonrasında Türkiye-Çin ilişkileri, halihazırda çoğunlukla ticaret ve yatırıma dayanıyordu. 2008'deki küresel kriz Batı merkezli dünya düzeninin sorgulanmasında önemli bir eşik olduğu gibi Türkiye gibi altyapı ve inşaat yatırımları yapan ülkeler için ucuz kredi olanağını azalttı. 2010'larda yavaşlayan ekonomisi için alternatif ortaklar arayan Türkiye, Çin'in dünyada azalan talebi –ve aynı zamanda küresel gücünü de– artıracak Kuşak-Yol Projesi'ni bir fırsat olarak gördü.¹⁶⁹ Proje kısaca, kara ve denizden altyapı yatırımları ile ticaret, enerji gibi alanlarda Çin'den –Orta Asya, Güney Asya, Afrika ve Ortadoğu'yu da içerecek şekilde– Avrupa'ya kadar ulaşan bir entegrasyon modeli kurguluyordu. Ankara'nın da tarihi İpek Yolu'nu canlandırmak için oluşturduğu bir proje vardı: *Orta Koridor*. Proje, Çin'i Orta Asya ve Hazar üzerinden Türkiye'ye, Türkiye'den de Avrupa'ya bağlamayı, böylece ticareti, iktisadi ve siyasi ilişkileri geliştirmeyi hedefliyordu.¹⁷⁰ Bu bağlamda iki proje birbirine paralel görülerek 2015'teki G-20 Zirvesi'nde Türkiye ile Çin'in imzaladığı bir mutabakat muhtırası ile uyumlulaştırıldı. Ankara'nın temel hedefi Çin'in Türkiye'deki altyapı-ulaşım projelerine destek sağlamasıydı. Türkiye bu anlayışla Çin'in önderliğinde kurulan Asya Altyapı Yatırım Bankası'nın da üyesi oldu. Türkiye'nin Kuşak-Yol projesine dahil edilmesinden sonra, Çin'in Türkiye'ye yaptığı doğrudan yatırımlarda önemli bir artış oldu. Bu artış Ankara için değiştirilen hükümet sisteminin meşruiyetini sağlamak açısından da önemliydi, zira seçmene cumhurbaşkanlığı sisteminin siyasetten ekonomiye birçok alanda daha etkin olacağı sözü verilmişti ancak tam da bu sistemin uygulanmaya başladığı 2018 yılında Türkiye bir döviz krizi yaşamıştı.¹⁷¹ Bu açıdan bakınca bu dönemde –ve sonrasında– Türkiye'nin Çin bankaları ile çeşitli kredi anlaşmaları yapması da sürpriz olmadı.

Döviz krizinde Türk ekonomisinin yapısal sorunlarına ek olarak Ankara'nın Washington ile yaşadığı gerilimin de payı vardı. Aslında Ankara'nın Batı dünyasıyla yaşadığı kriz 15 Temmuz 2016'dan sonra kendisini göstermişti. 15 Temmuz devlet içinde siyaseten Avrasyacı bakış açısını güçlendirmiş, Türkiye'nin Çin ile genelde ekonomik düzlemde ilerleyen ilişkilerine ideolojik ve jeostratejik bir katman da eklemişti.¹⁷² Yani hem iktisadi perspektiften hem de “Batı sonrası dünya düzeni” çerçevesinde Çin, Türkiye için önemli bir konuma gelmişti. Fakat, Çin ile kurulan iktisadi ilişkiler oldukça asimetrik ve bu sebeple Türkiye'nin Çin'e karşı siyasi duruşunu etkiliyordu. Birçok araştırmacı Ankara'nın Uygurlar konusunda Pekin'in uygulamalarına karşı sessiz kalışını, hem söz konusu asimetrik ekonomik ilişkiler hem de küresel bağlamda yeni bir konumlanma çabası çerçevesinde yorumlamaktadır.¹⁷³

Bu dönemde Türkiye'nin Batı dışı ülkelerle kurduğu ilişkilerde Körfez de önemli bir hale geldi. Bu noktada, Katar ile ilişkiler Körfez'de 2017'de ortaya çıkacak kriz bağlamında da düşünüldüğünde özellikle dikkat çekiyordu. Arap İsyanları sırasında Mısır ve Suriye'de Müslüman Kardeşler yanlısı grupları destekleyen iki ülke arasında stratejik bir hizalanma oluşmuştu. Bu hizalanma ay-

rica, Katar'la ortak tatbikat yapılması ve Türkiye'nin Katar'da üs kurması gibi askeri gelişmelerle de desteklendi. Bu süreçte, Doha-Ankara arasındaki iktisadi ilişkiler önemli ölçüde gelişti. Türkiye, 2017'de patlak veren Körfez Krizi'nde Katar'ı destekledi. Askeri üsse 3 bin asker gönderildi, önemli sayıda zırhlı aracın satılması için anlaşmalar yapıldı ve uygulanan ambargonun etkilerini rahatlatmak için gıda malzemesi gönderildi.¹⁷⁴ 2018'den sonra Türkiye'nin yaşadığı ekonomik kriz sürecinde ise Katar özellikle yatırım konusunda ön plana çıktı. Borsa-İstanbul'dan aldığı hisseler, Tank-Palet Fabrikası'nın Katar ortaklı BMC'ye devredilmesi ve Katar emirinin annesinin Kanal İstanbul projesinin güzergâhından toprak satın alması gibi gelişmeler Türk kamuoyunda hararetle şekilde tartışıldı. Sonuç olarak, ticaret istatistiklerinde çok da önemli bir yere sahip olmayan Katar, Türkiye'ye yapılan yatırımlarda bu süreçte ikinci sıraya yükseldi.¹⁷⁵ Türkiye'nin gelecek dönemde Katar ile iktisadi-siyasi ilişkilerinin benzer bir biçimde devam edeceği beklenmektedir. Ek olarak, 2021 yılında Körfez Krizi'nin sona ermesi, Türkiye'nin dış politikasında yaptığı revizyon ve Türk ekonomisinde yaşanan kriz durumu sebebiyle iktisadi ilişkilerin Katar'la sınırlı kalmayıp Körfez'e genişlemesi beklenebilir. Türkiye'de Mayıs 2023 seçimlerinden sonra Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Suudi Arabistan, Katar ve BAE'ni içeren Körfez turuna çıkarken, "Bu ziyaretlerin yatırım ve finans boyutu var, bu üç ülkenin Türkiye'ye ciddi bir yatırım imkânı olacak" demesi de bunu kanıtlar niteliktedir.

Türk dış politikasının, küresel siyasette stratejik otonomi ararken, özellikle bölgesel politikalarda sert gücü ön plana alarak "zorlayıcı" bir davranış biçimini benimsemesinin politik ekonomik çerçevesini etkileyen ikinci faktör iç siyasetti. Kutlay ve Öniş'in de belirttiği gibi, iktidar dış politikayı yönlendirirken halkın ilgisinin içte ve siyasi alanda yaşanan problemlerden, dış politika meselelerine kaymasını tercih etti.¹⁷⁶ Bir taraftan ABD ile ilişkilerde yaşandığı gibi tüm iktisadi sorunları "dış mıhraklara" bağlamak, diğer yandan Türkiye'nin maddi kapasitesinin üzerinde bir askeri dış politika takip etmek bu anlayışın bir sonucuydu. Ancak, yoğunluğu giderek artan dış politika aktivizmi ekonomik sorunların ağırlaşmasına da neden olmuştu.¹⁷⁷ Bu, aslında kısır döngü yaratmaya teşne bir durumdu.

Son olarak, Türk dış politikasının askerileşmesini politik-ekonomik temelle ilişkilendirebilecek üçüncü faktör savunma sanayisinin gelişimiydi.¹⁷⁸ Son on yılda bu alanda yapılan yatırımların birkaç sonucu vardı. Birincisi, savunma sanayisinin varlığı askeri politikaları haklı çıkarıyordu. İkincisi, özellikle Batı tarafından uygulanabilecek silah ambargolarına karşı Türkiye'nin elini –belirli bir ölçüde– kuvvetlendirmişti. Bu göreceli güç, Ankara'nın kendisini dünya düzeninde yeniden konumlandırma isteğine katkı sağlıyordu. Üçüncüsü ise, Türkiye'nin askeri harekâtlardaki varlığı ve başarısı savunma sanayisinin ürettiği silahlar için de bir reklam ve pazarlama aracı oluyordu ki bu hem ihracatı artırıyor hem de ihracatın gerçekleştirildiği ülkelerle ilişkileri geliştiriyordu.¹⁷⁹

İstatistiklere göre savunma sanayisi, 2021 yılında 3,2 milyar dolar, 2022’de ise 4,3 milyar dolarlık ihracat yapmıştı.¹⁸⁰ İhracatın yapıldığı başlıca ülkeler ise Katar, Birleşik Arap Emirlikleri, Filipinler, Polonya, Ruanda, Hindistan, Burkina Faso ve Azerbaycan’dı. Bu artışın devamının sektörün gelişmesini berabere getireceği gibi, savunma sanayisinin dış politikadaki etkisini artıracığını iddia etmek de yanlış olmayacaktır.

Otoriterleşme Tartışmaları: 2011 Sonrasında Türkiye Algısı

2000’li yıllarda, dünya kamuoyunun üzerinde hemfikir olduğu konu “Türkiye modeli”ydi. Bu anlatı, Türkiye’yi ekonomisi gelişen ve AB yolunda demokratikleşen bir ülke olarak ortaya koyuyordu. Bu sebeple, 2011’de Arap İsyanları başladığında Türkiye, Avrupa çabası duraklama devrine girse dahi, Ortadoğu ve Kuzey Afrika coğrafyasına bir rol model olarak sunulmuştu. Türkiye’ye ilişkin özellikle Batı medyasında daha çok vurgulanan olumlu özellikler, 2013 yılında özellikle Gezi Parkı protestoları sırasında farklı bir yöne doğru gitmeye başladı. Bu noktadan sonra Türkiye, hem siyasal hem de küresel gelişmelere paralel bir biçimde, otoriterleşme bağlamında tartışılmaya başlandı. Ayrıca, Batı basınında Osmanlı geçmişine yapılan referansların sayısında da artış oldu.

Özellikle Avrupa Birliği’nde yapılan bazı araştırmalar da hem Türkiye ve AB arasında düzensiz göç meselesi hariç “donan” ilişkileri hem de kamuoyunun bakış açısını göstermesi bakımından önemli sonuçlara sahipti. 2018’de yayınlanan bir kamuoyu araştırmasına göre, Türkiye’nin AB üyeliğine destek 1996’da yüzde 36, 2010’da yüzde 31 ve 2016’da yüzde 7’ydi.¹⁸¹ Bu bir taraftan, desteğin zaten her dönemde düşük olduğunu gösteriyordu. Fakat diğer taraftan genelde sol-sosyal demokratlardan gelen olumlu bakışın da azaldığı ortadaydı. Bunun temel sebeplerinden biri demokratik sorunlar olarak gösteriliyordu. Araştırmaya göre bu, Türkiye konusundaki düşünceleri kimlik gibi AB kamuoyunu bölen meselelerden bir anlamda uzaklaştırarak, aslında bir kamuoyu bütünlüğü sağlamıştı.

Diğer yandan, 2010’larda Ortadoğu coğrafyasında Türkiye’ye bakış açısı için genelleştirme yapmak daha zordu. *Arab Barometer* tarafından gerçekleştirilen bir araştırmada, Arap coğrafyasındaki Türkiye algısı –ve Türkiye ile daha güçlü ilişkiler kurma isteği– yerel koşullara göre değişiyordu. Örneğin, Türkiye’nin 2013’ten sonra ilişkilerini dondurduğu Mısır’da Türkiye ile daha güçlü –ekonomik– ilişkiler kurma isteği düşmüşken, Filistinliler Türkiye ile güvenlik bağlamında daha fazla işbirliği yapma arzusunu en çok taşıyan halktı.¹⁸² Sonuçlar, Türkiye’nin politikalarıyla doğrudan ilişkiliydi.

Benzer bir durum, özellikle Katar konusunda yaşanan Körfez Krizi’nden sonra ilişkilerin bozulduğu Suudi Arabistan ve BAE’de birkaç yıl sürecek “Os-

manlı/Türk karşıtı” propagandada da görülebilirdi. Bu iki ülkenin Türkiye’nin imajına dair ön plana koymaya çalıştıkları konu genellikle Osmanlı geçmişıydı. Bu geçmiş ise salt tarihsel saiklerle değil, aynı zamanda Türkiye’nin Ortadoğu’daki askeri/siyasi varlığı ve Yeni Osmanlılık tartışmasıyla birleştirilerek yapıyordu. Örneğin, bu yıllarda Ortadoğu ve Balkan coğrafyasında bir fenomen haline dönüşmüş Türk dizileri BAE ve Suudi Arabistan’da yasaklandı. 2019’daysa, BAE merkezli ve Suudi sermayeli bir yapım şirketi rekor bir yatırımla *Ateş Krallıkları* isimli bir dizi yayınladı. Dizi yapımcıları, Türklerin “vahşet dolu tarihini ifşa” edeceklerini iddia etmişti.¹⁸³ Ayrıca, Suudi Arabistan’da tarih ders kitaplarında 2019’da yapılan değişikliklerle Osmanlı yönetiminin bölgedeki politikaları, özellikle şiddet ve baskı unsurları üzerinden anlatılmaya başlandı.¹⁸⁴ Örnekler, siyasi ilişkilere bağlı olmak koşuluyla, Türkiye’nin bölgedeki varlığının yaklaşık 100 yıl önce sona eren Osmanlı geçmişı ve onun resmedilme biçimiyle doğrudan birleştirilme çabasını göstermesi açısından çarpıcıydı.

Genel Değerlendirme

2011’den sonra Türk dış politikası, 21. yüzyılın ilk yarısından farklı özellikler gösteriyordu. Bu dönemde, özellikle de 2010’ların ikinci yarısından itibaren Türk dış politikasının farklı yönelimine etki eden üç faktör önemli görünmektedir. Birincisi, herkesin sıkça tartışmaya başladığı uluslararası dinamiklerdi. Değişen dünya düzeni, bu eserde de kullanıldığı şekliyle, oluşmakta olan “Batı sonrası uluslararası düzen”, Türkiye gibi orta büyüklükte bölgesel güçleri daha bağımsız politikalar takip etme konusunda yüreklendirdi. Türkiye özelinde, “stratejik otonomi” arayışının hakiki bir otonomi yaratıp yaratmayacağı veya hut liberal uluslararası düzene karşı olan aktörlerle bir bağımlılık ilişkisi kurup kurmayacağı sorularının cevabı henüz net değildir. Ancak, bu kavramın son yıllarda giderek artan şekilde kullanıldığının altını çizmek gerekir.

İkinci faktör bölgesel gelişmelerdir. Türkiye’nin gerek küresel gerekse de bölgesel aktörlerle olan ilişkilerinde Arap İsyanları, fakat özellikle de Suriye meselesi çarpıcı bir rol oynadı. Suriye zaman içinde dönemin başbakanının da ifade ettiği gibi, gerçekten de Türkiye’nin hem dış hem iç meselesi oldu. Buna göre, geçici koruma altındaki Suriyelilerin ve Kürt meselesinin, gelecek yıllarda da hem iç hem de dış politikanın gündemini işgal edeceğini iddia etmek pek de şaşırtıcı olmayacaktır. Dış politikayı etkileyen üçüncü faktör ise iç siyasi gelişmelerdi. İç siyasi gelişmelerin dış politikayla bağlantısı olaylar bazında gerçekleşebiliyordu. Suriye’de Kürtlerin güçlenmesi ve açılım sürecinin sona ermesi ya da 15 Temmuz’un ABD ile ilişkilere yansması bu bağlamda düşünülebilir. Ancak Türkiye’nin otoriterleşmesi gibi siyasi dönüşümler de dış politikaya doğrudan etki ediyordu. Türkiye’nin Rusya ile yakınlaşmasının, küresel ve bölgesel dinamikleri olduğu kadar, ideolojik yakınlık gibi bazı sebeplerinin olduğu da tartışılmaktadır.

Tüm bu faktörlerin ortaya çıkardığı sonuç, Türk dış politikasının sert güce dayalı, bölgede daha iddialı politikalar takip eden ve bu bölümün de sıkça nitelediği gibi “askerileşmiş” bir hale büründüğüdür. Bugün Türkiye’nin Libya’da, Katar’da, Somali’de askeri üsleri bulunmaktadır; Türk askeri Suriye’de, Karabağ’da ve Libya’dadır; Türk savunma sanayisinin ortaya çıkardığı ürünler farklı sahalarda kullanılmaktadır. Bu, bir taraftan Türkiye’nin gücünü gösterme biçimine dönüşmüşken, diğer taraftan farklı bölgelerde izolasyona uğramasına da sebep olmuştur. Hatta, çoğunlukla 2010’larda gerçekleşen bu yalnızlaşmanın tersine çevrilmesi için 2021’den sonra bazı değişiklikler ortaya konmuştur.

Türk dış politikasının askerileşme veya güvenlikleşmesinin 1990’lardan bir farkı, o yıllardaki karar alma mekanizmasında başrolü oynayan kurumun ordu olmasıdır. 2010’larda ise dış politikanın yapımı ve yönetiminde ordunun yerini cumhurbaşkanlığı almıştır. Bu da dış politikanın askerileşmesinin, sadece orduya bağlı bir mefhum olmadığını göstermektedir.

Bu dönemdeki dış politikanın –askerileşme de dahil olmak üzere– bir başka vechesi ise politik-ekonomiyle olan ilişkisidir. Türkiye’nin Batı dışı devletlerle kurduğu ilişkinin finansal kısmı özellikle önemliydi. Ek olarak dış politikanın iddialı ve askeri yapısı, aynı zamanda, iç politikadaki popülist söylem ve iktisadi sorunlarla da sürekli bir etkileşim halindeydi. Nihayet, savunma sanayisinin gelişiminin de Türk dış politikasının askeri yapısını etkilemesi şaşırtıcı bir gelişme değildi.

2011’den sonra Türk dış politikasının bu genel yapısı ve iç siyasetteki gelişmeler, Türkiye’nin hem Batı’da hem de Ortadoğu’da nasıl algılandığını da değiştirdi. Türkiye rol model olabilir mi tartışmaları yerini artık daha çok Türkiye’nin otokratik bir ülke olup olmadığı tartışmalarına bırakmıştı. Bu dönemde Türk dış politikasının yeni Osmanlıcı olup olmadığı, Türkiye’nin genişlemeci ve hatta emperyal bir ülke olup olmadığı da ülkeye dair en çok konuşulan konular haline geldi.

Son olarak, bu bölümün başında vurgulanan bir konuyu yeniden ortaya koyarak bitirmek yerinde olacaktır. 100 yılın periyotlara bölünerek aktarıldığı bu eserdeki bu son bölüm, tamamlanmış değildir. Bölüm boyunca vurgulanan küresel düzen, bölgesel gelişmeler ve iç siyaset, deyim yerindeyse *üçlü faktör* değiştikçe, Türk dış politikası da dönüşüme uğrayacaktır. Bu dönemi tamamlanıldığında yeniden incelemek ise, kuvvetle muhtemel, birçok vurguyu, belki de kendi içinde yapılan tarihsel bölümlendirmeyi değiştirecektir. Ancak yine de, Cumhuriyet’in dış politikasının ikinci yüzyılına girerken içinde bulunduğu dinamiklerin ve olayların bir panoramasını sunabilmiş ve bu haliyle gelecekte olası beklentiler konusunda da ipuçları verebilmiş olduğunu umut ediyorum.

NOTLAR

I GİRİŞ

(Sayfa 1-12)

Bu yaklaşımdan hareketle Türk dış politikasını inceleyen ve bu alanda artık kült eser haline gelmiş bir çalışma için bkz. William Hale, *Turkish Foreign Policy since 1774* (Londra, New York: Routledge, 2012).

Gonca Oğuz Gök ve Radiye Funda Karadeniz, “Analyzing ‘T’ in MIKTA: Turkey’s Changing Middle Power Role in the United Nations”, *Middle Powers in Global Governance: The Rise of Turkey*, ed. Emel Parlar Dal (Cham: Springer International Publishing, 2018), 133-61; Emel Parlar Dal, “Conceptualising and testing the ‘emerging regional power’ of Turkey in the shifting international order”, *Third World Quarterly* 37, Sayı 8 (2016): 1425-53; Umut Aydın, “Emerging Middle Powers and the Liberal International Order”, *International Affairs* 97, Sayı 5 (2021): 1377-94.

3 Bu konuda bkz. Sarah Teo, “Toward a differentiation-based framework for middle power behavior”, *International Theory* 14, Sayı 1 (2022): 1-24.

4 Robert W. Cox, “Middlepowermanship, Japan, and Future World Order”, *International Journal* 44, Sayı 4 (1989): 827.

5 İlhan Uzel, “Turkey, the West and the Endless Search for Power”, *Turkey, a Century of Change in State and Society*, ed. Bayram Balci ve Nicolas Monceau (Cham: Springer International Publishing, 2023), 135-36.

6 Uzel, “Turkey, the West and the Endless Search for Power”, 136.

7 Mustafa Aydın, “Determinants of Turkish Foreign Policy: Historical Framework and Traditional Inputs”, *Middle Eastern Studies* 35, Sayı 4 (1999): 165.

8 Bu konuda bkz. Hüseyin Sert, “‘Diplomasi Cephesinin Neferleri’: TBMM Hükümetleri Döneminde Hariciye Vekâleti” (100. Yılında 19 Mayıs ve Milli Mücadele Sempozyumu, Sam-sun, 11 Haziran 2019).

9 Meliha Benli Altunışık, “The Trajectory of a Modified Middle Power: An Attempt to Make Sense of Turkey’s Foreign Policy in its Centennial”, *Turkish Studies* 24, Sayı 3-4 (2023): 661-62.

Altunışık, “The Trajectory of a Modified Middle Power”, 662-663.

Lerna K. Yanık, “The Making of Turkish Exceptionalism: the West, the Rest and Unreconciled Issues from The Past”, *Turkish Studies* 24, Sayı 3-4 (2023): 643.

Seçkin Barış Gülmez, “From Indifference to Independence: Turkey’s Shifting Cyprus Policy in the 1950s”, *Middle Eastern Studies* 56, Sayı 5 (2020): 751-752.

13 Evren Balta, “The ‘Pure’ Nation against the ‘Corrupt’ Outsiders: The AKP’s Populist Foreign Policy” (İstanbul: İstanPol Institute, 26 Ekim 2021), <https://istanpol.org/en/post-the-pure-nation-against-the-corrupt-outsiders-the-akp-s-populist-foreign-policy>.

II İKİ SAVAŞ ARASINDA: TÜRK DİŞ POLİTİKASININ OLUŞUMU (1923-1939)

(Sayfa 13-51)

“TBMM Zabıt Ceridesi”, 01 Kasım 1935, 5. Devre, 1. İctima, 6. Cilt.

Mark Mazower, *Karanlık Kıta: Avrupa’nın 20. Yüzyılı* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008).

- 3 Mark Mazower, *Dünyayı Yönetmek: Bir Fikrin Tarihi* (İstanbul: 2021, Alfa Yayınları), 188.
- 4 Mazower, *Karanlık Kıta: Avrupa'nın 20. Yüzyılı*, 72-73.
- 5 Edward Hallett Carr, *Yirmi Yıl Krizi (1919-1939)* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010).
- 6 J.M. Roberts, *Avrupa Tarihi* (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2015), 613.
- 7 G.H. Bennett, *British Foreign Policy during the Curzon Period, 1919-1924* (Londra: St. Martin's Press, 1995).
- 8 Daha fazla bilgi için bkz. John Maynard Keynes, *Barışın Ekonomik Sonuçları* (Ankara: Efil Yayınevi, 2020).
- 9 Bennett, *British Foreign Policy during the Curzon Period, 1919-1924*, 14.
- 10 Colin Storer, *Weimar Cumhuriyeti'nin Kısa Tarihi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019), 44.
- 11 Alastair Kocho-Williams, *Russia's International Relations in the Twentieth Century* (New York: Routledge, 2013), 52.
- 12 Kocho-Williams, 53.
- 13 Rene Albrecht-Carrie, "Italian Foreign Policy, 1914-1922", *The Journal of Modern History* 20, Sayı 4 (1948): 327.
- 14 Henry James Burgwyn, *Italian Foreign Policy in the Interwar Period, 1918-1940* (Westport: Praeger, 1997), 18.
- 15 Storer, 151.
- 16 Hem Rapallo Antlaşması hem de Sovyet Rusya ile Almanya arasında yapılan gizli askeri antlaşmalar için bkz. Gordon H. Mueller, "Rapallo Reexamined: A New Look at Germany's Secret Military Collaboration with Russia in 1922", *Military Affairs* 40, Sayı 3 (1976): 109-117.
- 17 Leonard Gomes, *German Reparations, 1919-1932: A Historical Survey* (Londra: Palgrave Macmillan, 2010), 211-212.
- 18 Oral Sander, *Siyasi Tarih, 1918-1994* (Ankara: İmge Yayınevi, 2007), 32-33.
- 19 Sander, *Siyasi Tarih, 1918-1994*, 33-34.
- 20 Jonathan Wright, "Stresemann and Locarno", *Contemporary European History* 4, Sayı 2 (1995), 128.
- Sander, *Siyasi Tarih, 1918-1994*, 34.
- Harold Josephson, "Outlawing War: Internationalism and the Pact of Paris", *Diplomatic History* 3, Sayı 4 (Ekim 1979): 379-380.
- 23 Zara Steiner, *The Lights That Failed: European International History 1919-1933* (Oxford, New York: Oxford University Press, 2005), 602.
- 24 Philip Morgan, *Fascism in Europe, 1919-1945* (Londra: Routledge, 2003), 64.
- 25 Morgan, 64-65.
- 26 Sander, *Siyasi Tarih, 1918-1994*, 46.
- 27 Aristotle A. Kallis, *Fascist Ideology: Territory and Expansionism in Italy and Germany, 1922-1945* (Londra: Routledge, 2000), 115.
- 28 Zara Steiner, *The Triumph of the Dark: European International History 1933-1939* (Oxford, New York: Oxford University Press, 2011), 261.
- 29 Steiner, 261-262.
- 30 Norrin M. Ripsman ve Jack S. Levy, "Wishful Thinking or Buying Time? The Logic of British Appeasement in the 1930s", *International Security* 33, Sayı 2 (01 Ekim 2008): 148-50.
- 31 Enrique Moradiellos, "The International Dimensions of the Sapanish Civil War", *The Origins of the Second World War: An International Perspective*, ed. Frank McDonough (Londra, New York: Continuum, 2011), 322-323.
- 32 Moradiellos, 323.
- 33 Zara Steiner, *The Triumph of the Dark*, 1048.
- 34 Bu konuda yazılmış önemli bir eser için bkz. Erik J. Zürcher, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, (1924-1925)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021).
- 35 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)* (Ankara: Yurt Yayınları, 1981), 162.

- 36 Örneğin Erik J. Zürcher, “Tek Parti Devletin Doğuşu, 1923-1927” olarak incelemiştir. Erik J. Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), 242-256.
- 37 Şevket Pamuk, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), 176.
- 38 Rıdvan Akın, *Türkiye’nin Siyasal Gelişmeleri (1923-2018)* (İstanbul: Nora Kitap, 2022), 38-39.
- 39 Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, *Olaylarla Türk Dış Politikası, 1919-1973* (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1986), 63.
- 40 Bilal Niyazi Şimşir, “Ankara’nın Başkent Oluşu”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 7, Sayı 20 (1991): 210.
- 41 Şimşir, 212-213.
- 42 Sevtap Demirci, *Belgelerle Lozan: Taktik, Strateji, Diplomatik Mücadele, 1922-1923* (İstanbul: Alfa Kitap, 2013), 74.
- 43 Demirci, 138.
- 44 “Lausanne Peace Treaty”, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, t.y., https://www.mfa.gov.tr/lausanne-peace-treaty-part-i_-political-clauses.en.mfa.
- 45 İlhan Uzel ve Ömer Kürkçüoğlu, “İngiltere ile İlişkiler”, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt I: 1919-1980, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 262-263.
- 46 Nevin Coşar ve Sevtap Demirci, “The Mosul Question and the Turkish Republic: Before and After the Frontier Treaty, 1926”, *Middle Eastern Studies* 42, Sayı 1 (Ocak 2006): 126.
- 47 Aryo Makko, “Arbitrator in a World of Wars: The League of Nations and The Mosul Dispute, 1924-1925”, *Diplomacy & Statecraft* 21, Sayı 4 (16 Aralık 2010): 634.
- 48 Bu protestolar için bkz. League of Nations Archives (LONA), Political Section, R605/11/25888/39948, “La frontière entre la Turquie et l’Irak - Ismet Pacha, Angora - Communiqué des copies des diverses notes échangées récemment entre les gouvernements turc et britannique”, 12 Ekim 1924.
- 49 LONA, Political Section, R607/11/25888/45571, “Frontière entre la Turquie et l’Irak Commission de l’Irak. Genève - Rapport présenté au Conseil par la Commission constituée en vertu de la résolution du Conseil du 30 septembre 1924”, 16 Temmuz 1925.
- 50 LONA, “Frontière entre la Turquie et l’Irak”.
- 51 Coşar ve Demirci, 129.
- 52 Makko, “Arbitrator in a World of Wars”, 639.
- 53 Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Hazal Papuççular, *Türkiye ve Oniki Ada, 1912-1947* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 43-57.
- 54 Dilek Barlas, “Friends or Foes? Diplomatic Relations between Italy and Turkey, 1923-36”, *International Journal of Middle East Studies* 36, Sayı 2 (2004): 232-233.
- 55 Peter Edwards, “The Austen Chamberlain-Mussolini Meetings”, *The Historical Journal* 14, Sayı 1 (1971): 153-154.
- 56 Bu konuda daha çok bilgi için bkz. Antonis Klapsis, “Attempting to Revise the Treaty of Lausanne: Greek Foreign Policy and Italy during the Pangalos Dictatorship, 1925-1926”, *Diplomacy & Statecraft* 25, Sayı 2 (2014): 240-59.
- 57 Papuççular, *Türkiye ve Oniki Ada*, 55.
- 58 “Lausanne Peace Treaty VI. Convention Concerning the Exchange of Greek and Turkish Populations Signed at Lausanne, January 30, 1923”, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, t.y., https://www.mfa.gov.tr/lausanne-peace-treaty-vi_-convention-concerning-the-exchange-of-greek-and-turkish-populations-signed-at-lausanne_.en.mfa.
- 59 İbrahim Erdal, “Etabli Meselesi”, *Atatürk Ansiklopedisi* (blog), 21 Nisan 2022, <https://ata-turkansklopedisi.gov.tr/bilgi/etabli-meselesi-2/>.
- 60 LONA, Political Section, R620/11/42077/42837, “Expulsion du Patriarche Oecuménique de Constantinople - Ministre des Affaires Étrangères, Angora - Expose les raisons pour lesquelles le gouvernement Turc prie le Conseil de ne pas prendre en considération la demande du

- gouvernement grec saisissant le Conseil de cette question”, Şükrü Kaya'nın 10 Mart 1925 tarihli mektubu, C.160.1925.
- 61 Bestami S. Bilgiç, “Atatürk Döneminde Türkiye-Yunanistan İlişkileri, 1923-1938”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 31, Sayı 91 (2015): 12.
- 62 Bilgiç, 12.
- 63 Gözde Emen, “Turkey's Relations with Greece in the 1920s: The Pangalos Factor”, *Turkish Historical Review* 7, Sayı 1 (2016):48.
- 64 D. Demiröz, “The Greek-Turkish Rapprochement of 1930 and the Repercussions of the Ankara Convention in Turkey”, *Journal of Islamic Studies* 19, Sayı 3 (2008): 320-321.
- 65 Semyon İvanoviç Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları, 1922-1923* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), 178.
- 66 Aralov.
- 67 Faruk Sönmezoğlu, *İki Savaş Sırası ve Arasında Türk Dış Politikası* (İstanbul: Der Yayınları, 2011), 299.
- 68 İsmail Soysal, “1925 Türk Sovyet Saldırmazlık Paktı'na Ekli Gizli Kalmış Bir Belge: Çiçerin'in Mektubu”, c. 2 (X. Türk Tarih Kongresi, 21-25 Eylül 1981, Ankara, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1981), 1925-1926.
- 69 Soysal, “1925 Türk Sovyet Saldırmazlık Paktı'na Ekli Gizli Kalmış Bir Belge: Çiçerin'in Mektubu”, 1927.
- 70 Bu konuda Türkiye'nin Sovyetler ile olan ilişkisi rol oynadığı kadar Türkiye'nin iki savaş arası dönemdeki iç siyasi ideolojik tutumu da unutulmamalıdır. Mitat Çelikpala, “From Immigrants to Diaspora: Influence of the North Caucasian Diaspora in Turkey”, *Middle Eastern Studies* 42, Sayı 3 (2006): 427-428.
- 71 İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, c. 1 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), 280.
- 72 Sönmezoğlu, *İki Savaş Sırası ve Arasında Türk Dış Politikası*, 301.
- 73 Baskın Oran, “Görelî Özerklik-1, Dönemin Bilançosu”, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt I: 1919-1980, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 241-257.
- 74 Barlas, “Friends or Foes?” 238.
- 75 Barlas, 242-243.
- 76 L.S. Stavrianos, *The Balkans since 1453* (Londra: Hurst, 2000), 736.
- 77 Papuççular, *Türkiye ve Oniki Ada*, 99.
- 78 Yücel Güçlü, “Turkey's Entrance into the League of Nations”, *Middle Eastern Studies* 39, Sayı 1 (2003): 188-191.
- 79 Güçlü, 198.
- 80 Güçlü, 201.
- 81 Dilek Barlas, “Milletler Cemiyeti'nde Türkiye: İyimserlik ve Kuşku Arasında”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 14, Sayı 55 (2017): 102.
- 82 Barlas, 105.
- 83 T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935-1939)* (Ankara: Genel Müdürlük, 1973), 13.
- 84 Mustafa Türkeş, “The Balkan Pact and Its Immediate Implications for the Balkan States, 1930-34”, *Middle Eastern Studies* 30, Sayı 1 (1994): 132.
- 85 Dilek Barlas, “Turkish Diplomacy in the Balkans and the Mediterranean. Opportunities and Limits for Middle-Power Activism in the 1930s”, *Journal of Contemporary History* 40, Sayı 3 (2005): 444.
- 86 Türkeş, “The Balkan Pact and Its Immediate Implications for the Balkan States, 1930-34”, 133.
- 87 Barlas, “Turkish Diplomacy in the Balkans”, 448.
- 88 Amit Bein, *Kemalist Turkey and the Middle East: International Relations in the Interwar Period* (New York: Cambridge University Press, 2017), 16.
- 89 Bein, 16-17.

- 90 Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Mustafa Serdar Palabıyık, “Sadabad Paktı (8 Temmuz 1937): İttifak Kuramları Açısından Bir İnceleme”, *Ortadoğu Etütleri* 2, Sayı 1 (2016): 147-79.
- 91 Palabıyık, 158.
- 92 Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları*, 1:150-59.
- 93 Bu konuda bkz. Hazal Papuççular, “Contested Sovereignties: Turkish Diplomacy, the Straits Commission, and the League of Nations (1924-1936)”, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 25, Sayı 2 (2023): 207-21.
- 94 Seha L. Meray ve Osman Olcay, *Montrö Boğazlar Konferansı: Tutanaklar, Belgeler* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), 4.
- 95 Meray ve Olcay, 24.
- 96 Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları*, 1:509-21.
- 97 Onur İşçi, “Yardstick of Friendship: Soviet-Turkish Relations and the Montreux Convention of 1936”, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 21, Sayı 4 (2020): 750.
- 98 Seçkin Barış Gülmez, “Turkish Foreign Policy as an Anomaly: Revisionism and Irredentism through Diplomacy in the 1930s”, *British Journal of Middle Eastern Studies* 44, Sayı 1 (2017): 30-47.
- 99 Dilek Barlas ve Serhat Güvenç, *Türkiye’nin Akdeniz Siyaseti (1923-1939): Orta Büyüklükte Devlet Diplomasisi ve Deniz Gücünün Sınırları* (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2014), 232.
- 100 Seçkin Barış Gülmez, “Do Diplomats Matter in Foreign Policy? Sir Percy Loraine and the Turkish-British Rapprochement in the 1930s”, *Foreign Policy Analysis* 15, Sayı 1 (2019): 11-13.
- William Hale, “Turkey and Britain in World War II: Origins and Results of the Tripartite Alliance, 1935-40”, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 23, Sayı 6 (2021): 830.
- 102 Hale, 830.
- 103 T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935-1939)*, 188.
- 104 Hazal Papuççular, “The Sanjak of Alexandretta (Hatay) in Turkish Foreign Policy: A Case of ‘Accidental Diaspora’ and Kin-State Politics”, *A Transnational Account of Turkish Foreign Policy*, ed. Hazal Papuççular ve Deniz Kuru (Cham: Springer International Publishing, 2020), 126-130.
- 105 Bu dönemde Türkiye’de Türk Tarih Tezi’nin oluşturulduğu ve Türklerin Orta Asya’daki kökleri üzerine detaylı çalışmalar yapıldığı unutulmamalıdır.
- 106 Sarah D. Shields, *Fezzes in the River: Identity Politics and European Diplomacy in the Middle East on the Eve of World War II* (Oxford, New York: Oxford University Press, 2011), 78.
- 107 Serhan Ada, *Türk-Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu (1918-1939)* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013), 121.
- 108 Andrew Mango, *Atatürk: Modern Türkiye’nin Kurucusu* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2013), 581.
- 109 Ada, *Türk-Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu (1918-1939)*, 128.
- 110 Ada, 200.
- 111 Gülmez, “Turkish Foreign Policy as an Anomaly”, 38-40.
- 112 Taha Parla, *Türkiye’de Anayasalar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), 23.
- 113 “1924 Anayasası”, Anayasa Mahkemesi, <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1924-anayasasi/>.
- 114 “1924 Anayasası”.
- 115 İsmet İnönü, *Hatıralar* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2006), 540-541.
- 116 İnönü, 543.
- 117 Papuççular, *Türkiye ve Oniki Ada, 1912-1947*, 119.
- 118 Ali Rıza Özcoşkun, *Cumhuriyetin Kuruluşundan Bugüne Dışişleri Bakanlığı Teşkilat Yapısı (1920-2018)* (Ankara: Türk Diplomatik Arşivi Yayınları, 2018), 9.
- 119 Hüseyin Sert, “Memory of an Institution: The Turkish Ministry of Foreign Affairs and Turkish Diplomats in the 1960-1980 Period” (Doktora Tezi, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi, 2018), 101-102.

- 120 Sert, "Memory of an Institution", 102-103.
- 121 Hünner Tuncer, *Türk Dış Politikası: Cumhuriyet Dönemi (1920-2002)* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2017), 156.
- 122 Mahmut Dikerdem, *Eserler: Salon Verir Sokak Alırız* (İstanbul: Yazılama Yayınevi, 2013), 509.
- 123 Bilâl N. Şimşir, *Bizim Diplomatlar* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1996), 476.
- 124 Bilâl N. Şimşir, "Şair Yahya Kemal Beyatlı'nın Elçiliği ve Büyükelçiliği", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 23, Sayı 67-68-69 (2007): 11-88.
- 125 Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, 70-71.
- 126 Memduh Şevket Esendal, *Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1999), 10.
- 127 Esendal, 24.
- 128 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Zoraki Diplomat* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 26-27.
- 129 Samuel J. Hirst, "Anti-Westernism on the European Periphery: The Meaning of Soviet-Turkish Convergence in the 1930s", *Slavic Review* 72, Sayı 1 (2013): 40.
- 130 Samuel J. Hirst ve Onur İşçi, "Smokestacks and Pipelines: Russian-Turkish Relations and the Persistence of Economic Development", *Diplomatic History* 44, Sayı 5 (2020): 838.
- 131 Bu alandaki önemli bir eser için bkz. Erdal Bilgiç, *Erken Cumhuriyet Döneminde Türk-Sovyet Ekonomik İlişkileri* (Ankara: Efil Yayınevi, 2021).
- 132 Hirst ve İşçi, 840-841.
- 133 Hirst, 41.
- 134 Dilek Barlas, *Etatism and Diplomacy in Turkey: Economic and Foreign Policy Strategies in an Uncertain World, 1929-1939*, *Etatism and Diplomacy in Turkey* (Leiden: Brill, 1998), 148.
- 135 İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Dış Siyaseti ve Askeri Stratejileriyle İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 57.
- 136 Tekeli ve İlkin, 58.
- 137 Barlas, *Etatism and Diplomacy in Turkey*, 154.
- 138 Brock Millman, "Credit and Supply in Turkish Foreign Policy and the Tripartite Alliance of October 1939: A Note", *The International History Review* 16, Sayı 1 (1994): 78.
- 139 Yücel Bozdağlıoğlu, *Turkish Foreign Policy and Turkish Identity: A Constructivist Approach* (New York: Routledge, 2003): 51-52.
- 140 Joseph C. Grew, *Turbulent Era: A Diplomatic Record of Forty Years, 1904-1945* (Boston: Houghton Mifflin, 1952).
- 141 "Kemal's New Turkey is Ten Years Old", *New York Times*, 29 Ekim 1933.
- 142 Türk Devrimi'nin Balkanlar ve Ortadoğu'ya olan etkisi için bkz. Nathalie Clayer, Fabio Gomi ve Emmanuel Szurek (ed.), *Kemalism: The Transnational Politics in the Post Ottoman World* (Londra: Bloomsbury, 2018).
- 143 E. Tutku Vardağlı, "Unconventional Diplomatic Initiatives of Nascent Turkish Republic: The Karadeniz Expedition in 1926", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 25, Sayı 2 (2023): 222-38.
- 144 Bein, *Kemalist Turkey and the Middle East: International Relations in the Interwar Period*, 140-142.

III SAVAŞ BUHRANINDA SAVAŞ DIŞI BİR ÜLKE: II. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA TÜRK DIŞ POLİTİKASI (Sayfa 53-83)

"TBMM Zabıt Ceridesi", 01 Kasım 1940, 6. Dönem, 14. Cilt, 1. Birleşim.

Joanna Bourke, *The Second World War: A People's History* (Oxford, New York: Oxford University Press, 2003), 2.

- 3 Christon I. Archer ve diğ., *Dünya Savaş Tarihi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), 599.
- 4 Bu konuda önemli bir çalışma için bkz. Richard Overy, *Why the Allies Won* (Londra: Jonathan Cape, 1995).
- 5 David Reynolds, "The Diplomacy of the Grand Alliance", *The Cambridge History of the Second World War*, Cilt 2: *Politics and Ideology*, ed. Joseph Maiolo ve Richard Bosworth (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 301-302. \u0000\u231f\inde \u0000The Cambridge History of the Second World War: Volume 2: Politics and Ideology\, ed. Joseph Maiolo ve Richard Bosworth, c. 2, *The Cambridge History of the Second World War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015
- 6 Norman J.W. Goda, "The diplomacy of the Axis, 1940-1945", *The Cambridge History of the Second World War*, Cilt 2: *Politics and Ideology*, 282-283.
- 7 Goda, 284.
- 8 Winston Churchill, *The Grand Alliance* (Boston: Houghton Mifflin, 1985), 331-332.
- 9 Reynolds, "The Diplomacy of the Grand Alliance", 304."plainCitation": "Reynolds, "The Diplomacy of the Grand Alliance".", "dontUpdate": true, "noteIndex": 166, "citationItems": [{"id": 289, "uris": [{"http://zotero.org/users/7966033/items/UKJVKQ7R"}], "itemData": {"id": 289, "type": "chapter", "abstract": "The working hypothesis of the high command was that Spain's principal enemies were Britain and France, and that the main objective was to expand the North African empire at expense of French. Franco was near to taking Spain into war on Axis side in summer of 1940 and on several subsequent occasions. Franco's alleged services to Spain and the Allies as the man who heroically held back the Nazi hordes were to be a central theme of his propaganda until his death. On 29 May 1942, addressing the Women's Section of the Falange, Franco compared his regime with that of Isabel la Catolica, praising her expulsion of Jews, her totalitarian racial policy and her awareness of Spain's need for Lebensraum. It was hardly surprising, as German ambassador Eberhard von Stohrer remarked to General Krappe in October 1941, that Fuhrer should concluded that Spain was more useful to Germany under the mask of neutrality, as its only outlet from British blockade.", "collection-title": "The Cambridge History of the Second World War", "container-title": "The Cambridge History of the Second World War: Volume 2: Politics and Ideology", "event-place": "Cambridge", "ISBN": "978-1-107-03407-5", "note": "DOI: 10.1017/CHO9781139524377.016", "page": "301-323", "publisher": "Cambridge University Press", "publisher-place": "Cambridge", "source": "Cambridge University Press", "title": "The Diplomacy of the Grand Alliance", "URL": "https://www.cambridge.org/core/books/cambridge-history-of-the-second-world-war/diplomacy-of-the-grand-alliance/741F1435B75E8F4A-09D1AE93611D9359", "volume": "2", "editor": [{"family": "Maiolo", "given": "Joseph"}, {"family": "Bosworth", "given": "Richard"}], "author": [{"family": "Reynolds", "given": "David"}], "accessed": [{"date-parts": [{"2022", 4, 13}], "issued": [{"date-parts": [{"2015"}]}], "schema": "https://github.com/citation-style-language/schema/raw/master/csl-citation.json"}]
- Goda, "The Diplomacy of the Axis, 1940-1945", 292.
- Foreign Relations of the United States (FRUS), "The Conferences at Washington, 1941-1942, and Casablanca, 1943", 24 Ocak 1943, Document 395, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1941-43/d395>.
- Foreign Relations of the United States (FRUS), "Diplomatic Papers, The Conferences at Cairo and Tehran, 1943", 26 Kasım 1943, Document 393, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1943CairoTehran/d343>.
- 13 Foreign Relations of the United States (FRUS), "Diplomatic Papers, The Conferences at Cairo and Tehran, 1943", 01 Aralık 1943, Document 424, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1943CairoTehran/d424>.
- 14 P.G.H. Holdich, "A Policy of Percentages? British Policy and the Balkans after the Moscow Conference of October 1944", *The International History Review* 9, Sayı 1 (1987): 40-41.
- 15 Foreign Relations of the United States (FRUS), "Diplomatic Papers, Conferences at Malta and Yalta, 1945 - Office of the Historian", Şubat 1945, Document 500, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1945Malta/d500>.

- 16 Martin H. Folly, *The Palgrave Concise Historical Atlas of the Second World War* (Londra: Palgrave Macmillan UK, 2004), 96.
- 17 Folly, 96.
- 18 Folly, 98.
- 19 Mazower, *Karanlık Kıta: Avrupa'nın 20. Yüzyılı*, 203.
- 20 Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 269.
- 21 Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*.
- 22 Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945): Dönemin İç ve Dış Politikası Üzerine Bir Araştırma*, c. 1 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), 173.
- 23 Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, 174.
- 24 Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 269.
- 25 Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu* (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1994), 102.
- 26 İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Dış Siyaseti ve Askeri Stratejileriyle İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si*, 556-557.
- 27 Ahmet İnsel (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, c. 2 (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 286.
- 28 Korkut Boratav, *Türkiye İktisadi Tarihi, 1908-1985* (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1995), 63.
- 29 Boratav, 64.
- 30 Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, 199-200.
- 31 Şevket Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008), 187-188.
- 32 Faik Ökte, *Varlık Vergisi Faciası* (İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, 1951), 210.
- 33 Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, 1: 600-601.
- 34 Hans Kroll, "Bir Alman Diplomatın Türkiye Anıları (1936-1943)", çev. Pulat Tacar, *Belleten* 75, Sayı 272 (2011): 228.
- 35 Mustafa Aydın, "İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye, 1939-1945", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 416.
- 36 Franz von Papen, *Memoirs* (Londra: Andre Deutsch, 1952), 446.
- 37 Von Papen, 447.
- 38 Hüsrev Gerede, *Hitler Almanya'sında Berlin Sefirliği Hatıralarım (1939-1942)* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), 61.
- 39 Papuççular, *Türkiye ve Oniki Ada, 1912-1947*, 137.
- 40 "I Documenti Diplomatici Italiani: Nona Serie: 1939-1943" (La Libreria dello Stato, Roma, 05 Eylül 1939), 25, L6088, Ministero degli Affari Esteri.
- 41 Hale, "Turkey and Britain in World War II", 834-35.
- 42 Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, 1:609.
- 43 Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, 1:612-15.
- 44 Papuççular, *Türkiye ve Oniki Ada, 1912-1947*, 132-39.
- 45 Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, 1:615-17.
- 46 Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, 1:611.
- 47 Geoffrey Roberts, *Stalin's Wars: from World War to Cold War, 1939-1953* (New Haven [Conn.]: Londra: Yale University Press, 2006), 30-31.
- 48 Hazal Papuççular, "Şükrü Saracoğlu (1886-1953): Türk Diplomasisinde Bir Müzâkercinin Portresi", *Siyasal ve Entelektüel Tarihimizden Portreler*, ed. Halil Akkurt (İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2021), 144.
- 49 Geoffrey Roberts, "Ideology, Calculation, and Improvisation: Spheres of Influence and Soviet Foreign Policy 1939-1945", *Review of International Studies* 25, Sayı 4 (1999): 659.
- 50 Roberts, *Stalin's Wars*, 46.
- 51 Aydın, "İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye, 1939-1945", 419.
- 52 "Şükrü Saraçoğlu'nun Moskova'yı Ziyareti", 01 Mart 1955, 571/88438/319082/11, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı/Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi.
- 53 "Telegram from General Headquarters, Middle East to War Office", 25 Mart 1940, 106/2049, The National Archives (Kew).

- 54 Selim Deringil, *Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010), 108-11.
- 55 Deringil, 129.
- 56 Deringil, 129-35.
- 57 Onur İşçi, *Turkey and the Soviet Union during the World War II: Diplomacy, Discord and International Relations* (Londra: I.B. Tauris, 2020), 78.
- 58 Gereede, *Hitler Almanya'sında Berlin Sefirliği Hatıralarım (1939-1942)*, 107.
- 59 İşçi, *Turkey and the Soviet Union during the World War II: Diplomacy, Discord and International Relations*, 76.
- 60 Olayın ayrıntılı bir dökümü için bkz. Onur İşçi, "The Massigli Affair and Its Context: Turkish Foreign Policy after the Molotov-Ribbentrop Pact", *Journal of Contemporary History* 55, Sayı 2 (Nisan 2020): 271-96.
- 61 Reiner Möckelmann, *Franz von Papen: Hitler'in Türkiye Büyükelçisi* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017), 118.
- 62 "TBMM Zabıt Ceridesi", 12 Temmuz 1940, 59, 6. Devre, 13. Cilt, 1. İçtima.
- 63 Möckelmann, 118.
- 64 İşçi, "The Massigli Affair and Its Context", 292.
- 65 Nicholas Tamkin, "Diplomatic Sigint and the British Official Mind during the Second World War: Soviet claims on Turkey, 1940-45", *Intelligence and National Security* 23, Sayı 6 (01 Aralık 2008): 754-55.
- 66 Tamkin, 755.
- 67 Mustafa Aydın, "Turkish Foreign Policy in the Chaos of War, 1939-1945", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 23, Sayı 6 (2021): 859.
- 68 "TBMM Zabıt Ceridesi", 01 Kasım 1941, 6. Dönem, 21. Cilt, 1. Birleşim.
- 69 No.3, Ribbentrop'tan von Papen'a. Ministry of Foreign Affairs of the USSR Archives Division, *German Foreign Office Documents - German Policy in Turkey (1941-1943)* (Moskova: Foreign Languages Publishing House, 1948), 11.
- 70 No.7, Ribbentrop'tan von Papen'a. Ministry of Foreign Affairs of the USSR Archives Division, 27.
- 71 Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, 1:647.
- 72 Stefan Ihrig, *Naziler ve Atatürk* (İstanbul: Alfa Kitap, 2015), 307-27.
- 73 Möckelmann, 142.
- 74 Jacob M. Landau, *Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation* (Londra: Hurst & Company, 1995), 100-115.
- 75 Möckelmann, 168.
- 76 Aydın, "Turkish Foreign Policy in the Chaos of War, 1939-1945", 861.
- 77 Süleyman Seydi ve Steven Morewood, "Turkey's Application of the Montreux Convention in the Second World War", *Middle Eastern Studies* 41, Sayı 1 (2005): 80-88.
- 78 Seydi ve Morewood, 81-85.
- 79 "Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1943, the Near East and Africa, Volume IV", 19 Haziran 1943, Document 1123, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1943v04/d1123>.
- 80 Foreign Relations of the United States, "The Conferences at Washington, 1941-1942, and Casablanca 1943", 19 Ocak 1943, Document 358, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1941-43/d358>.
- 81 "Hopkins Papers".
- 82 "Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1943, The Near East And Africa, Volume IV", 02 Şubat 1943, Document 1118, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1943v04/d1118>.
- 83 T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)* (Ankara: Genel Müdürlük, 1973), 137.

- 84 Hüner Tuncer, *İsmet İnönü'nün Dış Politikası (1938-1950): İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*, 1. Basım (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2012), 123.
- 85 Papuççular, *Türkiye ve Oniki Ada, 1912-1947*, 161.
- 86 Papuççular, 167.
- 87 Geoffrey Roberts, "Stalin at the Tehran, Yalta, and Potsdam Conferences", *Journal of Cold War Studies* 9, Sayı 4 (2007): 16.
- 88 Roberts, "Stalin at the Tehran, Yalta, and Potsdam Conferences", 20.
- 89 Foreign Relations of the United States (FRUS), "Diplomatic Papers, The Conferences at Cairo and Tehran, 1943", 05 Aralık 1943, Document 446, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1943CairoTehran/d446>.
- 90 Diplomatic Papers.
- 91 Aydın, "Turkish Foreign Policy in the Chaos of War, 1939-1945", 865.
- 92 Deringil, 38; Edward Weisband, *İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye* (İstanbul: Örgün Yayınevi, 2002), 19.
- 93 Weisband, 28.
- 94 Weisband, 21.
- 95 Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, 457.
- 96 Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Papuççular, "Şükrü Saracoğlu (1886-1953): Türk Diplomasisinde Bir Müzâkercinin Portresi".
- 97 Sert, "Memory of an Institution", 116-18.
- 98 Yücel Güçlü, "Portrait of a Secretary - General of the Turkish Ministry of Foreign Affairs Numan Menemencioğlu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 16, Sayı 48 (2000): 842.
- 99 Güçlü, 844.
- 100 Weisband, 38.
- 101 Deringil, 48.
- 102 Sert, "Memory of an Institution", 120.
- 103 Özcoşkun, 16.
- 104 Nur Özmel Akin, *Rauf Orbay'ın Londra Büyükelçiliği, 1942-1944* (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1999), 213-16.
- 105 Akin, *Rauf Orbay'ın Londra Büyükelçiliği, 1942-1944*, 215.
- 106 Gereide, *Hitler Almanya'sında Berlin Sefirliği Hatıralarım (1939-1942)*, 118-19.
- 107 Millman, "Credit and Supply in Turkish Foreign Policy and the Tripartite Alliance of October 1939", 70.
- 108 Hale, "Turkey and Britain in World War II", 833.
- 109 Gül İnanc, "The Politics of 'Active Neutrality' on the Eve of a New World Order: The Case of Turkish Chrome Sales during the Second World War", *Middle Eastern Studies* 42, Sayı 6 (2006): 908.
- 110 Weisband, 88.
- 111 İnanc, "The Politics of 'Active Neutrality'", 908.
- 112 Weisband, 89.
- 113 Nuri Karakaş, "Amerikan 'Ödünç Verme ve Kiralama' Yardımlarında Türkiye", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 24, Sayı 1 (2009): 22-23.
- 114 Karakaş, 25-26.
- 115 Deringil, 164.
- 116 İnanc, "The Politics of 'Active Neutrality' on the Eve of a New World Order", 911.
- 117 Deringil, 242.
- 118 Ihrig, *Naziler ve Atatürk*, 317.
- 119 "Telegram from Ankara to the Secretary of State", 15 Şubat 1944, 867.9111 RR/44.02.14, Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949, National Archives, ABD.
- 120 "Europe's Neutrals Still Supply Nazis", *The New York Times*, 27 Ocak 1944.
- 121 Ökte, *Varlık Vergisi Faciası*, 210.
- 122 Cahit Kayra, *Savaş Türkiye Varlık Vergisi* (İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2011), 151-52.

- 123 “To the Officer in Charge of the American Mission, Ankara”, 28 Temmuz 1943, 867.4016/1046, Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949, National Archives, ABD.
- 124 “To President Roosevelt”, 24 Temmuz 1943, 867.4016/1046, Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949, National Archives, ABD.

IV GEÇİŞ DÖNEMİNDE TÜRKİYE: SOĞUK SAVAŞ BAŞLARKEN TÜRK DIŞ POLİTİKASI (1945-1950) (Sayfa 85-110)

- “TBMM Zabıt Ceridesi”, 01 Kasım 1945, 7. Devre, 1. Cilt, 3. İctima.
- Geoffrey K. Roberts, *The Soviet Union in World Politics Coexistence, Revolution, and Cold War, 1945-1991* (New York: Routledge, 1999), 16-17.
- 3 Geoffrey Roberts, *Molotov: Stalin's Cold Warrior* (Washington, D.C.: Potomac Books, 2012), 78-83.
- 4 Roberts, *Molotov: Stalin's Cold Warrior*, 86.
- 5 Asa Briggs ve Patricia Clavin, *Modern Europe, 1789-Present* (New York: Routledge, 2003), 313.
- 6 John Lewis Gaddis, *The Cold War: A New History* (New York: Penguin Press, 2005), 11.
- 7 Gaddis, *The Cold War*, 17.
- 8 Gaddis, *The Cold War*, 16-17.
- 9 Briggs ve Clavin, 311.
- 10 David Reynolds, *From World War to Cold War: Churchill, Roosevelt, and the International History of the 1940s* (Oxford; New York: Oxford University Press, 2006), 281.
- 11 Briggs ve Clavin, 311.
- 12 Reynolds, *From World War to Cold War*, 281.
- 13 Marc Trachtenberg, “New Light on the Cold War?” *Diplomacy & Statecraft* 12, Sayı 4 (2001): 11-12.
- 14 Roberts, *Stalin's Wars*, 309.
- 15 Roberts, *Stalin's Wars*, 308.
- 16 Sander, *Siyasi Tarih, 1918-1994*, 258.
- 17 Roberts, *Stalin's Wars*, 313.
- 18 Akın, *Türkiye'nin Siyasal Gelişmeleri (1923-2018)*, 133-35.
- 19 Barın Kayaoğlu, “Strategic Imperatives, Democratic Rhetoric: The United States and Turkey, 1945-52”, *Cold War History* 9, Sayı 3 (01 Ağustos 2009): 322.
- 20 İlder Turan, *Turkey's Difficult Journey to Democracy: Two Steps Forward, One Step Back* (Oxford, New York: Oxford University Press, 2015), 82.
- 21 Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 306.
- 22 Turan, *Turkey's Difficult Journey to Democracy*, 73.
- 23 Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 311.
- 24 Hale, *Turkish Foreign Policy since 1774*; Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, *Olaylarla Türk Dış Politikası, 1919-1973*; Erel Tellal, “SSCB ile İlişkiler”, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler Yorumlar*, Cilt 1: 1919-1980, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 499-521.
- 25 Böylesi bir örnek için bkz. Behlül Özkan, “The 1945 Turkish-Soviet Crisis: Devising a Foundational Myth for Turkish Foreign Policy”, *Russia in Global Affairs* 18, Sayı 2 (2020): 156-87.
- 26 Çağdaş Sümer, “Türkiye ve Oniki Ada 1912-1947”, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 23, Sayı 6 (2021): 914-17.
- 27 Tamkin, 754.

- 28 Tamkin, 775.
- 29 Kamuran Gürün, *Türk Sovyet İlişkileri, 1920-1953* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010), 270.
- 30 T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)*, 250-51.
- 31 T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)*, 251.
- 32 T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)*, 254-59.
- 33 "Telegram Sent from Department of State to Ankara Embassy", 24 Mayıs 1945, 867.4016/5-1045, Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949, National Archives, ABD.
- 34 "Telegram Sent from Ankara Embassy to Department of State", 12 Mayıs 1945, 867.4016/5-1245, Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949, National Archives, ABD.
- 35 T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)*, 264.
- 36 T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)*, 265.
- 37 Gürün, 282.
- 38 Özkan, "The 1945 Turkish-Soviet Crisis: Devising a Foundational Myth for Turkish Foreign Policy", 166.
- 39 Foreign Relations of the United States (FRUS), "Diplomatic Papers, The Conference of Berlin (The Potsdam Conference), 1945", 22 Temmuz 1945, No.1369, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1945Berlinv02/d1369>.
- 40 A.L. MacFie, "The Straits Question at the Potsdam Conference: The British Position", *Middle Eastern Studies* 23, Sayı 1 (1987): 76.
- 41 MacFie, 78-79.
- 42 Foreign Relations of the United States (FRUS), "Diplomatic Papers, The Conference of Berlin (The Potsdam Conference), 1945, Volume II", 23 Temmuz 1945, Page 302, https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1945Berlinv02/pg_302.
- 43 Tellal, "SSCB ile İlişkiler", 503-4.
- 44 "From Moscow to Foreign Office", 25 Şubat 1946, FO 371/59246, R 21461/1137/44, The National Archives (Kew).
- 45 "British Embassy to Foreign Office", 24 Aralık 1945, FO 371/59246, No.492, 573/33/44, The National Archives (Kew).
- 46 "Transmitting Memorandum by Third Secretary W. Rockwell Concerning Present Situation of Armenians in Turkey", 03 Aralık 1946, 867.4016/12-346, Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949, National Archives, ABD.
- 47 "TBMM Zabıt Ceridesi", 20 Aralık 1945, 7. Dönem, 20. Cilt, 15. Birleşim.
- 48 T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)*, 284-86.
- 49 T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)*, 284-86.286-94.
- 50 T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)*, 284-86.294-301.
- 51 T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)*, 284-86.301-15.
- 52 Tellal, "SSCB ile İlişkiler", 508.
- 53 Oral Sander, *Türk-Amerikan İlişkileri, 1947-1964* (Ankara: İmge Yayınevi, 2016), 40.
- 54 Sander, *Türk-Amerikan İlişkileri, 1947-1964*, 44.
- 55 "Türkiye Hükümeti ile Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti Arasında 12 Temmuz 1947 tarihinde Ankara'da İmzalanan 'Türkiye'ye yapılacak yardım hakkında Anlaşma'nın Onan-

masına Dair Kanun", 05 Eylül 1947, T.C. Resmi Gazete, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/6699.pdf>.

- 56 Cemil Koçak, *CHP İktidarının Sonu: Türkiye'de İki Partili Siyasal Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)*, c. 6 (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 28-29.
- 57 Koçak, *CHP İktidarının Sonu*, 29.
- 58 Sander, *Türk-Amerikan İlişkileri, 1947-1964*, 55.
- 59 Sander, *Türk-Amerikan İlişkileri, 1947-1964*, 68-69.
- 60 Mehmet Gönülbul ve diğ., "İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Türk Dış Politikası (1945-1965)", *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)* (Ankara: Siyasal Kitabevi, 1996), 218-19.
- 61 Sander, *Türk-Amerikan İlişkileri, 1947-1964*, 47.
- 62 Sander, *Türk-Amerikan İlişkileri, 1947-1964*, 65.
- 63 Sander, *Türk-Amerikan İlişkileri, 1947-1964*, 73-74; Tuncer, *İsmet İnönü'nün Dış Politikası (1938-1950)*, 180; Çağrı Erhan, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt I: 1919-1980, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 535-36.
- 64 Gönülbul ve diğ., "İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Türk Dış Politikası (1945-1965)", 218.
- 65 Şuhnaz Yılmaz, *Turkish-American Relations, 1800-1952: Between the Stars, Stripes and the Crescent* (Londra, New York: Routledge 2015), 124.
- 66 Yılmaz, *Turkish-American Relations, 1800-1952*, 124.
- 67 Sander, *Türk-Amerikan İlişkileri, 1947-1964*, 78.
- 68 Melek Fırat ve Ömer Kürkcüoğlu, "Orta Doğu'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt I: 1919-1980, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 617; Sander, *Türk-Amerikan İlişkileri, 1947-1964*, 64.
- 69 Tuba Ünlü Bilgiç ve Bestami S. Bilgiç, "Kemalist Turkey and Palestinian Question, 1945-1948", *Middle Eastern Studies* 56, Sayı 3 (2020): 427-28.
- 70 Karel Franco Valansi, "The Establishment of Israel, Recognition of a New State in the Middle East and Its Repercussions on the Turkish Public (1936-1956)" (Master Tezi, İstanbul: Kadir Has Üniversitesi, 2016), 183.
- 71 "Immigration of Turkish Jews to Palestine", 15 Kasım 1948, 867.4016/11-1548, Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949, National Archives, ABD.
- 72 "New Restrictions Applied to Jewish Emigration from Turkey to Palestine", 08 Ocak 1949, 867.4026/1-849, Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949, National Archives, ABD.
- 73 Franco Valansi, "The Establishment of Israel, Recognition of a New State in the Middle East and Its Repercussions on the Turkish Public (1936-1956)", 183-84.
- 74 İbrahim Murat Kasapsaraçoğlu, "The Turkish Foreign Policy Decision Making Process during the Cold War, 1945-1991" (Master Tezi, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi, 2009), 94-96.
- 75 Kasapsaraçoğlu, "The Turkish Foreign Policy Decision Making Process during the Cold War, 1945-1991", 96.
- 76 Sander, *Türk-Amerikan İlişkileri, 1947-1964*, 109-10.
- 77 Sert, "Memory of an Institution", 126.
- 78 İşçi, *Turkey and the Soviet Union during the World War II: Diplomacy, Discord and International Relations*, 66.
- 79 Sert, "Memory of an Institution", 126.
- 80 Kemal Girgin, *Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Hariciye Tarihimiz (Teşkilat ve Protokol)* (Ankara: Okumuş Adam Yayıncılık, 2005), 231.
- 81 Girgin, 231-32.
- 82 Nur Bilge-Criss, "Türkiye-NATO İttifakının Tarihsel Boyutu", *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 9, Sayı 34 (2012): 4.
- 83 Ivan T. Berend, *An Economic History of Twentieth - Century Europe: Economic Regimes from Laissez-Faire to Globalization* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 192.
- 84 Boratav, 77.
- 85 Boratav, 77.

- 86 Tolga Tören, *Yeniden Yapılanan Dünya Ekonomisinde Marshall Planı ve Türkiye Uygulaması*, Sosyal Araştırmalar Vakfı; Küreselleşme dizisi, 13. 6 (İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2007), 179-80.
- 87 Tören, 183-85.
- 88 Burcu Birinci, "The Marshall Plan in Turkey: A Critical Evaluation of United States Interests in the Plan and Effects of the Plan on the Republic" (Master Tezi, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 2007), 150-51.
- 89 Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, 227.
- 90 Ali L. Karaosmanoğlu, "The Evolution of the National Security Culture and the Military in Turkey", *Journal of International Affairs* 54, Sayı 1 (2000): 200.
- 91 Semih Gökatalay, "Turkey's Attempts to Improve Its Reputation during the Making of the Post-War Turkish-American Rapprochement (1945-1950)", *Turkish Studies* 20, Sayı 5 (2019): 767.
- 92 A.A. Ulunian, "Soviet Cold War Perceptions of Turkey and Greece, 1945-58", *Cold War History* 3, Sayı 2 (2003): 41.

V BATI KAMPINDA TÜRKİYE: DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİ TÜRK DIŞ POLİTİKASI (1950-1960) (Sayfa 111-146)

- 1 "TBMM Zabıt Ceridesi", 24 Mayıs 1954, 10. Dönem, 1. Cilt, 3. Birleşim.
- 2 Roberts, *Stalin's Wars*, 355.
- 3 William Whitney Stueck, *The Korean War: An International History* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1995), 34-35.
- 4 Roberts, *Stalin's Wars*, 366.
- 5 Kathryn Weathersby, "The Soviet Role in the Korean War, The State of Historical Knowledge", *The Korean War in World History*, ed. William Whitney Stueck (Lexington: The University of Kentucky Press, t.y.), 68.
- 6 Stueck, *The Korean War*, 349.
- 7 Michael Schaller, *The American occupation of Japan: the origins of the Cold War in Asia* (New York: Oxford University Press, 1985), 289.
- 8 Stueck, *The Korean War*, 353.
- 9 Dietmar Rothermund, "The Era of Non-Alignment", *The Non-Aligned Movement and the Cold War: Delhi-Bandung-Belgrade* (New York: Routledge, 2014), 20.
- Sander, *Siyasi Tarih, 1918-1994*, 432.
- Amitav Acharya, "Studying the Bandung Conference from a Global IR Perspective", *Australian Journal of International Affairs* 70, Sayı 4 (2016): 345.
- 12 Rothermund, "The Era of Non-Alignment", 23.
- 13 Salim Yaqub, *Containing Arab Nationalism: The Eisenhower Doctrine and the Middle East* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2004), 23.
- 14 Adeed Dawisha, "Egypt", *The Cold War and the Middle East*, ed. Yezid Sayigh ve Avi Shlaim (Oxford: Clarendon Press, 1997), 32.
- 15 Rashid Khalidi, *Sowing Crisis: The Cold War and American Dominance in the Middle East* (Boston: Beacon Press, 2009), 26.
- 16 Dawisha, 33.
- 17 Ernest R. May, "Introduction", *Cold War Statesmen Confront the Bomb: Nuclear Diplomacy since 1945*, ed. John Lewis Gaddis ve diğ. (Oxford: Oxford University Press, 1999), 1-12.
- 18 Koçak, *CHP İktidarının Sonu*, 444-45.
- 19 Akın, *Türkiye'nin Siyasal Gelişmeleri (1923-2018)*, 154.

- 20 Mete Kaan Kaynar, "Türkiye'nin Ellili Yılları Üzerine Bazı Notlar", *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, ed. Mete Kaan Kaynar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 19.
- 21 Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 321.
- 22 Cem Eroğul, *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi* (İstanbul: Yordam Kitap, 2013), 88.
- 23 Tanel Demirel, "Demokrat Parti İktidarı ve Ordu", *Türkiye'nin 1950'li Yılları* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 273.
- 24 Turan, *Turkey's Difficult Journey to Democracy*, 89-90.
- 25 Akin, *Türkiye'nin Siyasal Gelişmeleri (1923-2018)*, 158-59.
- 26 Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, 228-29.
- 27 Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, 229.
- 28 Ali Çarkoğlu ve diğ., "Popülizm Teorileri Işığında Türkiye'de Popülizmin Tarihsel Gelişimi: Siyasi Partiler Üzerine Bir İnceleme", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22, Sayı 1 (29 Mart 2022): 331.
- 29 Anıl Varel, "Ellili Yıllarda Muhalefet: Hükümete Yönelik Temel Eleştiriler ve DP Karşısında CHP'nin İdeolojik Konumlanması", *Türkiye'nin 1950'li Yılları* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 221.
- 30 Varel, 222.
- 31 Akin, *Türkiye'nin Siyasal Gelişmeleri (1923-2018)*, 155.
- 32 Eroğul, 121.
- 33 Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, 232.
- 34 Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, 232-33.
- 35 Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 335.
- 36 Akin, *Türkiye'nin Siyasal Gelişmeleri (1923-2018)*, 159.
- 37 Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 337.
- 38 Eroğul, 206-8.
- 39 Yasemin Doğaner, "Vatan Cephesi", *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, ed. Mete Kaan Kaynar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 179.
- 40 Doğaner, 183.
- 41 Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye, 1945-1980* (İstanbul: Hil Yayın, 1992), 97-98.
- 42 "Nie-9: Turkey's Position in the East West Struggle", 20 Şubat 1951, Central Intelligence Agency, <https://www.cia.gov/readingroom/document/cia-rdp79r01012a000300020011-3>.
- 43 Ekavi Athanassopoulou, *Turkey-Anglo-American Security Interests, 1945-1952: The First Enlargement of NATO* (Londra; Portland, Or: Frank Cass, 1999), 145-46.
- 44 "Reactions of NATO Governments to US proposals to include Greece and Turkey in NATO", 28 Mayıs 1951, Central Intelligence Agency.
- 45 Faruk Sönmezoglu, *Soğuk Savaş Döneminde Türk Dış Politikası, 1945-1991* (İstanbul: Der Yayınları, 2016), 57.
- 46 Murat Kasapsaraçoğlu, "Glocal Reflections of the Middle East Command (MEC) Project on the Regional Cold War", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 23, Sayı 4 (2021): 572.
- 47 Sander, *Türk-Amerikan İlişkileri, 1947-1964*, 116.
- 48 Sander, *Türk-Amerikan İlişkileri, 1947-1964*, 90.
- 49 Athanassopoulou, *Turkey-Anglo-American Security Interests, 1945-1952*, 163-64.
- 50 John M. Vander Lippe, "Forgotten Brigade of the Forgotten War: Turkey's Participation in the Korean War", *Middle Eastern Studies* 36, Sayı 1 (2000): 96.
- 51 Erhan, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", 547-48.
- 52 Gencer Özcan, "Ellili Yıllarda 'Dış Politika'", *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, ed. Mete Kaan Kaynar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 106.
- 53 Erhan, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", 545.
- 54 Lippe, "Forgotten brigade of the forgotten war", 98.
- 55 Doğan Duman, "Kore Savaşı ve Türkiye'de Savaş Karşısı Bir Örgütlenme: Türk Barışseverler Cemiyeti", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 19, Sayı 39 (2019): 680.
- 56 Duman, 683.
- 57 Sander, *Türk-Amerikan İlişkileri, 1947-1964*, 122-23.

- 58 “TBMM Zabıt Ceridesi”, 18 Şubat 1952, 9. Dönem, 13. Cilt, 41. Birleşim.
- 59 “Political Notes for February, 1952”, 18 Mart 1952, 782.00/3-452, Democracy in Turkey 1950-1959: Records of the U.S. State Department Classified Files, National Archives, ABD.
- 60 Selin M. Bölme, “Soğuk Savaş’ta NATO-ABD-Türkiye Üçgeninde Askeri Üsler: Süreklilik ve Değişim”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 9, Sayı 34 (2012): 61.
- 61 Bölme, 61.
- 62 Ali L. Karaosmanoğlu, “NATO’nun Dönüşümü”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 10, Sayı 40 (2014): 8.
- 63 Serhat Güvenç ve Mesut Uyar, “Lost in Translation or Transformation? The Impact of American Aid on the Turkish Military, 1947-60”, *Cold War History* 22, Sayı 1 (2022): 73.
- 64 Güvenç ve Uyar, 75.
- 65 William Hale, *Turkish Politics and Military* (Londra, New York: Routledge, 1994), 97-98.
- 66 Karaosmanoğlu, “NATO’nun Dönüşümü”, 8.
- 67 “Radio Moscow’s Use of the ‘Greater Turkey’ Theme”, 22 Aralık 1951, CIA-RDP78-04864A000200060008-5, Central Intelligence Agency.
- 68 Özcan, “Ellili Yıllarda ‘Dış Politika’”, 127.
- 69 Özcan, “Ellili Yıllarda ‘Dış Politika’”, 126.
- 70 Behçet Kemal Yeşilbursa, *Ortadoğu’da Soğuk Savaş ve Emperyalizm: İngiltere-Amerika’nın Ortadoğu Savunma Projeleri ve Türkiye 1945-1955* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007), 112-13.
- 71 Fırat ve Kürkcüoğlu, “Orta Doğu’yla İlişkiler”, 2002, 621-22.
- 72 Fırat ve Kürkcüoğlu, “Orta Doğu’yla İlişkiler”, 2002, 623.
- 73 Behçet Kemal Yeşilbursa, *The Baghdad Pact: Anglo-American Defence Policies in the Middle East, 1950-1959* (Londra; New York: Routledge, 2013), 90-91.
- 74 Yeşilbursa, *The Baghdad Pact*, 93.
- 75 Erel Tellal, *SSCB-Türkiye İlişkileri, 1953-1964* (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2020), 41.
- 76 Fırat ve Kürkcüoğlu, “Orta Doğu’yla İlişkiler”, 2002, 626-27.
- 77 Tellal, *SSCB-Türkiye İlişkileri, 1953-1964*, 54.
- 78 Tellal, *SSCB-Türkiye İlişkileri, 1953-1964*, 58.
- 79 Fırat ve Kürkcüoğlu, “Orta Doğu’yla İlişkiler”, 2002, 628.
- 80 Murat Kasapsaraçoğlu, “Oil Pipeline Projects through Turkey during the Suez Canal Crisis in 1956”, *History Studies International Journal of History* 7, Sayı 3 (2015): 102.
- 81 Kasapsaraçoğlu, “Oil Pipeline Projects through Turkey during the Suez Canal Crisis in 1956”, 102.
- 82 Ayşegül Sever, *Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Orta Doğu, 1945-1958* (İstanbul: Boyut Kitapları, 1997), 185-86.
- 83 “Foreign Relations of the United States, 1955-1957: Jordan-Yemen, Volume XIII”, 06 Ağustos 1957, Document 373: Telegram From the Consulate General in Istanbul to the Department of State, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1955-57v13/d373>.
- 84 Tellal, *SSCB-Türkiye İlişkileri, 1953-1964*, 76.
- 85 Fırat ve Kürkcüoğlu, “Orta Doğu’yla İlişkiler”, 2002, 631.
- 86 Sever, *Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Orta Doğu, 1945-1958*, 217.
- 87 Melek Fırat, “Yunanistan’la İlişkiler”, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt I: 1919-1980, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 588-89.
- 88 Ayşegül Sever, “Between Global and Regional Cold Wars: Turkey’s Search to Harmonize Its Security Engagements in the 1950s”, *The Balkans in the Cold War*, ed. Svetozar Rajak ve diğ. (Londra: Palgrave Macmillan, 2017), 111.
- 89 Sever, 113.
- 90 Dionysios Chourchoulis, “A Nominal Defence? NATO Threat Perception and Responses in the Balkan Area, 1951-1967”, *Cold War History* 12, Sayı 4 (01 Kasım 2012): 642-43.
- 91 Fırat, “Yunanistan’la İlişkiler”, 2002, 589-90.

- 92 Chourchoulis, "A nominal defence?" 644.
- 93 "TBMM Zabıt Cerideleri", 25 Şubat 1956, 10. Dönem, 10. Cilt, 44. Birleşim.
- 94 Gülmez, "From indifference to independence".
- 95 Behlül Özkan, "Making Cyprus a National Cause in Turkey's Foreign Policy, 1948-1965", *Southeast European and Black Sea Studies* 15, Sayı 4 (2015): 541-62.
- 96 Papuççular, *Türkiye ve Oniki Ada, 1912-1947*, 190.
- 97 Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler", 2002, 596.
- 98 Şükrü Sina Gürel, *Kıbrıs Tarihi, 1878-1960: Kolonyalizm, Ulusçuluk ve Uluslararası Politika* (Ankara: İmge Yayınevi, 2020), 306.
- 99 Gürel, *Kıbrıs Tarihi*, 309-12.
- 100 Gürel, *Kıbrıs Tarihi*, 306.
- 101 "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1952-1954, Eastern Europe; Soviet Union; Eastern Mediterranean, Volume VIII", 08 Şubat 1954, Document 361, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1952-54v08/d361>.
- 102 Robert Holland, "Playing the Turkish Card: British Policy and Cyprus in the 1950s", *Middle Eastern Studies* 56, Sayı 5 (2020): 762.
- 103 "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1952-1954, Eastern Europe; Soviet Union; Eastern Mediterranean, Volume VIII", 26 Şubat 1954, Document 362, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1952-54v08/d362>.
- 104 Özcan, "Ellili Yıllarda 'Dış Politika'", 117.
- 105 Özkan, "Making Cyprus a National Cause in Turkey's Foreign Policy, 1948-1965", 553.
- 106 Ulvi Keser, "Kıbrıs Sorunu Bağlamında Türkiye'de 6/7 Eylül 1955 Olaylarına Kesitsel Bir Bakış", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 12, Sayı 25 (2012): 183-186.
- 107 Holland, "Playing the Turkish card", 762.
- 108 Fahir H. Armaoğlu, "1955 Yılında Kıbrıs Meselesinde Türk Hükümeti ve Türk Kamu Oyu", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 14, Sayı 2 (1959): 76-77.
- 109 Armaoğlu, 76.
- 110 Dilek Güven, *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları Bağlamında 6-7 Eylül Olayları* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005).
- 111 Holland, "Playing the Turkish card", 762-63.
- 112 Gürel, *Kıbrıs Tarihi*, 363.
- 113 "Cyprus (Lord Radcliffe's Proposals)", 19 Aralık 1956, c. 562, 1267-79, House of Commons, Hansard Archives, <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1956/dec/19/cyprus-lord-radcliffes-proposals>.
- 114 Clement Dodd, *The History and Politics of the Cyprus Conflict* (Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York: PalgraveMacmillan, 2010), 30.
- 115 Gürel, *Kıbrıs Tarihi*, 373.
- 116 Gürel, *Kıbrıs Tarihi*, 373.
- 117 Behçet Kemal Yeşilbursa, "Proposals for a Settlement of the Cyprus Problem according to British Documents (1954-1974)", *History Studies International Journal of History* 11, Sayı 6 (2019): 1990-91, <https://doi.org/10.9737/hist.2019.796>.
- 118 Dodd, 32.
- 119 Chares Demetriou, "Divide and Rule Cyprus? Decolonisation as Process", *Commonwealth & Comparative Politics* 57, Sayı 4 (2019): 409.
- 120 Dodd, 33.
- 121 Gürel, *Kıbrıs Tarihi*, 385-86.
- 122 Gürel, *Kıbrıs Tarihi*, 389.
- 123 Dodd, 35.
- 124 Sönmezöğlu, *Soğuk Savaş Döneminde Türk Dış Politikası, 1945-1991*, 173-74.
- 125 Yeşilbursa, "Proposals for a Settlement of the Cyprus Problem according to British Documents (1954-1974)", 1992-93.
- 126 Dodd, 36.
- 127 Dodd, 36.

- 128 Evangelos Averoff-Tossizza, *Lost Opportunities: The Cyprus Question, 1950-1963* (New Rochelle, N.Y.: A.D. Caratzas, 1986), 295-98.
- 129 Gürel, *Kıbrıs Tarihi*, 401; Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler", 2002, 607-8.
- 130 Cihat Göktepe ve Tuba Ünlü Bilgiç, "İngiliz Güvenlik ve Dış Politikasında Kıbrıs", *Bilgi*, Sayı 68 (2014): 152.
- 131 Gülmez, "From indifference to independence", 752.
- 132 Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler", 2002, 610-11.
- 133 Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler", 2002, 612.
- 134 Gülmez, "From indifference to independence", 753.
- 135 Sert, "Memory of an Institution", 128.
- 136 Kasapsaraçoğlu, "The Turkish Foreign Policy Decision Making Process during the Cold War, 1945-1991", 125.
- 137 Girgin, 235.
- 138 Özcoşkun, 26.
- 139 Özcoşkun, 27.
- 140 Hüseyin Sert, "When Diplomats Lead to a War: The Role of the Turkish Diplomatic Bureaucracy in the Military Intervention in Cyprus", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 25, Sayı 2 (2023): 259-60.
- 141 Sert, "When Diplomats Lead to a War", 259-60.
- 142 Girgin, 237.
- 143 Bahar Rumelili ve Rahime Süleymanoğlu-Kurum, "Women and Gender in Turkish Diplomacy: Historical Legacies and Current Patterns", *Gendering Diplomacy and International Negotiation*, ed. Karin Aggestam ve Ann E. Towns, Studies in Diplomacy and International Relations (Cham: Springer International Publishing, 2018), 91.
- 144 Melek M. Fırat, *1960-71 Arası Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu* (Ankara: Siyasal Kitabevi, 1997), 69.
- 145 Bölme, 61.
- 146 Fırat, *1960-71 Arası Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu*, 70-71.
- 147 Fırat, *1960-71 Arası Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu*, 70.
- 148 Murat Kasapsaraçoğlu, "Definition of Turkey's National Interests in the Early Cold War Era: Divergence and Convergence between DP and RPP in the 1950s", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 74, Sayı 4 (06 Aralık 2019): 1368.
- 149 Kasapsaraçoğlu, "Definition of Turkey's National Interests in the Early Cold War Era: Divergence and Convergence between DP and RPP in the 1950s", 1368-69.
- 150 Kasapsaraçoğlu, "Definition of Turkey's National Interests in the Early Cold War Era: Divergence and Convergence between DP and RPP in the 1950s", 1367.
- 151 Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, 227-29.
- 152 Senem Üstün, "Turkey and the Marshall Plan: Strive for Aid", *The Turkish Yearbook of International Relations*, Sayı 27 (1997): 52.
- 153 Murat Kasapsaraçoğlu, "Harmonization of Turkey's Political, Economic, and Military Interests in the 1950s: Reflections on Turkey's Middle East Policy", *Turkish Studies* 16, Sayı 3 (03 Temmuz 2015): 337.
- 154 Gülmez, "From indifference to independence", 752.
- 155 Sander, *Türk-Amerikan İlişkileri, 1947-1964*, 235-39.
- 156 Sander, *Türk-Amerikan İlişkileri, 1947-1964*, 238.
- 157 Tellal, *SSCB-Türkiye İlişkileri, 1953-1964*, 115-18.
- 158 Tellal, *SSCB-Türkiye İlişkileri, 1953-1964*, 120-21.
- 159 Mehmet Gönübol, "NATO and Turkey: An Overall Appraisal", *The Turkish Yearbook of International Relations* 11 (1971): 14.
- 160 *Introducing TR Turkey [The Atlantic Community Series - NATO Documentaries]*, 2022, <https://www.youtube.com/watch?v=QyeLGnaaMpg>.
- 161 Gönübol, "NATO and Turkey: An Overall Appraisal", 18.

VI YENİ BİR DÜZEN ARAYIŞINDA TÜRKİYE: İKİ DARBE ARASI DÖNEMDE TÜRK DIŞ POLİTİKASI (1960-1980) (Sayfa 147-212)

- “TBMM Zabıt Ceridesi (Gizli Celseler)”, 20 Temmuz 1974, 13. Dönem, 13. Cilt, 3. Birleşim.
- 2 Henry Kissinger, *Diplomasi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2002), 720.
- 3 Tellal, *SSCB-Türkiye İlişkileri, 1953-1964*, 128.
- 4 James Hershberg, “The Cuban Missile Crisis”, *The Cambridge History of the Cold War*, Cilt 2: *Crises and Détente*, ed. Melvyn P. Leffler ve Odd Arne Westad, The Cambridge History of the Cold War (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 67-70.
- 5 Hershberg, 68.
- 6 Sander, *Siyasi Tarih, 1918-1994*, 322.
- 7 Sander, *Siyasi Tarih, 1918-1994*, 325.
- 8 Frédéric Bozo, “France, ‘Gaullism,’ and the Cold War”, *The Cambridge History of the Cold War*, Cilt 2: *Crises and Détente*, ed. Melvyn P. Leffler ve Odd Arne Westad, The Cambridge History of the Cold War (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 166.
- 9 Bozo, 165.
- 10 Gaddis, *The Cold War*, 139-40.
- 11 Kissinger, *Diplomasi*, 713.
- 12 Sander, *Siyasi Tarih, 1918-1994*, 342-43.
- 13 Marc Trachtenberg, “The Structure of Great Power Politics, 1963-1975”, *The Cambridge History of the Cold War*, Cilt 2: *Crises and Détente*, ed. Melvyn P. Leffler ve Odd Arne Westad, The Cambridge History of the Cold War (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 491.
- 14 Trachtenberg, 485-86.
- 15 N. Ludlow, “European Integration and the Cold War”, *The Cambridge History of the Cold War*, Cilt 2: *Crises and Détente*, ed. Melvyn P. Leffler ve Odd Arne Westad, The Cambridge History of the Cold War (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 179-97.
- 16 Briggs ve Clavin, 350.
- 17 Briggs ve Clavin, 352.
- 18 Sander, *Siyasi Tarih, 1918-1994*, 343-49.
- 19 Ludlow, 184.
- 20 Ludlow, 192.
- 21 Gaddis, *The Cold War*, 140-41.
- 22 Eric Hobsbawm, *Kısa 20. Yüzyıl: Aşırılikler Çağı, 1914-1991* (İstanbul: Everest Yayınları, 2008), 534.
- 23 Gaddis, *The Cold War*, 132-33.
- 24 Keith L. Nelson, *The Making of Détente: Soviet-American Relations in the Shadow of Vietnam* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2019), 56.
- 25 Nelson, 126.
- 26 Trachtenberg, “The Structure of Great Power Politics, 1963-1975”, 494.
- 27 Nelson, 69.
- 28 Gaddis, *The Cold War*, 147.
- 29 Gaddis, *The Cold War*, 148.
- 30 Jussi M. Hanhimäki, “‘They Can Write it in Swahili’: Kissinger, the Soviets, and the Helsinki Accords, 1973-75”, *Journal of Transatlantic Studies* 1, Sayı 1 (01 Ocak 2003): 39.
- 31 Jale Civelek, “Helsinki Son Senedi, Paris Şartı ve AGİT”, *Marmara Üniversitesi Avrupa Topluluğu Enstitüsü Avrupa Araştırmaları Dergisi* 14, Sayı 1 (2015): 5.
- 32 Kissinger, *Diplomasi*, 737.

- 33 Craig Daigle, *The Limits of Détente: The United States, the Soviet Union, and the Arab-Israeli Conflict, 1969-1973* (New Haven: Yale University Press, 2012), 8.
- 34 Daigle, 5.
- 35 Eric Hobsbawm, *Devrimciler* (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2005), 216-17.
- 36 Metin Heper, *Türkiye'nin Siyasal Hayatı* (İstanbul: Doğan Kitap, 2011), 308.
- 37 Akın, *Türkiye'nin Siyasal Gelişmeleri (1923-2018)*, 172.
- 38 Akın, *Türkiye'nin Siyasal Gelişmeleri (1923-2018)*, 172.
- 39 Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 371.
- 40 Hobsbawm, *Devrimciler*, 270.
- 41 Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 371.
- 42 Özgür Mutlu Ulus, *Türkiye'de Sol ve Ordu (1960-1971)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 24.
- 43 Bu konuda bkz. Yunus Emre, *The Emergence of Social Democracy in Turkey: The Left and the Transformation of the Republican People's Party* (Londra: I.B. Tauris, 2014).
- 44 Tanel Demirel, "Süleyman Sami Demirel", *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*, ed. Mete Kaan Kaynar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 529-38.
- 45 Suavi Aydın ve Yüksel Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 176.
- 46 İsmet Akça, "12 Mart Askeri Müdahalesi: İthal İkameci Kapitalizm, Sınıf Dinamikleri ve Bürokratik Otoriterizm", *Osmanlıdan Günümüze Darbeler*, ed. Mehmet Ö. Alkan (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016), 263-65.
- 47 Akça, 265.
- 48 Aydın ve Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 206.
- 49 Akça, 265-66.
- 50 Akın, *Türkiye'nin Siyasal Gelişmeleri (1923-2018)*, 183.
- 51 Turan, *Turkey's Difficult Journey to Democracy*, 107.
- 52 Aydın ve Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 320.
- 53 "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1958-1960, Eastern Europe; Finland; Greece; Turkey, Volume X, Part 2", 28 Mayıs 1960, Document 365, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1958-60v10p2/d365>.
- 54 Hale, *Turkish Politics and Military*, 120.
- 55 "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1958-1960, Eastern Europe; Finland; Greece; Turkey, Volume X, Part 2", 08 Haziran 1960, Document 366, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1958-60v10p2/d366>.
- 56 "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1958-1960, Eastern Europe; Finland; Greece; Turkey, Volume X, Part 2", 19 Temmuz 1960, Document 371, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1958-60v10p2/d371>.
- 57 Gencer Özcan, "Altmışlı Yıllarda 'Dış' Politika", *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*, ed. Mete Kaan Kaynar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 224.
- 58 Özcan, "Altmışlı Yıllarda 'Dış' Politika", 224-25.
- 59 Tellal, *SSCB-Türkiye İlişkileri, 1953-1964*, 130.
- 60 Çağrı Erhan, "ABD ve NATO ile İlişkiler", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt I: 1919-1980, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 682.
- 61 "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1961-1963, Volume XVI, Eastern Europe; Cyprus; Greece; Turkey", 29 Ekim 1962, Document 381, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1961-63v16/d381>.
- 62 Ayşegül Sever, "Yeni Bulgular Işığında Küba Krizi ve Türkiye", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 52, Sayı 01 (1997): 657.
- 63 Sander, *Türk-Amerikan İlişkileri, 1947-1964*, 296.
- 64 Nur Bilge Criss, "Strategic Nuclear Missiles in Turkey: The Jupiter Affair, 1959-1963", *The Journal of Strategic Studies* 20, Sayı 3 (2008): 114.
- 65 Sander, *Türk-Amerikan İlişkileri, 1947-1964*, 297.

- 66 Sander, *Türk-Amerikan İlişkileri*, 1947-1964, 290.
- 67 Sander, *Türk-Amerikan İlişkileri*, 1947-1964, 291.
- 68 Sever, "Yeni Bulgular Işığında Küba Krizi ve Türkiye", 659.
- 69 Serpil Çelenk Güvenç, *İkili Anlaşmalardan Kıbrıs'a Solun Merceğinden Dış Politika: TİP Deneyimi 1960-1970* (İstanbul: Daktylos Yayınevi, 2008), 82-83.
- 70 Güvenç, *İkili Anlaşmalardan Kıbrıs'a Solun Merceğinden Dış Politika*, 82.
- 71 Erhan, "ABD ve NATO ile İlişkiler", 684-85.
- 72 Aylin Güney, "Anti-Americanism in Turkey: Past and Present", *Middle Eastern Studies* 44, Sayı 3 (2008): 472.
- 73 Fırat, *1960-71 Arası Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu*, 115.
- 74 Dodd, 47.
- 75 Etienne Copeaux ve Claire Mauss-Copeaux, *Taksim! Bölünmüş Kıbrıs, 1964-2005* (İstanbul: İletişim, 2009), 55.
- 76 Copeaux ve Mauss-Copeaux, 55.
- 77 Fırat, *1960-71 Arası Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu*, 123-24.
- 78 Fırat, *1960-71 Arası Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu*, 124.
- 79 Copeaux ve Mauss-Copeaux, 58-59.
- 80 Şevki Kırpalp, "1967-1974 Döneminde Kıbrıs Sorunu ve Türkiye ile Yunanistan'ın Kıbrıs Politikaları", *Journal of History Culture and Art Research* 7, Sayı 2 (2018): 448.
- 81 Süha Bölükbaşı, "The Johnson Letter Revisited", *Middle Eastern Studies* 29, Sayı 3 (1993): 512.
- 82 Özcan, "Altmışlı Yıllarda 'Dış' Politika", 231.
- 83 Fırat, *1960-71 Arası Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu*, 127.
- 84 Tellal, *SSCB-Türkiye İlişkileri*, 1953-1964, 170-71.
- 85 Özcan, "Altmışlı Yıllarda 'Dış' Politika", 232.
- 86 Ahmet Gülen, "İnönü Hükümetlerinin Kıbrıs Politikası (1961-1965)", *Atatürk Yolu Dergisi* 13, Sayı 50 (2011): 389-428.
- 87 "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1964-1968, Volume XVI, Cyprus; Greece; Turkey", 20 Şubat 1964, Document 16, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v16/d16>.
- 88 "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1964-1968, Volume XVI, Cyprus; Greece; Turkey", 29 Nisan 1964, Document 37, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v16/d37>.
- 89 Dodd, 67.
- 90 Gülen, "İnönü Hükümetlerinin Kıbrıs Politikası (1961-1965)", 409.
- 91 Bölükbaşı, "The Johnson Letter Revisited", 516-17.
- 92 Bölükbaşı, "The Johnson Letter Revisited", 516.
- 93 "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1964-1968, Volume XVI, Cyprus; Greece; Turkey", 29 Nisan 1964.
- 94 "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1964-1968, Volume XVI, Cyprus; Greece; Turkey", 05 Haziran 1964, Document 54, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v16/d54>.
- 95 Erhan, "ABD ve NATO ile İlişkiler", 687-89.
- 96 Sander, *Türk-Amerikan İlişkileri*, 1947-1964, 318.
- 97 Sander, *Türk-Amerikan İlişkileri*, 1947-1964, 319.
- 98 Erhan, "ABD ve NATO ile İlişkiler", 690.
- 99 Tellal, *SSCB-Türkiye İlişkileri*, 1953-1964, 176-77.
- 100 Tellal, *SSCB-Türkiye İlişkileri*, 1953-1964, 179.
- 101 "TBMM Zabıt Cerideleri", 13 Temmuz 1966, 2. Dönem, 7. Cilt, 110. Birleşim, 174.
- 102 Güvenç, *İkili Anlaşmalardan Kıbrıs'a Solun Merceğinden Dış Politika*, 90-91.
- 103 Barış Doster, "Türkiye'de NATO Karşıtlığının Tarihsel ve Siyasal Kökenleri", *Ortadoğu Analiz* 4, Sayı 40 (2012): 41.
- 104 Bölme, 64.

- 105 “Dışişleri Belleteni” (Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Ekim 1964), 5-7, Sayı 2.
- 106 “Foreign Relations of the United States (FRUS), 1964-1968, Volume XVI, Cyprus; Greece; Turkey”, 11 Temmuz 1964, Document 83, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v16/d83>.
- 107 “Foreign Relations of the United States (FRUS), 1964-1968, Volume XVI, Cyprus; Greece; Turkey”, 19 Temmuz 1964, Document 87, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v16/d87>.
- 108 “Foreign Relations of the United States (FRUS), 1964-1968, Volume XVI, Cyprus; Greece; Turkey”, 20 Temmuz 1964, Document 88, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v16/d88>.
- 109 “Foreign Relations of the United States (FRUS), 1964-1968, Volume XVI, Cyprus; Greece; Turkey”, 20 Temmuz 1964.
- 110 Sönmezoglu, *Soğuk Savaş Döneminde Türk Dış Politikası, 1945-1991*, 90.
- 111 Abdussamed Geçer ve Resul Köse, “Türk Halkının Kıbrıs Çözömsüzlüğüne Tepkisi (27 Ağustos-1 Eylül 1964)”, *Belgi Dergisi*, Sayı 25 (2023): 137.
- 112 “Dışişleri Belleteni”, 8.
- 113 “Foreign Relations of the United States (FRUS), 1964-1968, Volume XVI, Cyprus; Greece; Turkey”, 01 Eylül 1964, Document 150, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v16/d150>.
- 114 “Foreign Relations of the United States (FRUS), 1964-1968, Volume XVI, Cyprus; Greece; Turkey”, 08 Eylül 1964, Document 155, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v16/d155>.
- 115 Sönmezoglu, *Soğuk Savaş Döneminde Türk Dış Politikası, 1945-1991*, 91.
- 116 Bölükbaşı, “The Johnson Letter Revisited”, 520.
- 117 Pınar Bilgin ve Ali Bilgiç, “Turkey and EU/Rope: Discourses of Inspiration/Anxiety in Turkey’s Foreign Policy”, *Review of European Studies* 4, Sayı 3 (2012): 114.
- 118 Çağrı Erhan ve Tuğrul Arat, “AET’yle İlişkiler”, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt I: 1919-1980, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 832.
- 119 Bilgin ve Bilgiç, “Turkey and EU/Rope”, 114.
- 120 Meltem Müftüler-Baç, “The Never-Ending Story: Turkey and the European Union”, *Middle Eastern Studies* 34, Sayı 4 (1998): 241.
- 121 Erhan ve Arat, “AET’yle İlişkiler”, 846-47.
- 122 Erhan ve Arat, 848-49.
- 123 Bilgin ve Bilgiç, “Turkey and EU/Rope”, 115-16.
- 124 Mine Eder, “Populism as a Barrier to Integration with the EU: Rethinking the Copenhagen Criteria”, *Turkey and European Integration: Accession Prospects and Issues*, ed. Nergis Canefe ve Mehmet Uğur (Londra: Routledge, 2004), 56.
- 125 Aydın ve Taşkın, *1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 184.
- 126 Özcan, “Altmışlı Yıllarda ‘Dış’ Politika”, 238.
- 127 Fırat, *1960-71 Arası Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu*, 215-17.
- 128 Fırat, *1960-71 Arası Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu*, 218.
- 129 Böyle bir örnek için bkz. Dodd, *The History and Politics of the Cyprus Conflict*.
- 130 Konstantina Maragkou, “Favouritism in NATO’s Southeastern Flank: The Case of the Greek Colonels, 1967-74”, *Cold War History* 9, Sayı 3 (2009): 347-66.
- 131 Dodd, 80.
- 132 İhsan Sabri Çağlayangil, *Anılarım* (İstanbul: Yılmaz Yayınları, 1990), 385-386.
- 133 “Foreign Relations of the United States (FRUS), 1964-1968, Volume XVI, Cyprus; Greece; Turkey”, 15 Eylül 1967, Document 302, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v16/d302>.
- 134 Çağlayangil, *Anılarım*, 392.
- 135 “Foreign Relations of the United States, (FRUS) 1964-1968, Volume XVI, Cyprus; Greece; Turkey”, 18 Kasım 1967, Document 311, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v16/d311>.

- 136 "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1964-1968, Volume XVI, Cyprus; Greece; Turkey", 23 Kasım 1967, Document 318, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v16/d318>.
- 137 Çağlayangil, *Anılarım*, 393.
- 138 Çağlayangil, 390-91.
- 139 Özcan, "Altmışlı Yıllarda 'Dış' Politika", 247.
- 140 Çağlayangil, *Anılarım*, 394.
- 141 Fırat, 1960-71 *Arası Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu*, 226-27.
- 142 Şevki Kıralp, "Cyprus between Enosis, Partition and Independence: Domestic Politics, Diplomacy and External Interventions (1967-74)", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 19, Sayı 6 (2017): 595-96.
- 143 Fırat, 1960-71 *Arası Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu*, 229.
- 144 German Lopez, "Was Nixon's War on Drugs a Racially Motivated Crusade? It's a Bit More Complicated.", *Vox*, 29 Mart 2016, <https://www.vox.com/2016/3/29/11325750/nixon-war-on-drugs>.
- 145 James Windle, "A Very Gradual Suppression: A History of Turkish Opium Controls, 1933-1974", *European Journal of Criminology* 11, Sayı 2 (2014): 198-200.
- 146 Windle, 201.
- 147 Erhan, "ABD ve NATO ile İlişkiler", 702; ayr. bkz. Çağrı Erhan, *Beyaz Savaş: Türk-Amerikan İlişkilerinde Afyon Sorunu*, Altınbaş Üniversitesi Yayınları (İstanbul: Altınbaş Üniversitesi, 2018).
- 148 "TBMM Zabıt Cerideleri", 25 Şubat 1970, 3. Dönem, 3. Cilt, 48. Birleşim.
- 149 "Foreign Relations of the United States, 1969-1976 (FRUS), Volume XXIX, Eastern Europe; Eastern Mediterranean, 1969-1972", 1970, Document 434, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v29/d434>.
- 150 "TBMM Zabıt Cerideleri", 24 Temmuz 1970, 3. Dönem, 8. Cilt, 133. Birleşim.
- 151 Nihat Erim, *12 Mart Anıları* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018), 238-40.
- 152 Macide Başlamışlı, "ABD'nin Türkiye'ye Yönelik Ambargo Kararına İlişkin Haşhaş Sorunu Yerine 1974 Kıbrıs Krizini Ön Plana Çıkarma Girişimi", *Asia Minor Studies* 9, Sayı 1 (2021): 695-696.
- 153 Sönmezoglu, *Soğuk Savaş Döneminde Türk Dış Politikası, 1945-1991*, 406.
- 154 "Dışişleri Bakanlığı Belleteni" (Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Haziran 1967), 6, Sayı 33.
- 155 "Dışişleri Bakanlığı Belleteni", 6.
- 156 "Dışişleri Bakanlığı Belleteni", 21.
- 157 Gökçen Alpkaya, "Türkiye Cumhuriyeti, İslam Konferansı Örgütü ve Laiklik", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 46, Sayı 1 (1991): 57.
- 158 Alpkaya, 57.
- 159 Çağrı Erhan ve Ömer Kürkçüoğlu, "Arap Olmayan Ülkelerle İlişkiler", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt I: 1919-1980, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 799.
- 160 Efrat Aviv, "Patience and Persistence: Ambiguous Turkish-Israeli Relations in the 1960s", *The Journal of the Middle East and Africa* 14, Sayı 2 (2022): 163.
- 161 Sönmezoglu, *Soğuk Savaş Döneminde Türk Dış Politikası, 1945-1991*, 410.
- 162 Erhan ve Kürkçüoğlu, "Arap Olmayan Ülkelerle İlişkiler", 2002, 799.
- 163 Süha Bölükbaşı, "Behind the Turkish-Israeli Alliance: A Turkish View", *Journal of Palestine Studies* 29, Sayı 1 (1999): 28.
- 164 Gencer Özcan, "Yetmişli Yıllarda 'Dış' Politika", *Türkiye'nin 1970'li Yılları*, ed. Mete Kaan Kaynar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021), 265.
- 165 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için Jan-Markus Vömel, "Global Intellectual Transfers and the Making of Turkish High Islamism, c. 1960-1995", *The Turkish Connection: Global Intellectual Histories of the Late Ottoman Empire and Republican Turkey*, ed. Deniz Kuru ve Hazal Papuççular (Almanya: De Gruyter Oldenbourg, 2022), 247-70.
- 166 Bilâl N. Şimşir, *Ermeni Meselesi, 1774-2005* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2005), 200.

- 167 Sert, "Memory of an Institution", 303.
- 168 Michael Gunter, "Armenian Terrorism: A Reappraisal", *Journal of Conflict Studies* 27, Sayı 2 (2007): 111.
- 169 Şimşir, *Ermeni Meselesi, 1774-2005*, 212.
- 170 Sert, "Memory of an Institution", 331.
- 171 Sert, "Memory of an Institution", 334.
- 172 Michael M. Gunter, "Transnational Sources of Support for Armenian Terrorism", *Journal of Conflict Studies* 5, Sayı 4 (1985): 31-32.
- 173 Eldad Ben Aharon, "Superpower by Invitation: Late Cold War Diplomacy and Leveraging Armenian Terrorism as a Means to Rapprochement in Israeli-Turkish Relations (1980-1987)", *Cold War History* 19, Sayı 2 (2019): 275-93.
- 174 Ben Aharon, 287-88.
- 175 Kıralp, "Cyprus between Enosis, Partition and Independence", 599.
- 176 Kıralp, "Cyprus between Enosis, Partition and Independence", 599.
- 177 Dodd, 105.
- 178 Dodd, 107.
- 179 "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1969-1976, Volume XXX, Greece; Cyprus; Turkey, 1973-1976", 17 Temmuz 1974, Document 90, <https://history.state.gov/historical-documents/frus1969-76v30/d90>.
- 180 Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler", 2002, 741.
- 181 "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1969-1976, Volume XXX, Greece; Cyprus; Turkey, 1973-1976", 17 Temmuz 1974.
- 182 Dodd, 108.
- 183 "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1969-1976, Volume XXX, Greece; Cyprus; Turkey, 1973-1976", 16 Temmuz 1974, Document 86, <https://history.state.gov/historical-documents/frus1969-76v30/d86>.
- 184 Henry Kissinger, *Years of Upheaval* (Boston: Little, Brown, 1982).
- 185 Mehmet Ali Birand, *30 Sıcak Gün* (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1986), 128.
- 186 Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler", 2002, 743.
- 187 "Foreign Relations of the United States, 1969-1976 (FRUS), Volume XXX, Greece; Cyprus; Turkey, 1973-1976", 21 Temmuz 1974, Document 110, <https://history.state.gov/historical-documents/frus1969-76v30/d110#fn:1.5.4.4.12.132.44.6>.
- 188 Konstantina Maragkou, "The Relevance of Détente to American Foreign Policy: The Case of Greece, 1967-1979", *Diplomacy & Statecraft* 25, Sayı 4 (2014): 655-56.
- 189 Jan Asmussen, *Cyprus at War: Diplomacy and Conflict during the 1974 Crisis* (Londra, New York: I.B. Tauris, 2008), 153.
- 190 Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler", 2002, 746.
- 191 Birand, *30 Sıcak Gün*, 372.
- 192 Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler", 2002, 747.
- 193 Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler", 2002, 747.
- 194 Asmussen, 182.
- 195 Asmussen, 182.
- 196 Onur Öymen, *Silahsız Savaş: Bir Mücadele Sanatı Olarak Diplomasi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2002), 454.
- 197 Athanasios Antonopoulos, "Justified at Last? Kissinger's Cyprus Legacy, 1974-1976", *The International History Review* 41, Sayı 3 (2019): 476.
- 198 Gencer Özcan, "1974 Kıbrıs Bunalımı", *Türkiye'nin 1970'li Yılları*, ed. Mete Kaan Kaynar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021), 298.
- 199 Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler", 2002, 748.
- 200 Asmussen, 284.
- 201 Asmussen, 284.
- 202 Alper Gülbay, "Huzursuz Bir Ortaklığın Ses Getiren Hamlesi: CHP-MSP Koalisyon Hükümeti Ve Kıbrıs Barış Harekâtı". *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 15, Sayı 30 (2019): 355-57.

- 203 Öymen, *Silahsız Savaş*, 457.
- 204 Güney, "Anti-Americanism in Turkey", 475.
- 205 Sönmezoğlu, *Soğuk Savaş Döneminde Türk Dış Politikası, 1945-1991*, 399.
- 206 BBC News Türkçe, *Bülent Ecevit 1978'de Türkiye'nin ABD Ambargosuna Tepkisini Anlatıyor*, 2018, https://www.youtube.com/watch?v=2DPwRfu_m8.
- 207 Sönmezoğlu, *Soğuk Savaş Döneminde Türk Dış Politikası, 1945-1991*, 400.
- 208 BBC News Türkçe, *Bülent Ecevit 1978'te Türkiye'nin ABD Ambargosuna Tepkisini Anlatıyor*.
- 209 Erel Tellal, "SSCB'yle İlişkiler", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt I: 1919-1980, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 781.
- 210 "Yunanistan'daki Türk Varlığı", Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, erişim 12 Şubat 2022, <https://www.mfa.gov.tr/bati-trakya-turk-azinligi.tr.mfa>.
- 211 Radiye Funda Karadeniz, "Türk Dış Politikasında Dış Türkler: Karşılaştırmalı Teorik Bir Çalışma" (Doktora Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi, 2011), 147.
- 212 Baskın Oran, *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları (Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı, 1986), 74.
- 213 Oran, *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, 147.
- 214 Samim Akgönül, *Azınlık: Türk Bağlamında Azınlık Kavramına Çapraz Bakışlar* (İstanbul: Bgst, 2011), 179.
- 215 Ronald Meinardus, "Muslims: Turks, Pomaks and Gypsies", *Minorities in Greece: Aspects of a Plural Society*, ed. Richard Clogg (Londra: Hurst & Company, 2002), 90.
- 216 Meinardus, 91.
- 217 Oran, *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, 148.
- 218 Karadeniz, "Türk Dış Politikasında Dış Türkler: Karşılaştırmalı Teorik Bir Çalışma", 155-66.
- 219 Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler", 2002, 762.
- 220 Hüseyin Pazarıcı, *Doğu Ege Adalarının Askerden Arındırılmış Statüsü* (Ankara: Ankara Üniversitesi, 1986), 94.
- 221 Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler", 2002, 761.
- 222 Pazarıcı, 85.
- 223 "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1977-1980, Volume XXI, Cyprus; Turkey; Greece", 02 Şubat 1977, Document 163, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1977-80v21/d163>.
- 224 Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler", 2002, 761.
- 225 Gökhan Ak, "Ege'deki Hayalet: Türk-Yunan Deniz Sınırı, Durum ve Etkiler", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 10, Sayı 20 (2014): 272.
- 226 Alexis Heraclides, *Imagined Enemies: The Greek-Turkish Conflict in the Aegean* (New York: Palgrave Macmillan, 2010), 81.
- 227 Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler", 2002, 751.
- 228 Heraclides, *Imagined Enemies: The Greek-Turkish Conflict in the Aegean*, 81.
- 229 Gökay Bulut, "Ege Hava Sahası Sorunları, Çözölmüş Olanlar ve Sorunların Geleceği", *Güvenlik Stratejileri Dergisi* 8, Sayı 16 (2012): 117.
- 230 Alexis Heraclides, "The Unresolved Aegean Dispute: Problems and Prospects", *Greece and Turkey in Conflict and Cooperation: From Europeanization to De-Europeanization*, ed. Alexis Heraclides ve Gizem Alioğlu Çakmak (Londra, New York: Routledge, 2019), 90.
- 231 Heraclides, *Imagined Enemies: The Greek-Turkish Conflict in the Aegean*, 80.
- 232 Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler", 2002, 760.
- 233 Tayyar Ari, "Ege Sorunu ve Türk-Yunan İlişkileri: Son Gelişmeler Işığında Kara Suları ve Hava Sahası Sorunları", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 50, Sayı 01 (1995): 61.
- 234 Bulut, "Ege Hava Sahası Sorunları, Çözölmüş Olanlar ve Sorunların Geleceği", 122.
- 235 Bulut, "Ege Hava Sahası Sorunları, Çözölmüş Olanlar ve Sorunların Geleceği", 125.
- 236 Şükrü Sina Gürel, *Tarihsel Boyut İçinde Türk Yunan İlişkileri (1821-1993)* (Ankara: Ümit Yayıncılık, 1993), 71.

- 237 Heraclides, *Imagined Enemies: The Greek-Turkish Conflict in the Aegean*, 78.
- 238 "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1969-1976, Volume XXX, Greece; Cyprus; Turkey, 1973-1976", 05 Şubat 1975, Document 34, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v30/d34>.
- 239 Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler", 2002, 757.
- 240 "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1977-1980, Volume XXI, Cyprus; Turkey; Greece", 08 Nisan 1977, Document 91, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1977-80v21/d91>.
- 241 Heraclides, "The Unresolved Aegean Dispute", 92.
- 242 "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1977-1980, Volume XXI, Cyprus; Turkey; Greece", 11 Şubat 1977, Document 164, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1977-80v21/d164>.
- 243 Heraclides, *Imagined Enemies: The Greek-Turkish Conflict in the Aegean*, 90.
- 244 "1924 Anayasası".
- 245 Fuat Aksu, "Kuvvet Kullanma Tehdidine Dayalı Dış Politika Krizlerinde Güvenlik Kavramı", *Türkiye'de Ordu Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, ed. Evren Balta ve İsmet Akça (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010), 501.
- 246 Güvenç, *İkili Anlaşmalardan Kıbrıs'a Solun Merceğinden Dış Politika*, 118.
- 247 Kasapsaraçoğlu, "The Turkish Foreign Policy Decision Making Process during the Cold War, 1945-1991", 149.
- 248 Kasapsaraçoğlu, "The Turkish Foreign Policy Decision Making Process during the Cold War, 1945-1991", 169.
- 249 Bu konuda ayrıntılı bir eser için bkz. Emrah Utku Gökçe, "1974 Kıbrıs Krizinde CHP-MSP Koalisyon Hükümetinin Karar Alma Süreci", *Ulusa: Uluslararası Çalışmalar Dergisi* 2, Sayı 1 (15 Temmuz 2018): 41-60.
- 250 Bu konuda ayrıntılı bir çalışma için bkz. Hüseyin Sert, "'Yassioda' ve Ötesi: 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesinin Türk Dışişleri Bakanlığına Etkisi", *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi* 9, Sayı 2 (2021): 361-86.
- 251 Sert, "'Yassioda' ve Ötesi", 367.
- 252 Özcoşkun, 64.
- 253 Hüseyin Sert, "İki Darbe Arasında: 1960-1980 Döneminde Genel Özellikleriyle Türk Dışişleri Bakanlığı", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı 41 (30 Haziran 2022): 36.
- 254 Sert, "When Diplomats Lead to a War", 3-5.
- 255 Sert, "When Diplomats Lead to a War", 5-7.
- 256 Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler", 2002, 754.
- 257 Özcoşkun, 63.
- 258 Hüseyin Sert, "Bir Raporun Hikayesi: Türkiye'nin Batı ile İttifakında Dışişleri Bürokrasisinin Rolü ve Bakanlık içi Bir İtiraz Olarak 'Üçüncü Dünyaçılık'", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 75, Sayı 1 (2020): 108.
- 259 Sert, "Bir Raporun Hikayesi", 113.
- 260 Özcoşkun, 33.
- 261 Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, "1961 Anayasası I Anayasa Mahkemesi", t.y., <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/oncelki-anayasalar/1961-anayasasi/>.
- 262 Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, 235.
- 263 Boratav, 97.
- 264 Boratav, 98.
- 265 A. Aydın Çeçen, A. Suut Doğruel ve Fatma Doğruel, "Economic Growth and Structural Change in Turkey 1960-88", *International Journal of Middle East Studies* 26, Sayı 1 (1994): 38.
- 266 Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, 245.
- 267 Hirst ve İşçi, 849.
- 268 Tellal, "SSCB ile İlişkiler", 782.
- 269 Hirst ve İşçi, 824.

- 270 Cissy E.G. Wallace, "Soviet Economic and Technical Cooperation with Developing Countries: The Turkish Case" (Doktora Tezi, Birleşik Krallık, LSE, 1990), 193-94.
- 271 Hirst ve İşçi, 852.
- 272 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Efrat Aviv, "Turkish-Israeli Relations in the 1960s: Trade, Trade Unions, and the Arab-Israeli War", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 25, Sayı 6 (2023): 945-962.
- 273 Aviv, 956.
- 274 Fırat ve Kürkcüoğlu, "Orta Doğu'yla İlişkiler", 2002, 795.
- 275 M. Hakan Yavuz ve Mujeeb R. Khan, "Turkish Foreign Policy Toward the Arab-Israeli Conflict: Duality and the Development (1950-1991)", *Arab Studies Quarterly* 14, Sayı 4 (1992): 78-79.
- 276 Atilla Eralp, "Gümrük Birliği Tartışmasının Düşündürdükleri", *Görüş Dergisi*, Sayı 18 (1994): 31-32.
- 277 Eralp, 31.
- 278 Sevil Sönmez ve Ercan Sırakaya, "A Distorted Destination Image? The Case of Turkey", *Journal of Travel Research* 41, Sayı 2 (2002): 187.
- 279 Dilek Kaya Mutlu, "The Midnight Express (1978) Phenomenon and the Image of Turkey", *Historical Journal of Film, Radio and Television* 25, Sayı 3 (2007): 486.
- 280 Mutlu, 486.
- 281 Roderic H. Davison, "The Image of Turkey in the West, in Historical Perspective", *Turkish Studies Association Bulletin* 5, Sayı 1 (1981): 3.
- 282 David Holden, "Letter from Turkey", *The New York Times*, 27 Ekim 1974, blm. Archives, <https://www.nytimes.com/1974/10/27/archives/letter-from-turkey-sultans-and-harems-perhaps-allies-but-still-the.html>.
- 283 Holden, "Letter from Turkey".
- 284 Davison, 3.

VII SOĞUK SAVAŞ'TA SON PERDE: 12 EYLÜL SONRASINDA TÜRK DIŞ POLİTİKASI (1980-1989) (Sayfa 213-254)

- "TBMM Meclis Tutanakları", 19 Aralık 1983, 17. Dönem, 1. Cilt, 10. Birleşim.
- Roberts, *The Soviet Union in World Politics Coexistence, Revolution, and Cold War, 1945-1991*, 80.
- 3 Roberts, *The Soviet Union in World Politics Coexistence, Revolution, and Cold War, 1945-1991*, 80.
- 4 A.Z. Hilali, "The Soviet Decision -Making for Intervention in Afghanistan and Its Motives", *The Journal of Slavic Military Studies* 16, Sayı 2 (2003): 113-44.
- 5 Ralph H. Magnus ve Eden Naby, *Afghanistan: Mullah, Marx and Mujahid* (Boulder, Colo.; Oxford: Westview Press, 2002).
- 6 David N. Gibbs, "Reassessing Soviet Motives for Invading Afghanistan: A Declassified History", *Critical Asian Studies* 38, Sayı 2 (2006): 239-63.
- 7 Gaddis, *The Cold War*, 211.
- 8 John Lewis Gaddis, *The United States and the End of the Cold War: Implications, Reconsiderations, Provocations* (New York: Oxford University Press, 1992), 122.
- 9 Berend, *An Economic History of Twentieth Century Europe: Economic Regimes from Laissez-Faire to Globalization*, 182-83.
- Berend, 185.
- Robert E. Hunter, "The Reagan Administration and the Middle East", *Journal of Third World Studies* 4, Sayı 2 (1987): 95-96.

- 12 Gaddis, *The United States and the End of the Cold War*, 224.
- 13 Roberts, *The Soviet Union in World Politics Coexistence, Revolution, and Cold War, 1945-1991*, 90.
- 14 Akin, *Türkiye'nin Siyasal Gelişmeleri (1923-2018)*, 196.
- 15 Akin, *Türkiye'nin Siyasal Gelişmeleri (1923-2018)*, 197.
- 16 Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 410.
- 17 Akin, *Türkiye'nin Siyasal Gelişmeleri (1923-2018)*, 200-201; Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 411-12; Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, 223-24.
- 18 Boratav, 124.
- 19 Ziya Öniş, "Turgut Özal and his Economic Legacy: Turkish Neo-Liberalism in Critical Perspective", *Middle Eastern Studies* 40, Sayı 4 (2004): 120.
- 20 Behlül Özkan, "Soğuk Savaş'ta Türkiye Müesses Nizamı ile Siyasal İslam'ın Kutsal İttifakı", *Türkiye'nin Soğuk Savaş Düzeni: Ordu, Sermaye, ABD, İslamizasyon*, ed. Behlül Özkan ve Tolga Gürakar (İstanbul: Tekin Yayınevi, 2020), 138.
- Mustafa Şen, "Transformation of Turkish Islamism and the Rise of the Justice and Development Party", *Turkish Studies* 11, Sayı 1 (2010): 67.
- Tanıl Bora, *Cereyanlar: Türkiye'de Siyasi İdeolojiler* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 404.
- 23 Hüner Tuncer, *Özal'ın Dış Politikası 1983-1989* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2015), 33.
- 24 Özkan, "Soğuk Savaş'ta Türkiye Müesses Nizamı ile Siyasal İslam'ın Kutsal İttifakı", 138.
- 25 Sönmezoğlu, *Soğuk Savaş Döneminde Türk Dış Politikası, 1945-1991*, 440.
- 26 Ali L. Karaosmanoğlu, "Turkey's Security and the Middle East", *Foreign Affairs* 62, Sayı 1 (1983): 157.
- 27 Karaosmanoğlu, 158.
- 28 Bölme, 65.
- 29 Murat Özata, "Türkiye-ABD İlişkileri (1971-1984)" (Doktora Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi, 2016), 301-7.
- 30 İlhan Uzel, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt II: 1980-2001, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 39.
- 31 Bölme, 66.
- 32 Uzel, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", 2010, 47-48.
- 33 Sönmezoğlu, *Soğuk Savaş Döneminde Türk Dış Politikası, 1945-1991*, 312.
- 34 Nasuh Uslu, *Çatlak İttifak: 1947'den Günümüze Türk-Amerikan İlişkileri* (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2016), 359.
- 35 Uslu, 359-60.
- 36 Christos Kassimeris, *Greece and the American Embrace: Greek Foreign Policy Towards Turkey, the US and the Western Alliance* (Londra; New York: I.B. Tauris, 2010), 120-122.
- 37 "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1977-1980, Volume XXI, Cyprus; Turkey; Greece", 12 Eylül 1980, Document 29, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1977-80v21/d29>.
- 38 Melek Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt II: 1980-2001, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 105.
- 39 Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler", 2010, 105.
- 40 Barış Hasan, "Greek Foreign Policy towards Turkey under PASOK Rule of 1981-1989" (Doktora Tezi, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi, 2021), 326.
- 41 Ali Balcı ve Elif Madakbaş Güler, "Turgut Özal Dış Politikası: Amerikan Düzeninde Yeniden Konumlanma ve Otonomi Arayışı", *Muhafazakar Düşünce Dergisi* 15, Sayı 55 (2018): 78-80.
- 42 "TBMM Meclis Tutanakları", 19 Aralık 1983.
- 43 Hale, *Turkish Foreign Policy since 1774*, 121.
- 44 Hale, *Turkish Foreign Policy since 1774*, 120.

- 45 Sönmezoğlu, *Soğuk Savaş Döneminde Türk Dış Politikası, 1945-1991*, 446.
- 46 Uzgel, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", 2010, 54.
- 47 Uslu, 549.
- 48 Uzgel, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", 2010, 57-58.
- 49 Sönmezoğlu, *Soğuk Savaş Döneminde Türk Dış Politikası, 1945-1991*, 449.
- 50 Sönmezoğlu, *Soğuk Savaş Döneminde Türk Dış Politikası, 1945-1991*, 450.
- 51 "TBMM Meclis Tutanakları", 25 Eylül 1984, 17. Dönem, 6. Cilt, 3. Birleşim.
- 52 Sibel Kavuncu, "Turgut Özal'ın Başbakanlığı Döneminde Türkiye-ABD İlişkileri" (Doktora Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi, 2006), 205.
- 53 Şimşir, *Ermeni Meselesi, 1774-2005*, 235-36.
- 54 Kavuncu, "Turgut Özal'ın Başbakanlığı Döneminde Türkiye-ABD İlişkileri", 218.
- 55 Kavuncu, "Turgut Özal'ın Başbakanlığı Döneminde Türkiye-ABD İlişkileri", 218-19.
- 56 Uzgel, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", 2010, 63.
- 57 Uzgel, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", 2010, 64.
- 58 Kate McKenna, "Account of Armenian Massacre Provokes Diplomatic Storm", *The New York Times*, 03 Aralık 1989.
- 59 "Statement on the Observance of the 75th Anniversary of the Armenian Massacres | The American Presidency Project", 05 Mart 2023, <https://www.presidency.ucsb.edu/documents/statement-the-observance-the-75th-anniversary-the-armenian-massacres>.
- 60 Kavuncu, "Turgut Özal'ın Başbakanlığı Döneminde Türkiye-ABD İlişkileri", 245.
- 61 Ramazan Gözen, "ABD ve AB'nin Türkiye Demokrasisine Etkileri", *Demokrasi Platformu* 1, Sayı 1 (2005): 107.
- 62 Sönmezoğlu, *Soğuk Savaş Döneminde Türk Dış Politikası, 1945-1991*, 451.
- 63 Sönmezoğlu, *Soğuk Savaş Döneminde Türk Dış Politikası, 1945-1991*, 452-56.
- 64 Örneğin, Muhittin Ataman, "Leadership Change: Özal Leadership and Restructuring in Turkish Foreign Policy", *Alternatives: Turkish Journal of International Relations* 1, Sayı 1 (2002): 120-53.
- 65 Melek Fırat ve Ömer Kürkcüoğlu, "Orta Doğu'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt II: 1980-2001, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 125; Tuncer, *Özal'ın Dış Politikası 1983-1989*, 37-40.
- 66 Örneğin, Balcı ve Güler, 91.
- 67 Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), 220-36.
- 68 Phebe Marr, *The Modern History of Iraq* (Boulder: Westview Press, 2017), 158.
- 69 Gökhan Çetinsaya, "Türk-İran İlişkileri", *Türk Dış Politikasının Analizi*, ed. Faruk Sönmezoğlu (İstanbul: Der Yayınları, 2004), 224.
- 70 Atilla Eralp ve Özlem Tür, "İran'la Devrim Sonrası İlişkiler", *Türkiye ve Orta Doğu: Tarih, Kimlik, Güvenlik*, ed. Meliha Benli Altunışık (İstanbul: Boyut Yayıncılık, 1999), 76.
- 71 Henri J. Barkey, "The Silent Victor: Turkey's Role in the Gulf War", *The Iran-Iraq War: Impact and Implications*, ed. Efraim Karsh (Londra: Palgrave Macmillan, 1989), 133.
- 72 Barkey, 135.
- 73 Fırat ve Kürkcüoğlu, "Orta Doğu'yla İlişkiler", 2010, 132.
- 74 Jülide Karakoç, "Türkiye'nin Dış Politikasında Kürt Sorununun Etkisi: 1980'lerden Bugüne" (Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi, 2009), 43-44.
- 75 Karakoç, 75.
- 76 Karakoç, 80.
- 77 Hale, *Turkish Foreign Policy since 1774*, 126-27.
- 78 Fırat ve Kürkcüoğlu, "Orta Doğu'yla İlişkiler", 2010, 136.
- 79 "TBMM Meclis Tutanakları", 03 Mayıs 1988, 18. Dönem, 10. Cilt, 63. Birleşim.
- 80 Suna Gülfer İhlamur Öner, "Turkey's Refugee Regime Stretched to the Limit? The Case of Iraqi and Syrian Refugee Flows", *Perceptions: Journal of International Affairs* 18, Sayı 3 (2013): 196.
- 81 İhlamur Öner, 196.

- 82 Ayşegül Kibaroglu ve Waltina Scheumann, "Evolution of Transboundary Politics in the Euphrates Tigris River System: New Perspectives and Political Challenges", *Global Governance*, Sayı 19 (2013): 285-86.
- 83 Fırat ve Kürkcüoğlu, "Orta Doğu'yla İlişkiler", 2010, 143.
- 84 Kibaroglu ve Scheumann, 287-288.
- 85 Adem Demir, "Manavgat Barışı Suyu Projesi Unutuldu, Sudan Para Kazanmak Hayal Oldu", *Independent Türkçe*, 14 Kasım 2019, <https://indyrturk.com/node/91776/haber/manavgat-bar%C4%B1%C5%9F%C4%B1-suyu-projesi-unutuldu-sudan-para-kazanmak-hayal-oldu>.
- 86 George E. Gruen, "Dynamic Progress in Turkish-Israeli Relations", *Israel Affairs* 1, Sayı 4 (1995): 48.
- 87 Bölükbaşı, "Behind the Turkish-Israeli Alliance", 28.
- 88 Bkz. Ben Aharon, "Superpower by Invitation".
- 89 Hale, *Turkish Foreign Policy since 1774*, 125.
- 90 Hasan, "Greek Foreign Policy towards Turkey under PASOK Rule of 1981-1989", 389-90.
- 91 Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler", 2010, 109-10.
- 92 Sedat Ergin, "Pazarlığın Ucu Limni", *Cumhuriyet*, 22 Mayıs 1986.
- 93 Heraclides, *Imagined Enemies: The Greek-Turkish Conflict in the Aegean*, 118-19.
- 94 "Ege'de Gerilim Artıyor", *Cumhuriyet*, 27 Mart 1987.
- 95 Sedat Ergin, "Dışışleri'nde 'Uzun Gece'", *Cumhuriyet*, 29 Mart 1987.
- 96 "NIE, Greco-Turkish Balance of Power", 16 Ekim 1987, CIA-RDP93T00837R000400080010-1, Central Intelligence Agency.
- 97 Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler", 2010, 114.
- 98 Mehmet Ali Birand, "Turkey and the 'Davos Process': Experiences and Prospects", *Greek-Turkish Conflict in the 1990's: Domestic and External Influences*, ed. Dimitri Constanas (New York: St. Martin's Press, 1991), 32-34.
- 99 Heraclides, *Imagined Enemies: The Greek-Turkish Conflict in the Aegean*, 125.
- 100 Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler", 2010, 115.
- 101 Birand, "Greek-Turkish Conflict in the 1990's", 36.
- 102 Süha Bölükbaşı, "The Cyprus Dispute and the United Nations: Peaceful Non-Settlement between 1954 and 1996", *International Journal of Middle East Studies* 30, Sayı 3 (1998): 422.
- 103 "Question of Cyprus: 37/253", 1983, http://digitallibrary.un.org/record/112447/files/A_RES_37_253-AR.pdf.
- 104 Dodd, 147.
- 105 "Resolution 541 (1983)", 1983, https://digitallibrary.un.org/record/58970/files/S_RES_541%281983%29-AR.pdf.
- 106 Tuncer, *Özal'ın Dış Politikası 1983-1989*, 69.
- 107 Marvinne Howe, "Turks Recognize the New Nation", *The New York Times*, 16 Kasım 1983.
- 108 Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler", 2010, 117-18.
- 109 Sönmezoglu, *Soğuk Savaş Döneminde Türk Dış Politikası, 1945-1991*, 484.
- 110 Dodd, 153.
- 111 Dodd, 157.
- 112 Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler", 2010, 120.
- 113 Ertuğrul Kumcuoğlu, *Kıbrıs ve Diplomasi: Bir Büyükelçinin Gözünden (1987-1991)* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2022), 117-21.
- 114 Dodd, 161.
- 115 Bölükbaşı, "The Cyprus Dispute and the United Nations", 424-25.
- 116 Gökhan Erdem, "12 Eylül Darbesi'nin Türkiye'nin Avrupa ile İlişkilerine Etkileri: Avrupa Topluluğu ve Avrupa Konseyi'yle ilişkiler", *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi* 14, Sayı 1 (2015): 52, 59.
- 117 İhsan D. Dağı, "Democratic Transition in Turkey, 1980-83: The Impact of European Diplomacy", *Middle Eastern Studies* 32, Sayı 2 (1996): 129.
- 118 Dağı 130.

- 119 Cenap Çakmak, "Human Rights, The European Union and Turkey", *Alternatives: Turkish Journal of International Relations* 2, Sayı 3 & 4 (2005): 72-73.
- 120 Tuğrul Arat ve Çağrı Erhan, "Avrupa Topluluklarıyla İlişkiler", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt II: 1980-2001, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 86.
- 121 İhsan Dağı, "Human Rights, Democratization and the European Community in Turkish Politics: The Özal Years, 1983-87", *Middle Eastern Studies* 37, Sayı 1 (2001): 19.
- 122 Öniş, "Turgut Özal and his Economic Legacy", 119.
- 123 Meltem Müftüler, "Turkish Economic Liberalization and European Integration", *Middle Eastern Studies* 31, Sayı 1 (1995): 87-88.
- 124 Arat ve Erhan, "Avrupa Topluluklarıyla İlişkiler", 99-101.
- 125 Neriman Ersoy Hacısalihoğlu, "1984-1985 İsim Değiştirme Meselesi ve Uygulamaları", 89 *Göçü: Bulgaristan'da 1984-89 Politikaları ve Türkiye'ye Zorunlu Göç*, ed. Neriman Ersoy Hacısalihoğlu ve Mehmet Hacısalihoğlu (İstanbul: Balkar, 2012), 173.
- 126 Hacısalihoğlu, 73-74.
- 127 Ömer Engin Lütem, "1984-1989 Dönemi Türkiye'nin Bulgaristan Politikası ve 89 Göçü", 89 *Göçü: Bulgaristan'da 1984-89 Politikaları ve Türkiye'ye Zorunlu Göç*, ed. Neriman Ersoy Hacısalihoğlu ve Mehmet Hacısalihoğlu (İstanbul: Balkar, 2012), 141-42.
- 128 Lütem, 143-44.
- 129 İlhan Uzel, "Balkanlarla İlişkiler", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt II: 1980-2001, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 180.
- 130 Hacısalihoğlu, 171.
- 131 Ayşe Parla, "Marking Time Along the Bulgarian-Turkish Border", *Ethnography* 4 (2023): 563.
- 132 Cem Dışbudak ve Semra Purkıs, "Forced Migrants or Voluntary Exiles: Ethnic Turks of Bulgaria in Turkey", *Journal of International Migration and Integration* 17, Sayı 2 (2016): 376-77.
- 133 Ertan Efeğil, "Foreign Policy-making in Turkey: A Legal Perspective", *Turkish Studies* 2, Sayı 1 (2001): 147-48.
- 134 Rıza Türmen, "Dışişleri Bakanım İlter Bey", T24, 11 Temmuz 2022, <https://t24.com.tr/yazarlar/riza-turmen/disisleri-bakanim-ilter-bey,35926>.
- 135 Yalım Eralp, *Perdeyi Aralarken: Bir "Monşer" in Hatıratı* (İstanbul: Doğan Kitap, 2017), 43.
- 136 Kürşat Özdemir, "Bir Dışişleri Bakanı Olarak İlter Türkmen (1980-1983)" (Master Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi, 2015), 129.
- 137 Baskın Oran, "Dönemin Bilançosu", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt II: 1980-2001, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 32.
- 138 Ali Balcı, *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler ve Uygulamalar* (İstanbul: Nesil Yayıncılık, 2021), 220.
- 139 Mustafa Aydın, "Foreign Policy Formation and the Interaction between Domestic and International Environments: A Study of Change in Turkish Foreign Policy" (Doktora Tezi, İngiltere, Lancaster Üniversitesi, 1994), 226.
- 140 Aydın, "Foreign Policy Formation and the Interaction", 232.
- 141 Kasapsaraçoğlu, "The Turkish Foreign Policy Decision Making Process during the Cold War, 1945-1991", 249.
- 142 Aydın, "Foreign Policy Formation and the Interaction", 222.
- 143 Özdemir, "Bir Dışişleri Bakanı Olarak İlter Türkmen (1980-1983)", 136.
- 144 Özcoşkun, 69-75.
- 145 Özcoşkun, 84.
- 146 Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, 265-66.
- 147 Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, 260.
- 148 Balcı, *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler ve Uygulamalar*, 218.

- 149 Aydın, "Foreign Policy Formation and the Interaction", 345.
 150 Aydın, "Foreign Policy Formation and the Interaction", 358.
 151 Sönmezoglu, *Soğuk Savaş Döneminde Türk Dış Politikası, 1945-1991*, 523.
 152 "Torture Called Routine For Turkish Prisoners", *The New York Times*, 04 Ocak 1989, <https://www.nytimes.com/1989/01/04/world/torture-called-routine-for-turkish-prisoners.html>.
 153 Turgut Özal, *Turkey in Europe and Europe in Turkey* (Lefkoşa: K. Rustem&Brother, 1991), 301-2.
 154 Özal, 302.
 155 Marvine Howe, "Turkey's Economic Miracle", *The New York Times*, 12 Eylül 1981.
 156 F. Stephen Larrabee, "Opinion | Trust Ankara", *The New York Times*, 15 Aralık 1981.

VIII YENİ BİR TARİHİN EŞİĞİNDE: 1990'LI YILLARDA TÜRK DIŞ POLİTİKASI (Sayfa 255-305)

- "TBMM Meclis Tutanakları", 07 Mayıs 1992, 19. Dönem, 10. Cilt, 74. Birleşim.
 G. John Ikenberry, "The Restructuring of the International System after the Cold War", *The Cambridge History of the Cold War*, Cilt 3: *Endings*, ed. Melvyn P. Leffler ve Odd Arne Westad (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 540.
 3 Jef Huysmans, "Post-Cold War Implosion and Globalisation: Liberalism Running Past Itself?" *Millennium* 24, Sayı 3 (1995): 478.
 4 Joseph S. Nye ve Robert O. Keohane, "Transnational Relations and World Politics: An Introduction", *International Organization* 25, Sayı 3 (1971): 332.
 5 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Hazal Papuççular ve Deniz Kuru (ed.), *A Transnational Account of Turkish Foreign Policy* (Cham: Springer International Publishing, 2020).
 6 Huysmans, "Post-Cold War Implosion and Globalisation", 476-77.
 7 Vito Tanzi, "The Demise of the Nation State?" IMF Working Paper (International Monetary Fund, 1998), 3.
 8 Kalevi J. Holsti, "From Khartoum to Quebec: Internationalism and Nationalism within the Multicommunity State", *Nationalism and Internationalism in the Post-Cold War Era*, ed. Kjell Goldmann, Ulf Hannerz ve Charles Westin (Londra, New York: Routledge, 2000), 153.
 9 Kenneth D. Bush ve E. Fuat Keyman, "Identity-Based Conflict: Rethinking Security in a Post - Cold War World", *Global Governance* 3, Sayı 3 (1997): 314.
 Gencer Özcan, "Doksanlı Yıllarda Türkiye'nin Değişen Güvenlik Ortamı", *En Uzun Onyıl: Türkiye'nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar*, ed. Gencer Özcan ve Şule Kut (İstanbul: Buke Yayınları, 2000), 15.
 John Lewis Gaddis, "The Long Peace: Elements of Stability in the Postwar International System", *International Security* 10, Sayı 4 (1986): 99-142.
 NATO, "The Alliance's 1991 Strategic Concept", NATO, erişim 27 Mart 2023, https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_23847.htm.
 13 NATO, "The Alliance's 1999 Strategic Concept", NATO, erişim 27 Mart 2023, https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_27433.htm.
 14 Briggs ve Clavin, 393.
 15 Gonca Oğuz Gök, "Türk Dış Politikası'nda Uluslararası Meşruiyet Sorunsalı: Birleşmiş Milletler ve Bölgesel Krizler" (Doktora Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi, 2012), 85-86.
 16 Akın, *Türkiye'nin Siyasal Gelişmeleri (1923-2018)*, 208.
 17 Murat Arslan, *Süleyman Demirel* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019), 15.
 18 Bora, *Cereyanlar: Türkiye'de Siyasi İdeolojiler*, 322.

- 19 Turan, *Turkey's Difficult Journey to Democracy*, 127-29.
- 20 Ziya Öniş, "The Political Economy of Islamic Resurgence in Turkey: The Rise of the Welfare Party in Perspective", *Third World Quarterly* 18, Sayı 4 (1997): 751-53.
- Öniş, "The Political Economy of Islamic Resurgence in Turkey", 757-60.
- Evren Balta Paker, "Dış Tehditten İç Tehdide: Türkiye'de Doksanlarda Ulusal Güvenliğin Yeniden İnşası", *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, ed. Evren Balta Paker ve İsmet Akça (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010), 422-23.
- 23 Hale, *Turkish Foreign Policy since 1774*, 158-59.
- 24 Bölme, 67.
- 25 Sibel Kavuncu, "1990'larda Türkiye-ABD İlişkilerinde SEİA ve ABD Yardımı", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15, Sayı 1 (2013): 134-36.
- 26 Kavuncu, "1990'larda Türkiye-ABD İlişkilerinde SEİA ve ABD Yardımı", 138.
- 27 Uzel, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", 2010, 284.
- 28 Uslu, 432.
- 29 Faruk Sönmezoglu, *Son Onyillarda Türk Dış Politikası, 1991-2015* (İstanbul: Der Yayınları, 2016), 101.
- 30 Hale, *Turkish Foreign Policy since 1774*, 163.
- 31 "TBMM'den Keşif Güç Tehdidi", *Cumhuriyet*, 06 Ekim 2000.
- 32 Sönmezoglu, *Son Onyillarda Türk Dış Politikası, 1991-2015*, 103.
- 33 Hale, *Turkish Foreign Policy since 1774*, 163-64.
- 34 Serhat Güvenç, "Rise and Demise of a 'Strategic Partnership': In Search of Context for Post-Cold War Turkish-American Relations" (Doktora Tezi, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi, 2003), 45-47.
- 35 Güvenç, "Rise and Demise of a 'Strategic Partnership'", 47-48.
- 36 Gök, "Türk Dış Politikası'nda Uluslararası Meşruiyet Sorunsalı: Birleşmiş Milletler ve Bölgesel Krizler", 247.
- 37 Balci, *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler ve Uygulamalar*, 233; William Hale, "Turkey, the Middle East and the Gulf Crisis", *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)* 68, Sayı 4 (1992): 684.
- 38 Hale, "Turkey, the Middle East and the Gulf Crisis", 684.
- 39 Uzel, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", 2010, 255.
- 40 Serhat Güvenç, "TSK'nin Sınırötesi Girişim Yetenekleri: Ulusal Güvenlik Politikasında Yeni Boyut", *En Uzun Onyıl: Türkiye'nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar*, ed. Gencer Özcan ve Şule Kut (İstanbul: Büke Yayınları, 2000), 136-37.
- 41 "İşte Musul-Kerkük Sırri", *Milliyet*, 06 Ocak 2002, <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/iste-musul-kerkuk-sirri-5228761>.
- 42 "TBMM Tutanak Dergisi", 05 Eylül 1990, 18. Dönem, 3. Birleşim, 2. Oturum (Kapalı Oturum).
- 43 Uzel, "Balkanlarla İlişkiler", 258.
- 44 "Yüzbinlerce Iraklı Türkiye Sınırında Sıkıştı", *Cumhuriyet*, 03 Nisan 1991.
- 45 "Yüzbinlerce Iraklı Türkiye Sınırında Sıkıştı".
- 46 Kemal Kirişçi ve Gareth Winrow, *The Kurdish Question and Turkey: An Example of a Trans-State Ethnic Conflict* (Londra: Frank Cass, 2004), 158.
- 47 Kirişçi ve Winrow, 158.
- 48 Gök, "Türk Dış Politikası'nda Uluslararası Meşruiyet Sorunsalı: Birleşmiş Milletler ve Bölgesel Krizler", 285-87.
- 49 İhlamur Öner, 200.
- 50 Balci, *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler ve Uygulamalar*, 258.
- 51 Kirişçi ve Winrow, *The Kurdish Question and Turkey*, 163-165.
- 52 Karakoç, "Türkiye'nin Dış Politikasında Kürt Sorununun Etkisi: 1980'lerden Bugüne", 80-82.
- 53 Ramazan Gözen, "Operation Provide Comfort: Origins and Objectives", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 50, Sayı 3 (1995): 181, https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001855.

- 54 Baskın Oran, "Uluslararası ve İç Hukukta Çekiç Güç'ün Yasal Dayanakları Sorunu", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 50, Sayı 03 (1995): 263-65.
- 55 "TBMM Tutanak Dergisi", 28 Nisan 1992, 19. Dönem, 9. Cilt, 69. Birleşim.
- 56 "TBMM Tutanak Dergisi", 21 Ocak 1992, 19. Dönem, 3. Cilt, 28. Birleşim.
- 57 "TBMM Tutanak Dergisi", 19 Aralık 1991, 19. Dönem, 2. Cilt, 18. Birleşim.
- 58 Sönmezoğlu, *Son Onyıllarda Türk Dış Politikası, 1991-2015*, 157.
- 59 Damla Aras, "The Role of Motivation in the Success of Coercive Diplomacy: The 1998 Turkish-Syrian Crisis as a Case Study", *Defence Studies* 9, Sayı 2 (2009): 212.
- 60 "Türkiye Baskı Kozlarını Kullanamıyor", *Cumhuriyet*, 21 Haziran 1996.
- 61 Sönmezoğlu, *Son Onyıllarda Türk Dış Politikası, 1991-2015*, 168-69.
- 62 "Kıvrıkoğlu Sert", *Hürriyet*, 14 Ekim 1998.
- 63 Balcı, *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler ve Uygulamalar*, 260-61.
- 64 Mahmut Bali Aykan, "The Turkish-Syrian Crisis of October 1998: A Turkish View", *Middle East Policy* 6, Sayı 4 (1999): 179-81.
- 65 Aras, "The Role of Motivation in the Success of Coercive Diplomacy", 213-17.
- 66 Aksu, "Kuvvet Kullanma Tehdidine Dayalı Dış Politika Krizlerinde Güvenlik Kavramı", 500-501.
- 67 Özkan Gökcan, "Türkiye-Suriye İlişkilerinde Bir Kırılma Noktası: Ekim 1998 Krizi veya Diğer Bir İfadeyle 'İlan Edilmemiş Savaş'", *Akademik İncelemeler Dergisi* 13, Sayı 1 (2018): 195.
- 68 Bu konuda bkz. Tarık Oğuzlu, "The Changing Dynamics of Turkey-Israel Relations: A Structural Realist Account", *Mediterranean Politics* 15, Sayı 2 (2010): 273-88.
- 69 Meliha Benli Altunışık, "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye-İsrail İlişkileri", *Türkiye ve Ortadoğu: Tarih, Kimlik, Güvenlik*, ed. Meliha Benli Altunışık (İstanbul: Boyut Kitapları, 1999), 191.
- 70 Gruen, 40.
- 71 Çağrı Erhan ve Ömer Kürkçüoğlu, "Arap Olmayan Ülkelerle İlişkiler", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt II: 1980-2001, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 571-72.
- 72 Erhan ve Kürkçüoğlu, "Arap Olmayan Ülkelerle İlişkiler", 2010, 576-77.
- 73 Karadeniz, "Türk Dış Politikasında Dış Türkler: Karşılaştırmalı Teorik Bir Çalışma", 248.
- 74 Emre Erşen, "Türkiye'deki 'Avrasya Yorumları': Formel, Pratik ve Jeopolitik Yansımalar", *Türkiye Dünyanın Neresinde? Hayali Coğrafyalar, Çarpışan Anlatılar*, ed. Murat Yeşiltaş, Sezgi Durgun ve Pınar Bilgin (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2020), 240.
- 75 "Dış Türkler", *Cumhuriyet*, 08 Mayıs 1990.
- 76 Hale, *Turkish Foreign Policy since 1774*, 223.
- 77 Erşen, "Türkiye'deki 'Avrasya Yorumları'", 240.
- 78 Mustafa Aydın, "Kafkasya ve Orta Asya'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt II: 1980-2001, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 384-85.
- 79 Balcı, *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler ve Uygulamalar*, 242-43.
- 80 Hale, *Turkish Foreign Policy since 1774*, 224.
- 81 Erel Tellal, "Türk Dış Politikası'nda Avrasya Seçeneği", *Uluslararası İlişkiler / International Relations* 2, Sayı 5 (2005): 61-62.
- 82 Ziya Öniş, "Turkey and Post-Soviet States: Potential and Limits of Regional Power Influence", *Middle East Review of International Affairs* 5, Sayı 2 (2001): 68.
- 83 Aydın, "Kafkasya ve Orta Asya'yla İlişkiler", 393-96.
- 84 Erşen, "Türkiye'deki 'Avrasya Yorumları'", 242.
- 85 Sönmezoğlu, *Son Onyıllarda Türk Dış Politikası, 1991-2015*, 341-42.
- 86 Sönmezoğlu, *Son Onyıllarda Türk Dış Politikası, 1991-2015*, 342.
- 87 Aydın, "Kafkasya ve Orta Asya'yla İlişkiler", 410.
- 88 Sönmezoğlu, *Son Onyıllarda Türk Dış Politikası, 1991-2015*, 334.
- 89 Süha Bölükbaşı, "Ankara's Baku-Centered Transcaucasia Policy: Has It Failed?" *Middle East Journal* 51, Sayı 1 (1997): 82.

- 90 Bölükbaşı, "Ankara's Baku-Centered Transcaucasia Policy: Has It Failed?" 84-85.
- 91 Ömer Engin Lütem, "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Güncel Durumu", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 50 (2015): 238.
- 92 "TBMM Tutanak Dergisi", 13 Nisan 1993, 19. Dönem, 90. Birleşim, 1. Oturum.
- 93 Çelikpala, "Türkiye'de Kafkas Diasporası ve Türk Dış Politikası'na Etkileri". *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 2, Sayı 5 (2005): 88.
- 94 Aydın, "Kafkasya ve Orta Asya'yla İlişkiler", 400.
- 95 Lütem, "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Güncel Durumu", 239.
- 96 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Çelikpala, "From Immigrants to Diaspora".
- 97 "İçişlerimize Müdahale Etmeyin", *Cumhuriyet*, 01 Ocak 1995.
- 98 Yelda Demirağ, "Bağımsızlıktan Kadife Devrime Türkiye-Gürcistan İlişkileri", *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 2, Sayı 7 (2005): 132.
- 99 Duygu Bazoğlu-Sezer, "Turkish Security in the Shifting Balkans: Reorientation to a Regional Focus", *Common Security Regimes in the Balkans*, ed. Kosta Tsipis (New York: Columbia University Press, 1996), 98.
- 100 Birgül Demirtaş-Coşkun, "Ankara ve Berlin'in Bosna Savaşı'na Yönelik Politikaları: Karşılaştırmalı Bir İnceleme", *Uluslararası İlişkiler* 4, Sayı 13 (2007): 57-88.
- 101 İlhan Uzel, "Doksanlarda Türkiye için Bir İşbirliği ve Rekabet Alanı Olarak Balkanlar", *En Uzun Onyl: Türkiye'nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar*, ed. Gencer Özcan ve Şule Kut (İstanbul: Büke Yayınları, 2000), 394-95.
- 102 Sönmezöğlu, *Son Onyıllarda Türk Dış Politikası, 1991-2015*, 211-13.
- 103 Balci, *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler ve Uygulamalar*, 219-22.
- 104 Demirtaş-Coşkun, "Ankara ve Berlin'in Bosna Savaşı'na Yönelik Politikaları", 65-72.
- 105 Sönmezöğlu, *Son Onyıllarda Türk Dış Politikası, 1991-2015*, 215.
- 106 Sönmezöğlu, *Son Onyıllarda Türk Dış Politikası, 1991-2015*, 216-17.
- 107 Gök, "Türk Dış Politikası'nda Uluslararası Meşruiyet Sorunsalı: Birleşmiş Milletler ve Bölgesel Krizler", 178-84.
- 108 Uzel, "Doksanlarda Türkiye için Bir İşbirliği ve Rekabet Alanı Olarak Balkanlar", 394.
- 109 Gök, "Türk Dış Politikası'nda Uluslararası Meşruiyet Sorunsalı: Birleşmiş Milletler ve Bölgesel Krizler", 200.
- "Şeriat Özlemleri", *Cumhuriyet*, 11 Nisan 1994.
- Birgül Demirtaş-Coşkun, "Kosova'nın Bağımsızlığı ve Türk Dış Politikası (1990-2008)", *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 7, Sayı 27 (2010): 60.
- 112 Bora Serdar, *Denize Bakma Denizden Bak: Kardak* (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları, 2020), 133-34.
- 113 "Kardak Krizinin 25. Yılı: Türkiye ve Yunanistan Nasıl Savaşın Eşiğine Geldi?" BBC News Türkçe, 01 Şubat 2021, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-55882481>.
- 114 "Krizde, Clinton Arabulucu", *Cumhuriyet*, 31 Ocak 1991.
- 115 Michael Robert Hickok, "The Imia/Kardak Affair, 1995-96: A Case of Inadvertent Conflict", *European Security* 7, Sayı 4 (1998): 130.
- 116 Hickok, 131-32.6
- 117 Bu konuda bkz. Papuççular, *Türkiye ve Oniki Ada, 1912-1947*.
- 118 Hickok, 131.
- 119 Ekavi Athanassopoulou, "Blessing in Disguise? The Imia Crisis and Turkish-Greek Relations", *Mediterranean Politics* 2, Sayı 3 (1997): 79-80.
- 120 Athanassopoulou, "Blessing in Disguise?" 81.
- 121 Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler", 2010, 469-470.
- 122 Heraclides, *Imagined Enemies: The Greek-Turkish Conflict in the Aegean*, 139.
- 123 Heraclides, *Imagined Enemies: The Greek-Turkish Conflict in the Aegean*, 141.
- 124 Melek M. Fırat, "Helsinki Zirvesinden Günümüze AB-Türkiye İlişkileri Çerçevesinde Kıbrıs Gelişmeleri", *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi* 4, Sayı 1 (2004): 53.
- 125 James Ker-Lindsay, "Greek-Turkish Rapprochement: The Impact of Disaster Diplomacy?" *Cambridge Review of International Affairs* 14, Sayı 1 (2000): 219.

- 126 Ker-Lindsay, 222.
- 127 Fırat, "Helsinki Zirvesinden Günümüze AB-Türkiye İlişkileri Çerçevesinde Kıbrıs Gelişmeleri", 54-55.
- 128 Aksu, "Kuvvet Kullanma Tehdidine Dayalı Dış Politika Krizlerinde Güvenlik Kavramı", 489-90.
- 129 "Karadayı ABD'de Sert Çıktı", *Cumhuriyet*, 18 Temmuz 1998.
- 130 "Rum Basını: Avusturya S-300'lere Karşı", *Cumhuriyet*, 18 Temmuz 1998.
- 131 Meltem Müftüler-Baç ve Aylin Güney, "The European Union and the Cyprus Problem 1961-2003", *Middle Eastern Studies* 41, Sayı 2 (2005): 285-86.
- 132 Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler", 2010, 453-62.
- 133 Müftüler-Baç ve Güney, 287.
- 134 Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler", 2010, 461.
- 135 "Kıbrıs'a Tam Güvence", *Cumhuriyet*, 29 Aralık 1995.
- 136 "Kıbrıs'a Tam Güvence", *Cumhuriyet*, 29 Aralık 1995.
- 137 "Bütünleşmeye İlk Adım", *Cumhuriyet*, 21 Temmuz 1997.
- 138 Müftüler-Baç ve Güney, 288.
- 139 Fırat, "Helsinki Zirvesinden Günümüze AB-Türkiye İlişkileri Çerçevesinde Kıbrıs Gelişmeleri", 52.
- 140 Müftüler-Baç, "The Never-Ending Story", 242.
- 141 "Turkey Overreacts, but the EU Is Not Blameless", *The New York Times*, 20 Aralık 1997.
- 142 Senem Aydın-Düzgit, *Constructions of European Identity: Debates and Discourses on Turkey and the EU* (Londra: Palgrave Macmillan, 2012), 168-70.
- 143 Chris Rumford, "From Luxembourg to Helsinki: Turkey, the politics of EU Enlargement and Prospects for Accession", *Contemporary Politics* 6, Sayı 4 (2000): 339-40.
- 144 Ramazan Gözen, "Türkiye-AB Yakınlaşması: 1999 AB Helsinki Zirvesinden 2003 Irak Savaşına Stratejik Algılamalarda Dönüşüm Süreci", *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 3, Sayı 10 (2006): 125.
- 145 Gözen, "Türkiye-AB Yakınlaşması", 126-27.
- 146 "TBMM Tutanak Dergisi", 01 Eylül 1990, 18. Dönem, 47. Cilt, 1. Birleşim.
- 147 "Dışişleri Bakanı Ali Bozer İstifa Etti", *Cumhuriyet*, 11 Ekim 1990.
- 148 "Toruntay İstifa Etti", *Cumhuriyet*, 04 Aralık 1990.
- 149 İlhan Uzgel, "Türk Dış Politikasında Sivilleşme ve Demokratikleşme Sorunları: Körfez Savaşı Örneği", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 53, Sayı 1 (1998): 322-25.
- 150 Arslan, *Süleyman Demirel*, 213-14.
- 151 "Kıbrıs'a Tam Güvence", *Cumhuriyet*, 29 Aralık 1995.
- 152 Aydın Şihmantepe, "Türkiye'de Dış Politika Krizlerinde Karar Alıcının Operasyonel Kodları: Süleyman Demirel Örneği" (Doktora Tezi, İstanbul, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2016), 164-65.
- 153 Uzgel, "Türk Dış Politikasında Sivilleşme ve Demokratikleşme Sorunları", 318.
- 154 Gencer Özcan, "Facing Its Waterloo in Diplomacy: Turkey's Military in the Foreign Policy-Making Process", *New Perspectives on Turkey* 40 (2009): 87-88.
- 155 Uzgel, "Türk Dış Politikasında Sivilleşme ve Demokratikleşme Sorunları", 318.
- 156 Balci, *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler ve Uygulamalar*, 249.
- 157 Bu konuda bkz. Binnur Özkeçeci-Taner, "Koalisyon Hükümetleri ve Türk Dış Politikasının Oluşturulması", *Dış Politika Teorileri Bağlamında Türk Dış Politikasının Analizi*, ed. Ertan Efeğil ve Rıdvan Kalaycı (İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık, 2012), 271-87.
- 158 İrfan Neziroğlu ve Tuncer Yılmaz (ed.), *Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri*, c. 9 (Ankara: TBMM Basımevi, 2013), 7403.
- 159 Fuat Aksu, "Türk Dış Politikası Krizlerinde Hükümetler, Cumhurbaşkanı ve Başbakanlar", *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 15, Sayı 59 (01 Eylül 2018): 65-87.
- 160 Özcoşkun, 101.
- 161 Baskın Oran, "Türk Dış Politikası: Temel İlkeleri ve Soğuk Savaş Ertesindeki Durumu Üzerine Notlar", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 51, Sayı 1 (1996): 356.

- 162 Bu konuda bkz. M. Fatih Tayfur ve Korel Göymen, "Decision Making in Turkish Foreign Policy: The Caspian Oil Pipeline Issue", *Middle Eastern Studies* 38, Sayı 2 (2002): 101-22.
- 163 Öniş, "Turkey and Post-Soviet States", 68.2
- 164 Ziya Öniş ve Şuhnaz Yılmaz, "Turkey and Russia in a Shifting Global Order: Cooperation, Conflict and Asymmetric Interdependence in a Turbulent Region", *Third World Quarterly* 37, Sayı 1 (2016): 72.
- 165 Ferhan Erkmengoğlu, "Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ)". *Uluslararası Ekonomik Sorunlar Dergisi*, Sayı 2 (2001), https://www.mfa.gov.tr/karadeniz-ekonomik-isbirlici-kei---orgu-tunun-dunu_-bugunu-ve-gelececi.tr.mfa.
- 166 Mustafa Aydın, "Turkish Policy towards the Wider Black Sea and the EU Connection", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 16, Sayı 3 (2014): 385-86.
- 167 "Ankara Antlaşması", T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, t.y., https://www.ab.gov.tr/_117.html.
- 168 Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*.
- 169 Aydın, "Kafkasya ve Orta Asya'yla İlişkiler", 435.
- 170 Tayfur ve Göymen, "Decision Making in Turkish Foreign Policy", 105.
- 171 Aydın, "Kafkasya ve Orta Asya'yla İlişkiler", 437.
- 172 Aydın Sezer, *Mavi Düş: Tarihin Derinliklerinden Karadeniz'in Derinliklerine* (İstanbul: Doğan Kitap, 2011), 133.
- 173 Sezer, 128-45.
- 174 "Washington'ın Hazar Planı", *Cumhuriyet*, 03 Mart 1999; "Türkmenistan'dan Sitem", *Cumhuriyet*, 07 Ekim 1999.6226
- 175 "New Leader, New Role for Turkey", *The New York Times*, 15 Şubat 1992.
- 176 "Europeans Need the New Turkey, Starting Now", *The New York Times*, 11 Mart 1991.
- 177 "The Islamic Challenge in Turkey", *The New York Times*, 02 Aralık 1995.
- 178 "First Question for Europe: Is Turkey Really European?" *The New York Times*, 09 Aralık 1999.
- 179 İsmail Cem, "Isn't Europe Ambitious Enough to Admit Turkey?" *International Herald Tribune*, 10 Aralık 1997.
- 180 Bu konuda bkz. Müftüler-Baç, "The Never-Ending Story".

IX 21. YÜZYIL OLUŞURKEN: AVRUPA'DAN AFROAVRASYA'YA TÜRK DIŞ POLİTİKASI (2002-2011) (Sayfa 307-350)

- "TBMM Tutanak Dergisi", 18 Aralık 2009, 23. Dönem, 56. Cilt, 535. Birleşim.
- "Global War on Terror", George W. Bush Presidential Library and Museum, t.y., <https://www.georgewbushlibrary.gov/research/topic-g62uides/global-war-terror>.
- 3 Ahmet K. Han, "Sovyet İşgali ve Sürekli Özgürlük: Afganistan'da Süpergüç Müdahalelerinin Uluslararası Sisteme Etkileri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Jeopolitik İnceleme", *Ortadoğu Etütleri* 2, Sayı 2 (2011): 77.
- 4 Rajeesh Kumar, "Iraq War 2003 and the Issue of Pre-emptive and Preventive Self-defence: Implications for the United Nations", *India Quarterly* 70, Sayı 2 (2014): 128.
- 5 Kumar, 128-29.
- 6 Evren Balta, "Dünyada (Hâlâ) O Hayalet Dolanıyor: ABD'nin Irak'ı İşgali", *Birikim*, 31 Mart 2023, <https://birikimdergisi.com/haftalik/11326/dunyada-hala-o-hayalet-dolasiyor-abdnin-iraki-igali>.
- 7 Michael Cox, "Is the United States in Decline Again? An Essay", *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)* 83, Sayı 4 (2007): 651.

- 8 Cox, "Is the United States in Decline - Again? An Essay", 652.
- 9 G. John Ikenberry, "The End of Liberal International Order?" *International Affairs* 94, Sayı 1 (2018): 18-19.
- 10 Zbigniew Brzezinski ve John J. Mearsheimer, "Clash of the Titans", *Foreign Policy*, 22 Ekim 2019, <https://foreignpolicy.com/2009/10/22/clash-of-the-titans/>.
- Amitav Acharya, "After Liberal Hegemony: The Advent of a Multiplex World Order", *Ethics & International Affairs* 31, Sayı 3 (2017): 271-85.
- Emre Erşen, "Rusya'nın Arap Baharı Politikası", *Arap Baharı Üzerine Değerlendirmeler*, ed. Armağan Gözakman ve Perihan Paksoy (Ankara: Detay, 2014), 121-23.
- 13 "Sandıktan Öfke Çıktı", *Vatan*, 04 Kasım 2002.
- 14 William Hale, "Christian Democracy and the AKP: Parallels and Contrasts", *Turkish Studies* 6, Sayı 2 (2005): 301.
- 15 Ömer Laçiner, "DP, ANAP ve Sonunda AKP", *Birikim*, Aralık 2002, <https://birikimdergisi.com/dergiler/birikim/1/sayi-163-164-kasim-aralik-2002/2352/dp-anap-ve-sonunda-akp/2552>.
- 16 Yeşim Arat ve Şevket Pamuk, *Turkey between Democracy and Authoritarianism* (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), 97.
- 17 Akın, *Türkiye'nin Siyasal Gelişmeleri (1923-2018)*, 315.
- 18 Ali Çarkoğlu, "A New Electoral Victory for the 'Pro-Islamists' or the 'New Centre-Right'? The Justice and Development Party Phenomenon in the July 2007 Parliamentary Elections in Turkey", *South European Society and Politics* 12, Sayı 4 (2007): 515-16.
- 19 Hazal Papuççular, "The Search for a Government System in Turkey: The Presidentialism Debates between Democratization and the Quest for More Power", *Interdisciplinary Political Studies* 6, Sayı 2 (2020): 309.
- Arat ve Pamuk, *Turkey between Democracy and Authoritarianism*, 106-7.
- "2010 Referandumı: 'Evet', 'Hayır' ve 'Boykot' Cepheleleri Ne Demişti?" BBC News Türkçe, 05 Nisan 2017, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-39462061>.
- "Remarks by the President in Meeting with the Chairman of Turkey's AK Party", 10 Aralık 2002, <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2002/12/20021210-8.html>.
- 23 Philip Robins, "Confusion at Home, Confusion Abroad: Turkey between Copenhagen and Iraq", *International Affairs* 79, Sayı 3 (2003): 564.
- 24 Bu konuda bkz. Barış Kesgin ve Juliet Kaarbo, "When and How Parliaments Influence Foreign Policy: The Case of Turkey's Iraq Decision", *International Studies Perspectives* 11, Sayı 1 (2010): 19-36.
- 25 Robins, "Confusion at Home", 547.
- 26 Kesgin ve Kaarbo, 53-54.
- 27 Şaban Kardaş, "Turkey and the Iraqi Crisis: JDP between Identity and Interest", *The Emergence of a New Turkey: Islam, Democracy and Ak Parti*, ed. Hakan Yavuz (Salt Lake City: The University of Utah Press, 2006), 307.
- 28 "Çuval Olayı'nın Perde Arkası WikiLeaks'te", *T24*, 04 Nisan 2011, <https://t24.com.tr/haber/cuval-olayinin-perde-arkasi-wikileaks-te>, 136878.
- 29 Serhat Güvenç, "1 Mart Tezkeresi'nden 20 Yıl Sonra", *Medyascope*, 05 Mart 2023, <https://medyascope.tv/2023/03/05/serhat-guven-yazdi-1-mart-tezkeresinden-20-yil-sonra/>.
- 30 Güney, "Anti-Americanism in Turkey", 481.
- 31 "1 Mart Tezkeresi'nin Tutanakları Açıklanacak mı?" *Haber Türk*, 14 Şubat 2013, <https://www.haberturk.com/polemik/haber/819489-1-mart-tezkeresinin-tutanaklari-aciklanacak-mi>.
- 32 Uslu, 457-60.
- 33 İlhan Uzel, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt III: 2001-2012, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 267.
- 34 Meliha Benli Altunışık, "The Turkish Model and Democratization in the Middle East", *Arab Studies Quarterly* 27, Sayı 1/2 (2005): 46.
- 35 Uzel, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", 2017, 268-69.

- 36 Beken Saatçioğlu, "AKP's 'Europeanization' in Civilianization, Rule of Law and Fundamental Freedoms: The Primacy of Domestic Politics", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 16, Sayı 1 (2014): 90-91.
- 37 Saatçioğlu, 91.
- 38 Ziya Öniş ve Şuhnaz Yılmaz, "Between Europeanization and Euro-Asianism: Foreign Policy Activism in Turkey during the AKP Era", *Turkish Studies* 10, Sayı 1 (2009): 14.
- 39 "Türkiye'nin Yeri Avrupa değil", *Hürriyet*, 24 Mayıs 2007, https://bigpara.hurriyet.com.tr/haberler/genel-haberler/turkiye-nin-yeri-avrupa-degil_ID607000/.
- 40 Senem Aydın-Düzgüt ve E. Fuat Keyman, "EU-Turkey Relations and the Stagnation of Turkish Democracy", *Global Turkey in Europe (Istituto Affari Internazionali (IAI), 2013)*, 112.
- 41 Saatçioğlu, 95.
- 42 Öniş ve Yılmaz'a göre bu "yumuşak bir Avrasyacılık" olarak da tanımlanabilir. Bkz. Öniş ve Yılmaz, "Between Europeanization and Euro-Asianism".
- 43 "Erdogan Pledges Support for UN Cyprus Solution", *Politico*, 20 Kasım 2002, <https://www.politico.eu/article/erdogan-pledges-support-for-un-cyprus-solution/>.
- 44 "Denктаş: 'Erdoğan Kandırıldı'", *Amerika'nın Sesi | Voice of America*, 12 Nisan 2004, <https://www.voaturkce.com/a/a-17-a-2004-04-12-8-1-87930047/818299.html>.
- 45 Kudret Özersay, "Kıbrıs Konusu", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt III: 2001-2012, ed. Oran (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 654-57.
- 46 Ahmet Sözen, "A Model of Power-Sharing in Cyprus: From the 1959 London-Zurich Agreements to the Annan Plan", *Turkish Studies* 5, Sayı 1 (2004): 71.
- 47 Plan için bkz. "BM Kapsamlı Çözüm Planı (Annan Planı)", Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, https://www.mfa.gov.tr/bm-kapsamli-cozum-planı-annan-planı_tr.mfa.
- 48 Özersay, "Kıbrıs Konusu", 638-39.
- 49 Özersay, 657.
- 50 "CHP: 'Annan Planı'nı Kabul Ederseniz Kıbrıs'ı Kaybedersiniz'", *Milliyet*, 15 Mart 2004, <https://www.milliyet.com.tr/gundem/chp-annan-planini-kabul-ederseniz-kibrisi-kaybedersiniz-5110606>.
- 51 Athanasios Moulakis, "Power-Sharing and Its Discontents: Dysfunctional Constitutional Arrangements and the Failure of the Annan Plan for a Reunified Cyprus", *Middle Eastern Studies* 43, Sayı 4 (2007): 534-539.
- 52 Moulakis, 546-48.
- 53 "Denктаş 'Hayır' Gerekçelerini Açıkladı", *BBC News Türkçe*, 15 Nisan 2004, https://www.bbc.co.uk/turkish/europe/story/2004/04/printable/040415_denktas_mecelis.shtml.
- 54 Alexis Heraclides, "The Cyprus Problem: An Open and Shut Case? Probing the Greek-Cypriot Rejection of the Annan Plan", *Cyprus Review* 16, Sayı 2 (2004): 38-39.
- 55 Sönmezoğlu, *Son Onyıllarda Türk Dış Politikası, 1991-2015*, 645.
- 56 Sedat Ergin, "Erdoğan'ın BM'de 'KKTC'yi Taniyin' Çağrısı ve 2004'teki Annan Planı Referandumu...", *Hürriyet*, 28 Eylül 2022, <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/sedat-ergin/erdoganin-bmde-kktcyi-taniyin-cagrisi-ve-2004teki-annan-planı-referandumu-42144276>.
- 57 Rıdvan Karlık, "Güney Kıbrıs'ın Gümrük Birliği'ne Katılım Sürecinde Karşılaşılan Sorunlar", *Ankara Review of European Studies* 5, Sayı 2 (2006): 75-76.
- 58 Ferhat Kökyay, "Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'nin Akdeniz Enerji Politikası", *Liberal Düşünce Dergisi* 26, Sayı 101 (2021): 147.
- 59 Sertaç Hami Başeren, *Doğu Akdeniz Deniz Yetki Alanları Uyuşmazlığı* (İstanbul: TÜDAV Yayınları, 2010), 24-25.
- 60 Sönmezoğlu, *Son Onyıllarda Türk Dış Politikası, 1991-2015*, 662.
- 61 Tarık Oğuzlu, "Türkiye-İsrail İlişkilerinin Değişen Dinamikleri", *Ortadoğu Analiz* 1, Sayı 4 (2009): 14-21.
- 62 Oğuzlu, 18.
- 63 Gencer Özcan, "Aynalar Galerisi: Türkiye-İsrail İlişkilerinde Yansımalar, Yanılsamalar ve Gerçekler", *Ortadoğu Analiz* 2, Sayı 18 (t.y.): 41.
- 64 "Ankara'dan İsrail'e Tepki", *Amerika'nın Sesi | Voice of America*, 23 Mart 2004, <https://www.voaturkce.com/a/a-17-a-2004-03-23-3-1-87935387/820135.html>.

- 65 “Dışışleri İsrail’in Meşal Tepkisinden Rahatsız”, Amerika’nın Sesi | Voice of America, 17 Şubat 2006, <https://www.voaturkce.com/a/a-17-2006-02-17-voa9-88033452/851438.html>.
- 66 Özcan, “Aynalar Galerisi”, 41.
- 67 Meliha Altunışık ve Esra Çuhadar, “Turkey’s Search for a Third Party Role in Arab-Israeli Conflicts: A Neutral Facilitator or a Principal Power Mediator?” *Mediterranean Politics* 15, Sayı 3 (01 Kasım 2010): 385-86.
- 68 Bu konuda bkz. Gencer Özcan, “The JDP’s Changing Discursive Strategies towards Israel: Rhetoric vs. Reality”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 15, Sayı 57 (2018): 19-32.
- 69 “TBMM Tutanak Dergisi”, 18 Aralık 2009.
- 70 “Mavi Marmara ‘11 Eylül’ümüz”, *Hürriyet*, 12 Temmuz 2010, <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/mavi-marmara-11-eylul-umuz-16466193>.
- 71 Murat Yeşiltaş ve Ali Balcı, “AK Parti Dönemi Türk Dış Politikası Sözlüğü: Kavramsal Bir Harita”, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 2 (2011): 9-35.
- 72 Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik: Türkiye’nin Uluslararası Konumu* (İstanbul: Küre Yayınları, 2001), 52-59.
- 73 Davutoğlu, *Stratejik Derinlik: Türkiye’nin Uluslararası Konumu*, 59-60.
- 74 Ahmet Davutoğlu, “Turkey’s Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007”, *Insight Turkey* 10, Sayı 1 (2008): 79-84.
- 75 Nuri Salık, “Beşar Esad Dönemi Suriye Dış Politikasında Pragmatizm ve Türkiye-Suriye İlişkilerinin Geleceği”. *Ortadoğu Analiz*, 3, Sayı 35 (2011): 23.
- 76 Meliha Benli Altunışık ve Özlem Tür, “From Distant Neighbors to Partners? Changing Syrian-Turkish Relations”, *Security Dialogue* 37, Sayı 2 (2006): 241.
- 77 Bülent Aras ve Rabia Karakaya Polat, “From Conflict to Cooperation: Desecuritization of Turkey’s Relations with Syria and Iran”, *Security Dialogue* 39, Sayı 5 (2008): 503.
- 78 Kibaroglu ve Scheumann, 289.
- 79 “Suriye ile Irak Mutabakatı”, *Cumhuriyet*, 07 Ocak 2004.
- 80 “Esad’a Arabuluculuk Önerisi”, *Cumhuriyet*, 08 Ocak 2004.
- 81 “Türkiye-Suriye Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi Dışışleri Bakanları Birinci Toplantısı Gaziantep Oturumu Sonrasında Düzenlenen Basın Toplantısı”, Türkiye Cumhuriyeti Dışışleri Bakanlığı, 13 Ekim 2009, <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-suriye-yuksek-duzeyli-stratejik-isbirligi-konseyi-disisleri-bakanlari-birinci-toplantisi-gaziantep-oturumu-sonrasinda-d.tr.mfa>.
- 82 “Türkiye-Suriye Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi İkinci Bakanlar Toplantısı Basın Toplantısı”, Türkiye Cumhuriyeti Dışışleri Bakanlığı, 03 Ekim 2010, <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-suriye-yuksek-duzeyli-stratejik-isbirligi-konseyi-ikinci-bakanlar-toplantisi-basın-toplantisi.tr.mfa>.
- 83 Balcı, *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler ve Uygulamalar*, 319.
- 84 Mustafa Aydın ve Damla Aras, “Ortadoğu’da Ekonomik İlişkilerin Siyasi Çerçevesi; Türkiye’nin İran, Irak ve Suriye ile Bağlantıları”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 1, Sayı 2 (2004): 118-22.
- 85 Mustafa Kibaroglu, “İran’ın Nükleer Programı ve Türkiye”, *Journal* 5, Sayı 9 (2013): 5-6.
- 86 “BM İran’a Yeni Yaptırımları Kabul Etti, Türkiye ‘Hayır’ Dedi”, *Hürriyet*, 09 Haziran 2010, <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/bm-irana-yeni-yaptirimlari-kabul-etti-turkiye-hayir-dedi-14977295>.
- 87 Bu konuda bkz. Özlem Kayhan Pusane, “The Role of Context in Desecuritization: Turkish Foreign Policy Towards Northern Iraq (2008-2017)”, *Turkish Studies* 21, Sayı 3 (2020): 392-413.
- 88 Meltem Müftüler-Baç, “Changing Turkish Foreign Policy towards Iraq: New Tools of Engagement”, *Cambridge Review of International Affairs* 27, Sayı 3 (2014): 543-44.
- 89 Ferai Tınç, “Kuzey Irak Açılımı İç Barış Güçlendiriyor”, *Hürriyet*, 09 Mayıs 2008, <https://www.hurriyet.com.tr/kuzey-irak-acilimi-ic-barisi-guclendiriyor-8897455>.
- 90 Müftüler-Baç, “Changing Turkish Foreign Policy towards Iraq”, 546-50.

- 91 “Nabucco’ya Hayat Öpücüğü Kuzey Irak’tan”, *Hürriyet*, 04 Ekim 2010, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/nabuccoya-hayat-opucugu-kuzey-iraktan-15913321>.
- 92 Mitat Çelikpala, “Türkiye ve Kafkasya: Reaksiyoner Dış Politikadan Proaktif Ritmik Diplomasiye Geçiş”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 7, Sayı 25 (2010): 104-5.
- 93 Çelikpala, 103.
- 94 “Gül Ermenistan’a Gidiyor”, *Hürriyet*, 03 Eylül 2008, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/gul-ermenistana-gidiyor-9815321>.
- 95 “Türkiye ile Ermenistan Arasında 10 Ekim 2009 Tarihinde Zürih’te İmzalanan Protokoller”, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, t.y., <https://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/t%C3%BCrkiye-ermenistan-turkce.pdf>.
- 96 Lüttem, “Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Güncel Durumu”, 261-62.
- 97 Bu konuda bkz. Zaur Shiriyev ve Celia Davies, “The Turkey-Armenia-Azerbaijan Triangle: The Unexpected Outcomes of the Zurich Protocols”, *Perception: Journal of International Affairs* 18, Sayı 1 (2013): 185-221.
- 98 “TBMM Tutanak Dergisi”, 21 Ekim 2009, 23. Dönem, 51. Cilt, 9. Birleşim.
- 99 Lüttem, “Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Güncel Durumu”, 275.
- 100 “Obama, Türkiye-Ermenistan Protokollerinin Bir An Önce Onaylanmasını İstedi”, *Milliyet*, 04 Nisan 2010, <https://www.milliyet.com.tr/dunya/obama-turkiye-ermenistan-protokollerinin-bir-an-once-onaylanmasini-istedi-1207173>.
- Kostas Ifantis, “Greece’s Strategy and Perceptions towards Turkey: The End of Consensus and the Return of History?” *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 15, Sayı 58 (2018): 99.
- 102 İlter Türkmen, “Türkiye, Yunanistan ve Kıbrıs”, *Hürriyet*, 24 Ocak 2004, <https://www.hurriyet.com.tr/turkiye-yunanistan-ve-kibris-197955>.
- 103 “To Vima: ‘Türkiye 12 mili kabul etti’”, *Milliyet*, 21 Kasım 2010, <https://www.milliyet.com.tr/dunya/to-vima-turkiye-12-mili-kabul-etti-1316594>.
- 104 Ziya Öniş ve Şuhnaz Yılmaz, “Greek-Turkish Rapprochement: Rhetoric or Reality?” *Political Science Quarterly* 123, Sayı 1 (2008): 130-35.
- 105 Bu konuda bkz. Nihan Akıncılar Köseoğlu, *Europeanization of Minority Rights in Turkey and Greece: A Comparative Analysis* (İstanbul: Legal Yayıncılık, 2021).
- 106 “Ruhban Okulu’na Karşı Atina’da Cami Açın”, *Hürriyet*, 07 Eylül 2003, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/ruhban-okuluna-karsi-atinada-cami-acin-38495159>.
- 107 Mitat Çelikpala, “Rekabet ve İşbirliği İkileminde Yönünü Arayan Türk-Rus İlişkileri”, *Bilig*, Sayı 72 (2015): 129.
- 108 Emre Erşen, “2000’li Yıllarda Türkiye-Rusya İlişkileri: ‘Kompartımanlaştırma’ Stratejisinin Sorunları”, *Kuşku ile Komşuluk: Türkiye ve Rusya İlişkilerinde Değişen Dinamikler*, ed. Gencer Özcan, Evren Balta ve Burç Beşgül (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 150.
- 109 “Atatürk Dönemi Örnek Olsun”, *Cumhuriyet*, 07 Aralık 2004.
- 110 Erşen, “2000’li Yıllarda Türkiye-Rusya İlişkileri: ‘Kompartımanlaştırma’ Stratejisinin Sorunları”, 151.
- Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Seçkin Köstem, “The Political Economy of Turkish-Russian Relations: Dynamics of Asymmetric Interdependence”, *Perceptions: Journal of International Affairs* 23, Sayı 2 (2018): 10-32.
- 112 Erşen, “Türkiye’deki ‘Avrasya Yorumları’”, 232.
- 113 Emre Erşen, “Avrasyacılık Bağlamında Türkiye-Rusya İlişkileri”, *Perspektif* (blog), t.y., <https://www.perspektif.online/avrasyacilik-baglaminda-turkiye-rusya-iliskileri/>.
- 114 Çelikpala, “Rekabet ve İşbirliği İkileminde”, 135.
- 115 Kudret Özersay, “Boğazlar Konusu”, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt III: 2001-2012, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 821-23.
- 116 “Açılımdan ‘Nüfuz Arayışına’ Türkiye’nin Afrika Politikası”, BBC News Türkçe, 08 Ekim 2020, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-54453903>.
- 117 Alexis Habiaryemye ve Tarık Oğuzlu, “Engagement with Africa: Making Sense of Turkey’s Approach in the Context of Growing East-West Rivalry”, *Uluslararası İlişkiler* 11, Sayı 41 (2014): 79.

- 118 Habiyaşremye ve Oğuzlu, 80.
- 119 “Açılımdan ‘Nüfuz Arayışına’ Türkiye’nin Afrika Politikası”, BBC News Türkçe.
- 120 Özcan, “Facing Its Waterloo in Diplomacy”, 88-89.
- 121 “‘Uyum Aranıyor’”, *Cumhuriyet*, 06 Ocak 2004.
- 122 “İşte Belgeler”, *Cumhuriyet*, 07 Ocak 2004.
- 123 Balcı, *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler ve Uygulamalar*, 302.
- 124 Gencer Özcan, “Turkey’s Foreign Policy-Making Process”, Panorama (blog), 12 Mayıs 2023, <https://www.uikpanorama.com/blog/2023/05/12/go/>.
- 125 “Dışişleri Bakanlığının Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanun”, Resmi Gazete, 13 Temmuz 2010, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/07/20100713-3.htm>.
- 126 “TBMM Tutanak Dergisi”, 01 Temmuz 2010, 23. Dönem, 74. Cilt, 127. Birleşim.
- 127 “Dışişleri Bakanlığının Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanun”.
- 128 Bu tartışmaların ayrıntısı için bkz. Ünal Ünsal, “T.C. Dışişleri Bakanlığı ve Yeni Teşkilat Kanunu”, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt III: 2001-2012, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 232-44.
- 129 “TBMM Tutanak Dergisi”, 01 Temmuz 2010.
- 130 “Dışişleri Bakanlığının Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanun”.
- 131 “Dışişleri Eski Bakan ve Büyükelçilerinden İtiraz”, *Hürriyet*, 21 Temmuz 2013, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/disisleri-eski-bakan-ve-buyukelcilerinden-itaraz-23777474>.
- 132 *Dünya Çarkı | AKP Dönemi İle Öncesinde Dışişleri Bakanlığı’nın Çalışma Şekli Ve Liyakat Meselesi* (soL TV, 2022), <https://www.youtube.com/watch?v=bCM8CZiEfBc>; Engin Solakoğlu, “Hariciye’de Bir ‘Tescilli Komünist’”, *soL*, 13 Nisan 2021, <https://haber.sol.org.tr/haber/hariciyede-bir-tescilli-komunist-29853>.
- 133 “Hakkımızda”, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı, t.y., <https://www.tika.gov.tr/tr/sayfa/hakkimizda-14649>.
- 134 “Yunus Emre Enstitüsü”, Yunus Emre Enstitüsü, t.y., <https://www.yee.org.tr/tr/kurumsal/yunus-emre-enstitusu>.
- 135 “Kurumsal”, *Türkiye Diyanet Vakfı* (blog), t.y., <https://tdv.org.tr-TR/kurumsal/>.
- 136 Pınar Aykaç, “Multiple Neo-Ottomanisms in the Construction of Turkey’s (Trans)national Heritage: TİKA and a Dialectic between Foreign and Domestic Policy”, *Turkish Studies* 23, Sayı 3 (2022): 360-64.
- 137 Kerem Öktem, “Global Diyanet and Multiple Networks: Turkey’s New Presence in the Balkans”, *Journal of Muslims in Europe* 1 (2012): 46.
- 138 Öktem, “Global Diyanet and Multiple Networks”.
- 139 Ayhan Kaya ve Ayşe Tecmen, “The Role of Common Cultural Heritage in External Promotion of Modern Turkey: Yunus Emre Cultural Centres” (İstanbul Bilgi University, European Institute, 2011), 14.
- 140 Mehmet Ali Ak, “Comparative Analysis of Turkey and Russia’s Public Diplomacy on the Balkans (Example of the Russian World Foundation and Yunus Emre Institute)”, *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi* 11, Sayı 1 (2023): 18.
- 141 Karadeniz, “Türk Dış Politikasında Dış Türkler: Karşılaştırmalı Teorik Bir Çalışma”, 254-55.
- 142 Arda Ercan, “Türk Dış Politikasında Bir Aktör Olarak Tüsiad’ın Rolü” (Doktora Tezi, İzmit, Kocaeli Üniversitesi, 2016), 254-55.
- 143 Ayrıntı için bkz. Merve Özdemirkıran-Embel, “Business Actors as Holders of Transnational Relations: What Role for Them in Turkish Foreign Policy?” *A Transnational Account of Turkish Foreign Policy*, ed. Hazal Papuççular ve Deniz Kuru (Cham: Springer International Publishing, 2020), 259-81.
- 144 “TÜSİAD: Acı Çektirip ‘2004 Başı’ Diyecekler”, *Hürriyet*, 10 Aralık 2002, https://bigpara.hurriyet.com.tr/haberler/ekonomi-haberleri/tusiad-aci-ckektirip-2004-basi-diyecekler_ID436771/.
- 145 “Erdoğan’dan Yıllarca Savunduğu Mavi Marmara’cılara Firça”, *Cumhuriyet*, 29 Haziran 2016, <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/erdogandan-yillarca-savundugu-mavi-marmaracilara-firca-giderken-bana-mi-sordunuz-559965>.

- 146 Gonca Oğuz Gök, “‘Humanitarianism’ Transformed? Analyzing the Role of Transnational Humanitarian NGOs in Turkish Foreign Policy Toward the Middle East in the 2000s”, *A Transnational Account of Turkish Foreign Policy*, ed. Hazal Papuççular ve Deniz Kuru (Cham: Springer International Publishing, 2020), 247.
- 147 Kemal Kirişçi, “The Transformation of Turkish Foreign Policy: The Rise of the Trading State”, *New Perspectives on Turkey* 40 (Nisan 2009): 29-56.
- 148 Mustafa Kutlay, “‘Yeni Türk Dış Politikası’nın Ekonomi Politikası: Eleştirel Bir Yaklaşım”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 9, Sayı 35 (2012): 105-7.
- 149 Ziya Öniş ve Mustafa Kutlay, “Rising Powers in a Changing Global Order: The Political Economy of Turkey in the Age of Brics”, *Third World Quarterly* 34, Sayı 8 (2013): 1414.
- 150 Öniş ve Yılmaz, “Greek-Turkish Rapprochement”, 131.
- 151 Kutlay, “Yeni Türk Dış Politikası’nın Ekonomi Politikası”, 108-21.
- 152 “A Turkish Success Story”, *The New York Times*, 28 Ocak 2004, <https://www.nytimes.com/2004/01/28/opinion/a-turkish-success-story.html>.
- 153 Patrick Seale, “The Rise and Rise of Turkey”, *The New York Times*, 04 Kasım 2009, <https://www.nytimes.com/2009/11/05/opinion/05iht-edseale.html>.
- 154 Paul Salem, “Turkey’s Image in the Arab World” (TESEV Foreign Policy Program, 01 Mayıs 2011).
- 155 Bu konuda bkz. Hilal Erkazancı Durmuş, “The Representation of Turkey through Narrative Framing-Saudi Arabian and Turkish Newspapers’ Coverage of the Arabic Dubbed Turkish Series Noor”, *Moment Dergi* 3, Sayı 2 (2016): 483-507.

X KRİZLER VE OTONOMİ ARAYIŞI ARASINDA ASKERİLEŞME: 2011 SONRASINDA TÜRK DIŞ POLİTİKASI (Sayfa 351-399)

- “TBMM Tutanak Dergisi”, 01 Ekim 2016, 26. Dönem, 24. Cilt, 1. Birleşim.
- Mustafa Kutlay ve Ziya Öniş, “Turkish Foreign Policy in a Post-Western Order: Strategic Autonomy or New Forms of Dependence?” *International Affairs* 97, Sayı 4 (2021): 1088.
- 3 Oliver Stuenkel, “The Post-Western World and the Rise of a Parallel Order”, *The Diplomat*, t.y., <https://thediplomat.com/2016/09/the-post-western-world-and-the-rise-of-a-parallel-order/>.
- 4 Acharya, “After Liberal Hegemony: The Advent of a Multiplex World Order”, 275-76.
- 5 Birgül Demirtaş, “Ne ‘Tarihin Sonu’ Ne ‘Medeniyetler Çatışması’, Bundan Sonra Ne Olacak?” Fikir Turu (blog), 28 Mart 2022, <https://fikirturu.com/jeo-strateji/ne-tarihin-sonu-ne-medeniyetler-catismasi-bundan-sonra-ne-olacak/>.
- 6 Demirtaş, “Ne ‘Tarihin Sonu’ Ne ‘Medeniyetler Çatışması’, Bundan Sonra Ne Olacak?”
- 7 Cliff Kupchan, “Bipolarity is Back: Why It Matters”, *The Washington Quarterly* 44, Sayı 4 (2021): 123-39.
- 8 Ziya Öniş, “The West Versus The Rest: The Russian Invasion of Ukraine and the Crisis of the ‘Post-Western’ Order”, *Turkish Policy Quarterly*, 01 Mart 2023, <http://turkishpolicy.com/article/1179/the-west-versus-the-rest-the-russian-invasion-of-ukraine-and-the-crisis-of-the-post-western-order>.
- 9 Fehim Taştekin, “Arap Baharı’nın 10 Yılında 10 Ülkenin Hikâyesi: Ekmek, Özgürlük ve Onur Kavgasından Geriye Ne Kaldı?” BBC News Türkçe, 17 Aralık 2020, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-55331196>.
- “Syria Situation”, UNHCR, t.y., <https://reporting.unhcr.org/operational/situations/syria-situation>.
- Benedetta Berti ve Jonathan Paris, “Beyond Sectarianism: Geopolitics, Fragmentation, and the Syrian Civil War”, *Strategic Assessment* 16, Sayı 4 (2014): 23.

- F. Gregory Gause, "Beyond Sectarianism: The New Middle East Cold War" (Brookings Doha Center, 22 Temmuz 2014), 3.
- 13 "Assad Welcomes New Russian Bases in Syria after Putin Meeting", Al Jazeera, t.y., <https://www.aljazeera.com/news/2023/3/16/assad-will-welcome-new-russian-military-bases-in-syria>.
- 14 Kim Hua Tan ve Alirupendi Perudin, "The 'Geopolitical' Factor in the Syrian Civil War: A Corpus-Based Thematic Analysis", *SAGE Open* 9, Sayı 2 (2019): 1-15.
- 15 Gause, 20.
- 16 Papuççular, "The Search for a Government System in Turkey", 312-14.
- 17 Beken Saatçioğlu, "Turkey's EU Membership Process in the Aftermath of the Gezi Protests", *Everywhere Taksim*, ed. Isabel David ve Kumru Toktamış (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015), 279.
- 18 Mesut Yegen, "Ethnopolitics to Geopolitics: The Turkish State and the Kurdish Question since 2015", *British Journal of Middle Eastern Studies* 50, Sayı 4 (2023): 943-961.
- 19 Ersin Kalaycıoğlu, "Turkish Popular Presidential Elections: Deepening Legitimacy Issues and Looming Regime Change", *South European Society and Politics* 20, Sayı 2 (2015): 164-65.
- 20 "Bahçeli'den Başkanlık Sistemi Çıkışı", NTV, 11 Ekim 2016, https://www.ntv.com.tr/turkiye/bahceliden-baskanlik-sistemi-cikisi,c1WeUw7SfUaRhJHd_4gJAQ.
- Alparslan Esmer, "Arap Baharı Türkiye'yi ABD'nin Kilit Müttefikli Haline Getirdi", VOA Türkçe, 09 Aralık 2011, <https://www.voaturkce.com/a/arap-bahari-turkiyeyi-abdnin-kilit-muttefikli-haline-getirdi-135294138/901831.html>.
- Helin Sarı Ertem ve Radiye Funda Karadeniz, "Lost In Translation: A System-Level Analysis of the Turkish-U.S. Alliance under the Obama and Trump Administrations", *Perceptions: Journal of International Affairs* 24, Sayı 1 (2019): 15.
- 23 Ramazan Gözen, "Türkiye ve ABD: Çıkarlar-Değerler Çatışmasında Asimetrik İttifak", *TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi* 19, Sayı 19 (2017): 29-30.
- 24 Erdoğan: 'PYD'ye silah göndermeye "evet" diyemeyiz", BBC News Türkçe, 19 Ekim 2014, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/10/141019_erdogan_pyd.
- 25 Ertem ve Karadeniz, "Lost In Translation", 23.
- 26 "Deputy Secretary Antony Blinken's Interview with NTV's Ahmet Yeşiltepe", U.S. Embassy & Consulates in Türkiye, 28 Eylül 2016, <https://tr.usembassy.gov/deputy-secretary-antony-blinkens-interview-ntvs-ahmet-yesiltepe/>.
- 27 "Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu Hürriyet'e Konuştu: Sudan'dan Tahliye Zor Ama Devam Ediyor", *Hürriyet*, 29 Nisan 2023, <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/disisleri-bakani-cavusoglu-hurriyete-konustu-sudandan-tahliye-zor-ama-devam-ediyor-42258286>.
- 28 İlhan Cihaner, "Fethullah Gülen'in İadesi Tartışmaları Üzerine", *Birgün*, 14 Haziran 2018, <https://www.birgun.net/makale/fethullah-gulen-in-iadesi-tartismalari-uzerine-219506>.
- 29 "Adım Adım Brunson Krizi: Nereden Çıktı, Nasıl Çözüldü?" Euronews, 12 Ekim 2018, <https://tr.euronews.com/2018/10/12/adim-adim-brunson-krizi-abd-turkiye-iliskilerinde-yap-tirimlar-noktasina-nasil-gelindi->.
- 30 "Yüzde 79'un ABD Şüphesi!" *Haber Türk*, 29 Kasım 2016, <https://www.haberturk.com/gundem/haber/1329969-darbenin-arkasinda-abd-var--79-ohal-hayatimi-degistirmedii--75>.
- 31 Hilmi Hacıoğlu, "Türkiye'de ABD Algısı Giderek Kötüleşiyor", VOA Türkçe, 01 Temmuz 2017, <https://www.voaturkce.com/a/turkiye-de-abd-algisi-gitgide-zayifliyor/3953895.html>.
- 32 Arda Mevlütoğlu, "S-400'ler Türkiye'nin Savunması İçin Ne İfade Ediyor?" *Perspektif*, 23 Haziran 2020, <https://www.perspektif.online/s-400ler-turkiyenin-savunmasi-icin-ne-ifade-ediyor/>.
- 33 Mevlütoğlu, "S-400'ler Türkiye'nin Savunması İçin Ne İfade Ediyor?"
- 34 Serhat Güvenç, "Dış Politikanın Savunmaya Etkisi", Medyascope, 04 Şubat 2023, <https://medyascope.tv/2023/02/05/serhat-guvenç-yazdi-dis-politikanin-savunmaya-etkisi/>.
- 35 Güvenç, "Dış Politikanın Savunmaya Etkisi".
- 36 "24 Nisan: Biden 1915 Olaylarını Yeniden 'Soykırım' Olarak Tanımladı", BBC News Türkçe, 24 Nisan 2023, <https://www.bbc.com/turkce/articles/cjqk0lvzveo>.
- 37 Kutlay ve Öniş, "Turkish Foreign Policy in a Post-Western Order", 1088.

- 38 Didem Buhari Gülmez, "The Resilience of the US-Turkey Alliance: Divergent Threat Perceptions and Worldviews", *Contemporary Politics* 26, Sayı 4 (2020): 487.
- 39 Kompartımanlaştırma ve asimetrik ilişki konusu için bkz. Öniş ve Yılmaz, "Turkey and Russia in a Shifting Global Order"; Köstem, "The Political Economy of Turkish-Russian Relations".
- 40 Mustafa Aydın ve diğ., "Kantitatif Araştırma Raporu: Türk Dış Politikası Kamuoyu Algıları Araştırması" (Kadir Has Üniversitesi, 08 Eylül 2022).
- 41 Emre Erşen ve Seçkin Köstem, "Turkey's Interest in Closer Relations with Russia: Global, Regional and Domestic Dynamics", *Siyasal: Journal of Political Sciences* 29, Sayı 2 (30 Ekim 2020): 231-45.
- 42 Kutlay ve Öniş, "Turkish Foreign Policy in a Post-Western Order", 1103-4.
- 43 "Terör Örgütü PYD Moskova'da Temsilcilik Açtı", Anadolu Ajansı, 10 Şubat 2016, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/teror-orgutu-pyd-moskovada-temsilcilik-acti/519352>.
- 44 "Turizm Geliri 2016'da Yüzde 29,7 Azaldı", *BBC News Türkçe*, 31 Ocak 2017, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-38808081>.
- 45 "Erdoğan Özür Diledi mi? Ve Putin İlk Kez Konuştu...", *Cumhuriyet*, 30 Haziran 2016, <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/erdogan-ozur-diledi-mi-ve-putin-ilk-kez-konus-tu-560362>.
- 46 Seçkin Köstem, "Russian-Turkish Cooperation in Syria: Geopolitical Alignment with Limits", *Cambridge Review of International Affairs* 34, Sayı 6 (2021): 798.
- 47 Sedat Ergin, "Rusya Suriye'de YPG/PYD Üzerinden Özerkliğe Kapıyı Aralıyor", *Hürriyet*, 26 Kasım 2021, <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/sedat-ergin/rusya-suriyede-ypg-pyd-uzerinden-ozerklige-kapiyi-araliyor-41947615>.
- 48 Sedat Ergin, "İdlîb'de 34 Askerimizin Şehit Edildiği Saldırıda Rusya'nın Sorumluluğu", *Hürriyet*, 26 Şubat 2022, <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/sedat-ergin/yarin-27-subat-saldirisinin-2-yildonumu-idlibde-34-askerimizin-sehit-edildigi-saldirida-rusyanin-sorumlulu-gu-42011613>.
- 49 "Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu'ndan F-16 Açıklaması", Medyascope, 28 Ekim 2021, <https://medyascope.tv/2021/10/28/disisleri-bakani-mevlut-cavusoglundan-f-16-aciklamasi-eger-abd-satmak-istemese-su-35-ve-su-57-dahil-diger-secenekler-devreye-girer/>.
- 50 Bu konuda bkz. Azime Telli, "Rusya-Türkiye Enerji İlişkilerinde Akkuyu'nun Rolü: Bağımlılık mı, Karşılıklı Bağımlılık mı?" *Alternatif Politika*, Aralık 2017, 156-81.
- 51 Telli, 172-73.
- 52 Seçkin Köstem, "Managed Regional Rivalry Between Russia and Turkey After the Annexation of Crimea", *Europe-Asia Studies* 74, Sayı 9 (2022): 1657-75.
- 53 Ece Göksedef, "Dağlık Karabağ Anlaşması Sonrası Türkiye'nin Rolü Ne Olacak?" *BBC News Türkçe*, 10 Kasım 2020, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54873432>.
- 54 Ece Göksedef, "Azerbaycan'ın Askeri Kapasitesini Geliştirmesinde Türkiye Nasıl Rol Oynadı?" *BBC News Türkçe*, 02 Ekim 2020, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-54379105>.
- 55 Vicken Cheterian, "Technological Determinism or Strategic Advantage? Comparing the Two Karabakh Wars between Armenia and Azerbaijan", *Journal of Strategic Studies*, 2022, 16-17.
- 56 Daria Isachenko, "Turkey-Russia Partnership in the War over Nagorno-Karabakh" (Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik, 19 Kasım 2020), <https://www.swp-berlin.org/en/researcher/daria-isachenko>.
- 57 Hall Gardner, "The Russian Annexation of Crimea: Regional and Global Ramifications", *European Politics and Society* 17, Sayı 4 (2016): 9-10.
- 58 "'No other Option': Excerpts of Putin's Speech Declaring War", Al Jazeera, 24 Şubat 2022, <https://www.aljazeera.com/news/2022/2/24/putins-speech-declaring-war-on-ukraine-translated-excerpts>.
- 59 Habibe Özdal, "Muğlak Hedefler Beklenmedik Sonuçlar Sarkacında Rusya'nın Ukrayna Savaşı", Panorama, 16 Nisan 2023, <https://www.uikpanorama.com/blog/2023/04/16/ho/>.

- 60 Barçın Yinanç, "Türkiye Bilindiğinden Daha Fazla Rus Karşısı Adım Atıyor", *T24*, 05 Nisan 2023, <https://t24.com.tr/yazarlar/barcin-yinanc/turkiye-bilindiginden-daha-fazla-rus-karsi-ti-adim-atiyor>, 39440.
- 61 Özdal, "Muğlak Hedefler Beklenmedik Sonuçlar Sarkacında Rusya'nın Ukrayna Savaşı".
- 62 Serhat Güvenç, "Rusya-Ukrayna Savaşı'nda İlk Yılın Bilançosu", *Medyascope*, 25 Şubat 2023, <https://medyascope.tv/2023/02/26/serhat-guven-yazdi-rusya-ukrayna-savasinda-ilk-yilin-bilancosu/>.
- 63 Yinanç, "Türkiye Bilindiğinden Daha Fazla Rus Karşısı Adım Atıyor".
- 64 "Türkiye, Avrupa Konseyi'nin Rusya'ya Savaş Tazminatı Ödetmek için Kurduğu Mekanizmaya Katılmadı", *BBC News Türkçe*, 18 Mayıs 2023, <https://www.bbc.com/turkce/articles/c0312eem8190>.
- 65 Bu konuda ayrıca bkz. Tolga Candan ve Ozan Emin Halhallı, "Uluslararası Hukuk Açısından Tahıl Koridoru Andlaşması'nın Kısa Bir Analizi", *Ankara Barosu Dergisi* 80, Sayı 4 (2022): 363-404.
- 66 Senem Aydın-Düzgüt ve Alper Kaliber, "Encounters with Europe in an Era of Domestic and International Turmoil: Is Turkey a De-Europeanising Candidate Country?" *South European Society and Politics* 21, Sayı 1 (2016): 5-6.
- 67 Oya Dursun-Özkanca, "An Examination of the Underlying Dynamics of Turkey-European Union Relations through the Lenses of International Relations Theory", *Turkish Studies* 23, Sayı 5 (2022): 748-52.
- 68 Yükselen sağ ve Türkiye'nin üyeliği arasındaki ilişki için bkz. Selcen Öner, "Avrupa'da Yükselen Aşırı Sağ, Yeni 'Öteki'ler ve Türkiye'nin AB Üyeliği", *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi* 13, Sayı 1 (2014): 163-84.
- 69 "Libya/Türkiye: AB Sözcüsünün Hidrokarbon Anlaşmasına İlişkin Açıklaması", Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu, 21 Ekim 2022, https://www.eeas.europa.eu/delegations/turkey/libyat%C3%BCrkiye-ab-s%C3%B6zc%C3%BCs%C3%BCn%C3%BCn-hidrokarbon-anla%C5%9Fmas%C4%B1na-ili%C5%9Fkin-a%C3%A7%C4%B1klamas%C4%B1_tr?s=230.
- 70 Saatçioğlu, "Turkey's EU Membership Process in the Aftermath of the Gezi Protests", 279.
- 71 "AP: Türkiye ile Müzakereler Geçici Olarak Dondurulsun", *Euronews*, 14 Kasım 2016, <https://tr.euronews.com/my-europe/2016/11/24/avrupa-parlamentosu-ab-ile-turkiye-arasin-da-3-ekim-2005te-baslatilan-uyelik>.
- 72 "AP: Türkiye ile Müzakereler Geçici Olarak Dondurulsun", *Euronews*.
- 73 "EU-Turkey Statement & Action Plan", *European Parliament*, 2019, <https://www.europarl.europa.eu/legislative-train/theme-towards-a-new-policy-on-migration/file-eu-turkey-statement-action-plan>.
- 74 Nilgün Arısan Eralp, "Challenges of the German-Led Refugee Deal between Turkey and the EU", *CESifo Forum* 17, Sayı 2 (2016): 21-22.
- 75 Aydın-Düzgüt ve Kaliber, "Encounters with Europe", 3.
- 76 Beken Saatçioğlu, "The European Union's Refugee Crisis and Rising Functionalism in EU-Turkey Relations", *Turkish Studies* 21, Sayı 2 (2020): 175.
- 77 "Erdoğan'dan AB'ye: 'Kapıları açarız' Dedğim Zaman Tutuşuyorlar", *PolitikYol*, 24 Ekim 2019, <https://www.politikyol.com/erdogandan-abye-kapilari-acariz-dedigim-zaman-tutusu-yorlar/>.
- 78 Can İzbul, "Erdoğan: 'Suriye İç Meselemiz, Gereğini Yapmak Durumundayız'", *VOA Türkçe*, 07 Ağustos 2011, <https://www.voaturkce.com/a/erdogan-suriye-ic-meselemiz-geregini-yapmak-durumundayiz-127078293/898713.html>.
- 79 Ömer Önhon, *Büyükelçinin Gözünden Suriye* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2021), 108.
- 80 "İstanbul'da Suriye Ulusal Kurtuluş Konferansı Düzenlendi", *Hürriyet*, 17 Temmuz 2011, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/istanbulda-suriye-ulusal-kurtulus-konferansi-duzenlendi-18273730>.
- 81 Önhon, *Büyükelçinin Gözünden Suriye*, 195.

- 82 Bu konuda bkz. Bulut Gürpınar, "Turkey and the Muslim Brotherhood: Crossing Roads in Syria", *Eurasian Journal of Social Sciences* 3 (2015): 22-36.
- 83 Oytun Orhan, "Suriye'de Sonun Başlangıcı: Yaptırım Dönemi ve Suriye Ulusal Konseyi", *Ortadoğu Analiz* 3, Sayı 34 (Ekim 2011): 44.
- 84 Orhan, 43.
- 85 Önhon, *Büyükelçinin Gözünden Suriye*, 196.
- 86 "TBMM Tutanak Dergisi", 26 Nisan 2012, 24. Dönem, 20. Cilt, 100. Birleşim.
- 87 "Erdoğan: 200 Bine Yakın Suriyeli Kardeşimizi Misafir Ediyoruz", *T24*, 01 Aralık 2012, <https://t24.com.tr/haber/erdogan-200-bine-yakin-suriyeli-kardesimizi-misafir-ediyoruz,218698>.
- 88 Fatma Anıl Öztıp, "Devlet-içi Çatışmalarda Üçüncü Taraf Aktörler: Suriye İç Savaşında Türkiye'nin Rolü", *Gazi Akademik Bakış* 13, Sayı 25 (2019): 110-11.
- 89 Bu konuda bkz. Burak Bilgehan Özpék ve Yelda Demirağ, "Turkish Foreign Policy after the 'Arab Spring': From Agenda-Setter State to Agenda-Entrepreneur State", *Israel Affairs* 20, Sayı 3 (2014): 328-46.
- 90 "Terör Örgütü IŞİD'in Türkiye'ye Yönelik Düzenlediği Saldırıları", *Haber Türk*, 11 Temmuz 2016, <https://www.haberturk.com/gundem/haber/1264903-teror-orgutu-isisin-turkiye-ye-yonelik-gerceklestirdigi-saldirilar>.
- 91 Emel Parlar Dal, "Impact of the Transnationalization of the Syrian Civil War on Turkey: Conflict Spillover Cases of ISIS and PYD-YPG/PKK", *Cambridge Review of International Affairs* 29, Sayı 4 (2016): 1396-1420.
- 92 Emre Erşen, "Türk-Rus İlişkilerinde Normalleşme ve Fırat Kalkanı", *Ortadoğu Analiz* 8, Sayı 77 (2016): 24-25.
- 93 Bu konuda bkz. Samer Abboud, "Making Peace to Sustain War: The Astana Process and Syria's Illiberal Peace", *Peacebuilding* 9, Sayı 3 (03 Temmuz 2021): 326-43.
- 94 Bora Bayraktar, "Suriye İç Savaşı Açısından Zeytin Dalı (Afrin) Harekatı", *Bilge Strateji* 11, Sayı 20 (2019): 56-59.
- 95 "Erdoğan: Güvenli Bölge için ABD ile Görüşüyoruz ancak İstediklerimizle Onların Kafalarındaki Aynı Şey Olmadığını Attığımız Her Adımda Görüyoruz", *BBC News Türkçe*, 08 Eylül 2019, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-49625563>.
- 96 Sedat Ergin, "Sekiz maddede Soçi Mutabakatı'nın Anlamı", 23 Ekim 2019, blm. sedat-ergin, <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/sedat-ergin/sekiz-maddede-soci-mutabakati-in-anlami-41356521>.
- 97 M. Murat Erdoğan, "Türkiye'deki Suriyeliler: 9 Yılın Kısa Muhasebesi", *Perspektif*, 28 Şubat 2020, <https://www.perspektif.online/turkiyedeki-suriyeliler-9-yilin-kisa-muhasebesi/>.
- 98 Erdoğan, "Türkiye'deki Suriyeliler: 9 Yılın Kısa Muhasebesi".
- 99 Erdoğan, "Türkiye'deki Suriyeliler: 9 Yılın Kısa Muhasebesi".
- 100 "İdlib'de Silahsız Bölge: Erdoğan ve Putin'in Anlaşması Ne Anlama Geliyor?" *BBC News Türkçe*, 18 Eylül 2018, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-45556444>.
- 101 M. Murat Erdoğan, "Açık Kapı Politikasından Açık Sınır Politikasına Türkiye'deki Suriyeliler", *Panorama*, 09 Mart 2020, <https://www.uikpanorama.com/blog/2020/03/09/acik-kapi-politikasindan-acik-sinir-politikasina-turkiyedeki-suriyeliler-murat-erdogan/>.
- 102 Serhat Erkmen, "Suriye'de Sonun Başlangıcı ve Yeni Dengeler", *Fikir Turu* (blog), 03 Mayıs 2023, <https://fikirturu.com/jeo-strateji/suriyede-sonun-baslangici-ve-yeni-dengeler/>.
- 103 "Türkiye Geri Dönüşleri Teşvik için Suriye'de 3 Hastane İnşa Etti", *Anadolu Ajansı*, 18 Ekim 2018, <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/turkiye-geri-donusleri-tesvik-icin-suriyede-3-hastane-insa-etti/1285284>.
- 104 Serhat Erkmen, "Turkey and Armed Opposition Groups in Syria: The Case of Operation Euphrates Shield", *The Journal of Diplomatic Research* 4, Sayı 2 (2022): 44-47.
- 105 Fehim Taştekin, "Esad'ın Zafer Anı: Arap Birliği'ne Dönüşün Şifreleri", *BBC News Türkçe*, 08 Mayıs 2023, <https://www.bbc.com/turkce/articles/cd1z62p77eko>.
- 106 "Esad, Erdoğan ile Görüşmek için Suriye'den Çekilmeyi Şart Koştı", *Euronews*, 16 Mart 2023, <https://tr.euronews.com/2023/03/16/esad-erdogan-ile-gorusmek-icin-turk-askerinin-suriyeden-cekilmesini-sart-kostu>.

- 107 “Türkiye ve Mısır, 10 Yıl Sonra Büyükelçi Atadı”, BBC News Türkçe, 04 Temmuz 2023, <https://www.bbc.com/turkce/articles/clex0jexpxveo>.
- 108 Mehmet Yegin, “Turkey’s Reaction to the Coup in Egypt in Comparison with the US and Israel”, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 18, Sayı 4 (2016): 411-12.
- 109 “Qatar Row: Saudi and Egypt among Countries to Cut Doha Links”, BBC News, 05 Haziran 2017, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-40155829>.
- 110 Holly Dagres, “Egypt-Turkey Normalization: Ankara’s Perspective”, *Atlantic Council*, 12 Nisan 2023, <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/egypt-turkey-normalization-ankaras-perspective/>.
- 111 Dagres, “Egypt-Turkey Normalization: Ankara’s Perspective”.
- 112 Deniz Baran, “Yunanistan-Mısır Deniz Yetki Alanlarını Sınırlandırma Anlaşması’nın Kodları”, Perspektif (blog), 23 Ekim 2020, <https://www.perspektif.online/yunanistan-misir-deniz-yetki-alanlarini-sinirlandirma-anlasmasinin-kodlari/>.
- 113 Veysel Kurt, “Türkiye-Mısır İlişkileri Neden Gerildi, Neden Yumuşuyor?” *Kriter Dergi*, 01 Mayıs 2021, <https://kriterdergi.com/dis-politika/turkiye-misir-iliskileri-neden-gerildi-neden-yumuyor>.
- 114 “Türkiye-Mısır Yakınlaşması Doğu Akdeniz’de Enerji Denklemi Nasıl Etkileyecek?” BBC News Türkçe, 29 Kasım 2022, <https://www.bbc.com/turkce/articles/c90yke2xxvdo>.
- 115 Tarık Oğuzlu, “NATO ve Türkiye: Dönüşen İttifakın Sorgulayan Üyesi”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 9, Sayı 34 (2012): 113-14.
- 116 Jay Mens, “Blue Homelands and Red Strongholds: The Libyan Civil War in Turkish and Russian Strategy”, *Comparative Strategy* 41, Sayı 4 (2022): 378.
- 117 Bu konuda bkz. M. Cüneyt Özşahin ve Cenap Çakmak, “Between Defeating ‘the Warlord’ and Defending ‘the Blue Homeland’: A Discourse of Legitimacy and Security in Turkey’s Libya Policy”, *Cambridge Review of International Affairs*, erken çevrimiçi görünüm (2022): 1-24.
- 118 “Misrata’ya Üs İddiası”, *Cumhuriyet*, 19 Ağustos 2022, <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/misrataya-us-iddiasi-1759394>.
- 119 Mens, “Blue Homelands and Red Strongholds”, 379-81.
- 120 “Türkiye Cumhuriyeti ile İsrail Devleti Arasında Tazminata İlişkin Ulus Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun Tasarısı” (2016), <https://www2.tbmm.gov.tr/d26/1/1-0754.pdf>.
- 121 “İHH’den İsrail Anlaşmasına Sert Sözler: İsrail’le Örtünen Çıplak Kalır”, *Cumhuriyet*, 27 Haziran 2016, <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/ihhden-israil-anlasmasına-sert-sozler-israil-le-ortunen-ci-plak-kalir-558527>.
- 122 “Erdoğan’dan İHH’ya: Gazze’ye Yardımı Bana mı Sordunuz?” BBC News Türkçe, 29 Haziran 2016, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/06/160629_erdogan_ihh.
- 123 Ece Göksedef, “İsrail-Türkiye Arasındaki ‘Mavi Marmara Anlaşmasının’ Gizli Ek Maddeleri Olduğu İddia Edildi”, BBC News Türkçe, 04 Mart 2019, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-47422507>.
- 124 Shira Efron, “The Future of Israeli-Turkish Relations”, California (Rand Corporation, 2018), vii-ix.
- 125 Çağla Gül Yesevi, “İsrail-Türkiye İlişkilerinin Değerlendirilmesi”, 21. *Yüzyıl Türkiye Enstitüsü*, 25 Aralık 2020, <https://21yyte.org/tr/israil/i-srail-turkiye-i-liskilerinin-degerlendirilmesi>.
- 126 Kıvanç Ulusoy, “The Cyprus Conflict: Turkey’s Strategic Dilemma”, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 18, Sayı 4 (2016): 393-94.
- 127 “Kıbrıs Konusunda BM’nin Sabrı Taştı”, NTV, 26 Haziran 2011, <https://www.ntv.com.tr/dunya/kibris-konusunda-bm-nin-sabri-tasti,frW1MJtSaEalilhC2g9kkQ>.
- 128 Mustafa Çıraklı ve Ioannis N. Grigoriadis, “Revisiting The ‘Frozen Conflict’ of the Eastern Mediterranean” (Belçika: New Direction, 2022), 16, https://newdirection.online/publication/revisiting_the_frozen_conflict_of_the_eastern_mediterranean.
- 129 “Crans Montana: Basına Sızan Tutanaklar Ne Anlatıyor?” *Yeni Düzen*, 21 Kasım 2021, <https://www.yeniduzen.com/crans-montana-basina-sizan-tutanaklar-ne-anlatiyor-146714h.htm>.

- 130 “Crans Montana: Basına Sızan Tutanaklar Ne Anlatıyor?” *Yeni Düzen*.
- 131 “Crans Montana: Basına Sızan Tutanaklar Ne Anlatıyor?” *Yeni Düzen*.
- 132 “BM Kıbrıs’ta Resmi Görüşmeler için Ortak Zemin Bulunamadığını Açıkladı”, BBC News Türkçe, 27 Nisan 2021, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-56835583>.
- 133 İlkay Türkeş, “Kıbrıs 5+1 Görüşmeleri ve Doğu Akdeniz: Prof. Dr. Ahmet Sözen ile Akademik Söyleşi”, *Euro Politika*, Sayı 8 (2021): 7-13.
- 134 “No: 172, 13 Temmuz 2023, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi’nin Kıbrıs Konusundaki Basın Açıklaması Hk.”, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 13 Temmuz 2023, https://www.mfa.gov.tr/no_-172_-birlesmis-milletler-guvenlik-konseyi-nin-kibris-konusundaki-basin-aciklamasi-hk.tr.mfa.
- 135 Tolga Demiryol, “Between Security and Prosperity: Turkey and the Prospect of Energy Cooperation in the Eastern Mediterranean”, *Turkish Studies* 20, Sayı 3 (2019): 448.
- 136 Demiryol, 451.
- 137 “Bakan Özersay: “Hidrokarbon Konusuyla Kıbrıs Türkü Bölgesel Bir Aktör Olmuştur”, KKTC Dışişleri Bakanlığı, 04 Aralık 2019, <https://mfa.gov.ct.tr/tr/bakan-ozersay-hidrokarbon-konusuyla-kibris-turku-bolgesel-bir-aktor-olmustur/>.
- 138 Bu konuda bkz. Ceyhun Çiçekçi, “Dış Politikada Ulusal Güvenliğin Tahakkümü: İsrail’in Doğu Akdeniz Politikasında Militarizm”, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi* 8, Sayı 1 (2021): 119-55.
- 139 İlhan Uzel, “Mavi Vatan ve Türkiye’nin Yeni Güvenlik Doktrini”, *Gazete Duvar*, 15 Haziran 2020, <https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2020/06/15/mavi-vatan-ve-turkiye-nin-yeni-guvenlik-doktrini>.
- 140 Ioannis N. Grigoriadis, “Between Escalation and Détente: Greek-Turkish Relations in the Aftermath of the Eastern Mediterranean Crisis”, *Turkish Studies* 23, Sayı 5 (2022): 810.
- 141 Uzel, “Mavi Vatan ve Türkiye’nin Yeni Güvenlik Doktrini”.
- 142 Cem Gürdeniz, *Anavatandan Mavi Vatan’a* (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları, 2021), 441-44.
- 143 Sertaç Hami Başeren, “Yunanistan’ın Doğu Akdeniz’deki Gerginliği Yayma Çabaları Devam Ediyor”, 16 Eylül 2020, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/yunanistan-in-dogu-akdeniz-deki-gerginligi-yayma-cabaları-devam-ediyor/1975074>.
- 144 Bu konuda bkz. Hakan Mehmetçik ve Arda Can Çelik, “The Militarization of Turkish Foreign Policy”, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 24, Sayı 1 (2022): 24-41.
- 145 “TCG Anadolu ‘Mavi Vatan’la Buluştu”, *Milliyet*, 11 Nisan 2023, <https://www.milliyet.com.tr/gundem/tcg-anadolu-mavi-vatanla-bulustu-6930108>.
- 146 Bkz. Cihat Yaycı, “Doğu Akdeniz’de Deniz Yetki Alanlarının Sınırlandırılmasında Libya’nın Rolü ve Etkisi”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi* 7, Sayı 14 (2011): 17-42.
- 147 “Türkiye-Libya Anlaşması Doğu Akdeniz’de Dengeleri Nasıl Etkiler?” BBC News Türkçe, 06 Aralık 2019, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-50682215>.
- 148 Demiryol, 450.
- 149 “No: 58, Doğu Akdeniz’deki Sondaj Faaliyetlerimiz Nedeniyle Avrupa Birliği’nin Aldığı Yaptırım Kararına İlişkin Listenin Onaylanması Hk.”, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 28 Şubat 2020, https://www.mfa.gov.tr/no_58_-dogu-akdeniz-sondaj-faaliyetlerimiz-hk.tr.mfa.
- 150 “Türkiye ve Yunanistan’ın Doğu Akdeniz’de Pozisyonları Ne, Sıcak Çatışma Riski Var mı?” BBC News Türkçe, 11 Ağustos 2020, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-53727232>.
- 151 “Türkiye, Yunanistan’ın Meis Adası’na Asker Göndermesine Neden Tepki Gösteriyor?” BBC News Türkçe, 31 Ağustos 2020, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-53975231>.
- 152 “Türkiye’den BM’ye ‘Adalar’ Mektubu”, *Milliyet*, 04 Ekim 2022, <https://www.milliyet.com.tr/gundem/turkiyeden-bmye-adalar-mektubu-6835366>.
- 153 Mehmet Yegin, “United States Policy in the Eastern Mediterranean”, *Comparative Southeast European Studies* 70, Sayı 3 (2022): 441.
- 154 “ABD Projesi Neden Çekildi?” *Birgün*, 19 Ocak 2022, <https://www.birgun.net/haber/abd-projesi-neden-cekildi-373797>.

- 155 Balcı, *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler ve Uygulamalar*, 356.
- 156 Hakkı Taş, "The Formulation and Implementation of Populist Foreign Policy: Turkey in the Eastern Mediterranean", *Mediterranean Politics* 27, Sayı 5 (2022): 569-70.
- 157 Birol Başkan, "Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi ve Türkiye'de Dış Politika", Daktilo 1984 (blog), 16 Eylül 2022, <https://daktilo1984.com/d84intelligence/cumhurbaskanligi-hukumet-sistemi-ve-turkiyede-dis-politika/>.
- 158 Gencer Özcan, "Türkiye Dış Politikasında Karar Alma Süreci", Panorama (blog), 05 Haziran 2023, <https://www.uikpanorama.com/blog/2023/06/05/go-2/>.
- 159 "Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Karanamesi-1", 30474 § (2017), <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/19.5.1.pdf>.
- 160 "Hakkımızda", Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, 17 Temmuz 2023, <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/kurum-hakkinda>.
- 161 Murat Yetkin, "İbrahim Kalın'ın Başkanlığında MİT'te İnce Ayar Dönemi", Yetkin Report (blog), 12 Haziran 2023, <https://yetkinreport.com/2023/06/12/ibrahim-kalinin-baskanliginda-mitte-ince-ayar-donemi/>.
- 162 Yetkin, "İbrahim Kalın'ın Başkanlığında MİT'te İnce Ayar Dönemi".
- 163 Siri Neset ve diğ., "Turkish Foreign Policy: Structures and Decision-Making Processes" (Chr. Michelsen Institute: Norveç, 2019), <https://www.cmi.no/publications/6854-turkish-foreign-policy-structures-and-decision-making-processes>.
- 164 "Cumhurbaşkanı Erdoğan'dan 'Kıbrıs İşlerinin Koordinasyonu' Genelgesi", Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, 06 Temmuz 2019, <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detay/cumhurbaskani-erdogandan-kibris-isleri-in-koordinasyonu-genelgesi/>.
- 165 "Bakan Çavuşoğlu, Kamu Görevlileriyle İlgili Soru Önergesini Yanıtladı: FETÖ'den 662 Kişi İhraç Edildi", *Cumhuriyet*, 17 Ekim 2022, <https://www.cumhuriyet.com.tr/siyaset/bakan-cavusoglu-kamu-gorevlileriyle-ilgili-soru-onergesini-yanitladi-fetoden-662-kisi-ihrac-edildi-1993008>.
- 166 Solakoğlu, "Hariciye'de Bir 'Tescilli Komünist'".
- 167 Neset ve diğ., "Turkish Foreign Policy".
- 168 Ziya Öniş ve Maimaiti Yalikus, "Emerging Partnership in a Post-Western World? The Political Economy of China-Turkey Relations", *Southeast European and Black Sea Studies* 21, Sayı 4 (2021): 512-14.
- 169 Murat Güneşlioğlu, "The Turkey-China Rapprochement in the Context of the BRI: A Geoeconomic Perspective", *Australian Journal of International Affairs* 76, Sayı 5 (2022): 554-55.
- 170 "Türkiye'nin Çok Taraflı Ulaştırma Politikası", Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, t.y., https://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-cok-taraflı-ulasirma-politikasi.tr.mfa.
- 171 Güneşlioğlu, "The Turkey-China Rapprochement", 558-59.
- 172 Bu değişim için bkz. Çağdaş Üngör, "Heading towards the East?: Sino-Turkish relations after the July 15 coup attempt", *Turkey's Pivot to Eurasia*, ed. Emre Erşen ve Seçkin Köstem (New York: Routledge, 2019), 64-78.
- 173 Güneşlioğlu, "The Turkey-China Rapprochement", 561; Seçkin Köstem, "Turkey and the Asian Infrastructure Investment Bank: Economic Pragmatism Meets Geopolitics", *Global Policy* 10, Sayı 4 (2019): 651.
- 174 Ece Göksedef, "Bölgesel Ortaklıktan Stratejik İşbirliğine Türkiye-Katar İlişkileri", BBC News Türkçe, 14 Aralık 2020, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-55239915>.
- 175 Göksedef, "Bölgesel Ortaklıktan Stratejik İşbirliğine Türkiye-Katar İlişkileri".
- 176 Mustafa Kutlay ve Ziya Öniş, "Understanding Oscillations in Turkish Foreign Policy: Pathways to Unusual Middle Power Activism", *Third World Quarterly* 42, Sayı 12 (2021): 3063.
- 177 Kutlay ve Öniş, "Understanding Oscillations in Turkish Foreign Policy", 3061.
- 178 Mehmetçik ve Çelik, 30-33.
- 179 Mehmetçik ve Çelik, 33.
- 180 "2022 Yılı Savunma Sanayii İhracatı Belli Oldu", SavunmaSanayiİST, 02 Ocak 2023, <https://www.savunmasanayist.com/2022-yili-savunma-sanayii-ihracati-belli-oldu/>.

- 181 Jakob Lindgaard, "EU Public Opinion on Turkish EU Membership: Trends and Drivers", FEUTURE, Ekim 2018.
- 182 Hüseyin Emre Ceyhun, "Turkey in the Middle East: Findings from the Arab Barometer" (Arab Barometer, 2018).
- 183 "Araplardan Tartışmalı Osmanlı Dizisi: Ateş Krallıkları", NTV, 22 Kasım 2019, https://www.ntv.com.tr/galeri/sanat/araplardan-tartismali-osmanli-dizisi-ates-kralliklari,JdRtJgO_lkGNvUHjO43DyA.
- 184 "Suudi Arabistan'ın Osmanlı İmparatorluğu ile İlgili Ders Müfredatında Yaptığı Değişiklikler Neler?" Euronews, 27 Ağustos 2019, <https://tr.euronews.com/2019/08/27/suudi-arabis-tanin-osmanl-imparatorlugu-ile-ilgili-ders-mufredatinda-yaptigi-degisiklikler>.

Kaynakça

- “2022 Yılı Savunma Sanayii İhracatı Belli Oldu”. SavunmaSanayiiST, 02 Ocak 2023. <https://www.savunmasanayist.com/2022-yili-savunma-sanayii-ihracati-belli-oldu/>.
- Abboud, Samer. “Making Peace to Sustain War: The Astana Process and Syria’s Illiberal Peace”. *Peacebuilding* 9, Sayı 3 (03 Temmuz 2021): 326-43.
- Abrahamian, Ervand. *Modern İran Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Acharya, Amitav. “After Liberal Hegemony: The Advent of a Multiplex World Order”. *Ethics & International Affairs* 31, Sayı 3 (2017): 271-85.
- “Studying the Bandung Conference from a Global IR Perspective”. *Australian Journal of International Affairs* 70, Sayı 4 (2016): 342-57.
- Ada, Serhan. *Türk-Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu (1918-1939)*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Ahmad, Feroz. *Demokrasi Sürecinde Türkiye, 1945-1980*. İstanbul: Hil Yayın, 1992.
- *Modern Türkiye’nin Oluşumu*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2012.
- Ak, Gökhan. “Ege’deki Hayalet: Türk-Yunan Deniz Sınırı, Durum ve Etkiler”. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 10, Sayı 20 (2014): 255-87.
- Ak, Mehmet Ali. “Comparative Analysis of Turkey and Russia’s Public Diplomacy on the Balkans (Example of the Russian World Foundation and Yunus Emre Institute)”. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi* 11, Sayı 1 (2023): 1-22.
- Akça, İsmet. “12 Mart Askeri Müdahalesi: İthal İkameci Kapitalizm, Sınıf Dinamikleri ve Bürokratik Otoriterizm”. *Osmanlıdan Günümüze Darbeler*, ed. Mehmet Ö. Alkan, 248-68. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016.
- Akgönül, Samim. *Azınlık: Türk Bağlamında Azınlık Kavramına Çapraz Bakışlar*. İstanbul: Bgst, 2011.
- Akın, Nur Özmel. *Rauf Orbay’ın Londra Büyükelçiliği, 1942-1944*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1999.
- Akın, Rıdvan. *Türkiye’nin Siyasal Gelişmeleri (1923-2018)*. İstanbul: Nora Kitap, 2022.
- Akıncılar Köseoğlu, Nihan. *Europeanization of Minority Rights in Turkey and Greece: A Comparative Analysis*. İstanbul: Legal Yayıncılık, 2021.
- Aksu, Fuat. “Kuvvet Kullanma Tehdidine Dayalı Dış Politika Krizlerinde Güvenlik Kavramı”. *Türkiye’de Ordu Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, ed. Evren Balta ve İsmet Akça, 475-502. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- “Türk Dış Politikası Krizlerinde Hükümetler, Cumhurbaşkanları ve Başbakanlar”. *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 15, Sayı 59 (01 Eylül 2018): 65-87.
- Al Jazeera. “‘No other Option’: Excerpts of Putin’s Speech Declaring War”. 24 Şubat 2022. <https://www.aljazeera.com/news/2022/2/24/putins-speech-declaring-war-on-ukraine-translated-excerpts>.
- “Assad Welcomes New Russian Bases in Syria after Putin Meeting”. t.y. <https://www.aljazeera.com/news/2023/3/16/assad-will-welcome-new-russian-military-bases-in-syria>.

- Albrecht-Carrie, Rene. "Italian Foreign Policy, 1914-1922". *The Journal of Modern History* 20, Sayı 4 (1948): 326-39.
- Alpkaya, Gökçen. "Türkiye Cumhuriyeti, İslam Konferansı Örgütü ve Laiklik". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 46, Sayı 1 (1991): 55-68.
- Altunışık, Meliha Benli. "The Trajectory of a Modified Middle Power: An Attempt to Make Sense of Turkey's Foreign Policy in its Centennial". *Turkish Studies* 24, Sayı 3-4 (2023): 658-72.
- . "The Turkish Model and Democratization in the Middle East". *Arab Studies Quarterly* 27, Sayı 1/2 (2005): 45-63.
- Altunışık, Meliha Benli ve Özlem Tür. "From Distant Neighbors to Partners? Changing Syrian-Turkish Relations". *Security Dialogue* 37, Sayı 2 (2006): 229-48.
- Altunışık, Meliha ve Esra Çuhadar. "Turkey's Search for a Third Party Role in Arab-Israeli Conflicts: A Neutral Facilitator or a Principal Power Mediator?" *Mediterranean Politics* 15, Sayı 3 (01 Kasım 2010): 371-92.
- Amerika'nın Sesi | Voice of America. "Ankara'dan İsrail'e Tepki", 23 Mart 2004. <https://www.voaturkce.com/a/a-17-a-2004-03-23-3-1-87935387/820135.html>.
- Amerika'nın Sesi | Voice of America. "Denktaş: 'Erdoğan Kandırıldı'", 12 Nisan 2004. <https://www.voaturkce.com/a/a-17-a-2004-04-12-8-1-87930047/818299.html>.
- Amerika'nın Sesi | Voice of America. "Dışişleri İsrail'in Meşal Tepkisinden Rahatsız", 17 Şubat 2006. <https://www.voaturkce.com/a/a-17-2006-02-17-voa9-88033452/851438.html>.
- Anadolu Ajansı. "Terör Örgütü PYD Moskova'da Temsilcilik Açtı", 10 Şubat 2016. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/teror-orgutu-pyd-moskovada-temsilcilik-acti/519352>.
- Anadolu Ajansı. "Türkiye Geri Dönüşleri Teşvik için Suriye'de 3 Hastane İnşa Etti", 18 Ekim 2018. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/turkiye-geri-donusleri-tesvik-icin-suriyede-3-hastane-insa-etti/1285284>.
- Anayasa Mahkemesi. "1924 Anayasası", t.y. <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1924-anayasasi/>.
- Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi. *Olaylarla Türk Dış Politikası, 1919-1973*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1986.
- Antonopoulos, Athanasios. "Justified at Last? Kissinger's Cyprus Legacy, 1974-1976". *The International History Review* 41, Sayı 3 (2019): 471-92.
- Aralov, Semyon İvanoviç. *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları, 1922-1923*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- Aras, Bülent ve Rabia Karakaya Polat. "From Conflict to Cooperation: Desecuritization of Turkey's Relations with Syria and Iran". *Security Dialogue* 39, Sayı 5 (2008): 495-515.
- Aras, Damla. "The Role of Motivation in the Success of Coercive Diplomacy: The 1998 Turkish-Syrian Crisis as a Case Study". *Defence Studies* 9, Sayı 2 (2009): 207-23.
- Arat, Tuğrul ve Çağrı Erhan. "Avrupa Topluluklarıyla İlişkiler". *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt II: 1980-2001, ed. Baskın Oran, 83-101. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Arat, Yeşim ve Şevket Pamuk. *Turkey Between Democracy and Authoritarianism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
- Archer, Christon I., John R. Ferris, Holger H. Herwig ve Timothy E. Travers. *Dünya Savaş Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- Arısan Eralp, Nilgün. "Challenges of the German-Led Refugee Deal between Turkey and the EU". *CESifo Forum* 17, Sayı 2 (2016): 21-24.
- Ari, Tayyar. "Ege Sorunu ve Türk-Yunan İlişkileri: Son Gelişmeler Işığında Kara Suları ve Hava Sahası Sorunları". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 50, Sayı 01 (1995): 51-68.
- Armaoğlu, Fahir H. "1955 Yılında Kıbrıs Meselesinde Türk Hükümeti ve Türk Kamu Oyu", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 14, Sayı 2 (1959): 57-86.
- Arslan, Murat. *Süleyman Demirel*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- Asmussen, Jan. *Cyprus at War: Diplomacy and Conflict during the 1974 Crisis*. Londra; New York: I.B. Tauris, 2008.

- Ataman, Muhittin. "Leadership Change: Özal Leadership and Restructuring in Turkish Foreign Policy". *Alternatives: Turkish Journal of International Relations* 1, Sayı 1 (2002): 120-53.
- Athanassopoulou, Ekavi. "Blessing in Disguise? The Imia Crisis and Turkish-Greek Relations". *Mediterranean Politics* 2, Sayı 3 (1997): 76-101.
- . *Turkey-Anglo-American Security Interests, 1945-1952: The First Enlargement of NATO*. Londra; Portland, Or: Frank Cass, 1999.
- Averoff-Tossizza, Evangelos. *Lost Opportunities: The Cyprus Question, 1950-1963*. New Rochelle, N.Y.: A.D. Caratzas, 1986.
- Aviv, Efrat. "'Patience and Persistence': Ambiguous Turkish-Israeli Relations in the 1960s". *The Journal of the Middle East and Africa* 14, Sayı 2 (2022): 139-164.
- . "Turkish-Israeli Relations in the 1960s: Trade, Trade Unions, and the Arab-Israeli War". *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 25, Sayı 6 (2023): 945-962.
- Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu. "Libya/Türkiye: AB Sözcüsünün Hidrokarbon Anlaşmasına İlişkin Açıklaması", 21 Ekim 2022. https://www.eeas.europa.eu/delegations/turkey/libyat%-C3%BCrkiye-ab-s%C3%B6zc%C3%BCs%C3%BCn%C3%BCn-hidrokarbon-anla%C5%9Fmas%C4%B1na-ili%C5%9Fkin-a%C3%A7%C4%B1klamas%C4%B1_tr?s=230.
- Aydemir, Şevket Süreyya. *İkinci Adam*, c. 2. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2011.
- Aydın, Mustafa. "Foreign Policy Formation and the Interaction between Domestic and International Environments: A Study of Change in Turkish Foreign Policy". Doktora Tezi, İngiltere, Lancaster Üniversitesi, 1994.
- . "İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye, 1939-1945". *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, ed. Baskın Oran. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- . "Kafkasya ve Orta Asya'yla İlişkiler". *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt II: 1980-2001, ed. Baskın Oran, 366-430. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- . "Turkish Foreign Policy in the Chaos of War, 1939-1945". *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 23, Sayı 6 (02 Kasım 2021): 854-71.
- . "Turkish Policy towards the Wider Black Sea and the EU Connection". *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 16, Sayı 3 (2014): 383-97.
- Aydın, Mustafa, Mitat Çelikpala, Ebru Canan-Sokullu, Serhat Güvenç, Özgehan Şenyuva ve Sezen Kaya Sönmez. "Kantitatif Araştırma Raporu: Türk Dış Politikası Kamuoyu Algıları Araştırması". Kadir Has Üniversitesi, 08 Eylül 2022.
- Aydın, Suavi ve Yüksel Taşkın. *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Aydın-Düzgüt, Senem. *Constructions of European Identity: Debates and Discourses on Turkey and the EU*. Londra: Palgrave Macmillan, 2012.
- Aydın-Düzgüt, Senem ve Alper Kaliber. "Encounters with Europe in an Era of Domestic and International Turmoil: Is Turkey a De-Europeanising Candidate Country?" *South European Society and Politics* 21, Sayı 1 (2016): 1-14.
- Aydın-Düzgüt, Senem ve E. Fuat Keyman. "EU-Turkey Relations and the Stagnation of Turkish Democracy". Global Turkey in Europe. Istituto Affari Internazionali (IAI), 2013.
- Aydın, Mustafa. "Determinants of Turkish Foreign Policy: Historical Framework and Traditional Inputs". *Middle Eastern Studies* 35, Sayı 4 (1999): 152-86.
- Aydın, Mustafa ve Damla Aras. "Ortadoğu'da Ekonomik İlişkilerin Siyasi Çerçevesi; Türkiye'nin İran, Irak ve Suriye ile Bağlantıları". *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 1, Sayı 2 (2004): 103-28.
- Aydın, Umut. "Emerging Middle Powers and the Liberal International Order". *International Affairs* 97, Sayı 5 (2021): 1377-94.
- Aykaç, Pınar. "Multiple Neo-Ottomanisms in the Construction of Turkey's (Trans)national Heritage: TİKA and a Dialectic between Foreign and Domestic Policy". *Turkish Studies* 23, Sayı 3 (2022): 354-82.
- Aykan, Mahmut Bali. "The Turkish-Syrian Crisis of October 1998: A Turkish View". *Middle East Policy* 6, Sayı 4 (1999): 174-91.

- Balcı, Ali. *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler ve Uygulamalar*. İstanbul: Nesil Yayıncılık, 2021.
- Balcı, Ali ve Elif Madakbaş Gülenler. "Turgut Özal Dış Politikası: Amerikan Düzeninde Yeniden Konumlanma ve Otonomi Arayışı". *Muhafazakar Düşünce Dergisi* 15, Sayı 55 (2018): 77-98.
- Balta, Evren. "Dünyada (Hâlâ) O Hayalet Dolanıyor: ABD'nin Irak'ı İşgali". *Birikim*, 31 Mart 2023. <https://birikimdergisi.com/haftalik/11326/dunyada-hala-o-hayalet-dolasiyor-abdni-raki-isgali>.
- . "The 'Pure' Nation against the 'Corrupt' Outsiders: The AKP's Populist Foreign Policy". İstanbul: İstanPol Institute, 26 Ekim 2021. <https://istanpol.org/en/post-the-pure-nation-against-the-corrupt-outsiders-the-akp-s-populist-foreign-policy>.
- Balta Paker, Evren. "Dış Tehditten İç Tehdide: Türkiye'de Doksanlarda Ulusal Güvenliğin Yeniden İnşası". *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, ed. Evren Balta Paker ve İsmet Akça, 407-31. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Baran, Deniz. "Yunanistan-Mısır Deniz Yetki Alanlarını Sınırlandırma Anlaşması'nın Kodları". Perspektif (blog), 23 Ekim 2020. <https://www.perspektif.online/yunanistan-misir-deniz-yetki-alanlarini-sinirlandirma-anlasmasinin-kodlari/>.
- Barkey, Henri J. "The Silent Victor: Turkey's Role in the Gulf War". *The Iran-Iraq War: Impact and Implications*, ed. Efraim Karsh, 133-53. Londra: Palgrave Macmillan, 1989.
- Barlas, Dilek. *Etatism and Diplomacy in Turkey: Economic and Foreign Policy Strategies in an Uncertain World, 1929-1939. Etatism and Diplomacy in Turkey*. Brill, 1998.
- . "Friends or Foes? Diplomatic Relations between Italy and Turkey, 1923-36". *International Journal of Middle East Studies* 36, Sayı 2 (Mayıs 2004): 231-52.
- . "Milletler Cemiyeti'nde Türkiye: İyimserlik ve Kuşku Arasında". *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 14, Sayı 55 (01 Eylül 2017): 93-111.
- . "Turkish Diplomacy in the Balkans and the Mediterranean. Opportunities and Limits for Middle-Power Activism in the 1930s". *Journal of Contemporary History* 40, Sayı 3 (Temmuz 2005): 441-64.
- Barlas, Dilek ve Seçkin Barış Gülmez. "Turkish-British relations in the 1930s: from ambivalence to partnership". *Middle Eastern Studies* 54, Sayı 5 (03 Eylül 2018): 827-40.
- Barlas, Dilek ve Yonca Köksal. "Turkey's foreign policy towards Bulgaria and the Turkish minority (1923-1934)". *Southeast European and Black Sea Studies* 14, Sayı 2 (03 Nisan 2014): 175-93.
- Barlas, Dilek ve Şuhnaz Yılmaz. "Managing the transition from Pax Britannica to Pax Americana: Turkey's relations with Britain and the US in a turbulent era (1929-47)". *Turkish Studies* 17, Sayı 3 (02 Temmuz 2016): 449-73.
- Barrett, Roby Carol. *The Greater Middle East and the Cold War: US Foreign Policy under Eisenhower and Kennedy*. Londra: I.B. Tauris, 2007.
- Başeren, Sertaç Hami. *Doğu Akdeniz Deniz Yetki Alanları Uyuşmazlığı*. İstanbul: TÜDAV Yayınları, 2010.
- . "Yunanistan'ın Doğu Akdeniz'deki Gerginliği Yayma Çabaları Devam Ediyor", 16 Eylül 2020. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/yunanistan-in-dogu-akdeniz-deki-gerginligi-yayma-cabaları-devam-ediyor/1975074>.
- Başkan, Birol. "Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi ve Türkiye'de Dış Politika". Daktilo 1984 (blog), 16 Eylül 2022. <https://daktilo1984.com/d84intelligence/cumhurbaskanligi-hukümet-sistemi-ve-turkiyede-dis-politika/>.
- Başlamışlı, Macide. "ABD'nin Türkiye'ye Yönelik Ambargo Kararına İlişkin Haşhaş Sorunu Yerine 1974 Kıbrıs Krizini Ön Plana Çıkarma Girişimi". *Asia Minor Studies* 9, Sayı 1 (2021): 695-712.
- Bayraktar, Bora. "Suriye İç Savaşı Açısından Zeytin Dalı (Afrin) Harekatı". *Bilge Strateji* 11, Sayı 20 (2019): 51-66.
- Bazoğlu-Sezer, Duygu. "Turkish Security in the Shifting Balkans: Reorientation to a Regional Focus". *Common Security Regimes in the Balkans*, ed. Kosta Tsipis, 95-138. New York: Columbia University Press, 1996.

- BBC News. "Qatar Row: Saudi and Egypt among Countries to Cut Doha Links", 05 Haziran 2017. <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-40155829>.
- BBC News Türkçe. "24 Nisan: Biden 1915 Olaylarını Yeniden 'Soykırım' Olarak Tanımladı", 24 Nisan 2023. <https://www.bbc.com/turkce/articles/cjkk0lvzveo>.
- BBC News Türkçe. "2010 Referandum: 'Evet', 'Hayır' ve 'Boykot' Cepheleleri Ne Demişti?" 05 Nisan 2017. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-39462061>.
- BBC News Türkçe. "Açılımdan 'Nüfuz Arayışına' Türkiye'nin Afrika Politikası", 08 Ekim 2020. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-54453903>.
- BBC News Türkçe. "BM Kıbrıs'ta Resmi Görüşmeler için Ortak Zemin Bulunamadığını Açıkladı", 27 Nisan 2021. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-56835583>.
- BBC News Türkçe. "Denktaş 'Hayır' Gereçeklerini Açıkladı", 15 Nisan 2004. https://www.bbc.co.uk/turkish/europe/story/2004/04/printable/040415_denktas_mecelis.shtml.
- BBC News Türkçe. "Erdoğan: Güvenli Bölge için ABD ile Görüşüyoruz ancak İstediklerimizle Onların Kafalarındakinin Aynı Şey Olmadığını Attığımız Her Adımda Görüyoruz", 08 Eylül 2019. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-49625563>.
- BBC News Türkçe. "Erdoğan: 'PYD'ye silah göndermeye 'evet' diyemeyiz'", 19 Ekim 2014. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/10/141019_erdogan_pyd.
- BBC News Türkçe. "Erdoğan'dan İHH'ya: Gazze'ye yardımı bana mı sordunuz?" 29 Haziran 2016. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/06/160629_erdogan_ihh.
- BBC News Türkçe. "İdlid'de Silahsız Bölge: Erdoğan ve Putin'in Anlaşması Ne Anlama Geliyor?" 18 Eylül 2018. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-45556444>.
- BBC News Türkçe. "Kardak Krizinin 25. Yılı: Türkiye ve Yunanistan Nasıl Savaşın Eşiğine Geldi?" 01 Şubat 2021. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-55882481>.
- BBC News Türkçe. "Turizm Geliri 2016'da Yüzde 29,7 Azaldı", 31 Ocak 2017. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-38808081>.
- BBC News Türkçe. "Türkiye, Avrupa Konseyi'nin Rusya'ya Savaş Tazminatı Ödetmek için Kurduğu Mekanizmaya Katılmadı", 18 Mayıs 2023. <https://www.bbc.com/turkce/articles/c0312eem8l9o>.
- BBC News Türkçe. "Türkiye ve Mısır, 10 Yıl Sonra Büyükelçi Atadı", 04 Temmuz 2023. <https://www.bbc.com/turkce/articles/clex0jexpxveo>.
- BBC News Türkçe. "Türkiye ve Yunanistan'ın Doğu Akdeniz'de Pozisyonları Ne, Sıcak Çatışma Riski Var mı?" 11 Ağustos 2020. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-53727232>.
- BBC News Türkçe. "Türkiye, Yunanistan'ın Meis Adası'na Asker Göndermesine Neden Tepki Gösteriyor?" 31 Ağustos 2020. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-53975231>.
- BBC News Türkçe. "Türkiye-Libya Anlaşması Doğu Akdeniz'de Dengeleri Nasıl Etkiler?" 06 Aralık 2019. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-50682215>.
- BBC News Türkçe. "Türkiye-Mısır Yakınlaşması Doğu Akdeniz'de Enerji Denklemi Nasıl Etkileyecek?" 29 Kasım 2022. <https://www.bbc.com/turkce/articles/c90yke2xxvdo>.
- Bein, Amit. *Kemalist Turkey and the Middle East: International Relations in the Interwar Period*. New York: Cambridge University Press, 2017.
- Ben Aharon, Eldad. "Superpower by Invitation: Late Cold War Diplomacy and Leveraging Armenian Terrorism as a Means to Rapprochement in Israeli-Turkish Relations (1980-1987)". *Cold War History* 19, Sayı 2 (2019): 275-93.
- Benli Altunışık, Meliha. "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye-İsrail İlişkileri". *Türkiye ve Ortadoğu: Tarih, Kimlik, Güvenlik*, ed. Meliha Benli Altunışık, 179-217. İstanbul: Boyut Kitapları, 1999.
- Bennett, G.H. *British Foreign Policy during the Curzon Period, 1919-1924*. Londra: St. Martin's Press, 1995.
- Berend, Ivan T. *An Economic History of Twentieth - Century Europe: Economic Regimes from Laissez-Faire to Globalization*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Berti, Benedetta ve Jonathan Paris. "Beyond Sectarianism: Geopolitics, Fragmentation, and the Syrian Civil War". *Strategic Assessment* 16, Sayı 4 (2014): 21-34.

- Bilge-Criss, Nur. "Türkiye-NATO İttifakının Tarihsel Boyutu". *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 9, Sayı 34 (2012): 1-28.
- Bilgiç, Bestami S. "Atatürk Döneminde Türkiye-Yunanistan İlişkileri, 1923-1938". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 31, Sayı 91 (2015): 1-28.
- Bilgiç, Bestami Sadi. "Turkish-Greek Relations in the Interwar Era: From War to Détente, c. 1923-1940". Doktora Tezi, ABD, George Washington University, 2004.
- Bilgiç, Erdal. *Erken Cumhuriyet Döneminde Türk-Sovyet Ekonomik İlişkileri*. Ankara: Efl Yayinevi, 2021.
- Bilgin, Pınar ve Ali Bilgiç. "Turkey and EU/Rope: Discourses of Inspiration/Anxiety in Turkey's Foreign Policy". *Review of European Studies* 4, Sayı 3 (2012): 111-24.
- Birand, Mehmet Ali. *30 Sıcak Gün*. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1986.
- . "Turkey and the 'Davos Process': Experiences and Prospects". *Greek-Turkish Conflict in the 1990's: Domestic and External Influences*, ed. Dimitri Conostas, 27-39. New York: St. Martin's Press, 1991.
- Birgün. "ABD Projesinden Neden Çekildi?" 19 Ocak 2022. <https://www.birgun.net/haber/abd-projesinden-neden-cekildi-373797>.
- Birinci, Burcu. "The Marshall Plan in Turkey: A Critical Evaluation of United States Interests in the Plan and Effects of the Plan on the Republic". Master Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2007.
- Bölükbaşı, Süha. "Ankara's Baku-Centered Transcaucasia Policy: Has It Failed?" *Middle East Journal* 51, Sayı 1 (1997): 80-94.
- . "Behind the Turkish-Israeli Alliance: A Turkish View". *Journal of Palestine Studies* 29, Sayı 1 (1999): 21-35.
- . "The Cyprus Dispute and the United Nations: Peaceful Non-Settlement between 1954 and 1996". *International Journal of Middle East Studies* 30, Sayı 3 (1998): 411-34.
- . "The Johnson Letter Revisited". *Middle Eastern Studies* 29, Sayı 3 (1993): 505-25.
- Bora, Tanıl. *Cereyanlar: Türkiye'de Siyasi İdeolojiler*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Boratav, Korkut. *Türkiye İktisadi Tarihi, 1908-1985*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1995.
- Bourke, Joanna. *The Second World War: A People's History*. Oxford; New York: Oxford University Press, 2003.
- Bozdağlıoğlu, Yücel. *Turkish Foreign Policy and Turkish Identity: A Constructivist Approach*. New York: Routledge, 2003.
- Bozo, Frédéric. "France, 'Gaullism,' and the Cold War". *The Cambridge History of the Cold War*, Cilt 2: *Crises and Détente*, ed. Melvyn P. Leffler ve Odd Arne Westad, 2:158-78. The Cambridge History of the Cold War. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Bölme, Selin M. "Soğuk Savaş'ta NATO-ABD-Türkiye Üçgeninde Askeri Üsler: Süreklilik ve Değişim". *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 9, Sayı 34 (2012): 51-71.
- Briggs, Asa ve Patricia Clavin. *Modern Europe, 1789-Present*. New York: Routledge, 2003.
- "British Embassy to Foreign Office", 24 Aralık 1945. FO 371/59246, No.492, 573/33/44. The National Archives (Kew).
- Brzezinski, Zbigniew ve John J. Mearsheimer. "Clash of the Titans". *Foreign Policy*, 22 Ekim 2019. <https://foreignpolicy.com/2009/10/22/clash-of-the-titans/>.
- Buhari Gülmez, Didem. "The Resilience of the US-Turkey Alliance: Divergent Threat Perceptions and Worldviews". *Contemporary Politics* 26, Sayı 4 (2020): 475-92.
- Bulut, Gökay. "Ege Hava Sahası Sorunları, Çözülmüş Olanlar ve Sorunların Geleceği". *Güvenlik Stratejileri Dergisi* 8, Sayı 16 (2012): 115-47.
- Burgwyn, Henry James. *Italian Foreign Policy in the Interwar Period, 1918-1940*. Westport: Praeger, 1997.
- Bush, Kenneth D. ve E. Fuat Keyman. "Identity-Based Conflict: Rethinking Security in a Post-Cold War World". *Global Governance* 3, Sayı 3 (1997): 311-28.
- Bülent Ecevit 1978'de Türkiye'nin ABD Ambargosuna Tepkisini Anlatıyor, 2018. https://www.youtube.com/watch?v=2DPwRfu_m8.
- Candan, Tolga ve Ozan Emin Halhalli. "Uluslararası Hukuk Açısından Tahlil Koridoru Andlaşması'nın Kısa Bir Analizi". *Ankara Barosu Dergisi* 80, Sayı 4 (2022): 363-404.

- Carr, Edward Hallett. *Yirmi Yıl Krizi (1919-1939)*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Cem, İsmail. "Isn't Europe Ambitious Enough to Admit Turkey?" *International Herald Tribune*, 10 Aralık 1997. <https://www.nytimes.com/1997/12/10/opinion/IHT-isnt-europe-ambitious-enough-to-admit-turkey.html>.
- Ceyhun, Hüseyin Emre. "Turkey in the Middle East: Findings from the Arab Barometer". *Arab Barometer*, 2018.
- Cheterian, Vicken. "Technological Determinism or Strategic Advantage? Comparing the Two Karabakh Wars between Armenia and Azerbaijan". *Journal of Strategic Studies*, 2022, 1-24.
- Chourchoulis, Dionysios. "A Nominal Defence? NATO Threat Perception and Responses in the Balkan Area, 1951-1967". *Cold War History* 12, Sayı 4 (01 Kasım 2012): 637-57.
- Churchill, Winston. *The Grand Alliance*. Boston: Houghton Mifflin, 1985.
- Cihaner, İlhan. "Fethullah Gülen'in İadesi Tartışmaları Üzerine". *Birgün*, 14 Haziran 2018. <https://www.birgun.net/makale/fethullah-gulen-in-iadesi-tartismalari-uzerine-219506>.
- Civelek, Jale. "Helsinki Son Senedi, Paris Şartı ve AGİT". *Marmara Üniversitesi Avrupa Topluluğu Enstitüsü Avrupa Araştırmaları Dergisi* 14, Sayı 1 (2015): 1-23.
- . "Helsinki Son Senedi, Paris Şartı ve AGİT". *Journal* 14, Sayı 1 (2015): 1-23.
- Clayer, Nathalie, Fabio Giomi ve Emmanuel Szurek (ed.). *Kemalism: The Transnational Politics in the Post Ottoman World*. Londra: Bloomsbury, 2018. <https://www.bloomsbury.com/uk/kemalism-9781788313728/>.
- Copeaux, Etienne ve Claire Mauss-Copeaux. *Taksim! Bölünmüş Kıbrıs, 1964-2005*. İstanbul: İletişim, 2009.
- Coşar, Nevin ve Sevtap Demirci. "The Mosul Question and the Turkish Republic: Before and After the Frontier Treaty, 1926". *Middle Eastern Studies* 42, Sayı 1 (Ocak 2006): 123-32.
- Cox, Michael. "Is the United States in Decline - Again? An Essay". *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)* 83, Sayı 4 (2007): 643-53.
- Cox, Robert W. "Middlepowermanship, Japan, and Future World Order". *International Journal* 44, Sayı 4 (1989): 823-62.
- Criss, Nur Bilge. "Strategic Nuclear Missiles in Turkey: The Jupiter Affair, 1959-1963". *The Journal of Strategic Studies* 20, Sayı 3 (2008): 97-122.
- Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi-1, 30474 Ş (2017). <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/19.5.1.pdf>.
- Cumhuriyet*. "Atatürk Dönemi Örnek Olsun". 07 Aralık 2004.
- Cumhuriyet*. "Bakan Çavuşoğlu, Kamu Görevlileriyle İlgili Soru Önergesini Yanıtladı: FETÖ'den 662 Kişi İhraç Edildi". 17 Ekim 2022. <https://www.cumhuriyet.com.tr/siyaset/bakan-cavusoglu-kamu-gorevlileriyle-ilgili-soru-onergesini-yanitladi-fetoden-662-kisi-ihrac-edildi-1993008>.
- Cumhuriyet*. "Barış Suyu Projesi'nde Mutabakata Varıldı". 05 Kasım 1994.
- Cumhuriyet*. "Bütünleşmeye İlk Adım". 21 Temmuz 1997.
- Cumhuriyet*. "Dış Türkler". 08 Mayıs 1990.
- Cumhuriyet*. "Dışişleri Bakanı Ali Bozer İstifa Etti". 11 Ekim 1990.
- Cumhuriyet*. "Ege'de Gerilim Artıyor". 27 Mart 1987.
- Cumhuriyet*. "Erdoğan Özur Diledi mi? Ve Putin İlk Kez Konuştu..." 30 Haziran 2016. <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/erdogan-ozur-diledi-mi-ve-putin-ilk-kez-konustu-560362>.
- Cumhuriyet*. "Erdoğan'dan Yıllarca Savunduğu Mavi Marmara'cılara Fırça". 29 Haziran 2016. <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/erdogandan-yillarca-savundugu-mavi-marmaracilara-firca-giderken-bana-mi-sordunuz-559965>.
- Cumhuriyet*. "Esad'a Arabuluculuk Önerisi". 08 Ocak 2004.
- Cumhuriyet*. "İçişlerimize Müdahale Etmeyin". 01 Ocak 1995.
- Cumhuriyet*. "İHH'den İsrail Anlaşmasına Sert Sözler: İsrail'le Örtünen Çıplak Kalır". 27 Haziran 2016.
- Cumhuriyet*. "İşte Belgeler". 07 Ocak 2004.
- Cumhuriyet*. "Karadayı ABD'de Sert Çıktı". 18 Temmuz 1998.

- Cumhuriyet*. "Kıbrıs'a Tam Güvence". 29 Aralık 1995.
- Cumhuriyet*. "Krizde, Clinton Arabulucu". 31 Ocak 1991.
- Cumhuriyet*. "Misrata'ya Üs İddiası". 19 Ağustos 2022. <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/misrataya-us-iddiasi-1759394>.
- Cumhuriyet*. "PKK'ye Destek Sürüyor". 07 Mart 1999.
- Cumhuriyet*. "Rum Basını: Avusturya S-300'lere Karşı". 18 Temmuz 1998.
- Cumhuriyet*. "Suriye ile Irak Mutabakatı". 07 Ocak 2004.
- Cumhuriyet*. "Şeriat Özlemleri". 11 Nisan 1994.
- Cumhuriyet*. "TBMM'den Keşif Güç Tehdidi". 06 Ekim 2000.
- Cumhuriyet*. "Torumtay İstifa Etti". 04 Aralık 1990.
- Cumhuriyet*. "Türkiye Baskı Kozlarını Kullanamıyor". 21 Haziran 1996.
- Cumhuriyet*. "Türkmenistan'dan Sitem". 07 Ekim 1999.
- Cumhuriyet*. "Uyum Aranıyor". 06 Ocak 2004.
- Cumhuriyet*. "Washington'ın Hazar Planı". 03 Mart 1999.
- Cumhuriyet*. "Yüzbinlerce Iraklı Türkiye Sınırında Sıkıştı". 03 Nisan 1991.
- "Cyprus (Lord Radcliffe's Proposals)", 19 Aralık 1956. C. 562, 1267-79. House of Commons, Hansard Archives. <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1956/dec/19/cyprus-lord-radcliffes-proposals>.
- Çağlayangil, İhsan Sabri. *Anılarım*. İstanbul: Yılmaz Yayınları, 1990.
- Çakmak, Cenap. "Human Rights, The European Union and Turkey". *Alternatives: Turkish Journal of International Relations* 2, Sayı 3 & 4 (2005): 63-90.
- . "Human Rights, The European Union and Turkey". *Alternatives: Turkish Journal of International Relations* 2, Sayı 3 & 4 (07 Ocak 2005).
- Çarkoğlu, Ali. "A New Electoral Victory for the 'Pro-Islamists' or the 'New Centre-Right'? The Justice and Development Party Phenomenon in the July 2007 Parliamentary Elections in Turkey". *South European Society and Politics* 12, Sayı 4 (2007): 501-19.
- Çarkoğlu, Ali, Ezgi Elçi, Fatih Erol ve Cansu Paksoy. "Popülizm Teorileri Işığında Türkiye'de Popülizmin Tarihsel Gelişimi: Siyasi Partiler Üzerine Bir İnceleme". *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22, Sayı 1 (29 Mart 2022): 323-48.
- Çeçen, A. Aydın, A. Suut Doğruel ve Fatma Doğruel. "Economic Growth and Structural Change in Turkey 1960-88". *International Journal of Middle East Studies* 26, Sayı 1 (1994): 37-56.
- Çelikpala, Mitat. "From Immigrants to Diaspora: Influence of the North Caucasian Diaspora in Turkey". *Middle Eastern Studies* 42, Sayı 3 (Mayıs 2006): 423-46.
- . "Rekabet ve İşbirliği İkileminde Yönünü Arayan Türk-Rus İlişkileri". *Bilig*, Sayı 72 (2015): 117-44.
- . "Türkiye ve Kafkasya: Reaksiyoner Dış Politikadan Proaktif Ritmik Diplomasiye Geçiş". *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 7, Sayı 25 (2010): 93-126.
- . "Türkiye'de Kafkas Diyasporası ve Türk Dış Politikası'na Etkileri". *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 2, Sayı 5 (2005): 71-108.
- Çetinsaya, Gökhan. "Türk-İran İlişkileri". *Türk Dış Politikasının Analizi*, ed. Faruk Sönmezoğlu, 207-34. İstanbul: Der Yayınları, 2004.
- Çıraklı, Mustafa ve Ioannis N. Grigoriadis. "Revisiting The 'Frozen Conflict' of the Eastern Mediterranean". Belçika: New Direction, 2022. https://newdirection.online/publication/revisiting_the_frozen_conflict_of_the_eastern_mediterranean.
- Çiçekçi, Ceyhun. "Dış Politikada Ulusal Güvenliğin Tahakkümü: İsrail'in Doğu Akdeniz Politikasında Militarizm". *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi* 8, Sayı 1 (2021): 119-55.
- Çoban, Mustafa. "A Re-Evaluation of the Revisionist - Status Quo Dichotomy in Interwar Turkish Foreign Policy, 1936-1939". *New Middle Eastern Studies* 8, Sayı 1 (05 Haziran 2018).
- Dağı, İhsan. "Human Rights, Democratization and the European Community in Turkish Politics: The Özal Years, 1983-87". *Middle Eastern Studies* 37, Sayı 1 (2001): 17-40.
- Dağı, İhsan D. "Democratic Transition in Turkey, 1980-83: The Impact of European Diplomacy". *Middle Eastern Studies* 32, Sayı 2 (1996): 124-41.

- Dagres, Holly. "Egypt-Turkey Normalization: Ankara's Perspective". *Atlantic Council* (blog), 12 Nisan 2023. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/egypt-turkey-normalization-ankaras-perspective/>.
- Daigle, Craig. *The Limits of Détente: The United States, the Soviet Union, and the Arab-Israeli Conflict, 1969-1973*. New Haven: Yale University Press, 2012.
- Davison, Roderic H. "The Image of Turkey in the West, in Historical Perspective". *Turkish Studies Association Bulletin* 5, Sayı 1 (1981): 1-6.
- Davutoğlu, Ahmet. *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu*. İstanbul: Küre Yayınları, 2001.
- . "Turkey's Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007". *Insight Turkey* 10, Sayı 1 (2008): 77-96.
- Dawisha, Adeed. "Egypt". *The Cold War and the Middle East*, ed. Yezid Sayigh ve Avi Shlaim. Oxford: Clarendon Press, 1997.
- Demetriou, Chares. "Divide and Rule Cyprus? Decolonisation as Process". *Commonwealth & Comparative Politics* 57, Sayı 4 (2019): 403-20.
- Demir, Adem. "Manavgat Barışı Suyu Projesi Unutuldu, Sudan Para Kazanmak Hayal Oldu". *İn-dependent Türkçe*, 14 Kasım 2019. <https://indyturk.com/node/91776/haber/manavgat-bar%C4%B1%C5%9F%C4%B1-suyu-projesi-unutuldu-sudan-para-kazanmak-hayal-oldu>.
- Demirağ, Yelda. "Bağımsızlıktan Kadife Devrime Türkiye-Gürcistan İlişkileri". *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 2, Sayı 7 (01 Eylül 2005): 125-55.
- Demirci, Sevtap. *Belgelerle Lozan: Taktik, Strateji, Diplomatik Mücadele, 1922-1923*. İstanbul: Alfa Kitap, 2013.
- Demirel, Tanel. "Demokrat Parti İktidarı ve Ordu". *Türkiye'nin 1950'li Yılları*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- . "Süleyman Sami Demirel" *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*, ed. Mete Kaan Kaynar, 529-38. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Demiröz, D. "The Greek-Turkish Rapprochement of 1930 and the Repercussions of the Ankara Convention in Turkey". *Journal of Islamic Studies* 19, Sayı 3 (18 Mart 2008): 309-24. <https://doi.org/10.1093/jis/etn003>.
- Demirtaş, Birgül. "Ne 'Tarihin Sonu' Ne 'Medeniyetler Çatışması', Bundan Sonra Ne Olacak?" Fikir Turu (blog), 28 Mart 2022. <https://fikirturu.com/jeo-strateji/ne-tarihin-sonu-ne-medeniyetler-catismasi-bundan-sonra-ne-olacak/>.
- Demirtaş-Coşkun, Birgül. "Ankara ve Berlin'in Bosna Savaşı'na Yönelik Politikaları: Karşılaştırmalı Bir İnceleme". *Uluslararası İlişkiler* 4, Sayı 13 (2007): 57-88.
- . "Kosova'nın Bağımsızlığı ve Türk Dış Politikası (1990-2008)". *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 7, Sayı 27 (2010): 51-86.
- Demiryol, Tolga. "Between Security and Prosperity: Turkey and the Prospect of Energy Cooperation in the Eastern Mediterranean" *Turkish Studies* 20, Sayı 3 (2019): 442-64.
- Deringil, Selim. *Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.
- "Dışişleri Bakanlığı Belleteni". Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Haziran 1967. Sayı 33.
- "Dışişleri Belleteni". Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Ekim 1964. Sayı 2.
- Dikerdem, Mahmut. *Eserler: Salon Verir Sokak Alırız*. İstanbul: Yazılama Yayınevi, 2013.
- Dilek Barlas ve Serhat Güvenç. *Türkiye'nin Akdeniz Siyaseti (1923-1939): Orta Büyüklükte Devlet Diplomasisi ve Deniz Gücünün Sınırları*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Dişbudak, Cem ve Semra Purkis. "Forced Migrants or Voluntary Exiles: Ethnic Turks of Bulgaria in Turkey". *Journal of International Migration and Integration* 17, Sayı 2 (2016): 371-88.
- Dodd, Clement. *The History and Politics of the Cyprus Conflict*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York: PalgraveMacmillan, 2010.
- Doğaner, Yasemin. "Vatan Cephesi". *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, ed. Mete Kaan Kaynar. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Doster, Barış. "Türkiye'de NATO Karşıtlığının Tarihsel ve Siyasal Kökenleri". *Ortadoğu Analiz* 4, Sayı 40 (2012): 31-41.

- Duman, Doğan. "Kore Savaşı ve Türkiye'de Savaş Karşısı Bir Örgütlenme: Türk Barışseverler Cemiyeti". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 19, Sayı 39 (2019): 665-92.
- Dursun-Özkanca, Oya. "An Examination of the Underlying Dynamics of Turkey-European Union Relations through the Lenses of International Relations Theory". *Turkish Studies* 23, Sayı 5 (2022): 743-64.
- Duvar, Gazete. "'15 Temmuz'u BAE finanse etti' iddiası". Text. <https://www.gazeteduvar.com.tr/gundem/2017/06/12/15-temmuzu-bae-finanse-etti-iddiasi>. Gazete Duvar, 12 Haziran 2017. <https://www.gazeteduvar.com.tr/gundem/2017/06/12/15-temmuzu-bae-finanse-etti-iddiasi>.
- Dünya Çarkı | AKP Dönemi ile Öncesinde Dışişleri Bakanlığı'nın Çalışma Şekli ve Liyakat Meselesi. soL TV, 2022. <https://www.youtube.com/watch?v=bCM8CZiEfBc>.
- Eder, Mine. "Populism as a Barrier to Integration with the EU: Rethinking the Copenhagen Criteria". *Turkey and European Integration: Accession Prospects and Issues*, ed. Nergis Canefe ve Mehmet Uğur, 49-74. Londra: Routledge, 2004. <https://doi.org/10.4324/9780203238875-13>.
- Edwards, Peter. "The Austen Chamberlain-Mussolini Meetings". *The Historical Journal* 14, Sayı 1 (1971): 153-64.
- Efegil, Ertan. "Foreign Policy-making in Turkey: A Legal Perspective". *Turkish Studies* 2, Sayı 1 (2001): 147-60.
- Efron, Shira. "The Future of Israeli-Turkish Relations". California. Rand Corporation, 2018.
- Emen, Gözde. "Turkey's Relations with Greece in the 1920s: The Pangalos Factor". *Turkish Historical Review* 7, Sayı 1 (12 Nisan 2016): 33-57.
- Emre, Yunus. *The Emergence of Social Democracy in Turkey: The Left and the Transformation of the Republican People's Party*. Londra: I.B. Tauris, 2014.
- Eralp, Atilla. "Gümrük Birliği Tartışmasının Düşündürdükleri". *Görüş Dergisi*, Sayı 18 (1994): 30-36.
- Eralp, Atilla ve Özlem Tür. "İran'la Devrim Sonrası İlişkiler". *Türkiye ve Ortadoğu: Tarih, Kimlik, Güvenlik*, ed. Meliha Benli Altunışık, 67-102. İstanbul: Boyut Yayıncılık, 1999.
- Eralp, Yalım. *Perdeyi Aralarken: Bir "Monşer" in Hatıratı*. İstanbul: Doğan Kitap, 2017.
- Ercan, Arda. "Türk Dış Politikasında Bir Aktör Olarak Tüsiad'ın Rolü". Doktora Tezi, İzmit, Kocaeli Üniversitesi, 2016.
- Erdal, İbrahim. "Etabli Meselesi". *Atatürk Ansiklopedisi* (blog), 21 Nisan 2022. <https://ataturk-ansiklopedisi.gov.tr/bilgi/etabli-meselesi-2/>.
- Erdem, Gökhan. "12 Eylül Darbesi'nin Türkiye'nin Avrupa ile İlişkilerine Etkileri: Avrupa Topluluğu ve Avrupa Konseyi'yle ilişkiler". *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi* 14, Sayı 1 (2015): 29-64.
- Erdoğan, M. Murat. "Açık Kapı Politikasından Açık Sınır Politikasına Türkiye'deki Suriyeliler". Panorama (blog), 09 Mart 2020. <https://www.uikpanorama.com/blog/2020/03/09/acik-kapi-politikasindan-acik-sinir-politikasina-turkiyedeki-suriyeliler-murat-erdogan/>.
- . "Türkiye'deki Suriyeliler: 9 Yılın Kısa Muhasebesi" Perspektif (blog), 28 Şubat 2020. <https://www.perspektif.online/turkiyedeki-suriyeliler-9-yilin-kisa-muhasebesi/>.
- Ergin, Sedat. "Dışişleri'nde 'Uzun Gece'". *Cumhuriyet*, 29 Mart 1987.
- . "Erdoğan'ın BM'de 'KKTC'yi Tanıyın' Çağrısı ve 2004'teki Annan Planı Referandumu... *Hürriyet*, 28 Eylül 2022, blm. sedat-ergin. <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/sedat-ergin/erdoganin-bmde-kktcy-taniyin-cagrisi-ve-2004teki-annan-planı-referandumu-42144276>.
- . "İdlib'de 34 Askerimizin Şehit Edildiği Saldırıda Rusya'nın Sorumluluğu". *Hürriyet*, 26 Şubat 2022. <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/sedat-ergin/yarin-27-subat-saldirisinin-2-yildonumu-idlibde-34-askerimizin-sehit-edildigi-saldirida-rusyanin-sorumlulu-42011613>.
- . "Pazarlığın Ucu Limni". *Cumhuriyet*, 22 Mayıs 1986.
- . "Rusya Suriye'de YPG/PYD Üzerinden Özerkliğe Kapıyı Aralıyor". *Hürriyet*, 26 Kasım 2021. <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/sedat-ergin/rusya-suriyede-ypg-pyd-uzerinden-ozerklige-kapiyi-araliyor-41947615>.

- “Sekiz Maddede Soçi Mutabakatı'nın Anlamı”, 23 Ekim 2019, blm. sedat-ergin. <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/sedat-ergin/sekiz-maddede-soci-mutabakatinin-anlami-41356521>.
- Erhan, Çağrı. “ABD ve NATO ile İlişkiler”. *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt I: 1919-1980, ed. Baskın Oran, 681-715. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- “ABD ve NATO'yla İlişkiler”. *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt I: 1919-1980, ed. Baskın Oran. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- *Beyaz Savaş: Türk-Amerikan İlişkilerinde Afyon Sorunu*. 2. Basım. Altınbaş Üniversitesi Yayınları. İstanbul: Altınbaş Üniversitesi, 2018.
- Erhan, Çağrı ve Tuğrul Arat. “AET'yle İlişkiler”. *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt I: 1919-1980, ed. Baskın Oran, 808-53. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Erhan, Çağrı ve Ömer Kürkçüoğlu. “Arap Olmayan Ülkelerle İlişkiler”. *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt I: 1919-1980, ed. Baskın Oran, 796-801. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- “Arap Olmayan Ülkelerle İlişkiler”. *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt II: 1980-2001, ed. Baskın Oran, 568-79. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Erim, Nihat. *12 Mart Anıları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018.
- Erkazancı Durmuş, Hilal. “The Representation of Turkey through Narrative Framing-Saudi Arabian and Turkish Newspapers' Coverage of the Arabic Dubbed Turkish Series Noor”. *Moment Dergi* 3, Sayı 2 (2016): 483-507.
- Erkmen, Serhat. “Suriye'de Sonun Başlangıcı ve Yeni Dengeler”. Fikir Turu (blog), 03 Mayıs 2023. <https://fikirturu.com/jeo-strateji/suriyede-sonun-baslangici-ve-yeni-dengeler/>.
- “Turkey and Armed Opposition Groups in Syria: The Case of Operation Euphrates Shield”. *The Journal of Diplomatic Research* 4, Sayı 2 (2022): 39-52.
- Erkmenoglu, Ferhan. “Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ)” *Uluslararası Ekonomik Sorunlar Dergisi*, Sayı 2 (2001). https://www.mfa.gov.tr/karadeniz-ekonomik-isbirlici_kei_---orgutunun-dunu_-bugunu-ve-gelececi.tr.mfa.
- Eroğlu, Cem. *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi*. İstanbul: Yordam Kitap, 2013.
- Erşen, Emre. “2000'li Yıllarda Türkiye-Rusya İlişkiler: 'Kompartmentleştirme' Stratejisinin Sorunları”. *Kuşku ile Komşuluk: Türkiye ve Rusya İlişkilerinde Değişen Dinamikler*, ed. Gencer Özcan, Evren Balta ve Burç Beşgül, 147-61. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- “Avrasyacılık Bağlamında Türkiye-Rusya İlişkileri”. Perspektif (blog), t.y. <https://www.perspektif.online/avrasyacilik-baglaminda-turkiye-rusya-iliskileri/>.
- “Rusya'nın Arap Baharı Politikası”. *Arap Baharı Üzerine Değerlendirmeler*, ed. Armağan Gözakman ve Perihan Paksoy, 115-35. Ankara: Detay, 2014.
- “Türkiye'deki 'Avrasya Yorumları': Formel, Pratik ve Jeopolitik Yansımalar”. *Türkiye Dünyanın Neresinde? Hayali Coğrafyalar, Çarpışan Anlatılar*, ed. Murat Yeşiltaş, Sezgi Durgun ve Pınar Bilgin, 229-58. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2020.
- “Türk-Rus İlişkilerinde Normalleşme ve Fırat Kalkanı”. *Ortadoğu Analiz* 8, Sayı 77 (2016): 23-25.
- Erşen, Emre ve Seçkin Köstem. “Turkey's Interest in Closer Relations with Russia: Global, Regional and Domestic Dynamics”. *Siyasal: Journal of Political Sciences* 29, Sayı 2 (30 Ekim 2020): 231-45.
- Ertem, Helin Sarı ve Radiye Funda Karadeniz. “Lost In Translation: A System-Level Analysis of the Turkish-U.S. Alliance under the Obama and Trump Administrations”. *Perceptions: Journal of International Affairs* 24, Sayı 1 (2019): 7-38.
- Esental, Memduh Şevket. *Tahrir Anıları ve Düşsel Yazılar*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1999.
- Esmer, Alparslan. “Arap Baharı Türkiye'yi ABD'nin Kilit Müttefiki Haline Getirdi?”. VOA Türkçe, 09 Aralık 2011. <https://www.voaturkce.com/a/arap-bahari-turkiyeyi-abdnin-kilit-mutefiki-haline-getirdi-135294138/901831.html>.

- Euronews. "Adım Adım Brunson Krizi: Nereden Çıktı, Nasıl Çözüldü?" 12 Ekim 2018. <https://tr.euronews.com/2018/10/12/adim-adim-brunson-krizi-abd-turkiye-iliskilerinde-yaptirimlar-noktasina-nasil-gelindi->
- Euronews. "AP: Türkiye ile Müzakereler Geçici Olarak Dondurulsun". 14 Kasım 2016. <https://tr.euronews.com/my-europe/2016/11/24/avrupa-parlamentosu-ab-ile-turkiye-arasinda-3-ekim-2005te-baslatilan-uyelik>.
- Euronews. "Esad, Erdoğan ile Görüşmek için Suriye'den Çekilmeyi Şart Koştı". 16 Mart 2023. <https://tr.euronews.com/2023/03/16/esad-erdogan-ile-gorusmek-icin-turk-askerinin-suriye-den-cekilmesini-sart-kostu>.
- Euronews. "Suudi Arabistan'ın Osmanlı İmparatorluğu ile İlgili Ders Müfredatında Yaptığı Değişiklikler Neler?" 27 Ağustos 2019. <https://tr.euronews.com/2019/08/27/suudi-arabistanin-osmanli-imparatorlugu-ile-ilgili-ders-mufredatinda-yaptigi-degisiklikler>.
- European Parliament. "EU-Turkey Statement & Action Plan", 2019. <https://www.europarl.europa.eu/legislative-train/theme-towards-a-new-policy-on-migration/file-eu-turkey-statement-action-plan>.
- Fırat, Melek. "Yunanistan'la İlişkiler". *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt I: 1919-1980, ed. Baskın Oran. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- . "Yunanistan'la İlişkiler". *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt II: 1980-2001, ed. Baskın Oran, 440-80. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Fırat, Melek ve Ömer Kürkcüoğlu. "Ortadoğu'yla İlişkiler". *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt I: 1919-1980, ed. Baskın Oran. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- . "Ortadoğu'yla İlişkiler". *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt II: 1980-2001, ed. Baskın Oran, 124-48. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Fırat, Melek M. 1960-71 Arası Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu. Ankara: Siyasal Kitabevi, 1997.
- Fırat, Melek M. "Helsinki Zirvesinden Günümüze AB-Türkiye İlişkileri Çerçevesinde Kıbrıs Gelişmeleri". *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi* 4, Sayı 1 (2004): 47-79.
- Folly, Martin. "'A Long, Slow and Painful Road': The Anglo-American Alliance and the Issue of Co-operation with the USSR from Teheran to D-Day". *Diplomacy & Statecraft* 23, Sayı 3 (01 Eylül 2012): 471-92.
- Folly, Martin H. *The Palgrave Concise Historical Atlas of the Second World War*. Londra: Palgrave Macmillan UK, 2004.
- "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1952-1954, Eastern Europe; Soviet Union; Eastern Mediterranean, Volume VIII", 08 Şubat 1954. Document 361. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1952-54v08/d361>.
- "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1952-1954, Eastern Europe; Soviet Union; Eastern Mediterranean, Volume VIII", 26 Şubat 1954. Document 362. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1952-54v08/d362>.
- "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1958-1960, Eastern Europe; Finland; Greece; Turkey, Volume X, Part 2", 28 Mayıs 1960. Document 365. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1958-60v10p2/d365>.
- "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1958-1960, Eastern Europe; Finland; Greece; Turkey, Volume X, Part 2", 08 Haziran 1960. Document 366. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1958-60v10p2/d366>.
- "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1958-1960, Eastern Europe; Finland; Greece; Turkey, Volume X, Part 2", 19 Temmuz 1960. Document 371. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1958-60v10p2/d371>.
- "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1961-1963, Volume XVI, Eastern Europe; Cyprus; Greece; Turkey", 29 Ekim 1962. Document 381. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1961-63v16/d381>.

- "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1964-1968, Volume XVI, Cyprus; Greece; Turkey", 20 Şubat 1964. Document 16. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v16/d16>.
- "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1964-1968, Volume XVI, Cyprus; Greece; Turkey", 29 Nisan 1964. Document 37. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v16/d37>.
- "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1964-1968, Volume XVI, Cyprus; Greece; Turkey", 05 Haziran 1964. Document 54. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v16/d54>.
- "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1964-1968, Volume XVI, Cyprus; Greece; Turkey", 11 Temmuz 1964. Document 83. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v16/d83>.
- "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1964-1968, Volume XVI, Cyprus; Greece; Turkey", 19 Temmuz 1964. Document 87. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v16/d87>.
- "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1964-1968, Volume XVI, Cyprus; Greece; Turkey", 20 Temmuz 1964. Document 88. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v16/d88>.
- "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1964-1968, Volume XVI, Cyprus; Greece; Turkey", 01 Eylül 1964. Document 150. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v16/d150>.
- "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1964-1968, Volume XVI, Cyprus; Greece; Turkey", 08 Eylül 1964. Document 155. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v16/d155>.
- "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1964-1968, Volume XVI, Cyprus; Greece; Turkey", 15 Eylül 1967. Document 302. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v16/d302>.
- "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1964-1968, Volume XVI, Cyprus; Greece; Turkey", 23 Kasım 1967. Document 318. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v16/d318>.
- "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1969-1976, Volume XXX, Greece; Cyprus; Turkey, 1973-1976", 16 Temmuz 1974. Document 86. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v30/d86>.
- "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1969-1976, Volume XXX, Greece; Cyprus; Turkey, 1973-1976", 17 Temmuz 1974. Document 90. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v30/d90>.
- "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1969-1976, Volume XXX, Greece; Cyprus; Turkey, 1973-1976", 05 Şubat 1975. Document 34. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v30/d34>.
- "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1977-1980, Volume XXI, Cyprus; Turkey; Greece", 02 Şubat 1977. Document 163. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1977-80v21/d163>.
- "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1977-1980, Volume XXI, Cyprus; Turkey; Greece", 11 Şubat 1977. Document 164. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1977-80v21/d164>.
- "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1977-1980, Volume XXI, Cyprus; Turkey; Greece", 08 Nisan 1977. Document 91. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1977-80v21/d91>.
- "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1977-1980, Volume XXI, Cyprus; Turkey; Greece", 12 Eylül 1980. Document 29. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1977-80v21/d29>.

- "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1964-1968, Volume XVI, Cyprus; Greece; Turkey", 18 Kasım 1967. Document 311. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v16/d311>.
- "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1955-1957, Volume XIII, Jordan-Yemen" 06 Ağustos 1957. Document 373: Telegram From the Consulate General in Istanbul to the Department of State. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1955-57v13/d373>.
- "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1964-1968, Volume XVI, Cyprus; Greece; Turkey", 01 Ağustos 1964. Document 98. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v16/d98>.
- "Foreign Relations of the United States, (FRUS), 1969-1976, Volume XXIX, Eastern Europe; Eastern Mediterranean, 1969-1972", 1970. Document 434. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v29/d434>.
- "Foreign Relations of the United States (FRUS), 1969-1976, Volume XXX, Greece; Cyprus; Turkey, 1973-1976", 21 Temmuz 1974. Document 110. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v30/d110#fn:1.5.4.4.12.132.44.6>.
- "Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1943, The Near East And Africa, Volume IV", 02 Şubat 1943. Document 1118. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1943v04/d1118>.
- "Foreign Relations of the United States (FRUS). Diplomatic Papers, 1943, the Near East and Africa, Volume IV", 19 Haziran 1943. Document 1123. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1943v04/d1123>.
- "Foreign Relations of the United States (FRUS). Diplomatic Papers, Conferences at Malta and Yalta, 1945 - Office of the Historian", 11 Şubat 1945. Document 500. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1945Malta/d500>.
- "Foreign Relations of the United States (FRUS). Diplomatic Papers, The Conference of Berlin (The Potsdam Conference), 1945", 22 Temmuz 1945. No.1369. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1945Berlinv02/d1369>.
- "Foreign Relations of the United States (FRUS). Diplomatic Papers, The Conference of Berlin (The Potsdam Conference), 1945, Volume II", 23 Temmuz 1945. Page 302. https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1945Berlinv02/pg_302.
- "Foreign Relations of the United States (FRUS). Diplomatic Papers, The Conferences at Cairo and Tehran, 1943", 26 Kasım 1943. Document 393. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1943CairoTehran/d343>.
- "Foreign Relations of the United States (FRUS). Diplomatic Papers, The Conferences at Cairo and Tehran, 1943", 01 Aralık 1943. Document 424. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1943CairoTehran/d424>.
- "Foreign Relations of the United States (FRUS). Diplomatic Papers, The Conferences at Cairo and Tehran, 1943", 05 Aralık 1943. Document 446. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1943CairoTehran/d446>.
- "Foreign Relations of the United States (FRUS). The Conferences at Washington, 1941-1942, and Casablanca, 1943", 24 Ocak 1943. Document 395. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1941-43/d395>.
- "Foreign Relations of the United States. The Conferences at Washington, 1941-1942, and Casablanca 1943", 19 Ocak 1943. Document 358. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1941-43/d358>.
- Franco Valansi, Karel. "The Establishment of Israel, Recognition of a New State in the Middle East and Its Repercussions on the Turkish Public (1936-1956)". Master Tezi, Kadir Has Üniversitesi, 2016.
- "From Moscow to Foreign Office", 25 Şubat 1946. FO 371/59246, R 21461/1137/44. The National Archives (Kew).
- Gaddis, John Lewis. *The Cold War: A New History*. New York: Penguin Press, 2005.
- "The Long Peace: Elements of Stability in the Postwar International System". *International Security* 10, Sayı 4 (1986): 99-142.

- *The United States and the End of the Cold War: Implications, Reconsiderations, Provocations*. New York: Oxford University Press, 1992.
- Gardner, Hall. "The Russian Annexation of Crimea: Regional and Global Ramifications". *European Politics and Society* 17, Sayı 4 (2016): 490-505.
- Gause, F. Gregory. "Beyond Sectarianism: The New Middle East Cold War". Brookings Doha Center, 22 Temmuz 2014.
- Geçer, Abdussamed ve Resul Köse. "Türk Halkının Kıbrıs Çözumsuzluğuna Tepkisi (27 Ağustos-1 Eylül 1964)". *Belgi Dergisi*, Sayı 25 (2023): 123-57.
- George W. Bush Presidential Library and Museum. "Global War on Terror", t.y. <https://www.georgewbushlibrary.gov/research/topic-guides/global-war-terror>.
- Gerede, Hüseyin. *Hitler Almanya'sında Berlin Sefirliği Hatıralarım (1939-1942)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- Gibbs, David N. "Reassessing Soviet Motives for Invading Afghanistan: A Declassified History". *Critical Asian Studies* 38, Sayı 2 (2006): 239-63.
- Girgin, Kemal. *Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Hariciye Tarihimiz (Teşkilat ve Protokol)*. Ankara: Okumuş Adam Yayıncılık, 2005.
- Goda, Norman J.W. "The diplomacy of the Axis, 1940-1945". *The Cambridge History of the Second World War*, Cilt 2: *Politics and Ideology*, ed. Joseph Maiolo ve Richard Bosworth, 2:276-300. The Cambridge History of the Second World War. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Gomes, Leonard. *German Reparations, 1919-1932: A Historical Survey*. Londra: Palgrave Macmillan, 2010.
- Gök, Gonca Oğuz. "Türk Dış Politikası'nda Uluslararası Meşruiyet Sorunsalı: Birleşmiş Milletler ve Bölgesel Krizler". Doktora Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi, 2012.
- Gök, Gonca Oğuz ve Radiye Funda Karadeniz. "Analyzing 'T' in MIKTA: Turkey's Changing Middle Power Role in the United Nations". *Middle Powers in Global Governance: The Rise of Turkey*, ed. Emel Parlar Dal, 133-61. Cham: Springer International Publishing, 2018.
- Gökatalay, Semih. "Turkey's Attempts to Improve Its Reputation during the Making of the Post-War Turkish-American Rapprochement (1945-1950)". *Turkish Studies* 20, Sayı 5 (2019): 754-75.
- Gökcan, Özkan. "Türkiye-Suriye İlişkilerinde Bir Kırılma Noktası: Ekim 1998 Krizi veya Diğer Bir İfadeyle 'İlan Edilmemiş Savaş'". *Akademik İncelemeler Dergisi* 13, Sayı 1 (2018): 169-98.
- Gökçe, Emrah Utku. "1974 Kıbrıs Krizinde CHP-MSP Koalisyon Hükümetinin Karar Alma Süreci". *Ulusa: Uluslararası Çalışmalar Dergisi* 2, Sayı 1 (15 Temmuz 2018): 41-60.
- Göksedef, Ece. "Azerbaycan'ın Askeri Kapasitesini Geliştirmesinde Türkiye Nasıl Rol Oynadı?" BBC News Türkçe, 02 Ekim 2020. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-54379105>.
- "Bölgesel Ortaklıktan Stratejik İşbirliğine Türkiye-Katar İlişkileri". BBC News Türkçe, 14 Aralık 2020. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-55239915>.
- "Dağlık Karabağ Anlaşması Sonrası Türkiye'nin Rolü Ne Olacak?" BBC News Türkçe, 10 Kasım 2020. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54873432>.
- "İsrail-Türkiye Arasındaki 'Mavi Marmara Anlaşmasının' Gizli Ek Maddeleri Olduğu İddia Edildi". BBC News Türkçe, 04 Mart 2019. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-47422507>.
- Göktepe, Cihat ve Tuba Ünlü Bilgiç. "İngiliz Güvenlik ve Dış Politikasında Kıbrıs". *Bilig*, Sayı 68 (2014): 141-68.
- Gönlübol, Mehmet. "NATO and Turkey: An Overall Appraisal". *The Turkish Yearbook of International Relations* 11 (1971): 1-38.
- Gönlübol, Mehmet, Haluk Ülman, A. Suat Bilge ve Duygu Sezer. "İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Türk Dış Politikası (1945-1965)". *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 1996.
- Gözen, Ramazan. "ABD ve AB'nin Türkiye Demokrasisine Etkileri". *Demokrasi Platformu* 1, Sayı 1 (2005): 101-11.
- "Operation Provide Comfort: Origins and Objectives". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 50, Sayı 3 (1995): 173-91. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001855.

- “Türkiye ve ABD: Çıkarlar-Değerler Çatışmasında Asimetrik İttifak”. *TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi* 19, Sayı 19 (2017): 9-34.
- “Türkiye-AB Yakınlaşması: 1999 AB Helsinki Zirvesinden 2003 Irak Savaşına Stratejik Algılamalarda Dönüşüm Süreci”. *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 3, Sayı 10 (2006): 115-46.
- Grew, Joseph C. *Turbulent Era: A Diplomatic Record of Forty Years, 1904-1945*. Boston: Houghton Mifflin, 1952.
- Grigoriadis, Ioannis N. “Between Escalation and Détente: Greek-Turkish Relations in the Aftermath of the Eastern Mediterranean Crisis”. *Turkish Studies* 23, Sayı 5 (2022): 802-20.
- Gruen, George E. “Dynamic Progress in Turkish-Israeli Relations”. *Israel Affairs* 1, Sayı 4 (1995): 40-70.
- Gunter, Michael. “Armenian Terrorism: A Reappraisal”. *Journal of Conflict Studies* 27, Sayı 2 (2007): 109-28.
- Gunter, Michael M. “Transnational Sources of Support for Armenian Terrorism”. *Journal of Conflict Studies* 5, Sayı 4 (1985): 31-52.
- Güçlü, Yücel. “Portrait of a Secretary - General of the Turkish Ministry of Foreign Affairs Numan Menemencioglu”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 16, Sayı 48 (2000): 837-56.
- “Turkey’s Entrance into the League of Nations”. *Middle Eastern Studies* 39, Sayı 1 (Ocak 2003): 186-206.
- Gülbay, Alper. “Huzursuz Bir Ortaklığın Ses Getiren Hamlesi: CHP-MSP Koalisyon Hükümeti ve Kıbrıs Barış Harekâtı”. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 15, Sayı 30 (2019): 333-61.
- Gülen, Ahmet. “İnönü Hükümetlerinin Kıbrıs Politikası (1961-1965)”. *Atatürk Yolu Dergisi* 13, Sayı 50 (2011): 389-428.
- Gülmez, Seçkin Barış. “Do Diplomats Matter in Foreign Policy? Sir Percy Loraine and the Turkish-British Rapprochement in the 1930s”. *Foreign Policy Analysis* 15, Sayı 1 (01 Ocak 2019): 65-82.
- “From indifference to Independence: Turkey’s Shifting Cyprus Policy in the 1950s”. *Middle Eastern Studies* 56, Sayı 5 (2020): 744-58.
- “Turkish Foreign Policy as an Anomaly: Revisionism and Irredentism through Diplomacy in the 1930s”. *British Journal of Middle Eastern Studies* 44, Sayı 1 (02 Ocak 2017): 30-47.
- Güney, Aylin. “An Anatomy of the Transformation of the US-Turkish Alliance: From ‘Cold War’ to ‘War on Iraq’”. *Turkish Studies* 6, Sayı 3 (2005): 341-59.
- “Anti-Americanism in Turkey: Past and Present”. *Middle Eastern Studies* 44, Sayı 3 (2008): 471-87.
- Güneylioğlu, Murat. “The Turkey-China Rapprochement in the Context of the BRI: A Geoeconomic Perspective”. *Australian Journal of International Affairs* 76, Sayı 5 (2022): 546-74.
- Gürdeniz, Cem. *Anavatanın Mavi Vatan’a*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları, 2021.
- Gürel, Şükrü Sina. *Kıbrıs Tarihi, 1878-1960: Kolonyalizm, Ulusçuluk ve Uluslararası Politika*. Ankara: İmge Yayınevi, 2020.
- *Tarihsel Boyut İçinde Türk Yunan İlişkileri (1821-1993)*. Ankara: Ümit Yayıncılık, 1993.
- Gürpınar, Bulut. “Turkey and the Muslim Brotherhood: Crossing Roads in Syria”. *Eurasian Journal of Social Sciences* 3 (2015): 22-36.
- Gürün, Kamuran. *Türk Sovyet İlişkileri, 1920-1953*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010.
- Güven, Dilek. *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları Bağlamında 6-7 Eylül Olayları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005.
- Güvenç, Serhat. “1 Mart Tezkeresi’nden 20 Yıl Sonra”. *Medyascope*, 05 Mart 2023. <https://medyascope.tv/2023/03/05/serhat-guven-yazdi-1-mart-tezkeresinden-20-yil-sonra/>.
- “Dış Politikanın Savunmaya Etkisi”. *Medyascope*, 04 Şubat 2023. <https://medyascope.tv/2023/02/05/serhat-guven-yazdi-dis-politikanin-savunmaya-etkisi/>.
- “Rise and Demise of a ‘Strategic Partnership’: In Search of Context for Post-Cold War Turkish-American Relations”. Doktora Tezi, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi, 2003.
- “Rusya-Ukrayna Savaşı’nda İlk Yılın Bilançosu”. *Medyascope*, 25 Şubat 2023. <https://medyascope.tv/2023/02/26/serhat-guven-yazdi-rusya-ukrayna-savasinda-ilk-yilin-bilançosu/>.

- “TSK’nin Sınırötesi Girişim Yetenekleri: Ulusal Güvenlik Politikasında Yeni Boyut”. *En Uzun Onyıl: Türkiye’nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar*, ed. Gencer Özcan ve Şule Kut, 131-62. İstanbul: Buke Yayınları, 2000.
- Güvenç, Serhat ve Mesut Uyar. “Lost in Translation or Transformation? The Impact of American Aid on the Turkish Military, 1947-60”. *Cold War History* 22, Sayı 1 (2022): 59-77.
- Güvenç, Serpil Çelenk. *İkili Anlaşmalardan Kıbrıs’a Solun Merceğinden Dış Politika: TİP Deneyimi 1960-1970*. İstanbul: Daktylos Yayınevi, 2008.
- Haber Türk. “1 Mart Tezkeresi’nin Tutanakları Açıklanacak mı?” 14 Şubat 2013, blm. polemik. <https://www.haberturk.com/polemik/haber/819489-1-mart-tezkeresinin-tutanaklari-aciklanacak-mi>.
- Haber Türk. “Terör Örgütü IŞİD’in Türkiye’ye Yönelik Düzenlediği Saldırıları”. 11 Temmuz 2016. <https://www.haberturk.com/gundem/haber/1264903-teror-orgutu-isisin-turkiyeye-yonelik-gerceklestirdigi-saldirilar>.
- Haber Türk. “Yüzde 79’un ABD Şüphesi!” 29 Kasım 2016. <https://www.haberturk.com/gundem/haber/1329969-darbenin-arkasinda-abd-var--79-ohal-hayatimi-degistirmedi--75>.
- Habiyaremye, Alexis ve Tarık Oğuzlu. “Engagement with Africa: Making Sense of Turkey’s Approach in the Context of Growing East-West Rivalry”. *Uluslararası İlişkiler* 11, Sayı 41 (2014): 65-85.
- Hacaloğlu, Hilmi. “Türkiye’de ABD Algısı Giderek Kötüleşiyor”. VOA Türkçe, 01 Temmuz 2017. <https://www.voaturkce.com/a/turkiye-de-abd-algisi-gitgide-zayıflıyor/3953895.html>.
- Hacısalihioğlu, Neriman Ersoy. “1984-1985 İsim Değiştirme Meselesi ve Uygulamaları”. 89 *Göçü: Bulgaristan’da 1984-89 Politikaları ve Türkiye’ye Zorunlu Göç*, ed. Neriman Ersoy Hacısalihioğlu ve Mehmet Hacısalihioğlu, 171-98. İstanbul: Balkar, 2012.
- Hale, William. “Christian Democracy and the AKP: Parallels and Contrasts”. *Turkish Studies* 6, Sayı 2 (2005): 293-310.
- “Turkey and Britain in World War II: Origins and Results of the Tripartite Alliance, 1935-40”. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 23, Sayı 6 (02 Kasım 2021): 824-44.
- “Turkey, the Middle East and the Gulf Crisis”. *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)* 68, Sayı 4 (1992): 679-92.
- *Turkish Foreign Policy since 1774*. Londra, New York: Routledge, 2012.
- *Turkish Politics and Military*. Londra, New York: Routledge, 1994.
- Han, Ahmet K. “Sovyet İşgali ve Sürekli Özgürlük: Afganistan’da Süpergüç Müdahalelerinin Uluslararası Sisteme Etkileri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Jeopolitik İnceleme”. *Ortadoğu Etütleri* 2, Sayı 2 (2011): 57-95.
- Hanhimäki, Jussi M. “‘They Can Write it in Swahili’: Kissinger, the Soviets, and the Helsinki Accords, 1973-75”. *Journal of Transatlantic Studies* 1, Sayı 1 (01 Ocak 2003): 37-58.
- Hasan, Barış. “Greek Foreign Policy towards Turkey under PASOK Rule of 1981-1989”. Doktora Tezi, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi, 2021.
- Heper, Metin. *Türkiye’nin Siyasal Hayatı*. İstanbul: Doğan Kitap, 2011.
- Heraclides, Alexis. *Imagined Enemies: The Greek-Turkish Conflict in the Aegean*. New York: Palgrave Macmillan, 2010.
- “The Cyprus Problem: An Open and Shut Case? Probing the Greek-Cypriot Rejection of the Annan Plan”. *Cyprus Review* 16, Sayı 2 (2004): 37-54.
- “The Unresolved Aegean Dispute: Problems and Prospects” *Greece and Turkey in Conflict and Cooperation: From Europeanization to De-Europeanization*, ed. Alexis Heraclides ve Gizem Alioğlu Çakmak. Londra, New York: Routledge, 2019.
- Hershberg, James. “The Cuban Missile Crisis”. *The Cambridge History of the Cold War*, Cilt 2: *Crises and Détente*, ed. Melvyn P. Leffler ve Odd Arne Westad, 2:65-87. The Cambridge History of the Cold War. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Hickok, Michael Robert. “The İmria/Kardak Affair, 1995-96: A Case of Inadvertent Conflict”. *European Security* 7, Sayı 4 (1998): 118-36.
- Hilali, A.Z. “The Soviet Decision-Making for Intervention in Afghanistan and Its Motives”. *The Journal of Slavic Military Studies* 16, Sayı 2 (2003): 113-44.

- Hirst, Samuel J. "Anti-Westernism on the European Periphery: The Meaning of Soviet-Turkish Convergence in the 1930s". *Slavic Review* 72, Sayı 1 (2013): 32-53.
- Hirst, Samuel J. ve Onur İşçi. "Smokestacks and Pipelines: Russian-Turkish Relations and the Persistence of Economic Development". *Diplomatic History* 44, Sayı 5 (01 Kasım 2020): 834-59.
- Hobsbawm, Eric. *Devrimciler*. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2005.
- . *Kısa 20. Yüzyıl: Aşırıliklar Çağı, 1914-1991*. İstanbul: Everest Yayınları, 2008.
- Holden, David. "Letter from Turkey". *The New York Times*, 27 Ekim 1974, blm. Archives. <https://www.nytimes.com/1974/10/27/archives/letter-from-turkey-sultans-and-harems-perhaps-allies-but-still-the.html>.
- Holdich, P.G.H. "A Policy of Percentages? British Policy and the Balkans after the Moscow Conference of October 1944". *The International History Review* 9, Sayı 1 (Şubat 1987): 28-47.
- Holland, Robert. "Playing the Turkish Card: British Policy and Cyprus in the 1950s". *Middle Eastern Studies* 56, Sayı 5 (2020): 759-70.
- Holsti, Kalevi J. "From Khartoum to Quebec: Internationalism and Nationalism within the Multicommunity State". *Nationalism and Internationalism in the Post-Cold War Era*, ed. Kjell Goldmann, Ulf Hannerz ve Charles Westin, 142-67. Londra, New York: Routledge, 2000.
- Howe, Marvin. "Turkey's Economic Miracle". *The New York Times*, 12 Eylül 1981.
- . "Turks Recognize the New Nation" *The New York Times*, 16 Kasım 1983.
- Hunter, Robert E. "The Reagan Administration and the Middle East". *Journal of Third World Studies* 4, Sayı 2 (1987): 95-105.
- Huysmans, Jef. "Post-Cold War Implosion and Globalisation: Liberalism Running Past Itself?" *Millennium* 24, Sayı 3 (1995): 471-87.
- Hürriyet. "BM İran'a Yeni Yaptırımları Kabul Etti, Türkiye 'Hayır' Dedi". 09 Haziran 2010. <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/bm-irana-yeni-yaptirimlari-kabul-etti-turkiye-hayir-de-di-14977295>.
- Hürriyet. "Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu Hürriyet'e Konuştu: Sudan'dan Tahliye Zor Ama Devam Ediyor". 29 Nisan 2023. <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/disisleri-bakani-cavusoglu-hurriyete-konustu-sudandan-tahliye-zor-ama-devam-ediyor-42258286>.
- Hürriyet. "Dışişleri Eski Bakan ve Büyükelçilerinden İtiraz". 21 Temmuz 2013. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/disisleri-eski-bakan-ve-buyukelcilerinden-itaraz-23777474>.
- Hürriyet. "Gül Ermenistan'a Gidiyor" 03 Eylül 2008. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/gul-ermenistana-gidiyor-9815321>.
- Hürriyet. "İstanbul'da Suriye Ulusal Kurtuluş Konferansı Düzenlendi". 17 Temmuz 2011, blm. gundem. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/istanbulda-suriye-ulusal-kurtulus-konferansi-duzenlendi-18273730>.
- Hürriyet. "Kıvrıkoğlu Sert" 14 Ekim 1998.
- Hürriyet. "Mavi Marmara '11 Eylül'ümüz". 12 Temmuz 2010, blm. dünya. <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/mavi-marmara-11-eylul-umuz-16466193>.
- Hürriyet. "Nabucco'ya Hayat Öpücüğü Kuzey Irak'tan", 04 Ekim 2010, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/nabuccoya-hayat-opucugu-kuzey-iraktan-15913321>.
- Hürriyet. "Ruhban Okulu'na Karşı Atina'da Cami Açın" 07 Eylül 2003. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/ruhban-okuluna-karsi-atinada-cami-acin-38495159>.
- Hürriyet. "Türkiye'nin Yeri Avrupa Değil". 24 Mayıs 2007. https://bigpara.hurriyet.com.tr/haberler/genel-haberler/turkiye-nin-yeri-avrupa-degil_ID607000/.
- Hürriyet. "TÜSİAD: Acı Çektirip '2004 Baş' Diyecekler". 10 Aralık 2002. https://bigpara.hurriyet.com.tr/haberler/ekonomi-haberleri/tusiad-aci-ckektirip-2004-basi-diyecekler_ID436771/.
- "I Documenti Diplomatici Italiani: Nona Serie: 1939-1943". La Libreria dello Stato, Roma, 05 Eylül 1939. L6088. Ministero degli Affari Esteri.
- Ifantis, Kostas. "Greece's Strategy and Perceptions towards Turkey: The End of Consensus and the Return of History?" *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 15, Sayı 58 (2018): 93-106.
- Ihlamur Öner, Suna Gülfer. "Turkey's Refugee Regime Stretched to the Limit? The Case of Iraqi and Syrian Refugee Flows". *Perceptions: Journal of International Affairs* 18, Sayı 3 (2013): 191-228.

- Ihrig, Stefan. *Naziler ve Atatürk*. İstanbul: Alfa Kitap, 2015.
- Ikenberry, G. "The Restructuring of the International System after the Cold War". *The Cambridge History of the Cold War*, Cilt 3: *Endings*, ed. Melvyn P. Leffler ve Odd Arne Westad, 3:535-56. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Ikenberry, G. John. "The End of Liberal International Order?" *International Affairs* 94, Sayı 1 (2018): 7-23.
- "Immigration of Turkish Jews to Palestine", 15 Kasım 1948. 867.4016/11-1548, Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949. National Archives, ABD.
- Independent Türkçe. "Erdoğan'dan Körfez Turu Açıklaması:", 17 Temmuz 2023. <https://www.indyrturk.com/node/648186/haber/erdo%C4%9Fandan-k%C3%B6rfez-turu-a%C3%A7%C4%B1klamas%C4%B1-bu-ziyaretlerin-yat%C4%B1r%C4%B1m-ve-finans-boyutu-var-%C3%BC%C3%A7>.
- Introducing TR Turkey [The Atlantic Community Series - NATO Documentaries]*, 2022. <https://www.youtube.com/watch?v=QyeLGnaaMpg>.
- Isachenko, Daria. "Turkey-Russia Partnership in the War over Nagorno-Karabakh". Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik, 19 Kasım 2020. <https://www.swp-berlin.org/en/researcher/daria-isachenko>.
- İnanç, Gül. "The Politics of 'Active Neutrality' on the Eve of a New World Order: The Case of Turkish Chrome Sales during the Second World War". *Middle Eastern Studies* 42, Sayı 6 (2006): 907-15.
- İnönü, İsmet. *Hatıralar*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2006.
- İnsel, Ahmet (ed.). *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*. 2 c. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- İşçi, Onur. "The Massigli Affair and Its Context: Turkish Foreign Policy after the Molotov-Ribbentrop Pact". *Journal of Contemporary History* 55, Sayı 2 (Nisan 2020): 271-96.
- . *Turkey and the Soviet Union during the World War II: Diplomacy, Discord and International Relations*. Londra: I.B. Tauris, 2020.
- . "Yardstick of Friendship: Soviet-Turkish Relations and the Montreux Convention of 1936". *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 21, Sayı 4 (2020): 733-62.
- İzbul, Can. "Erdoğan: 'Suriye İç Meselemiz, Gereğini Yapmak Durumundayız'". VOA Türkçe, 07 Ağustos 2011. <https://www.voaturkce.com/a/erdogan-suriye-ic-meselemiz-geregini-yapmak-durumundayiz-127078293/898713.html>.
- Josephson, Harold. "Outlawing War: Internationalism and the Pact of Paris". *Diplomatic History* 3, Sayı 4 (Ekim 1979): 377-90.
- Kalaycıoğlu, Ersin. "Turkish Popular Presidential Elections: Deepening Legitimacy Issues and Looming Regime Change". *South European Society and Politics* 20, Sayı 2 (2015): 157-79.
- Kallis, Aristotle A. *Fascist Ideology: Territory and Expansionism in Italy and Germany, 1922-1945*. Londra: Routledge, 2000.
- Karadeniz, Radiye Funda. "Türk Dış Politikasında Dış Türkler: Karşılaştırmalı Teorik Bir Çalışma". Doktora Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi, 2011.
- Karakaş, Nuri. "Amerikan 'Ödünç Verme ve Kiralama' Yardımlarında Türkiye". *Tarih İncelemeleri Dergisi* 24, Sayı 1 (2009): 21-52.
- Karakoç, Jülide. "Türkiye'nin Dış Politikasında Kürt Sorununun Etkisi: 1980'lerden Bugüne". Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi, 2009.
- Karaosmanoğlu, Ali L. "NATO'nun Dönüşümü". *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 10, Sayı 40 (2014): 3-38.
- . "The Evolution of the National Security Culture and the Military in Turkey". *Journal of International Affairs* 54, Sayı 1 (2000): 199-216.
- . "Turkey's Security and the Middle East". *Foreign Affairs* 62, Sayı 1 (1983): 157-75.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri. *Zoraki Diplomat*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.
- Kardaş, Şaban. "Turkey and the Iraqi Crisis: JDP between Identity and Interest". *The Emergence of a New Turkey: Islam, Democracy and Ak Parti*, ed. Hakan Yavuz, 306-33. Salt Lake City: The University of Utah Press, 2006.

- Karlık, Rıdvan. "Güney Kıbrıs'ın Gümrük Birliği'ne Katılım Sürecinde Karşılaşılan Sorunlar". *Ankara Review of European Studies* 5, Sayı 2 (2006): 69-89.
- Kasapsaraçoğlu, İbrahim Murat. "The Turkish Foreign Policy Decision Making Process during the Cold War, 1945-1991". Master Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2009.
- Kasapsaraçoğlu, Murat. "Definition of Turkey's National Interests in the Early Cold War Era: Divergence and Convergence between DP and RPP in the 1950s". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 74, Sayı 4 (06 Aralık 2019): 1353-75.
- . "Glocal Reflections of the Middle East Command (MEC) Project on the Regional Cold War". *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 23, Sayı 4 (2021): 566-85.
- . "Harmonization of Turkey's Political, Economic, and Military Interests in the 1950s: Reflections on Turkey's Middle East Policy". *Turkish Studies* 16, Sayı 3 (03 Temmuz 2015): 332-48.
- . "Oil Pipeline Projects through Turkey during the Suez Canal Crisis in 1956". *History Studies International Journal of History* 7, Sayı 3 (2015): 99-109.
- Kassimeris, Christos. *Greece and the American Embrace: Greek Foreign Policy Towards Turkey, the US and the Western Alliance*. Londra, New York: I.B. Tauris, 2010.
- Kavuncu, Sibel. "1990'larda Türkiye-ABD İlişkilerinde SEİA ve ABD Yardımı". *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15, Sayı 1 (2013): 123-48.
- . "Turgut Özal'ın Başbakanlığı Döneminde Türkiye-ABD İlişkileri". Doktora Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi, 2006.
- Kaya, Ayhan ve Ayşe Tecmen. "The Role of Common Cultural Heritage in External Promotion of Modern Turkey: Yunus Emre Cultural Centres". İstanbul Bilgi University, European Institute, 2011.
- Kayaoğlu, Barın. "Strategic Imperatives, Democratic Rhetoric: The United States and Turkey, 1945-52". *Cold War History* 9, Sayı 3 (01 Ağustos 2009): 321-45.
- Kaynar, Mete Kaan. "Türkiye'nin Ellili Yılları Üzerine Bazı Notlar". *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, ed. Mete Kaan Kaynar. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Kayra, Cahit. *Savaş Türkiye Varlık Vergisi*. İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2011.
- Ker-Lindsay, James. "Greek-Turkish Rapprochement: The Impact of Disaster Diplomacy?". *Cambridge Review of International Affairs* 14, Sayı 1 (2000): 215-32.
- Keser, Ulvi. "Kıbrıs Sorunu Bağlamında Türkiye'de 6/7 Eylül 1955 Olaylarına Kesitsel Bir Bakış". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 12, Sayı 25 (2012): 181-226.
- Kesgin, Barış ve Juliet Kaarbo. "When and How Parliaments Influence Foreign Policy: The Case of Turkey's Iraq Decision". *International Studies Perspectives* 11, Sayı 1 (2010): 19-36.
- Keynes, John Maynard. *Barışın Ekonomik Sonuçları*. Ankara: Efil Yayınevi, 2020.
- Khalidi, Rashid. *Sowing Crisis: The Cold War and American Dominance in the Middle East*. Boston: Beacon Press, 2009.
- Kıralp, Şevki. "1967-1974 Döneminde Kıbrıs Sorunu ve Türkiye ile Yunanistan'ın Kıbrıs Politikaları". *Journal of History Culture and Art Research* 7, Sayı 2 (2018): 444-60.
- . "Cyprus between Enosis, Partition and Independence: Domestic Politics, Diplomacy and External Interventions (1967-74)". *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 19, Sayı 6 (2017): 591-609.
- Kibaroglu, Aysegül ve Waltina Scheumann. "Evolution of Transboundary Politics in the Euphrates-Tigris River System: New Perspectives and Political Challenges". *Global Governance*, Sayı 19 (2013): 279-305.
- Kibaroglu, Mustafa. "İran'ın Nükleer Programı ve Türkiye". *Journal* 5, Sayı 9 (2013): 1-8.
- Kirişçi, Kemal ve Gareth Winrow. *The Kurdish Question and Turkey: An Example of a Trans-State Ethnic Conflict*. Londra: Frank Cass, 2004.
- Kirişçi, Kemal. "The Transformation of Turkish Foreign Policy: The Rise of the Trading State". *New Perspectives on Turkey* 40 (2009): 29-56.
- Kissinger, Henry. *Diplomasi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2002.
- . *Years of Upheaval*. Boston: Little, Brown, 1982.

- KKTC Dışişleri Bakanlığı. “Bakan Özersay: “Hidrokarbon Konusuyla Kıbrıs Türkü Bölgesel Bir Aktör Olmuştur”, 04 Aralık 2019. <https://mfa.gov.ct.tr/tr/bakan-ozersay-hidrokarbon-konusuyla-kibris-turku-bolgesel-bir-aktor-olmustur/>.
- Klapisis, Antonis. “Attempting to Revise the Treaty of Lausanne: Greek Foreign Policy and Italy during the Pangalos Dictatorship, 1925-1926”. *Diplomacy & Statecraft* 25, Sayı 2 (03 Nisan 2014): 240-59.
- Kocho-Williams, Alastair. *Russia's International Relations in the Twentieth Century*. New York: Routledge, 2013.
- Koçak, Cemil. *CHP İktidarının Sonu: Türkiye’de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)*. C. 6. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- . *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945): Dönemin İç ve Dış Politikası Üzerine Bir Araştırma*. C. 1. İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- Kökay, Ferhat. “Güney Kıbrıs Rum Yönetimi’nin Akdeniz Enerji Politikası”. *Liberal Düşünce Dergisi* 26, Sayı 101 (2021): 143-68.
- Köstem, Seçkin. “Managed Regional Rivalry Between Russia and Turkey After the Annexation of Crimea”. *Europe-Asia Studies* 74, Sayı 9 (2022): 1657-75.
- . “Russian-Turkish Cooperation in Syria: Geopolitical Alignment with Limits”. *Cambridge Review of International Affairs* 34, Sayı 6 (2021): 795-817.
- . “The Political Economy of Turkish-Russian Relations: Dynamics of Asymmetric Interdependence”. *Perceptions: Journal of International Affairs* 23, Sayı 2 (2018): 10-32.
- . “Turkey and the Asian Infrastructure Investment Bank: Economic Pragmatism Meets Geopolitics”. *Global Policy* 10, Sayı 4 (2019): 645-52.
- Kroll, Hans. “Bir Alman Diplomatinin Türkiye Anıları (1936-1943)”. Çev. Pulat Tacar. *Belleten* 75, Sayı 272 (2011): 205-60.
- Kubicek, Paul. “Debating the Merits of the ‘Turkish Model for Democratization in the Middle East’”. *Alternatives: Turkish Journal of International Relations* 12, Sayı 3 (2013): 66-80.
- Kumar, Rajeesh. “Iraq War 2003 and the Issue of Pre-emptive and Preventive Self-defence: Implications for the United Nations”. *India Quarterly* 70, Sayı 2 (2014): 123-37.
- Kumcuoğlu, Ertuğrul. *Kıbrıs ve Diplomasi: Bir Büyükelçinin Gözünden (1987-1991)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2022.
- Kupchan, Cliff. “Bipolarity is Back: Why It Matters”. *The Washington Quarterly* 44, Sayı 4 (2021): 123-39.
- Kurt, Veyssel. “Türkiye-Mısır İlişkileri Neden Gerildi, Neden Yumuşuyor?” *Kriter Dergi*, 01 Mayıs 2021. <https://kriterdergi.com/dis-politika/turkiye-misir-iliskileri-neden-gerildi-neden-yumusu-yor>.
- Kutlay, Mustafa. “‘Yeni Türk Dış Politikası’nın Ekonomi Politikası: Eleştirel Bir Yaklaşım” *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 9, Sayı 35 (2012): 101-27.
- Kutlay, Mustafa ve Ziya Öniş. “Turkish Foreign Policy in a Post-Western Order: Strategic Autonomy or New Forms of Dependence?” *International Affairs* 97, Sayı 4 (2021): 1085-1104.
- . “Understanding Oscillations in Turkish Foreign Policy: Pathways to Unusual Middle Power Activism”. *Third World Quarterly* 42, Sayı 12 (2021): 3051-69.
- Laçiner, Ömer. “DP, ANAP ve Sonunda AKP”. *Birikim*, Aralık 2002. <https://birikimdergisi.com/dergiler/birikim/1/sayi-163-164-kasim-aralik-2002/2352/dp-anap-ve-sonunda-akp/2552>.
- Landau, Jacob M. *Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation*. Londra: Hurst & Company, 1995.
- Larrabee, F. Stephen. “Opinion | Trust Ankara”. *The New York Times*, 15 Aralık 1981.
- Lindgaard, Jakob. “EU Public Opinion on Turkish EU Membership: Trends and Drivers”. FEU-TURE, Ekim 2018.
- Lippe, John M. Vander. “Forgotten Brigade of the Forgotten War: Turkey’s Participation in the Korean War”. *Middle Eastern Studies* 36, Sayı 1 (2000): 92-102.
- Lopez, German. “Was Nixon’s War on Drugs a Racially Motivated Crusade? It’s a Bit More Complicated”. *Vox*, 29 Mart 2016. <https://www.vox.com/2016/3/29/11325750/nixon-war-on-drugs>.

- Ludlow, N. "European Integration and the Cold War". *The Cambridge History of the Cold War*, Cilt 2: *Crises and Détente*, ed. Melvyn P. Leffler ve Odd Arne Westad, 2:179-97. The Cambridge History of the Cold War. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Lütem, Ömer Engin. "1984-1989 Dönemi Türkiye'nin Bulgaristan Politikası ve 89 Göçü". 89 Göçü: *Bulgaristan'da 1984-89 Politikaları ve Türkiye'ye Zorunlu Göç*, ed. Neriman Ersoy Hacısalıhoğlu ve Mehmet Hacısalıhoğlu, 137-70. İstanbul: Balkar, 2012.
- "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Güncel Durumu". *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 50 (2015): 231-373.
- MacArthur-Seal, Daniel-Joseph. "Turkey and Britain: from enemies to allies, 1914-1939". *Middle Eastern Studies* 54, Sayı 5 (03 Eylül 2018): 737-43.
- Magnus, Ralph H. ve Eden Naby. *Afghanistan: Mullah, Marx and Mujahid*. Boulder, Colo.; Oxford: Westview Press, 2002.
- Makko, Aryo. "Arbitrator in a World of Wars: The League of Nations and The Mosul Dispute, 1924-1925". *Diplomacy & Statecraft* 21, Sayı 4 (16 Aralık 2010): 631-49.
- Mallett, Robert. "The Italian Naval High Command and the Mediterranean crisis, January-October 1935". *Journal of Strategic Studies* 22, Sayı 4 (01 Aralık 1999): 77-102.
- Mango, Andrew. *Atatürk: Modern Türkiye'nin Kurucusu*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2013.
- Maragkou, Konstantina. "Favouritism in NATO's Southeastern Flank: The Case of the Greek Colonels, 1967-74". *Cold War History* 9, Sayı 3 (2009): 347-66.
- "The Relevance of Détente to American Foreign Policy: The Case of Greece, 1967-1979". *Diplomacy & Statecraft* 25, Sayı 4 (2014): 646-68.
- Marr, Phebe. *The Modern History of Iraq*. Boulder: Westview Press, 2017.
- May, Ernest R. "Introduction". *Cold War Statesmen Confront the Bomb: Nuclear Diplomacy since 1945*, ed. John Lewis Gaddis, Ernest R. May, Philip Gordon ve Jonathan Rosenberg. Oxford: Oxford University Press, 1999.
- Mazower, Mark. *Dünyayı Yönetmek: Bir Fikrin Tarihi*. İstanbul: 2021, Alfa Yayınları.
- *Karanlık Kıt: Avrupa'nın 20. Yüzyılı*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.
- McKenna, Kate. "Account of Armenian Massacre Provokes Diplomatic Storm". *The New York Times*, 03 Aralık 1989, blm. New York.
- Medyascope. "Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu'ndan F-16 Açıklaması", 28 Ekim 2021. <https://medyascope.tv/2021/10/28/disisleri-bakani-mevlut-cavusoglundan-f-16-aciklamasi-e-ger-abd-satmak-istemezse-su-35-ve-su-57-dahil-diger-secenekler-devreye-girer/>.
- Mehmetçik, Hakan ve Arda Can Çelik. "The Militarization of Turkish Foreign Policy". *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 24, Sayı 1 (2022): 24-41.
- Meinardus, Ronald. "Muslims: Turks, Pomaks and Gypsies". *Minorities in Greece: Aspects of a Plural Society*, ed. Richard Clogg, 81-93. Londra: Hurst & Company, 2002.
- Mens, Jay. "Blue Homelands and Red Strongholds: The Libyan Civil War in Turkish and Russian Strategy". *Comparative Strategy* 41, Sayı 4 (2022): 370-87.
- Meray, Seha L. ve Osman Olcay. *Montrö Boğazlar Konferansı: Tutanaklar, Belgeler*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- Mevlutoğlu, Arda. "S-400'ler Türkiye'nin Savunması İçin Ne İfade Ediyor?" Perspektif (blog), 23 Haziran 2020. <https://www.perspektif.online/s-400ler-turkiyenin-savunmasi-icin-ne-ifade-ediyor/>.
- Milliyet. "CHP: 'Annan Planı'nı Kabul Ederseniz Kıbrıs'ı Kaybedersiniz'", 15 Mart 2004. <https://www.milliyet.com.tr/gundem/chp-annan-planini-kabul-ederseniz-kibrisi-kaybedersiniz-5110606>.
- Milliyet. "İşte Musul-Kerkük Sırısı". 06 Ocak 2002. <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/iste-musul-kerkuk-sirri-5228761>.
- Milliyet. "Obama, Türkiye-Ermenistan Protokollerinin Bir An Önce Onaylanmasını İstedi", 04 Nisan 2010. <https://www.milliyet.com.tr/dunya/obama-turkiye-ermenistan-protokollerinin-bir-an-once-onaylanmasini-istedi-1207173>.
- Milliyet. "TCG Anadolu 'Mavi Vatan'la Buluştu". 11 Nisan 2023. <https://www.milliyet.com.tr/gundem/tcg-anadolu-mavi-vatanla-bulustu-6930108>.

- Milliyet*. "To Vima: 'Türkiye 12 Mili Kabul Etti'", 21 Kasım 2010. <https://www.milliyet.com.tr/dunya/to-vima-turkiye-12-mili-kabul-etti-1316594>.
- Milliyet*. "Türkiye'den BM'ye 'Adalar' Mektubu". 04 Ekim 2022. <https://www.milliyet.com.tr/gundem/turkiyeden-bm-ye-adalar-mektubu-6835366>.
- Millman, Brock. "Credit and Supply in Turkish Foreign Policy and the Tripartite Alliance of October 1939: A Note". *The International History Review* 16, Sayı 1 (1994): 70-80.
- Ministry of Foreign Affairs of the USSR Archives Division. *German Foreign Office Documents German Policy in Turkey (1941-1943)*. Moskova: Foreign Languages Publishing House. Erişim 07 Temmuz 2022. <https://www.abebooks.com/German-Foreign-Office-Documents-Policy-Turkey/30554361821/bd>.
- Moradiellos, Enrique. "The International Dimensions of the Spanish Civil War". *The Origins of the Second World War: An International Perspective*, ed. Frank McDonough, 311-26. Londra, New York: Continuum, 2011.
- Morgan, Philip. *Fascism in Europe, 1919-1945*. Londra: Routledge, 2003.
- . *The Fall of Mussolini: Italy, the Italians, and the Second World War*. Electronic resource. Oxford; New York: Oxford University Press, 2007. <https://ebookcentral.proquest.com/lib/bogazici-ebooks/detail.action?docID=415873>.
- Moulakis, Athanasios. "Power-Sharing and Its Discontents: Dysfunctional Constitutional Arrangements and the Failure of the Annan Plan for a Reunified Cyprus". *Middle Eastern Studies* 43, Sayı 4 (2007): 531-56.
- Möckelmann, Reiner. *Franz von Papen: Hitler'in Türkiye Büyükelçisi*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017.
- Mueller, Gordon H. "Rapallo Reexamined: A New Look at Germany's Secret Military Collaboration with Russia in 1922". *Military Affairs* 40, Sayı 3 (1976): 109-17.
- Mutlu, Dilek Kaya. "The Midnight Express (1978) Phenomenon and the Image of Turkey". *Historical Journal of Film, Radio and Television* 25, Sayı 3 (2007): 475-96.
- Müftüler, Meltem. "Turkish Economic Liberalization and European Integration". *Middle Eastern Studies* 31, Sayı 1 (1995): 85-98.
- Müftüler-Baç, Meltem. "Changing Turkish Foreign Policy towards Iraq: New Tools of Engagement". *Cambridge Review of International Affairs* 27, Sayı 3 (2014): 538-52.
- . "The Never-Ending Story: Turkey and the European Union". *Middle Eastern Studies* 34, Sayı 4 (1998): 240-58.
- Müftüler-Baç, Meltem ve Aylin Güney. "The European Union and the Cyprus Problem 1961-2003". *Middle Eastern Studies* 41, Sayı 2 (2005): 281-93.
- NATO. "The Alliance's 1991 Strategic Concept". NATO. Erişim 27 Mart 2023. https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_23847.htm.
- . "The Alliance's 1999 Strategic Concept". NATO. Erişim 27 Mart 2023. https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_27433.htm.
- Nelson, Keith L. *The Making of Détente: Soviet-American Relations in the Shadow of Vietnam*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2019.
- Neset, Siri, Mustafa Aydın, Hasret Dikici Bilgin, Metin Gürçan ve Arne Strand. "Turkish Foreign Policy: Structures and Decision-Making Processes". Chr. Michelsen Institute: Norveç, 2019. <https://www.cmi.no/publications/6854-turkish-foreign-policy-structures-and-decision-making-processes>.
- "New Restrictions Applied to Jewish Emigration from Turkey to Palestine", 08 Ocak 1949. 867.4026/1-849, Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949. National Archives, ABD.
- New York Times*. "Kemal's New Turkey is Ten Years Old". 29 Ekim 1933.
- Neziroğlu, İrfan ve Tuncer Yılmaz (ed.). *Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri*. C. 9. Ankara: TBMM Basımevi, 2013.
- "NIE, Greco-Turkish Balance of Power", 16 Ekim 1987. CIA-RDP93T00837R000400080010-1. Central Intelligence Agency.

- "Nie-9: Turkey's Position in the East West Struggle", 20 Şubat 1951. Central Intelligence Agency. <https://www.cia.gov/readingroom/document/cia-rdp79r01012a000300020011-3>.
- NTV. "Araplardan Tartışmalı Osmanlı Dizisi: Ateş Krallıkları". 22 Kasım 2019. https://www.ntv.com.tr/galeri/sanat/araplardan-tartismali-osmanli-dizisi-ates-kralliklari,JdRtJgO_lkGN-vUHjO43DyA.
- NTV. "Bahçeli'den Başkanlık Sistemi Çıkışı". 11 Ekim 2016. https://www.ntv.com.tr/turkiye/bahceliden-baskanlik-sistemi-cikisi,c1WeUw7SfUaRhJHd_4gJAQ.
- NTV. "Kıbrıs Konusunda BM'nin Sabrı Taştı". 26 Haziran 2011. <https://www.ntv.com.tr/dunya/kibris-konusunda-bmnin-sabri-tasti,frW1MjrtSaEalilhC2g9kkQ>.
- Nye, Joseph S. ve Robert O. Keohane. "Transnational Relations and World Politics: An Introduction". *International Organization* 25, Sayı 3 (1971): 329-49.
- Oğuz Gök, Gonca. "Humanitarianism? Transformed? Analyzing the Role of Transnational Humanitarian NGOs in Turkish Foreign Policy Toward the Middle East in the 2000s". *A Transnational Account of Turkish Foreign Policy*, ed. Hazal Papuççular ve Deniz Kuru, 227-58. Cham: Springer International Publishing, 2020.
- Oğuzlu, Tarık. "NATO ve Türkiye: Dönüşen İttifakın Sorgulayan Üyesi". *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 9, Sayı 34 (2012): 99-124.
- . "The Changing Dynamics of Turkey-Israel Relations: A Structural Realist Account". *Mediterranean Politics* 15, Sayı 2 (2010): 273-88.
- . "Türkiye-İsrail İlişkilerinin Değişen Dinamikleri". *Ortadoğu Analiz* 1, Sayı 4 (2009): 14-21.
- Oran, Baskın. "Dönemin Bilançosu". *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt II: 1980-2001, ed. Baskın Oran, 9-33. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- . "Görelî Özerklik-1, Dönemin Bilançosu". *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt I: 1919-1980, ed. Baskın Oran. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- . "Türk Dış Politikası: Temel İlkeleri ve Soğuk Savaş Ertesindeki Durumu Üzerine Notlar". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 51, Sayı 1 (1996): 353-70.
- . *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*. Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları. Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı, 1986.
- . "Uluslararası ve İç Hukukta Çekiş Güc'ün Yasal Dayanakları Sorunu". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 50, Sayı 03 (1995): 257-70.
- Orhan, Oytun. "Suriye'de Sonun Başlangıcı: Yaptırım Dönemi ve Suriye Ulusal Konseyi". *Ortadoğu Analiz* 3, Sayı 34 (Ekim 2011): 41-51.
- Overly, Richard. *Why the Allies Won*. Londra: Jonathan Cape, 1995.
- Ökte, Faik. *Varlık Vergisi Faciası*. İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, 1951.
- Öktem, Kerem. "Global Diyanet and Multiple Networks: Turkey's New Presence in the Balkans". *Journal of Muslims in Europe* 1 (2012): 27-58.
- Öner, Selcen. "Avrupa'da Yükselen Aşırı Sağ, Yeni 'Öteki'ler ve Türkiye'nin AB Üyeliği". *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi* 13, Sayı 1 (2014): 163-84.
- Önhon, Ömer. *Büyükkelcinin Gözünden Suriye*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2021.
- Öniş, Ziya. "The Political Economy of Islamic Resurgence in Turkey: The Rise of the Welfare Party in Perspective". *Third World Quarterly* 18, Sayı 4 (1997): 743-66.
- . "The West Versus The Rest: The Russian Invasion of Ukraine and the Crisis of the 'Post-Western' Order". *Turkish Policy Quarterly*, 01 Mart 2023. <http://turkishpolicy.com/article/1179/the-west-versus-the-rest-the-russian-invasion-of-ukraine-and-the-crisis-of-the-post-western-order>.
- . "Turgut Özal and His Economic Legacy: Turkish Neo-Liberalism in Critical Perspective". *Middle Eastern Studies* 40, Sayı 4 (2004): 113-34.
- . "Turgut Özal and his Economic Legacy: Turkish Neo-Liberalism in Critical Perspective". *Middle Eastern Studies* 40, Sayı 4 (2004): 113-34.

- “Turkey and Post-Soviet States: Potential and Limits of Regional Power Influence”. *Middle East Review of International Affairs* 5, Sayı 2 (2001): 66-74.
- Öniş, Ziya ve Maimaiti Yalikun. “Emerging Partnership in a Post-Western World? The Political Economy of China-Turkey Relations”. *Southeast European and Black Sea Studies* 21, Sayı 4 (2021): 507-29.
- Öniş, Ziya ve Mustafa Kutlay. “Rising Powers in a Changing Global Order: The Political Economy of Turkey in the Age of Brics”. *Third World Quarterly* 34, Sayı 8 (2013): 1409-26.
- Öniş, Ziya ve Şuhnaz Yılmaz. “Between Europeanization and Euro-Asianism: Foreign Policy Activism in Turkey during the AKP Era”. *Turkish Studies* 10, Sayı 1 (2009): 7-24.
- “Greek-Turkish Rapprochement: Rhetoric or Reality?” *Political Science Quarterly* 123, Sayı 1 (2008): 123-49.
- “Turkey and Russia in a Shifting Global Order: Cooperation, Conflict and Asymmetric Interdependence in a Turbulent Region”. *Third World Quarterly* 37, Sayı 1 (2016): 71-95.
- Öymen, Onur. *Silahsız Savaş: Bir Mücadele Sanatı Olarak Diploması*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2002.
- Özal, Turgut. *Turkey in Europe and Europe in Turkey*. Lefkoşa: K. Rustem&Brother, 1991.
- Özata, Murat. “Türkiye-ABD İlişkileri (1971-1984)”. Doktora Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi, 2016.
- Özcan, Gencer. “1974 Kıbrıs Bunalımı”. *Türkiye’nin 1970’li Yılları*, ed. Mete Kaan Kaynar, 291-305. İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.
- “Altmışlı Yıllarda ‘Dış’ Politika”. *Türkiye’nin 1960’lı Yılları*, ed. Mete Kaan Kaynar, 217-56. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- “Aynalar Galerisi: Türkiye-İsrail İlişkilerinde Yansımalar, Yanılsamalar ve Gerçekler”. *Ortadoğu Analiz* 2, Sayı 18 (t.y.): 36-44.
- “Doksanlı Yıllarda Türkiye’nin Değişen Güvenlik Ortamı”. *En Uzun Onyıl: Türkiye’nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar*, ed. Gencer Özcan ve Şule Kut, 13-33. İstanbul: Buke Yayınları, 2000.
- “Ellili Yıllarda ‘Dış’ Politika”. *Türkiye’nin 1950’li Yılları*, ed. Mete Kaan Kaynar. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- “Facing Its Waterloo in Diplomacy: Turkey’s Military in the Foreign Policy-Making Process”. *New Perspectives on Turkey* 40 (2009): 83-102.
- “The JDP’s Changing Discursive Strategies towards Israel: Rhetoric vs. Reality”. *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 15, Sayı 57 (2018): 19-32.
- “Türkiye Dış Politikasında Karar Alma Süreci”. *Panorama* (blog), 05 Haziran 2023. <https://www.uikpanorama.com/blog/2023/06/05/go-2/>.
- “Yetmişli Yıllarda ‘Dış’ Politika”. *Türkiye’nin 1970’li Yılları*, ed. Mete Kaan Kaynar, 261-90. İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.
- Özcoşkun, Ali Rıza. *Cumhuriyetin Kuruluşundan Bugüne Dışişleri Bakanlığı Teşkilat Yapısı (1920-2018)*. Ankara: Türk Diplomatik Arşivi Yayınları, 2018.
- Özdal, Habibe. “Muğlak Hedefler Beklenmedik Sonuçlar Sarkacında Rusya’nın Ukrayna Savaşı”. *Panorama* (blog), 16 Nisan 2023. <https://www.uikpanorama.com/blog/2023/04/16/ho/>.
- Özdemir, Kürşat. “Bir Dışişleri Bakanı Olarak İlter Türkmen (1980-1983)”. Master Tezi, Marmara Üniversitesi, 2015.
- Özdemir-Kıran-Embel, Merve. “Business Actors as Holders of Transnational Relations: What Role for Them in Turkish Foreign Policy?” *A Transnational Account of Turkish Foreign Policy*, ed. Hazal Papuççular ve Deniz Kuru, 259-81. Cham: Springer International Publishing, 2020.
- Özersay, Kudret. “Boğazlar Konusu”. *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt III: 2001-2012, ed. Baskın Oran, 819-23. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- “Kıbrıs Konusu”. *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt III: 2001-2012, ed. Baskın Oran, 632-89. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Özkan, Behlül. “Making Cyprus a National Cause in Turkey’s Foreign Policy, 1948-1965”. *Southeast European and Black Sea Studies* 15, Sayı 4 (2015): 541-62.

- “Soğuk Savaş'ta Türkiye Müesses Nizamı ile Siyasal İslam'ın Kutsal İttifakı”. *Türkiye'nin Soğuk Savaş Düzeni: Ordu, Sermaye, ABD, İslamizasyon*, ed. Behlül Özkan ve Tolga Gürakar, 123-68. İstanbul: Tekin Yayınevi, 2020.
- “The 1945 Turkish-Soviet Crisis: Devising a Foundational Myth for Turkish Foreign Policy”. *Russia in Global Affairs* 18, Sayı 2 (2020): 156-87.
- Özkeçeci-Taner, Binnur. “Koalisyon Hükümetleri ve Türk Dış Politikasının Oluşturulması”. *Dış Politika Teorileri Bağlamında Türk Dış Politikasının Analizi*, ed. Ertan Efeğil ve Rıdvan Kalaycı, 271-87. İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık, 2012.
- Özpek, Burak Bilgehan ve Yelda Demirağ. “Turkish Foreign Policy after the ‘Arab Spring’: From Agenda-Setter State to Agenda-Entrepreneur State”. *Israel Affairs* 20, Sayı 3 (2014): 328-46.
- Özşahin, M. Cüneyt ve Cenap Çakmak. “Between Defeating ‘the Warlord’ and Defending ‘the Blue Homeland’: A Discourse of Legitimacy and Security in Turkey’s Libya Policy”. *Cambridge Review of International Affairs*, erken çevrimiçi görünüm (2022): 1-24.
- Öztop, Fatma Anıl. “Devlet-içi Çatışmalarda Üçüncü Taraf Aktörler: Suriye İç Savaşında Türkiye'nin Rolü”. *Gazi Akademik Bakış* 13, Sayı 25 (2019): 103-31.
- Palabıyık, Mustafa Serdar. “Sadabad Pakı (8 Temmuz 1937): İttifak Kuramları Açısından Bir İnceleme”. *Ortadoğu Etütleri* 2, Sayı 1 (14 Temmuz 2016): 147-79.
- Pamuk, Şevket. *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.
- *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Papen, Franz von. *Memoirs*. Londra: Andre Deutsch, 1952.
- Papuççular, Hazal. “Contested Sovereignities: Turkish Diplomacy, the Straits Commission, and the League of Nations (1924-1936)”. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 25, Sayı 2 (2023): 207-21.
- “Şükrü Saracoğlu (1886-1953): Türk Diplomasisinde Bir Müzâkercinin Portresi”. *Siyasal ve Entelektüel Tarihimizden Portreler*, ed. Halil Akkurt, 129-55. İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2021.
- “The Sanjak of Alexandretta (Hatay) in Turkish Foreign Policy: A Case of ‘Accidental Diaspora’ and Kin-State Politics”. *A Transnational Account of Turkish Foreign Policy*, ed. Hazal Papuççular ve Deniz Kuru, 121-40. Cham: Springer International Publishing, 2020.
- “The Search for a Government System in Turkey: The Presidentialism Debates between Democratization and the Quest for More Power”. *Interdisciplinary Political Studies* 6, Sayı 2 (2020): 297-325.
- *Türkiye ve Oniki Ada, 1912-1947*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Papuççular, Hazal ve Deniz Kuru (ed.). *A Transnational Account of Turkish Foreign Policy*. Cham: Springer International Publishing, 2020.
- Parla, Ayşe. “Marking Time Along the Bulgarian-Turkish Border”. *Ethnography* 4 (2023): 561-75.
- Parla, Taha. *Türkiye'de Anayasalar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Parlar Dal, Emel. “Conceptualising and Testing the ‘Emerging Regional Power’ of Turkey in the Shifting International order”. *Third World Quarterly* 37, Sayı 8 (2016): 1425-53.
- “Impact of the Transnationalization of the Syrian Civil War on Turkey: Conflict Spillover Cases of ISIS and PYD-YPG/PKK”. *Cambridge Review of International Affairs* 29, Sayı 4 (2016): 1396-1420.
- Pazarcı, Hüseyin. *Doğu Ege Adalarının Askerden Arındırılmış Statüsü*. Ankara: Ankara Üniversitesi, 1986.
- “Political Notes for February, 1952”, 18 Mart 1952. 782.00/3-452, Democracy in Turkey 1950-1959: Records of the U.S. State Department Classified Files. National Archives, ABD.
- Politico. “Erdogan Pledges Support for UN Cyprus Solution”. 20 Kasım 2002. <https://www.politico.eu/article/erdogan-pledges-support-for-un-cyprus-solution/>.
- PolitikYol. “Erdogan'dan AB'ye: ‘Kapıları Açarız’ Dedğim Zaman Tutuşuyorlar”. 24 Ekim 2019. <https://www.politikyol.com/erdogandan-abye-kapilari-acariz-dedigim-zaman-tutusuyorlar/>.

- Pusane, Özlem Kayhan. "The Role of Context in Desecuritization: Turkish Foreign Policy Towards Northern Iraq (2008-2017)". *Turkish Studies* 21, Sayı 3 (2020): 392-413.
- "Question of Cyprus: 37/253", 1983. http://digitallibrary.un.org/record/112447/files/A_RES_37_253-AR.pdf.
- "Radio Moscow's Use of the 'Greater Turkey' Theme", 22 Aralık 1951. CIA-RDP78-04864A000200060008-5. Central Intelligence Agency.
- "Reactions of NATO Governments to US proposals to include Greece and Turkey in NATO", 28 Mayıs 1951. Central Intelligence Agency.
- "Remarks by the President in Meeting with the Chairman of Turkey's AK Party", 10 Aralık 2002. <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2002/12/20021210-8.html>.
- Resmi Gazete. "Dışişleri Bakanlığının Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanun", 13 Temmuz 2010. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/07/20100713-3.htm>.
- "Resolution 541(1983)", 1983. https://digitallibrary.un.org/record/58970/files/S_RES_541%281983%29-AR.pdf.
- Reynolds, David. "Fdr's Foreign Policy and the Construction of American History, 1945-1955". *FDR's World: War, Peace and Legacies*, ed. David Woolner, Warren Kimball ve David Reynolds, 5-33. New York: Palgrave Macmillan, 2008.
- . *From World War to Cold War: Churchill, Roosevelt, and the International History of the 1940s*. Oxford; New York: Oxford University Press, 2006.
- . "The Diplomacy of the Grand Alliance". *The Cambridge History of the Second World War, Cilt 2: Politics and Ideology*, ed. Joseph Maiolo ve Richard Bosworth, 2:301-23. The Cambridge History of the Second World War. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Ripsman, Norrin M. ve Jack S. Levy. "Wishful Thinking or Buying Time? The Logic of British Appeasement in the 1930s". *International Security* 33, Sayı 2 (01 Ekim 2008): 148-81.
- Roberts, Geoffrey. "Ideology, Calculation, and Improvisation: Spheres of Influence and Soviet Foreign Policy 1939-1945". *Review of International Studies* 25, Sayı 4 (1999): 655-73.
- . *Molotov: Stalin's Cold Warrior*. Washington, D.C.: Potomac Books, 2012.
- . "Stalin at the Tehran, Yalta, and Potsdam Conferences". *Journal of Cold War Studies* 9, Sayı 4 (2007): 6-40.
- . *Stalin's Wars: from World War to Cold War, 1939-1953*. New Haven (Conn.); Londra: Yale University Press, 2006.
- Roberts, Geoffrey K. *The Soviet Union in World Politics Coexistence, Revolution, and Cold War, 1945-1991*. New York: Routledge, 1999.
- Roberts, J.M. *Avrupa Tarihi*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2015.
- Robins, Philip. "Confusion at Home, Confusion Abroad: Turkey between Copenhagen and Iraq". *International Affairs* 79, Sayı 3 (2003): 547-66.
- Rothermund, Dietmar. "The Era of Non-Alignment". *The Non-Aligned Movement and the Cold War: Delhi-Bandung-Belgrade*. New York: Routledge, 2014.
- Rumelili, Bahar ve Rahime Süleymanoğlu-Kurum. "Women and Gender in Turkish Diplomacy: Historical Legacies and Current Patterns". *Gendering Diplomacy and International Negotiation*, ed. Karin Aggestam ve Ann E. Towns, 87-106. Studies in Diplomacy and International Relations. Cham: Springer International Publishing, 2018.
- Rumford, Chris. "From Luxembourg to Helsinki: Turkey, the politics of EU Enlargement and Prospects for Accession". *Contemporary Politics* 6, Sayı 4 (2000): 331-43.
- Saatçioğlu, Beken. "AKP's 'Europeanization' in Civilianization, Rule of Law and Fundamental Freedoms: The Primacy of Domestic Politics". *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 16, Sayı 1 (2014): 86-101.
- . "The European Union's Refugee Crisis and Rising Functionalism in EU-Turkey Relations". *Turkish Studies* 21, Sayı 2 (2020): 169-87.
- . "Turkey's EU Membership Process in the Aftermath of the Gezi Protests". *Everywhere Taksim*, ed. Isabel David ve Kumru Toktamış, 267-82. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015.

- Salem, Paul. "Turkey's Image in the Arab World". TESEV Foreign Policy Program, 01 Mayıs 2011.
- Salık, Nuri. "Beşar Esad Dönemi Suriye Dış Politikasında Pragmatizm ve Türkiye-Suriye İlişkilerinin Geleceği". *Ortadoğu Analiz*, 3, Sayı 35 (2011): 20-32.
- Sander, Oral. *Siyasi Tarih, 1918-1994*. Ankara: İmge Yayınevi, 2007.
- . *Türk-Amerikan İlişkileri, 1947-1964*. Ankara: İmge Yayınevi, 2016.
- Schaller, Michael. *The American Occupation of Japan: the Origins of the Cold War in Asia*. New York: Oxford University Press, 1985.
- Seale, Patrick. "The Rise and Rise of Turkey". *The New York Times*, 04 Kasım 2009. <https://www.nytimes.com/2009/11/05/opinion/05iht-edseale.html>.
- Serdar, Bora. *Denize Bakma Denizden Bak: Kardak*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları, 2020.
- Sert, Hüseyin. "Bir Raporun Hikayesi: Türkiye'nin Batı ile İttifakında Dışişleri Bürokrasisinin Rolü ve Bakanlık içi Bir İtiraz Olarak 'Üçüncü Dünyacılık'". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 75, Sayı 1 (2020): 97-125.
- . "Diplomasi Cephesinin Neferleri': TBMM Hükümetleri Döneminde Hariciye Vekâleti". Program adı: 100. Yılında 19 Mayıs ve Milli Mücadele Sempozyumu, Samsun, 11 Haziran 2019.
- . "İki Darbe Arasında: 1960-1980 Döneminde Genel Özellikleriyle Türk Dışişleri Bakanlığı". *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı 41 (30 Haziran 2022): 31-75.
- . "Memory of an Institution: The Turkish Ministry of Foreign Affairs and Turkish Diplomats in the 1960-1980 Period". Doktora Tezi, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi, 2018.
- . "When Diplomats Lead to a War: The Role of the Turkish Diplomatic Bureaucracy in the Military Intervention in Cyprus". *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 25, Sayı 2 (2023): 257-77.
- . "'Yassioda' ve Ötesi: 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesinin Türk Dışişleri Bakanlığına Etkisi". *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi* 9, Sayı 2 (2021): 361-86.
- Sever, Ayşegül. "Between Global and Regional Cold Wars: Turkey's Search to Harmonize Its Security Engagements in the 1950s". *The Balkans in the Cold War*, ed. Svetozar Rajak ve diğ. Londra: Palgrave Macmillan, 2017.
- . *Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Ortadoğu, 1945-1958*. İstanbul: Boyut Kitapları, 1997.
- . "Yeni Bulgular Işığında Küba Krizi ve Türkiye". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 52, Sayı 01 (1997): 647-60.
- Seydi, Süleyman ve Steven Morewood. "Turkey's Application of the Montreux Convention in the Second World War". *Middle Eastern Studies* 41, Sayı 1 (01 Ocak 2005): 79-101.
- Sezer, Aydın. *Mavi Düş: Tarihin Derinliklerinden Karadeniz'in Derinliklerine*. İstanbul: Doğan Kitap, 2011.
- Shields, Sarah D. *Fezzes in the River: Identity Politics and European Diplomacy in the Middle East on the Eve of World War II*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2011.
- Shiriyev, Zaur ve Celia Davies. "The Turkey-Armenia-Azerbaijan Triangle: The Unexpected Outcomes of the Zurich Protocols". *Perception: Journal of International Affairs* 18, Sayı 1 (2013): 185-221.
- Solakoğlu, Engin. "Hariciye'de Bir 'Tescilli Komünist'". *soL*, 13 Nisan 2021. <https://haber.sol.org.tr/haber/hariciyede-bir-tescilli-komunist-29853>.
- Soysal, İsmail. "1925 Türk Sovyet Saldırmazlık Paktı'na Ekli Gizli Kalmış Bir Belge: Çiçerin'in Mektubu", 2:1925-31. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1981. <https://www.ttk.gov.tr/kongreler/ix-turk-tarih-kongresi-21-25-eylul-1981-ankara-iii-cilt/>.
- . "1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı". *Belleten* 46, Sayı 182 (1982): 367-414.
- . *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*. C. 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Sönmez, Sevil ve Ercan Sırakaya. "A Distorted Destination Image? The Case of Turkey". *Journal of Travel Research* 41, Sayı 2 (2002): 185-96.
- Sönmezoğlu, Faruk. *İki Savaş Srası ve Arasında Türk Dış Politikası*. İstanbul: Der Yayınları, 2011.

- *Soğuk Savaş Döneminde Türk Dış Politikası, 1945-1991*. İstanbul: Der Yayınları, 2016.
- *Son Onyıllarda Türk Dış Politikası, 1991-2015*. İstanbul: Der Yayınları, 2016.
- Sözen, Ahmet. "A Model of Power-Sharing in Cyprus: From the 1959 London-Zurich Agreements to the Annan Plan". *Turkish Studies* 5, Sayı 1 (2004): 61-77.
- "Statement on the Observance of the 75th Anniversary of the Armenian Massacres | The American Presidency Project". Erişim 05 Mart 2023. <https://www.presidency.ucsb.edu/documents/statement-the-observance-the-75th-anniversary-the-armenian-massacres>.
- Stavrianos, L.S. *The Balkans since 1453*. Londra: Hurst, 2000.
- Steiner, Zara. *The Lights That Failed: European International History 1919-1933*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2005.
- *The Triumph of the Dark: European International History 1933-1939*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2011.
- Storer, Colin. *Weimar Cumhuriyeti'nin Kısa Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- Stueck, William Whitney. *The Korean War: An International History*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1995.
- Stuenkel, Oliver. "The Post-Western World and the Rise of a Parallel Order". *The Diplomat*, t.y. <https://thediplomat.com/2016/09/the-post-western-world-and-the-rise-of-a-parallel-order/>.
- Sümer, Çağdaş. "Türkiye ve Oniki Ada 1912-1947". *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 23, Sayı 6 (2021): 914-17.
- Şen, Mustafa. "Transformation of Turkish Islamism and the Rise of the Justice and Development Party". *Turkish Studies* 11, Sayı 1 (2010): 59-84.
- Şihmantepe, Aydın. "Türkiye'de Dış Politika Krizlerinde Karar Alıcının Operasyonel Kodları: Süleyman Demirel Örneği". Doktora Tezi, İstanbul, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2016.
- Şimşir, Bilâl N. *Bizim Diplomatlar*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1996.
- *Ermeni Meselesi, 1774-2005*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2005.
- "Şair Yahya Kemal Beyatlı'nın Elçiliği ve Büyükelçiliği". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 23, Sayı 67-68-69 (2007): 11-88.
- Şimşir, Bilâl Niyazi. "Ankara'nın Başkent Oluşu". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 7, Sayı 20 (01 Mart 1991): 189-222.
- "Şükrü Saracoğlu'nun Moskova'yı Ziyareti", 01 Mart 1955. 571/88438/319082/11. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı/Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi.
- T24. "'Çuval Olayı'nın Perde Arkası WikiLeaks'te". 04 Nisan 2011. <https://t24.com.tr/haber/cuval-olayinin-perde-arkasi-wikileaks-te,136878>.
- T24. "Erdoğan: 200 Bine Yakın Suriyeli Kardeşimizi Misafir Ediyoruz". 01 Aralık 2012. <https://t24.com.tr/haber/erdogan-200-bine-yakin-suriyeli-kardesimizi-misafir-ediyoruz,218698>.
- Tamkin, Nicholas. "Diplomatic Sigtant and the British Official Mind during the Second World War: Soviet claims on Turkey, 1940-45". *Intelligence and National Security* 23, Sayı 6 (01 Aralık 2008): 749-66.
- Tan, Kim Hua ve Alirupendi Perudin. "The 'Geopolitical' Factor in the Syrian Civil War: A Corpus-Based Thematic Analysis". *SAGE Open* 9, Sayı 2 (01 Nisan 2019): 1-15.
- Tanzi, Vito. "The Demise of the Nation State?" IMF Working Paper. International Monetary Fund, 1998.
- Taş, Hakkı. "The Formulation and Implementation of Populist Foreign Policy: Turkey in the Eastern Mediterranean". *Mediterranean Politics* 27, Sayı 5 (2022): 563-87.
- Taştekin, Fehim. "Arap Baharı'nın 10 Yılında 10 Ülkenin Hikâyesi: Ekmek, Özgürlük ve Onur Kavgasından Geriye Ne Kaldı?" BBC News Türkçe, 17 Aralık 2020. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-55331196>.
- "Esad'ın Zafer Anı: Arap Birliği'ne Dönüşün Şifreleri". BBC News Türkçe, 08 Mayıs 2023. <https://www.bbc.com/turkce/articles/cd1z62p77eko>.
- Tayfur, M. Fatih ve Korel Göymen. "Decision Making in Turkish Foreign Policy: The Caspian Oil Pipeline Issue". *Middle Eastern Studies* 38, Sayı 2 (2002): 101-22.
- "TBMM", t.y.
- "TBMM Meclis Tutanakları", 19 Aralık 1983. 17. Dönem, 1. Cilt, 10. Birleşim.

- "TBMM Meclis Tutanakları", 25 Eylül 1984. 17. Dönem, 6. Cilt, 3. Birleşim.
- "TBMM Meclis Tutanakları", 03 Mayıs 1988. 18. Dönem, 10. Cilt, 63. Birleşim.
- "TBMM Meclis Tutanakları", 07 Mayıs 1992. 19. Dönem, 10. Cilt, 74. Birleşim.
- "TBMM Tutanak Dergisi", 01 Eylül 1990. 18. Dönem, 47. Cilt, 1. Birleşim.
- "TBMM Tutanak Dergisi", 05 Eylül 1990. 18. Dönem, 3. Birleşim, 2. Oturum (Kapalı Oturum).
- "TBMM Tutanak Dergisi", 19 Aralık 1991. 19. Dönem, 2. Cilt, 18. Birleşim.
- "TBMM Tutanak Dergisi", 21 Ocak 1992. 19. Dönem, 3. Cilt, 28. Birleşim.
- "TBMM Tutanak Dergisi", 28 Nisan 1992. 19. Dönem, 9. Cilt, 69. Birleşim.
- "TBMM Tutanak Dergisi", 13 Nisan 1993. 19. Dönem, 90. Birleşim, 1. Oturum.
- "TBMM Tutanak Dergisi", 08 Haziran 1995. 19. Dönem, 121. Birleşim, 1. Oturum.
- "TBMM Tutanak Dergisi", 26 Mart 2009. 23. Dönem, 42. Cilt, 68. Birleşim.
- "TBMM Tutanak Dergisi", 21 Ekim 2009. 23. Dönem, 51. Cilt, 9. Birleşim.
- "TBMM Tutanak Dergisi", 18 Aralık 2009. 23. Dönem, 56. Cilt, 35. Birleşim.
- "TBMM Tutanak Dergisi", 01 Temmuz 2010. 23. Dönem, 74. Cilt, 127. Birleşim.
- "TBMM Tutanak Dergisi", 26 Nisan 2012. 24. Dönem, 20. Cilt, 100. Birleşim.
- "TBMM Tutanak Dergisi", 01 Ekim 2016. 26. Dönem, 24. Cilt, 1. Birleşim.
- "TBMM Zabıt Cerideleri", 25 Şubat 1956. 10. Dönem, 10. Cilt, 44. Birleşim.
- "TBMM Zabıt Cerideleri", 13 Temmuz 1966. 2. Dönem, 7. Cilt, 110. Birleşim.
- "TBMM Zabıt Cerideleri", 25 Şubat 1970. 3. Dönem, 3. Cilt, 48. Birleşim.
- "TBMM Zabıt Cerideleri", 24 Temmuz 1970. 3. Dönem, 8. Cilt, 133. Birleşim.
- "TBMM Zabıt Ceridesi", 01 Kasım 1935. 5. Devre, 1. İctima, 6. Cilt.
- "TBMM Zabıt Ceridesi", 12 Temmuz 1940. 6. Devre, 13. Cilt, 1. İctima.
- "TBMM Zabıt Ceridesi", 01 Kasım 1940. 6. Dönem, 14. Cilt, 1. Birleşim.
- "TBMM Zabıt Ceridesi", 01 Kasım 1941. 6. Dönem, 21. Cilt, 1. Birleşim.
- "TBMM Zabıt Ceridesi", 01 Kasım 1945. 7. Devre, 1. Cilt, 3. İctima.
- "TBMM Zabıt Ceridesi", 20 Aralık 1945. 7. Dönem, 20. Cilt, 15. Birleşim.
- "TBMM Zabıt Ceridesi", 18 Şubat 1952. 9. Dönem, 13. Cilt, 41. Birleşim.
- "TBMM Zabıt Ceridesi", 24 Mayıs 1954. 10. Dönem, 1. Cilt, 3. Birleşim.
- "TBMM Zabıt Ceridesi (Gizli Celse)", 20 Temmuz 1974. 13. Dönem, 13. Cilt, 3. Birleşim.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü. *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)*. Ankara: Genel Müdürlük, 1973.
- . *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935-1939)*. Ankara: Genel Müdürlük, 1973.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı. "Ankara Antlaşması", t.y. https://www.ab.gov.tr/_117.html.
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. "Hakkımızda", t.y. <https://www.tika.gov.tr/tr/sayfa/hakkimizda-14649>.
- Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim. *Dış Siyaseti ve Askerî Stratejileriyle İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- "Telegram from Ankara to Secretary of State", 15 Şubat 1944. 867.9111 RR/44.02.14, Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949. National Archives, ABD.
- "Telegram from General Headquarters, Middle East to War Office", 25 Mart 1940. 106/2049. The National Archives (Kew).
- "Telegram Sent from Ankara Embassy to Department of State", 12 Mayıs 1945. 867.4016/5-1245, Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949. National Archives, ABD.
- "Telegram Sent from Department of State to Ankara Embassy", 24 Mayıs 1945. 867.4016/5-1045, Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949. National Archives, ABD.
- Tellal, Erel. *SSCB-Türkiye İlişkileri, 1953-1964*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2020.
- . "SSCB'yle İlişkiler". *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt I: 1919-1980, ed. Baskın Oran, 769-83. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- . "Türk Dış Politikası'nda Avrasya Seçeneği". *Uluslararası İlişkiler / International Relations* 2, Sayı 5 (2005): 49-70.

- Telli, Azime. "Rusya-Türkiye Enerji İlişkilerinde Akkuyu'nun Rolü: Bağımlılık mı, Karşılıklı Bağımlılık mı?" *Alternatif Politika*, Aralık 2017, 156-81.
- Teo, Sarah. "Toward A Differentiation-Based Framework for Middle Power Behavior". *International Theory* 14, Sayı 1 (2022): 1-24.
- The New York Times*. "A Turkish Success Story". 28 Ocak 2004. <https://www.nytimes.com/2004/01/28/opinion/a-turkish-success-story.html>.
- The New York Times*. "Europeans Need the New Turkey, Starting Now". 11 Mart 1991.
- The New York Times*. "Europe's Neutrals Still Supply Nazis". 27 Ocak 1944, blm. Archives. <https://www.nytimes.com/1944/01/27/archives/europes-neutrals-still-supply-nazis-british-economic-aide-lists.html>.
- The New York Times*. "First Question for Europe: Is Turkey Really European?" 09 Aralık 1999.
- The New York Times*. "New Leader, New Role for Turkey". 15 Şubat 1992.
- The New York Times*. "The Islamic Challenge in Turkey". 02 Aralık 1995.
- The New York Times*. "Torture Called Routine For Turkish Prisoners". 04 Ocak 1989. <https://www.nytimes.com/1989/01/04/world/torture-called-routine-for-turkish-prisoners.html>.
- The New York Times*. "Turkey Overreacts, but the EU Is Not Blameless". 20 Aralık 1997.
- Tınç, Ferai. "Kuzey Irak Açılımı İç Barışı Güçlendiriyor", *Hürriyet*, 09 Mayıs 2008, <https://www.hurriyet.com.tr/kuzey-irak-acilimi-ic-barisi-guclendiriyor-8897455>.
- "To President Roosevelt", 24 Temmuz 1943. 867.4016/1046, Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949. National Archives, ABD.
- "To the Officer in Charge of the American Mission, Ankara", 28 Temmuz 1943. 867.4016/1046, Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949. National Archives, ABD.
- Tören, Tolga. *Yeniden Yapılan Dünya Ekonomisinde Marshall Planı ve Türkiye Uygulaması*. Sosyal Araştırmalar Vakfı; Küreselleşme dizisi, 13. 6. İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2007.
- Trachtenberg, Marc. "New Light on the Cold War?" *Diplomacy & Statecraft* 12, Sayı 4 (2001): 10-17.
- . "New Light on the Cold War?" *Diplomacy & Statecraft* 12, Sayı 4 (Aralık 2001): 10-17.
- . "The Structure of Great Power Politics, 1963-1975". *The Cambridge History of the Cold War*, Cilt 2: *Crises and Détente*, ed. Melvyn P. Leffler ve Odd Arne Westad, 2:482-502. The Cambridge History of the Cold War. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- "Transmitting Memorandum by Third Secretary W. Rockwell Concerning Present Situation of Armenians in Turkey", 03 Aralık 1946. 867.4016/12-346. Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949, National Archives, ABD.
- Tuncer, Hüner. *İsmet İnönü'nün Dış Politikası (1938-1950): İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*. 1. Basım, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2012.
- . *Özal'ın Dış Politikası 1983-1989*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2015.
- . *Türk Dış Politikası: Cumhuriyet Dönemi (1920-2002)*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2017.
- Tunçay, Mete. *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*. Ankara: Yurt Yayınları, 1981.
- Turan, İlter. *Turkey's Difficult Journey to Democracy: Two Steps Forward, One Step Back*. Oxford; New York: Oxford University Press, 2015.
- Türkeş, İlkey. "Kıbrıs 5+1 Görüşmeleri ve Doğu Akdeniz: Prof. Dr. Ahmet Sözen ile Akademik Söyleşi". *Euro Politika*, Sayı 8 (2021): 7-13.
- Türkeş, Mustafa. "The Balkan Pact and Its Immediate Implications for the Balkan States, 1930-34". *Middle Eastern Studies* 30, Sayı 1 (Ocak 1994): 123-44.
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi. "1961 Anayasası | Anayasa Mahkemesi", t.y. <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1961-anayasasi/>.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı. "Cumhurbaşkanı Erdoğan'dan 'Kıbrıs İşlerinin Koordinasyonu' Genelgesi", 06 Temmuz 2019. <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detay/cumhurbaskani-erdogandan-kibris-islerinin-koordinasyonu-genelgesi/>.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı. "Hakkımızda", 17 Temmuz 2023. <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/kurum-hakkinda>.

- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. "BM Kapsamlı Çözüm Planı (Annan Planı)", t.y. https://www.mfa.gov.tr/bm-kapsamli-cozum-plan_i-annan-plan_i-tr.mfa.
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. "Lausanne Peace Treaty", t.y. <https://www.mfa.gov.tr/lausanne-peace-treaty-part-i-political-clauses.en.mfa>.
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. "Lausanne Peace Treaty VI. Convention Concerning the Exchange of Greek and Turkish Populations Signed at Lausanne, January 30, 1923", t.y. https://www.mfa.gov.tr/lausanne-peace-treaty-vi-convention-concerning-the-exchange-of-greek-and-turkish-populations-signed-at-lausanne_en.mfa.
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. "No: 58, Doğu Akdeniz'deki Sondaj Faaliyetlerimiz Nedeniyle Avrupa Birliği'nin Aldığı Yaptırım Kararına İlişkin Listenin Onaylanması Hk.", 28 Şubat 2020. https://www.mfa.gov.tr/no_58_dogu-akdeniz-sondaj-faaliyetlerimiz-hk.tr.mfa.
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. "No: 172, 13 Temmuz 2023, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin Kıbrıs Konusundaki Basın Açıklaması Hk.", 13 Temmuz 2023. https://www.mfa.gov.tr/no_172_birlismis-milletler-guvenlik-konseyi-nin-kibris-konusundaki-basin-aciklamasi-hk.tr.mfa.
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. "Türkiye ile Ermenistan Arasında 10 Ekim 2009 Tarihinde Zürih'te İmzalanan Protokoller", t.y. <https://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/t%C3%BCrkiye-ermenistan-turkce.pdf>.
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. "Türkiye'nin Çok Taraflı Ulaştırma Politikası", t.y. https://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-cok-taragli-ulasirma-politikasi.tr.mfa.
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. "Türkiye-Suriye Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi Dışişleri Bakanları Birinci Toplantısı Gaziantep Oturumu Sonrasında Düzenlenen Basın Toplantısı", 13 Ekim 2009. <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-suriye-yuksek-duzeyli-stratejik-is-birligi-konseyi-disisleri-bakanlari-birinci-toplantisi-gaziantep-oturumu-sonrasinda-d.tr.mfa>.
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. "Türkiye-Suriye Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi İkinci Bakanlar Toplantısı Basın Toplantısı", 03 Ekim 2010. <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-suriye-yuksek-duzeyli-stratejik-is-birligi-konseyi-ikinci-bakanlar-toplantisi-basin-toplantisi.tr.mfa>.
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. "Yunanistan'daki Türk Varlığı", 12 Şubat 2022. <https://www.mfa.gov.tr/bati-trakya-turk-azinligi.tr.mfa>.
- Türkiye Cumhuriyeti ile İsrail Devleti Arasında Tazminata İlişkin Ulus Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun Tasarısı (2016). <https://www2.tbmm.gov.tr/d26/1/1-0754.pdf>.
- Türkiye Diyanet Vakfı. "Kurumsal", t.y. <https://tdv.org/tr-TR/kurumsal/>.
- "Türkiye Hükümeti ile Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti Arasında 12 Temmuz 1947 tarihinde Ankara'da İmzalanan 'Türkiye'ye yapılacak yardım hakkında Anlaşma'nın Onanmasına Dair Kanun", 05 Eylül 1947. T.C. Resmi Gazete. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/6699.pdf>.
- Türkmen, İlter. "Türkiye, Yunanistan ve Kıbrıs", 24 Ocak 2004. <https://www.hurriyet.com.tr/turkiye-yunanistan-ve-kibris-197955>.
- Türmen, Rıza. "Dışişleri Bakanım İlter Bey". T24, 11 Temmuz 2022. <https://t24.com.tr/yazarlar/riza-turmen/disisleri-bakanim-ilter-bey,35926>.
- Ulunian, A.A. "Soviet Cold War Perceptions of Turkey and Greece, 1945-58". *Cold War History* 3, Sayı 2 (2003): 35-52.
- Ulus, Özgür Mutlu. *Türkiye'de Sol ve Ordu (1960-1971)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Ulusoy, Kıvanç. "The Cyprus Conflict: Turkey's Strategic Dilemma". *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 18, Sayı 4 (2016): 393-406.
- UNHCR. "Syria Situation", t.y. <https://reporting.unhcr.org/operational/situations/syria-situation>.
- U.S. Embassy & Consulates in Türkiye. "Deputy Secretary Antony Blinken's Interview with NTV's Ahmet Yeşiltepe", 28 Eylül 2016. <https://tr.usembassy.gov/deputy-secretary-antony-blinkens-interview-ntvs-ahmet-yesiltepe/>.
- Uslu, Nasuh. *Çatlak İttifak: 1947'den Günümüze Türk-Amerikan İlişkileri*. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2016.

- Uzgel, İlhan. "ABD ve NATO'yla İlişkiler". *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt II: 1980-2001, ed. Baskın Oran, 243-324. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- . "ABD ve NATO'yla İlişkiler". *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt II: 1980-2001, ed. Baskın Oran, 34-82. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- . "ABD ve NATO'yla İlişkiler". *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt III: 2001-2012, ed. Baskın Oran, 249-336. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- . "Balkanlarla İlişkiler". *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt II: 1980-2001, ed. Baskın Oran, 167-81. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- . "Doksanlarda Türkiye için Bir İşbirliği ve Rekabet Alanı Olarak Balkanlar". *En Uzun Onyl: Türkiye'nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar*, ed. Gencer Özcan ve Şule Kut, 393-429. İstanbul: Büke Yayınları, 2000.
- . "Mavi Vatan ve Türkiye'nin Yeni Güvenlik Doktrini". *Gazete Duvar*, 15 Haziran 2020. <https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2020/06/15/mavi-vatan-ve-turkiyenin-yeni-guvenlik-doktrini>.
- . "Turkey, the West and the Endless Search for Power". *Turkey, a Century of Change in State and Society*, ed. Bayram Balcı ve Nicolas Monceau, 135-62. Cham: Springer International Publishing, 2023.
- . "Türk Dış Politikasında Sivilleşme ve Demokratikleşme Sorunları: Körfez Savaşı Örneği". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 53, Sayı 1 (1998): 307-26.
- Üngör, Çağdaş. "Heading towards the East?: Sino-Turkish relations after the July 15 coup attempt". *Turkey's Pivot to Eurasia*, ed. Emre Erşen ve Seçkin Köstem, 64-78. New York: Routledge, 2019.
- Ünlü Bilgiç, Tuba ve Bilgiç, Bestami S. "Kemalist Turkey and Palestinian Question, 1945-1948". *Middle Eastern Studies* 56, Sayı 3 (2020): 427-37.
- Ünsal, Ünal. "T.C. Dışişleri Bakanlığı ve Yeni Teşkilat Kanunu". *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt III: 2001-2012, ed. Baskın Oran, 232-44. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Üstün, Senem. "Turkey and the Marshall Plan: Strive for Aid". *The Turkish Yearbook of International Relations*, Sayı 27 (1997): 31-52.
- Vardağlı, E. Tutku. "Unconventional Diplomatic Initiatives of Nascent Turkish Republic: The Karadeniz Expedition in 1926". *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 25, Sayı 2 (2023): 222-38.
- Vardağlı, Emine Tutku. "Grains and Cattles: Post-War Diplomacy of Survival on the Aegean Shores". *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 23, Sayı 2 (04 Mart 2021): 218-32.
- Varel, Anıl. "Ellili Yıllarda Muhalefet: Hükümete Yönelik Temel Eleştiriler ve DP Karşısında CHP'nin İdeolojik Konumlanışı". *Türkiye'nin 1950'li Yılları*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Vatan. "Sandıktan Öfke Çıktı". 04 Kasım 2002.
- Vömel, Jan-Markus. "Global Intellectual Transfers and the Making of Turkish High Islamism, c. 1960-1995". *The Turkish Connection: Global Intellectual Histories of the Late Ottoman Empire and Republican Turkey*, ed. Deniz Kuru ve Hazal Papuççular, 247-70. Almanya: De Gruyter Oldenbourg, 2022.
- Wallace, Cissy E.G. "Soviet Economic and Technical Cooperation with Developing Countries: The Turkish Case". Doktora Tezi, Birleşik Krallık, LSE, 1990.
- Weathersby, Kathryn. "The Soviet Role in the Korean War, The State of Historical Knowledge". *The Korean War in World History*, ed. William Whitney Stueck, 61-92. Lexington: The University of Kentucky Press, t.y.
- Webster, Andrew. "From Versailles to Geneva: The many forms of interwar disarmament". *Journal of Strategic Studies* 29, Sayı 2 (01 Nisan 2006): 225-46.

- Weisband, Edward. *İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye*. İstanbul: Örgün Yayınevi, 2002.
- Windle, James. "A Very Gradual Suppression: A History of Turkish Opium Controls, 1933-1974". *European Journal of Criminology* 11, Sayı 2 (2014): 195-212.
- Wright, Jonathan. "Stresemann and Locarno". *Contemporary European History* 4, Sayı 2 (1995): 109-31.
- Yanık, Lerna K. "The Making of Turkish Exceptionalism: the West, the Rest and Unreconciled Issues from The Past". *Turkish Studies* 24, Sayı 3-4 (2023): 640-57.
- Yaqub, Salim. *Containing Arab Nationalism: The Eisenhower Doctrine and the Middle East*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2004.
- Yavuz, M. Hakan ve Mujeed R. Khan. "Turkish Foreign Policy Toward the Arab-Israeli Conflict: Duality and the Development (1950-1991)". *Arab Studies Quarterly* 14, Sayı 4 (1992): 69-94.
- Yavuz, Resul. "Milli Mücadele Dönemi ve Cumhuriyet Yönetimine Geçişte Türk Hariciye Teşkilatı'nın Gelişimi". *Gazi Akademik Bakış* 13, Sayı 26 (2020): 215-43.
- Yaycı, Cihat. "Doğu Akdeniz'de Deniz Yetki Alanlarının Sınırlandırılmasında Libya'nın Rolü ve Etkisi". *Güvenlik Stratejileri Dergisi* 7, Sayı 14 (2011): 17-42.
- Yegen, Mesut. "Ethnopolitics to Geopolitics: The Turkish State and the Kurdish Question since 2015". *British Journal of Middle Eastern Studies* 50, Sayı 4 (2023): 943-961.
- Yegin, Mehmet. "Turkey's Reaction to the Coup in Egypt in Comparison with the US and Israel". *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 18, Sayı 4 (2016): 407-21.
- . "United States Policy in the Eastern Mediterranean". *Comparative Southeast European Studies* 70, Sayı 3 (2022): 439-61.
- Yeni Düzen. "Crans Montana: Basına Sızan Tutanaklar Ne Anlatıyor?" 21 Kasım 2021. <https://www.yeniduzen.com/crans-montana-basina-sizan-tutanaklar-ne-anlatiyor-146714h.htm>.
- Yesevi, Çağla Gül. "İsrail-Türkiye İlişkilerinin Değerlendirilmesi". 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü (blog), 25 Aralık 2020. <https://21yyte.org/tr/israil/i-srail-turkiye-i-liskilerinin-degerlendirilmesi>.
- Yeşilbursa, Behçet Kemal. *Ortadoğu'da Soğuk Savaş ve Emperyalizm: İngiltere-Amerika'nın Ortadoğu Savunma Projeleri ve Türkiye 1945-1955*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007.
- . "Proposals for a Settlement of the Cyprus Problem according to British Documents (1954-1974)". *History Studies International Journal of History* 11, Sayı 6 (2019): 1985-2002.
- . *The Baghdad Pact: Anglo-American Defence Policies in the Middle East, 1950-1959*. Londra; New York: Routledge, 2013.
- Yeşiltaş, Murat ve Ali Balcı. "AK Parti Dönemi Türk Dış Politikası Sözlüğü: Kavramsal Bir Harita". *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 2 (2011): 9-35.
- Yetkin, Murat. "İbrahim Kalın'ın Başkanlığında MİT'te İnce Ayar Dönemi". *Yetkin Report* (blog), 12 Haziran 2023. <https://yetkinreport.com/2023/06/12/ibrahim-kalinin-baskanliginda-mit-te-ince-ayar-donemi/>.
- Yılmaz, Şuhnaz. "Challenging the stereotypes: Turkish-American relations in the inter-war era". *Middle Eastern Studies* 42, Sayı 2 (01 Mart 2006): 223-37.
- . *Turkish-American Relations, 1800-1952: Between the Stars, Stripes and the Crescent*. Londra, New York: Routledge, 2015.
- Yinanç, Barçın. "Türkiye Bilindiğinden Daha Fazla Rus Karşıtı Adım Atıyor". T24, 05 Nisan 2023. <https://t24.com.tr/yazarlar/barcin-yinanc/turkiye-bilindiginden-daha-fazla-rus-karsi-ti-adim-atiyor,39440>.
- Yunus Emre Enstitüsü. "Yunus Emre Enstitüsü", t.y. <https://www.yee.org.tr/tr/kurumsal/yunus-emre-enstitusu>.
- Zürcher, Erik J. *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, (1924-1925)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.
- . *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.

DİZİN

- 1 Mart Tezkeresi (2003) 316, 333, 341
1 Numaralı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi 392-93
11 Eylül Saldırıları 217, 259, 295, 308-10, 326, 328, 345
12 Eylül Darbesi 155, 159, 212-14, 218, 222-24, 232, 237, 243-45, 247-50, 252, 254, 315
12 Eylül Kabinesi 219
12 Mart Muhtırası 157-58, 179
15 Temmuz 2016 darbe girişimi 314, 341, 358, 360-63, 370, 375, 387, 391, 394-95, 398
1967 Krizi 175, 177, 185
24 Ocak Kararları 159, 219, 248, 250
6. Filo 128, 156, 168, 171, 206
6-7 Eylül Olayları 120, 133-34
67 Savaşı *bkz.* Altı Gün Savaşı
9 Mart darbe planı 158
9 Martçılar 158

Aaland Adaları 133
AB *bkz.* Avrupa Birliği
AB Anayasası 320
ABD *bkz.* Amerika Birleşik Devletleri
ABD Büyükelçiliği (Ankara) 96, 317
ABD Dışişleri Bakanlığı 82, 96, 176, 200, 226, 264
ABD Temsilciler Meclisi Posta ve Sivil Hizmetler Komisyonu 226
ABD Ulusal Güvenlik Konseyi 159, 171, 223
ABD/Amerikan Kongresi 11, 56, 89-90, 101, 179, 190, 224-28, 253, 264-66, 271, 274-75, 280
Temsilciler Meclisi 225-26, 265-66, 322, 336
Abdülhamid (II.) 183
Abhazlar 279
Abhazy 281
Acharya, Amitav 312, 353
Acheson Planları 169-70
Birinci 169-71
İkinci 169-70
Acheson, Dean 169-71, 175
Acil Durum Rezervi Düzenlemesi 353
Açık Denizlerde ve Uluslararası Hava Sahasının da Kaza ve Olayların Önlenmesine İlişkin Kılavuz 239
Açıkalın, Cevat 76
Adalet Partisi (AP) 147, 157, 173-74, 180, 203, 209, 313, 370-71
Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) 229, 295, 307-308, 312-16, 318-21, 326, 328, 336, 350, 357, 362, 373-74, 380, 383, 391
Adana 73-74, 131
Adana Konferansı (1943) 73
Adana Mutabakatı (1998) 273, 330
Adil Düzen 262
Adriyatik 17, 26, 89, 255, 276, 304, 329
AET *bkz.* Avrupa Ekonomik Topluluğu
Afganistan 36, 47, 153, 191-92, 214-17, 221, 223, 228, 309-10
Afganlar 215
Afrika 32, 56-57, 72, 114, 307, 321, 340-42, 351, 354, 381, 395, 397
Güney Afrika 312
Kuzey Afrika 56-57, 72, 318, 351, 354, 381, 397
Afrika Birliği 340
Afrika'ya Açılım Eylem Planı (1998) 340
Afrin 375-76, 378
Afro-Amerikalılar 153, 178
Afroavasya 307, 321, 328, 339-40, 350
Afrodit 386
AGİT 281
Aharon, Eldad Ben 184
Akça, İsmet 158
Akdeniz 3, 10, 20, 26, 29, 32-35, 37, 39-40, 43-44, 51, 56-57, 63-64, 67, 74, 81, 87, 89, 100, 121-22, 133, 161, 165, 173, 192, 196, 221, 244, 285, 307, 325, 328, 337, 363, 369-70, 381-84, 386-91, 393
Doğu Akdeniz 3, 10, 26, 87, 89, 133, 285, 325, 328, 337, 363, 369-70, 381-84, 386-91, 393
Güney Akdeniz 260
Akdeniz Paketi 39, 121
AKEL 242
Akıncı, Mustafa 385-86
Akkuyu 365
AKP *bkz.* Adalet ve Kalkınma Partisi

- Aksu, Fuat 202
- Al Jazeera 380
- Alaska 56
- Albaylar Cuntası (Yunanistan) 173-74, 193
- Aliğa Petrol Rafinerisi 207
- Aliyev, Haydar 280-81
- Almanlar 15-20, 37, 48-49, 55-57, 61, 63-66, 68-78, 80-81, 87-88, 90, 95, 150, 390
- Almanya *çeş. yer.*
Batı Almanya 112, 150-51, 323
Doğu Almanya 151, 260
Nazi Almanya 48, 63, 65, 69, 94-95, 108
- Alpogan, Yiğit 341
- Altı Gün Savaşı (1967) 154, 180-81
- Altunışık, Meliha Benli 8
- Amerikalılar/Amerikan 57, 59, 72, 87, 89, 91, 96, 98, 101, 103-104, 109, 116, 121, 123, 125, 150, 153, 160-62, 168-69, 176-79, 191, 206, 211, 220-22, 225-26, 228, 236, 256-57, 263, 266-67, 270, 276, 309-10, 317, 349, 359-62, 374
- Amerika Birleşik Devletleri (ABD) *çeş. yer.*
Amerikan Senatosu 16, 155, 216, 225-27, 322, 362
Dış İlişkiler Komitesi 226
- Amin, Hafızullah 215
- Anadolu 4-5, 21-22, 26-27, 29, 32, 40, 66-67, 94, 98-99, 134, 199, 228, 270, 276, 279, 287, 301, 329, 332, 335, 342
Batı Anadolu 26, 66
Doğu Anadolu 5, 21, 27, 94, 98, 279, 329, 332
Güneydoğu Anadolu 228, 270
- Anadolu Ajansı 99
- Anavatan Partisi (ANAP) 214, 218-19, 221, 249, 252, 261-62, 268, 286, 295-96, 313
- Anayasa Komisyonu 218
- Anayasa Mahkemesi 314-15
- Anayasa (1921) 43
(1924) 43
(1961) 155-56, 160, 202-203, 218
(1982) 218-19, 247, 261, 297
- Anglosakson 88-89
- Ankara *çeş. yer.*
Ankara Antlaşması (1921) 7, 28-29, 40-41, 172-73, 209, 245, 300
- Ankara Garı 375
- Annan Planı (2004) 293, 308, 321-25, 336, 341-42, 385
- Annan, Kofi 310, 321, 324
- AP *bkz.* Avrupa Parlamentosu
- Arab Barometer 397
- Araboğlu, Konstantin 28
- Arafat, Yaser 181
- Aralov, Semyon 30
- Arap Baharı 313, 351, 354, 356, 372
- Arap Birliği 356, 373, 379
- Arap İsyanları 310, 328, 332, 350-51, 359, 372-73, 378, 380, 392, 395, 397-98
- Arap Soğuk Savaşı 116
- Arapça 50, 119, 125
- Araplar *çeş. yer.*
- Aras, Bülent 330
- Aras, Tevfik Rüştü 14, 23, 30, 37, 39, 42, 44, 47, 60, 76
- Arazi Geliştirme Örgütü (Suriye) 331
- Ardahan 69, 94, 97-98, 100
- Arıncı, Bülent 312, 316
- Arısan, Nilgün (Eralp) 371
- Arnavutlar 285
- Arnavutluk 34, 40, 63, 152, 345
- ASALA (Ermenistan'ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu) 182-84, 232, 236
- Askeri Eğitim ve Teknik İşbirliği Çerçeve Antlaşması (1996) 275
- Aslan, Yusuf 182
- Astana 364, 376-77
- Astana Görüşmeleri (Süreci) 364, 377
- Asvan Barajı (Mısır) 116
- Asya 32, 41, 50, 113-15, 133, 145, 265, 276, 278, 282-83, 298-300, 302, 307, 311, 318, 329, 334, 338-40, 343, 359, 395
Orta Asya 41, 265, 276, 278, 282-83, 298-300, 302, 307, 318, 329, 334, 338, 343, 395
- AT *bkz.* Avrupa Topluluğu
- Atatürk, Mustafa Kemal 13-14, 22-23, 31, 35, 39, 41-44, 46-47, 49, 51, 54, 60, 76, 108, 119, 134, 139-40, 145, 159, 202, 237
- Ateş Krallıkları 398
- Atina 28-29, 32, 34-35, 46, 101, 136, 165, 169-70, 173, 175, 185-88, 193-94, 196-99, 211, 223, 237, 239, 244, 272, 289-90, 293-94, 325, 336, 381, 388-90
- Atlantik 122, 150
Kuzey Atlantik 122
- Atlantik Bildirisi 56
- Atlantik Paktı 121
- Avam Kamarası 135
- Avcıoğlu, Doğan 156-57, 162
- Türkiye'nin Düzeni* 156
- Averoff, Evangelos 138
- Avrasya 277, 279, 329, 338-39
- Avrasya'da İşbirliği Eylem Planı 338
- Avrasyacı(lık) 339-40, 387, 395

Avrupa çeş. yer.

Batı Avrupa 88, 90, 113, 122, 150-52, 215, 243

Doğu Avrupa 31, 34, 55, 58, 87-88, 90, 112, 114, 151, 154, 215, 217, 259, 292, 367

Güneydoğu Avrupa 48, 55, 58, 129

Kıta Avrupası 15, 59

Avrupa Birliği (AB) çeş. yer.

AB Konseyi 324, 370

Avrupa Borç Krizi (2009-2010) 369

Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) 150-52, 172-74, 192, 207, 209, 212, 214, 226, 237-38, 241-45, 251, 254, 291

Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı 154

Avrupa İktisadi İşbirliği Örgütü 103

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi 319

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi 170

Avrupa Komisyonu 172, 244

Avrupa Konferansı 294

Avrupa Konseyi 233, 243, 246-47, 284, 368

Avrupa Kömür ve Çelik Birliği 151

Avrupa Parlamentosu 226, 243, 245, 288, 357, 370-71

Avrupa Topluluğu (AT) 260

Avusturya 19-20, 260, 291

Avusturya Dışişleri Bakanlığı 291

Ayda, Adile 140-41

Aydın, Mustafa 281

Aydın-Düzgit, Senem 294

Azerbaycan 46, 279-81, 300-302, 335-37, 340, 352, 366-67, 397

Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı 280, 335

Azerbaycan Sovyeti 279

Azeri diasporası 281

Azeriler 366

Baas 230, 373

Badoglio, Pietro 57

BAE *bkz.* Birleşik Arap Emirlikleri

Bağdat 230-34, 270, 334

Bağdat Paktı (1955) 115-16, 125, 127-29, 138, 143-47, 180

Bağımsız Devletler Topluluğu 277, 280, 298

Bağlantısızlar Hareketi 103, 114-15, 127, 149, 165, 168, 180-81, 191, 212, 214

Bahar Kalkanı (2020) 377-78

Bahçeli, Devlet 262, 358

Bakanlar Kurulu 43, 76, 175, 178, 202-203, 219, 225, 247-49, 295-97, 358, 391

Bakü 46, 68, 95, 301, 335, 366

Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı 266, 301, 302

Balkan Antantı (1930) 34-35

Balkan Birliği 34-35

Balkan Kongresi (1930) 34

Balkan Paktı 129-30

Balkan/Balkanlar 8, 20, 31-32, 34-35, 50, 55, 57, 63-64, 66-67, 69, 71-74, 111, 125, 129, 220, 258, 265, 271, 282-84, 290, 298-99, 302, 307, 321, 329, 343-45, 349, 398

Baltık 20, 31, 55, 367

Balyoz 314, 339, 357, 387

Bandung 114, 145

Bandung Konferansı (1955) 114-15

Bangladeş 240

Barbarossa Harekâtı (1941) 55-56, 69, 71

Bariş Pınarı (2019) 377

Bariş Suyu Projesi 235

Bartholomeos, Patrik 338

Barutçu, Ecmel 204

Barzani, Mustafa 230, 232, 273

Basra Körfezi 215-16, 266

Başçarşı (Saraybosna) 345

Batı Almanya 112, 150-51, 323

Batı Bloğu 102, 104, 106, 112-13, 118, 121, 124, 128, 138, 141, 144-46, 150-52, 162, 168, 226, 257, 259

Batı Trakya Türkleri 28, 193-95, 338

Batılılar 2, 8, 10, 18, 24, 30-31, 36, 49-50, 77, 100, 103, 109, 128, 145, 214, 229, 256, 283-84, 298, 303, 334, 340

Batman 270

Bayar, Celâl 44, 60, 92, 117, 123, 139

Baydar, Mehmet 183

Baykal, Deniz 287, 292

BBC 55, 191, 364

Bekaa Vadisi 232

Belçika 90, 151

Bele, Refet 21

Belgrad Zirvesi (1961) 115

Berend, Ivan T. 216

Berlin 48, 55, 63-64, 68-70, 78, 80-81, 90, 112-13, 149, 162

Batı Berlin 90, 162

Berlin Ablukası (1948) 90, 112, 149

Berlin Duvarı 113, 218

Berlin Krizi (1958-1959) 112

Bern 200

Bern Bildirisi/Mutabakatı (1976) 200-201, 238

Beş Yıllık Kalkınma Planı 103, 206

Beş Yıllık Sanayi Planı 48, 107

Beyatlı, Yahya Kemal 46

Beyrut 183-84

Birand, Mehmet Ali 239

- Birgi, Muharrem 132-33
Birikim 313
 Birleşik Arap Cumhuriyeti 116, 128
 Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) 355, 380, 382-83, 396-98
 Birleşik Kıbrıs Cumhuriyeti *bkz.* Kıbrıs
 Birleşmiş Milletler Antlaşması 96
 Birleşmiş Milletler (BM) 59, 96, 104, 106, 113, 123, 127-28, 132-33, 137, 142, 165-66, 169-70, 180, 182, 185, 190, 200, 226, 233, 240-42, 257, 260-61, 267, 269, 284-85, 295, 310, 321, 324-25, 368, 376, 381-82, 385-86, 390
 Barış Gücü 165, 169, 322
 Deniz Hukuku Konferansı (1974) 197
 Deniz Hukuku Sözleşmesi (1982) 285, 388
 Genel Kurulu 33, 132-33, 138, 180, 190, 240
 Güvenlik Konseyi 104, 187, 200, 240, 267, 269-70, 279, 284, 309, 324, 333, 381, 386
 Mülteciler Yüksek Komiserliği 170, 233, 355
 Şartı 128, 273, 310
 Ticaret ve Kalkınma Konferansı 173
 Bled Antlaşması (1954) 130
 BMC 396
 Boao Asya Forumu 353
 Bodrum 286
 Boğaziçi 175
 Boğazlar 8, 10, 13, 29-30, 33, 36-38, 42, 50, 64-66, 69, 71-72, 74-75, 81, 94-97, 99-100, 128, 196, 339-40, 368
 Boğazlar Komisyonu 33, 37-38
 Boğazlar Rejimi 10, 31, 37-39, 51, 74, 89, 95, 99
 Boğazönü Adaları (Kuzey Ege Adaları/Trakya Adaları) 195-96
 Bolşevik 73
 Bora, Tanıl 261
 Boran, Behice 123
 Boratav, Korkut 61, 219
 Borsa-İstanbul 396
 Bosna 260, 283-85
 Bosna Savaşı (1190'lar) 282-85
 Bosna-Hersek 345
 Bosnalı Müslümanlar 285
 BOTAŞ 299
 Bozcaada 193
 Bozcaada Rumları 28
 Bozer, Ali 248, 267, 295
 Bölme, Selin M. 222
 Bölükbaşı, Osman 118
 Bölükbaşı, Süha 166, 181
 Brasseret 49
 Brejnev, Leonid 152
 Brexit (2020) 353, 369
 Brezilya 312, 333
 BRICS 312, 353-54, 394
 Britanya 15-16, 24-27, 36, 38-39, 56, 64, 66-67, 70-71, 76-77, 79-80, 87-88, 90, 101, 115-16, 132, 151
ayr. bkz. İngiltere
 Brunson, Rahip 360
 Brunson Krizi 360-61
 Brüksel 10, 238-39, 244, 292, 301, 320-21, 346, 369-72, 375
 Brüksel Antlaşması (1948) 90, 112
 Brüksel Zirvesi (2004) 325
 Brüksel Zirvesi (2007) 320
 Brzezinski, Zbigniew 311
 Buazizi, Muhammed 354
 Bulamaç Adası 287
 Bulgaristan 34-35, 55, 58, 64, 66, 69, 72, 74, 87, 130, 161, 245-47, 339, 367
 Bulgaristan Türkleri 233, 245-47
 Bulgarlar 35, 72, 245-46
 Burkina Faso 397
 Bush, George W. 227, 267, 295, 309, 315
 Bükreş 34
 Büyük Buhran (1929) 17, 19, 22, 48, 106, 310
 Büyük İttifak (*The Grand Alliance*) 55-58, 71, 86, 90, 108
 Büyük Marmara Depremi 290
 Büyük Ortadoğu Projesi 318
 Callaghan, James 135, 188-89
 Carım, Taha 183
 Carr, E.H. 15
 Carter Doktrini 216, 230
 Carter, Jimmy 215-17, 311
 Cebesoy, Ali Fuat 21
 Cem, İsmail 289-90, 294, 303, 326
 Cemiyet *bkz.* Milletler Cemiyeti
 Cemiyetler Kanunu (1946) 92
 Cenevre 169-71, 188-89, 203, 248, 376, 386
 Cenevre Protokolü (1960) 188
 CENTO (Merkezi Antlaşma Teşkilatı) 125, 129, 159-60, 168, 211
 Ceyhan 235
 Cezayir 236
 Chamberlain, Neville 27
 Chomsky, Noam 261
 CHP *bkz.* Cumhuriyet Halk Partisi
 Churchill, Winston 55-58, 72-75, 87, 89, 95, 151, 217

- CIA 116, 121, 186-87, 360
 Cilvegözü 331
 Clinton, Bill 264, 266, 280, 288
 Clinton, Hillary 336
 Clodius, Karl 80
 Conker, Nuri 60
 Coşar, Nevin 25
 Cox, Robert W. 2
 Crans-Montana (2010'lar) 385, 387
 Cruise füzeleri 215
 Cudi Dağı 271
 Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı 358, 392
Cumhuriyet 341
 Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) 60, 92-93, 107-108, 111, 117-21, 123-24, 131, 139, 141-42, 144, 157-58, 160 173, 190, 203, 205, 314, 323, 327, 336, 343
 Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) 157
 Cumhuriyetçi Millet Partisi 118
 Cumhuriyetçi Türk Partisi (CTP) 322
 Cumhuriyetçiler 20
 Çağlayangil, İhsan Sabri 175-76, 180, 184, 191, 203
 Çakmak, Fevzi 44, 202
 Çan Kay Şek 57
 Çanakkale 73
 Çanakkale Boğazı 36, 66, 69, 95, 196
 Çankaya 335
 Çatışmayı Önleme ve Kriz Yönetimi Genel Müdürlüğü 343
 Çavuşoğlu, Mevlüt 360, 385, 392, 394
 Çeçenistan 281-82, 300, 338
 Çeçenler 279
 Çek Cumhuriyeti 260
 Çekiç Güç 270-71
 Çekoslovakya 20, 34, 40, 65, 90, 115, 127, 216
 Çelikkol, Oğuz 327
 Çetin, Hikmet 80, 282
 Çevik Kuvvet (Hızlı Müdahale Gücü) 222
 Çiçerin, Georgi 29-30
 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu (1945) 92, 118
 Çiller, Tansu 262, 264, 275, 286-87, 292, 296, 298
 Çin 57, 89, 113-14, 122, 149-50, 152, 154, 216, 276, 307, 311-12, 339-40, 353-54, 356, 361, 363, 368, 374, 394-95
 Çin Seddi 255, 276, 304
 Çok Taraflı Ortak Vurucu Güç 167
 Çöl Fırtınası Harekâtı (1991) 267
 Çuval Olayı (2003) 317
 Dağlık Karabağ 279-81, 334, 336, 366, 399
 Dağlık Karabağ Savaşı 280-81, 334, 366
 İkinci Karabağ Savaşı (2020) 280, 336, 366
 Davison, Roderic H. 210
 Davos 214, 236-37, 239-40, 242, 249, 251, 327
 Davos Ruhu 236-37, 239
 Davutoğlu, Ahmet 307-308, 321, 328-35, 339-40, 342-43, 345, 350, 373, 387, 391-92
 Dawes Planı (1920'ler) 17-18
 Dayanışma (*Solidarność*) 216
 Dayton Antlaşması 284
 De Cuellar, Perez D. 241
 De Gaulle, Charles 149-50, 152
 DEİK (Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu) 251, 347
 Demir Perde 261
 Demir, Bahadır 183
 Demirağ, Nuri 92
 Demirci, Sevtap 25
 Demirel, Süleyman 147, 157, 168, 174-76, 178-79, 201, 203, 207, 209, 218, 221-22, 255-56, 261, 268, 272, 281-82, 289, 292, 295-96, 298
 Demokrat Parti (DP) 9, 45-46, 92-93, 105, 108, 111, 117-21, 123-24, 129, 131-32, 138-44, 146, 156-57, 172, 179-80, 204, 206, 209, 218, 229-30, 313
 Deniz Kurdu tatbikatı 238
 Denktaş, Rauf 136, 177, 189-90, 240-42, 292, 296, 321-24
 Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) 206, 209
 Deyruzzur 331
 Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK) 251, 347
 Dış Yardım Kanunu 102, 264
Dışişleri Belleteni 169
 Dicle 234, 272
 Diriliş Kilisesi 360
 DİSK 168
 Diyanet İşleri Başkanlığı 119, 219, 344-45
 Doğru Yol Partisi (DYP) 262, 268, 296-98
 Doğu Akdeniz 3, 10, 26, 87, 89, 133, 285, 325, 328, 337, 363, 369-70, 381-84, 386-91, 393
 Doğu Akdeniz Boru Hattı 389-90
 Doğu Akdeniz Gaz Forumu (2020) 381, 389
 Doğu Akdeniz Krizi 370, 386, 389-91
 Doğu Avrupa 31, 34, 55, 58, 87-88, 90, 112, 114, 151, 154, 215, 217, 259, 292, 367

- Doğu Bloğu 87, 150, 154, 216, 218, 245, 260
 Doğulular 256
 Doha 380, 396
 Donbas 367
 Downer, Alexander 385
 Dörtlü Takrir (1945) 92
 DP *bkz.* Demokrat Parti
 Dulles, John Foster 126
 Dumbarton Oaks 88
 Durmuş, Osman 290
 Dünya Bankası 88, 107, 116, 234, 250, 257, 389
 Dünya Ekonomik Forumu (1987) 236
 Dünya Kupası Elemeleri (2008) 335
 Dünya Savaşı (I.) 4-5, 14, 16-18, 20-21, 24, 26-27, 40-41, 46, 51, 54-55, 66, 88, 106, 258, 329
 Dünya Savaşı (II.) 3, 10, 16, 18, 20-22, 31, 35-36, 38, 40, 43, 45, 50-51, 53-67, 69-71, 73-78, 80-83, 85-88, 91-95, 99, 103, 106-109, 111, 113-15, 117, 119, 127, 131, 150-54, 170, 202, 216-17, 231, 257, 260, 311
 Dünya Ticaret Merkezi (New York) 309
 Düyün-ı Umumiye 179
 DYP *bkz.* Doğru Yol Partisi
- Ecevit, Bülent 147, 157, 179, 186-92, 200-201, 203, 207, 221-22, 240, 261, 292, 295
 Edirne 69
 Edward (İngiltere Kralı) 39
 Ege Adaları 64, 69, 134, 170, 195, 238, 390
 Ege Denizi 8, 39, 69, 171, 192, 195, 197-98, 304
 Kuzey Ege 27, 195
 Ege Ordusu 196
 Eide, Espen Barth 385
 Eisenhower, Dwight D. 116
 Eisenhower Doktrini 116, 128, 138
 Ekonomik-Teknolojik İşbirliği Antlaşması (1976) 207
 El Kaide 309, 355, 374
 Elçibey, Ebulfaz 280-81
 Elekdag, Şükrü 226, 336
el-Enfal 231
 El-Kaide 309, 355, 374
 el-Said, Nuri 115
 Endonezya 114
 Endülü 46
 Enformasyon Dairesi Genel Müdürlüğü 205
 ENKA 252
 Enver Paşa 202
 EOKA 133, 135-36, 163, 185
 EOKA-B 185
 Eralp, Yalım 248
 Erbakan, Necmettin 157, 182, 190, 203, 261, 263, 285, 297-98
 Erbil 333-34, 342
 Erdoğan, Recep Tayyip 312, 315-16, 321, 326-28, 331, 338, 340, 342, 346, 348, 351, 358-59, 363-64, 371-73, 375, 377, 379, 381, 383, 391-92, 396
 Erenköy 170
 Ergenekon 314, 339, 342, 357
 Erhan, Çağrı 178
 Erim, Nihat 97, 158, 169, 171, 179
 Erivan 280, 335
 Erkin, Feridun Cemal 45, 76, 123, 162, 166-67, 170
 Ermeni diasporası/lobisi 11, 183-84, 210, 226-27, 236, 274, 280
 Ermeni meselesi 10-11, 182-84, 205, 224-28, 253, 264-65, 334
 Ermeni Sorununun Siyasi Çözümü Üzerine Karar (1987) 226
 Ermeni Tehciri (1915) 6, 11, 134, 334
 Ermeni Ulusal Komitesi 96
 Ermeniler 82, 96, 98-100, 183, 227, 336
 İstanbul Ermenileri 98
 Ermenistan 5, 96, 98, 183, 279-81, 300, 334-36, 366-67
 Batı Ermenistan 279
 Eroğlu, Derviş 241
 Ersoy Hacısalihoglu, Neriman 246
 Erşen, Emre 278, 363, 375
 Ertegun, Münir 101
 Erzurum 329, 360
 Esad, Beşar 326, 331, 355-56, 359, 363, 372-75, 379
 Esad, Hafız 272
 Esenbel, Melih 200
 Esendal, Memduh Şevket 46-47
Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar 46
 Eşek Adası 287
 Evren, Kenan 223, 226, 247, 248, 253, 261
- F-16 361, 364-65
 F-3 275
 F-35 360-61, 365
 F-4 275
 Fethullahçı Terör Örgütü (FETÖ) 277, 314, 344, 357-58, 360, 391, 394
 Fırat, Melek 177, 198, 239, 241, 289, 293
 Fırat Nehri 234, 272
 Fırat Kalkanı Harekâtı (2016) 375, 379
 Fidan, Hakan 392

- Figen Akat* 286-87
 Filipinler 397
 Filistin 87, 104, 127, 180-82, 184, 235-36, 275, 326-27, 330, 384, 389
 Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) 181-82, 184, 236
 Filistin sorunu 103-105, 115, 180, 217, 228, 235-36, 326, 384
 Filistin Ulusal Konseyi 236
 Filistin Uzlaştırma Komisyonu (1948) 104
 Filistinliler 104, 182, 384, 397
 Finlandiya 133, 260, 361, 368
 Folly, Martin H. 58
 Foot, Vali 136
 Ford, Gerald 154, 215
Foreign Policy 311
 Franco, Francisco 20
 Fransa 15-16, 18-20, 31, 34, 40-43, 51, 53, 55-58, 62-68, 70, 74, 78-79, 81, 87-88, 90, 116, 122, 149-153, 188, 211, 320, 369-70, 382, 389
 Fransız Devrimi (1789) 114
 Fransız Dışişleri Bakanlığı 40, 151
 Fransızca 45, 50
 Fransızlar 7, 32, 40-41, 66, 68, 79, 114, 178, 270, 389
 Fresno 182
 Fukuyama, Francis 256, 259
Tarihin Sonu ve Son İnsan 256
- G7 bloğu 354
 G8 Zirvesi 318
 G20 Zirvesi (2015) 395
 Gaddis, Lewis 87, 259
 Garanti Antlaşması 139, 186
 Gause, Gregory 355-56
 Gavdos Adası 289
 Gazi Hüseyin Bey Camii 345
 Gaziantep 331, 393
 Gaziantep Üniversitesi 378
 Gazprom 302
 Gazze 327-28, 331, 383
 Geçitkale 175
 Gelibolu 39
 Genelkurmay Başkanlığı 44
 Genişletilmiş Ortadoğu ve Kuzey Afrika Girişimi *bkz.* Büyük Ortadoğu Projesi
 Gerede, Hüseyin 64, 68, 78
 Geylani, Raşid 69
 Gezi Parkı protestoları (2013) 144, 357, 370, 397
 Gezmiş, Deniz 182
 Giray, Sefa 295
- Giresun 98
 Girgin, Kemal 140
 Girit 289, 291, 389
 Girne 170, 188
 Gorbacov, Mihail 217
 Gök, Oğuz 269
 Gökçe, Hakkı 178
 Gökçeada 28, 193
 Gölcük 266
 Gönül, Vecdi 327
 Gözen, Ramazan 270, 295
 Grew, Joseph 49
 Grivas, Yeoryos 174-76, 185
 Grozni 301, 329
 Guterres, Antonio 385-86
 Gül, Abdullah 271, 312, 314, 316, 327, 335
 Gülen, Fethullah 166, 360-61
 Gülen Cemaati/Güleciler 277, 314-15, 341, 363 *ayr. bkz.* FETÖ
 Gülmez, Barış 138
 Gümrük Birliği 209, 242, 251, 288, 292-93, 296, 298, 300-301, 304, 320, 325, 371
 Gümrük Birliği Antlaşması (1995) 300
 Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) (1947) 107
 Gümüşlük 286
 Günaltay, Şemsettin 93
 Güneş, Turan 188-89
 Güney Afrika Cumhuriyeti 312
 Güney Akım projesi 339, 367
 Güney Gaz Koridoru 337
 Güney Kore 114
 Güney Osetya 281, 312, 340
 Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) 234, 331
 Bölge Kalkınma İdaresi 331
 Gürcistan 98, 279-82, 300, 302, 312, 330, 340
 Gürcüler 98, 100
 Gürdeniz, Cem 387
 Gürel, Şükrü Sina 132
 Gürsel, Cemal 159, 203
 Gürün, Kâmuran 97, 184
 Güvenç, Serhat 266
 Güvendiren, Ekrem 236
 Güvenlik ve Dış Politika Kurulu 392-93
 Güzel, Hasan Celal 238
- Habeşistan 20, 33-34, 37, 39
 Hafter, Halife 369, 382
 Hâkim ve Savcılar Yüksek Kurulu (HSYK) 315
 Hakkârî 24-25
 Hale, William 159, 313
 Halefoğlu, Vahit 244, 248
 Halep 125, 331, 378
 Halepçe katliamı 231

- Haliç 24
 Haliç Konferansı (1924) 25
 Hallstein, Walter 172
 Hama 378
 Hamas 326-27, 384
 Hariciye Vekâleti Merkez Teşkilatı Talimatnamesi 45
 Hariciye Vekâleti Memurin Kanunu (1927) 45
 Harp Okulu 120
 Haşimi Krallığı 116
 Hatay 7, 13, 31, 36, 40-45, 50-51, 125, 233-34, 268, 331, 374, 393
 Hatay meselesi 40-44, 63
 Hazar 265, 299, 301-302, 307, 339, 395
 Hazar Havzası 301
 Hellenizm 177
 Helsinki Nihai Senedi (1975) 154, 228
 Helsinki Zirvesi (1999) 290, 293-95
 Heraclides, Alexis 198, 324
 Hershsberg, James 149
 Heyet Tahrirü's-Şam (HTŞ) 364
 Hristiyan Birliği 263
 Hristiyan Demokratlar 294, 313
 Hristiyan Kulübü 297-98, 319
 Hristiyanlar 285
 Hitaylar 41
 Hilafetin İlgası (1924) 21
 Hindistan 87, 312, 353-54, 397
 Hiroşima 58-59, 116
 Hitler, Adolf 19-20, 55, 57, 64, 67, 87, 95
 Hizbullah 332, 355, 374
 Hobsbawm, Eric 54, 153, 155-55
 Holbrooke, Richard 287, 289
 Hollanda 90, 151, 320
 Holsti, Kalevi J. 258
 Hugessen, Sir Hughe Knatchbull 77
 Huntington, Samuel P. 259
 Huzur Harekâtı (1990'lar) 265, 269-70
 Hürriyet 131, 286
 Hürriyet Partisi 120, 142
 Hüseyin, Saddam 230, 233, 265-69, 310, 317
 Ikenberry, John 257, 311
 IMF *bkz.* Uluslararası Para Fonu
 Irak *çeş. yer.*
 Kuzey Irak 11, 232-234, 265, 268-273, 296, 316-317, 333
 Irak Anayasası (2005) 310
 Irak Kürt Bölgesel Yönetimi (IKBY) 310, 333-334
 Irak Kürtleri 231-33, 265, 269, 333-34
 Irak'a Komşu Ülkeler Konferansı (2004) 332
 Iraklılar 233
 İŞİD 352, 356, 359-60, 373-375
Izvestia 89
 İdlib 364, 371, 377-78
 İHH *bkz.* İnsan Hak ve Hürriyetleri İnsani Yardım Vakfı
 İkiz Kuleler 309
 İktisadi Kalkınma Bakanlığı 209
 İktisadi Komite 239
 İlkin, Baki 317
 İmia 286
 İnan, Hüseyin 182
 İncirlik 222, 263, 270
 İngiliz Dışişleri Bakanlığı 67, 136
 İngiliz Koloniler Bakanlığı 135
 İngilizler 15, 20, 23-25, 27, 31-32, 37, 40, 49, 56-57, 64, 66-70, 72-74, 77-79, 81, 97-98, 100, 121, 131-38, 164, 170, 185-86, 188-89, 270
 İngiltere 15-16, 19-21, 25-27, 30-31, 33, 37, 39-40, 43, 47, 49-51, 53, 55-58, 62-66, 69-71, 73, 79-81, 86-87, 89-90, 95, 97-98, 101-102, 116, 122, 126-27, 131-39, 145, 150, 152-53, 163-65, 167, 186, 189, 203, 219, 241, 309, 324
 İnönü, İsmet 14, 39, 42, 44-45, 47, 53-54, 60, 63, 69, 71, 73-78, 82, 85, 92-93, 105, 117-18, 139-40, 142, 156-57, 161, 164-67, 171-72, 176, 202-203
Hatıralar 44
 İnönü'nün Barış Politikası 60
 İnsan Hak ve Hürriyetleri İnsani Yardım Vakfı (İHH) 327-28, 346-47, 383
 İntifada 236, 275, 326
 İoannides, Dimitrios 185-86
 İpek Yolu 395
 İpekçi, Abdi 158
 İran 11, 36, 46-47, 71, 89, 116, 126, 159, 191, 214-15, 217, 221, 223, 228, 230-32, 251, 254, 266, 273-75, 277-78, 280, 298, 301, 312, 318, 326, 330, 332-33, 339, 355-56, 374, 376, 380
 İran Devrimi (1979) 129, 220-21
 İran-İrak Savaşı (1980-1988) 221, 230-34, 251, 254
 İranlılar 231
 İskeçe 193
 İskenderun Demir-Çelik Fabrikası 207
 İskenderun Sancağı 7, 40-41
 İslam Birliği 262, 297, 307-308
 İslam Konferansı Örgütü 180-82, 229, 246, 250-51, 284
 Dışişleri Bakanları Konferansı (1975) 181

- İslam Konferansı Örgütü Zirveleri 229
 İslam Zirve Konferansı (1969) 180
 İspanya 20, 244
 İspanya İç Savaşı 20, 39
 İsrail 11, 104-105, 115-16, 127, 154, 180-82, 184, 207-208, 224, 227-29, 235-36, 263, 273-75, 297, 304, 318, 325-28, 330-32, 346, 349, 366, 380, 382, 383-84, 386-87, 389, 391
 İsrailliler 275
 İstanbul 5-6, 28-29, 34, 45-46, 62, 167, 176, 193, 199, 210, 262, 329, 331, 335, 368, 372
 İstanbul Atatürk Havalimanı 375
 İstanbul Boğazı 36, 69, 95, 196
 İstanbul Sanayi Odası 209
 İstanbul Şehremaneti 28
 İsveç 260, 368
 İsveçliler 133
 İsviçre 322
 İtalya 17, 19-20, 26-30, 32-35, 37, 39-40, 44, 51, 55-57, 63-64, 66-67, 71-72, 74, 78, 122, 151, 197, 274, 287, 327, 389
 Kuzey İtalya 20
 Orta İtalya 57
 İtalyan Sosyal Cumhuriyeti 57
 İtalyanlar 17, 20, 26-29, 31-34, 37, 39, 44, 54, 66, 74, 81, 287
 İzmir 5, 22, 128, 360
 İzmir Suikastı 22
 Japonlar 56, 59, 216
 Japonya 15, 55-59, 113-14, 149
 JCAG (Ermeni Soykırımı Adalet Komandoları) 183
Jerusalem Post 227
 Jivkov, Todor 245-47
 Johnson, Lyndon 103, 165-69, 171, 175, 177
 Johnson Mektubu 166-68, 175, 177
 Jüpiter füzeleri 149, 161-62
 Kaarbo 316
 Kaçar Hanedanı 46
 Kaddafi, Muammer 298, 355, 381-82
 Kafkas diasporası 282
 Kafkaslar 8, 265, 271, 283, 298, 307, 329, 334, 340, 343
 Kafkasya 46, 66, 221, 278-83, 300, 321, 329, 334-35, 366-67
 Kuzey Kafkasya 329
 Kafkasya İşbirliği ve İstikrar Platformu 340
 Kahire 57, 74-75, 104, 115, 126, 380-81, 390
 Kahire Konferansı (Birinci) 57
 Kahire Konferansı (İkinci) 57, 74-75
 Kahramanmaraş katliamı 158
 Kalın, İbrahim 392
 Kaliforniya 183
 Kalimnos Adası 286, 288
 Kamu İktisadi Teşekkülleri (KİT) 119, 219
 Kanadoğlu, Sabih 314
 Kanal İstanbul 396
 Kanlı Noel 164
 Kapalıçarşı 345
 Karabağ *bkz.* Dağlık Karabağ
 Karabağ Savaşı *bkz.* Dağlık Karabağ Savaşı
 Karabekir, Kâzım 21, 99-100
 Karabük Demir-Çelik Fabrikası 49
 Karadayı, İsmail Hakkı 291
 Karadeniz 50
 Karadeniz 10, 30, 36, 38, 50, 66, 74, 97-100, 193, 238, 300, 302, 307, 340, 367-68, 388
 Doğu Karadeniz 98
 Karadeniz Boğazı *bkz.* İstanbul Boğazı
 Karadeniz Altından Doğalgaz Taşınmasına İlişkin Antlaşma (1997) 302
 Karadeniz, Radiye Funda 193
 Karakaş, Nuri 197
 Karakaya Polat, Rabia 330
 Karamanlis, Kostas 138, 164, 188, 194, 200-201, 223
 Karaosmanoğlu, Yakup Kadri 46-47
 Kardak Kayalıkları 256, 286-88, 337
 Kardak Krizi 285-88, 290, 298, 304
 Kargılı, Celâl 179
 Karpaz Yarımadası 169-71, 322
 Kars 69, 94-95, 97-98, 100
 Kars Antlaşması (1921) 336
 Karşılıklı Ekonomik Yardımlaşma Konseyi (Comecon) (1947) 90
 Karşılıklı Savunma Yardım Kanunu (1949) 102
 Karşılıklı ve Dengeli Kuvvet Azaltma görüşmeleri (1973) 215
 Kasım, General 129
 Katar 356, 374, 380-82, 395-97, 399
 Katılım Öncesi Strateji (1997) 294
 Katma Protokol (1970) 173-74, 209
 Kayra, Cahit 81
 Kazablanka Konferansı (1943) 56-57, 72-73
 Kazakistan 302, 312
 KDP (Kürdistan Demokrat Partisi) 230-32, 270, 273
 Kellogg, Frank B. 18
 Kellogg-Briand Paktı (1928) 16, 18-19, 30
 Kemal Reis 390
 Kemalistler/Kemalizm 23, 36, 50, 61, 91, 229, 314, 329
 Kennedy, Robert 149, 161-62

- Kenya 274
 Kerkük 24, 232-33, 268, 283, 296
 Kerkük-Yumurtalık Petrol Boru Hattı 208, 231, 267
 Kesgin, Barış 316
 Keşif Güç 265, 271
 Keynes, John Maynard 15
Barışın Ekonomik Sonuçları 16
 Kıbrıs *çeş. yer.*
 Birleşik Kıbrıs Cumhuriyeti 322
 Kıbrıs Anayasası (1960) 163, 177
 Kıbrıs Barış Harekâtı (1974) 147, 173, 179, 184, 186, 190, 203
 Kıbrıs Cumhuriyeti 138, 163-65, 182, 186, 188, 322, 325
 Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Kuruluşuna İlişkin Temel Antlaşma 138
 Kıbrıs İşleri Koordinatörlüğü 393
Kıbrıs Saati 137
 Kıbrıs Türk Federe Devleti 190, 240
 Kıbrıs Türkler Cemiyeti 134
 Kıbrıs (Güney) 241, 289-92, 320-23, 325, 369, 381-82, 385-89
 Kıbrıslı Rumlar 131, 135, 137-39, 159, 166, 170, 174, 185, 191, 208, 236, 240, 242, 291, 323-24
 Kıbrıslı Türkler 131, 135-37, 139, 163-64, 166, 169-70, 174, 177, 182, 185-86, 188, 240, 242, 322-24, 387
 Kıbrıslılar 136, 163, 386
 Kılıç, Ali 60
 Kılınç, Tuncer 339
 Kırgızistan 312
 Kırım 312, 367
 Kırım Tatarları 367
 Kıta Sahanlığı Hakkında Cenevre Sözleşmesi (1958) 199
 Kıta Sahanlığı Krizi (1987) 238
 Kıvrıkoğlu, Hüseyin 273
 Kızıl Ordu 54, 57-58
 Kızılay 180
 Kibaroglu, Aysegül 234
 Killigil, Nuri Paşa 71
 Kim Il-sung 113
 King, Martin Luther 177
 Kissinger, Henry 148, 150, 178, 187, 189, 201
Diplomasi 148
 KKTC *bkz.* Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti
 Klerides, Glafkos 187-89
 Kobani Olayları (2014) 360
 Koç, Vehbi 242
 Koçak, Cemil 60
 Kollias, Konstandinos 175
 Komünist Parti (Polonya) 216
 Komünist Parti (Rusya) 98
Komünist 98
 Komünizmle Mücadele Derneği 360
 Kongre *bkz.* ABD/Amerikan Kongresi
 Konya 41
 Kopenhag Kriterleri 293, 295, 346
 Koraltan, Refik 92
 Kore 112-13, 121, 123, 141, 146, 159, 210
 Kore Savaşı (1950-1953) 113-14, 118, 122-24, 143, 210
 Korutürk, Fahri 203
 Kos 260
 Kosigin, Aleksey 191
 Kosova 260, 283-85, 289, 345
 Kosova krizi 285, 289
 Kosovalı Arnavutlar 285
 Köprülü, Fuat 92, 124, 132, 140
 Körfez 214, 229-30, 235-36, 250, 253-54, 307, 374, 380, 395-96
 Körfez İşbirliği Konseyi 380
 Körfez Krizi (1990-1991) 7, 267, 295
 Körfez Krizi (2017) 396-97
 Körfez Savaşı (1991) 222, 225, 228, 236, 248, 256, 261, 264-68, 271, 274, 295-96, 304, 310
 Köy Enstitüleri 61, 93
 Köy Öğretmen Okulları 93
 Krupp 49
 Kruşçev, Nikita 148-49, 152, 161
 Kudüs 180-81, 235-36, 384
 Doğu Kudüs 181
 Kumcuoğlu, Ertuğrul 242
 Kurtuluş Savaşı 4, 6, 29, 43, 60
 Kuşak-Yol Projesi 353-54, 395
 Kutlay, Mustafa 348, 362, 396
 Kuveyt 266-68
 Kuzey Afrika Cephesi 56
 Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) 85, 90-91, 94, 101-102, 105, 111-14, 117-18, 121-26, 130, 136, 138-41, 144-47, 150, 152, 154, 159-63, 165-68, 174-75, 188, 191-92, 196, 203, 205-206, 210-11, 215, 221-24, 226, 237-39, 248, 257, 259-60, 263, 266, 270, 276, 280, 284-85, 289, 291, 295, 303, 309, 315, 355, 358-59, 361-63, 365-68, 374, 381-82, 389
 Kuzey Denizi 20
 Kuzey Ege Petrol Şirketi 238
 Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) 214, 237, 240-41, 291-94, 296, 321-25, 385-87, 393
 Kuzeyden Keşif Gücü *bkz.* Çekiş Güç

- Kuzeyden Keşif Harekâtı *bkz.* Huzur Harekâtı
 Küba 148-49, 161-62, 169
 Küba Krizi (1962) 116, 148-49, 153, 160-62, 171, 216
 Küçük Antant (1920) 34
 Küçük Asya 29
 Küçük, Fazıl 177
 Kürt meselesi/sorunu 10-11, 214, 227-28, 230-32, 234, 236, 254, 263, 265, 268, 282, 296-97, 330, 333, 358, 364, 372, 379, 398
 Kürtler 24-25, 228, 230-34, 246, 265, 269-70, 272, 275, 310, 318, 330, 333-34, 356, 364, 371, 375-76, 398
 Kuzey Iraklı Kürtler 265, 333
 KYB (Kürdistan Yurtseverler Birliği) 231-32, 270, 273
 Kyprianou, Spyros 241
- La Turquie Kemaliste* 50
 Laçiner, Ömer 313
 Ladin, Usame bin 217, 309
 Lausanne Konferansı *bkz.* Lozan Konferansı
 Latin Amerika 159
 Lazkiye 331-32, 378
 Lefke 189
 Lefkoşa 135, 140, 164-65, 188-89, 241-42, 387
 Lennox-Boyd, Alan 135
 Leviathan 386
 Libya 298, 351, 355, 369-70, 380-83, 389, 391, 399
 Libya Ulusal Ordusu 369, 382
 Limni 196, 199, 237-38
 Limnos 390
 Lippman, Walter 90
 Litvinov Protokolü (1929) 31
 Lloyd, Selwyn 136
 Locarno 18
 Locarno Antlaşmaları (1925) 18, 30
 Londra 7, 15, 24-25, 38-40, 57, 60, 63, 65-67, 70, 77-79, 101, 132-33, 135, 137-38, 142, 165, 185-86
 Londra Antlaşması (1958) 137-38, 142, 186, 322
 Londra Konferansı (1955) 134
 Lorraine, Sir Percy 39
 Los Angeles 183
 Lozan 4
 Lozan Antlaşması (1923) 4, 6-8, 23-24, 26, 41, 100, 134, 169-70, 193, 197, 228, 287-88
 Lozan Boğazlar Sözleşmesi (1923) 10, 30, 36-37, 195-96
- Lozan Konferansı 24-25, 29-30, 45, 47, 49, 97, 193
 Lübnan 182-83, 232, 236, 325
 Lüksemburg 90, 151, 293
 Lüksemburg Kararları 293-94
 Lüksemburg Zirvesi (1997) 273, 289, 292-93
 Lüttem, Ömer Engin 246
- Maastricht Antlaşması (1993) 260
 Macar 34
 Macaristan 19, 69, 152, 216, 260
 Macmillan, Harold 136-37
 Macmillan Planı 137-38
 Madrid 289
 Madrid Deklarasyonu (1997) 289
 Magosa 170, 189
 Makarios 134-37, 163-65, 167-68, 170-71, 174-77, 185-87, 190
 Makedonya 130, 283, 345
 Malatya 178
 Maliye Bakanlığı 204
 Malta 292
 Manavgat 235
 Manavgat Çayı 235
 Mançurya 57-58
 Manisa 118
 Mao Zedung 149, 152
 Maraş 224, 241
 Mardin 331
Mare Nostrum 17
 Marksist 183
 Marmara Denizi 36, 196
 Marshall, George 103, 112, 144-45
 Marshall Planı 90, 102-103, 106-107, 143
 Massigli, Rene 68
 Massigli Olayı 68, 77, 95
 Matbuat Umum Müdürlüğü 61
 Mavi Akım Antlaşması (1997) 302
 Mavi Akım projesi 302, 339
Mavi Marmara 327-28, 346-47, 350, 383
Mavi Marmara Saldırısı 326-28, 383
 Mavi Vatan 382, 384, 386-89, 393
 Mearsheimer, John M. 311-12
 Meclis Dışişleri Komisyonu 169, 342
 Medeni Kanun 22
 Medeniyetler Çatışması 259
 Medeniyetler İttifakı 335
 Mehmet Paşa Köprüsü 345
 Meis Adası 169-70, 337, 388-90
 Memduh Şevket Bey *bkz.* Esendal, Memduh Şevket
 Menbiç 375
 Menderes, Adnan 92, 111, 117, 120, 123, 125-29, 134, 136, 139-40, 144, 156, 159-60

- Menemencioğlu, Numan 45, 54, 71, 74-79, 140
- Menemencioğlu, Turgut 161
- Meriç 193
- Merkel, Angela 390
- Merkezi Antlaşma Teşkilatı 125, 129
- Mersin 176, 365
- Mescid-i Aksa 180
- Meşal, Halid 327
- MGK *bkz.* Milli Güvenlik Kurulu
- MHP *bkz.* Milliyetçi Hareket Partisi
- Mısır 104, 115-16, 122, 125-29, 134, 224, 273, 325, 354, 359, 379-84, 386-87, 389-91, 395, 397
- Mısırata 382
- Midilli 169, 195, 199
- Midnight Express* 209
- Mihver ülkeler 20, 55-56, 59, 69
- Millet Partisi 118
- Millîetler Cemiyeti 7, 9, 15-16, 18-20, 24-26, 29-31, 33-34, 37, 41-42, 59, 178
- Konseysi 25, 30, 33, 41
- Milli Bakiye Sistemi 156
- Milli Birlik Komitesi (MBK) 155, 159-60, 204, 247
- Milli Eğitim Bakanlığı 93, 118, 277
- Milli Gemi (MİLGEM) 388
- Milli Görüş 307, 312-13, 319, 350
- Milli Güvenlik Konseyi 218
- Milli Güvenlik Kurulu (MGK) 148, 155, 165-66, 202, 247-48, 254, 267, 269, 292, 296, 339, 341
- Genel Sekreterliği 339
- Kanunu 320
- Milli İstihbarat Teşkilatı (MİT) 274, 374, 392
- Milli Kalkınma Partisi 92
- Milli Korunma Kanunu 62
- Milli Mücadele 5, 21, 24, 37, 40, 46, 99
- Milli Nizam Partisi (MNP) 157, 182, 261
- Milli Selamet Partisi (MSP) 157, 190, 203, 205, 261-62
- Milli Türk Talebe Birliği 134
- Milliyetçi Cephe (İ.) 158, 190, 192
- Milliyetçi Demokrasi Partisi 218
- Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) 157, 192, 261, 290, 358
- Millman, Brock 49, 79
- Misak-ı Milli 7, 24, 40, 233
- Missouri* 101
- Molotov, Vyacheslav 66, 69, 87, 95-97, 154
- Molotov-Ribbentrop Paktı 55, 57, 63, 65
- Mondros Mütarekesi (1918) 24
- Montrö Boğazlar Sözleşmesi (1936) 10, 36-39, 41, 45, 66, 71-72, 93-97, 99-100, 196, 200-201, 340, 368
- Moskova 29-30, 38, 47, 55, 57, 63-66, 68-70, 86-87, 89, 94-101, 105, 112-14, 127-28, 130, 144, 148-50, 152, 159, 161, 165, 167-68, 191-92, 198, 207, 214-16, 252, 255, 276, 278, 280, 282, 300, 338-39, 363-68, 375-77
- Moskova Antlaşması (1921) 30, 98-99
- Moskova Olimpiyatları 216
- Moskova Radyosu 125-26
- Moulakis, Athanasios 323
- Möckelmann, Reiner 68, 70
- Muğla 286
- Muhtelit Mübadele Komisyonu 28, 76
- Mumcu, Uğur 220
- Rabita* 220
- Mursi, Muhammed 380
- Musaddık, Muhammed 116
- Mussolini, Benito 17, 20, 26-27, 32, 37, 55, 57, 67
- Mustafa Paşa Camii (Üsküp) 345
- Musul 7, 23-26, 29-30, 36, 233, 268, 296, 374-75
- Musul sorunu 9, 22, 24-27, 29, 31-33, 36, 38, 42, 233, 268
- Mutabakat Muhtırası (1982) 222
- Mübarek, Hüsnü 354, 380
- Münhasır Ekonomik Bölge (MEB) 325, 337, 381, 387
- Müstakil Sanayici ve İş Adamları Derneği (MÜSİAD) 262, 347
- Müslüman Kardeşler 182, 354, 356, 359, 373, 380, 382, 395
- Müslümanlar 28, 30, 182, 193, 215, 245, 251, 283, 285, 303, 317, 345, 348-49, 381
- Müstakil Grup 60
- Müttefik Kontrol Komisyonu (1945) 58
- Nabucco 334, 339
- Nagazaki 58, 116
- Nağçıvan 366-67
- Nairobi 289
- Nâsır, Cemal A. 115-16, 126-27, 129
- NATO *bkz.* Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
- Naziler 7, 19, 21, 55, 58-59, 68-70, 367
- Nehru 114-15
- New York 309
- New York Times* 50, 348
- Nikarya 195
- Nixon, Richard 148, 152-53, 177-78, 187
- Normandiya 57
- Normandiya Çıkarması (1944) 57-58

- Novorossiysk 301
 Nusayri 355
 Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesi Antlaşması (1968) 153
 Nürnberg 59
 Nyon Antlaşması (1937) 39, 44
- Obama, Barack 336, 359, 383
 OHAL 358, 370, 394
 Okyar, Fethi 22, 44
 Oliver, Lunsford 103
 Oniki Ada (Menteşe Adaları) 26-28, 31-33, 63-64, 73-74, 131, 195, 286-87, 337
 OPEC 208
 Oran, Baskın 193, 271
 Orbay, Rauf 78
 Orly Havalimanı 183
 Orta Asya 41, 265, 276, 278, 282-83, 298-300, 302, 307, 318, 329, 334, 338, 343, 395
 Orta Asya Türkleri 276
 Orta Koridor 395
 Ortadoğu 3-4, 8-9, 12, 31, 35-36, 46, 50, 67, 69, 98, 101, 103-105, 108, 111, 115-16, 125-29, 134, 137-38, 142-45, 147, 154, 178-80, 182, 208, 211, 213-14, 217, 220-22, 228-30, 235, 250-53, 255-56, 260, 266, 271, 274, 276, 282, 307-308, 310, 318-19, 321, 326, 328-30, 333-34, 343, 345, 348-51, 354-56, 359, 363, 371-74, 380-81, 384-85, 395, 397-99
 Ortadoğu Komutanlığı 122, 126
 Ortadoğu Savunma Organizasyonu 126
 Ortadoğu Soğuk Savaşı 116, 356
 Ortak Eylem Planı 370
 Ortak Savunma Tesisleri 168
 Ortak Savunma ve İşbirliği Antlaşması (1969) 168
 Ortak Teknik Komite 234
 Ortaklık Deklarasyonu (2004) 338
 Ortaklık Konseyi 243-44, 292
 Ortodokslar 28, 283, 290
 Oruç Reis 389-90
 Osetya 281, 312, 340
 Osmanlı Hariciyesi 6
 Osmanlı İmparatorluğu 1-2, 4-8, 10, 14-15, 23-24, 28, 35, 45, 50-51, 68, 76-77, 118, 125-26, 129, 172, 183, 230, 245, 252, 255, 276, 283-84, 329, 334, 345, 349-50, 397-98
 Overlord Harekâtı 74
- Öcalan, Abdullah 232, 266, 272-74, 289, 327, 330, 332
 Ödünç Verme ve Kiralama Yasası (1941) 56, 79
 Ökte, Faik 62, 81
 Önhon, Ömer 372
 Öniş, Ziya 262, 300, 337, 362, 396
 ÖSO bkz. Özgür Suriye Ordusu
 Öymen, Onur 323, 343
 Özal, Turgut 7, 213-14, 218-20, 223-30, 235, 238-39, 241-42, 244-45, 247-54, 261-62, 267-68, 281, 283, 295-96, 299, 304
Turkey in Europe, Europe in Turkey 252
 Özalizm 218-19
 Özbekistan 312
 Özdal, Habibe 368
 Özersay, Kudret 322-23, 387
 Özgür Suriye Ordusu (ÖSO) 355, 373-74, 376, 379
 Özgürlük ve Adalet Partisi 380
 Özilhan, Tuncay 346
 Özkök, Hilmi 317
 Özyürek, Mustafa 327
- Pakistan 126-27, 222, 240, 312, 354
 Pan-Arabizm 145
 Pangalos, Theodoros 27, 29, 287, 289
 Papagos Kanunu (1950) 193-94
 Papandreou, Yorgo 165, 169, 223, 237-40, 242, 286, 289-90, 294
 Papen, Franz von 63-64, 68-69, 76-77
 Paris 14-15, 40, 58, 65-66, 103, 138, 140
 Paris Barış Antlaşmaları (1947) 4, 17, 19, 195-96, 287
 Paris Barış Konferansı (1947) 15, 24
 Parlar Dal, Emel 375
 Pasifik 56-58, 312, 359
 Pasifik Cephesi 58
 PASOK 221, 223, 237, 240, 286, 289
 Paşinyan, Nikol 367
 Patrikhane 28
 Patriot 361
 Pearl Harbor 56, 72
 Pehlevi Hanedanı 46
 Pehlevi, Rıza 46
 Pekin 149, 311, 395
 Pentagon 309
 Peres, Şimon 327
 Pershing füzeleri 215
 PKK 228, 231-36, 256, 262-63, 268-73, 275, 282, 289, 297, 300, 317, 320, 326, 330, 332, 351, 359-60, 375, 378
 Polaris 161-62
 Polonya 18-19, 21, 55, 57-58, 65-66, 69, 86-87, 97, 150, 152, 216, 260, 397
 Potemkin 63, 65

- Potsdam 97, 99-100
Potsdam Konferansı 88, 97
Prag Baharı (1968) 152, 154
Pravda 89, 98
Prusya 118, 125
Putin 312, 338, 363-64, 367, 375, 379
PYD 352, 359, 364
PYD-YPG 359-60, 364, 369, 375-76
- Rabat 180
Radcliffe, Lord 135
Radyo İstasyonlarından Ajans Haberlerini ve Partizanca Neşriyatı Dinlemeyenler Derneği 120
Rapallo Antlaşması (1922) 17
Reagan, Ronald 216-17, 224, 226-27, 246
Reaganizm 219
Refah Partisi 236, 261-63, 271, 284-86, 297, 303, 307-308, 312-13, 319, 350
Refah-Yol 262, 271, 297, 332
Ren bölgesi 18-19
Rhee, Syngman 113
Ribbentrop, Joachim von 63-64, 69-70
Riyad 355
Roberts, Geoffrey 89, 215
Rodop 193
Rogers, Bernard 223, 237
Rogers Planı 223, 248
Roma 27, 32, 34, 39
Roma Antlaşması (1957) 151
Roma İmparatorluğu 17, 26
Romanya 34, 55, 58, 64-65, 69, 72-73, 87, 150, 152
Roosevelt, Franklin D. 56-58, 74, 87
Ruanda 258, 260, 397
Ruhban Okulu 338
Rum lobisi 191, 224-25, 227
Rumlar *çeş. yer.*
İstanbul Rumları 193
Rum-Ortodoks Kilisesi 290
Rus Çarlığı 10
Ruslar 17, 30, 58, 66, 68, 73, 99, 114, 252, 280, 338-39, 362-68, 375-77, 383, 389
Rusya *çeş. yer.*
Rusya Devlet Nükleer Enerji Şirketi (Rosatom) 365
Rusya Federasyonu 278, 281, 283
Rusya-Gürcistan Savaşı (2008) 335, 340
Rusya-Ukrayna Savaşı (2022) 10
- S-300 290-91
S-400 361-62, 364-65
Saar 19, 37
- Saatçioğlu, Beken 371
Sabancı, Sakıp 242
Sadabad Paketi 229
Sadak, Necmettin 81, 105, 132
Saddam'ın Fedailerini 317
Saka, Hasan 96, 105
Sakarya Muharebesi 40
Sakız 195, 199
Salazar 91
SALT I 153
SALT II 153, 216
Samos, A. de Oliveira 169
Sampson, Nikos 185-86, 188, 204
Samsun 302
Samsun-Ceyhan Boru Hattı 339
San Francisco 96
San Francisco Konferansı (1945) 96
Sancak Türkleri 40-41
Sander, Oral 18, 102, 124, 151
Saracoğlu, Şükrü 60, 65-66, 68, 73, 76-78
Saraybosna 329, 345
Sarkisyan, Serj 335
Sarkozy, Nicolas 320
Sarper, Selim 95-97, 132, 160-61, 247
Saruhan Adaları (Doğu Ege Adaları) 195
Sauvy, Alfred 114
Savunma ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması (SEİA) 222, 224-25, 264, 270
Saydam, Refik 60, 66, 68, 76-77
Sayıştay 320
Schuman, Robert 151
Sedat, Enver 154
Selanik 34, 64, 134
Selefi 310, 345, 355
Semadirek 196, 199
Serbest Cumhuriyet Fırkası 22
Sert, Hüseyin 183, 204, 379
Sertel, Sabiha 81
Sevr Antlaşması (1920) 4-5, 15, 98
Seydişehir Alüminyum Fabrikası 207
Seyhan 235
Seyseller 134, 136
Sezer, Ahmet Necdet 313-14
Sınırlı Nükleer Deneme Yasası Antlaşması (1968) 153
Sırbistan 283, 339
Sırplar 284-85
Sicilya 57
Silahların Azaltılması ve Sınırlandırılması Konferansı (1933) 37
Silahlı Kuvvetler İç Hizmet Kanunu 155, 159
Silahsızlanma Konferansı (1933) 19, 30
Silopi 270

- Simitis, Kostas 286, 288-89
Sinan Paşa Camii (Prizren) 345
Sisam Adası 290
Sisco, Joseph 187
Sisi 359, 380-81
Sismik-I 200-201, 238
Siyasi Komite 239
Siyasi Partiler Kanunu (1982) 218
Soçi Mutabakatı (2018) 377
Sofya 246
Soğuk Savaş *çeş. yer.*
Somali 259, 307, 399
Sosyaldemokrat Halkçı Parti (SHP) 268
Sovyet Ermenistan 96, 98, 183, 279
Sovyet Konsoloslugu (İstanbul) 98
Sovyetler Birliği (SSCB) 3, 6, 8, 10, 14, 16-17, 20-21, 29-31, 38, 47-48, 54-59, 62-63, 65-69, 71-75, 78, 85-91, 93-102, 104-106, 108-109, 112-16, 121-22, 124, 126-30, 144, 147-54, 159-60, 162, 164-65, 167-68, 174, 177, 181, 183, 191-92, 198, 207-208, 211-12, 214-18, 220-21, 223, 228, 234, 241, 252, 255, 257-58, 263-64, 266-67, 276-77, 279-80, 298, 301-302, 304, 311, 318, 344, 363, 366
Soya Dönüş Süreci 245-46
Soysal, İsmail 197
Sökmen, Tayfur 233
Sökmenoğlu, Murat 233
Sözen, Ahmet 386
Stalin, Josef 55-58, 65-67, 69, 73-74, 87, 89-90, 95, 97-98, 100, 105, 112-13, 127, 130, 152
Stalingrad Muharebesi (1943) 56, 71-72
Stettin 89
Stratejik Derinlik 328, 342
Stratejik Konsept (1991) 259
Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması (2010) 366
Stresa Cephesi 20
Stuenkel, Oliver 353
SU-35 365
Sudan 222
Sudetler 20
Sultan I. Murat Türbesi (Kosova) 345
Sultanahmet Camii 345
Sunalp, Turgut 169-71
Sunay, Cevdet 203
Sunday Times 20
Suriye 7, 11, 40-43, 116, 125-29, 144, 180, 182, 231-32, 234-36, 254, 256, 272-75, 297, 304, 325-27, 330-32, 334, 351-52, 355-56, 358-60, 362-66, 369-79, 384, 393, 395, 398-99
Suriye İç Savaşı 11, 274, 355-56
Suriye Krizi (1998) 128, 144, 296, 330
Suriye Milli Ordusu (SMO) 376
Suriye Ulusal Konseyi (2011) 372, 374
Suriye Ulusal Kurtuluş Konferansı (2011) 372
Suriyeli Araplar 41
Suriyeli Kürtler 371, 376
Suriyeliler 234, 332, 355, 366, 370-73, 376-79, 398
Suudi Arabistan 182, 208, 231, 235, 267-68, 349, 354-56, 374, 380, 396-98
Suudiler 220, 251, 355, 398
Süleymaniye 24, 317
Sünni-Hanefi doktrini 345
Sünniler 310, 355-56, 374, 380
Sürekli Özgürlük operasyonu 309
Süryani İsyanı (1924) 26
Süryaniler 24-25
Süveyş Kanal Şirketi 116
Süveyş Kanalı 128
Süveyş Krizi 115-16, 128, 142, 145
Süveyş Savaşı (İkinci Arap-İsrail Savaşı) 116
Şah 116
Şam 125, 128, 221, 232, 234-35, 272-74, 297, 326, 330-34, 356, 372, 376-79
Şanghay Beşlisi (Şanghay İşbirliği Örgütü) 312, 353
Şattülarap 230
Şeyh Sait İsyanı (1925) 26
Şiler 230, 269, 310, 355-56, 380
Şimşir, Bilâl 46, 182-84
Tacikistan 312
Tahıl Koridoru Antlaşması (2022) 368
Tahkikat Komisyonu 120
Tahran 46, 57-58, 74, 231-32, 234, 276, 326, 332-33, 355, 364
Tahran Konferansı (1943) 57, 74, 95
Tahrir Meydanı 380
Tahrir-i Sükûn Kanunu (1925) 21
Talabani, Celal 231-32, 273
Talat Paşa 182
Taliban 309
Tamar 386
Tank-Palet Fabrikası 396
Tanrıöver, Hamdullah Suphi 46
Tarih Alt Komisyonu 336
Taslak Çerçeve Antlaşması (1984) 241
Taşöz 199, 238
Tatar, Ersin 386
TBMM 6, 24, 40, 45-46, 68, 76, 124, 142, 179, 226, 236, 265, 268, 271, 285, 295, 308, 313, 316, 327, 341, 351

- TCG Anadolu 388
 Tehlerian, Soghomon 182
 Tel Aviv 236, 274-75, 325-28, 383-84
 Tellal, Erel 192
 Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 21-22
 Tereki, Nur Muhammed 215
 TESEV 319, 349
 Teşkilat-ı Mahsusa 46
 Thatcherizm 219
 Thornburg Raporu 107
 Thornburg, Max Weston 107
 TİKA bkz. Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı
 Time 210, 253
 Tito, Josip Broz 114-15, 130
 Tito Yugoslavya'sı 114, 130
 TOBB (Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği) 347
 Tobruk 382
 Tokyo Savaş Suçları Mahkemesi 59
 Topel, Cengiz 170
 Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO) 178
 Toprak Mahsulleri Vergisi 62
 Torumtay, Necip 267-68, 295-96
 TPAO bkz. Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı
 Trabzon 98
 Trachtenberg, Marc 89
 Trakya 5, 27-28, 35, 70, 130, 134, 192-95, 238-39, 337-38
 Batı Trakya 134, 192-95, 338
 Doğu Trakya 5
 Trans-Hazar 302
 Trieste 89
 TRT Avrasya 277
 Truman Doktrini 86, 89, 100-104, 106
 Truman, Harry 87, 89-90, 97, 101, 149
 Trump, Donald 353, 360, 362, 377, 384
 Tunus 354, 380
 Tunuslular 354
 Tural, Cemal 176
 Turancılar 61, 71, 75
 Turancılık 70-71, 276
 Turancılık Davası (1944) 71
 TUSKON 341
 Türk Akım projesi 365, 367
 Türk Barışseverler Cemiyeti 123
 Türk Dili Tetkik Cemiyeti (Türk Dil Kurumu) 23
 Türk Hava Yolları (THY) 183, 341
 Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) 277, 298, 308, 344-45
 Türk Mukavemet Teşkilatı 136
 Türk Özel Kuvvetleri 317
 Türk SAT 287
 Türk Silahlı Kuvvetleri 271-72, 291, 375
 Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti (Türk Tarih Kurumu) 22
 Türk Uluslar Topluluğu 277
 Türk-Alman Saldırmazlık Paketi (1941) 69, 71, 77, 80
 Türk-Amerikan İkili Antlaşması 144
 Türkçe 1, 182-83, 241, 245-46, 276-77, 344
 Türkçe Konuşan Ülkeler Zirvesi (1992) 277
 Türkeş, Alparslan 157, 204, 261-62
 Türkiye Diyanet Vakfı 277, 344-45
 Türkiye İşçi Partisi (TİP) 156, 160, 168, 203
 Türkiye Kalkınma Planı 107
 Türk Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) 199, 238, 370, 389
 Türkiye Yahudileri 104, 275
 Türkmen 302
 Türkmen, İltar 232, 240, 247-49, 337
 Türkmenistan 302
 Türk-Yunan Mübadele Sözleşmesi (1923) 28
 TÜSIAD (Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği) 249, 319, 346-47
 Tütün Rejisi 179
 Tyler, William 161
 Ukrayna 312, 339, 354, 366-68
 Ukrayna Savaşı (2022) 10, 368, 391
 Uludere 269
 Ulusal Muhafızlar 185
 Ulusal Mutabakat Hükümeti (UMH) 369, 381-82, 388
 Uluslararası Adalet Divanı 28, 200, 239, 288, 290, 389
 Uluslararası Af Örgütü 228, 252
 Uluslararası Boğazlar Komisyonu 38
 Uluslararası Ekonomik Sorunlar Dergisi 300
 Uluslararası Para Fonu (IMF) 88, 107, 119, 143, 159, 208, 250, 258
 Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü (ICAO) 198
 Ulusu, Bülent 229, 247
 Urallar 150
 Uslu, Nasuh 264
 Uzel, İlhan 264, 318
 Üçlü Pakt (1939) 40, 49, 66, 70, 79, 81, 101
 Üçüncü Dünya 114, 145, 160, 205, 211, 216-17, 310
 Ümraniye 314
 Ünaydın, Ruşen Eşref 46
 Ürdün 125, 128, 182, 372, 389
 Vahabi 345
 Vance, Cyrus 176, 200

- Varlık Vergisi 60,62, 81-82, 134
 Varşova Paktı (1973) 215, 259
 Vassiliou, Yorgos 242
 Vatan Cephesi 120
 Venizelos, Eleftherios 29, 35, 237
 Versay 17, 19, 37
 Versay Barış Antlaşması (1919) 15-19, 21
 Vietnam 153, 177, 215-16, 310
 Vietnam Savaşı 153, 167
 Vinogradov, Sergey 95, 97
 Viyana Kongresi (1814) 15
 Vladivostok 56
- Walesa, Lech 216
 Warren, Avra M. 159
 Washington *çeş. yer.*
 Washington Deniz Silahları Konferansı (1922) 16
 Washington Sözleşmesi (1998) 273
 Watergate Skandalı 187
Wehrmacht 59, 67
 Weimar Cumhuriyeti 16
 Weisband, Edward 76
 Westphalia 258
WikiLeaks 317
 Wilson, Woodrow 15-16, 56, 88, 98
 Windle, James 178
 Xi Jinping 353
- “Ya Taksim, Ya Ölüm” mitingleri 137
 Yahudi diasporası/lobisi 184, 227, 236, 253, 274
 Yahudiler 59, 104, 184, 224, 227, 236, 253, 274-75
 Yakındoğu 91
 Yalta 58, 87-88, 95
 Yalta Konferansı (1945) 58, 86, 95
 Yanıkyan, Gürgen 183
 Yaptırımlar Yoluyla Karşılık Verme Yasası (CAATSA) (2021) 361
 Yargıtay 314
- Yasin, Şeyh Ahmet 326
 Yassıada 120
 Yaycı, Cihat 388
 Yeğen, Mesut 358
 Yeltsin, Boris 282
 Yemen 355
 Yeni Dünya Düzeni 267
 Yeni Kalkınma Bankası 353
 Yenice Tren İstasyonu 73
 Yeşil Hat 165
 Yılmaz, Mesut 226, 248, 262, 286, 288, 294
 Yom Kippur Savaşı (1973) 154, 181, 208
 Young Planı 17
Yön 156-57, 162
 YPG 352, 359-61, 373, 375-78
 Yuan 353
 Yugoslavya 34, 55, 69, 114-15, 130, 256, 258, 282, 284-85
 Yugoslavya Savaşı 256
 Yumurtalık 231
 Yunanistan *çeş. yer.*
 Yunanlar 27-28, 135, 166, 169, 171, 174, 189, 196
 Yunus Emre Enstitüleri 308, 344-45
 Yunus Emre Vakfı 344
 Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı 345
 Yücel, Hasan Âli 93
 Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi 331, 334
 Yüzdele Antlaşması (1944) 58, 87, 95
- Zeytindalı Operasyonu 376
 Zirve Antlaşması 190
 Zohr 386
 Zor 125
 Zorlu, Fatin Rüştü 45, 131, 134, 140, 204
 Zürih 138, 184, 186, 335
 Zürih Antlaşması (1959) 137-38, 142, 186, 240, 322
 Zürih Protokolü (2009) 335

Doç. Dr. Hazal Papuççular'ın Cumhuriyet'in kuruluşunun 100. yılına ithafen, bir kaynak kitap olarak yazdığı *Cumhuriyet'in Dış Politikası. Olaylar, Aktörler, Kurumlar 1923-2023*, 100 yıllık dönemi kendi içinde anlamlı zaman dilimlerine bölüp, bu bölümler arasındaki dengeyi gözetken ama bir yandan da bu 100 yıllık dönemi neredeyse baştan sona kateden sorunları da unutmayan bir çalışma.

Yazarın, Türkçe ve yabancı dillerde yüzlerce eseri, belgeyi, haberi tarayarak ve Türk dış politikasına farklı perspektiflerden bakarak kaleme aldığı eser, 100 yılın hem panoraması hem de dökümü niteliğini taşıyor.

Papuççular, 100 yılı ayırdığı her dönemin içinde, uluslararası düzeydeki belirleyici olayları, Türkiye'nin küresel/bölgesel süreçlerdeki yerini, iç ve dış politika sürekli etkileşim halinde olduğu için o dönemde iç siyasette yaşanan gelişmelerin etkisini, dış politikanın yapıcısı konumundaki aktörleri, kurumları ve bunlardaki değişimleri ele alırken, dış siyasetin iktisadi alt yapısını da unutmuyor.

Cumhuriyet'in Dış Politikası 'nı değişimleri, kopuşları ve süreklilikleriyle birlikte, bütünlüğü içinde takip etmek isteyenler için vazgeçilmez bir kaynak eser.

Doç. Dr. Hazal Papuççular Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden mezun oldu. Aynı üniversitenin Atatürk Enstitüsü'nde yüksek lisans ve doktora çalışmalarını tamamladı. Türk dış politikası, uluslararası ilişkiler tarihi ve yeni diplomasi tarihi üzerine çalışmalar yaptı. Halen Fenerbahçe Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde öğretim üyesidir. Yayınevimizden çıkan *Türkiye ve Oniki Ada, 1912-1947* (2019) başlıklı monografisinin yanı sıra, *A Transnational Account of Turkish Foreign Policy* ve *The Turkish Connection* kitaplarını derlemiş, Türk dış politikası ve Oniki Ada konusunda pek çok makale de kaleme almıştır.

